

K 10 852
4

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ
წიგნი IX

გიულდენშტედტი

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ О ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

ПУТЕШЕСТВИЕ ГЮЛЬДЕНШТЕДА
ПО ГРУЗИИ

ТОМ I

Немецкий текст с грузинским переводом издал и исследовал

Г. Гелашвили

JOHANNES GULDENSTAEDTIUS
PEREGRINATIO GEORGICA

Tomus prior

Textum germanicum cum conversione georgica edidit
commentariisque instruxit

G. Gelašvili

Издательство АН Грузинской ССР : Sumptibus Academiae scientiarum Georgiae

ТБИЛИСИ — 1962

Tbilissiis MCMLXII

მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთუჩაძე, ს. შაუხიშვილი,
გ. შიკიტელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიძია.

დასავლეთ-ევროპული წყაროების
სერიის რედაქტორი

სიმ. შაუხიშვილი

სკვპ-2000
დასავლეთ-ევროპული

საქართველოს
პარლამენტის
ბიბლიოთეკა
გ. ბიბლიოთეკა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

**გიულენგერდის
მოგზაურობა საქართველოში**

ტომი პირველი

გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა
და გამოკვლევა დაურთო

გ. გელაშვილმა

საქართველოს
პარლამენტის
მრჩეველი
ბიჭიძეთაძე

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი — 1962

შინაარსი

წინახიტყვაობა	07
შესავალი (ნარკვევი)	09—087
გიულდენშტიდის მოგზაურობა საქართველოში: ტექსტო და თარგმანი	1—333
მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.	3
მოგზაურობა თბილისიდან ქახეთისაკენ და ქახეთში	15
[მოგზაურობა ქართლში]	47—105
[თბილისის აღწერილობა]	87—93
[მოგზაურობა რაზაში]	105—131
[მოგზაურობა იმერეთში]	133—175
[ქუთაისის აღწერილობა]	139—143
[ისევ ქართლში]	177—181
საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შემოწვლისათვის	183—213
საქართველოს ისტორიისათვის	187
ბაზრატინოთა სამეფო საზღვარეულ (როგორც კახეთის ^ა ისე ქართლის შტოს გენეალოგია)	195
იმერეთის ისტორიისათვის	203
1. ზემო ქართლი	215—237
ჯაგბეთი (215). სამცხე (217). სათარხნო (219). საციციანო (219). ქართლის სამეფო (225—237): ქართლის მეფის მოხელეები (229). კანონები და სამართ- ლის წარმოება (231). ქართლის მეფის შემოსავალი (233). ქართლის სამეფოს ფუძეები (233).	
2. პრკვიცია ძველი ქართლი	239—247
3. პრკვიცია სომხითი	239
4. ქართული პრკვიცია ქახეთი	249—265
ქიხიცი (257). თუშეთი (263).	
5. შუა ანუ შიდა ქართლი	267—309
ხადა (267). ხევსურეთი, გუდამაყარი (269). ფშავი, საერისთაო (271).	
6. ქართული პრკვიცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო	281—309
იმერეთის მხარე რაკა (291). ოკრიბა (297). თვალდა, ლომსიათხევი, ხემო- ქვეყანა (299). ხეფინიხევი (303). არგვეთი (303). სალორთქიფანდიო (305). ვაკე (307). მხარე ბრაში (309).	

K10852

7. პროვინცია გურია	311—317
8. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ	319—327
მხარე თღვიში (325).	
9. ქართული პროვინცია სვანეთი	329—331
საქივბლები	334—362
გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები (334). პირთა სახელები (357).	
Addenda et corrigenda	363

წინასიტყვაობა

„გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“ დამზადებულია ჩვენ მიერ ორ ტომად. ამჟამად ქვეყნდება პირველი ტომი; იგი შედგენილია ძირითადად გიულდენშტედტის მოგზაურობის დღიურებისა და ზოგიერთი რაპორტის მიხედვით, რომელთაც ის უგზავნიდა პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას.

რაც შეეხება მეორე ტომს, რომელიც უკვე გადაცემულია გამოსაცემად, მასში შედის ყველა ის მასალა, რაც არაა გამოქვეყნებული (იმ რაპორტების ჩათვლითაც, რომლებიდანაც პალასს ცნობები ამოუკრეფია). ამ მასალის შესახებ იხ. ქვემოთ შესავალი, გვ. 015. მეორე ტომსვე ექნება დართული საგანთა და ტერმინთა საძიებელი ორივე ნაწილისა.

*

ამჟამად გამოქვეყნებული მასალის შესახებ შეიძლება ვთქვათ შემდეგი.

მოგზაური ყოველთვის ზუსტად არ ასახავს არსებულ სინამდვილეს. მოგზაური, რომელიც მოდის ეკონომიურად შედარებით განვითარებული ქვეყნიდან, ადგილობრივ მდგომარეობას აღარებს თავისი ქვეყნისას. ეს კი იწვევს უზუსტობას: ის რაც ადგილობრივი ცხოვრებისთვის იმ დროს არის პროგრესული, წინადადებული ნაბიჯი, მოგზაური მას ან საერთოდ არ თვლის მოხსენების ღირსად, ანდა, ზმირ შემთხვევაში, ზომავს თავისი ქვეყნის დონის მიხედვით.

ამიტომაც, ჩვენ, ცნობის მოტანასთან ერთად, მას მეტნაკლებად ვავსებთ საქართველოს ნამდვილი მდგომარეობის ამსახველი სურათითაც. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ცნობა მრეწველობის ძალზე ჩამორჩენილობის შესახებ: პატარა „ქარხნების“ გაჩენა და მათში დაცული წესი სამუშაოს შესრულებისა დიდი მოვლენა იყო საქართველოსთვის, გიულდენშტედტისთვის კი—აღარებდა რა ევროპულს—ბევრი არაფერი. ამისთანა მაგალითები ძალზე ბევრია და მათ აღარ მოვიხსენიებთ.

გიულდენშტედტის ცნობების ანალიზი ჩვენ ზოგადად მოგახდინეთ. მართალია, ეს მასალა მეტის თქმის საშუალებას იძლევა, მაგრამ, გამოცემის ისედაც გაზრდის გამო, ვამჯობინეთ მეორე ტომში გადაგვეტანა ზოგიერთი საკითხის განხილვა.

შევეხეთ რა დასავლეთ საქართველოს, ჩვენ მოვერიდეთ ეკონომიური მდგომარეობისა და სოციალური ვითარების იმ სურათის გამეორებას, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოზე იყო ნათქვამი; ჩვენ ვენდეთ გიულდენშტედტს, როგორც პირადად მომსწრეს და ზუსტი ცნობებით აღჭურვილს და, ამდენად, დავკმაყოფილდით მისი ცნობების ციტაციით.

განსაკუთრებულ სიძნელეებს წაეწყდით გეოგრაფიული სახელების დადგენისას.

ა) ზოგიერთი სახელი იმდენად დამახინჯებულად არის ტექსტში მოტანილი, რომ ყოველთვის არ ხერხდება ზუსტი შესატყვისის მოძებნა. მაგ., თუ

ორ სოფლად მოხსენებული Batoro Seoli (გვ. 261) ადგილი დასადგენია, რამდენადაც არის „ბატარძელი“, სამაგიეროდ Kuasch Zibis შეიძლება მიჩნეულ იქნეს როგორც „კვახჭირი“, ისე „კვაშხეთი“, ან „გვიშტიბი“ (გვ. 309). ზოგიერთი სახელწოდების აღდგენა ტექსტში ვერ მოვახერხეთ; ამასთან საქიროდ ვთვლით ვაუწყეთ მკითხველს, რომ ზოგი მათგანი შესწორებულია საძიებელში.

ბ) გეოგრაფიული სახელების დადგენისას ვიყენებდით რუსულსა და ქართულ რუკებს, ვახუშტის გეოგრაფიულ ცნობებს, აგრეთვე სტატისტიკური აღწერილობის ძველ და ახალ მასალებს. საწელდობრ:

ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, თბ., 1907 წ.

ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა: თსუ შრომები, ტ. 45, 1951 წ.

გ. ბოქორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლისა: საქართველოს არქივი, წიგნი III, თბ., 1927 წ.

გ. ბოქორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ.ტ. V, VII, VIII.

იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I—II, თბ., 1935; III—IV, თბ., 1938.

ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, II—III, თბ., 1941—1958.

დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.

საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის ჯამები, ნაწ. II, დემოგრაფია.

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1961 წ.

*

წინამდებარე შრომის დამზადების დროს დიდი დახმარება გაგიწია ცნობილმა გერმანისტმა ა. ი. პ. შერაკაიამ, რომლის კონსულტაციებითაც ვსარგებლობდით გიულდენშტედტის გერმანულ ტექსტზე მუშაობისას. აგრეთვე დიდად დაგვაფალეს პროფ. დ. გვრიტიშვილმა და პროფ. შ. მესხიამ, რომლებმაც მოგვცეს მნიშვნელოვანი მითითებანი.

ამდენად თავს მოვალედ ვთვლით ხსენებულ პირთ უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ.

მადლობას ვუძღვნით საქართველოს მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულ „უცხო წყაროების შემსწავლელ კომისიას“, რომელმაც ორჯერ მიგვაფლინა ქ. ლენინგრადში გიულდენშტედტის საარქივო მასალებზე სამუშაოდ.

*

ასეთი სახის სამუშაოს ჩვენ პირველად ვასრულებთ და, რასაკვირველია, ნაშრომი არ იქნება დაზღვეული ნაკლისაგან. ჩვენ დიდი მადლობით მივიღებთ ყოველივე სასარგებლო შენიშვნასა და შესწორებას.

თბილისი
1962 წლის 19 მაისი

გ. გელაშვილი

შესავალი

ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიის შესასწავლად უცხო მოგზაურთა მიერ დატოვებულ ცნობებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვთ. ამ ცნობებში მოიპოვება უზვი მასალა ქვეყნის სოციალური ვითარების, პოლიტიკური წყობის, ეკონომიური მდგომარეობის, გეოგრაფიული პირობების, ბუნებრივი სიმდიდრისა და სხვათა შესახებ.

მართალია, ცალკეული ეპოქებისათვის მოიპოვება ადგილობრივი საისტორიო თუ სხვა სახის თხზულებები და წყაროები, მაგრამ არ შეიძლება ხაზი არ გაეყვას აგრეთვე მოგზაურთა ნაწერებსაც, რომელთა ცნობების შედარება-შეჯერებას საისტორიო თხზულებებთან მივყავართ ჭეშმარიტების დადგენამდე.

მოგზაური გადმოსცემს არა მარტო იმას, რაც თვით ნახა, არამედ ხშირად მოჰყავს სხვისი ნათქვამი, ნაამბობი, ან კიდევ ეყრდნობა სხვა უფრო აღრინდელ წყაროებს (მოგზაურთა ცნობებს). შეიძლება, რომ მოგზაურის ცნობები მის მიერ არ იყოს შედგენილი, არამედ მისი მონაყოლის მიხედვით სხვა ადგენდეს მას—ან თვით მოგზაურობის დროს, ან კიდევ მოგზაურობის შემდეგ. მოსალოდნელია, რომ ცნობები დამახინჯდეს შემდეგდროინდელ გამოცემელთა თვითნებობის, დაუდევრობის გამო.

უცხო მოგზაურში, რომელიც მოხვდა მისთვის ახალ ბუნებრივსა და კულტურულ გარემოში, იზრდება სურვილი მეტნაკლებად ასახოს თავისი დაკვირვებები და შთაბეჭდილებანი. სწორედ ამიტომაც არის საჭირო მისდამი ფრთხილად მიდგომა. უცხოელი ხშირად იჩენს ნაციონალურ და განსაკუთრებით კლასობრივ მიკერძოებულებას. ის ყოველთვის უყურებს მის წინ გაშლილ სინამდვილეს იმ კლასის, საზოგადოებრივი ფენის თვალთ, რომელსაც იგი ეკუთვნის. თავის მიმართებაში ადგილობრივ ფენებთან მოგზაური ყოველთვის იმ ქვეყნის პოლიტიკის გამტარებელია, რომელმაც იგი სამოგზაუროდ (უფრო უკეთ დასაზვერად) გამოგზავნა. უცხო მოგზაური ადგილობრივი საზოგადოების მხოლოდ გარკვეულ ფენებთან იჭერს კავშირს და არა მთელ მოსახლეობასთან.

ამრიგად, უცხო მოგზაურის ცნობა წარმოადგენს მნიშვნელოვან და შინაარსიან წყაროს მხოლოდ მისი სრული გამოყენებისა და მისდამი მკაცრი—კრიტიკული მიდგომის შემდეგ¹.

XVIII საუკუნის უცხო მოგზაურთა ჯგუფს, რომლებიც საქართველოში

¹ М. А. Полиевктов, Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, 1935 г., стр. 3.

იყვნენ და დაგვიტოვეს ცნობები მის შესახებ, ეკუთვნის იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (1745—1781 წწ.).

გიულდენშტედტი იყო ნატურალისტი, მედიცინის დოქტორი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი.

იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი დაიბადა 1745 წლის 26 აპრილს რიგაში¹. მამა ანტონ გიულდენშტედტი იყო მდივანი საიმპერატორო მთავარი კონსისტორიისა, შემდგომში კარის სასამართლოს ასესორი; დედა დოროთეა ფონ ვირგინი იყო ერთადერთი ქალიშვილი პერნაუს ბურგომისტრის იაკობ ვირგინისა და ქვრივი კარის სასამართლოს ადვოკატის და მოხელის ფრიდრიხ ქრისტლიბ შიულერისა. პაპა—მაგისტრი ანტონ გიულდენშტედტი, იყო მოძღვარი რიგაში; დიდედა—დოროთეა დეპკინი.

ბავშვობაში მამამისი იყო მისი მასწავლებელი; შემდეგ ის შეიყვანეს რიგის საიმპერატორო ლიცეუმის მაღალ კლასებში, სადაც მან მაშინდელი რექტორისა და პასტორის—ლოდერის ხელმძღვანელობით განაგრძო სწავლა ისეთივე შესანიშნავი წარმატებით.

1758 წლის 8 იანვარს, როცა ის ჯერ კიდევ 13 წლის არც კი იყო, მოუკვდა მამა, ხოლო 1761 წლის 4 დეკემბერს კი დედაც დაჰკარგა. ჯერ კიდევ ადრე, 16 წლისა, აღიარეს სრულწლოვნად და 1763 წლის ივლისში გაემგზავრა ბერლინში, სადაც ის 8 ნოემბერს ჩაირიცხა სამედიცინო-ქირურგიულ სასწავლებელში (Collegio). გიულდენშტედტმა იქ მიიღო ფართო და საფუძვლიანი ცოდნა სამედიცინო ხელოვნებაში, ბოტანიკასა და ბუნებათმცოდნეობაში, ისე რომ არ ყოფილა გერმანიის არც ერთ ცნობილ უნივერსიტეტში. მისი საუკეთესო მასწავლებლები იყვნენ მეკელი, გლედიჩი და სხვები. ის გაემართა მხოლოდ ოდერის ფრანკფურტში, რათა მიეღო დოქტორის ხარისხი, რაც მას 1767 წლის დეკემბერში 22 წლისას მიანიჭეს. იქაურმა ბუნების მკვლევართა საზოგადოებამ ის ჯერ კიდევ 5 დეკემბერს მიიღო თავის წევრად.

მალე მას გაეხსნა სარბიელი, რომელზეც ის ასე სახელოვად მოღვაწეობდა.

1768 წელს გიულდენშტედტი მიიწვიეს პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიაში, რათა მიეღო მონაწილეობა აკადემიის მიერ დაგეგმილ ექსპედიციაში (ეს ექსპედიცია ითვალისწინებდა ევროპული რუსეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქების, ციმბირისა და კავკასიის შესწავლას). გიულდენშტედტს თავდაპირველი გეგმით უნდა ემგზავრა ჩრდილოეთ კავკასიაში—ასტარხანის გუბერნიაში, მაგრამ გმელინის დაყენებითი თხოვნით, პროგრამა გაუფართოვეს. ამის შემდეგ გიულდენშტედტს წილად ხვდა ჩრდილოეთი კავკასია და საქართველო.

მისი ყოფნის დროს ექსპედიციაში, 1770 წლის 3 მარტს, ის აირჩიეს პეტერბურგის „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოების“ წევრად, ხოლო 1774 წლის 11 ოქტომბერს ბერლინის „ბუნებისმკვლევართა ამხანაგობის“ საზოგადოების წევრად.

¹ ბიოგრაფიული ცნობები მოგვყავს პალასის გამოცემის შესავლის მიხედვით.

ექსპედიციიდან დაბრუნების შემდეგ, რაც გაგრძელდა 1768—1775 წწ. ის ცხოველ მონაწილეობას იღებდა მეცნიერებათა აკადემიის სხვა მეცნიერულ ღონისძიებებში.

1779 წელს მან კარგად მოაწყო სამკითხველო ბიბლიოთეკა; ეს მუშაობა მან განაგრძო აგრეთვე მისი მეგობრის, კარის მოსამართლის იოჰან ალბრეხტ ოილეერის დირექტორობის დროს. ასევე ცდილობდა გიულდენშტედტი ფეხზე დაეყენებინა „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოება“, რომლის პრეზიდენტადაც ის აირჩიეს 1780 წლის მაისში.

ხალხისადმი დახმარების აღმოჩენის სიყვარული ვახდა მიზეზი მისი უდროო სიყვდილისა. 1781 წელს გიულდენშტედტი სხვადასხვა პირებს მკურნალობდა პეტერბურგში მოდებული „დაბალი ციებისგან“ მოსარჩენად. მისმა, ავადმყოფობისაგან ისედაც დასუსტებულმა, სხეულმა ვერ გაუძლო ამ ციების მძლავრ შემოტევას და გარდაიცვალა 23 მარტს, 36 წლის ასაკში; დაასაფლავეს 26 მარტს.

მას დარჩა სამი ნახევარ-დაძმა—იაკობ ბერნჰარდ მიულერი, დ-რი ფრიდრიხ გუსტავ მიულერი და დოროთეა ელისაბედ მიულერი. ისინი ჯერ არ იყვნენ დაოჯახებულნი; თავის სიცოცხლეში ის ამ და-ძმებს უვლიდა და ზრუნავდა მათზე ძმურზე უფრო მეტი სიყვარულით.

გიულდენშტედტი ყოფილა ლამაზი კაცი, შესამჩნევად მაღალი, მაგრამ არ იყო მავარი აგებულების. ბავშვობიდან იყო სუსტი და სუნთქვის შეკვრა ჰქონდა. ხასიათის სირბილე მას სახეზე ეწერა. მას არასოდეს არავისთვის უწყენინებია და არც ვინმესადმი ყოფილა მტრულად განწყობილი. ურთიერთობაში სხვებთან იყო ალერსიანი, ზრდილობიანი. არ ლაპარაკობდა ბევრს, თავისუფლად და საბუთიანად გამოსთქვამდა ხოლმე აზრს. მისი სიბეჯითე არ ჩამოუვარდებოდა მის საფუძვლიან ცოდნას და ამით აიხსნება, რომ მან თავის ხანმოკლე სიცოცხლეში ეგზოზ ბევრი გააქეთა.

* * *

1768—1774 წლების მეცნიერებათა აკადემიის ექსპედიცია ემსახურებოდა XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის თავადაზნაურულ-ბატონყმური რუსეთის სამეურნეო ინტერესებსა და დაპყრობით მისწრაფებებს. გიულდენშტედტს წილად ხვდა კავკასიის იმ ოლქების შესწავლა, რომლებშიც ჯერ კიდევ XVI—XVII საუკუნეებში აწყობდა მოსკოვის სახელმწიფო არა ერთგზის საფუძვლიან დაზვერვებს (ზვენიგოროდსკი, ტატიშჩევი, ვოლკონსკი, მიშეკვი, ივგლევი, ტოლოჩანოვი, ნაწილობრივ ელჩინი და სუხანოვი). XVIII საუკუნის რუსულ მეცნიერულ კავკასიისმცოდნეობაში გიულდენშტედტი ხსნის ახალ განყოფილებას, რომლის ობიექტი არის მთელი კავკასია, შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე¹.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა დაიწყო პეტერბურგიდან 1768 წლის 19 ივნისს. ექსპედიციის ეს ჯგუფი შედგებოდა, გიულდენშტედტს გარდა, კიდევ ექვსი კაცისაგან (ოთხი სტუდენტი—ბელიაევი, ცრიაკოვსკი, სოკოლოვი,

¹ მ. პოლივეტოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

კრაშენნიკოვი, ერთი მხატვარი—გრ. ბელოი და ერთი მეფიტულე—ტორბე-
ვეი). ექსპედიციამ გაიარა ნოვგოროდი, რევეი, მოკაისკი, მოსკოვი, ტულა,
ვორონეჟი, ცარიცინი და 1769 წლის 4 დეკემბერს მივიდა ასტრახანში. 1770
წლის 13 იანვარს ის გაემართა ყიზლარისაკენ (მივიდა 23 იანვარს); შემოიარა
ახლომდებარე რაიონები კავკასიისა, ნახა ნავთის საბადოები და მინერალური
წყაროები. 1771 წლის მარტში გაემგზავრა ოსეთში. 1771 წლის 18, მაისს სა-
ბოლოოდ დასტოვა ყიზლარი, შემოიარა მცირე ყაბარდო, გავიდა კვლავ
ოსეთში და აქედან საქართველოსაკენ წამოვიდა. 25 სექტემბერს უკვე დუ-
შეთში იყო, სადაც 9 ოქტომბრამდე დარჩა. 15 ოქტომბერს ის ჩამოვიდა
მცხეთაში, სადაც მიღებულ იქნა ერეკლე მეორის მიერ, რომელთან ერთადაც
14 ნოემბერს მოვიდა თბილისში. აქ გიულდენშტედტი დარჩა 1772 წლის
15 თებერვლამდე¹.

თბილისიდან მან მეფე ერეკლესთან ერთად იმოგზაურა კახეთში (თებერ-
ვალ-მარტში), ხოლო მაისში თავადმა დავით [ქსნის] ერისთავმა წაიყვანა
თბილისის სამხრეთით². ერეკლე მეორე ცდილობდა დაეტოვებინა იგი თავის
სამსახურში, რადგან სჭირდებოდა სპეციალისტი საბადოთა დამუშავებისა,
რასაც ერეკლე დიდ ყურადღებას აქცევდა, მაგრამ გიულდენშტედტმა ამას
თავი აარიდა.

იენისში გიულდენშტედტი წავიდა იმერეთში; 14 ივლისს იყო წესში,
18 ივლისს იგი სხარტალში მიიღო იმერეთის მეფემ სოლომონ I-მა; შემდეგ
გაეცნო რაჭას და 10 აგვისტოს უკვე იყო ქუთაისში. აგვისტო-სექტემბერში
მან მოიარა სამეგრელოს საზღვრები, იმერეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი და
დაბრუნდა ოსეთში. აქ, საქართველოს საზღვარზე, ის დარჩა ერთ თვემდე,
რადგან ოსთავან ტყვედ ჩავარდნის საშიშროება მოელოდა. 1772 წლის 12
ნოემბერს, რუსთა შეიარაღებული რაზმის საფარ ქვეშ, ის ყიზლარში დაბრუნ-
და. იქ ის დარჩა 1773 წლის აპრილამდე. მაის-ივლისში იმოგზაურა დიდ
ყაბარდოში, შემდეგ გადავიდა დონზე და 1775 წლის 2 მარტს პოლტავა-კიევი-
ნეჟინი-ორიოლი-ტულა-მოსკოვის გზით დაბრუნდა პეტერბურგში.

გიულდენშტედტის სამოგზაურო ჩანაწერებისაგან შედგა მისი „Reisen
dur·h Russland und im Caucasischen Gebürge,“ რომელიც გამოიცა გაცილებ-
ით გვიან, 1787—1791 წლებში, მისი სიკვდილის შემდეგ, პალასის მიერ
ორ ტომად.

გიულდენშტედტის ეს ორტომიანი ნაშრომი შეიცავს მთელი მისი მოგ-
ზაურობის თანმიმდევრულ, კეთილსინდისიერ აღწერას. ჩრდილოეთ კავკასიისა
და საქართველოს შესწავლისათვის გიულდენშტედტის „Reisen“ არის კაპი-
ტალური ნაშრომი, რომლის მსგავსიც მანამდე არც რუსულ და არც დასავ-
ლეთ-ევროპულ კავკასიისმცოდნეობის ლიტერატურაში არ იყო³.

¹ I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge, I, hrsgb. von P.-S. Pallas (SPb. 1787), Vorrede, IX.

² იქვე.

³ მ. ა. პოლივექტოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

ეს შრომა მოიცავს ბუნებისმეტყველების ყველა მხარეს (განსაკუთრებით ბოტანიკასა და ზოოლოგიას), მოცემულია უხვი ცნობები სოფლის მეურნეობის, მეაბრეშუმეობის, საბთო საქმის, ხელოსნობის, დამუშავებელი მრეწველობის, აგრეთვე ვაჭრობის შესახებ; მხარის ეთნოგრაფიისა და ისტორიის შესახებ. მოცემულია აგრეთვე ქართული, მეგრული, სვანური, ჩერქეზული, ჩეჩნური და კავკასიის სხვა ენებისა და დიალექტების ლექსიკონი.

ამ შრომის ნაწილი, რომელიც შეეხება კავკასიას, ხელახლად შემოწმებული გიულდენშტედტის ხელნაწერთან, გამოცემული აქვს კლაპროტს (I. Klaproth) თავისი შენიშვნებით:

1. *Reisen nach Georgien und Imerethi* (Berlin, 1815) და 2. *Beschreibung der kaukasischen Länder* (იქვე, 1834)¹.

რუსულად არის: Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, из путешествия акад. И. А. Гильденштедта (СПб 1809; სისტემატური ამონაწერები „Reisen“-იდან კ. ვერმანის მიერ).

გიულდენშტედტმა 1776—80 წლებში გამოაქვეყნა რამდენიმე ნაშრომი კავკასიის შესახებ, ან მასთან შინაარსით ახლოს მდგომი. ეს ნაშრომებია:

1. „Abhandlung von den Häfen am asowischen, schwarzen und weissen Meer“ (St.-Pet. Journal, I.) „ნარკვევი აზოვისა, შავ და თეთრ ზღვებზე მდებარე ნავთსადგურების შესახებ“, Месяцеслов, 1776).

2. „Von den Häfen am Caspischen Meer“ (St.-Pet. Journal, III.) (კასპიის ზღვის ნავთსადგურთა შესახებ, Месяцеслов, 1777, IV).

3. *Geographische, chymische und medicinische Beschreibung der im astrachanischen Gouvernement am Terekfluß gelegnen warmen Bäder* (St.-Pet. Journ. VII, 1782), (ასტრახანის გუბერნიაში, მდინარე თერგთან მდებარე თბილი წყაროების გეოგრაფიული, ქიმიური და სამედიცინო აღწერა, Месяц., 1778).

4. *Geographische, historische und statistische Nachrichten von der neuen Gränzlinie des russischen Reichs, zwischen dem Terekfluß und dem asowischen Meer* (St.-Pet. Journ. VII).

(„გეოგრაფიული, ისტორიული და სტატისტიკური ცნობები მდ. თერგსა და აზოვის ზღვას შორის მდებარე რუსეთის იმპერიის ახალი სასაზღვრო ხაზის შესახებ“ (Месяц., 1779).

5. *Gedanken über eine zwischen Rußland und Deutschland auf der Donau und dem schwarzen Meer zu eröffnende Handlung* (St.-Pet. Journ. X).

(„მსჯელობა რუსეთსა და გერმანიას შორის დუნაისა და შავ ზღვაზე მომავალი ვაჭრობის შესახებ“. Акад. Изв. V, 1780).

დასახელებულ ნაშრომთა გარდა, გიულდენშტედტს ეკუთვნის მთელი რიგი ზოოლოგიურ-ბოტანიკურ-სამედიცინო გამოკვლევები (პალასი ასახელებს თერთმეტს. იხ. „Reisen“—I ტომი, გვ. XI—XII), მათ შორის მისი დისერტაცია—*Theoria virium Corporis humani primitivarum*, Francof. ad Viadr. 1767“.

¹ შ. ა. პოლივექტოვი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

გიულდენშტედტის მიერ დატოვებული მასალები (დღიურები, რეპორტები და ა. შ.) თავისი მოგზაურობისა (1768—1775 წწ. ექსპედიციის დროს) ამჟამად ინახება ქ. ლენინგრადში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში.¹

საქართველოს შესახებ ცნობები მოიპოვება არქივის შემდეგ ფონდებში: Разряд I, опись 100, №№ 1--37 Материалы экспедиции 1768—1774 гг. აქედან საქართველოზე — №№ 2, 5, 7, 12, 19, 20, 21, 23, 29, 31/VIII, 31/XVII, 31/XVIII, 32.

Фонд 3, опись 33, №№ 1—9. Физическая экспедиция Гильденштедта 1768—1775 гг. აქედან საქართველოზე — №№ 1, 4, 5, 6.

Фонд 3, опись 1, № 308, лл. 49—50.

ეს მასალა სხვადასხვა სახისაა. ესაა დღიურები, მოხსენებები (რაპორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიისადმი, წერილები (პირადი, მეცნიერების, მეფეების, ადგილობრივი მთავრების), ლექსიკონები (მის მიერვე შედგენილი), მცენარეთა და ცხოველთა ჩამოთვლა, ხარჯთაღრიცხვის რეგულალები, ჩანახატები (მოქალაქეთა, ქალაქების, ეკლესიების, წარწერების), რუკები, რეცეპტები და სხვა მრავალი.

ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს დღიურებს (მათში მოცემულია მოგზაურის ყოველი ნაბიჯი დღეების მიხედვით), რომლებიც ამ ფონდებში უსისტემოდაა გაბნეული. ამასთან ამ დღიურებში ვხვდებით გადახვევებსაც.² ეს კი აიხსნება მისი ცნობების დალაგებას.

ჩვენ მიერ ნახულ ფონდებში გიულდენშტედტის დღიურებიდან მოიპოვება ისინი³, რომლებშიც გადმოცემულია მისი მოგზაურობა კახეთში (არა მთლიანად), იმერეთში და ნაწილობრივ ქართლში. და არის ზოგადი ცნობები სამეგრელოს, გურიის, სვანეთის, რაჭის, აფხაზეთის, ბასიანის, აჭარის, იმერეთის შესახებ, მოცემულია მეფეთა გენეალოგია მე-17—18 სს-ში; არის ამონაწერი „ქართლის ცხოვრებიდან“.

გიულდენშტედტის მასალათა სისტემაში მოყვანა და გამოცემა პირველად აკად. პალასმა სცადა და მის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ეს მძიმე სამუშაო მან შესანიშნავად შეასრულა.

პალასი უმთავრესად მიჰყვება გიულდენშტედტის დღიურებს, როცა აღწერს მის მოგზაურობას ამა თუ იმ რაიონში. მხოლოდ ზოგიერთ ადგილას სტოვებს წინადადებებს, სცვლის სიტყვებს. ხშირად ამოკლებს თბრობას, თუცა აზრს არ ამახინჯავს. არის ადგილები, სადაც პალასი ვერ გარკვეულა (იქნება ეს გეოგრაფიული სახელი, თუ სხვა მცირე რამ). რაც შეეხება ცნობებს, მაგ., სამეგრელოს, გურიის, რაჭის, აფხაზეთის, სვანეთის და ა. შ. შესახებ, იგი ცალკე გამოჰყავს ამ ცნობებს დღიურიდან და წიგნშიც განსაკუთრებული სათაურით ბეჭდავს.

¹ ჩვენ მივიღებთ ვიყავით ქ. ლენინგრადში საქ. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული უცხო წყაროთა შემსწავლელი კომისიის მიერ ამ საარქივო მასალის შესასწავლად.

² მაგ.: იმერეთში ყოფნისას გიულდენშტედტს მოახსენეს ცნობები სამეგრელოს შესახებ და ისიც აქვე გადადის სამეგრელოს აღწერაზე. ასევე აქეთებს სხვა მხარეების შესახებაც.

³ გვულისხმობთ საქართველოს შესახებ ცნობებს.

პალასმა უარესად დიდი მუშაობა ჩაატარა ამ წიგნის გამოსაცემად, ჩვენი აზრით, ამაზე უკეთ დალაგება იმ ზღვა და უსისტემოდ გაბნეული მასალისა შეუძლებელიც კი იყო. ამიტომ ჩვენს გამოცემაში ჩვენ ვსარგებლობთ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტით—იმავე მიმდევრობით, როგორც ის დაბეჭდილ ტექსტშია, ოღონდ ვასწორებთ გიულდენშტედტის ხელნაწერი დედნიდან, რაც მითითებულია თავთავის ადგილას სქოლიოებში.

გიულდენშტედტის საარქივო მასალებში არის ბევრი ისეთი რამ საქართველოს შესახებ, რაც პალასს არ აქვს გამოქვეყნებული და მოხსენებელიც კი, ხოლო მათ არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ, ვიდრე დღიურებს. ამიტომ ჩვენ საქიროდ დავინახეთ მათი გამოცემა დამატების სახით დღიურებთან ერთად (იხ. წინასიტყვაობა). ეს მასალებია:

1. მოხსენებები (რამორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი (№№ XXII—XXIX, № XXX-ის ნაწილი და № XXXII-ის ნაწილი).
2. მე-4 და მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეულები.
3. წერილები (სოლომონის 2 წერილი გიულდენშტედტისადმი გაგზავნილი, ხელმოწერით; მონაწერი ყიზლარის კომენდანტისა ერეკლესადმი და სხვა მთავრებისადმი).
4. რუსეთის საიმპ. აკადემიასთან დადებული ხელშეკრულება.
5. წარწერები (ეკლესიებიდან, საფლავების).
6. სურათები და ჩანახატები (ქართველ მცხოვრებთა, თელავის, ალავერდის).
7. ავადმყოფთა სიები, რომლებიც მასთან მკურნალობდნენ (ხნოვანების, თანამდებობის და დაავადების აღნიშვნით).
8. საქართველოში საშოვარ მედიკამენტთა სია.
9. ერეკლე-სოლომონის ბრძოლა თურქებთან და რუსთა დახმარება.
10. მოხსენება, სადაც აღნიშნულია გიულდენშტედტის მიერ მე-17—მე-18 საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შემკველი ხელნაწერის შედენა.
11. თან წამოღებულ ნივთთა და საქონლის სია.
12. ქართული ანბანი, მისი შესატყვისი რუსულ-ლათინური ასრებით, ზოგ არსებით სახელთა ბრუნება, ქართული ასოები და მათი რიცხვითი მნიშვნელობა.
13. ანბანზე (პირველ ასოზე) დალაგებული პატარა საძიებელი საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა.
14. ლექსიკონი (ლათინურ-რუსულ-გერმანულ-ქართულ-მეგრულ-სვანური). ყველა ეს ჩამოთვლილი მასალა შეიცავს საყურადღებო და საინტერესო ცნობებს საქართველოს შესახებ; ამიტომ ჩვენ ყველა ისინი ვადმოვიწერეთ (თუ ფოტოები გავაკეთეთ), სათარგმნი ვთარგმნეთ და გამოცემული იქნება მეორე ტომში.

ამრიგად, ჩვენს მზხანს შეადგენს ვადმოვცეთ გიულდენშტედტის მოგზაურობის ჩანაწერები პალასის გამოცემაზე დაყრდნობით, ხოლო მოგზაურის ხელნაწერის მიხედვით გასწორებული და იმ დამატებითი მასალით, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, სათანადო საძიებლების დართვით.

მოკლედ განვიხილოთ, თუ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტი (როგორცაც შესწორებული ჩვენ მიერ გიულენშტედტის ხელნაწერი დედნის მიხედვით; ვნახოთ, თუ როგორია ძირითადი სხვაობა პალასის გამოცემულ ტექსტსა და ხელნაწერს შორის.

ტექსტების ეს სხვაობა შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ:

1. პალასს გამოუტოვებია ისეთი სიტყვები და წინადადებებიც კი, რაც ჩვენთვის საჭიროა და ტექსტს სრულს გახდის. (ამასთან ნიშნით „<“ აღვნიშნავთ ნაკლებობას).
2. პალასი სტოვებს სიტყვებსა და წინადადებებს, ან სცვლის ერთს მეორით, რითაც აზრი არ მახინჯდება და შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ.
3. პალასი სცვლის ერთ სიტყვას მისი შესაბამის მეორე სიტყვით.
4. პალასი ერთი სიტყვის მაგიერ ხმარობს მეორეს, რაც შეიძლება ზოგჯერ შეცდომაც იყოს.
5. პალასი ვერ გებულობს დედნის ტექსტს და ამ ნიადაგზე შეცდომას უშვებს, ამახინჯებს ფაქტს.
6. პალასი ცვლის ასოებს საკუთარ სახელებში (რაც ხანდახან შეიძლება კორექტურული შეცდომაც იყოს).

აქვე შევნიშნავთ, რომ რამდენიმე სიტყვა ჩვენთვისაც გაურკვეველი იყო დედანში და ჩვენს გამოცემაში მათ აღვიღას ვიხზარეთ მრავალწერტილი ან კითხვის ნიშანი.

ახლა მოვიყვანოთ ზოგიერთ ნიმუშებს, ზემოთდასახელებული ჯგუფების მიხედვით (ესენიც და სხვა შემთხვევებიც ყველგან მითითებულია ტექსტის სკოლიოებში).

1. ა. An dessen Mündung in W. auf einen niedrigen Kalksteinfelsen. G.] daselbst, P. (გვ. 33)¹.

ბ. Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW, G.) wir ritten, P. (გვ. 34).

გ. Von Ruispiri ritten wir 3/4 St. bis zu eine[m] kleine[n] Bache und von da noch 1/4 St. bis zur cachetische[n] Hauptstadt Telawi, G.] Von Ruispiro erreichten wir nach einer Stunde die kachetische Hauptstadt Telawi auch Telau. P. (გვ. 36).

დ. თურქმანი თათრების 250 ოჯახი ერეკლემ— von etwan 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber von Schach Nadir ser bedrengt wurden, hieher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig beibehalten haben < P. (გვ. 40).

ე. jetzt wuste < P. (ეხება ქალაქ ქერემს— გვ. 40).

ვ. über Achmeta und Tianeti < P. (ამათზე გავლით გაემართა ანანურში— გვ. 42).

¹ გვერდებს ვუთითებთ ჩვენ მიერ გამოცემული ტექსტის მიხედვით.

ზ. სოფლები კახეთში, deren überhaupt izt 75 bewonte Oerter sind <P. (გვ. 46).

თ. Die Länge des Weges kann man an 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer ser gering ostl. Abweichung <P. (ქსოვრისიდან მუხრანამდე—52. გვ.).

ი. (მუხრანბატონის ვაეი) Joane <P.

კ. (ყულფის მოსახლეობა) es sind an 100 Familien <P. (გვ. 72).

ლ. ბამბაკის მხარე არის ერეკლე მეფის ქვეშევრდომი. მან წის მისცა ბატონიშვილ გიორგის <P. (გვ. 75).

მ. Achtala ist einigen Erzgänge wegen merkwürdig <P. (გვ. 76).

ნ. (სარკინეთიდან) წისქვილის ქვები გააქვთ თბილისსა და მთელ ქართლში <P. (79—81 გვ.).

ო. თბილისში შესვლა—durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Tor <P. (84 გვ.).

პ. weil die Badebrücke zerbrochen war, dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Fluß eigentl. nur zur leichte Communication ist <P. (84 გვ.).

ჟ. Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba <P. (96 გვ.).

რ. (სხლების ეკლესიაში) რომელშიც ჯერაც დგას ვერცხლით მოქედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მაჩაბელმა და მისმა მეუღლემ შემოსწირეს. თავადს აქ (სხლებში—გ. გ.) ჰქონდა საზაფხულო სახლი <პაღ. (101 გვ.).

ს. (ჯავის ხეობა) აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ—ძალიან შევიწროებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის <პაღ. (გვ. 103).

ტ. გიულდენშტედტის მოლაპარაკება სოლომონთან იმერეთში მოგზაურობის შესახებ <პაღ. (117 გვ.).

უ. (ლორთქიფანიძე) მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის და დამეები არიან <პაღ. (129 გვ.).

ფ. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet worden <P. (164 გვ.).

ქ. Ausser der Stadt in NW. auf dem Felsen Ischiturdukhi steht die verfallene Kirche Mtha-tzminda, nach der gewallfahrtet wird <P. (გვ. 90).

ღ. შესასვლელის თავზე, ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარეს არის შემდეგი ასოები (წარწერის ჩათვლით) <პაღ. (119 გვ.).

ყ. Beguna ist nur ein Titel aus der tatarischen Sprache, der so viel als Fürstin oder Prinzessin bedentet, von Beg, ein Prinz oder Fürst <P. (196 გვ.).

* * *

2. ა. საგაზაფხულო ქერი აქ უკვე დუმიზე იყო ამოსული მიწიდან <პაღ. (33 გვ.).

02. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

K10852
4

საქართველოს
პატარა მწიგნობრის
მეცნიერული
ბიბლიოთეკა

- ბ. მდ. ჩელთის კალაპოტის აღწერა <პაღ. (33 გვ.).
- გ. Dasselbst Halte <P. (32 გვ.).
- დ. Von Alawerdi sagte man, in SSW. sei am südl. Fusse des Vorgebürges Sagaredžo gelegen <P. (36 გვ.).
- ე. steinigte, P.] und viele kleine Kalksteine führende, G. (36 გვ.).
- ვ. einige 100 Schritte davon, G.] demselben nahe, P. (38 გვ.).
- ზ. wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber muhamedaner sind, P.] daselbst sie noch izt wonen und georgisch reden, aber mahomedaner geworden sind, G. (მანდალარანი) (40 გვ.).
- თ. Mir ward der Auffenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Chunsag, nüzlich, P.] In Telawi sammlerte ich Nachrichten von Dido und Kabutsch, auch von Chunsag, G. (42 გვ.).
- ი. Hierselbst machten wir an den Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern <P. (60 გვ.).
- კ. Wir hatten in Kulpi übernachtet <P. (70 გვ.).
- ლ. D. 29 Jun. Gestern ist Muchran von Lesgiern überfallen und geplündert, G.] wir hörten hier daß Muchran den 28-ten von den Lesgiern überfallen und geplündert worden, P. (94 გვ.).
- მ. aus dem kartuelischen Fürstengeschlecht Bagrationi, P.] aus der griechischen Zarischen Familie der Bagrationi, G. (204 გვ.). და კიდევ ბევრი სხვა.

* * *

3. ა. hatte Gebüsch aus, P.] es war bedeckt mit Gestrüch von, G. (32 გვ.).
- ბ. verwüstet, P.] verheert, G. (40 გვ.).
- გ. Bei diesem Ort, G.] hier, P. (44 გვ.).
- დ. vorigen, P.] ehemaligen, G. (54 გვ.).
- ე. Ruinen, P.] Ueberbleibsel, G. (60 გვ.).
- ვ. der Zaar, P.] Ihr[e] zaarische Hoheit, G. (64 გვ.).
- ზ. ამჟამად, გოულ. 1772, პაღ. და სხვა.

* * *

4. ა. Am linken Ufer des Zubani, P.] an der Ostseite des Zubani, G. (32 გვ.).
- ბ. rechten Ufer, P.] Westseite, G. (32 გვ.).
- გ. linken Ufer, P.] Ostseite, G. (32 გვ.).
- დ. höher, P.] westl., G. (54 გვ.).
- ე. geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (204 გვ.).
- ვ. sind fast so viel als der Bauer, G.] ist sehr zahlreich, P. (282 გვ.).
- ზ. gerade südlich, G.] fast recht in Südlich, P.
- თ. südlich, G.] rechten, P. (78 გვ.).
- ი. an der Nordseite, G.] an der linken, P. (64 გვ.).

5. ა. ONO, G.] N, P. (28 გვ.).

ბ. შილდა მდებარეობს, G.] რომელიც [ჩელტი] მიედინება, P. (32 გვ.).

გ. Thamas Mes-chi, G.] Thomas, P. (112 გვ.).

დ. ამონაწერის დამახიზება ქ. ც. დან. (188—194 გვ.).

ე. Die Prinzessin Tamar Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle, G.] und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, P. (თანაც შეცდომა დაშვებული). (200 გვ.).

ვ. Bakar, Wachtangs Son... ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Söhne: Lewan und Alexander hinterlassen... der zweite ist izt in Persien bei dem Kerim Chan in Schiras. Er ist mit den versteckten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine Partie zu machen und die ihm nicht uneigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu seinen, G.] Bakar... ist... gestorben und hat 2 Söhne Lewan und Alexander hinterlassen... der andere gieng nach Krim, um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, P. (200 გვ.).

* * *

6. ა. Daedaziche, G.] Daldoziche, P.

Adsgwita, G.] Adgewita, P.

Gabuaschwilli, G.] Gubilta oder Gubnaschwilli, P.

Mamaziminda, G.] Manoziminda, P.

Choronischi, G.] Thoromischi, P.

Tgnorisa, G.] Tignotisa, P.

დ. Dschrutschi, G.] Dschuntschi, P.

Mordsgweti, G.] Monschweti, P.

Weliziche, G.] Gireliziche, P.

Baiko, G.] Bajakoro, P.

Kondoli, G.] Kurdali, P.

Mgime, G.] Migine, P.

Tschiora, G.] Tsora, P.

Barula, G.] Balma, P.

ბ. Dğukrati, G.] Dschukrati, P.

Adğara, G.] Adschara, P.

Bğinewi, G.] Bschinewi, P. და ბევრი სხვა.

* * *

ამასთან ერთად, თითქმის ყველა სახის სხვაობა-შესწორებას ვხედავთ ქ. თელავის, ქ. ქუთაისის, გატეხილი ხიდის და სხვათა აღწერაში. (იხ. გვ. გვ. 38, 70, 138—143 და ა. შ.)

არის ადგილი, სადაც პალასი ცდილობს დააზუსტოს ფაქტი, მაგ.: გიულ-

დენშტედტი წერს—„D. 8. Mai“, პალასი კი ასწორებს—„Von Zeit zu Zeit“ (ეს ეხება თბილისში ტივების მოსვლას მტკვრით). პალასი შეეცდომას არ უშვებს ამ შესწორებისას, რადგან მან იცის, რომ ხორბლის მოტანა ტივებით მართლაც ხშირად („დრო და დრო“) ხდება და არა მარტო ამ დღეს (გვ. 60). ასეთივე ხასიათისაა დაახლოებით ზემოთ მოყვანილი მაგალითი: geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (204 გვ.).

რაც შეეხება სიტყვების მართლწერას, ჩვენ თითქმის ყველგან ვტოვებთ გიულდენშტედტისას (შეტწილად) და პალასისეულს. ჩვენ შეგვიძლია ეს სიტყვები შემდეგ გგუფებოდ დავეოთ¹:

1. გამოტოვებულია ასო **h**. მაგალითად: wonen (=wohnen), one (=ohne), ser (=sehr, გვ. 40)², führende (=führende, გვ. 36), bewonte (=bewohnte), Hüner (=Hühner, გვ. 28), Mülen (=Mühlen, გვ. 31), führt (=führt), während (=während, გვ. 40, 196), nemen (=nehmen, 42 გვ.), erwente (=erwähnte, გვ. 56), nämlich (=nämlich), ausgehölte (=ausgehöhlte, გვ. 136), Viezzucht (Viehzucht) და ა. შ.

2. **ck**-ს მაგივრად ნახშირია **k** ან **kk**. მაგ.: ekkig, Brükke, Brüke (332 გვ.), geschikt, dikkes (30 გვ.), dik (332 გვ.), diken (148 გვ.), zurück (42 გვ.), Bedekung (330 გვ.), verdekt (38 გვ.), troken (42 გვ.), Akerland (52 გვ.), erstrikt (54 გვ.), Röke (330 გვ.), Poken (66 გვ.), Streke (122 გვ.), wakern (128 გვ.), Glokenturm (140 გვ.), Zweck (332 გვ.), Sewrugenrüken (154 გვ.), Strike (154 გვ.), Akker (298 გვ.), erstrekk (316 გვ.), schikkete (52 გვ.) და სხვა.

3. „**n**“-ის მაგიერ არის მარტო ერთი **s** ნახშირი. მაგ.: Rusland, Schlos, Flus (გვ. 16, 44), muste (ძალიან ხშირად), grüstenteils (34 გვ.), mus (298 გვ.), stöst (38 გვ.), wuste (58 გვ.), lies (114 გვ.), Schiesturm (104 გვ.), Weisbuche (108 გვ.), gros (292 გვ.), Schiespulver (330 გვ.), Weiskohl (294 გვ.) და სხვა.

4. **tz**-ს მაგივრად სიტყვებში ხმარებულია **z** ან **zz**. Plaze (30 გვ.), Siz (30 გვ.), sezen (106 გვ.), Grüze (120 გვ.), Vorsazze, Vorsaz (122 გვ.), Kräze (158 გვ.), Schuzze (194 გვ.), Schuz (318 გვ.), lezte (34 და ხშირად), jezt (ძალიან ხშირად), jezige (308 გვ.), nüzlich, entsetze (292 გვ.) და ბევრი სხვა.

5. **ei** დიფთონგის **ey**-თ გადმოცემა: მაგალითად: bey, zwey, freylich, Streifereyen, seyn, beyde და სხვა. (მაგრამ Waizen ნაცვლად Weizen-ისა).

6. **ff**-ს ერთი **f**-თი გადმოცემა: hofte (14 გვ.), bewafnete, uneröfnete (46 გვ.), vortreflich (56 გვ.), rafte (88 გვ.).

7. **mm**-ის ნაცვლად ხმარებულია **m**: samlet (298 გვ.), nimt (302 გვ.), Wörtsamlung (328 გვ.) და სხვა.

8. **nn**-ის მაგიერ ერთი **n**-ია ნახშირი: genant (38 გვ.) და ა. შ.

9. ორი **tt**-ს ნაცვლად ერთი **t**-ა. მაგ.: Schritte (8 გვ.) და სხვ.

¹ გამოტოვებულ ასოებს ჩვენ ხან კვადრატული ფორჩხილებით აღვადგენთ ხოლმე, ხან უფორჩხილებოდა ჩასწორებული, უმეტესად კი გაუსწორებლად ვტოვებთ.

² გვერდების აღნიშვნისას გვმართობილდებით ერთი გვერდის ნომრით, რადგან მსგავსი სიტყვები ძალიან ხშირად გვხვდება. ხან კი გვერდებს არც მივუთითებთ.

10. I-ს ცელოს II-თი: Wallnussholz (14 გვ.) და სხვ.

11. **ä** შეცვლილია **e**-თი. მაგ.: vorerwehte (=vorerwähnte, 16 გვ.), nemlich (34 გვ.), bedrengt (=bedrängt, 40 გვ.), bestendig (=beständig), abwärts (54 გვ.), schrege (=schräge, 86 გვ.) და სხვა.

12. ხან კი **e** შეცვლილია **ä**-თი, მაგ.: häftig (=heftig).

13. **s** შეცვლილია „**ß**“-ით, მაგ.: Reiß (92, 240 გვ.), bereiße (82, 172 გვ.) და ა. შ.

14. ან კიდევ, **f**-ს მაგივრად ხმარებულია **ff**—offt (46 გვ.).

15. **ö**-ს ნაცვლად სწერია **o**—ostlich (30, 38 გვ.) და ა. შ.

16. **eu**-შეცვლილია **ev**-თი: Rhevmatismen (10 გვ.).

17. სიტყვაში Festung **F**-ს ნაცვლად **V** იყო, რაც ყველგან შევასწორეთ.

18. ხშირად ხმარობენ სიტყვების ძველ ფორმებს: kömmt ან kömt (=kommt, 30 გვ.), Stünde (=Stunde, 50 გვ.), etwa—etwan (=etwas), Brod ან Brodt (=Brot), eilften (=elften, 144 გვ.), sungen (=sangen, 150 გვ.), mögte (=möchte, 178 გვ.), Persohn (=Person, 180 გვ.), wirkliche (=wirkliche), Küssen (=Kissen, 250 გვ.), ohngefähr (=ungefähr, 320 გვ.), Gebürge (=Gebirge), zwo (=zwei), jezo, izt (=jetzt), gieng (=ging).

ან კიდევ: denn (=dann, თითქმის ყველგან), wächset, gebauet, türk-sche, nuzet, genennet, verbrennet, verheeret, sein, gesinnet, sammlete, befreiet, erhellet, schikkete და სხვა.

ასევე „**vor**“-ის მაგიერ ნახმარია „**fort**“ (რაც ჩვენ მიერ ჩასწორებულია), მაგ.: fortrückte (=vorrückte, გვ. 220), kommen fort (=kommen vor, გვ. 120.).

19. არის ადგილები, სადაც გამოყენებულია ზემოთხსენებულების ფორმები, მაგ.: ein kläglich Geheul (=ein klägliches Geheul, 150 გვ.), ein schön Pferd (=ein schönes Pferd, 152 გვ.), ein ganz Jahre (=ein ganzes Jahr, 152 გვ.), klar Wasser (=klares Wasser, 164 გვ.), türkisch Gebiet (=türkisches Gebiet, 238 გვ.), ein gut Theil (=ein guter Theil, 292 გვ.), in einzeln Familien (=in einzelnen Familien, 298 გვ.); Ihre georgischen Einwohnern (=ihre georgische Einwohner, გვ. 40), და სხვა.

20. უნდა აღინიშნოს, რომ ძველი ფორმების პარალელურად ახალსაც ხშირად იყენებენ. მაგ.: jezo, jetzo, izt და jetzt; gieng და ging; dies და dieses; zwo და zwei; etwa, etwan და etwas; o[h]lweit და unweit; ამასთანავე ხმარობენ ხან **Zar**-ს და ხან **Zaar**-ს, ხან **Vetter**-ს და ხან **Veter**-ს, რომ აღარაფერი ვთქვათ ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ჯგუფებზე (მათთვის ჩვენ ხელი არ გვიხლია).

21. ყოველივე ზემოთქმულის გარდა, დაშვებულია აგრეთვე გრამატიკული შეცდომები, არ იყო დაცული შესაფერი ბრუნვები, რომლებიც ხან კვადრატულ ფრჩხილებითაა ჩვენ მიერ აღდგენილი, ხან პირდაპირაა ჩასწორებული¹. მაგ.: hohen=hohe; dicken=dickem; festen=festem; auf unsern

¹ ეს უმთავრესად ეხება ზედსართავებსა და არტიკლებს, იშვიათად აგრეთვე თანდებულებსაც.

Wege = auf unserem Wege (გვ. 132); feinen = feinem; persischen = persischem; in = im; in einen = in einem; den = dem; die = den; der = dem; des = der; die Fenstern (= Fenster); aus gelblichen (= gelblichem); durch derselben (= durch denselben); და ა. შ.

22. არის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე სიტყვისთან, ერთსა და იმავე ბრუნვაში, ნახმარია ხან ერთი, ხან მეორე სქესის არტიკლი. მაგ.: der Kwirila—die Kwirila; des Rion—der Rion; die Werst—der Werst და სხვა.

23. იშვიათად გვხვდება სიტყვები არეული მართლწერით: Dißenterie (=Dysenterie, 210 გვ.), Dyonisius (=Dionysius, გვ. 122) და სხვა.

* * *

რადგან ჩვენი გამოცემის გეგმა ემთხვევა პალასისეულს, ამდენად „Reisen“-ის მიხედვით განვიხილოთ, თუ რა ნაწილებს შეიცავს ის და რა ნიშნების მიხედვითაა დაყოფილი.

ძირითადი ცნობები საქართველოს შესახებ მოცემულია ნაშრომის პირველ ტომში, გვ. გვ. 217—418 (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 1—333), საერთო სათაურით „Reise und Bemerkungen in Georgien 1771“ (მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.). იგი შედგება რამდენიმე ნაწილისაგან.

პირველი მათგანი, გვ. 217—325 (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 1—181), მოიცავს გიულდენშტედტის მოგზაურობას საქართველოში (ქახეთი, თბილისის სამხრეთით მდებარე მხარეები, სავრისთაოები, იმერეთი, რაჭა და ა. შ.). ეს არის მოგზაურობის დღიური, წარმოებული დღეების მიხედვით. აქ მოცემულია უმთავრესად გეოგრაფიული და საბუნებისმეტყველო აღწერილობანი; თუმცა ცალკეულ შემთხვევებში გიულდენშტედტი მოგვითხრობს ზოგი ქალაქის ან ციხე-სიმაგრის ძალიან მოკლე ისტორიის, აგვიწერს ზოგიერთ საწარმოს, აბანოებს, მეურნეობის დარგებს და ა. შ.

მეორე ნაწილი არის „Zur politischen und geographischen Kenntniss Georgiens“ [მასალები] საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის) 325—418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 182—333). ეს კი, თავის მხრივ, დაყოფილია ქვე-თავებად. ეს ქვედანაყოფებია:

1. საქართველოს პროვინციები: 326—328 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 182—186 გვ. გვ.).
2. საქართველოს ისტორიისათვის: 328—342 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 186—209 გვ. გვ.).
3. პატარა გერმანულ-ქართული ლექსიკონი: 343—344 გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 210—213).
4. ზემო ქართლი (ჯავახეთი, სამცხე, სათარხნო, საციციანო): 345—350 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 214—224).
5. ქართლის სამეფო: 350—360 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში 224—237 გვ. ზე).
6. ქვემო ქართლი (თრიალეთი, საჯავახო, საბარათო): 360 გვ. (ჩვენთან 238 გვ. ზე).
7. სომხითი: 361—366 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 238—247).

8. კახეთი (აქვეა ცალკე ქვესათაურით გამოყოფილი ქიზიყი): 366—376 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 248—261).

9. თუშის ანუ თუშეთის მხარე და ხალხი: 376—378 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 262—265 გვ. გვ.-ზე).

10. შუა ანუ შიდა ქართლი: 378—388 გვ.გვ. (ჩვენთან 266—279 გვ.გვ.).

11. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო (აქვე შედის რაქა): 389—408 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ.გვ. 280—309).

12. პროვინცია გურია: 408—411 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 310—317).

13. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ (აქვეა ოდიში): 411—416 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 318—327).

14. ქართული პროვინცია სვანეთი: 416—418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 328—331).

მეორე ნაწილში გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვეცეს საქართველოს პოლიტიკური ისტორია. ის შეიცავს ბევრ მასალას ქვეყნის ეკონომიური და სოციალური მდგომარეობის შესახებაც და დამყარებულია როგორც ავტორის საკუთარ დაკვირვებებზე, ისე სხვათა ნათქვამზე და ვაგონილზე.

ამას გარდა, ცნობებს საქართველოს შესახებ შეიცავს შემდეგი თავები¹: მაგ.:

„კავკასიის ფლორისა და ფაუნის შესახებ“ 418—430 გვ. გვ.

„კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის“: 433—456 გვ. გვ.

„კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის“: 458—502 გვ. გვ. ყველგან აქ არ არის თანმიმდევრული ცნობები საქართველოზე, ისინი გვხვდება გაბნეულად, ამა თუ იმ კავკასიის ხალხთან კავშირში.

რაც შეეხება „Reisen“-ის მეორე ტომს, აქ მას დართული აქვს ქართულ-მეგრულ-სვანური სიტყვების ლექსიკონი (496—504 გვ.).

ცნობები საქართველოს შესახებ შეიძლება ორ ძირითად ნაწილად გაიყოს. პირველი არის წმინდა მოგზაურობის აღწერა: თუ როდის რა სოფელი, მდინარე, დაბლობი. ხევი, მთა გაიარა; რა მანძილია მათ შორის, რა ხანს მოუწია მათ გავლას და ა. შ. მეორე ნაწილს მიეკუთვნება მოგზაურის დაკვირვებების, ვაგონილის და ნახულის შეჯამება მის მიერვე და მათ საფუძველზე ცდა ქვეყნის მდგომარეობის სურათის მოცემისა. მართალია, პირველი ნაწილი შედარებით მოსაწყენად აქვს დაწერილი, მაგრამ მასშიც ბევრი საგულისხმო ცნობაა მოტანილი.

* * *

სანამ გიულდენშტედტის ტექსტს და მის თარგმანს მოვიყვანდეთ, მანამ საჭიროდ მიგვაჩნია, ამ ტექსტზევე დაყრდნობით, გადმოვცეთ საქართველოს, კერძოდ—ქართლ-კახეთის სამეფოს, იმერეთის, გურია-სამეგრელოს, სვანეთის

¹ ყველა ეს მასალა და კიდევ დამატებით სხვაც, რაც აქამდე გამოქვეყნებული არ იყო, მოთავსებული იქნება „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ ჩვენი გამოცემის II ტომში (იხ. წინასიტყვაობა).

ზოგადი სურათი, განვიხილოთ, რა სახის ცნობებს გვაწვდის გიულდენშტედტი და მოვახდინოთ მათი მოკლე ანალიზი¹.

პირველ რიგში ვნახოთ, თუ რა წყაროებს ემყარება გიულდენშტედტი, ვინ იყვნენ მისთვის ცნობების მიმწოდებელნი და რამდენად სანდოა მისი მონაცემები.

გიულდენშტედტის მიერ შეკრებილი ცნობები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაიყოს:

ყველაზე დიდ ჯგუფს შეადგენენ საკუთარი თვალით ნახული და შესწავლილ-გამოკვლევული ფაქტები. ამათ მიეკუთვნება მთელი მისი გეოგრაფიული აღწერილობა, ქვეყნის მინერალოგიური გამოკვლევა, ზოოლოგიურ-ბოტანიკური შესწავლა. აქ შედის ქალაქებისა და სოფლების გარეგანი სახის აღწერა, სოფლის მეურნეობის დარგების, ხელოსნობის, სარეწების, მოსახლეობის ყოფის დამახასიათებელი ნიშნების გადმოცემა და სხვათა აღწერა.

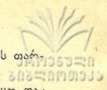
გარდა თვალით ნახულისა, მას უამრავ ცნობებს აწვდიდნენ სხვადასხვა პირები.

ქვეყნის მდგომარეობის, მისი მოხელეთა ინსტიტუტის, მმართველთა ურთიერთ ნათესაობა-კავშირის, ქიშისა და საერთოდ, პოლიტიკური ვითარების შესახებ გიულდენშტედტი ცნობებს კრებს შეფეთა კარზე. „15 ნოემბერს მეფე (ერეკლე—გ. გ.)... მელაპარაკა თავისი ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ...“ (გვ. 7). „2—3 აგვისტოს სამეფო ბანაკში (სოლომონის—გ. გ.) შეეგაროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად“ (გვ. 127). „ცხრაწუაროში... მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ...“ (გვ. 171).

მეფეებს გარდა გიულდენშტედტი ეცნობა ბატონიშვილებს, თავადებს, სამეფო კარის მოხელეებს, რომლებიც ასევე დახმარებას უწევენ მას. ესენი არიან—ქსნის ერისთავი დავითი, პატრიარქი ანტონი, მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა, სახლთუხუცესი დავით აბაშიძე, თამაზ და დავით მესხები, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, ნიკოლოზ წერეთელი, დავით კვინიხიძე, გურიის ეპისკოპოსი და სხვები, რომლებიც ხშირად დაჰყვებიან მას და ათვალთვლიან ნებენ ამა თუ იმ მხარეს.

გიულდენშტედტს, რომელმაც ქართული არ იცოდა, ჰყავდა თარჯიმნები. ზოგი მათგანი ჩვენთვის ცნობილია. სხვადასხვა დროს ესენი იყვნენ: სოლომონ მეფის თარჯიმანი ნიკოლოზ წერეთელი, ერეკლეს სახლთუხუცესი—მდივანბეგი დავით ყაფლანიშვილი, თავადი ოტია (იხ. ქვემოთ, გვ. 85), ყიზლარელი კაზაკი—ახნაური ივანე ანტონოვი (მცოდნე თათრულ-ჩერქეზული ენებისა) (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რეგული, 1772 წ. 1 ივლისი), ორი გრებენსკელი კაზაკი, რომლებიც უკვე რამდენიმე წელია საქართველოში ცხოვრობდნენ და იცოდნენ ქართული და ოსური ენები (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რეგული, 30 ივლისი, 1772 წ.), კაზბეგის (თუ ყაზბეგის?—გ. გ.) წობიკაიას (იქნებ—ჩოფიკაშვილია?—გ. გ.) ვაჟი გაბრიელი, რომელიც 3 თვე იყო ექსპედიციასთან, როგორც ნასწავლი ქართველი თარჯიმანი (მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის

¹ ამასთან მოვიშველიებთ გიულდენშტედტის იმ ცნობებსაც, რაც ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში არ არის (იხ. წინასიტყვაობა).

რვეული 1772 წ. 24 ივნისი). ალბათ სხვებიც ჰყავდა გიულდენშტედტს ფარ-
ჯიმნებად, მაგრამ მათი გვარები არ ჩანან.

რა თქმა უნდა, თარჯიმნების ცოდნა-განათლებლაზე ბევრი რამ იყო და-
მოკიდებული და გამორიცხული არ არის, რომ, თუკი გიულდენშტედტს რაიმე
შეტდომა აქვს დაწვებული, ამაში ბრალი მათაც მიუძღოდეთ.

უნდა ვიფიქროთ, რომ გიულდენშტედტს ბევრ ცნობებს მიაწვდიდა
ერეკლე-სოლომონის კარზე მყოფი რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც.
„რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი... მისდევდა მეფეს,... მე
უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს“. (გვ. 15).

ამასთან, გიულდენშტედტი ყოველ შემხვედრ პირსაც იყენებდა ცნობების
შესავებად. ასე მაგ.: ბაზრობაზე ხონში მყოფ მეგრელებისგან მიიღო ცნობები
დადიანის მხარეთა, ოდიშისა და ლეჩხუმის შესახებ (გვ. 155).

უმბრალი ლეკებისაგან შეაგროვა ცნობები ქარის, დიდოს, ყაბუნის, ხუნ-
ძახის, ავარიის შესახებ. ასევე თათრისგან—ბორჩალოსა და ყაზახის მხარის
ენასა და სოფლებზე (იხ. IV წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეული, 1772 წ. 5 აპ-
რილი). თუშისგან და ოსისგან მიიღო ცნობები მათი ენისა და სოფლების
შესახებ (იხ. იქვე, 1772 წ. 28 მარტი და 15 აპრილი), ხოლო სვანეთის ერთ-
ერთმა „სტარშინამ“—ქვეყნის ენასა და გეოგრაფიაზე. (იქვე, 1772 წ. 31
აგვისტო).

გიულდენშტედტი იყენებს ქართული მატანიებისა და ძეგლების წარწე-
რებში დატულ ცნობებსაც. ამის ნიმუშს წარმოადგენენ მთელი ამონაწერის
მოყვანა „ქართლის ცხოვრებიდან“, რომლის ერთ-ერთი ნუსხაც მას უჩვენეს
(გვ. 187), ანანურის ეკლესიის (და სხვებისაც) წარწერები, რაც მან გადმო-
აწერინა (გვ. 270—271) და გელათის ეკლესიის შიგნითა კედლის წარწერა
(145 გვ.).

გიულდენშტედტი შეკრებილ ცნობებს ავსებს აგრეთვე გადმოცემებით,
ლეგენდებით და ისტორიული ფაქტებით (მაგ.: მეფე შირიანის, წმ. ნინოს
და ჯაჭვის საყდრის შესახებ, შაჰ-აბასის შემოსევათა, მუხრანბატონების რეზი-
დენციის და სხვა მრავალთა შესახებ).

უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტს, როგორც მეცნიერს, შესწევს
მშვენიერი უნარი შეაჯგოს თავისი თვალთ ნახული და სხვისგან ნაამბობ-
ვაგონილი. ამასთან ის არ იფიწყებს საისტორიო თხზულებათა მონაცემებსაც:
„რათა ცნობები საქართველოს შესახებ, რაც მოცემულია ჩემს საგზაო ჩანა-
წერებში, უფრო ვასაგები (სრულყოფილი) გავხადო, საჭიროა ამ ხელნაწერის¹
თარგმნა... როცა მე საჭირო აღვიღებ გამოვიყენებ,.. ამ ხელნაწერსაც და
მის რუსულ თარგმანსაც გადავცემ საიშპ. მეცნ. აკადემიის ბიბლიოთეკას“.

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტს სანდო წყაროები ჰქონდა. მაგრამ, მიუ-
ხედავად ამისა, ის დაზღვეული არ არის ცნობათა მცდარი გავებისგანაც
ზოგიერთ შემთხვევაში, რადგან საქართველო მისთვის შეიძლება ძალზე უცხო
ქვეყნად ჩაითვალოს და ქართული სინამდვილე ყოველთვის ზუსტად ვერ გაიგოს.

¹ მან საქართველოში 30 მანეთად შეიძინა ქართულ ენაზე დაწერილი ქრონიკა, რომე-
ლიც შეიცავს ისტორიას მე-17 ს-ის შუა წლებიდან მოყოლებული მე-18 ს-ის შუა წლებამდე.
(მოსწინება საიშპ. აკადემიისადმი, 1772 წ. 29 მარტი. P. I, იმ. 100, № 19, ა. 26).

გიულდენშტედტს საქართველოში მოგზაურობისთვის სპეციალური ინსტრუქცია ჰქონდა მიცემული საიმპერატორო აკადემიისაგან, რომ მოგზაურობის ნამდვილი მიზანი ყოველთვის დაემაღლა (ამას ის ხშირად ამბობს რაპორტებში). რაში მდგომარეობდა ეს მიზანი? მივმართოთ თვით გიულდენშტედტისვე სიტყვებს (იხ. XXVI მოხსენება): „უზენაესი საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ საქართველოში სამოგზაუროდ ჩემთვის მიცემული ინსტრუქციის მიხედვით, მინერალებს თავდაპირველად მხოლოდ მალვით ვაქცევდი ყურადღებას და მცენარეებისა და ცხოველთა შესწავლას ყოველთვის ვაცხადებდი ჩემი მოგზაურობის მთავარ მიზნად“. მაგრამ ერეკლე II-ს, როგორც ჰქვიან პიროვნებას, არ გამოეპარებოდა მოგზაურის განზრახვა, გრაფ პანინისაგანაც (შტრ. А. Цагарели, Грамоты, I, СПб. 1891, გვ. 89—90) რომ არ მიეღო 1770 წლის იანვრის თარიღით გამოგზავნილი წერილი — „ხოლო როცა მე ერეკლე მეფესთან მოვილაპარაკე, მან ნათლად გამაგებინა, რომ მას საქართველოში ჩემი ყოფნის მთავარ მიზნად საბადოების გამოკვლევა მიიჩნია...“ „...მე აღარ გამკვირვებია ეს მას შემდეგ, რაც მათი იმპერატორობის უმაღლესობის საქმეთა რწმუნებულმა ბ-მა გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა გამაცნო წერილი... გრაფ პანინისგან ერეკლე მეფისადმი 1770 წლის იანვრის თარიღით, რომელშიც... გრაფი ერეკლე მეფეს წარუდგენს ჩემს თავს და აცნობს მას, რომ მე მათი იმპერატორობის უმაღლესობის ბრძანებით ვარ გამოგზავნილი საქართველოში, რათა... მეძებნა და დამემუშავებინა მინერალები. პირველისადმი მე აქამდე ყოველთვის მზადყოფნას ვამჟღავნებდი, მეორეს კი, აკადემიის ინსტრუქციის საფუძველზე, მუდამ თავს ვარიდებდი. (პირობით) მე ყოველთვის ვარწმუნებდი მის მეფურ უმაღლესობას, რომ მე პირველ რიგში იმისთვის ვარ გამოგზავნილი, რათა ვნახო, თუ რომელი მინერალები და მეტალები მოიპოვება... და ღირს თუ არა მათი დამუშავება... არის თუ არა საშოთ საქმისთვის საჭირო მასალა ახლოს და როგორია ადგილის მდებარეობა... მეზობელ უცხო ხალხთან ურთიერთობის გათვალისწინებით; და თუ მე ყოველივე ამის შემდეგ ამაზე მოხსენებას ვაგზავნიდი, შესაძლებელი იქნებოდა რუსი მალაროელები მოსულიყვნენ საქართველოში, თუ ამას მისი მეფური უმაღლესობა მოისურვებდა და თუ მათი იმპერატორობის უმაღლესობა ამას სასურველად და მისაღებად მიიჩნევდა“ (იქვე, მოხს. XXVI).

როგორც ზემოთყვანილი სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რუსეთის იმპერიის მიზანს ამ შემთხვევაში საქართველოს მინერალოგიური დაზვერვა შეადგენდა, რათა შემდგომ გაეთვალისწინებინა მისი ეკონომიური სარგებლიანობა თავისთვის და არა საქართველოს ინტერესებისთვის, რის გამოც ამ საბადოთა დამუშავებას სასტიკად უკრძალავდა და ყიზლარში უსაქმოდ მყოფ რუსულ მემალაროელთა რაზმს არ გზავნიდა ერეკლეს სამეფოში (იხ. მოხს. XXVI).

როგორც ტექსტიდან ჩანს გიულდენშტედტი საქართველომ კარგად მიიღო. იქნებოდა ეს მეფე, თუ თავადი—ყველა მზრუნველობით ეკიდებოდა მას. ჯერ კიდევ საქართველოში პირველად შემოსვლისთანავე აღნიშნავს, რომ

დუშეთის მმართველმა იგი კარგად მიიღო¹. განსაკუთრებით ეხმარებოდა მას ქსნის ერისთავი დავითი, რომელიც მან მეფის თხოვნით განკურნა, თუმცა კვლავ თონაც კარგად ესმოდა, რომ ერისთავი მას შეიძლებოდა მოჰქცეოდა როგორც კარგად, ისევე აუად. ერისთავი აძლევს მას მცველ რაზმებს სხვადასხვა ექსკურსიების მოწყობის დროს; ხშირად თვითაც დაჰყვება; ერისთავმა იგი ქორწილზეც კი მიიპატიჟა². ასევე ყურადღებას იჩენენ მისდამი ბატონიშვილები; ეწვია მას პატრიარქი ანტონიც³. ორჯერ ინახულა აგრეთვე განჯის ხანმა, რომელმაც ის სუფრაზეც კი მიიწვია⁴.

ჩამოსვლის პირველი დღიდანვე, მასზე დიდად ზრუნავდა და მას მფარველობდა თვით მეფე ერეკლე. გიულდენშტედტს ქალაქში მისცეს მშვენიერი ბინა, მისი ხალხი და ცხენები გააჩერეს ქალაქის ახლოს სოფლებში, სადაც უფასოდ ინახავდნენ⁵. მეფე ხშირად იწვევდა მას თავისთან სასაუბროდ. გიულდენშტედტი ბევრგან აღნიშნავს, რომ მეფე მას ელაპარაკებოდა თავაზიანად, ყოველთვის გამოთქვამდა მზადყოფნას—ყველაფერში დახმარებოდა. როგორც ცნობილია, ერეკლე დაინტერესებული იყო, ჰყოლოდა კარზე სპეციალისტი სამთო საქმისა და სხვათა, ამიტომაც ხშირად მოჰქონდა მასთან შინგრალები, ეკითხებოდა მათი დამუშავების შესახებ და სხვა. თუკი მეფე წავიდოდა სადმე დიდი ხნით, მასაც თან წაიყვანდა, რათა გიულდენშტედტს უფრო თამამად ეთვალთვინებინა და შეესწავლა გარემო.

ასევე გულსხმიერად მოეკიდა მის ჩამოსვლას სოლომონ მეფეც. „ის (სოლომონი—გ. გ.) მე... გულწრფელობითა და ნამდვილი სიხარულით გადამეხვია. საუბარში... უდიდეს მზადყოფნას აჩვენებდა ხელი შეეწყო ჩემი... გეგმების განხორციელებისთვის“ (იხ. დილური, 19 ივლისი). სოლომონი თავადებსაც აახლებდა და იასაულებს ბრძანება ჰქონდათ მიცემული ეზრუნათ მასზე.

ერთი სიტყვით, გიულდენშტედტს ყოველი პირობა ჰქონდა შექმნილი, რათა განეხორციელებინა თავისი გეგმები—შეესწავლა დაკვირვებებით, კვლევებით ეს მხარე.

* * *

ქვეყნის დათვალიერება-შესწავლის შედეგად მან, როგორც დაკვირვებულმა სოგზაურმა, შეამჩნია საქართველოს მაშინდელი სისუსტე. ის სწორად აღნიშნავს, რომ ქვეყანა ისეა გაუდაბურებული და დაჩაგრული უცხო შემომსევთაგან, რომ იგი თავისი დანაწილებული მმართველობით⁶ ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, სუსტ სახელმწიფოთა რიცხვს. იგი ამბობს, რომ საქართველოს არ ძალუძს დაიცვას თავი უცხო თავდასხმათაგან, ვერ ზედავს განავითაროს, როგორც საქირთა, სამთო საქმე, ვერ უწყობს ხელს მრეწველობის, სკოლების,

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218; იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 3.
² იქვე, გვ. 267; იხ. ქვემოთ, გვ. 85.
³ იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ, გვ. 7 და 15.
⁴ იქვე, გვ. 226; იხ. ქვემოთ, გვ. 15.
⁵ იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ, გვ. 7.

⁶ დანაწილებულ მმართველობაში ის გულისხმობს საქართველოს სხვადასხვა სამეფოებს, ახალციხის საფაშოს და აგრეთვე სათავადოებს, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ.

ხელოვნების საერთო განვითარებას. გიულდენშტედტი აქ უკვე სვამს საკითხს, რომ საქართველოსთვის საჭიროა ძლიერი მფარველი. და როგორც რუსეთის იმპერიის აკადემიის წევრი და რუსეთის ინტერესთა დამცველ-გამტარებელი, ამ უცხო მფარველად თვლის რუსეთს¹. ამაში ხელს უწყობს აგრეთვე ერეკლესოლომონის ორიენტაცია; ერეკლე ხომ მოკავშირედ რუსეთს მიიჩნევს და ჰყავს თავის კარზე რუსეთის საქმეთა რწმუნებულები²; ამავე დროს საქართველოში მოდის გენერალი სუხოტინი³. არ არის გამორიცხული, რომ ერეკლე თავის აზრს რუსეთთან კავშირის შესახებ გაუზიარებდა გიულდენშტედტს ხანგრძლივი საუბრების დროს, მით უმეტეს მაშინ, როცა ეკითხება მას რუსეთ-პრუსიის ომის შესახებ⁴ და სხვა. ამაზედ ცალკე შევჩერდებით.

გიულდენშტედტი სწორად გადმოგვცემს მოსახლეობის ნაციონალურ შედგენილობას და მათ განლაგებას პროვინციათა მიხედვით. მან იცის, რომ ქართველები საქართველოს გარდა ცხოვრობენ აგრეთვე სპარსეთში, რომ ისინი გაასახლა შაჰ-აბასმა, აგრეთვე ცხოვრობენ ოსეთში, ლეკეთში, ასევე რუსეთშიც. ქართველებთან ერთად საქართველოში ცხოვრობენ თათრები (უმთავრესად სომხითში და ზემო ქართლში), სომხები (სომხითში და სხვაგანაც საქართველოში), ებრაელები (ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში, ოსებთან კი არა), ოსები (მთიანეთში, ქსანზე, ლიახზე), ქურთები. ეს ხალხები ერთად აღებული ცოტათი აღემატებიან ქართულ მოსახლეობას. გიულდენშტედტს არ გამოაბარვია ის გარემოება, რომ ეს ხალხები უფლებებით ქართველებს უსწორდებიან, რომ ისინი არ განიცდიან ეროვნულ ჩაგვრას, არ არიან უფრო შეტად დაბეგრილი⁵, რომ ისინიც ეკუთვნიან მეფეს, თავადებს, დედოფალს და სხვა.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ქართველები ლაპარაკობენ სრულიად განსხვავებულ ენაზე, რომ სამეგრელოსა და სვანეთში იხმარება ასევე განსხვავებული კილოები, მაგრამ მათში არ შეიძლება არ გამოიცნოს კაცმა, რომ ძირი არის ერთი—ქართული⁶. ამასთან, იქ მცხოვრები სხვადასხვა ხალხები ლაპარაკობენ თავიანთ ენაზე: სომხები—სომხურად (ხოლო ქართველებთან ქართულად), თათრები—სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები—მთიელთა ენაზე, ხოლო ებრაელები კი—ყველანი ქართულად.

ეხება რა რელიგიას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ გაბატონებული რელიგია საქართველოში არის ქრისტიანული-ბერძნული, ე. ი. მართლმადიდებლური, და რომ მმართველობა და სამღვდელეობა ამჟღავნებენ სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ და არ სდევნიან მათ⁷. ყველას აქვს თავისი

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 350; იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 225.

² იქვე, გვ. 226 და გვ. 227; იხ. ქვემოთ, გვ. 15 და სხვა.

³ იქვე, გვ. 272; იხ. ქვემოთ, გვ. 93.

⁴ იქვე, გვ. 221; იხ. გვ. 7.

⁵ იქვე, გვ. 328; იხ. გვ. 187.

⁶ იქვე, გვ. 342; ჩენი გამოცემის გვ. 209.

⁷ იქვე, გვ. 345; ჩენი გამოცემის გვ. 209.

ეკლესიები, მონასტრები, მეჩეთები. გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სასულიერო წოდებებს და მოხელეებს, ასახელებს ეპისკოპოსთა საჯდომ ადგილებს¹. სწორად აღნიშნავს ქართველთა მიერ ღვთისმსახურების წესების შესრულებას და დაყოფილებულთა (მეუღაბნოეთა) ცხოვრებას.

* * *

გიულდენშტედტი იძლევა მოსახლეობის ძირითად და სოციალურ ფენებად დაყოფას. იგი ამბობს, რომ ქვეყნის გაბატონებული ფენები არიან თავადები და აზნაურები (რომელთაგანაც უმთავრესად შედგება სამოხელეო აპარატი), ამასთან ჩამოთვლის თავადთა გვარებს; მთელი ხალხი კი, სარწმუნოების, ეროვნების მიუხედავად, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას. ის სწორად მიუთითებს, რომ ქალაქის წოდება, ან ახლანდელი გაგებით ბურჟუაზია, არ არის. ამასთან გიულდენშტედტი ასახელებს ტყავის მწარმოებლებს, მღებავებს, მქსოველებს, მჭედლებს და ქალაქის სხვა ხელოსნებსა და ვაჭრებს—უმთავრესად სომხებს. ყველა ესენი იმყოფებიან მეფის (ერეკლეს) მორჩილებაში. გიულდენშტედტი შეტად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის მოსახლეობის ამ სოციალური ფენების უფლება-მოვალეობის შესახებ, სამოხელეო აპარატის შესახებ, ამიტომ ამ საკითხზე ცოტა მეტხანს უნდა შევიჩრდეთ.

* * *

XVIII საუკუნის საქართველოს დამახასიათებელი ნიშანი არის ის, რომ იგი დაყოფილია სათავადოებად, რომელთა სისტემასაც ემყარება მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება. ამ მხრივ გიულდენშტედტი აწარმოებს მშვენიერ დაკვირვებას და იძლევა სწორ ცნობებს XVIII ს-ის სათავადოების ცხოვრების, მათი დამოკიდებულების შესახებ მეფესთან. ვნახოთ, როგორ წარმოგვიდგება ქართლ-კახეთის სამეფოს სურათი ამ ცნობათა მიხედვით.

„... ქართლს, კახეთს და სომხითს ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ საერთო, დამოუკიდებელი მმართველი ან სუვერენი;.. ქართლის მეფე... არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, მაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები—გ. გ.) დაიჭერენ პორტის (თურქეთის—გ. გ.) მხარს. მაგრამ არა მარტო თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს... ეს უკანასკნელი აჩვენებს ხალხს თავისი მმართველისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას“².

„თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩი-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (ჩვენი გამოცემის გვ. 207).
² იქვე, გვ. 351; იხ. ქვემოთ, გვ. 225.

ლებიან მეფეს, მის წინაშე (?) აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და წინაშე მადამ გადასახადს მას არ უხდიან. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის ტიტულს... და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არაგვის ერისთავი“).

„თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები“².

„... ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს“...³

ამ მოკლე, მაგრამ მნიშვნელოვან ცნობებში მშვენივრადაა დახატული თავადისა და მეფის დამოკიდებულება, თავადთა წონა ქვეყანაში.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალური საქართველოს დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს სათავადოების, როგორც გარკვეული პოლიტიკურ ტერიტორიული ერთეულების, შექმნა და ამისთან დაკავშირებით თავადის პოლიტიკური წონის ზრდა სახელმწიფოში. თავადის დამოკიდებულება მეფესთან თუ მეზობელ თავადთან ისაზღვრება „იმის მიხედვით, თუ რას უკარნახებს მას საკუთარი ფეოდალური ინტერესები... მეფეთა პოლიტიკა კი არ განსაზღვრავდა ფეოდალების პოლიტიკას, პირუკუ, უკანასკნელთა ინტერესები განსაზღვრავდნენ, საბოლოო ანგარიშში, პირველს“.⁴

იურიდიულად თავადი მეფის ყმა იყო და მეფისადმი ერთგული სამსახური მართებდა, მაგრამ თავადები თავის ბატონს რაღდი უყურებდნენ როგორც „ღმრთის სწორს“, მათ თვალში მეფე მხოლოდ პირველი იყო თანასწორთა შორის. თავადები მეფის ერთგულნი მხოლოდ იმდენად არიან, რამდენადაც ეს მეფე მათი ერთგულია. თავადები საკუთარი პოლიტიკით ზომავენ მეფის პოლიტიკას და, როცა მეფის პოლიტიკა აღარ შეესაბამება მათსას, მაშინ ისინი არღვევენ მეფისადმი მიცემულ „ერთგულების“ ფიცს და ენებრიბიან მეფის საწინააღმდეგო ძალას⁵. აკი გიულდენშტედტიც აღნიშნავს, რომ თავადთა მეგობრობის გარეშე ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ თავადები დაიჭერენ თურქეთის მხარეს.

როგორც ვახტანგის სამართალში სწერია, თავადთა „უნიანიობის“ შედეგად, საქართველოს მეფეები „ბევრჯერ ეამთა და დროთა ცუალებით ასრე დამდაბლებულან, რომე ოდენ სახელი მეფე რქმევიათ, თორემ მართებული არა უქნევიენბიათ რა, როგორც ყმათა სდომებიათ, ისრე უსამართლებიათ და ურიგებიათ“⁶. როგორც ვიცით, მსხვილი ფეოდალები მუდმივ მეტოქეობას უწყევდნენ მეფის ხელისუფლებას; მათზე ცენტრალური ხელისუფლება შეზღუ-

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩვენი გამოცემის გვ. 225).

² იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ იქვე, გვ. 355 (იხ. ქვემოთ, გვ. 231).

⁴ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, გვ. 283; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში; მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის I, 1937, გვ. 28—29.

⁵ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 461.

⁶ იქვე, გვ. 283.

დულად ახორციელებდა თავის უფლებებს¹. მეფე ფორმალურად შეუზღუდველი იყო მაგრამ ფაქტიურად სუსტი. ყურადსაღებია მეფის მიმართვის ფორმა: მსხვილ ფეოდალებს ის მოახსენებს, ხოლო დანარჩენებს—უბრძანებს².

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, ერეკლე II-ის დროსაც მეფის ხელისუფლება არ იყო მტკიცე. ფორმალურად შეუზღუდველი მეფის განკარგულებებს თავადები ფაქტიურად არ ასრულებდნენ. ეურჩებოდნენ მეფეს როგორც თავადები, ისე ბატონიშვილებიც; რომ ურთიერთობა არ გაეფუჭებინა მეფეს თავადებთან, ან რომ ისინი მისი ერთგული ყოფილიყვნენ, მეფე ცდილობდა ყოველნაირად ეამებინა მათთვის, აძლევდა მათ სახელოებს და სხვა. ამის საბუთს წარმოადგენს თვით გიულდენშტედტის ცნობაც იმის შესახებ, რომ მას მეფე ერეკლემ წერილობით სთხოვა, რათა დახმარება აღმოეჩინა ძლიერი ქსნის ერისთავისთვის³, ხოლო შემდეგ ქსნის ერისთავის გულისთვისვე იგი რვა დღე დასტოვა თბილისში⁴.

თავადური საქართველოს ერთ ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება სათავადო სისტემას ემყარება და ამავე დროს მეფე ამ სათავადოს ებრძვის. მეფის ბრძოლის შინაარსი აქ იმაში მდგომარეობს, რომ მას სურს სათავადო სამოხელეოდ აქციოს, ხოლო თავადი მოხელედ⁵.

ამასთან, როგორც გიულდენშტედტის ცნობაც ასაბუთებს, თავადი მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის დაცვაში. „Сатавадо вместе с этим и военная единица; оно выводит на войну совершенно определённое количество воинов, непосредственным начальником над которым на поле брани является тот же тавади“⁶.

წინადადებაში, რომ „თავადები თუმცა მეფის მორჩილნი არიან კანონით და სამხედრო ლაშქრობის წესით, მაგრამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს მის წინაშე, არ უხდიან მას გადასახადს“, ჩანს ის, რომ თავადი სათავადოში სრული ბატონ-პატრონია, მასში განუკითხავად მბრძანებლობს, რომ მას აქვს ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი. გიულდენშტედტი აქ ალბათ იას გულისხმობს, რომ მთელი გადასახადები, რაც სათავადოში აიკრიფებოდა გლახთა შეურნეობიდან, მთლიანად თავადის კუთვნილება იყო. მაგრამ ერთი კია, რომ თავადი იხდიდა სახელმწიფო გადასახადებს. „ხშირად ფეოდალი საგადასახადო იმუნიტეტითაც სარგებლობდა, ოღონდ სახელმწიფო გადასახადებს გლახებისაგან მაინც მოითხოვდა“⁷.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 156.

² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში თბ. 1958, გვ. 367.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246 (იხ. ქვემოთ, გვ. 47).

⁴ იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85).

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 459.

⁶ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв), თბ. 1938.

⁷ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ. 1958 წ., გვ. 368.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ გარკვეული დანაშაულის შემთხვევაში (შეიძლება უამისოდაც), ან თუ მეფეს მოუვიდოდა საჩივარი, მეფე ჩამოართმევს ამა თუ იმ მამულს თავადს და უბოძებს სხვას (მაგ.: თავად მაჩაბლისათვის ჩამოართმეული სოფელი გადასცა გიორგი ბატონიშვილს (იხ. ქვემოთ, გვ. 103). თავადისთვის კი მამულის დაქარგვა მეტად საინტერესოა, რადგან ის არის მისი ძლიერების მთავარი წყარო.

თავადთა მდგომარეობისა და უფლება-შოვალეობის აღნიშვნის გარდა, გიულდენშტედტი შეძლებისდაგვარად გვადლევს ქართლ-კახეთის თავადთა სიას და მათ სამფლობელოთა მდებარეობასა და რეზიდენციებს¹. იგი აგრეთვე მოკლედ ეხება მუხრან-ბატონთა ოჯახის უკანასკნელ თაობას და მათ ნათესაობას მეფესთან და ქსნის ერისთავთან².

* * *

გიულდენშტედტი, ქვეყნის გაბატონებული ფენების დასახელებისას, მეორე ადგილზე აყენებს აზნაურებს. მათ შესახებ ის ამბობს: „აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგიერთ მათგანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს“³.

აქაც პატარა, მაგრამ სწორი ცნობაა დაცული.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალურ საქართველოში აზნაურები, კუთვნილების მიხედვით, იყოფილნენ სამ მთავარ ჯგუფად: სამეფო აზნაურებად, საეკლესიო და თავადთა აზნაურებად. აზნაური წვრილი მფლობელი იყო; მას „საკუთარი“ ყმა-მამული აქვს რომელიც შეძლევიანად ნაწილდება საკუთრების ხასიათის მიხედვით: 1) სამკვიდრო 2) ბატონისაგან ნაწყალობევი და 3) ბატონისაგან დამოუკიდებლად ნაშოენი ყმა-მამული (ნასყიდი, ნასისხლი, ნაშითი...)⁴; მაგრამ ეს მფლობელობა შეზღუდულია; „იგი პატრონის დაუკითხავად ყმა-მამულს ვერ გაყიდდა. მისი ყმები თავადს ბეგარას უხდიდნენ;... აზნაური საპატიო სამსახურს ეწეოდა თავადის კარზე; ის სათავადოში მოხელე იყო, ლაშქრობის დროს თან ახლდა პატრონს... აზნაური თავადს არ უხდიდა ნატურით გადასახადს“⁵. აზნაურები ერისთავების სახლში იყვნენ ერისთავთა შოურავეები, სახლთუხუცესები და სხვა⁶. ესაა დაახლოებით ის პრივილეგიები, რასაც გიულდენშტედტი უნდა გულისხმობდეს.

ამასთან, თავადს შეეძლო გაეყიდა როგორც აზნაური, ისე მისი ყმა-მამულიც, შეეძლო აზნაურის გამზითვება და, საერთოდ, ექცეოდა როგორც ყმებს, თუმცა აზნაურს პირადი თავისუფლება შენარჩუნებული ჰქონდა და

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227) (აგრეთვე გვ. გვ. 263, 265, 273, 276, 278, 379).

² იქვე, გვ. 251 (იხ. ქვემოთ, გვ. 57).

³ იქვე, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227).

⁴ გ. აკოფაშვილი, აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხისათვის XV—XVIII ს. ს. საქართველოში. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 89—92.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 250.

⁶ იქვე, გვ. 240.

შეედლო სურვილისამებრ წასვლა. აგრეთვე, თუ გაყიდული აზნაური თავს დაიხსნიდა, მაშინ ის თავისუფლდებოდა პირვანდელი ბატონისაგან. სწორედ ეს თავდახსნილი აზნაურები, მეფის სამსახურში მყოფი და მეფის კარის მოხელე აზნაურები, ანდა ვახტანგის კანონების „გადიდებული აზნაური“ ჰყავს მხედველობაში გიულდენშტედტს, როცა ამბობს, რომ სიმდიდრის გამო ზოგს დიდი წონა აქვსო. ამ სიმდიდრეს კი ისინი აგროვებდნენ მეფის სამოხელეოში, ან კარზე ერთგული სამსახურით. ეს უმთავრესად არიან ეკონომიურად გაძლიერებული მეფის აზნაურები, რომლებიც ზოგჯერ თავადთა მიწების და გლეხების ყიდვასაც ახერხებენ და სოციალურადაც წინაურდებიან.

* * *

ცალკე ჩერდება გიულდენშტედტი აგრეთვე გლეხობაზე—ყმა მოსახლეობაზე. მოვიყვანოთ ტექსტიდან ის ადგილები, სადაც გიულდენშტედტი გვიხატავს ყმა გლეხთა მდგომარეობასა და უფლებებს:

„მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს... ეს აჩვენებს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ დამოკიდებულებას...“ „...რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით“¹.

„... მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას... ხალხს ჩვეულებრივ ქონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიძლება გლეხის დავირავება (versetzen), გაყიდვა, გაწუქება და მას შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი“². „... მეურნეობის... დარგებს ეწვეიან... მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“³.

„... უმთავრეს შემოსავალს (გამოსაღებს—Hebung) შეადგენენ გადასახადები, რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან... მთელი თავისი მეურნეობის... წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად), იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში კიდევ აღემატებიან მას. გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრეფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კაზბეკები... და გზირები“⁴.

„... ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი... არის ჯარისკაცი... და პირველ დამახებისთანავე... უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე“... „მაგრამ... მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნან... და რათა უზრუნველყოფილი იქნას გადასახადთა გადახდა“⁴.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩვენი გამოცემის, გვ. 225).

² იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁴ იქვე, გვ. 354. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

გლეხები კუთვნილების მიხედვით იყოფოდნენ—სამეფო, საეკლესიო და საბატონო გლეხებად.

გვიანფეოდალურ ხანაში გლეხი, როგორც ასეთი, ზოგადი ცნებაა. ამ ხანის საბუთები ყმა-გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიებს ასახელებენ: „მსახურს“, „ნაწყალობევს“, „ნებიერს“ ანუ „ნებითმოსულს“, „ნასყიდს“, „თარხანს“, ანუ „აზატს“, „ბოგანოს“, „ხიზანს“, „მკვიდრს“ და სხვა. ეს კატეგორიები მეტ-ნაკლებად ყველა სათავადოებშია. ისინი სხვადასხვა წარმოშობისანი არიან და ამიტომ ბატონყმურ ურთიერთობაშიც განსხვავებული ადგილი უკავიათ¹. ეს კატეგორიები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ კუთვნილების, ბატონთან დამოკიდებულების, უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით, მაგრამ გიულდენშტედტი არ განიხილავს ცალ-ცალკე გლეხთა ამ კატეგორიებს, იგი ეხება საზოგადოების ამ ფენას საერთოდ და ყველას აქცევს ყმა-გლეხთა რიცხვში, რადგან სხვადასხვა კატეგორიის გლეხებს „საბოლოო ანგარიშში, აერთიანებდა საბატონო სამსახური, ბეგარა-გადასახადები“².

ფეოდალური წყობილების დროს წარმოებით ურთიერთობათა საფუძველს შეადგენს ფეოდალის საკუთრება წარმოების საშუალებებზე და არასრული საკუთრება წარმოების მუშაკზე, ყმაზე, რომლის მოკვლა ფეოდალს უკვე არ შეუძლია, მაგრამ რომლის გაყიდვა და ყიდვა მას შეუძლია. ფეოდალური საკუთრების გვერდზე არსებობს გლეხის ერთპიროვნული საკუთრება წარმოების იარაღებზე და თავის კერძო მეურნეობაზე, რაც მის პირად შრომაზეა დამყარებული.

„მიწა გაყოფილი იყო მსხვილ მიწათმფლობელებს, მემამულეებს შორის, — მემამულეები ამ მიწას აძლევდნენ გლეხებს მათი ექსპლოატაციისათვის, ასე რომ მიწა თითქოს ნატურალური ხელფასი იყო: იგი გლეხს აძლევდა აუცილებელ პროდუქტებს, რათა მას შესძლებოდა ზედმეტი პროდუქტების შექმნა მემამულისათვის; იგი წარმოადგენდა ფონდს. რათა გლეხებს ბეგარა ეკისრათ მენამულის სასარგებლოდ“³. იმ მიწას, რომელზეც გლეხი სახლობდა და ამუშავებდა, „საგლეხო მამული“ ან „საკომლო“ ეწოდებოდა; მასზე ერთი ან რამდენიმე საგლეხო მეურნეობა იყო მოწყობილი. გლეხის საბატონო სამსახურს განსაზღვრავდა ბატონთან მისი დამოკიდებულების შინაარსი: მიწა ბატონისა იყო და გლეხი პირად დამოკიდებულებაში იყო ბატონთან⁴. ლენინი წერდა:—„მემამულეს რომ არ ჰქონოდა პირდაპირი ძალაუფლება გლეხის პიროვნების მიმართ, ის ვერ შესძლებდა თავის სასარგებლოდ ემუშავებინა ადამიანი, რომელსაც მიწა მიუღია და რომელიც საკუთარ მეურნეობას ეწევა“⁵. გლეხი ამუშავებდა ბატონის მიწას საკუთარი გამწევი ძალითა და იარაღით, თავისი შემოსავლის გარკვეული ნაწილი კი უნდა მიეცა მისთვის, ეძლია ძღვენი და სხვა.

¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

² იქვე, გვ. 216.

³ იქვე, გვ. 209.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 214.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

⁶ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 208.

გლეხის სამუშაო დრო ორად იყოფოდა—აუცილებელ და ზედმეტ სამუშაო დროდ. პირველის დახარჯვით გლეხს შეეძლო თავისი და თავისი ოჯახის საარსებო საშუალებათა მოპოვება, ზედმეტ დროს ის ფეოდალის სასარგებლოდ ხარჯავდა¹; ე. ი. გიულდენშტედტის თქმით ეს იყო: „საკუთარი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება“ და „გადასახადების დაფარვა“.

ამ დროს გადასახადთაგან ჩანს როგორც ნატურალური და ფულადი რენტა, ისე შრომითი რენტაც. სწორედ ააათ გულისხმობს გლეხის „შრომის რიგზე სამსახური“.

გიულდენშტედტს თავის ცნობაში სწორად აქვს შენიშნული, რომ ხალხს ქონება არ აქვს, რომ შეიძლება მისი გაყიდვა, გაჩუქება, დაგირავება და შეიძლება მოქცეე სურვილის მიხედვით. მებატონეები ახორციელებდნენ თავიანთ უფლებას არა მარტო გლეხის პიროვნებაზე, არამედ მის საკუთრებაზეც. მენამულეები თავიანთ სრულ საკუთრებად მიიჩნევდნენ როგორც გლეხებს, ისე მათ უძრავ მძრავ ქონებას. ბატონის ხელში იყო ყმათა ქონება, სიცოცხლე და ნაშუსი. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით ხომ „ყმისა ყველაფერი“ ბატონს ეკუთვნის. „რაც შეეხება ყმათა ყიდვას, გახეიბრებას, აკლებას... და სხვა, ეს მოვლენები დამახასიათებელი იყო ყველა ქვეყნის ფეოდალური წყობილებისათვის; მათ შორის საქართველოსათვისაც“².

XVIII ს-ში გახშირდა გლეხთა ოჯახების დაშლა და მათი ოჯახის წევრების ცალ-ცალკე და უმიწოდ გაყიდვაც. ამდენად გლეხები, გარდა გარეშე შემოსევებისა, ჩანაგდებოდნენ თვით მებატონეთაგანაც. რათა დაეცვა ფეოდალური წყობა და გადაერჩინა ის დაღუპვისაგან, ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლება იძულებული გახდა მიექცია ყურადღება გლეხთა საკითხისთვისაც. სამეფო ხელისუფლება აქტიურად ჩაერია ბატონისა და ყმის ურთიერთობაში და მოითხოვდა გლეხისა და ბატონისაგან „ბატონყმური რიგის“ ან „ბატონის სამსახურის“ დაცვას. ერეკლემ გლეხთა აყრაზე პასუხისმგებლობა თვით თავადებს დააკისრა. ერეკლემ აკრძალა აგრეთვე გლეხის ოჯახის დაშლა და მისი წევრების ცალ-ცალკე გაყიდვა; ასევე ტყვეობიდან თავისი უნართა დაბრუნებული გლეხი თავისუფლდებოდა ძველი მებატონის ყმობისაგან. ეს და კიდევ სხვა ღონისძიებები, რომლებიც მიმართული იყო ფეოდალთა ინტერესების დასაცავად, ჩანს გიულდენშტედტის სიტყვებიდან, როცა ამბობს, რომ მეფე ბოროტად არ იყენებდა თავის უფლებებს და რიგითი ქვეშევრდომები თავიანთ მოქმედებაში არ ამჟღავნებდნენ შიშს მისდამი და ხალხი შედარებით თავისუფლად გრძნობს თავს მეფესთან დამოკიდებულებაშიო. ე. ი. გლეხობა ხედავდა თავისი უფლებების დამცველს და ქომაგს ერეკლეს სახით, მაგრამ აქედან სულაც არ გამომდინარეობს ის, რომ ერეკლე „გლეხთა მეფე“ იყო.

მოკლედ შევხვით საგლეხო გადასახადებს (გიულდენშტედტის ცნობის მიხედვით), რომლებიც შეადგენდნენ როგორც მეფის, ისე თავადების ძირითად შემოსავალს.

¹ დ. გვრიტიშვილი, ღასახ. ნაშრომი, გვ. 217.
² იქვე, გვ. 234.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ძირითად შემოსავალს შეადგენდა გადასახადები, რომელთაც იხდიან მიწაზე მსხდომი ხელქვეითი. ეს გადასახადი იყო მთელი მფურნეობის წლიური შემოსავლის ერთი მეხუთედი. (ეს გადასახადები უმთავრესად იყო რენტა ნატურით და შრომითი რენტა) ამათ გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე იხდიდნენ ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, დიდ გადასახადს ბევრად არ ჩამოუვარდებიან. ამ გადასახადებს საზღვრავდნენ და ჰკრეფდნენ შოურავები და მათი ხელქვეითი მოხელეები (აქ ჩანს აგრეთვე გადასახადის ამკრეფ მოხელეთა თვითნებობაც).

როგორც ცნობილია, გადასახადები კუთვნილების მიხედვით შემდეგ ჯგუფებად იყოფოდა: სახელმწიფო, საბატონო, საეკლესიო, სასოხელეო და უცხოელ დამპყრობთათვის განკუთვნილი გადასახადები.

როგორც აღვნიშნეთ, საბატონო გადასახადს იხდიდნენ ნატურით თუ ფულით და მეორე მხრივ შრომით. ნატურით უხდიდნენ პურს, ქერს, ღვინოს (კულუხი), საკლავს, ერბოს, ქათამს, კვერცხს, სანთელს, თაფლს, მატყლს და სხვა. ფულადი გადასახადით: საკომლოს, მახტას, ყალანს, ძროხისას, ტოპრისას, ტიკისას და სხვა. საერთოდ საბატონო გადასახადი და ვალდებულება შემდეგი იყო: ღალა, კულუხი, ულაყი, შესაწევარი, სამასპინძლო, ძღვენი და სხვ. ნატურალურ ვალდებულებებში შედიოდა აგრეთვე „ქალაქისა და ციხის მუშაობა“, გზების გაყვანა, ყარაულობა („ქეშიკი“), ულაყი, ჯერგა, კონის ჩადგმა, ლაშქარ-ნადირობაში მონაწილეობა და სხვა¹. შრომითი გადასახადი ანუ ბეგარა იყო: ზვარში ბარვა („ვენახის მუშაობა“), „ყანის ცუშაობა“, სარის მოჭრა, შეშის ზიდვა, ქვევრების რეცხვა, და ა. შ.

გლეხის საბატონო მოვალეობას ზოგადად „გლეხის სამსახური“, „ყმობის რიგზე სამსახური“, „ბატონყმური სამსახური“ ეწოდებოდა².

გლეხის სახელმწიფო გადასახადს შეადგენდა: კოდის პური, მალი, საური, ულუფა, ულაყი, სეფობა, საბალახე, ნახირისთავი, პირისთავი, საბაზიერო, საშევარდნო, სეფობა, ლაშქარ-ნადირობა, ქეშიკი, საჯინიბო, სასტუმრო და სხვა. აგრეთვე გზების, ხიდების, ციხე-სიმაგრეების შეკეთება და სხვა. ამ რიცხვს ეკუთვნოდა მოსახლეობის აღწერით გამოწვეული ხარჯებიც.

ითხებდავად იმისა, რომ ეკლესია-მონასტრებს თავისი ყმები ჰყავდათ, საბატონო გლეხებიც იხდიდნენ საეკლესიო გადასახადებს (დრამას, საკანონოს, სახუცოს და სხვ.).

გლეხი ვალდებული იყო ეხადა აგრეთვე სასოხელეო გადასახადი (სამოურავო, სანაცვლო, სამამასახლისო): სამასპინძლო, საქვრივო, შესამყრელო, გასამყრელო, თავის გასამტეხლო, საჩქემო და სხვ. მოურავის სასარგებლოდ გლეხი ხნავდა, ფარცხავდა. რწყავდა, მკიდა, ლეწდა, ბარავდა და ა. შ.

რაც შეეხება უცხო დამპყრობთა გადასახადს, ის ერეკლეს დროს მოისპო (აქ ჩვენ ვგულისხმობთ გიულდენშტედტის საქართველოში ყოფნის პერიოდს).

¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში. თბ. 1958, გვ. 198.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216.

გადასახადები საერთოდ კომლზე იყო გაწერილი, „თუმცა ზოგიერთი გადასახადი — ზოგჯერ სოფელზეც“¹.

ჩვენის აზრით გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული „დიდი გადასახადი“ არის ე. წ. „თავი ბეგარა“, ანდა მულმივი გადასახადები, ხოლო „ჩვეულებრივი“ გადასახადები, რომლებიც, ერთად აღებული, არ ჩამოუვარდებიან, თუ ხანდახან არ აღემატებიან კიდევ დიდ გადასახადს, არის „სხუი ბეგარა“, ან კიდევ ერთდროული გადასახადები. გიულდენშტედტი სწორად აღნიშნავს, რომ გლეხთათვის საერთოდ ეს იყო „მძიმე გადასახადები“. ამ გადასახადთა გათვალისწინების შემდეგ ადვილი წარმოსადგენია გლეხთა მდგომარეობა.

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, გლეხს, საბატონო სამუშაოსთან ერთად, ვეალებოდა ლაშქრად გასვლა... მაგრამ ეს ისე უნდა მომხდარიყო, რომ არ შეფერხებულიყო გადასახადთა გადახდა (სხვადასხვა გლეხური ოჯახები ჩამოთვლილთაგან გარკვეულ გადასახადებს იხდიდნენ, თორემ წარმოუდგენელია, რომ ყველა ეს გადასახადი თითოეულ კომლს ჰქონოდა შეწერილი).

* * *

ახლა ვაჩვენებთ, თუ როგორი იყო ქართლ-კახეთის ეკონომიური ვითარება XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, თუ რა ცნობები აქვს მოცემული გიულდენშტედტს ქართლ-კახეთის სამეფოს სოფლის მეურნეობის, მრეწველობის, ვაჭრობა-ხელოსნობის შესახებ.

ეხება რა სოფლის მეურნეობას, გიულდენშტედტი წერს: „ყველაზე გავრცელებული მეურნეობის დარგები ქართლში და მთელს საქართველოში არის — მევენახეობა, მებაღეობა, მემინდვრეობა, მებამბეობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მეაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“².

სოფლის მეურნეობის ამ ზოგადი დახასიათების მოკემასთან ერთად გიულდენშტედტი ბევრ ადგილას გვაწვდის სოფლის მეურნეობის დარგთა წარმოების სურათს.

გიულდენშტედტის ცნობებიდან ვგებულობთ თუ რომელ მხარეებში მეურნეობის რა დარგები იყო გავრცელებული უმთავრესად. მოვიყვანოთ ნიმუშები³:

„საგარეჯოსთან... გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, ქლიავი, გარგარი“⁴.

„გზა ვადიოდა ქიზიყის სოფლების — მაშნაარის, საქობოს, ანანურისა და ჯუგანის პურის ყანებზე. ეს სოფლები... თავისი სახლებით, ვენახებითა და

¹ გ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ ჩვენ მოვიყვანთ მაგალითებს მხოლოდ ქართლ-კახეთიდან. იმერეთზე ცალკე იქნება ქვემოთ.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 19.

ხეხილის ბაღებით...¹ „... [შილდაში] ხშირად გვხვდება ვენახები და თუთის ხეები. ბაღები ირწყვება ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით...“²

„[გრემიდან—ლალისყურამდე] ყველგან ბაღებში იყო ყურძენი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი...“³

„[ყულფთან] ადგილი... მაღალია..., მაგრამ მაინც არის თუთის ხეები, ხილის გარკვეული სახეები,.. ხშირად ყურძენიც. კაკლის ხეები..., კონში, ქლიავი, მსხალი, ვაშლი და ალუბალი...“⁴

„[ახტალასთან] გვხვდება... კაკალი, ბროწეული, ატამი, გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი“⁵.

„მურნეობის ყველაზე საპატიო დარგი კახეთში და ქართლში არის მევენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩაფთვლით მეხილეობასაც...“ „ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწნული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით...“⁶

„ლეღვი, ბროწეული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კონში, ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში უამრავია...“⁷

ხეხილისა და ვენახების გავრცელების არეთა გარდა გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს ვაზის მოვლას—მის დარგვას, ვაზის სხვლას⁸, ყურძნის დაწურვას, შენახვას, არყის გამოხდას, მარანს, საწნახელს და ა. შ. (იხ. გვ. 253—255). ამასთან ის აქებს ატენურ, ახმეტურ ღვინოებს.

არანაკლებადაა ქართლ-კახეთში განვითარებული მარცვლეულის მოყვანა (ამასთან არ ავიწყდება აღნიშნის საირიგაციო სისტემაც):

„გზა ვადიოდა ქიზიყის სოფლების... ბურის ყანებზე...“⁹

„[ქსოვრისიდან—მუხრანამდე] გზა მიდიოდა გაშლილ დაბლობ ველზე, რომელიც გამოყენებულია სახნავად, ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით“¹⁰.

„მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჭვავს. მარცვლეულის ამ სახეობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში, ფშავში, თუშეთში და ასევე ოსეთში“¹¹.

„გორიდან და ნეტეხიდან თბილისში ტივებმა მოიტანეს ხორბალი და ქერი“¹².

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

² იქვე, გვ. 33.

³ იქვე, გვ. 35.

⁴ იქვე, გვ. 75.

⁵ იქვე, გვ. 77.

⁶ იქვე, გვ. 253.

⁷ იქვე, გვ. 255.

⁸ გიულდენშტედტის მიერ აღწერილ ვაზის მოვლისა და სხვლის წესს ეხება ივ. ჯავახიშვილი თავის „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“ (ტ. II, გვ. 336, 344, 346, 347, 365).

⁹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

¹⁰ იქვე, გვ. 53.

¹¹ იქვე, გვ. 57.

¹² იქვე, გვ. 63.

“[ალგეთიდან] 6 ვერსის მანძილზე რუებით ირწყვება მის ორივე ნაპირზე გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები“¹...

„ქციის დაბლობი იყო... დაფარული... ქერით,.. ხორბლით,.. ბრინჯით“².

„[ყულღის მიდამოების] მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი... პურში აქ ბევრი აღმოსავლური ჭვავი“³...

„[სადახლესთან]... დებედიდან გაყვანილ არხებზე. აქ იყო ნშვენიერი ყანები ხორბლისა ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა“...⁴

„კახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი ცოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და შვრია“⁵.

ამასთან, „ბრინჯს კახეთში სულ არ სთესენ, ის ქარელ ლეიკებს შემოაკეთ...“⁶

გიულდენშტედტს არ ავიწყდება აგრეთვე პურის ცხობის აღწერაც⁷.

მოსახლეობას მარცვლეულის საფტვეად უამრავი პატარა თუ დიდი წისკვილები ჰქონდა მდინარეებზე აგებული: „[ანაგისხევში] 43 პატარა წისკვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში ფტვავს 200—250 გირვანქა ფტვილს“⁸. „მდ. ლაკაბელზე იდგნენ პატარა წისკვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“)“⁹. „მდ. დურუჯზე არის პატარა წისკვილები“¹⁰.

„[სახალგორში] დავათვალიერე პატარა წისკვილები, უმეტესობა 24 საათში ფტვავს 20-დან 24 კოდამდე ხორბალს. აქედან მეწისკვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ მეათედ ნაწილს. დოლაბებს... ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან... რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე... მათი გამოყენება შეიძლება 20 წლამდე“¹¹.

რაც შეეხება მეცხოველეობას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ის „მხოლოდ უნინშენლოა (ეს ნამდვილად ზარს ეხება და არა შთას); ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი,.. რამდენიმე ცროხა, ხარები გუთნისთვის და დუმიანი ცხვრები“...¹² ფრინველიდან კი „ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები“...¹³ მესაქონლეობის განვითარებას მოწმობს ისიც, რომ „[მისხანაში] გაგვიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით...“¹⁴,

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 67.

² იქვე, გვ. 69.

³ იქვე, გვ. 75.

⁴ იქვე, გვ. 79.

⁵ იქვე, გვ. 255.

⁶ იქვე, გვ. 255.

⁷ იქვე, გვ. 253.

⁸ იქვე, გვ. 27.

⁹ იქვე, გვ. 21.

¹⁰ იქვე, გვ. 31.

¹¹ იქვე, გვ. 51.

¹² იქვე, გვ. 255.

¹³ იქვე, გვ. 35.

¹⁴ იქვე, გვ. 73.

და კარაქის დღეების აღწერა კახეთში¹, ანდა „წილდაში“ ჰყავთ ბევრი თნებანი და ცხვრები“².

ყოველივე ამასთან ერთად გიულდენშტედტი უყურადღებოდ არ ტოვებს ტექნიკურ კულტურებს—მებაბრეშუმეობას, ბანების მოყვანას და მეფუტკრეობას. მაგ.:

„მებაბრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია; ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2—4 ფუთ აბრეშუმის ბარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60—90 კაპიკად“³.

„მეფუტკრეობა კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია“. აქვეა აღწერილი სკებიც⁴.

„ქციის დაბლობი... უმეტეს წილად ბამბით [იყო დაფარული]“⁵. „[კახეთში] მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა“⁶.

ასეთია ზოგად ხაზებში გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი სოფლის მეურნეობის დარგები.

როგორც სამეფო ხელისუფლება, ისე მსხვილი თავადები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სოფლის მეურნეობის განვითარებას. ამ მიზანს ემსახურებოდა ერეკლეს ღონისძიებები ახალი სოფლების შექმნისა გაუდაბურებულ ადგილებზე (რაზეც ასე ხშირად მიუთითებს გიულდენშტედტი). ყოველივე ამის შედეგად მატულობდა ხელოვნურად განოყიერებული მიწების ფართობი:

„... უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატამი... და ხეხილის... სხვა სახეები“ (ვეფხისტყაოსანი)⁷. მეურნეობისათვის გამოსადეგი მიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეთმობოდა ვენახებსა და ბაღებს. მემამულეები ცდილობდნენ მეტი ტექნიკური მკვნარეები მოეყვანათ, განსაკუთრებით ბამბის და თუთის ხის გაშენებას მისდევდნენ. სოფლის მეურნეობის ნაწარმი გაჰქონდათ ბაზარზე. გიულდენშტედტი ასახელებს ბაზარზე გატანილ ზოგი ნაწარმის ფასს; მაგ.:

„1 ბათმანი, პური რუსულ ფასზე—8 კაპიკად; საქონლის ხორცი 25 კ.; ცხვრის ხორცი 30 კ.; ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ., კარაქი 80 კაპიკად, 1 ციტრა... ღვინო—20 კ.“⁸.

ყველა სათავადოში წამყვანი დარგი სოფლის მეურნეობაა. ამავე დროს ეს მეურნეობა მრავალფეროვანია: მისი ცალკეული დარგები განვითარებულია კონკრეტული ბუნებრივი პირობების შესაბამისად. მაგ., როგორც გიულდენშტედტიც მიუთითებს, ჰავის სინზრალის გამო აღმოსავლეთ საქართველოში აუცილებელი იყო მიწის მორწყვა და ამიტომ რუბებსა და არხებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა (იხ. ზემოთმოყვანილი მავალითები).

საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტი ზუსტად შენიშნავს ბატონყმური

¹ იხ. ზვენი გამოცემის გვ. 253.
² იქვე, გვ. 33.
³ იქვე, გვ. 35.
⁴ იქვე, გვ. 255.
⁵ იქვე, გვ. 69.
⁶ იქვე, გვ. 255.
⁷ იქვე, გვ. 31.
⁸ იქვე, გვ. 93.

მეურნეობისათვის დამახასიათებელ მომენტს — რომ მეურნეობის დარგებს, ეწევიან იმდენად, რაც საჭიროა გადასახადთა გადახდისა და თავის საკუთარი მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. ის გარემოება, რომ მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან „უმინიშნელო რაოდენობით“ (ე. ი. არაა ძლიერ განვითარებული), არის იმის შედეგი, რომ, ჯერ ერთი, ქვეყანა მოშლილია საგარეო შემოსევებით და რიგ საუკუნეების მანძილზე დამპყრობთა მიერ წარმოებული ეკონომიური ომით და, მეორეც, ბატონყმური მეურნეობის სისტემით, რომლის შედეგიცაა „ნატურალური მეურნეობის ბატონობა, ტექნიკის უკიდურესად დაბალი და რუტინული მდგომარეობა, რადგან მეურნეობის გაძლოლა წერილ გლეხთა ხელში იყო, რომელნიც ვაჭირგებისაგან წელში წყდებოდნენ და პირადი დამოკიდებულებით და გონებრივი სიბეცით დაბეჩავებული იყვნენ“¹.

* * *

თუ ქართულ თავადურ მეურნეობაში წამყვანი მდგომარეობა სოფლის მეურნეობას უჭირავს, ხელოსნობას დამხმარე ხასიათი აქვს. ეს ხელოსნობა, ლენინის თქმით, „ხასიათდება ისეთივე რუტინით, დაქუცმაცებულობითა და შეზღუდულობით, როგორც წერილი ბატონიარქალური მიწათმოქმედება“². სოფლების სახელოსნოებიც ძირითადად წარმოადგენენ შინამრეწველობის თავისებურ სახეობას. „შინამრეწველობას, — წერს ლენინი, — ჩვენ ვუწოდებთ ნედლი მასალის ვადამუშავებას იმავე მეურნეობაში (გლეხის ოჯახში), სადაც ეს მასალა მოპოვებულია. შინასარეწები შეადგენენ ნატურალური მეურნეობის აუცილებელ კუთვნილებას“³.

რაც შეეხება ამ მხრივ ქალაქებს, ისინი XVIII ს-ის მეორე ნახევარში წერილი სასაქონლო წარმოების, ხელოსნობის ცენტრები იყვნენ. აი რას წერს გიულდენშტედტი ხელოსნების შესახებ: „არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მქედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები“⁴. „... ასევე წერილი ხელოსნობა სუსტია და არასაკმარისი“...⁵ გიულდენშტედტი აღწერს ტყავის გამოყვანის (თრიმლის) წესსაც.⁶

გიულდენშტედტი იძლევა ხელოსნური წარმოების ზოგად სურათს. რა თქმა უნდა, ზემოთაამოთვლილით არ ამოიწურებოდა ხელოსნობის დარგები, რადგან, როგორც ცნობილია, თბილისში, როგორც ხელოსნური წარმოების მსხვილ ცენტრში, განვითარებული იყო ხელოსნობის თითქმის ყველა სახე (რაც იმ ხანებში იყო ცნობილი). საერთოდ, საქართველოს ქალაქებში გავრცელებული ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი 60-მდე ითვლებოდა. ქალაქებში ხელოსნები რიგებად, უზნებად იყვნენ დაყოფილნი; თითოეული უზანი ერთ

¹ ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 209.
² იქვე, გვ. 385.
³ იქვე, გვ. 382.
⁴ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93).
⁵ იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).
⁶ იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

რაიმე საქმიანობას ეწეოდა. ხელოსნებს ეკავათ უმთავრესად თბილისის ბაზრები და ასევე ქალაქის დუქნების უმეტესობა. ცალკეული ხელოსნური წარმოება თავის მხრივ წვრილ-წვრილ სპეციალობებდა ნაწილდებოდა.

ხელოსანთა უდიდესი უმრავლესობა ყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. მათი მფლობელები იყვნენ: მეფე, მეფის ოჯახის წევრები, ეკლესია, თავადაზნაურები. თავისუფალი მწარმოებლები ძალზე ცოტანი იყვნენ. ხელოსანთა ნაწილი მომხმარებელთა დაკვეთით მუშაობდა, ზოგიც დღიურ სამუშაოზე დადიოდა¹.

როგორც ყმა, ისე თავისუფალი ხელოსნებიც ბაზრისთვის მუშაობდნენ. სხვადასხვა ქალაქების ხელოსნები უმთავრესად ადგილობრივი ბაზრისათვის მუშაობდნენ, თუმცა თავისი ნაწარმის ნაწილი სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც გაჰქონდათ². გიულდენშტედტიც ხომ აღნიშნავს, მაგალითად, რომ ხონის ბაზრობაზე იყიდებოდა თბილისური საქონელი³.

ამრიგად, ხელოსნები აწარმოებდნენ არა მხოლოდ თავისი და საკუთარი ბატონის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, არამედ საშინაო და საგარეო ბაზრისთვისაც.

ქალაქებში ხელოსნობა წარმოების ერთადერთი დარგი არ ყოფილა. XVIII ს-ის შუა წლებიდან ჩნდება შედარებით დიდი სარეწაოებიც. ამ მხრივ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგი სამთამაღნო წარმოება იყო. ერეკლე მეორე დიდ ყურადღებას აქცევდა სამთამაღნო წარმოების განვითარებას. ამიტომაც იყო, რომ იგი გიულდენშტედტს ავალებდა შეესწავლა მანდები, გამოეკვლია ისინი, აღმოეჩინა ახალი საბადოები. «[ერეკლე] ხშირად მიხმობდა ქარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მინერალებს, ეცნობოდა მათი დამუშავების ხერხებს» (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 7). გიულდენშტედტი კიდევ ასახელებს ვერცხლის საბადოთა დამუშავებას ახტალაში, ალავერდის სპილენძის საბადოებს, რკინის და სპილენძის საბადოებს ბოლნისთან, ყულფთან, სომხითის სხვადასხვა ადგილებში და სხვა. ერეკლე მზად იყო მთელი სოფლები დაესახლებინა იმ ადგილებში, სადაც რუსი მალაროელები დაიწყებდნენ მუშაობას (თუ ეს უკანასკნელნი ჩამოვიდოდნენ) და ციხეების აშენებითაც კი აპირებდა მათს უზრუნველყოფას (იხ. მოხსენება XXVI).

XVIII ს-ის 70-იანი წლებიდან საქართველოს ქალაქებში (განსაკუთრებით თბილისში) არსდება მსხვილი სარეწაოები, რომელნიც იმდროინდელ წერილობით წყაროებში «ფაბრიკებად» და «ქარხნებად» იწოდებიან⁴. მივმართოთ აქაც გიულდენშტედტის ცნობებს:

«აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა»⁵.
 «1 დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა. 3 დეკემ-

¹ მესხია, გვრიტიშვილი, დუშბაძე, სურგულაძე, თბილისის ისტორია, თბ. 1958, გვ. 232.
² Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв., Тб. 1959, გვ. 131.
³ იხ. ქვემოთ, გვ. 153.
⁴ თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 233.
⁵ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

ბერს მაჩვენებს ზარაფხანის მოწყობილობა. ასევე გამოდნობის პროცესი, მიფის „ქარხნებში“¹.

„18 თებერვალს დავათვალთერე თოფისწამლის ფაბრიკა“². (აქვე აღწერილი თოფისწამლის დამზადებაც).

„დოლაბებს ახალგორში ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან“³.

„თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა... მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დამუშავების წესი ისე არაა დამაკმაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს მოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლება ბევრის გაკეთება და მიღება“⁴.

„საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, მოაქვთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არაფერი იხარჯება და სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად“⁵.

„მეფე აჭრევინებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან მეტალს“...⁶

ერეკლე მეორე, როგორც თავისი დროის პროგრესული მოღვაწე, კარგად ხედავდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო ძლიერების წყარო ტექნიკისა და სექციონერების განვითარება იყო. ამიტომ იგი ყოველნაირად მეცადინეობდა, რათა მოემრავლებინა ქვეყანაში „კაცნი მეცნიერნი და ხელოვანი“. ამ მიზნით ის ცდილობდა მოეზიდა სხვადასხვა დარგის სპეციალისტ-ოსტატები და ხელი შეეწყოს საქართველოს მრეწველობის გაფართოებისათვის. ამასთან ის აგზავნიდა ახალგაზრდებს რუსეთსა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში განათლების მისაღებად.

გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული სარეწაოები და, გარდა ამისა, სტამბა, შინის სარეწაო, საძებროები, საანის ქარხანა და სხვა, ცირითადად, ეკუთვნოდა მეფესა და მისი სახლის წევრებს, რომლებიც ამა თუ იმ კერძო ბირებს (სხვილ ვაჭარ-მოქალაქეებს, ოსტატებს) იჯარით აძლევდნენ სარეწაოებს.

ცალკეული სარეწაოები ეკუთვნოდა თავად-აზნაურებს და მსხვილ ვაჭრებს. მაგალითად, თოფისწამლის ქარხანა ეკუთვნოდა ისაია თაყუაშვილს⁷. რადგან მოიჯარადრებდნენ იყვნენ არა ფეოდალები, არამედ უმეტესად მოქალაქეები და მსხვილი ვაჭრები, რომელთაც თავიანთი ყმები არ გააჩნდათ, ამიტომ მათ უხდებოდათ სათანადო სამუშაო ძალის დაქირავება (ოსტატებისა, ხელოსანებისა და შავი მუშებისა). ისინი ქირაობდნენ შესაფერის ოსტატებს.

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 222 (ქვემოთ, გვ. 9).

² იქვე, გვ. 226 (ქვემოთ, გვ. 15).

³ იქვე, გვ. 248 (ქვემოთ, გვ. 51).

⁴ იქვე, გვ. 353 (ქვემოთ, გვ. 229).

⁵ იქვე, გვ. 356; (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 233).

⁶ იქვე; (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁷ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII

როდესაც მოიჯარადრე ვაჭარია, ან ოსტატი, ის დაქირავებულ მუშაკად იქცევა და მუშაობს სახელოსნოში. მაგრამ როგორც ზემოთ იხსენიებოდნენ, თავისუფალი შრომა ჯერ კიდევ უმნიშვნელო იყო და სამუშაოს მეტ ნაწილს ყმები ასრულებდნენ. გიულდენშტედტის გამოთქმა: „სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად“ და „მათზე არაფერი იხარჯება“, ნიშნავს იმას, რომ ქარხნებში უმთავრესად მუშაობენ ყმები და არა დაქირავებული მუშები.

ამრიგად, XVIII ს-ის 70-იანი წლების მსხვილ სარეწაოთა უმეტესობა უბრალო სახელოსნოები კი არ იყო, არამედ მანუფაქტურული ტიპის საწარმოები¹. შრომის მანუფაქტურული დანაწილება კი უკვე მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო საწარმოო ძალთა შემდგომი განვითარების გზაზე². მაგრამ, როგორც გიულდენშტედტის ცნობებიდანაც შეიძლება დავინახოთ, მანუფაქტურული წარმოება ჯერ კიდევ სუსტად იყო განვითარებული და ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში ნაკლებ როლს თამაშობდა, ვიდრე წვრილი ხელოსნური წარმოება³, თუმცა გიულდენშტედტის გამოთქმა რომ ვიხსენიოთ, გარკვეულ ღონისძიებათა ჩატარებისას ბევრი რამის გაკეთება და მიღება შეიძლებოდა აქედან.

* * *

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ხელოსნობის განვითარებამ და მსხვილი სარეწაოების გაჩენამ ხელი შეუწყო ვაჭრობის შემდგომ განვითარებას. მართალია არასრული, მაგრამ მაინც საყურადღებო ცნობა მოეპოვება გიულდენშტედტის ვაჭრობის შესახებაც: „თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების დუქანებში შეიძლებოდა მიეყიდა... მედიკამენტები“⁴. „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებით და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები, ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მდებარეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა ვასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა“... „... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან... ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა“⁵. „... ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ“⁶. „ბაყები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს. მარილი შემოაქვთ ერევნიდან“⁷... (ამას უნდა დავუერთოთ ბაზრობა ხონში, რომელსაც გიულდენშტედტი დაესწრო და აღწერს იმ საქონელს, რაც აქ ნახა, და მიმოქცევაში მყოფი სხვადასხვა ფულები).

ამ და კიდევ ბევრი სხვა ცნობების მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ წარმოება და ცხოვრებული ვაჭრობა, როგორც ქვეყნის შიგნით—ცალკეულ

¹ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв., Тб. 1959, გვ. 129.
² თ ბ ი ლ ი ს ი ს ო ს ტ ა რ ი ა, თბ. 1958 წ., გვ. 234.
³ Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.
⁴ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218 (იხ. ქვემოთ, გვ. 3).
⁵ იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).
⁶ იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).
⁷ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

კუთხეებსა და ქალაქებს შორის, — ისე მეზობელ ქვეყნებთანაც. ხელოსნები მუშაობდნენ ადგილობრივი ბაზრისთვის, აგრეთვე გაჰქონდათ სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც; ასევე საქართველოს გარეთაც¹. ვაჭრობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ ქალაქები (განსაკუთრებით თბილისი). თბილისის ძაშინდელ ბაზარზე ტრიალებდა ფარჩა, მაუდი, შალეული, აბრეშუმის და ბამბის ქსოვილები, ბეწვეული, ტყავეული, აგრეთვე წვრილმანები და სურსათ-სანოვანე — შაბი, რკინა, ნალი, საილენძი, თამბაქო, თევზი, ბრინჯი, თაფლი, ქონი, მარილი, ხორბალი, ფქვილი და სხვა. დიდი გასაყალი ჰქონდა უცხოურს, როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ საქონელს. ასევე ბევრი გაჰქონდათ საქართველოდანაც (აბრეშუმი, მატყლი, ტყავეულობა, ღვინო, ენდრო, ერბო, თაფლი და სხვა). ვაჭრობის მაჩვენებელია ცნობა შემოტანილ საქონელზე დადებული ბაჟების შესახებ, აგრეთვე საქართველოში მიმოქცევაში მყოფ ოსმალური და რუსული ფულის შესახებაც.

მიუხედავად გიულდენშტედტის არასრული ცნობისა, რომ ვაჭრობა უმთავრესად მეწვრილმანეთა ხელში იყო, არ შეიძლება გამოვრიცხოთ დიდვაჭრების არსებობა.

ქალაქის მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას (ყმა ხელოსნებთან ერთად) შეადგენდნენ ყმა ვაჭრები². ისინიც, როგორც ხელოსნები, ეკუთვნოდნენ ნეფეს, მისი ოჯახის წევრებს, ეკლესიას, თავადებს; თბილისში აგრეთვე „მოქალაქეებს“, სხვა ქალაქებში კი შეძლებულ ვაჭრებსაც.

ვაჭრებს ეკავათ ღუქნები, სადაც ისინი ყიდდნენ სხვადასხვა საქონელს. 80-იანი წლებისთვის სავაჭრო ღუქნების რიცხვმა თბილისში 500-ს მიაღწია³. ვაჭართა ეკონომიური მდგომარეობა ხელოსნებისაზე უკეთესი იყო. გადასახადი მათზე გაწერილი იყო მათი შემოსავლის მიხედვით.

ვაჭარი, რომელსაც არ შეეძლო ჰქონოდა საკუთარი ღუქანი, ქირობდა ღუქანს მსხვილი ვაჭრისაგან⁴. შედარებით დიდი კაპიტალის მქონე ვაჭართარიცხვი თბილისში 189-ს შეადგენდა⁵. მსხვილი ვაჭრები იყვნენ მოიჯარადრენიც (მაგ.: ზარაფხანა იჯარით ჰქონდა აღებული მსხვილ ვაჭარს ხოჯა ბეხბუღას⁶). მსხვილ ვაჭრებს ეკუთვნოდათ აგრეთვე ცალკეული სარეწები (ისაია თაყუაშვილს — თოფისწამლის ქარხანა⁷).

ამ მსხვილი ვაჭრების ხელში გროვდებოდა დიდძალი კაპიტალი. ასეთი ეკონომიური სიძლიერე კი საფუძველი იყო მათი დიდი უფლებრივი მდგომარეობისა. სავაჭრო კაპიტალი ხელს უწყობდა ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობის შლას, საქონლის მიმოქცევის გაფართოებას, სხვადასხვა კუთხეების ერთმანეთთან დაკავშირებას და ამით ერთიანი ბაზრის შექმნას. ამასთან ის საქართველოს ეკონომიურად აახლოვებდა სხვა ქვეყნებთანაც. სავაჭრო კაპი-

¹ III. Месхиа, დასაბ. ნაშრომი, გვ. 131.
² იქვე, გვ. 147.
³ იქვე, გვ. 136.
⁴ იქვე, გვ. 190.
⁵ იქვე, გვ. 138.
⁶ იქვე, გვ. 128.
⁷ იქვე, გვ. 128.

ტალი იწვევდა გლეხების და ქალაქის მოსახლეობის დიფერენციაციას, მოსახლეობის ერთი ნაწილის გაჩანაგებას და მდიდარი მოვაჭრე ზედაფენის გამოყოფას, რაც საბოლოოდ ძირს უთხრიდა ფეოდალურ წყობას და ამზადებდა ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის წარმოშობას.

აღსანიშნავია გიულდენშტედტის სიტყვები, რომ „ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის“¹. თუ ამ სიტყვებში ის გულისხმობს ბურჟუაზიას (თანამედროვე გაგებით), „რომელ ბურჟუაზიაზე შეგვიძლია ჩვენ აქ ვისაუბროთ? ცხადია, არავითარი ბურჟუაზია, რომელსაც შეეძლო ტონი მიეცა პოლიტიკური ცხოვრებისათვის იმ დროს საქართველოში არ იყო, თუმცა არსებობდა „მოქალაქეთა“ წოდება, რომლის შიგნითაც უკვე დაწყებული იყო ფენებად დაყოფა“.

აქვე მოვიყვანოთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოში გავრცელებული ფულებისა და ზომა-წონის ერთეულების შესახებ. იგი ამბობს, რომ შეფეს საკუთარი საბადოები აძლევენ მეტალს ფულის მოსაჭერელად და რომ ქართულ ფულთან ერთად მიმოქცევაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც². ამასთან ის დასძენს, რომ ქართველებმა სპარსელებივით არ იციან, „თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად ჭრიან... ისინი სწონიან ყოველ ნაჭერს და იმდენს აჭრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე“³. გიულდენშტედტი იძლევა ფულების წონას და მათზე არსებულ წარწერებსაც.

ქართლში შემდეგი ფულები ყოფილა ხმარებაში (გიულდენშტედტის მიხედვით): ფული (სპილენძის ხურდა-ფული), შაური, უზალთუნი, აბაზი, სამი აბაზი (ყველა ვერცხლისა). სპარსული ფულებიდან ჩამოთვლის— $2\frac{1}{2}$ აბაზიანს, $\frac{1}{2}$ აბაზიანს, აბაზიანს (ოთხკუთხას და მრგვალს, ყველა ვერცხლისა). დასძენს, რომ თურქული „ფარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის“, ხოლო „რუსულ იმპერიას, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ“. [არის აგრეთვე] დუჟატები, ქართულად ოქრო⁴.

წონის ერთეულთაგან ჩამოთვლილია კოდი (=10 ლიტრას), ლიტრა (=4 ჩარექს=8 $\frac{3}{4}$ ფუნტს), ბათმანი (=1 ლიტრასი, ჩარექი (=5 სტილს), სტილი (=36 მისხალს=5 $\frac{1}{4}$ უნციას), მისხალი (=70 გრანს), პინა (=2 ლიტრას)⁵.

¹ III. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

³ დ. გვირიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოც. ურთ. ისტ., გვ. 36.

⁴ იხ. III. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169—192.

⁵ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 356 (ქვემოთ, გვ. 233).

⁶ იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237).

⁷ იქვე, გვ. 357—359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233—237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, თბ. 1925, (გვ. 16 „დუჟატი“; გვ. 25, 39 „აბაზი“; გვ. 26, 39 „შაური“; გვ. 27—28, 34 „ფული“, გვ. 57 „იმპერიალები“ და სხვა).

⁸ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ. (გვ. 71 „ლიტრა“; გვ. 79, 108 „კოდი“; გვ. 80, 101 „პინა“; გვ. 81, 110 „ბათმანი“; გვ. 82, 83, 110 „ჩარექი“; გვ. 84, 113 „სტილი“).

ზომის ერთეულთაგან—ადლი (=3 ფუტს და 4 დუიმს ინგლისურით)¹, სითხის საზომებიდან—თუნგი (=1 ლიტრას)². (რა თქმა უნდა, აქვე არ ამოიწურებოდა იმ დროს გავრცელებული ზონა-წონის და სხვა საზომები).

* * *

გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არ დარჩენია ქვეყნის კანონმდებლობა, აქ წარმოებული საპარტალი. აქაც იძლევა ის მცირე ცნობებს:

„ითთოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან აქვს კანონები, რომლებიც ბევრი დაგროვდნენ. ისინი ნაწილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთმანეთის საწინააღმდეგონი არიან; ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelehrsamkeit) და სამართლის წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო და მიკერძოებითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი, ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაჟი-შვილებს, ხოლო როცა ისინი არ არსებობენ,—მემკვიდრეობა გადადის მამრობითი სქესის ნათესავეებზე, და თუ არც ესენი არიან,—მაშინ მემკვიდრეობის უფლებას იღებს მეფე, ან მემამულე, ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არაფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვარი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ“³.

„ბევრი დანაშაულება ისჯება ქონების კონფისკაციით...“⁴

„[მანხაანიდან] უკან გამოგვყვა გუნდი მთხოვნელებისა, ზოგი ფეხით მოდიოდა, ზოგი ცხენზე. ისინი დაჩოქილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი ექნა, უმეტესად სამიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო ადგილებს“...⁵ აღარაა საჭირო მოვიყვანოთ მაგალითები მეფის, თავადებისა და გლეხთა უფლება-მოვალეობის შესახებ, რაც ზემოთ განვიხილეთ.

რას ნიშნავს „კანონები ბევრი დაგროვდნენ წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან“? აქ ან ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ ყველა მმართველი ადგენდა თავის მბრძანებლობისას დროის და პირობების შესაფერ კანონებს, იქნებოდა ეს სრულიად საქართველოს მეფე, თუ სხვადასხვა სამთავრო-სამეფოთა მბრძანებელი, და ეს ძველი კანონები ახლაც არსებობენ და შესაბამისად გარემოებისა მოქმედებენ; ანდა გულისხმობს იმას, რომ ერთიანი კანონთა კრებული არ იყო. მაგრამ, ნუთუ გიულდენშტედტს არ

¹ გიულდენშტედტი დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 134—135 („ადლი“).

² იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 89, 121 („თუნგი“).

³ იქვე, გვ. 355—356 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 231—233).

⁴ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

უნანავს, ან არ უთხრეს „დასტურლამაი“-ს, ან ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებ. განა ის ამ დროს ერთ შთლიან კრებულად არ იყო შედგენილი და მოქმედებაში არ იმყოფებოდა? თუ დროთა სიავის გამო დაკარგული იყო და ჯერ არ შეეკრებათ მისი ცალკე ნაწილები და ამდენად ემყარებოდნენ ძველ სხვადასხვა კანონებს?! ჩვენის აზრით, ამას ადგილი არ უნდა ჰქონოდა. აქ კოტად თუ ბევრად ნაგულისხმევი უნდა იყოს ვახტანგის სამართლის წიგნი.

გამოთქმა, რომ კანონები არიან ერთმანეთის საწინააღმდეგო, აქვეა განმარტებული, რომ ხან მმართველია დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხოლო თავადთა თავაშეგებულობისა და ქვეყნის სისუსტის პერიოდში კი მეფე იძულებულია გაუწიოს ანგარიში თავადებს, რომლებიც მათ შიშულდველ ძველ კანონებს აღარ ემორჩილებიან და აგრეთვე მათთვის მიუღებელ ზოგ ახალ დადგენილებებსაც ეუბრებიან.

მიკერძობებით, უსამართლო, გულგრილი და მკაცრი იმდენად არიან კანონები, რამდენადაც ისინი იცავენ გაბატონებული კლასის ინტერესებს (რა თქმა უნდა, გიულდენშტედტი სულაც არ ილაშქრებს ამის წინააღმდეგ), რამდენადაც თავადი სარგებლობდა სასამართლო იმუნიტეტითაც და მომჩივანთა (ქვეშევრდომთა, ხელქვეითთა) გასამართლება წარმოებდა თავადთა ნების მიხედვით; ხოლო თუ მომჩივანი გაიტანდა საჩივარს მეფის სასამართლოში, აქაც, ცხადია, შედეგი უმეტესად თავადის დასჯა არ იქნებოდა.

ყოველივე აქედან კიდევ ერთხელ ნათლად ჩანს თავადთა თვითნებობა, მეფის დამოკიდებულება თავადთა „ტინიანობაზე“.

ამასთან, გიულდენშტედტი ეხება მხოლოდ მემკვიდრეობით კანონს¹, ბოროტმოქმედთა დასჯის ერთ საშუალებას (ქონების კონფისკაციას) და განაჩენის გამოტანას.

აქ უნდა აღინიშნოს გიულდენშტედტის სწორი შეიმჩნევა, რომ განაჩენი ხშირად უმალ გამოჰქონდათ. ცნობილია, რომ ერეკლე მეორე ხშირად განცხადების შეტანის დღეს იხილავდა საქმეს და ადებდა რეზოლუციას². რას ნიშნავს გიულდენშტედტის სიტყვები—„ხანდახან უჩვენებდნენ სადაო ადგილებს“? ე. ი. მეფე იქვე არჩევდა სადაო საქმეს, თორემ რად გაჰყვებოდა სადაო ადგილის სანახავად. ყოველ შემთხვევაში, ერეკლე მაშინვე იღებდა ცხოველ მონაწილეობას დავაში, რათა თვით დარწმუნებულიყო მომჩივანთა ჩვენებაში და ამის მიხედვით, თუ მაშინვე არა, მალე გამოეტანა განაჩენი.

* * *

ცნობილია, რომ მეფე თავის ხელისუფლებას ახორციელებდა უშუალოდ თვითონ, ან თავისი სამოხელეო აპარატის საშუალებით. ეს პირები, რომლებიც

¹ შტრ. ი. დოლიძე, საქართველოს ჩვეულებითი სჯული, თბ., 1960, გვ. 57—60 („გარდაცვლილთა კაცთათვის“).

² ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 137.

მეფის სახელით ასრულებდნენ მმართველობის სხვადასხვა ფუნქციას, იყვნენ მოხელეები. გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არც მოხელეები დარჩენიან, ჩამოგვივითლის მეფის მოხელეებს და მოკლედ აღნიშნავს მათ მოვალეობასაც.

მოხელეთა ინსტიტუტის საკითხი დიდი თემაა და რადგან ამჟამად ის ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, ამიტომ დავკმაყოფილდებით გიულდენშტედტის მიერ მოყვანილი მოხელეთა სიით და მისი ზოგადი შესწორება-განმარტებით¹. აი გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილ მოხელეთა სია:

ქართლის სახლთუხუცესი — ქართლის პროვინციის გენერალი.

ქახეთის სახლთუხუცესი — ქახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამათგანი გლეხთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს მეთედ ნაწილს.

ნაზირი — ბექდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ეშიალაბაში (Eskagobasch) — კამერჰერი; მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს. (ე. ი. მეფესაც და დედოფალსაც ჰყავთ თითო ეშიალაბაში — გ. გ.). მდივანბეგი — უმაღლესი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი არის.

ეკესი მდივანი.

ერისთავი — ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი, ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].*

მოურავი — გუბერნატორი, ანდა მოხელე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ქიზიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მუდმივ გადასახადთა ერთ მეთედს.

გზირი — ეკუტურთორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კაზბეკი (ყაზბეგი — გ. გ.) — სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მეთთარი — მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური — გ. გ.).

ყაფიჩაში — დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყორიასაულბაში — კამერჰერთა (ეშიალაბაშითა) ზედამხედველი და მმართველი.

ფარეშები — ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მზარეული — სამზარეულოს უფროსი.

ყულუხჩი — მეღვინეთუხუცესი (der Mundschen).

მეშარბათე — ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყალიონყორჩი — თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბაშმაყორჩი — ფეხსაცმლის შემნახველი (დამცველი).

¹ ცხადია, მოხელეთა სია ქვემოთ ჩამოთვლილით არ ამოიწურება.

[აქმ ილ ახ ვ ა რ ი — საჯინბოს უფროსი.

მეჯინბე — (Stall und Reitknechte).

მოღარეთუხუცესი — განძის, სალაროს უფროსი.

ბაზიერი — მონადირეთა უფროსი.

მერიქიფე — მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall — მეტაბლე, — გ. გ.)¹.

ამათ გარდა მოხსენებული არიან მეფეებისა და თავადთა იასაულეობი, რომლებსაც დავალებული ჰქონდათ ეზრუნათ გიულდენშტედტის ექსპედიციებზე, რომ მას თავის დროზე ყველაფერი რიგზე და დროულად ჰქონოდა.

ამრიგად, მმართველობის სათავეში იდგა შეფე, რომელსაც ჰყავდა მრავალი მოხელე სხვადასხვა ფუნქციით. თითოეული მათგანისათვის არსებობდა განაწესი, რომელიც განსაზღვრავდა მოხელის უფლება-მოვალეობას. ვახტანგის კანონების მიხედვით, მოხელე შეიძლება ყოფილიყო კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე (ვახტანგის სამართლის წიგნი, გვ. 39). საქვეყნოდ გამრიგე — მმართველობის ადგილობრივ ორგანოებში მუშაობს; კარის მოხელე — თავის მოვალეობას ასრულებდა ცენტრში, მეფის კარზე, ე. ი. მმართველობის ცენტრალურ აპარატში².

სახელო მეგვიდრეობით გადადიოდა და საკუთრების ერთგვარ ობიექტს წარმოადგენდა. აკი გიულდენშტედტიც ამბობს — „არის თავადთა [შემდეგი] მუღმივი თანამდებობანი“-ო³. მოხელე თავის სახელოს უყურებდა როგორც შემოსავლის წყაროს. ამიტომ ფეოდალი ცდილობდა ხელში ეგდო რამდენიმე სახელო.

მოხელე ღებულობდა სარგოს, ჯამაგირსა და ულუფას⁴. მთავარი შემოსავალი მოხელისათვის მისი სარგო იყო; ეს შემოსავალი იპირდაპირ კავშირში იყო იმ საქმიანობასთან, რომელსაც ის ეწეოდა. „ქართლ-კახეთის სამეფოში მოხელეთა ვასტუმრების შემდეგი წესი იყო: დარბაზის რიგის მაღალი რანგის ზოგ მოხელესა და საქვეყნოდ გამრიგე ყველა მოხელეს თანამდებობის მიხედვით სარგო ჰქონდა გარიგებული; დარბაზის რიგის სხვა მოხელეთ კი, სარგოს გარდა, ულუფა და ჯამაგირი ენიშნებოდა; ზოგი ხელისუფალი კიდევ მხოლოდ ჯამაგირითა და ულუფით იყო დაკმაყოფილებული“⁵. ჯამაგირს მოხელეები მეფის სალაროდან იღებდნენ, ხოლო ულუფას — სურსათ-სანოვანის სახით — მეფის ქარხნიდან. მოხელის სარგო სამეფო შემოსავლის გარკვეული ნაწილის ალბაში გამოიხატებოდა; ეს კი უმთავრესად სხვადასხვა სახის გადასახადებისაგან შესდგებოდა, რაც მოსახლეობისაგან აიკრიფებოდა⁶.

სამეფო მოხელე განსაკუთრებით იყო დაცული კანონით.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 354—355 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229—231).

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 112.

³ იხ. ქვით, გვ. 229.

⁴ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 26, თბ. 1948, გვ. 022.

⁵ იქვე, გვ. 019—024.

⁶ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 165.

მოხელე ფართო ცნება იყო, ის ყველას ეწოდებოდა, ვინც კი რაიმეს აკეთებდა¹. ფეოდალებს ისეთივე სამოხელეო შტატი ჰყავდათ, როგორც მეფეს ასევე დედოფალსაც ჰყავდა თავისი მოხელეები.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში მმართველობის ცენტრალური აპარატი დარგებად იყო დაყოფილი: მმართველობის ერთი რომელიმე დარგის სათავეში ვეზირი იდგა. გვიანფეოდალურ საქართველოში კი ეს ასე არ იყო. მხოლოდ ერეკლე მეორემ დაიწყო მმართველობის დარგებად დაყოფა, მაგრამ ერეკლეს ეს რეფორმა მხოლოდ ნაწილობრივ იქნა განხორციელებული. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მმართველობაში არეულობა სუფევდა, თითქოს სხვადასხვა მოხელის ფუნქციები ერთმანეთში იყო არეული. მეფის სამოხელეო აპარატი, პირველ ყოვლისა, სამეფო მეურნეობის მომსახურების შესაბამისად იყო აგებული².

გიულდენშტედტის ზემოთ მოყვანილ ცნობაში არიან დასახელებული როგორც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი (მოურავი, ვზირი, კაზბეკი), ისე დარბაზის რიგისანი. ჩვენ მივყევთ იმ რიგს, როგორც თვით ცნობაშია დაცული.

სახლთუხუცესი ყველაზე რთული სახელო იყო. მას აქვს სამეურნეო, საფინანსო, საკონტროლო, ადმინისტრაციული და სამდივნო ფუნქციები; ამის შესაბამისად მას სხვადასხვა ხასიათის მოხელეები ექვემდებარებიან³. როგორც ვახუშტი ამბობს, „ამისი ხელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასავალი. ამან უწყოდა წესი და რიგნი სახლისა მეფისა და თათბირობა სამეფოსი და სახასონი მეფისანი“-ო⁴. მეფის უშუალო მმართველობის აპარატში ის პირველი მოხელეა. ის ფრიად შემოსავლიანი სახელო იყო. ამ მხრივ მას არც ერთი სახელო არ შეედრება. ის ყოველთვის მსხვილ ფეოდალთა ხელში იყო. შემცდარია გიულდენშტედტი, როცა ის სახლთუხუცესს მხოლოდ გენერალად თვლის, ე. ი. წმინდა სამხედრო პირად. ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მისი საქართველოში ყოფნის დროს მეფის კარის სახლთუხუცესობა ხელთ ჰქონდა დავით რევაზის-ძეს, ერეკლეს სიძეს, რომელიც იყო სომხით-საბარათიანოს სარდალი, ე. ი. იყო ქართლის სამეფოს სარდალ-სახლთუხუცესი. ის კი სწორია, რომ სახლთუხუცესი იღებს სარგოდ 1/10-ს. ასევე შემცდარნი არიან აკად. მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი და მ. ჯანაშვილი, როცა სახლთუხუცესს თარგმნიან ჰოფმარშალად. მისი გაიგივება რუსეთის ან საფრანგეთის სასახლის მოხელესთან შეუძლებელია.

სახლთუხუცესი ჰყავდა ასევე დედოფალს, კათალიკოსს და თავადებსაც. ნაზირი, ვახუშტის ცნობით, ეზოსმოდგრის მაგიერი თანამდებობაა, როსტომის დროს შემოღებული⁵. საბას განმარტებით, ნაზირი უცხო სიტყვაა, ქართულად—სალაროს ნაზირი—აბრამაღია, ხოლო საწყობის ნაზირი—ეზოს-მოძღვარი. იგი ემორჩილება სახლთუხუცესს. ერეკლე მეორის მორიგეობის

¹ ივ. სურგულაძე. საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1, თბ. 1952, გვ. 162.

² იქვე, გვ. 168.

³ იქვე, გვ. 171.

⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა 1941 წ., გვ. 16.

⁵ იქვე, გვ. 23.

დებულებაში ნაზირი მოხსენიებულია მმართველობის ცენტრალური აპარატის დიდ მოხელეებთან ერთად. ძველები ახსენებენ სამგვარ ნაზირს: სალაროს ნაზირი, ქარხნის ნაზირი და ჩარფა ნაზირი¹. ამათგან ძირითადია პირველი ორი; პირველი—სალაროს განაგებს, მას თვით ჰყავს მოხელეები. ის იყო პასუხისმგებელი სალაროში არსებულ ყველა ნივთსა და იარაღზე, მას ეძლეოდა ჯამაგიერი. ქარხნის ნაზირი კი ქარხანას (=საწყობს) განაგებდა. ქარხანა იყო ის ცენტრი, სადაც თავს იყრიდა სამეფოს უფროსავალი, ქარხნის ნაზირი „სასახლის მფურნეობის დაწესებულებებისა და საწყობების მმართველი და სახლთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო“². ჩარფა ნაზირი—ოთხფეხთა ზედამხედველი არის³. რადგან ჩარფა ნაზირს, პირველ ორთან შედარებით, ნაკლებ საპატიო ადგილი უჭირავს, ამიტომ თუ არის, რომ გიულდენშტედტი მხოლოდ ორ ნაზირს ასახელებს.

ეშიკალაბაში საბოლიციო აპარატის სათავეში იდგა⁴. ვახუშტის ცნობით, როსტომმა მანდატურთუხუცესს ეშიკალასი უწოდა⁵. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, მას ევალებოდა აგრეთვე ყმების აყრა, ან ჩამორთმევა, ან ჩაბარება ვინმესთვის⁶; მასვე აგზავნიან ზოგჯერ სხვა სამეფოში რაიმე დავალებით; მას ევალება დაპატიმრება, იძულებით მოყვანა. ეშიკალაბაში აგრეთვე სასახლის მთავარი გამრიგეა, მეფის შეჯლისთან დაკავშირებული ცერემონიალის ხელმძღვანელი⁷. ხელმძღვანელობდა სტუმრების მიღებას, იცავდა წესრიგს⁸. ამ თანამდებობაზე მსხვილი ფეოდალები ინიშნებოდნენ. ეშიკალაბაში დედოფალსაც ჰყავდა. მაგრამ მეფეს XVIII ს-ის მეორე ნახევარში უკვე ერთზე მეტი უნდა ჰყოლოდა.

მდივანბეგი ეწოდებოდა უფროს მოსამართლეს, სასამართლოს თავმჯდომარეს⁹. ვახუშტის ცნობით, როსტომ მეფემ მსაჯულთუხუცესს უწოდა მდივანბეგი¹⁰. მდივანბეგი მმართველობის ცენტრალური აპარატის მოხელე იყო. ის მხოლოდ მეფის, ე. ი. კარის მოხელე იყო. ის არ ჰყავდა არცერთ ფეოდალს. მეფის ხელისუფლება ყოველთვის ცდილობს გაათავსოს მდივანბეგის კომპეტენცია, წაართვას ფეოდალებს სასამართლო ფუნქცია¹¹. მდივანბეგს ექვემდებარებოდა ყველა საქმე, როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლისა¹². გიულდენშტედტი ასახელებს ქართლის სამეფოში ოთხ მდივან-

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ. 1952, გვ. 181.

² ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ვნიშკის, მოამბე, XIII, 1943, გვ. 171.

³ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

⁴ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246.

⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 247.

⁷ იქვე, გვ. 254.

⁸ იქვე; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 78. § 163.

⁹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი გვ. 313.

¹⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

¹¹ ივ. სურგულაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 319.

¹² იქვე, გვ. 320.

ბეგს. პროფ. შ. მესხიას გამოკვლევის მიხედვით, თეიმურაზ-ერეკლეს დროს იყო შვიდი, ხოლო ერეკლეს დროს 13-ზე მეტი მდივანბეგი¹.

მდივანბეგები ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ, ხოლო განაჩენსა და გადაწყვეტილებას მეფე ამტკიცებდა. მხოლოდ სახლთუხუცესი აღმატებოდა მდივანბეგს მნიშვნელობის მიხედვით.

მდივანბეგის სახელო მემკვიდრეობითი იყო (ზოგჯერ გამოწაკლისსაც ჰქონდა ადგილი). XVIII ს-ში მდივნის სახელოს მქონე ხშირად აღწევს მდივანბეგობას (იესე ოსესშვილი, სოლომონ ლიონიძე,...)².

მდივანბეგს თავისი კაცები ჰყავდა, რომლებიც მის ამაღლას შეადგენდნენ და მის ბრძანებას ასრულებდნენ.

„სამოხელეო. სახელი მდივანი დივანისაგან არის ნაწარმოები. დივანი არაბულად სახელწოდებული საბჭოს, სასამართლო დაწესებულებასა და სამეფო კანცელარიას ნიშნავს. აქედან წარმოდგებოდა სასამართლოს ოქმებისა და განაჩენის ჩამწერი მოხელის—მდივნის სახელწოდება³; საბას განმარტებით, მდივანი „უსტართა მწერალი“ არის; ვახუშტი უფრო ფართოდ აგვიწერს მდივნის საქმიანობას; მდივნები „სწერენ: უსტარს, იერლაცსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცავსა, როარტავსა, გუჯართა, სიველთა, ბრძანებათა, განაჩენთა და სხვათა“⁴. „დასტურლამალის“ სულხან მდივნისეული ხელნაწერის მიხედვით საბუთების დაბეჭდვაში სახლთუხუცესი და მდივანი იღებდა მონაწილეობას⁵. ერეკლე მეორე ერთ სიველში წერს: „თუ მდივნის ხელი და ჩვენი ბეჭედი არ იყოს“, ისე საბუთს ძალა არ აქვსო⁶. მდივნები მმართველობის თითქმის ყველა დარგს ემსახურებოდნენ. მდივანი ნაზირთან ერთად გადასახადს აწერდა მოსახლეობას. მდივობა მემკვიდრეობით გადადიოდა. იყო* სასამართლოს მდივანი, აგრეთვე დედოფლის მდივანიც. მდივანი სულ 6 იყო გიულდენშტედტის მიხედვით (ეს არ არის სრული ციფრი). მდივობა შემოსავლიანი და საპატიო სახელო იყო.

მოურავი სამეურნეო ხასიათის ფუნქციებს ასრულებდა. მას ჰქონდა აგრეთვე სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქცია⁷. იგი, როგორც ადგილობრივი მოხელე, სამხედრო ხაზით ემორჩილებოდა მხოლოდ სადროშოს სარდალს. დანარჩენი ფუნქციებით იგი ცენტრალურ ადმინისტრაციას ემორჩილებოდა (სახლთუხუცესის სახით)⁸; მოურავი ჰყავდა მეფესა და ფეოდალებსაც. თვითონ სამოურავო მმართველობის ადმინისტრაციული ერთეულია. ადგილზე ის ასრულებდა მეფის ან თავადის განკარგულებას, აწერდა და კრებდა

¹ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 26, თბ. 1948 წ., გვ. 55—56; გვ. 29; გვ. 030.

² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 331.

³ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ენიშკის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 174.

⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941წ., გვ. 17.

⁵ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 231.

⁶ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

⁷ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 394; დ. გერციშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277. ⁸ იქვე, გვ. 396.

გადასახადებს, უძღვებოდა მეურნეობას; მართავდა მოსახლეობას და ა. შ.¹ ის არის უფროსი ნაცვლისა და მამასახლისის. ებარა მამული და გლეხები². ადგილობრივად მოურავი იყო მოსამართლეც: „რომელიც სოფლის კაცი ერთი მეორეს უჩიოდეს, იმისი სამართალი მოურავმა ჰქმნას“³. ისინი ჯედიმხედველობას უწევდნენ ვაჭრობასაც, საზოგადოებრივ სამუშაოთა შესრულებას, მოსავლის აღებას, ლაშქრის შეყრას⁴. ამრიგად, მოურავს ებარა ადმინისტრაციული, საგამომძიებლო, სამხედრო, სასამართლო ფუნქციები და წარმოადგენდა მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მთავარ მოხელეს⁵. გიულდენშტედტიც ხომ ამბობს, რომ მოურავი მხარის მმართველი მოხელეაო (იხ. ჩვ. გამოცემა, გვ. 257). მისი შემოსავლის მთავარი წყარო გლეხთა გადასახადები იყო, როგორც გიულდენშტედტი ამბობს, გლეხთაგან აკრეფილი გადასახადების $\frac{1}{10}$ ⁶. (გიულდენშტედტი ასახელებს ქალაქის მოურავსაც, თუმც მის ფუნქციებს არ ჩამოთვლის; იხ. ტექსტი, გვ. 203).

იესე ოსესზეილი გზირს იხსენიებს, როგორც პოლიციელს, აღმასრულებელი ფუნქციის მოხელეს⁷. გზირი არის საქვეყნოდ გამრიგე, ადგილობრივი ადმინისტრაციის მოხელე. მისი ძირითადი ფუნქცია იყო ბრძანების წაღება ადგილზე, ვისიმე გამოძახება და სხვა. იოანე ბატონიშვილის სახელმწიფოებრივი წყობილების პროექტის მიხედვით, გზირი მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს⁸. გიულდენშტედტის მიხედვითაც გზირი მოურავს გადასახადებს უქრდეს.

კაზბეკი—ეს სახელო გიულდენშტედტს აქვს ნახსენები. იგი ამბობს, რომ კაზბეკი არის პატარა სოფლის ან ადგილის უფროსი და ასევე მოსამართლე. იგი ერთ ადგილას კიდევ წერს, რომ კაზბეკის ტიტული აზნაურს მეფისგან აქვს მიღებული; ზის სტეფანწმინდაში და ადევნებს თვალყურს სასახლეგრო სოფლებს⁹. ე. ი. ესეც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეა და მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს. გიულდენშტედტის ცნობით კაზბეკობა (=ყაზბეგი) ეკავათ წობიკოიას (=ჩოფიკაშვილს?) გვარის წარმომადგენლებს¹⁰.

ვახუშტის ცნობით, მეითარმა შეცვალა ეჯიბი¹¹. უმისოდ მეფესთან ვერავინ შევიდოდა¹². მეითარი მეფეს ადგას თავს, პირსახოცს მიართმევს, მერიქიფეს ამსახურებს; მეფის ტანისამოსი მის ხელთაა¹³. „შიგნით და გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყრელობა დიდი აქუს“¹⁴. შესაძლოა მეითარი, როგორც მეფის აირადი მომსახურე, სახლთუხუცესის საგამგეოში არ შედიოდა.

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 399.
² იქვე, გვ. 400; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277.
³ იქვე გვ. 401. აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 12, § 24.
⁴ იქვე, გვ. 403—404. ⁵ იქვე, გვ. 404.
⁶ შდრ. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 277: „გარდა „საგლეხო შემოსავლისა“, მოურავის სარგოს შეადგენდა ათისთავი.
⁷ თავგადასავალი იესე ოსესზეილისა, ს. კაკაბაძის გამოცემა, გვ. 75.
⁸ იოანე ბატონიშვილი, სჯულდება, ივ. სურგულაძის გამოცემა, თბ. 1957 წ., გვ. 13—14. ⁹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 324 (იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 179).
¹⁰ იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. 06.
¹¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.
¹² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 203. ¹³ იქვე, გვ. 204.
¹⁴ იქვე; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 60, § 106.

ყაფიჩი „დასტურლამალის“ მიხედვით ხელჯობიან მოხელეთა უწყებას ეკუთვნის¹. ის ექვემდებარება ეშიკალასბაშსა და ბოქაულთუხუცესს, რადგან საპოლიციო აპარატის მოხელეა². ყაფიჩებს ჰყავთ ყაფიჩბაშები. ყაფიჩების ფუნქციას სასახლის დაცვა შეადგენდა. დედოფლის „დასტურლამალით“ ორი ყაფიჩია გათვალისწინებული³. გიულდენშტედტსაც მათი უფროსი ჰყავს ნახსენები.

ყორიასაული ხელჯობიანი მოხელეა და შედის ეშიკალასბაშის სახელოში⁴. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ძეგლებში გვხვდება მხოლოდ ყორიასაულბაში. პროფ. შ. მესხიას აზრით, ერეკლე მეორის დროს ყორიასაულები დაუქვემდებარდნენ ყორიასაულბაშს⁵. ის იასაულების უფროსად ჩანს. ყორიასაულბაში ეშიკალასბაშის „ნაიბად“, ე. ი. მოადგილედ იწოდება⁶. გარდა აღმარებულებელი ხასიათის ფუნქციისა, მას საგარეო ფუნქციაც მიეცა, ხელჯობიანთა უწყებაში კი მან თანდათან დაიჭირა ბოქაულთუხუცესის ადგილი⁷.

მაგრამ ახლა გაუგებარია, როგორღა იყო ის ეშიკალასბაშთა მბრძანებელი. ზედამხედველობა, ე. ი. მეთვალყურეობა, კიდევ შეეძლო გაეწია. ალბათ, გიულდენშტედტს აქ შეცდომა მოუვიდა.

ფარეშნი იყვნენ სასახლის ხელშინაურ მოსამსახურეთა ძირითადი კადრი⁸. ისინი ჰყავდა მეფესაც და დედოფალსაც. დიდი მეჯლისის დროს ფარეშთუხუცესები (ორი იყო) ეხმარებოდნენ სუფრას სუფრის გაშლაში⁹.

ყალიონყორჩის დანიშნულება იყო ყალიონის მირთმევა. სულ ოთხი იყო. დიდი მეჯლისის დროს ორი მეფეს ემსახურებოდა, ორი სტუმრებს¹⁰.

ამილახორი — მეჯინიბეთუხუცესია. ვახუშტის მიხედვით მეჯინიბეთუხუცესი შემდგომად იწოდა ამილახორი¹¹. ამისი კელისა იყო: ყოველნი მეჯინიბენი, შიკრიჩნი, პაიქნი, ჯინიბნი, ჰუნენი, ჯოგნი, რემანი მეფისანი¹².

მოლარეთუხუცესი ვახუშტის მიხედვით არის ძველი მეჭურჭლეთუხუცესი, ოღონდ შინაარს-გამოცვლილი¹³. სალაროს გამგედ სალაროს ნაზირია, ხოლო მოლარეთუხუცესი მთავარი და უფროსი არის იმ გაგებით

¹ ივ. სურგულაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 279.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 281; აგრეთვე, დასტურლამალი, გვ. 110, § 5.

⁴ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ენიშკის მოამბე, XIII, 1943 წ., გვ. 190.

⁵ შ. მესხია, მასალები ქართლ-ჯაზეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 26, 1948 წ., გვ. 031.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 274.

⁷ იქვე, გვ. 275.

⁸ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ, 1952 წ., გვ. 200.

⁹ იქვე, გვ. 199; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 78, § 163.

¹⁰ იქვე, გვ. 202; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 79, § 163.

¹¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 16.

¹² იქვე, გვ. 16. (ამილიხვრები ამ დროს მოხელეებს აღარ წარმოადგენენ).

¹³ იქვე, გვ. 23.

რომ მას ებარა სალაროს მთავარი განყოფილება. მას უნდა მიეღო სალაროს შემოსავალი, მიეცა მეფის ბრძანებით ხელფასი, საჩუქარი და სხვა¹. მას მოლარეები ექვემდებარებიან, ხოლო თვით სალაროს ნაზირის ქვევით და შემდეგ მოიხსენება ყოველთვის. გიულდენშტედტის მოლარეთუხუცესი არის მეჭურჭლეთუხუცესი თავისი ძველი შინაარსით, როგორც ვახუშტი ამბობს: „ამისი ჯელისა იყო ყოველნი საქურჭლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა დაწესებულნი“².

რაც შეეხება მოხელეებს: შვარულს, ყულუხჩის, მეშარბათეს, ბაშმაყორჩის, მეჯინიბეს, ბაზიერს, მერიქიფეს,—ამათ არ ესაჭიროებათ განმარტება, მხოლოდ უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტთან მერიქიფე დასახელებულია მაგიდის უფროსად, ხოლო ყულუხჩის აკისრია მეღვინეთუხუცესობა. აქ დაშვებულია შეცდომა და ცნობები არეული უნდა იყოს.

იასაული ადმინისტრაციულ-პოლიციური აპარატის ყველაზე დაბალი და გავრცელებული მოხელე იყო³. ისინი ყოველ უწყებას ესაჭიროებოდნენ და ამდენად სახელმწიფოს მმართველობის ყველა დარგში იყვნენ. მეფის მმართველობის ყოველ დარგს, მმართველობის ყოველ უწყებას თავისი იასაულები ჰყავდა. სამეფო „დასტურლამალით“ ვათვალისწინებული იყო 23 იასაული, სადეოფლო „დასტურლამალით“—17 იასაული⁴.

იასაულები ჰყავდათ აგრეთვე ერისთავებსაც (რასაც გიულდენშტედტიც გვიმოწმებს). იასაულს ეძლეოდა საიასაულო, რის გარდაც სხვა სარგებლობასაც იღებდა ამა თუ იმ საქმის შესრულებისას. იასაულებს აგზავნიდნენ აგრეთვე წერილისა თუ ბრძანების ადგილზე მისატანად, ე. ი. გამოდიოდნენ შიკრიკთა როლშიც. გიულდენშტედტის ცნობებით, იასაულებსვე ჰქონდათ დავალებული ექსპედიციის ყოველმხრივი უზრუნველყოფა ადგილებზე.

ცალკე გვსურს აღვნიშნოთ გიულდენშტედტის მიერ ერთხელ მოხსენიებული „კამხა“⁵. ეს დანამდვილებით არის დამახინჯებულად გადმოცემული ერთ-ერთი სამოხელეო ტერმინი—„ქემხა“ (იგივე ქეხული, ქეთხული, ან ქეხა).

დ. ჩუბინაშვილი თავის ქართულ-რუსულ ლექსიკონში ქეხას განმარტავს როგორც სპარსულ სიტყვას „ქეხუდას—მამასახლისს“, ხოლო ქეთხუდას კი უწოდებს „სიოფლის პირველ მოქალაქესა და მამასახლისს“. როსტომ მეფის 1641 წლის სიგელის მიხედვით ქეთხუდა შეესატყვისება ქართულ მამასახლისს⁶.

როგორც ივ. სურგულაძე მიუთითებს⁷, ქეხები ადგილობრივი მოხელეები არიან (ე. ი. საქვეყნოდ გამრიგენი—გ. გ.); ერეკლე II-ის მიერ შედგენილ ქიზიყის გარიგების წიგნში ის დაბალ მოხელედ ჩანს. ქეხა, ქემხა, ქეთხუდა—ერთი შინაარსის მატარებელი სიტყვებია, ის ადგილობრივი მოხელეა, მაგრამ არაქართული სოფლებისათვის. აქ ივ. სურგულაძე ეყრდნობა დავით ბატონიშვილის სიტყვებს, რომ კახეთისა და ქართლის მამასახლისები ქეხად და

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 16.

³ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 283.

⁴ იქვე, გვ. 284; აგრეთვე „დასტურლამალი“, გვ. 42, § 72 და გვ. 111, § 6.

⁵ III. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, тб. 1959, გვ. 300; აგრეთვე ვ. ფუთურაძე, ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 155—157.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414.

მამასახლისად იწოდებოდნენ; თათრებით დასახლებულ სოფლებში კი სოფლის მამასახლისი იწოდებოდა ქვეხად¹. ამ სიტყვიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართული სოფლის მამასახლისის თათრულ სოფლებში ქვეხა (თუ ქემხა) ჰქვია, მაგრამ აქედან ის არ გამოდინარეობს, რომ ქართული სოფლების მამასახლისის ქემხა არ შეიძლება რქმეოდა.

სოფლის ქემხა გზირზე მაღალი თანამდებობა იყო და მას სოფლის მამასახლისის მსგავსი ფუნქციები უნდა ჰქონოდა: სოფლებში წესრიგისათვის თვალყურის დევნება, მცირე მნიშვნელოვანი საქმეების გარჩევა, გადასახადების განაწილებაში მონაწილეობის მიღება.²

ქეთხულები სოფლის გარდა ქალაქის მოხელეებიც არიან. მათ ირჩევდა ქალაქის მოსახლეობა „для участия в общественных и городских делах. Следовательно, городские кетхуды являлись представителями горожан в городском управлении и их можно назвать выборными... старостами... выборными мамасакхлисами города“³. ამასთანავე ქალაქის მამასახლისს მეფე ნიშნავდა⁴.

აი რას ამბობს გიულდენშტედტი კახეთის აღწერისას: „... მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა, თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ—„ქამხა“ არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა მოურავი, რომელიც მხარის მიხედვით ატარებს სახელს... და საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან“⁵.

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტიც ადასტურებს ქემხის საქვეყნოდ გამრიგობას, თუმცა არ მიუთითებს, რომ „ის არაქართული მოსახლეობისთვის იყოს გათვალისწინებული“⁶. ამასთან, ცნობიდან არ ჩანს, რომ ქემხა „დაბალი“ მოხელე იყოს, თუმცა ის მთელი მხარის მმართველის (მოურავის) დაქვემდებარებული უნდა იყოს. აგრეთვე ცნობაში გარკვევითაა აღნიშნული, რომ ქემხას ირჩევენ სოფლის ან ადგილის მცხოვრებნი, ხოლო შემდეგ მას მეფე ამტკიცებს.

ე. ი. ქემხა (იგივე ქეთხუდი) არის საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე; ის არის მცირე ადგილის, ან რამდენიმე პატარა სოფლის მმართველი, ან, უფრო უკეთ, მამასახლისი. მას ირჩევენ ამავე სოფლების მოსახლეობა (ალბათ უმეტესად აზნაურთაგან), ხოლო უფლებებში ამტკიცებს მეფე.

ასეთია ზოგადად ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხელეთა ინსტიტუტის არასრული შემადგენლობა გიულდენშტედტის ცნობათა მიხედვით.

* * *

ეხება რა განათლებას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414. აგრეთვე, Царевич Давид, Обзорение Грузии, 1813, § 171, § 930.

² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414—415.

³ III. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 300.

⁴ იქვე.

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 257.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414.

თვითონ ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინარობისა და შემოქმედებისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე საავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა—გ. გ.) უბრალო ხალხთან (გლეხობასთან—გ. გ.) სრულიად გამორიცხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ შშობლებისაგან¹. ქვეყანა იმდენადაა დასუსტებული უცხოთა თავდასხმების გამო, რომ „ეს სახელმწიფო...ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების... საერთო განვითარებას“².

გიულდენშტედტი ეს შენიშვნები არაა მთლად სწორი.

ცნობილია, რომ XV—XVIII სს. ქართული სკოლები მოქმედებდნენ კერძო პირთა თაოსნობით. თუ XVIII ს-მდე სწავლის საქმეს კერძო ხასიათი ჰქონდა და დამოკიდებული იყო ამა თუ იმ განათლებული პირის სურვილებზე, ახლა სასწავლებლები სახელმწიფოს ზრუნვის საგანია.

1775 წ. იანვარში ანჩისხატის ტაძრის ეზოში დააარსდა ფილოსოფიური სემინარია, რომელმაც 1795 წლამდე იარსება. მის რექტორს ხელფასი სამეფო ხალაროდან ეძლეოდა. სემინარიაში ისწავლებოდა როგორც საეკლესიო, ისე „თავისუფალი საგნებიც“: გრამატიკა, პოეტიკა, რიტორიკა, ლოგიკა, კატეგორიები (არისტოტელესი), მეტაფიზიკა, ფიზიკა, ფილოსოფია, საღვთო სჯული, საეკლესიო ისტორია, მშობლიური ენა, არითმეტიკა, სამოქალაქო ისტორია და სხვა. აქვე სწარმოებდა აგრეთვე პაექრობა-დისპუტები სხვადასხვა მეცნიერული ხასიათის პრობლემებზე³, რაზედაც დასწრება თავისუფალი იყო. სახელმძღვანელოთა ნაწილი უცხო ენიდან იყო თარგმნილი, ნაწილიც ქართულად იყო შედგენილი. სემინარიის წარჩინებულ მოწაფეებს თვით ერეკლე აჯილდოვებდა ხოლმე. ამ სემინარიაში ბევრი ქართველი მეცნიერი, მდივან-მწიგნობარი, კალიგრაფი, მგალობელი და სხვა დარგის მოღვაწენი გამოიზარდნენ.

გარდა ფილოსოფიური სემინარიისა, თბილისში არსებობდნენ დაწყებითი სკოლების მსგავსი კერძო სასწავლებლები: სიონის, კალაუნის, მეტეხის, ქაშვეთის, ანჩისხატის და სხვა სკოლები. ამათში ისწავლებოდა საღვთო სჯული, ქართული ენა, არითმეტიკა, გრამატიკა და სხვა საგნები⁴. მაჰმადიანთა და სომეხთათვისაც არსებობდნენ სათანადო კერძო სკოლები.

ერთი კია, რომ სკოლების კარები ყველასთვის მისაწვდომი არ იყო. მაგალითად, თბილისის სემინარიაში იღებდნენ კეთილშობილთა და სასულიერო პირთა შვილებს. ქალაქის ფართო მოსახლეობას მხოლოდ პირველდაწყებითი სწავლის მიღების უფლება ჰქონდა.

ყოველივე ამასთან ერთად, 1749 წელს აღდგენილ იქნა თბილისის სტამბა, რომელიც 60-იან წლებში ერეკლემ განაახლა, შეაკეთებინა გაცვეთილი იარაღები და 1764 წელს გადაატანინა „ეზოსა სამეფოსა“⁵, სადაც 1772 წლამდე დაიბეჭდა რიგი წიგნებისა.

¹ გიულდენშტედტი, დასა. ნაშრომი, გვ. 342 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 209).

² იქვე, გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 225).

³ თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 301.

⁴ იქვე, გვ. 302.

⁵ იქვე, გვ. 328.

მართალია, ქვეყანა ძალზე დასუსტებული იყო, მაგრამ იმის თქმა გამოსულია, თითქოს არ შეეძლო ხელი შეეწყოს სკოლების, კულტურისა და ხელოვნების საერთო აღმავლობისათვის, რადგან ისეთ სახელმწიფო მოღვაწეს, როგორიც ერეკლე მეორე იყო, წარმოუდგენელია, ყურადღება არ მიექცია ცხოვრების ამ სფეროსადმი, მაშინ როცა ცნობილია, რომ ერეკლეს სახელთანაა დაკავშირებული მთელი რიგი კულტურული წამოწყებებისა.

საქმარისია დავასახელოთ ისეთი მოღვაწეები, როგორც იყვნენ დავით რექტორი, ანტონ პირველი, იესე ოსეს-ძე ბარათაშვილი, სოლომონ ლიონიძე, დავით გურამიშვილი, ბესიკი, ვახუშტი ბაგრატიონი, ომან ხერხეულიძე, პაპუნა ორბელიანი და სხვები, რომ XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ქართული კულტურისა და განათლების გიულდენშტედტისეულ დახასიათებაზე ხელი ავიღოთ.

გიულდენშტედტი, ეტყობა, უფრო გატაცებული იყო ნინერალთა, მცენარეთა და ცხოველთა შესახებ ცნობების შეგროვებითა და ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლით და განათლება-კულტურის საკითხებისათვის თავი არ შეუწყუბებია.

*
*
*

XVIII ს-ში ძალიან გაზვირდა დაღისტნელ ფეოდალთა ყაჩაღური თავდასხმები საქართველოზე, რასაც დიდი ზიანი მოჰქონდა საქართველოს სოფლის მეურნეობისა და საქალაქო ცხოვრებისათვის. „ლექიანობა“ უმთავრესად წარმოადგენდა წვირილ-წვირილ გუნდებად დანაწილებულ დაღისტნელი აბრაგების მიერ წარმოებულ ძარცვასა და ყაჩაღობას საქართველოში. ეს აბრაგები იტაცებდნენ ხალხს, პირუტყვს, ქონებას; განსაკუთრებით ხენა-თესვის, მკის, რთველის დროს. მიჰქონდათ და მიჰყავდათ ყველაფერი, რის მოტაცებაც შეეძლოთ. მოსახლეობა დიდ ზარალს ნახულობდა მათგან. იზღებოდა შეურნეობა. გიულდენშტედტი არ გამოჰპარვია სამეფოს ცხოვრების ეს მხარე — „ლექიანობა“. იგი ბევრგან აღნიშნავს, რომ ეს თავდასხმები საქართველოში თითქმის ყოველდღე ხდებოდა და ამიტომ მათ გამო საქართველოში მოგზაურობა არ იყო უხიფათო¹. ამიტომაც იგი საკმაო დაცვის გარეშე ვერ ბედავდა ექსკურსიების მოწყობას. იგი ხაზს უსვამს იმ დეტალსაც, რომ, დასასვენებლად დაბინავებულნი, ცხენებს ვერ უშვებდნენ საბალახოდ და იძულებულნი იყვნენ შინ გამოეყვებათ². აგრეთვე აღნიშნავს, რომ მოსახლეობა იყრებოდა ადგილიდან და სხვაგან სახლდებოდა, მაგ. ახტალის მოსახლეობა³. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ლეკები ესხმოდნენ თავს არა მარტო მოსახლეობას, არამედ რუსთა შეიარაღებულ მცირე რაზმებსაც, რომ თბილისიდან 7 ვერსზე რუსეთის საქმეთა რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტანმა ლგოვმა და პოლკოვნიკმა ვოლკოვმა თავის რაზმთან ერთად განიცადეს თავდასხმა, დაქარგეს ხალხი და ცხენები⁴. გიულდენშტედტმა თვით ნახა ლეკთა გზა ქსანსა და

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

² იქვე, გვ. 276 (იხ. ქვემოთ, გვ. 101).

³ იქვე, გვ. 262 (იხ. ქვემოთ, გვ. 77).

⁴ იქვე, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ნარეკავს შორის, რომლითაც ლეკები მიდიან არაგვიდან მჭადისჯვარზე გაველით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე¹; ის აგრეთვე შეესწრო ლეკთაგან მუხრანის გაძარცვას². ყოველივე ამაზე დაკვირვებით, ის სწორად შენიშნავს, რომ საქართველო ძლიერაა დასუსტებული მეზობლების, განსაკუთრებით, სუსტი მეზობლების და უმთავრესად კავკასიელების თავდასხმების გამო³.

ლექთა და სხვა თავდასხმათა მოსაგერიებლად საქირო იყო ჯარი. გიულდენშტედტი წერს: ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით, არის ჯარისკაცი და პირველ დაძახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საქიროა (წინასწარ დანიშნულ ადგილს—გ. გ.), ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე; ამასთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან წინამძღოლები⁴. ამავე დროს გარკვეული რიცხვი უნდა დარჩენილიყო სოფლებში, რათა დაეცვათ ისინი თავდასხმისაგან და უზრუნველყოფილიყო გადასახადთა გადახდა⁵. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და მათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლებიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან“ (აქაც კვლავ დავითის სარდალ-სახლთუხუცესობის გამოსისობით გამოწვეული შეტდომია დაშვებული—გ. გ.).

როგორც ცნობილია, ერეკლე გვევლინება „ლეკიანობის“ წინააღმდეგ ენერგიულ მებრძოლად, რისთვისაც ის სხვადასხვა ღონისძიებას მიმართავდა. ერთ-ერთი ასეთი ღონისძიება იყო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში მღვდარი ლაშქრის ახალი, კუთხოვრივი ორგანიზაცია, ციხე-სიმაგრეთა, სახმზარ-თავ-შესაფართა შენება. აქაც მოვიშველიოთ გიულდენშტედტის ზოგიერთი ცნობა: „აქ ჩანდა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვრებნი აფარებენ თავს და პირუტყვს, როცა დროზე შეამჩნევენ მძარცველებს, და მამაცად იცავდნენ თავს. მკაცრად და დგენილი წესის თანახმად, ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის სროლის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში...“⁶ „...უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს ერთი ან რამდენიმე... მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეიარაღებული კაცები და ესვრიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს... კედლით გარშემორტყმული... ოთხკუთხა მოედანი კარებებითა და სასროლი კოშკებით. ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები ჰქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვრობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადა-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 249 (იხ. ქვემოთ, გვ. 53).

² იქვე, გვ. 273 (იხ. ქვემოთ, გვ. 95).

³ იქვე, გვ. 326; გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 183, 225).

⁴ იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

⁵ იქვე, გვ. 354 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 27 (ხაზგასმა ჩვენია).

ირჩინონ თავი საქონლითა და ქონებითა...¹ „მეფემ ბრძანა ვალავანი შემოეკლათ გუმბათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმების დროს ამ ვალავანში შეეფარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, რომელიც ამ მინდვრებზე სძოვდა“...² ერეკლეს მიერ 1772 წლის 28 აგვისტოს ზემო ქართლის სადროშოსადმი გაგზავნილ ინსტრუქციის მსგავსი მიწერილობით ირკვევა, რომ მან სამთფო დაყო გარკვეულ ჯეგრაფიულ ზოლებად, სამხედრო ოლქებად, ამასთან თითო ზოლი—ცალკე სამოქმედო უბნად, სამდევროებად დაანაწილა, იმის მიხედვით, თუ საიდან იყო მოსალოდნელი ლეკთა თავდასხმა. ამ მიწერილობაში ვათვალისწინებული იყო ბრძოლის ხერხები და უბნების ორგანიზაცია, დეზერტირთა სასჯელი—დამყარებული სოციალური კუთვნილების პრინციპზე, ხელმძღვანელობის საკითხი, რაც მინდობილი ჰქონდათ ერისთავებს და ამილახორებს³ (შდრ. გიულდენშტედტი, ჩვ. გამოცემის გვ. 229). ეს იყო ერთ-ერთი ფორმა ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლისა. გიულდენშტედტს მოცემული აქვს ცნობა ქართველთა მიერ წარმოებული ბრძოლის კიდევ ერთი ხერხის შესახებ: „... არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინაზღაურონ დანაკლისი ხალხისა და პირუტყვისა; ამიტომ ისინიც ესხმიან თავს მათ მეზობლად მდებარე ლეკურ რაიონს ჰქარს და მოაქვთ ყველაფერი, რასაც მოახელთებენ. ასე მაგ., 1772 წ. ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმოირყვეს 30.000 ცხვარი“⁴. „... თავს ესხმიან ქარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელნი მათე, და სტაცებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს“⁵.

მთავარი ღონისძიება გატარებულ იქნა 1774 წ. 4 იანვრის განჩინებით—მორიგი ჯარის სისტემის დაწესებისას. აზრი მუდმივად მოქმედი ჯარის შექმნისა ერეკლეს განუმტკიცა რუსთა რეგულარული ჯარის გაცნობამ 1769—71 წლებში, მაგრამ ეს შეუძლებელი იყო ბატონყმურ ქართლ-კახეთში, რადგან არც მეფეს გააჩნდა იარაღ-საწოვავე და ტანისამოსი ჯარის მოსამარაგებლად და არც თავადები მისცემდნენ მას ყმებს ლაშქრისათვის⁶. ამიტომ 1773 წ. მეფის დარბაზში დაისვა საკითხი ისეთი ჯარის შექმნაზე, რომელიც ალკვეთდა ლეკთა თარეშს. დარბაზმა შეიმუშავა „მორიგი ლაშქრის განაჩენი“⁷. გიულდენშტედტი, მართალია, მორიგ ჯარს არ მოსწორებია, მაგრამ მის ცნობებში ვხედავთ ერეკლე მეორის მიერ ამ და ზემოთ დასახელებულ ღონისძიებათა პრაქტიკულად ჩატარების ცდებს. ამასთან გვესურს აღვნიშნოთ, რომ სამხედრო ვალდებულება ჩვენს სინამდვილეში (1774 წლამდე) ნიშნავდა

¹ გიულდენშტედტი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 249—251.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 25; (მოტანილ ცნობებში მოცემულია არა მარტო ლეკიანობის წინააღმდეგ ბრძოლის ხერხები, არამედ საერთოდ ლაშქრად გასვლა—გ. გ.).

³ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ. 1955 წ., გვ. 296—301.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 27.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 31.

⁶ საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1956 წ., გვ. 351.

⁷ იქვე, გვ. 351. (თუ რას წარმოადგენდა მორიგი ჯარი, ცნობილია და, რადგან ის ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, მასზე არ შეგხვრდებით).

ლაშქრად გაწვევას და არა საერთოდ მშვიდობიანობის დროსაც სამხედრო სამსახურში ყოფნას. აქვე დავსძენთ, რომ სწორია გიულდენშტედტის ცნობა: ყველა ხელქვეითი მამაკაცი იყო „სამხედრო ვალდებული“ (ჯარისკაცი); გარდა ებრაელებისა¹.

* * *

ყველაზე მეტი ადგილი გიულდენშტედტის ნაშრომში დათმობილი აქვს ქვეყნის გეოგრაფიულ აღწერას, მისი პროვინციების, მხარეების, სოფლების, ქალაქების, მდინარეებისა და ტბების, ცხოველების, მცენარეებისა და ნიადაგების აღწერა-ჩამოთვლას. აგრეთვე მინერალების და მადნების მოპოვებისა და მდებარეობის ადგილებს.

ქართლ-კახეთის მხარეების აღწერისას გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვეცეს ცნობები მათი საზღვრების, მოსახლეობის შედგენილობის, სასარგებლო წიაღისეულის, მდინარეების და დასახლებული თუ დანგრეული პუნქტების შესახებ; აგრეთვე ამბობს იმის შესახებ, თუ ეს მხარეები ვის ეკუთვნის: მეფეს, თავდასა თუ დედოფალს; თუ როგორი ქვეშევრდომნი არიან ისინი და რა მეურნეობას ეწევიან. გიულდენშტედტი ასახელებს ზემო ქართლს, ქვემო ქართლს, შიდა ქართლს, სომხეთს, ბორჩალოს მხარეს, ბამბეკს, ტაშირს. ბაიდარს და სხვა. ცალკე ასახელებს ერევნის, ყარსის და განჯის სახანოებს, ასევე—ზემო, ქვემო და შიდა ქართლის რაიონებს—ხადას, ხევსურეთს, გუდამაყარს, ფშავს, საერისთაოს, ოსურ მხარეებს, ჯავახეთს, სამცხეს, სათარხნოს, საციციანოს, საბარათიანოს, თრიალეთს და კახეთს, მის მხარეს ქიზიყს და სხვა. ჩამოთვლის მათ სოფლებსა და სიმაგრე-მონასტრებს. იმ რაიონებს, რომელთაც თვით არ ნახულობს, იკვლევს სხვისი ნათქვამის მიხედვით და ხანდახან უშვებს შეცდომებს: ურევს გეოგრაფიულ სახელებს, ერთი რაიონისას მიაწერს მეორეს, ან ვერაფერს ვერ ამბობს, გარდა რაიონის დასახელებისა. ის, რაც, მისი მართებული თქმით, საერთოა ყველა რაიონისა თუ მხარისათვის, არის ის, რომ ძალიან განადგურებული არიან გამუდმებული თავდასხმებით, მეურნეობა მოშლილია.

გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს გზას, რომელზედაც კი მას უხდება გავლა; აღნიშნავს, თუ რომელი პუნქტიდან საით მიემართება, სად უხვევს, სად აღის მთაში, სად გადადის მდინარეზე, რომელი სოფლები, მონასტრები, ციხეები ხვდება გზაზე, ან ჩანს გზიდან, რა მანძილია მათ შორის, რამდენი დრო უნდა მათ გავლას. ამასთან იგი ზოგჯერ ჩერდება რომელიმე პუნქტის დასახელებისას და გვაძლევს მის მოკლე აღწერილობას, ან ისტორიას; ამბობს, თუ როგორაა მონასტერი ნაგები, რომ იქ არის წარწერები, ერისთავთა სამარხები, ანდა რომ ციხის კედელი არის ამა და ამ ზომის, აქვს კოშკები, ზარბაზნები, რომ ხიდი ნაშენია ქვისაგან, აქვს ორივე მხარეს ქარვასლები და სხვა.

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 229.

გიულდენშტედტი ჩამოთვლის ცხოველებსა და მცენარეებს, რომლებიც მას ხედება ან აგროვებს; ჩამოთვლის ხის ჯიშებს და სხვა. ცალკე აქვს გამოყოფილი მტკვრისა და პისი აუზის მდინარეების დახასიათება. ამასთან ის იძლევა ამ მდინარეებში ან ტბებში გავრცელებულ თევზთა სახელებსაც.

ნიად აგების აღწერისას, რასაც ის თითქმის ყოველ ნაბიჯზე აკეთებს, ასახელებს, არის მიწა ნოყიერი თუ უნაყოფო, თიხიანი, ძლაზე თუ კირქვიანი. ამასთან ის დაუზარებლად აღნიშნავს, თუ სად რა მადნეული მოიპოვება, მუშავდება, ანდა მიტოვებულია.

* * *

ქართლ-კახეთის სამეფოს ამ ზოგადი გეოგრაფიული აღწერიდან იგი ცოტა მეტხანს ჩერდება თბილისის, თელავის, სიღნაღის, ანანურის აღწერაზე.

ცალკე აქვს გამოყოფილი გიულდენშტედტს ქ. თბილისის აღწერა¹.

მეფის რეზიდენცია—თბილისი წარმოადგენს როგორც სპარსული (აზიური—გ. გ.), ისე ევროპული ტიპის ქალაქს. სახელი მას ჰქვია თბილი წყაროების და მათზე მდებარე აბანოების გამო. თბილისის ტერიტორიისა და მდებარეობის შესახებ გიულდენშტედტი ამბობს, რომ ის არის მოზღოკთან ერთ მერიდიანზე და ორი გრადუსით სამხრეთით: „ქალაქი შეადგენს თითქმის ბლავე სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით“. აქვე აღნიშნავს, რომ „აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარყალა, ხოლო დასავლეთისაში—სიმაგრე შარდახტი“. მათ შორის ქალაქის კედლის სიგრძე არის 600 საყენი, ხოლო წრეწირი მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საყენს. „ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ მეტეხის პატარა ციხეში, მტკვრის მარცხენა ნაპირას“. „აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი“². ამასთან ამ გარეუბანს გიულდენშტედტი ეძახის ქვედა გარეუბანს. ქალაქის ტერიტორიის ეს აღწერა, მართალია, სრული არ არის, მაგრამ, რაც არის—სწორია და სანდო.

როგორც ვიცით, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, XVIII ს-ის შუა წლებში თბილისი 3 ნაწილსაგან (ქალაქისაგან) შედგებოდა: პირველი—ძველი ქალაქის ტერიტორია, რომელსაც ისევ თბილისი ერქვა³. გიულდენშტედტის ცნობით კი ვხედავთ, რომ მას უკვე ძველი თბილისი ჰქვია, ანდა უკე ქალაქის ქვემო გარეუბანია. ამ ნაწილს, ვახუშტის სიტყვით, სეიდაბადი ერქვა⁴.

მეორე—ყველაზე დიდი ნაწილი—კალა იყო. ახლად წარმოშობილ ქალაქის ამ უბანს XVIII ს-ში ისევ თბილისის ძველი ციხის სახელი შერჩა. კალას

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 87—93.
² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ, გვ. 87—89).
³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ. გვ. 52.
⁴ იქვე.

სამხრეთის გალავანი იწყებოდა ქალაქის ციტადელთან (დღევანდელი ნარყალა), მისდევდა სოლოლაკის ქედს და მთავრდებოდა ციხე-სიმაგრით, რომელსაც ვახუშტი „შიტახტს“ უწოდებს¹. ამ კედლის სიგრძე კი გიულდენშტედტის მიხედვით, როგორც ვნახეთ, 600 რუსული საენია (= 1200 მ.). როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდან ჩანს, კალას ირგვლივ შემორტყმული ჰქონდა კედელი, რომლის წრეწირი უდრიდა დაახლოებით 3 ვერსს.

ქალაქის მესამე ნაწილი იყო მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და მას ვახუშტი უწოდებს ისანს². გიულდენშტედტის მოწმობითაც ქალაქის ეს ნაწილი უკავშირდება კალას ერთი ხილით მტკვარზე; ამ ხილს შევყავართ პატარა ციხე მეტეხში.

მაგრამ ქალაქის ტერიტორია მართო ამით არ შეიძლება შემოვფარგლოთ. ის ძლიერ იზრდება, უმთავრესად მტკვრის აღმა მიმართულებით. გიულდენშტედტის თქმა „ქვედა გარეუბანი“ მოწმობს „ზედა გარეუბნის“ არსებობასაც, რომელსაც კიდევ ასახელებს დილოზის მხრიდან თბილისში შემოსვლისას³. ეს გარეუბანი იწყება დაახლოებით თანამედროვე ლენინისა და მელიქიშვილის ქუჩების შესაყარიდან. აღსანიშნავია ის ცნობაც, რომ სომეხთა 20 ჩამოთვლილი ეკლესიიდან, გარეუბნებში არის 8 ეკლესია⁴. აგრეთვე ქალაქის და ქვედა გარეუბნის გარშემო 5 ვერსზე ბალ-ვენახები და ყანებია. თბილისის ზრდას ისიც მოწმობს, რომ, გიულდენშტედტის მიხედვით, ქართულ-სომხურ ეკლესიათა და თათრულ მრჩეთთა რიცხვი აღწევს 40-ს. სხვა თუ არაფერი, ამ რიცხვს ეკლესიებისას, თავისი ეზოებით, საქმაოდ დიდი ფართობი დასჭირდებოდა. ქალაქის სიდიდეს მოწმობს მისი მოსახლეობის რაოდენობაც, რომელსაც გიულდენშტედტი განსაზღვრავს 20 000-ით. ქალაქში შემაჯალ კართავან გიულდენშტედტი ასახელებს განჯისკარს და აბანოს კარსა და ხილს⁵.

მაგრამ ქალაქის ზრდა უგეგმოდ მიმდინარეობდა. როგორც ვახუშტი აღნიშნავს: „ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი უშვერნი“⁶. ამას გიულდენშტედტიც ადასტურებს, როცა ამბობს, რომ 3 ვერსის სიგრძის მქონე კედლის რკალში, ამ მცირე, არც ისე დიდ ფართობზე, ცხოვრობს დაახლოებით 20 000 მოსახლე, „ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით ერთი საენი სივანისა, შესახვევები კიდევ უფრო ვიწრო“⁷.

გიულდენშტედტი ხაზს უსვამს თბილისის კეთილმოწყობლობას. ქუჩების სივიწროვესთან ერთად აღნიშნავს წყლის საწარტების უქონლობას, რის გამოც წვიმების დროს საშინელი ტალახი იყო; აღნიშნავს აგრეთვე მოსახლეობის ძლიერ სივიწროვეს, სასაფლაოების სიხშირეს და ცუდ პოლიციას, რომელიც თვალყურს არ ადევნებს, რომ ქუჩები არ დანაგვიანდეს; ეს ყველაფერი კი სწამლავს ჰაერს და არის მიზეზი დიზენტერიისა, ავ-თვისებიანი

¹ თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 357.
² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 52.
³ იბ. ქვემოთ, გვ. 61.
⁴ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ჩვენი გამოცემის, გვ. 93).
⁵ იბ. ჩვენი გამოცემის გვ. 85; გვ. 65.
⁶ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 54.
⁷ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 87).

ციებ-ცხელებისა, ემიდემიებისა. ის ასახელებს, რომ 1770 წელს ქირმა გაწყვიტა 4000 კაცი¹. გიულდენშტედტი დასძენს, რომ სიკვდილიანობა გაიზარდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ფარდალალა, რაც ხელს უწყობს მათში ჰაერის ვენტილაციას. თვით სახლები არის ერთსართულიანი, ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხანარევი კირით, სახურავები სწორი (ბანი—გ. გ.), თიხით დაფენილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაჭონილი ქალაღები. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, ტლანქი და შეუხედავი². ასეთია თბილისის მდამბოთა სახლების მდგომარეობა. მაღალი წრის სასახლე-დარბაზთა აღწერას გიულდენშტედტი არ იძლევა.

გიულდენშტედტის აღნიშვნით, ქალაქის მოსახლეობის ნახევარზე მეტს შეადგენენ სომხები; მხოლოდ ნახევარს—უმთავრესად ქართველები, არიან აგრეთვე თათრები. მათ ყველას აქვთ თავიანთი ეკლესიები და სალოცავები³. ის ჩამოთვლის ქართველთა 15 ეკლესიას, სომეხთა 20-ს, აგრეთვე კათოლიკე სომეხთა ერთ ეკლესიას და ერთ სომხურ მონასტერს, ასევე 3 თათრულ მეჩეთს⁴.

XVIII ს-ის 70-იანი წლების თბილისის აღებ-მიცემისა და ხელოსნური წარმოების შესახებ⁵ გიულდენშტედტი გვაწვდის შემდეგ ცნობას: „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბანბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მედახლეები (Kramer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, საწვავები და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყუავეები, მღებავები, მქსოველები, მჭედლები... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა⁶. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მხოლოდ მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები⁷. XVIII ს-ში, როგორც ამას ზევითაც ვამბობდით, კერძო წვრილ სახელოსნოებს გარდა იყო მსხვილი საქმეო სარეწაოები, ე. წ. ქარხნები. გიულდენშტედტის ცნობით, ერეკლე მეორეს თბილისში ჰქონდა მარბლის საწმენდი ქარხანა, თოფისწამლის ფაბრიკა, ზარაფხანა და სხვა. ვაჭრობა-ხელოსნობის ზრდა იყო ნიშანი ქალაქის ეკონომიური ცხოვრების დაწინაურებისა.

გიულდენშტედტი ცალკე ეხება თბილ აბანოებს და ამბობს, რომ

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

² იქვე, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ, გვ. 87).

³ იქვე, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 89—93.

⁵ რადგან ვაჭრობა-ხელოსნობა ზემოთ იყო განხილული, აქ დავკმაყოფილდებით მხოლოდ თბილისის შესახებ ცნობების მოტანით.

⁶ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271—272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93)

⁷ იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

მას მოსახლეობა იყენებდა სარეცხის გასარეცხად და ტანის დასაბანად, ხოლო მან პირველად შემოიტანა ამ წყლის სამკურნალო ხმარება¹.

ასეთია ზოგადად გიულდენშტედტის ცნობები თბილისის შესახებ.

თბილისს გარდა, გიულდენშტედტი ქართლ-კახეთის ზოგიერთ აუნქტებს მოიხსენიებს ქალაქებად. ესენია: ყარალაჯი, გრემი, ჭერემი, ალვანი (ძველად განთქმული, ამჟამად დანგრეული ქალაქები და დედაქალაქები)²; ბახტრიონი, რუისპირი (რომელთაც თელიან ქალაქებად)³; გორი, ცხინვალი, დუშეთი⁴; თურქების ხელში მყოფი სამხარეო ქალაქები—ახალქალაქი, კოლა, არდაჰანი, ჩილდირი, ხერთვისი, საგუბერნიო ქალაქი ახალციხე⁵; ქალაქებს—თელავს, სიღნაღს, საგარეჯოსა და ანანურს გიულდენშტედტი შეტ ყურადღებას აქცევს. თელავის აღწერისას გადმოცემულია მისი ციხეების მდებარეობა, მოსახლეობის შემაღენლობა, საეკრო დუქნები და სხვა⁶. სიღნაღის გალავნის, მოსახლეობის გარდა, გიულდენშტედტი ამბობს, რომ თბილისისა და გორის შემდეგ, ის არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში⁷. ანანურის ხსენებისას გიულდენშტედტი გვიხატავს მის ეკლესიას და წარწერებს⁸. რაც შეეხება საგარეჯოს, ნათქვამია, რომ მასაც ქალაქი ჰქვია, გარემორტყმულია გალავნით და მისი მოსახლეობა 500 ოჯახს შეადგენს⁹. გიულდენშტედტი არც სურამს და არც ახალგორს არსად არ უწოდებს ქალაქს, ან დიდ პუნქტებს. ახალგორს მხოლოდ ერისთავის რეზიდენციად იხსენიებს¹⁰. ასეთია გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი ქართლ-კახეთის სამეფოს ქალაქების სია.

* * *

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტი ქვეყნის სურათის მოსაცემად არ კმაყოფილდება მარტო თავისი თვალით ნახულით, არამედ ის იშველიებდა აგრეთვე სხვათა ნაამბობს, გადმოცემებს, ლეგენდებს და აგრეთვე ქართულ ქრონიკებსაც.

ენახოთ, თუ როგორ იყენებს ის ქრონიკებს და რა გადმოცემები მოპყავს.

გიულდენშტედტი ამბობს, რომ მას უჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მეფემ, ლეონის მე-5 ვაჟმა და გიორგის ძმისშვილმა, შეადგინა

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223 (იხ. ზენი გამოცემის გვ. 9—11).
² იხ. ზენი გამოცემის გვ. გვ. 25, 33, 41, 47 (მიმდევრობა დაკუთვლია ქალაქთა ჩამოთვლის მიხედვით).
³ იხ. ზენი გამოცემის გვ. 261.
⁴ იხ. იქვე, გვ. გვ. 279, 273.
⁵ იხ. იქვე, გვ. გვ. 215—217.
⁶ იხ. იქვე, გვ. გვ. 37—39.
⁷ იხ. ზენი გამოცემის გვ. 259.
⁸ იხ. იქვე, გვ. გვ. 271, 47.
⁹ იხ. იქვე, გვ. გვ. 261, 19.
¹⁰ იხ. იქვე, გვ. 47.

სახელმწიფოს ორივე მთავარი მონასტრის (გელათისა და მცხეთის) არქივე-
ბიდან¹. რა თქმა უნდა, აქ იგულისხმება „ქართლის ცხოვრება“, ვახტანგ VI-ის
თაოსნობით შემოწმებულ-შევსებული. რომ ეს ასეა, ვრწმუნდებით „ქართლის
ცხოვრების“ შესავალში მოხსენებული ცნობიდან: „ხოლო მეხუთემან ვახტანგ,
ძემან ლეონისან და იწისწულმან სახელოვნის გიორგისმან, შეკრიბნა მეცნი-
ერნი კაცნი და მოიხუნა რაცა რამ ქართლის ცხოვრებაები პოვნა, და კუალად
გუჯარნი მცხეთისანი, გელათისანი და მრავალთა ეკლესიათა და დიდებულ-
თანი. და შეამოწმეს, და რომელი განრყუნილ იყო, განმართეს“². (გიულდენ-
შტედტი მიუთითებს, რომ მის დროს არქივები აღარ იყვნენ გელათისა და
მცხეთის მონასტრებთან; იხ. ქვემოთ, გვ. 147).

ამ ქრონიკიდან გიულდენშტედტს მოჰყავს შესავალი ნაწილი, რაც ეხება
ქართველთა წარმომავლობის საკითხს. მათ ცხოვრებას ალექსანდრე მაკედო-
ნელის მოსვლამდე; მაკედონელის ლაშქრობას³ და შემდეგ მოცემული აქვს
ქართველ მეფეთა სია, თარნავაზიდან დაწყებული მეფე ალექსანდრე დიმიტ-
რის ძით ვათავებული⁴. გიულდენშტედტს ეს სია პირდაპირ გადმოწერილი
აქვს „ქართლის ცხოვრებიდან“ და რომ მან ენა არ იცოდა, ან რომ თარჯიშ-
ნებიც ვერ გაერკვენ, ეს ჩანს ტექსტის თუნდაც ერთი ადგილიდან, ამავე
მეფეთა სიდან. მაგ., ახალი სტრიქონით უწერია: „Mepē Iknēs Schilly
Matny Armas“⁵. გიულდენშტედტს ჩაუთვლია მეფედ „იქნეს“, რადგან ეს
სიტყვა მოსდევს უშუალოდ სიტყვა „მეფეს“ და დაუწერია როგორც სახელი —
დიდი ასოთი; ხოლო ეს „იქნეს“ გამოჰყავს „მატნუ არმასის“ შვილად. სინამ-
დვილში ეს არის გერმანული ასოებით, დამახინჯებულად დაწერილი (რაც
მთელს ამ მეფეთა სიას ეტყობა) ქართული წინადადება: „მეფენი ბარტომ და
ქართამ, ძენი ადერკი მეფისა არშაკუნიანი... და შემდგომად მათსა მეფე
იქმნეს შვილნი მათნი: არშაზს — თარსმან და შიდა ქალაქ-
სა — კაოს“⁶.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართლ-კახეთის მეფეთა
მთელი სიები მე-17 ს-დან 1773 წლამდე. ეს მოტანილი უნდა ჰქონდეს ალბათ
იმ ქრონიკიდან, რომელიც მან საქართველოში შეიძინა და ათარგმნინა, რო-
სიელსაც ის ასახელებს თავის მოხსენებაში (იხ. ზევით, გვ. 015).

გიულდენშტედტი ეხება ქართლის გაქრისტიანების ვერსიას. ის ამბობს,
რომ ცველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ეწოდება ნინოწმინდა, ააშენა
მეფე შირიანმა წმ. ნინოს პატივსაცემად. „ქართული ქრონიკის მიხედვით,
შირიან მეფე იარალით ხელში (ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის
გავრცელებას. მაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ
მისი ხალხი კვლავ თვალხილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიელო ქრისტიან-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328; (ამასთან უნდა იყოს „...ვახტანგ მე-5-ემ, ლეონის ვაჟმა“...—გ. გ.).
² „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 3, შენიშვნა.
³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328—329 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 137—189).
⁴ იქვე, გვ. 329—332 (იხ. ქვემოთ, გვ. 189—195).
⁵ იქვე, გვ. 330 (იხ. ქვემოთ, გვ. 190).
⁶ „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 44.

ნობა. ყველაფერი ეს მოხდა და წმ. ნინომ მიიღო ეს ეკლესია¹. აქ ნამდვილად არეული უნდა იყოს მირიანის მიერ ქრისტიანობის მიღების სხვა პირობა: როცა მზე დაბნელდა, მისი ნადირობის დროს, და შეშინებულმა პირობა დასდო მიეღო ქრისტიანობა. ეს აღვლილი „ქართლის ცხოვრებაში ასეა: „და განვიდა მეფე ნადირობად მუხნარით-კერძო, და მოუჭდა უჩინო იგი შტერი, ეშმაკი და შთაუგდო გულსა სიყუარული კერპთა და ცეცხლისა; და იგონებდა ყოველსა მსახურებასა მათსა და მახვლითა მოწყუედდასა ყოველთა ქრისტიანეთასა... ხოლო მეფემან მოვლო ყოველი სანახები მუხნარისა და აღვიდა მთასა ზედა თხოთისასა... რათამცა მოიხილა კასპად და უფლისციხედ... შუასამხრისა ოდენ დაბნელდა მზე მთასა ზედა და იქმნა ვითარცა ღამე ბნელი, უკუნი... და განიბნივნეს ურთიერთას ჭირისაგან და ურვისა... და... მეფე... იარებოდა... შეძრწუნებული... ღმერთო ნინოსო, განმინათლე ბნელი ესე და... აღვიარო სახელი შენი, და აღვმართო ძელი ჯუარისა და თაყუანის-ეცე მას და აღვაშენო სახლი სალოცველად ჩემდა, და ვიყო შორჩილ ნინოსა სჯულსა ზედა პრომთასა... ესე ყოველი რა წართქუა, განთენა და გამობრწყინდა მზე... გარდაქდა მეფე ცხენისაგან... და თქუა:... ამას აღვიღსა აღვმართო ძელი ჯუარისა, რომლითა იდიდებოდეს სახელი შენი და ივსენებოდის საქმე ესე სასწაული უკუნისამდე... იხილეს ნათელი და მოერთო ერი განბნეული²... ასეთია ეს ვერსია მირიანის გაქრისტიანებისა. ალბად გიულდენშტედტს აუხსენეს, რომ ჯარმა (ერმა) ვერაფერი დაინახა და სიტყვა „დაბნელება“ მან „დაბრმავებად“ გაიგო.

*

გიულდენშტედტი ფართოდ იყენებს გადმოცემებსა და ნათქვანს. ამის დამადასტურებელია, მაგალითად, გადმოცემა ჯაჭვის საყდრის შესახებ: „არსებობს ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაჭიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე; აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც“³. ანდა, მაგალითად: „ამბობენ, რომ მტკვარზე... დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლულიდან, იყო მეფე ვახტანგ I-ლის წინანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები ეძახიან ნაგები-ს, ხოლო თათრები კი შაკალა-ს“⁴. საერთოდ, გიულდენშტედტი ხშირად ხმარობს გამოთქმას—„ამბობენ, რომ“ და გადმოსცემს სხვათა სიტყვებს. გადმოცემებია და ნაამბობი, სადაც ის აღნიშნავს შაკა-აბასის ან ნადირ-შაჰის მიერ მცხოვრებთა აყრა-გადსახლებას და სხვა.

გიულდენშტედტს, როცა იგი ეხება მდ. ქსნის აუზის პუნქტების ჩამოთვლა-დასახელებას, მოყვანილი აქვს პატარა ცნობა ქსნის საერისთაოს წარმოშობის, მისი პირველი ერისთავის შესახებ. მოიყვანათ ეს ცნობა: „ბერძენმა კეისარმა იუსტინიანემ ეს მხარე გადასცა როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თვა-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 250—251 (იხ. ჩვენი გამოცემის, გვ. 57).
² „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ., 1955 წ., გვ. 108—110.
³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 252 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 59).
⁴ იქვე, გვ. 257 (იხ. ჭეშოთ, გვ. 67).

დად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი და აჩუქა ძვირფასი სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო 38..., რომელთაგან შემდგომ ზოგი განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში, არის 275-ტე¹.

აქ ნათლად ჩანს, რომ გიულდენშტედტს, რომელიც ასე დაახლოებული იყო ქსნის ერისთავთან, დავითთან, გააცნეს ძველი ერისთავთა, როგორც საბუთი ქსნის საერისთავოს წარმოშობისა და ისტორიის შესახებ. ეს რომ ასეა, ამას ასაბუთებს ადგილი თვით „ძველი ერისთავთა“-დან: „მაშინ მოუწოდა (იუსტინიანემ—გ. გ.) როსტომს წინაშე მისსა. და ვითარცა იხილა, ბრძანა, ვითარბედ კაცი ესე ღირს არს ყოვლისა პატივსა.

„მაშინ მიუბოძნა შვდნი ესე ჰევნი, განსაგებელნი ეკლესიისანი და ყოველნი აზნაურნი მკვდრნი მას შინა და უწოდა ერისთავი ცხრაზმისკვევისა. და შემოსა საბოსლითა მით, რომელ ებოძა მაშინ მეფესა, და შეაცუა ბეჭედი და საყური და სარტყელი თვისი, საქურველი და ცხენი თორნოსანი, დროშაჲ და შუბი.

„ესე ყოველი ნიუბოძა მეფემან ისტუნიანე როსტომს და წარმოგზავნა სიხარულით“².

როსტომის ოსურ წარმომავლობაზეც მითითებულია „ძველი ერისთავთა“-ში.

რაც შეეხება იმას, რომ დავითი 275-ე ერისთავი იყო, ალბათ ქსნის ერისთავის კარზე არსებობდა კიდევ „ძველი ერისთავთა“-ს გაგრძელების მსგავსი XVIII ს-მდე, სადაც დავითი მოხსენებული იქნებოდა 275-ე ერისთავად, ანდა ზეპირგადმოცემის მიხედვით უჭირავს დავითს ეს ადგილი.

აქ ჩვენ ნიმუშად მოვიყვანეთ მხოლოდ ზოგიერთი ადგილები და ვერსიები, რომლებიც ეხება ქართლს. გიულდენშტედტს თავის ნაშრომში კიდევ რამდენიმე ადგილას აქვს ამდაგვარივე მონაცემები კახეთზე და სხვა კუთხეებზე, მაგრამ ჩვენ ყველა მათგანზე ვერ შევჩერდებით.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად იყენებს ადგილობრივ წყაროებსა და გადმოცემებს.

* * *

გიულდენშტედტს თავის შრომაში მოცემული აქვს აგრეთვე ერეკლე მეორის ოჯახის შემადგენლობის ზუსტი ჩამოთვლა, მის წევრთა წლოვანებისა და მძლავრ თავადთა გვარებთან სათი მოყვრობის აღნიშვნით. ამის მოყვანა აქ საქირო არ არის, რადგან ტექსტშიც გარკვევითაა აღნიშნული³.

აქვე მოკლედ აღვნიშნოთ, რომ გიულდენშტედტი ერეკლე II-ს სთვლის ენერგიულ და შედარებით ძლიერ მეფედ, რომელმაც „სხვადასხვა უბედური

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 384. (იხ. ქვემოთ, გვ. 275).

² „ძველი ერისთავთა“, შ. მესხიას რედაქციით: მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, გვ. 346.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 336—338 (იხ. ქვემოთ, გვ. 197; გვ. 203).

შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის... დროს არა-
თუ არც სამელობელო და არც ერთი პროვინცია არ დაკარგა, არამედ ხელიდან
გაუშვებლად, თუმცა ხანდახან საკმაო გაჭირვებით, შეინარჩუნა ტახტი¹... იგი
აღნიშნავს, რომ ერეკლე ბევრს მეცადინეობდა საქართველოს გაპარტახებული
ადგილების აღსადგენად, ქვეყნის დასაცავად; რომ ერეკლე ქმნიდა მთელ რიგ
სოფლებს გავერანებულ ადგილებში სომეხ და თათარ მოსახლეობისაგან (ასა-
ხელებს ამ სოფლებსაც და მთელ მხარეებსაც კი); მეფე თვით დადიოდა სხვა-
დასხვა პროვინციათა დასათვალიერებლად, იქ საქმეთა მოსაწესრიგებლად.
კარგი ურთიერთობა აქვს ერეკლესთან განჯის ხანსაც². ეხება გიულდენშტედ-
ტი მეფის შემოსავალსაც (თუმცა მას არასრულად განიხილავს)³. გიულდენ-
შტედტი აღნიშნავს იმასაც, რომ აღრე მეფეებს ჰქონდათ საზაფხულო და
საზამთრო რეზიდენციები, ერეკლე კი ქალაქს არ სტოვებს⁴. ასახელებს აგრე-
თვე მეფის კუთვილ რაიონებს და სოფლებს, თუმცა ზოგიერთ მათგანზე
დასძენს, რომ არ არიან მყარი ქვეშევრდომები (მაგ., საეჭვოა, რატომ აცხა-
ლებს გიულდენშტედტი ხევსურეთს მეფის არასაიმელო ქვეშევრდომად?)⁵.

ხალხის ყოფა-ცხოვრების და ჩვეულებათა გადმოსაცემად
გიულდენშტედტი არ სტოვებს უყურადღებოდ ისეთ მოვლენებს, როგორცაა
ახალწლის დღესასწაული, მიცვალებულის დამარხვა, ქორწილი, ღვთისმსახუ-
რება, სახლების აგება, ჩხუბი, პურის ცხობა, კარაქის დღეება, ღვინის დაყე-
ნება, ვაზის სხვლა, ცხენების მოვლა, ზოგიერთი კუთხის ხალხის ჩაცმულობა,
აკვანი და სხვა.

ის აღნიშნავს, რომ პირველ იანვარს საქართველოში დიდი სადღესასწა-
ულო განწყობაა; ყველა საზეიმოდაა მოწყობილი, სტუმრობენ ერთმანეთს,
ულოცავენ და უსურვებენ ბედნიერებას⁶. 5 იანვარს სომხურ სახლებში სალა-
მოთი ისმის სიმღერა „ჰალელა“. გიულდენშტედტის თქმა, რომ ბერძენი
ქრისტიანები, ე. ი. მართლმადიდებლები, 6 იანვარს არ დღესასწაულობენ
წყალკურთხევასო (Wasserweihle)⁷, არ უნდა იყოს სწორი.

გიულდენშტედტი ამასთან აღნიშნავს, რომ „ქართველი ქრისტიანები
არაჩვეულებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწა-
ულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა
წესებს. მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის
დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ჰკამენ, არამედ დღეში ერთი ჯე-
რით კმაყოფილდებიან;“ აღნიშნავს ასევე რომ დაუხუდებულები (მეუღლები)

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 335 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 201).

² იხ. ქვემოთ, გვ. 247.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 233.

⁴ იქვე, გვ. 272 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 269.

⁶ იქვე, გვ. 225 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 13).

⁷ იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ძლიერ მკაცრად და ამაყად ეწევიან ღვთისმსახურებას¹. შენიშნავს, რომ ქართველების წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენზე არიან წარმოდგენილი გიორგი, დიმიტრი და ესტატე².

გიულდენშტედტი, როგორც სტუმარი ერისთავის ქორწილზე, აღწერს ამ ქორწილს— ნეთის მიერ დედოფლის წაყვანას, ჯვრისწერას, ქეთის და სხვა³.

მან მოგვცა აგრეთვე ცნობა თათრის დამარბვის შესახებ სომხითის ერთ-ერთ სოფელში, რასაც თვით დაესწრო⁴.

ასევე მომსწრე იყო ის ოსურ სოფელ გვერწერში მომხდარი ჩხუბისა. აქ ის შენიშნავს, რომ ქალებმა, რომელთა გამოჩენისთანავე მყარდება ხოლმე სიწყნარე, ვერათუ მოჩხუბართა დაშოშმინებას ვერ მიაღწიეს, არამედ მათაც იგემეს დარტყმები⁵.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ ქართლის სოფელში გავრცელებული სახლის ტიპი (მდაბიოთა ოჯახებისა) არის მიწური (Erdhütten)⁶; დეტალურად აღწერს კახეთის სოფლებში გავრცელებულ სახლების ტიპს. იძლევა აგრეთვე თბილისის სახლების ტიპის მოკლე აღწერასაც, რაც უკვე ზემოთ ვნახეთ.

*

გიულდენშტედტი, როგორც ექიმი, ყურადღებას აქცევდა აგრეთვე იმას, თუ როგორ ხდებოდა სხვადასხვა ავადმყოფობათა მკურნალობა საქართველოში, რა საშუალებებს იყენებდნენ. ბევრ შემთხვევაში კი თვითონაც ეხმარებოდა. ასე მაგ.; როგორც თვით ამბობს, მან მოარჩინა ქსნის ერისთავი დავითი, რის გამოც ეს უკანასკნელი ყოველთვის მზად იყო მის დასახმარებლად. გიულდენშტედტი აძლევდა რჩევას მეფის დედინაცვალს, რომელსაც ჰქონდა დიაფრაგმის ანთება; უვლიდა ბატონიშვილ იულონს; ასევე თავისი სახლის პატრონის შვილებს—ყვავილის დროს. მანვე შემოიღო, მისივე თქმით, გოგირდიანი წყლის სამკურნალოდ ხმარება—სიყვითის, რევმატიზმის, უძრავი სახსრების და სხვათა მკურნალობისთვის⁷,—და სხვა. იგი თვით იყო მომსწრე თბილისში ყვავილის წინააღმდეგ აცრის ჩატარებისა; აღნიშნავს, რომ კრიდნენ ბავშვებს ხელზე—ცერსა და მანვენებელ თითს შორის, დანით და შემდეგ ზედ უსვამდნენ ყვავილის შრატს და უხვევდნენ. ავადმყოფობის დროს ბავშვებს აძლევდნენ მხოლოდ რძეს (დედის, ცხენის ან ვირის) და ხორბლის პურს, ამყოფებდნენ სუფთა ჰაერზე⁸. მასთანვე მკურნალობდნენ

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

² იქვე, გვ. 341 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

³ იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85—87).

⁴ იქვე, გვ. 265 (იხ. ქვემოთ, გვ. 83).

⁵ იქვე, გვ. 277—278 (იხ. ქვემოთ, გვ. 103).

⁶ იქვე, გვ. 378 (იხ. ქვემოთ, გვ. 251).

⁷ იქვე, გვ. 223 (იხ. ქვემოთ, გვ. 11).

⁸ იქვე, გვ. 255 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

ბევრი, სხვადასხვა სოციალური ფენების წარმომადგენლები, რომელთაც ის იძლევა (იხ. ზემოთ, გვ. 015).

გიულდენშტედტი შენიშნავს, რომ ქართლში 1770 წ. იყო ჭირი, რომლის დროსაც მოსახლეობამ შიატოვა დილოში და სხვა ადგილები, ხოლო თბილისში გაწყდა 4000 მცხოვრები. ის აღნიშნავს, რომ ჭირის დროს თბილისში მოსახლეობას უმეტესად აწვევდნენ ქუჩაში და ამათგან შედარებით მეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიარეთაგან. აღნიშნავს აგრეთვე, რომ უსუფთაობის გამო ხშირია დიზენტერია, ციებ-ცხელება და ეპიდემიები¹. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე, რომ მკურნალობა უმთავრესად იყო ექიმბაშთა ხელში.

*

გიულდენშტედტი არ უშვებს შეუმჩნევლად შემთხვევით მოვლენებსაც. ასეთია მაგალითად მიწისძვრა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1772 წლის 14 თებერვალს, საღამოს 8 საათზე მშვიდ და მოწმენდილ ამინდში, ორი სეკუნდის განმავლობაში². ამავე რიგისაა მახინჯი ახლადდაბადებული ორთავიანი ბავშვის შესწავლა მის მიერ³.

* * *

ზემოთ ჩვენ განვიხილეთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოს სოციალური ვითარებისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. გიულდენშტედტის თქმით, ის, რაც ქართლ-კახეთის შესახებ იყო ნათქვამი, მთელი საქართველოსთვისაა დამახასიათებელი, და ამიტომ დასავლეთ საქართველოს აღწერისას ის ასე ვრცლად აღარ ეხება იმ საკითხებს.

გარდა სოციალური ვითარებისა, დასავლეთ საქართველოს შესახებ ბევრი ისეთი ცნობაა დაცული, რისი ასევე მოკლედ განხილვა ურიგო არ იქნებოდა.

საერთოდ, როგორც პროფ. შ. მესხია აზრობს, „Исследование экономического положения Западной Грузии в XVII—XVIII вв. представляет собой трудную задачу, ибо в нашем распоряжении имеются только скудные материалы по этому вопросу. Сведения иностранных авторов лишь в общем касаются отдельных областей Западной Грузии. Грузинская же историческая литература в этом отношении не содержит почти никаких данных, довольствуясь изложением фактов политической истории“⁴.

ამ მხრივ გიულდენშტედტი ერთი საინტერესო წყაროთაგანია. რადგან ჩვენს მიზანს არ შეადგენს დასავლეთ საქართველოს მდგომარეობის გამოკვლევა, ამდენად დარჯერდებით ტექსტიდან ზოგიერთი დამახასიათებელი ცნობების მოტანას.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

² იქვე, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 15).

³ იქვე, გვ. 254 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

⁴ III. М е с х и я, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, стр.

გიულდენშტედტს ისე ნათლად აქვს მოცემული იმერეთის სურათი, რომ ჩვენც მის სიტყვებს მივყვებით ამ მხარის მოკლე დახასიათებისას. ამასთანავე ვიყენებთ ცნობების ისეთ რიგს, როგორც ქართლ-კახეთის აღწერისას გვეყონდა გამოყენებული, ოღონდ ცოტა მეტხანს შევჩერდებით იმისთანებზე, რაც განსხვავებულია, ან არ გვხვდება ქართლ-კახეთში.

* * *

„საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი შეხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იმონებდნენ; მეზობლებთანაც შინაური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ“¹.

„... იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები... ისეთივე წოდებრივი ურთერთობაა, ისეთივე სასხედრო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ]... ისეთივეა გადასახადები და მათი აკრეფის სახეები... ქვეშევრდომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწევიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; შევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე მესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდებარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა“²... (რა თქმა უნდა, მთავარ მიზეზად გეოგრაფიული გარემო ვერ ჩაითვლება—გ. გ.).

„... აქაც ვერ აძლევენ ზოგად-საგანმანათლებლო ცოდნას“³...

იმერეთის მოსახლეობას შეადგენენ უმთავრესად ქართველები, ცხოვრობენ სომხები, ებრაელები, უფრო ნაკლებ ოსები და თათრები.

გაბატონებული რელიგია არის მართლმადიდებლური. „იმერეთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი); ამჟამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა; მიტროპოლიტი ქუთაისისა..., მთავარეპისკოპოსი ხონისა..., ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა“⁴...

გურიის ორი ეპისკოპოსი იმერეთის პატრიარქს ემორჩილება. „წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: სამეგრელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა“⁵... იმერეთში ლაპარაკობენ ქართულად, ოდნავ განსხვავებულ დიალექტზე⁶. იმერეთის ზოგადი დახასიათების მოცემის გარდა, გიულდენშტედტი

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 203.
² იხ. ქვემოთ, გვ. 283.
³ იქვე.
⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 207—209.
⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 209.
⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 209.

ეხება მისი მეურნეობის ცალკე დარგებს და მათი წარმოების ხასიათს. აღწერს აქ გავრცელებულ მარცვლეულის ჯიშებს¹ (დიკა, ხულუგო, კერი, ბრტყელი კერი, ზანდური, შერია, ფეტვი, სიმინდი, ჯიქურა, კერიმა, ლომი), ხენა-თესვის ხასიათს² (ნიადაგის დამზადება სახნავად, გუთან-კავის სახეები), მკას³, მოსავლის აღებას (თვით პურის ცხობასაც⁴). ჩამოთვლის იმერეთში გავრცელებულ ხილ-ბოსტნეულის სახეებს⁵; ცალკე ახასიათებს მევენახეობას, ნებაგრეშუმეობას (აბრეშუმის ჭიის მოვლას⁶), მეფუტკრეობას⁷, მესაქონლეობას⁸ (ცხენის, ცხვრის ჯიშებს, მათი მოვლის აღწერით), მეფრინველეობას⁹.

ამასთან გიულდენშტედტი ხშირად დასძენს, რომ „ამზადებენ ბევრ ცულ ყველს; სულ არ აკეთებენ კარაქს“¹⁰... ის ამბობს, რომ „შვრიის ფაფა...ქერის პურთან ერთად, რძე, ყველი და... ლობიო არის მუდმივი საკვები აქაური ღარიბი ხალხისა“¹¹... აქვე გიულდენშტედტი არ ივიწყებს საზიდი საშუალების აღწერასაც¹²...

მეურნეობის დარგების აღწერასთან ერთად გიულდენშტედტი გვაძლევს ვაჭრობის ზუსტ სურათს—ეს ეხება ხონში გამართულ ვაჭრობას¹³... აქ ის ჩამოთვლის სხვადასხვა მხრიდან შემოტანილ გასაყიდ საქონელს და მათ ფასებს და სხვა. ხონს გარდა ბაზრობა პარასკეობით იმართებოდა აგრეთვე სხვა სოფლებშიც (მაგ. ანტორიაში)¹⁴, აღწერს ვაჭრობას ონში¹⁵. ვაჭრობაზე მიუთითებს აგრეთვე გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი, იმერეთში მიმოქცევაში მყოფი ფულები. ესენია: „თურქული მონეტები—ფარი (=1¹/₂ კაპიკს), ხუთფარიანი (=10 კაპიკს), ათფარიანი (=20 კაპიკს), ოცფარიანი, კუნში (=39 ფარს), მარჩილი (=52 ფარი=1 მანეთს), სარმაშიდი (ოქროსი=104 ფარს); იშვიათადაა აბაზი (ვერცხლის), თურქული დუკატი (ოქროსი=120 ფარს), ყირიმული ფარი, თბილისური აბაზი (=16 ფარს), შაური (=4 ფარს). იმპერიალები, რომლებიც რუსულმა ნაწილებმა შემოიტანეს 1770—72 წლებში, ახლა იშვიათადაა, ის სამკაულებად გადაუმუშავებიათ“¹⁶... გიულდენშტედტი

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 157, 295.

² იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157; 297—299.

³ იხ. იქვე, გვ. 125.

⁴ იქვე.

⁵ იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295 და სხვა.

⁶ იხ. იქვე, გვ. 157.

⁷ იხ. იქვე, გვ. 135.

⁸ იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295.

⁹ იხ. იქვე, გვ. 295.

¹⁰ იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157, 295.

¹¹ იხ. იქვე, გვ. 121.

¹² იხ. იქვე, გვ. 295—297.

¹³ იხ. იქვე, გვ. 153—155.

¹⁴ იქვე, გვ. 135.

¹⁵ იქვე, გვ. 107.

¹⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 283—287. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-სახომთამოცოდნება ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფ. 1925.

წონის ერთეულთაგან ასახელებს ქსანს ($=\frac{1}{2}$ რუსულ ფუნტს), ჩარქქას ($=2$ ფუნტს), ლიტრას ($=8$ ფუნტს), ბათმანს ($=18$ ფუნტს); სტაბისა წყაოთაგან—დოქს ($=\frac{1}{2}$ რუსულ ვედროს) და კოკას ($=3$ ვედროს); სიგრძის საზომთაგან—ადლს ($=3$ ფუტს 4 დუიმს ინგლისურით).

საინტერესოა, რომ იმერეთის ვაჭრობაში ვხვდებით არა მარტო ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეების საქონელს, არამედ ქვეყნის გარედანაც შემოტანილს.

*

როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს დახასიათებისას იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტი ყველაზე მეტ ადგილს უთმობს ქვეყნის გეოგრაფიულ პირობებს. ის იმერეთის უხვ გეოგრაფიულ აღწერილობას იძლევა. ასახელებს მხარეთა საზღვრებს, მათს მდებარეობას, მთა-გორიანობას, მდინარეებს, გზებს. მინერალებს, მთის ქანებს, მცენარეულ საფარს და იქ გავრცელებულ ცხოველებს. გზადაგზა იძლევა ზოგიერთი პუნქტის ვრცელ აღწერას (მაგ., ქუთაისი, ხონი, გელათი, ნიკორწმინდა და სხვ.) და სოფლებისა და სახლების ზოგად სახეს. მაგ.: „სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული (ე. ი. სახლები ახლოსაა ერთმანეთთან, გ. გ.), დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამდენიმე გალავნიანი კოშკი“¹... „საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში—დაწნული და შეღესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში მაგარი ფიციტებით. სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლეულის მარაგს ინახავენ დაწნულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შეღესილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს“²... (შდრ. კახეთში აღწერილი სახლი³).

გიულდენშტედტი რამდენიმე დღის განმავლობაში ცხოვრობდა ქუთაისში, ის შედარებით დაწვრილებით აგვიწერს ამ ქალაქის გარეგნულ სახეს. რადგან ქუთაისი იყო ერთადერთი შედარებით დიდი ქალაქი იმერეთისა (თუ მთელი დასავლეთ საქართველოსი) და მისი დედაქალაქიც, ურიგო არ იქნებოდა, თუ მოვიტანდით მის გიულდენშტედტისეულ სურათს.

„რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩაედინება... რუა და იმ მუხლში, რომელსაც ეს მდინარე ჰქმნის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი.

ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 287. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი („ქსანი“ გვ. 84, 111; „ჩარქქი“ გვ. გვ. 82—83, 110; „ლიტრა“, გვ. 71, 99—104; „ბათმანი“, გვ. 81, 110; „დოქი“, გვ. 86, 121; „კოკა“, გვ. 117—121; „ადლი“, გვ. 134—135).

² იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 293.

³ იხ. იქვე, გვ. 295.

⁴ იხ. ტექსტი, გვ. 251.

მხარისგან (მეოთხე მხარეს რიონი შეადგენს—გ.გ.)...თითოეული [კედელი] არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მაღლობზე არის დიდი ქარი და უფრო დაბლა, რიონის ნაპირისკენ—მეორე, უფრო პატარა ქარი. ამ კედლის შიგნით არის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლ-ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა. ციხის შუაში ძველად იდგა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის მაგივრად თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ჰქმნიან...

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ, დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიდიდით მცხეთის ეკლესიის ტოლია... ეკლესიის მიხლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრეს, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს¹. როცა გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოგლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი, განსაკუთრებით კი ციხე, მთლიანად დააქცივინა. თურქები ქუთაისში იხსდნენ 120 წელი... კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით...

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი². ორივე ნაპირზე არის 2 თალი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი³, რომლის 6 პატარა ქვიტკირის ეკლესია დგას რიონის სამხრეთ მხარეზე, ქუთაისის ციხის პირდაპირ. პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლესია... რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთს ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით... ამ კედლის შიგნით დგას ქვიტკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა, რომელთაგან ერთი

¹ შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., თბ. 1941, გვ. 157: „აქ აღაშენა წყ მეფემან ბაგრატ ყოვლად-წმიდისა ეკლესია შეწმიერი, გუნბათიანი... შემუსრეს ოსმალთა...“

² ზემოთ აღწერილი ნაწილი არის იველევ-ტოლოჩანოვის „დიდი ქალაქი ქუთაისი“, რომელშიც საჯანგებოდ იყო გამოყოფილი „კრემლი—ქალაქი“ (Посольство... Толочанова и Ивлева в Имеретию, 1650—1652, изд. М. Полиевктова, Тб., 1936, стр. 156—157).

³ შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „არს ციხე, და ციხიდან ხიდი რიონსა ზედა“... აგრეთვე Ш. Месхиа, Города..., გვ. 413: „посредством моста соединялись город Кутаиси и его крепость...“

⁴ შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „არის ქალაქი ქუთაისი რიონის გაღმა-გამოდმა“... აგრეთვე: იველევ-ტოლოჩანოვის „Малый нижний город Кутаис“ (Посольство... Толочанова и Ивлева в Имеретию, 1650—1652, изд. М. Полиевктова, Тб. 1936, стр. 157; ასევე, Ш. Месхиа, Города..., გვ. 121).

დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე¹. გალაენის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შეთოლობილი მოედნის შუაში დგას... მაგიდა... კიდეზე ქართული წარწერით. ამ ადგილს ენახიან ოქროს ჩარდახს, ე. ი. ოქროს ვალერეას, და ზგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი)².

ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის ივნისიდან 1772 წლის აპრილამდე იდგა რუსული კორაუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომხებმაც, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან. საერთოდ, ქუთაისის შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე³, ნაწილობრივ სომხების, ნაწილობრივ ქართული ოჯახი... [ქუთაისთან] აშენებენ ცოტა ბაშას⁴...

ასეთია ქუთაისის თავისი ციხე-გალაენებით, ეკლესიებით, ხილით, აბანოთი და სხვა XVIII საუკუნის 70-იან წლებში.

ქუთაისის გარდა, გიულდენშტედტი იძლევა იმერეთის მთავარი სავაჭრო ცენტრის—ხონის მოკლე აღწერასაც. მისი სიტყვებით, „ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი, აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ, წრეებად და ქუჩებადაა [დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბაღები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის... შეგბრეშუმება აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანია... ქვიტიკის უფუშბათო ეკლესია [დგას] სოფლის შუაში...“⁵ „... ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი... ეს მოედანი 2 ფერსის ფართობს მოიცავს... [აქ] ყოველ პარასკევს [არის] ბაზრობა“⁶...

*

გიულდენშტედტი მოგზაურობისას უყურადღებოდ არ სტოვებს ხალხის ყოფა-ცხოვრების ამსახველ მოძენებს. მაგალითად, იგი დეტალურად აღწერს მიცვალებულის დამარხვას ხონში, რასაც თვით დაესწრო (იხ. 16 აგვისტოს დღიური), რაც ძალზე საინტერესო წერილმანებსაც კი შეიცავს⁷. ასევე გვაძლევს სუფრის სურათს, როცა ის ვახშობდა ბატონიშვილ ალექსანდრესთან ერთად (იხ. 15 ივლისის დღიური)⁸.

გიულდენშტედტმა, როგორც ექიმმა და ნატურალისტმა, ყურადღება მიაქცია ზოგიერთი წყლისა და მცენარის სამკურნალო გამოყენებას და ზოგისაც მომწამლავ მოქმედებას. მაგ.: ონის ჩრდილოეთით, ახლოს, ერთ ადგილას

¹—² შდრ. ვახუშტი. აღწერა..., გვ. 157: „აქა არს სასახლე მეფეთაგან, დიდ-შენი შევნიერად, რიონსა ზედა წაიკიდებული. ასპარეზი მოხლუდეილი... კანდრით“.

³ ვახუშტის თქმითაც „შემვირდა ფრიად ქალაქი [ოსმალთაგან]“. შდრ. ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ. 1920, გვ. 136: „1772 წ. ქუთაისში ირიცხებოდა 50 კომლი“.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 139—143.

⁵ იქვე, გვ. 151. შდრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 150: „არს ხონს ეკლესია დიდი, გუნბათიანი, შევნიერ-ნაგები. ზის ეპისკოპოზი“...

⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 153.

⁷ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 151—153.

⁸ იხ. ქვემოთ, გვ. 113.

იგრძნობა იის სუნი... „მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების ტკივი-
ლების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორმოებს, არქობენ შიგ ლეწწვის
ღერობებს, საიდანაც ისუნთქავენ ჰაერს...¹“. მსგავს მოვლენას აქვს ადგილი
უწერასთანაც². გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „დაფნის ფოთლის ნახარშს
ხმარობენ ქავილის წინააღმდეგ“³. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე,
რომ „პურში ღვარძლის შერევა დამატობლად მოქმედებს და იწვევს კრუნ-
ჩხვას... იელი თავფლს ხდის მათრობელას და თხებისთვის მისი ფოთოლი
სასიკვდილოა...“⁴ ერთი რამ კია საკვირველი, რომ წყალტუბოს წყლის შესა-
ხებ ის ამბობს: „წყალტუბოს წყალი არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს“⁵.

* * *

ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, გიულდენშტედტი უხვ მასალას იძლევა
იმერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, რაზეც ჩვენ ცოტა უფრო ვრცლად
შეგჩრდებით. მიუყვეთ კვლავ გიულდენშტედტისეულ თხრობას.

„იმერეთი დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროვინციებისაგან. ამ პატა-
რა სამეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე“⁶.

1772 წელს [იმერეთის] სამეფო სახლიდან ცოცხლები იყვნენ: 1. იმერეთის
მეფის ალექსანდრეს ძმა გიორგი, 2. თეიმურაზი, ალექსანდრეს ძმის, მამუკას
შვილი; ალექსანდრეს ვაჟები: 3. სოლომონი (იმერეთის მეფე), 4. იოსები,
არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა, ... 5. ბაგრატი და 6. არჩილი, ცხოვ-
რობს სოფ. საზანოში, ცოლად ჰყავს ერეკლე მეფის ასული, ელენე. ორივენი
(ბაგრატი და არჩილი—გ. გ.) ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავი-
ანთ მამულებში⁷.

„ალექსანდრე, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, 12
წლისაა (დაბადებულია 1760 წელს), მშვენიერი გულისხმიერი ახალგაზრდაა“⁸...
„ის არის... შავგვრემანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი,
სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სო-
ლომონ მეფემ მიიღარა თავად გიორგი წულუკიძეს, თავის ყველაზე
ურთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვება...“⁹

„სოლომონი 37 წლისაა—გონიერი და ჭკვიანი მმართველი. დაიბადა
1735 წელს და ახალგაზრდა გამეფდა“¹⁰.

¹ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 107.

² იქვე, გვ. 125.

³ იქვე, გვ. 159.

⁴ იქვე, გვ. 109.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 147.

⁶ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 281.

⁷ იხ. იქვე, გვ. 205.

⁸ იხ. იქვე, გვ. 205.

⁹ იხ. ქვემოთ, გვ. 111.

¹⁰ იხ. ქვემოთ, გვ. 205.

გიულდენშტედტი დამაჯერებლად აღწერს იმ ბრძოლებს, რაც სოლომონს მოუხდა თურქებთან—თუ მეზობელ თავად-მთავრებთან, რათა თავისი ძალაუფლება განემტკიცებინა.

აქაც მივყვით ამონაწერებს გიულდენშტედტის ცნობებიდან: „...თურქებს ის (სოლომონი—გ. გ.) არ მოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. მის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი. სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით დაამარცხა თეიმურაზიც და თურქებიც და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა“¹.

„ჩხართან, 4 წლის წინათ, სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წერეთლის ხალხით და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ მეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ, მეფე ალექსანდრეს ვაჟისა (უნდა იყოს ძმის—გ. გ.) მამუკას ვაჟი, და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა. მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახლებული გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში...“²

როგორც ცნობილია, რაჭის ერისთავი სოლომონმა ბოლოს დასაჯა. იი რას წერს გიულდენშტედტი ამის შესახებ:

„... რაჭას ჰყავდა თავისი საკუთარი მმართველი რაჭის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის, თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემხრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დამარცხდა, ის ვადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა...“³ „... რაჭის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე... სოლომონ მეფემ 3 წლის წინ ნაზგრევებად აქცია. კერძოდ, მაშინ მეფე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჭის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესძლებდა მას გასწორებოდა და ერთგული თავადების, განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჭის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა, ამოათხრევინა ორივე თვალი და რაჭა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ. ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა; 3 უფროსი ვაჟი კი გაიქცა თურქებთან ახალციხეში...“⁴ (ამასთან შენიშნულია, რომ რაჭას შეუძლია 5600 მეომრის გამოყვანა)⁵.

რაც შეეხება სოლომონის ურთიერთობას დადიანთან, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ, მართალია, სოლომონს ცოლად ჰყავს კაცია დადიანის და, მაინც დადიანს „იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს...“⁶. მან

¹ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 205.

² იქვე, გვ. 169. ამ ბრძოლებს ადგილი ჰქონდა 1765—68 წლებში—გ. გ.

³ იქვე, გვ. 293.

⁴ იქვე, გვ. 111.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 131.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 319.

(დადიანმა—გ. გ.) სამეგრელოს ეკლესია გამოჰყო იმერეთის დამოკიდებულებებისაგან: „სამეგრელოს, ლენხუმსა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ეპისკოპოსი რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს პროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩილებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გამო, განათავისუფლა თავისი ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი—რაჰის ერისთავთა თავადური გვარიდან“¹.

დადიანმა მოსტაცა სოლომონს აგრეთვე ლენხუმი: „მნიშვნელოვანი მხარე ლენხუმი ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა დაკარგა და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს. სამეგრელოს დარჩა ახლანდელი ომის შემდეგაც...“²

სოლომონ-დადიანის მტრულ ურთიერთობაზე ნიუთითებს ისიც, რომ გიულდენშტედტმა ვერ იმოგზაურა სამეგრელოში³.

თითქმის ასეთივე მდგომარეობაა გურიელთანაც. „წინათ გურიელი ვასალურ და ლენურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან, ახლანდელი კი დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე ახლობელ ნათესავ მეფესთან...“⁴

„... მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და მიძველები ჰყავდა მისგან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი“⁵ (შემოქმედელი ეპისკოპოსი—გ. გ.).

*

სოლომონმა რუსთა რაზმების (ტოტლებენის) დახმარებით დაამარცხა თურქები ქუთაისის, ბაღდადის და სხვა ციხეებში, დაანგრია ისინი და შეუდგა შედარებით მშვიდობიან მმართველობას.

„ამჟამად სოლომონი მეფობს მშვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოოხრებული იყო...“⁶ (საერთოდ ტოტლებენის მოქმედებას გიულდენშტედტი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს). „რუსული იარაღის შეწყობით სოლომონმა აღიდგინა მთელი სამეფო, მხოლოდ ლენხუმის ოლქი დაკარგა...“⁷.

სოლომონმა, როგორც ცნობილია, წინ წამოსწია თავის ერთგულ თავადთა გვარები. ვნახთა გიულდენშტედტის მიხედვით, თუ თავადთა რომელი გვარები იყვნენ მის კარზე დაწინაურებულნი და რა მოვალეობებს ასრულებდნენ ისინი, ვინც გიულდენშტედტმა ნახა.

¹ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 321.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 325. „ახლანდელი ომი“ უნდა იყოს 1771 წლის ამბები, როცა სოლომონმა გურია დაიმორჩილა, ხოლო ოდიშის შემომტყიცება კვლავ გადაიდო (მდრ. ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ., 1920, გვ. 116).

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 173.

⁴ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 311.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 129.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 205.

⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 287.

„იმერეთის თავადთა გვარები 15-ია: რაჭის ერისთავი, ჯაფარიძე, წულუკიძე, იაშვილი, ყიფიანი, წერეთელი, ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, აბაშიძე, ჩხეიძე, ხეიძე, აგიაშვილი, გაბ(უ)აშვილი, ფინეზიშვილი, ჯიჯავაძე. ხუთი უკანასკნელი [გვარის თავადები] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით“¹.

თავადი გიორგი წულუკიძე, ბატონიშვილ ალექსანდრეს აღმზრდელი, უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ. „მას მეფემ გადასცა ხოტევის ციხე“².

„მე მინახულა თამაზ მესხმა. ის არის მეფის საბუკოს წვერი, ჩასუქებული მუსუსი, რომელსაც მოსახლამი ქარის მიმართულებით აქვს მოგდებული (ე. ი. მედროვეა—გ. გ.). მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საჭირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი ამაღლისთვის. ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოეცა იმერეთში“³.

„წკადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვინიხიძე, რომელიც გასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი“⁴...

„საბეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა სახლთუხუცესი დავითი, —თავად აბაშიძე თა გვარიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, ცოლად ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. მიტროპოლიტი 3 წლის წინ იყო სანკტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება თურქთა წინააღმდეგ, რაც მეფეს მალე აღმოუჩინეს და მას კეთილი შედეგიც მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, კვიციანი და სალად შოაზროვხე ადამიანები.

„აბაშიძეების გვერდით, რომლებიც ყველაზე მაღლა დგანან ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებსაც... მოხუცი ბიძაშვილი (გიორგი წულუკიძისა—გ. გ.) პაატა კავშირში იყო რაჭის ერისთავთან; მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმაჰრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი მიუხედავად იმისა, რომ საუკეთესო ასაკში არიან, სუსტები და გაუბედავები ჩანან“.

„აგრეთვე ლორთქიფანიძე თა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიცანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა და-ძმები არიან. გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა“⁵.

„ოკრიბაში მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი“⁷.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 281—283.
² იხ. ქვემოთ, გვ. 115 (ხაზგასმა ჩვენია—გ. გ.).
³ იხ. ქვემოთ, გვ. 113.
⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 115.
⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 129.
⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 129.
⁷ იქვე.

(ყოველივე ზემოთ ნათქვამის გარდა, გიულდენშტედტი იმერეთთან იქცევა ლევა ახალციხის მოკლე აღწერასაც, თუმცა თვით ის არ უნახავს—გ. გ.)¹. ასეთია მოკლე სურათი იმერეთის სამეფოს მდგომარეობისა, რომელიც ქართლ-კახეთის მსგავსად განიცდიდა ლევა თარეშებს².

* *

ცალკე გამოყოფილი სამეგრელო, გურია და სვანეთი. მათი ურთიერთობის შესახებ სოლომონთან უკვე ზევით იყო ნათქვამი. ზათ შესახებ გიულდენშტედტი იძლევა ზოგად დახასიათებას, რადგან მას თვით არ დაუთვალე რებთა ეს მხარეები, თუმცა ემყარებოდა სანდო წყაროებს (უმეტესად სამეფო კარის წევრთა ცნობებს).

გარდა ზემოთქმულისა, სამეგრელოს შესახებ გიულდენშტედტი შემდეგს ამბობს: „სამეგრელო... ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი კაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შემწიულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან“³.

„... აქაც (სამეგრელოში—გ. გ.) ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოდუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში]. დადიანი ფულს არ ქრის; მის ქვეყანაში, მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა ისეთივე მონეტები“⁴.

სამეგრელოს თავადურ გვართაგან გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული არიან: „1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის, 2. ჩიჩუა, 3. ფაღავა, 4. ხეიძე, 5. მიქაძე, 6. დგებუაძე, 7. აფაქიძე“⁵.

„სამეგრელოში, ოდიშთან ერთად, ითვლება 10 000 ოჯახი...“⁶

„ლეჩხუმიში [არის]... 4000 ოჯახი“⁷.

* *

გურიაც თითქმის ისეთსავე მდგომარეობაშია, როგორც სამეგრელო. „თურქთა ხშირი შემოსევების გამო უალრესად გაჩანაგებულია... თურქები

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 173—175.
² იხ. ქვემოთ, გვ. 173.
³ იხ. ქვემოთ, გვ. 319.
⁴ იქვე.
⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 323.
⁶ იქვე.
⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 327.

მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს... აგრეთვე დიდად მოქმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გამოიხატება თავადთა დანიშნა-გადაყენებაში თურქების მიერ“¹.

„... გურიის მმართველის ტიტულია გურიელი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა საშეფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მამია და არის მართლმადიდებელი... მისი ძმა გიორგი — გურული თავადია“².

„... ქვეყანას ჰყავს ორი ებისკოპოსი, ... შემოქმედელი და ჯუმათელი... ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათალიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰქრფეს გადასახადს ზოგი შამულედიდან“³...

„... მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გამაჰმადიანდა“⁴...

გურიაში, სხვა მხარეებისგან განსხვავებით, „ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთისხილი, რაც... დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის“⁵...

გურიის თავადთა გვარებიდან გიულდენშტედტს დაუსახელეს შემდეგი: „1. გურიის ერისთავი, ანუ მემკვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე, 3. მაჭუტაძე, 4. ნაკაშიძე, რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი“⁶...

„... მთელს გურიაში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს“⁷...

* *

რაც შეეხება სვანეთს, ის წინათ იმერეთის სამეფოს ეკუთვნოდა, „ახლა უმთავრესად სრულიად თავისუფალია... მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გაავრცელოს თავისი ბატონობა“⁸...

გიულდენშტედტი მოკლედ აღწერს აგრეთვე სვანების გარეგნობას, ჩაცმა-დახურვას, მათს სარწმუნოებას და იმ მცირე ვაჭრობას, რასაც ისინი იმერეთში აწარმოებენ. აქვე დასძენს, რომ აღნობენ ტყვიასა და სპილენძს⁹, რომ სვანებს ჰყავთ საკუთარი თავადები¹⁰ და რომ სვანები უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა¹¹...

*

ასეთია ზოგადად დასავლეთ საქართველოს სურათი, გიულდენშტედტის მიერ მოცემული.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 311.
² იხ. ქვემოთ, გვ. 311.
³ იხ. ქვემოთ, გვ. 311—313.
⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 313.
⁵ იქვე, გვ. 313.
⁶ იქვე.
⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 315.
⁸ იხ. ქვემოთ, გვ. 329.
⁹ იხ. ქვემოთ, გვ. 331.
¹⁰ იქვე, გვ. 331.
¹¹ იქვე, გვ. 329.

* * *

მოკლედ, მაგრამ მაინც გვსურს განვიხილოთ გიულდენშტედტის ცნობები, რომლებიც ეხება ერეკლე-სოლომონის რუსულ ორიენტაციას და საერთოდ ურთიერთობას რუსეთთან, იქნება ის ელჩების გაგზავნა პეტერბურგში, საქმეთა რწმუნებულების ყოლა სამეფო კარზე, ჯარის ნაწილების შემოსვლა, ხელშეკრულებები, თუ ომი თურქების წინააღმდეგ და სხვა¹.

გიულდენშტედტი ამ მხრივ იძლევა მოკლე, მაგრამ საფუძვლიან და სარწმუნო ცნობებს. ამ ცნობებიდან თვალნათლივ ჩანს ორივე მხარის (რუსეთისა და საქართველოს) მამოძრავებელი ინტერესები. ჩვენ მოვიყვანთ ამ ფაქტებს იმ ისტორიული რიგის მიხედვით, როგორადაც მათ ადგილი ჰქონდათ ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობაში.

როგორც ცნობილია, სოლომონი და ერეკლე ეძებდნენ საიმედო მოკავშირეს თურქეთ-სპარსეთის წინააღმდეგ; მათ ასეთად რუსეთი მიიჩნდათ და კიდევ სთხოვდნენ მას დახმარების აღმოჩენას. ამ მიზნით „1768 წ. სოლომონ მეფემ, პეტერბურგში გაგზავნილ მიტროპოლიტ მაქსიმე აბაშიძის საშუალებით, გამოითხოვა... დახმარება, რის დაპირებაზეც არც უყოყმანიათ, რადგან ამ დროს თურქეთთან ომი მზადდებოდა და ამით იყო გამოწვეული, რომ... 1768 წ. დეკემბერში ლეიტენანტი ფაბულოვი², როგორც კარის ელჩი, გაგზავნილ იქნა სოლომონ მეფესა და ერეკლე მეფესთან“ (იგი იმერეთში სოლომონთან დარჩა 8 დღე, ხოლო თბილისში, სადაც ის თურქების ელჩობის გამო ფარულად ცხოვრობდა, დაყოვნდა 2 თვეს და 1769 წლის მაისში მოზღოვში დაბრუნდა).

„იგი გაგზავნილ იქნა... რათა თურქების საზიანოდ ამათთან მოლაპარაკება ეწარმოებინა და აგრეთვე დაპირებოდა რუსეთის დახმარებას, რასაც მათი წინაპრები უშედეგოდ ეძებდნენ“...

საქართველოდან „მან ჩამოიტანა პეტერბურგში ცნობა სოლომონ მეფის სიხარულის შესახებ, რაც გამოწვეული იყო რუსეთის დახმარების დაპირებით... თურქთა წინააღმდეგ და აგრეთვე ერეკლე მეფის მზადყოფნის შესახებ, ქრისტიანების საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთად ემოქმედათ, იმ იმედით, რომ დაიბრუნებდა ჯავახეთის მხარეს და ქალაქ ახალციხეს“...

ამის შემდეგ „1769 წ. ივნისში საქართველოში გრაფ ტოტლებენის სარდლობით გაიგზავნა მცირერიცხოვანი ჯარი. კობთან მას შეეგება ერეკლე, ხოლო ქრცხინვალში — სოლომონიც. კორპუსს იმპერატორმა გამოუგზავნა მითითება, რომ ქართველებს თურქებისთვის საკუთარი ძალით შეეციათ, ხოლო რუსეთის ჯარიდან იმდენი დამატებოდა, რაც საკმარისი იქნებოდა წასახალისებლად³. ე. ი. რუსეთის ჯარის მოვალეობა იყო ქართველების წაქეზება და

¹ ცნობები ძირითადად ამოღებულია გიულდენშტედტის მიერ დაწერილ ჯერ გამოუქვეყნებელი მოკლე წერილიდან, რაც შეეხება ერეკლე-სოლომონის ბრძოლას თურქებთან და რუსეთის დახმარებას (P. I, opp. 100, № 19, n. 15—20), იხ. ზემოთ, გვ. 015. ამასთან, აღარ მოვიშველიებთ ციტატებს გიულდენშტედტის მოგზაურობის ტექსტიდან.

² ალბათ ხვაბულოვი (იგივე ქობულაშვილი); იხ. ი. ცინცაძე, ორი საბუთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან: ენიშკის მოამბე V—VI, 1940, გვ. 343.

³ შ. ბურჯანაძე, სოლომონ I-ის ურთიერთობა რუსეთთან: საქართველოს საზ. მუზეუმის მოამბე, თბ., 1943, ტ. XV—B, გვ. 54.

ომში ჩაბმა თურქების წინააღმდეგ, რუსებს კი ბრძოლის სიმძიმე ნაწილობრივ უნდა გაეზიარებინათ.

ბრძოლა საქართველოდან, რუსეთის მთავრობის აზრით, ეს იყო დამატებითი ფრონტი, რომელიც რუსეთისთვის მაშინ გახდებოდა სასარგებლო, თუ მისი ფიზიკური მონაწილე საქართველო იქნებოდა. რადგან ომის გაჩაღება ადამიანთა დიდ მსხვერპლსა და მატერიალურ ზარალს გამოიწვევდა, ეს ეწინააღმდეგებოდა რუსეთის ეროვნულ ინტერესს¹. ზუსტად ამის დამადასტურებელია გიულდენშტედტის ცნობაც: „მას შემდეგ, რაც გრაფმა მთავარ მიზანს მიაღწია და ერეკლე მეფე ნამდვილად ჩააბა თურქებთან ბრძოლაში და ციხეს (აწყურისას—გ. გ.) კი... ვერა ავნო, დაიხია უკან ქრცხნვლისკენ იმ საბაბით, რომ სურსათი მაკლიაო...“ „ერეკლე მეფემ ეს კარგად მოფიქრებული უკანდახევა ახსნა როგორც გრაფის ლალატი და აბრალდება, რომ თურქეთის საჩუქრებმა გააკეთებინეს ეს. ამ ბრალდებას შეურობდნენ უფროსი ლეიტენანტი შოგლიკოვი და საქმეთა რწმუნებული მურავიოვი... ამათვე მიემხრო უფროსი ლეიტენანტი რატევიც“...

ამ ციტატიდან ნათლად ჩანს რუსეთის იმპერიის მიზნები. რაც შეეხება სიტყვებს „კარგად მოფიქრებული“, ამას შეიძლება შემდეგი ახსნა მიეცეს: გიულდენშტედტი, როგორც რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომი და მოხელე, მისი ინტერესების დამცველი, უკებს ტოტლებენს საქციელს, რადგან მან კარგად შეასრულა იმპერატორის მითითება; ამასთან მოგზაური ხედავს, რომ ამისთანა ნაბიჯს ერეკლესთვის ლალატის მნიშვნელობა ჰქონდა (მტერთან მარტო შეატოვა). მაგრამ გიულდენშტედტი ამ ლალატს აქარწყლებს, რადგან იმპერიის ძირითადი გეგმა ზუსტად შესრულდა.

აქ ჩვენ არ შევიჩრდებით იმ ამბებზე, თუ როგორი ურთიერთობა დამყარდა ამის შემდეგ ერეკლე-ტოტლებენს შორის. მოკლედ ვიტყვით იმას, რომ ტოტლებენი დაეხმარა სოლომონს ქუთაისის, ბაღდადის და შორაპნის ციხეების აღებაში, ფოთი კი აულაბელი დარჩა. რუსეთის მთავრობამ ტოტლებენის უკან გაწვევა საქიროდ დაინახა და ის შესცვალა გენერალ-მაიორ სუხოტინით. სუხოტინის საქართველოში ყოფნას გიულდენშტედტი თვით მოესწრო. ამ დროს რუსეთს საქართველოს ეკონომიური შესწავლის სურვილიც აღეძრა, რაზედაც ზემოთ იყო ნათქვამი, როცა მოგზაურის საქართველოში მოსვლის მიზანს ვეცნობოდით.

თუ როგორი ვითარება შეიქმნა, მივმართოთ ისევ გიულდენშტედტს. „1772 წ. ერეკლე მეფემ რუსეთში გაგზავნა თავისი მეორე ვაჟი ლეონი და ბიძაშვილი, პატრიარქი ანტონი, რათა იმპერატორისათვის თავისი ქვეყნები საკუთრებად მიერთშიათ და გამოეთხოვათ რაზმები და, რათა იმეამად იქ (იმერეთში—გ. გ.) მყოფი რაზმები მუდმივად იმერეთში დარჩენილიყვნენ; რადგან რაზმების გაწვევა უკვე გადაწყვეტილი იყო, ამიტომ ეს ელჩები შემდგომი ბრძანების მიღებამდე ასტრახანში შეყავდნენ“...

„ფოთი ვერც სუხოტინმა აიღო“.

„რადგან (პეტერბურგის) სამეფო კარმა დაინახა, რომ ამ გარემოებათა (მეფე-მთავართა შეუთანხმებლობა და შუღლი—გ. გ.) გამო საქართველოში პატა-

¹ შ. ბურჯანაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 54.

რა კორპუსის ყოლით მტერზე წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ, ამიტომ 1772 წ. თებერვალში დაადგინეს კორპუსი უკან გაეწვიათ“... „... მარტში უკან გაწვევის ბრძანება მოუვიდა სუხოტინს...“ „... მეფეებს სოლომონსა და ერეკლეს მოუვიდათ იმპერატორის მიმართვა, რომ მათ განეგრძოთ საერთო მტრის წინააღმდეგ მოქმედება და რომ მათი პროვინციები, ისევე როგორც რუსეთის იმპერიის სხვა ნაწილები, მოხსენებული იქნებოდნენ მომავალ სამშვიდობო ტრაქტატში. დადიანსა და გურიელს კი ასეთი რამ არ მიუღიათ. ყველა ამ ოთხივე თავადმა ხელი მოაწერეს „აქტებს“, რომელთა მიხედვითაც უნდა ებრძოლათ თურქების წინააღმდეგ და ვალდებულებას იღებდნენ რუსეთის ერთგულებისას, მაგრამ არა როგორც მოკავშირეები, არამედ როგორც ვასალები“.

სწორედ ეს უნდა იყოს ის ხელშეკრულება, რომელზეც გიულდენშტედტი 1773 წ. 15 იანვარს წერს, რომ ერეკლე „ახალი ხელშეკრულებით არის რუსეთთან კავშირში“.. „კორპუსის გასვლის შემდეგ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი ლვოვი კვლავ დასტოვეს, როგორც საქმეთა რწმუნებული (მურავიოვის შემდეგ)“. საერთოდ, „საქართველოს ეს ლაშქრობა ხელისუფლებას ძვირი დაუჯდა“...

გიულდენშტედტი კორპუსის გაწვევას სახელმწიფოებრივი მოსახრებებით ხსნის; ის ყველგან აღნიშნავს, რომ საერთოდ საქართველოსთვის „რუსეთის მფარველობა ვახდა აუცილებელი თავისი არსებობის შენარჩუნებისათვის“.

ამ ცნობების მოტანის შემდეგ ზოგადად შეიძლება ასეთ აზრს დავადგეთ: რუსეთი, რომელსაც ომი ჰქონდა თურქეთთან, სულაც არ აპირებდა ახალი ფრონტის გახსნას (საკუთარი ძალებით) ამიერკავკასიაში, სამაგიეროდ ერეკლე-სოლომონის სახით ის ხედავდა ისეთ ძალას (მათი ერთმანეთში თანხმობის შემთხვევაში), რომელსაც უნარი შესწევდა, ამ მხარეში დაეებანდებინა თურქთა მნიშვნელოვანი სამხედრო ნაწილები. ამიტომაც იყო, რომ რუსეთმა აქ მხოლოდ ერთი კორპუსი გამოგზავნა, რათა მას შეესრულებინა ომის წამახალისებლის როლი. რაც შეეხებათ ერეკლესა და სოლომონს, მათ უფრო ფართო გეგმები ჰქონდათ დასახული, რაც რუსეთის ინტერესებს არ შეესაბამებოდა—ეს იყო ქვეყნის აღდგენა და დაკარგული მიწების შემოერთება, რათქმა უნდა, თურქთა სრული განდევნის შემდეგ. ამრიგად, რუსეთის მთავრობის მიზანი იყო საქართველოს გამოყენება თურქეთის წინააღმდეგ ომის მოგების ინტერესებისთვის და ამიტომ იგი არ სცნობდა ქართველი მეფის მიზანს—საქართველოს გაერთიანებას რუსული ძალის გამოყენების გზით.

რუსეთ-თურქეთის ომმა ის სარგებლობა მოუტანა საქართველოს, რომ საზავო ხელშეკრულების 23-ე მუხლით რუსეთის მთავრობა სცნობდა თურქთა უფლებას დასავლეთ საქართველოზე, ოღონდ თურქეთი ხელს იღებდა იმერეთის დახარკვაზე. ამას ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ამიერიდან რუსეთი გამოდიოდა საქართველოს ინტერესების დამცველად ამიერკავკასიაში. ამით რუსეთმა ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად დიპლომატიური ნიადაგი მოიზადა¹.

¹ შ. ბურჯანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ 56.

რაც შეეხება გიულდენშტედტის ცნობებში დაცულ ფაქტს, რომ ყიზლარში 2 წლის განმავლობაში უქმად იდგა რუს მემალაროეთა რაზმი, რომლის დაშლა დადგინდაც ვერცხე თხოულობდა, ხოლო საიმპერატორო კარი თავს იკავებდა, ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მეფის რუსეთს არ სურდა, რათა იმჯერად დამოუკიდებელ საქართველოს საკუთრივ განვითარებინა თავისი სამთო საქმე, რუსეთისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო ნედლეულით მდიდარი, მაგრამ ჩამორჩენილი საქართველო, ვიდრე განვითარებული ქვეყანა, რადგან ისეთის დაპყრობას უფრო ადვილად შესძლებდა. ამისთვის კი ჯერჯერობით ხელსაყრელი პირობები არ ჰქონდა და ამდენად ყოველგვარ გადამწყვეტ ნაბიჯს ვერიდებოდა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის განხილვაში გიულდენშტედტი არ სცილდება რუსული ოფიციალური ისტორიოგრაფიის პოზიციებს.

* * *

ასეთია, ზოგად ხაზებში, გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი საქართველო.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მიუხედავად იმისა, რომ გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად ასრულებს თავის მოვალეობას, მაინც უშვებს შეცდომებს. ეს შეცდომები არ არის მძიმე, ისინი შედარებით (თუმცა არა ყოველგვან) ადვილი მისახვედრია.

განსაკუთრებით ბევრია შეცდომები გეოგრაფიულ სახელებში, უმთავრესად დასახლებული პუნქტების ჩამოთვლისას. ჯერ ერთი, ეს გამოწვეულია იმით, რომ ის ჩაიწერდა სახელს ისე, როგორც ესმოდა, როგორც მას თარჯიმანი ან სხვა პირი ეტყოდა და, მეორეც, გამოცემის დროს არის დაშვებული კორექტურული შეცდომები. ქართული ერთიდაიგივე თანხმოვნების გადმოსაცემად სხვადასხვა ადგილას ის სხვადასხვა გერმანულ ასოებს იყენებს. ესეც იმას უჩვენებს, რომ სიტყვას იმგვარად აღწერს, როგორადაც ეს სიტყვა უფრო ჰხვედებოდა.

ზოგ ადგილას არეულია გეოგრაფიული პუნქტები: ქახეთისა დასახლებულია ქართლში; ერთ ადგილას ამბობს, რომ ხევსურეთში დასახლებული არიან ოსებიო, თუმც იქ თვით არ ყოფილა (ამას ის აღნიშნავს) და ემყარება თავის მოსაზრებას, რადგან ფიქრობს, რომ თუ ქსანზე და ლიხხზე ზემოთ ცხოვრობენ ოსები, ხევსურეთშიც სულ ისინი უნდა იყვნენო.

გიულდენშტედტი მეფის ვაჟებს ეძახის „ცარევიჩს“ (ქართულად ასე ეძახიანო). ცნობილია, რომ ქართულ სამეფო კარზე ასე ბატონიშვილებს არავინ უწოდებდა.

დანარჩენი შეცდომები თვით ტექსტის თარგმნისას და შესავალში არის მითითებული, ასე რომ აქ მათი მოყვანა-გამეორება აღარაა საჭირო.

* * *

ამრიგად, გიულდენშტედტის ცნობები იძლევიან უმდიდრეს საისტორიო, გეოგრაფიულ, საბუნებისმეტყველო, ეთნოგრაფიულ, გეოლოგიურსა და სხვა მრავალ მასალას ჩვენი ქვეყნის შესასწავლად მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. აქვე კიდევ ერთხელ უნდა დავსძინოთ ამ ცნობათა სანდოობის შესახებ, რადგან მოგზაური, როგორც მეცნიერი, ამ ცნობებს დიდი სიფრთხილით აგროვებდა.

პიუტინის
მთავრობის სტრატეგია

გაბრიელა და თარგმანი

Reise und Bemerkungen in Georgien 1771.

Ich habe schon angeführet, daß ich am 11 ten September von dem ossetischen Dorf Tschim oben am Terek ausbrach und mit meiner Begleitung und unter dem Schutze des ossetischen Fürsten Achmet mit 100 bewaffneten Oßeten, das hohe Schnee- und Scheidegebürge paßirte und auch glücklich nach Duschet in der Provinz Karduel gelangte, womit also meine alten, von der kayserlichen Akademie der Wissenschaften genehmigten Entwürfe, Georgien und den südlichen Abhang des kaukasischen Gebürges zu bereisen und durch Beobachtungen und Nachforschungen diese zwar von jeher berühmten, aber bis jezo nur obenhin bekannten Gegenden nach ihrer geographischen und physischen Beschaffenheit und die sie bewohnenden Völker nach ihren Wohnsitzen und Verfassungen so viel möglich kennen zu lernen und in der Folge mitzuthellen, in Erfüllung zu gehen, anfang.

Die gute Aufnahme vom Stathalter in Duschet machte mir gute Hoffnung.—Man reiset aber in Georgien wegen der Streifereyen der Lesgier nicht sicherer, als an der nördlichen Gebürgseite, so daß ich mich mit meinen 24 Kosaken nicht weit wagen durfte und wegen stärkerer Bedeckungen wieder sehr unwillkürlich reisen mußte. Ein etwas längerer Aufenthalt wird diese Hindernisse vergüten.

Um besonders im Gebürge den guten Willen für meine Beschäftigungen zu mehrerer Thätigkeit zu bringen, und theils auch meine Bedürfnisse zu bezahlen, hatte ich mich mit 1100 großen Korallen, tat. Myntschak und 7 Pfund kleinen bunten Glaskorallen, 4000 Nähendeln, 100 Hemden, 600 Arschinen Leinwand, Fingerhüten, Scheeren, Messern, kleinen Spiegeln, unächten Tressen, Silber- und Goldfaden, Scheermessern, etwas Laken, Filzhüten und mancherley kurzen Kram versehen, welches mir sehr nützlich wurde. Ich versagte auch, so viel es die Umstände verstatteten, Kranken meinen Rath nicht, dadurch ich mich vorzüglich bey den Vornehmern und an den beyden zaarischen Höfen selbst empfahl. Man konnte in Tiflis und einigen andern Städten in den Kaufmannsbuden Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. sublimatum, Ca-

მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.

მე უკვე აღვნიშნე, რომ 1771 წლის 11 სექტემბერს, ჩემი ამალით და ოსეთის მთავრის ახმეტის დაცვით, რომელსაც ჰყავდა 100 შეიარაღებული ოსი, ოსურ სოფელ ჩიშიდან გავემართე ზემოთ თერგის გასწვრივ, გადავიარე მალალი, თოვლიანი ქედი და მშვიდობით მივედი დუშეთში, ქართლის პროვინციაში. ამით დავიწყე, საიმპერატორო აკადემიის მიერ მოწონებული, ჩემი ძველი გეგმების განხორციელება— შემომივლო საქართველო და კავკასიონის ქედის სამხრეთი კალთები და, რანდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, შემესწავლა დაკვირვებითა და კვლევა-ძიებით ეს მხარეები, რომლებიც თუმცა ძველთაგანვე განთქმული არიან, ნაგრამ დღემდე ნხოლოდ ზერელედ არიან შესწავლილი; უნდა შემესწავლა მათი გეოგრაფიული და ფიზიკური თვისებები, მათი ხალხები—დასახლებისა და საზოგადოებრივი წყობის მიხედვით, და შესწავლის შედეგები გამომექვეყნებინა.

დუშეთის მმართველის კარგმა მიღებამ დიდი იმედები მომცა. ლეკთა თავდასხმების გამო საქართველოში მოგზაურობა არ არის უფრო უხიფათო, ვიდრე ქედის ჩრდილოეთ მხარეში, ამიტომ მე ვერ გავბედე შორს წასვლა ჩემი 24 კაზაკით და ძალაუნებურად უნდა მემგზავრა მცველთა უფრო ძლიერი რაზმით. ეს დაბრკოლებები ანაზღაურებული იქნება ჩემი უფრო ხანგრძლივი ყოფნით ქვეყანაში.

რომ შემექმნა უკეთესი პირობები ჩემი მუშაობისათვის მთებში და რათა ნაწილობრივ დამეფარა ჩემი დანახარჯები. მოენარაგდი 1100 დიდი მარჯნით, თათრულად მიჩაქ, და 7 ვირვანქა პატარა, ჭრელი შუშის მარჯნებით, 4000 საკრაფი ხეშით, 100 პერანგით, 600 არშინი ტილოთი, სათითებოთ, მაკრატლებით, დანებით, პატარა სარკეებით, ყალბი სირმებით, ვერცხლის და ოქროს მკედლებით, სამართებლებით, ზეწრებით, ნაბღის ქუდებით და სხვადასხვა წვრილმანით, რომლებზეც მე დიდი სარგებლობა მომიტანეს. რაცდენადაც პირობები მიწყობდნენ ხელს, მე უარს არ ვამბობდი მიმეცა რჩევა ავაღმყოფთათვის და ამით ჩემი თავი კარგი მხრით გავაცანი დიდებულებსა და ორივე სამეფო კარს. თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების დუქნებში შეიძლება შეყიდა Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. sublimatum, Castoreum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort. Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Manna, Rad. Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae და სხვადასხვა წვრილმანი შედიკამენტები.

storeum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort. Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Manna, Rad. Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae und noch verschiedenes zum Arzeneykram gehöriges kaufen.

Den 9ten Oktober brach der Statthalter des Distrikts Duschet Fürst Koichoro Tscholokaschilli, mit seinem gesammelten, etwa 800 Mann starken Corps von Duschet auf und ging über Muchran nach dem Kloster Zcheta, 15 Werst über Teflis, am Einfalle des Argi in den Kur, wo sich die Truppen des Zaars Heraclius zusammengezogen hatten. Ich nutzte diese sichere und wegen des langsamen Fortrückens für meine Geschäfte bequeme Gelegenheit und begleitete den Fürsten. Das Kloster Zcheta ist wegen der zaarischen Begräbnisse berühmt, die ich besahe.

Der Zaar Heraclius traf mit seinem Gefolge den 14 Oct. im Lager ein und ertheilte mir des folgenden Tages eine förmliche Audienz. Er zeigte große Zufriedenheit über meine Ankunft und versicherte mich alles Beistandes, dessen meine Expedition bedürftig seyn möchte, den ich auch auf das vollkomenste genossen habe. Er erlaubte mir ihm und den Truppen zu folgen, welches nützlich war. Der Zug ging am Kur, etwa 120 Werst hinauf bis zur türkischen Stadt Hentiois auch Chartys, die überfallen und geplündert ward. Nachher kehrte der Zaar nach Téflis zurück, wohin ich ihm so lieber folgte, da ich ein halbes Jahr im Felde unter Zelten gelebt hatte und mich für den hier ohnehin kurzen Winter nach einem ruhigem Quartier sehnte. Die Reise ging über die Stadt Krzchinwal, Keltubani, Tschala, Muchran und das Kloster Zcheta.

Den 14ten Novemb. erreichte ich die zaarische Residenz Teflis. Die Stationen von Mosdok am Terek bis Teflis am Kur sind also: Von Mosdok bis zum untersten oëetischen Dorfe Nischnoi Tschim am Terek 96 bis 100 Werst.

Vom untern Tschim bis zur obern Tschim oder Achmetowa am Terek	7 W.
Von hier am Terek hinauf durch und über das Gebürge bis Stepan-Zminda, dem nordlichsten kartulischen Orte am Terek	22 bis 25 W.
Von da gehet der gewöhnliche Weg nach Kobi	16 W.
von Kobi nach Guda	9 —
über Ananur	42 —
nach Duschet	11 —
und von da über verschiedene Oerter nach Teflis	50 —
„Also von Mosdok bis Stepan-Zminda, dem ersten georgischen Orte, etwa	130 W.
„und von da bis Teflis	128 W.

258 W.

9 ოქტომბერს დუშეთის რაიონის მმართველი თავადი ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, დაახლოებით 800-კაციანი რაზმით, გაემართა დუშეთიდან—მუხრანში¹ ზე გავლით—მცხეთის მონასტრისკენ, თბილისიდან 15 ვერსით ზევით, სადაც არაგვი ერთვის მტკვარს და სადაც ერეკლე მეფის რაზმები იყო თავმოყრილი. მე გამოვიყენე ეს საიმედო და, ნელი სვლის გამო, ჩემი საქმისთვის ხელსაყრელი შემთხვევა და გავყევი თავადს. მცხეთის მონასტერი ცნობილია მეფეთა სამარხებით, რომლებიც მე დავათვალიერე.

ერეკლე მეფე მოვიდა ბანაკში თავისი ამალით 14 ოქტომბერს და მეორე დღეს დაინიშნა მე ოფიციალური აუდიენცია. მან გამოთქვა დიდი კმაყოფილება ჩემი მოსვლის გამო და დამპირდა ყოველგვარ დახმარებას, რაც კი დასურდებოდა ჩემს ექსპედიციას. ეს დაპირება მე ამოწურავედ გამოვიყენე. მან ნება დამართო გავყოლოდი მას და მის რაზმებს, რაც ჩემთვის სასარგებლო იყო. ლაშქარმა გაიარა ზევით მტკვრის გასწვრივ, დაახლოებით 120 ვერსი, თურქულ ქალაქ ჰენტიოისანდე, იგივე ხარტისანდე¹, რომელსაც ლაშქარი თავს დაესხა და დაარბია. შემდეგ ზეფე დაბრუნდა თბილისში; მეც მას გავყევი მით უფრო ხალისით, რომ ნახევარი წელი გავატარე ზინდერად, კარაეში, და მსურდა მქონოდა, ამ ისედაც მოკლე ზამთარში, მყუდრო ბინა. ჩვენ გავიარეთ ქრცხინვალი, ხელთუბანი, ქალა, სუხრანი და მცხეთის მონასტერი.

14 ნოემბერს მოვედი ზეფის რეზიდენციაში თბილისში.

სადგურები მოზლოკიდან (თერგზე)—თბილისანდე (მტკვარზე) შემდეგია: მოზლოკიდან ყველაზე ქვემოთ ოსურ სოფლამდე, ქვემო ჩიანდე (Nischnoi Tschim) თერგზე, 96—100 ვერსი. ქვემო ჩიმიდან ზემო ჩიმიანდე ანუ ახმეტოვამდე (თერგზე)—7 ვერსი. აქედან თერგის აყოლებით ზევით, ქედს გადაღმა, სტეფანწმინდამდე—ყველაზე ჩრდილოეთის ქართულ პუნქტამდე თერგზე—22—25 ვერსი. აქედან ზიდის ჩვეულებრივი გზა კობში—16 ვერსი.

კობიდან გუდაში— 9 ვერსი
 ანანურზე გავლით—42 ვერსი
 დუშეთში —11 ვერსი.

აქედან კი სხვადასხვა ადგილებზე გავლით თბილისში—50 ვერსი.

ასე რომ, მოზლოკიდან სტეფანწმინდასდე, პირველ ქართულ პუნქტამდე დაახლოებით—130 ვერსი.

აქედან თბილისამდე—128 ვერსი
 სულ 258 ვერსი

სტეფანწმინდიდან მიდის ჩვეულებრივი გზა ქუთაისში, ლარგვის მონასტერზე გავლით (ქსანზე). დაახლოებით—93 ვერსი. ქრცხინვალამდე დიდ ლიახზე—50 ვერსი. სურამის სიმაგრემდე მტკვარზე—40 ვერსი. სერე კი ისერეთში შორაპნანდე—33 ვერსი და შემდეგ ქუთაისში რიონზე—38 ვერსი.

ასე რომ, მოზლოკიდან სტეფანწმინდამდე—130 ვერსი
 და საქართველოში ქუთაისანდე—254 ვერსი

სულ 384 ვერსი

¹ ეს არის ზერთვისი—გ. გ.

Von Stepan-Zminda ist der gewöhnliche Weg nach Kutais über das	
Kloster Largwi am Ksani, etwan	2093 W.
bis Krzchinwal am Didi Liachwi	50 —
bis zur Festung Suram am Kur	40 —
und nun in Imerete bis Scharapani	33 —
und dann Kutais am Rion	38 —
„Also von Mosdok nach Stepan-Zminda	130 —
„und in Georgien bis Kutais	254 —
	<hr/>
	384 W.

Ein etwas anderer Weg geht von Stepan-Zminda oder Kasbek über	
das Kloster Ananur	55 W.
nach Duschet	9 —
Kloster Tschala	48 —
Krzchinwal	59 —
Dorf Abys	25 —
nach Kutais	100 —
	<hr/>
	296 W.

Von Teflis geht der gewöhnliche und gradeste Weg nach Kutais	
über Duschet	50 W.
Muchran	20 —
Krzchinwal	43 —
Suram	40 —
Wachani	24 —
Zeheri	18 —
Scharapani	16 —
nach Kutais	38 —
	<hr/>
	249 W.

Hier ließen mir Ihre zaarische Hoheit täglich Schuz, Vorsorge und Beförderung aller meiner Absichten erfahren. Der Hof und die Großen aber beweisen zu Hülfeleistungen die rühmlichste Willfährigkeit. Die ganze Expedition hatte in der Stadt gute Quartiere und die Kosaken mit ihren und den Expeditionsperden standen auf einem nahen Dorfe, wo Mann und Pferd frey gehalten werden, welches den Leuten bey der hiesigen Theu- rung sehr zu statten kömt.

Die Fürsten und Statthalter in den Provinzen beantworten meine schriftlichen Fragen und Bitten, meistens mit deren Gewährung. Auch von imeretischen Zaar Salomon erhielt ich Antworten, die mir in dessen Lande allen Schuz und Beystand versicherten. Die Schreiben des Zuars werden statt der Unterschrift mit einem mit Ruß geschwärzten viereckigen Stempel

რამდენადმე განსხვავებული გზა მიდის სტეფანწმინდიდან, ანუ ყაზბეგთაგან
დან ანანურის მონასტერზე გავლით— 55 ვერსი.

დუშეთამდე— 9 ვ.
ქალის მონასტრამდე— 48 ვ.
ქრცხინვალამდე— 59 ვ.
სოფ. აბისამდე— 25 ვ.
ქუთაისამდე— 100 ვ.

სულ 296 ვერსი.

თბილისიდან მიდის ჩვეულებრივი და სულ პირდაპირი გზა ქუთაისში, დუშეთ-
ზე გავლით:

დუშეთი— 50 ვ.
მუხრანი— 20 ვ.
ქრცხინვალი— 43 ვ.
სურამი— 40 ვ.
ვახანი— 24 ვ.
ჩხერი (Zecheri)— 18 ვ.
შორაპანი— 16 ვ.
ქუთაისამდე— 38 ვ.

სულ 249 ვერსი.

მისი მეფური უმაღლესობა მე ყოველდღიურად მიწედა აქ მფარველო-
ბას, ზრუნავდა და ხელს უწყობდა ყველა ჩეი გეგმების განხორციელებას, სა-
მეფო კარი და დიდებულები იჩენდნენ სეტად სანაქებო სხადყოფნას— დამხ-
მარებოდნენ მე. მთელს ექსპედიციას ჰქონდა ქალაქში კარგი ბინები; კახაკე-
ბი თავიანთი და ექსპედიციის ცხენებით იდგნენ სახლობელ სოფელში, სადაც
ხალხს და ცხენებს ინახავდნენ უფასოდ, რაც ხალხლისთვის, აქაური სიძვირის
გამო, ცალიან ხელსაყრელი იყო.

თავადები და პროვინციების მმართველები პასუხს მიგზავნიდნენ ჩემს
წერილობით კითხვებსა და თხოვნებზე, უმეტესად მათი ასრულების პირობით.
აგრეთვე იმერეთის მეფის სოლომონისაგან მივიღე პასუხები, რომლებიც
აღმითქვამდნენ სრულ მფარველობასა და დახმარებას. მეფის სიგელები,
ხელმოწერის მაგიერ, აღინიშნებოდნენ ოთხკუთხა ბეჭდით, რომლის დია-
მეტრი იყო 5/4 დუიმი და რომელსაც სვრიდნენ მურით. შეიძლებოდა წას-
ში ასოების მოხაზულობის დანახვა.

ერეკლე მეფემ ბრძანა ჩემთვის დაეჭირათ ნადირები, მოეტანათ მინერა-
ლები და ხშირად დიდხანს და არაჩვეულებრივად თავაზიანად მესაუბრებოდა მე.

15 ნოემბერს მეფემ მიიწვია და შელაპარაკა ცალიან თავაზიანად ჩემს
გეგმებსა და მიზნებზე, თავისი ქვეყნის ღღვრამარეობის შესახებ, პრუსიის ომზე
და ა. შ. ამის შედეგ იმ მე ხშირად მიხმობდა კარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მი-
ნერალებს, ეცნობოდა მათი დანუშავების ხერხებს; იგი დამიირდა ნება დაერ-
თო შემოგზაურა მის ქვეყანაში, სადაც მოვისურვებდი; დამეთვალეირებინა და
შემესწავლა ყველაფერი. მეტწილად ვხვდებოდი მე წასთან პატრიარქ ანტონს,
მის ბიძაშვილს; იგი ახლდა მეფეს მაშინაც, როდესაც ერთხელ პატივი დამლო
მეფემ და მესტურა, რათა ენახა ჩემი კოლექციები (das Gesammelte).

von etwa 5/4 Zoll im Durchmesser bezeichnet. Man erkennt den Schat-
ten von Buchstaben darin.

Der Zaar Heraclius oder Eracly ließ für mich Thiere fangen, Mineralien kommen—und besprach und unterhielt sich oft lange und ungemein gütig mit mir.

Den 15ten November ließ mich der Zaar zu sich entbieten und sprach sehr gnädig von meinen Absichten, der Beschaffenheit seines Landes, von Preußischen Kriege u. s. f. Er ließ mich nachher sehr oft nach Hofe rufen, zeigte Mineralien, erkündigte sich nach deren Behandlung und versprach mich in seinem Lande, wohin ich wolle reisen und alles sehen und untersuchen zu lassen. Meistens traf ich den Patriarchen Anton seinen Vetter bei ihm an, der auch den Zaar begleitete, als er mich einmahl, um das Gesammelte zu sehen, mit seinem Zuspruche beehrte.

Den 22sten November besuchte ich einen kalten Schwefelbrunnen oder eingefaßte Quelle im rechten Ufer des Kur neben der Stadt. Er gleicht bis auf die mangelnde Wärme dem hiesigen Warmenbade in allen.

Den 24sten November und mehrere Mahle machte ich Excursionen nach den hohen Ufern und den verschiedenen tiefen Klüften, die das Innere des kaukasischen südlichen Vorgebürges zeigen: wovon weiterhin.

Der Zaar schickte mir kleine, mit Thon bedekte Salzklöße aus diesen und andern Klüften, um sie zu prüfen. Sie bestanden aus lauter Glaubersalz.

Im November erhielt ich in Teflis aus dem Thierreich *Tetrao rufus* und *Alchata*, *Rana Rufo*, *Hirudo sanguisuga*, georg. Zurbela, *Graculus*, den gemeinen Fuchs, und Haasen; *Cancer Cursor*, *Testudo lutraria*, geo. Ku, türk. Tostaga, *Salmo Hucho* und *Cyprinus Fundulus*, auch den hier häufigen Schakal. Ich beschrieb die unbekannteren Thierarten. Der Schakal der Perser, der gemeiniglich *Iakhals* genennet wird, *Lupus aureus* Kaempf. *Canis aureus* L. hält das Mittel zwischen dem Wolfe und Fuchse, und wäre nicht auch der Wolf selbst hier, könnte man ihn für einen ausgearteten Wolf halten. Er ist nur von der halben Größe des Wolfs und gleich an seinem braunen, mit gelb schattirten Haar zu erkennen. Ich habe ihn in den Academischen Commentarien genau beschrieben.

Den 1sten December besahe ich die hiesige Salzsiedererey. Den 3ten December ward mir die Einrichtung des Münzhauses gezeigt, auch ward mir der Schmelzprozeß der zaarischen Hütten mitgetheilt.

Der Monat war übrigens sehr regnigt und verstattete wenig Excursionen.

Ganz nahe bey der Stadt, über derselben, etwa 100 Schritte vom rechten des Kur sprudeln warme Quellen, die eingefaßt sind und nach fünf Badstuben geleitet werden, die ich mehrmahl besucht hatte, und nun untersuchte:

22 ნოემბერს ვინახულე გოგირდის ცივი ქა, ანდა შემოზღუდული წყარო, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ქალაქის ახლოს. ის მთლიანად ჰგავს ადგილობრივ თბილ აბანოებს, გარდა არასაკმაო სითბოსი.

24 ნოემბერს კი რამდენჯერმე ვიყავი ექსკურსიებზე—მაღალ ნაპირებზე და სხვადასხვა ღრმა ხეობებში, რომლებიც გვიჩვენებენ კავკასიის სასხრეთი მთისწინეთის შიგნეთს (das Innere); მაგრამ ამაზე ქვემოთ.¹

მეფემ გამომიგზავნა მე პატარა, თიხით დაფარული მარილების ბელტები ამ და სხვა ხეობებიდან, რათა გამომეკვლია ისინი. ისინი შედგებოდნენ სუფთა გლაუბერის მარილისაგან.

ნოემბერში თბილისში ცხოველთა სამყაროდან მივიღე *Tetrao rufus* და *Alchata Rana Rufo*, *Hirudo sanguisuga*, ქართულად წურბელა, *Graculus*, ჩვეულებრივი მელია და კურდღელი; *Cancer Cursor*, *Testudo lutraria* ქართულად კუ, თურქულად ტოსტაგა, *Salmo Hucho* და *Cyprinus Fundulus*, აგრეთვე აქ გავრცელებული ტურა. მე ავწერე უცნობი სახეობები ცხოველებისა. სპარსული ტურა, რომელსაც საერთოდ იაკხალს (*Iakhals*) ეძახიან, *Lupus aureus Kaempf*. *Canis aureus L.* არის საშუალო მგელსა და მელას შორის და, აქ რომ მგელი არ ყოფილიყო, შეიძლებოდა ადამიანს ის მიეჩნია გადაგვარებულ მგლად. ზომით ის მგლის ნახევარია და გამოირჩევა თავისი მოყვითალო-ყავისფერი ბეწვით. მე ის დაწერილებით ავწერე აკადემიის „კომენტარიებში“.

- 1 დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა.
- 3 დეკემბერს მაჩვენეს ზარაფხანის მოწყობილობა, ასევე გამოდნობის პროცესი მეფის „ქარხნებში“.

სხვათა შორის, თვე იყო წვიმიანი და ხელს გვიშლიდა ექსკურსიები ხშირად გვეწარმოებინა.

სულ ახლოს ქალაქთან, მის ზემოთ, დაახლოებით 100 ნაბიჯზე მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან, გადმოდის თბილი წყაროები, რომლებიც შემოზღუდული არიან და მიემართებიან აბანოს ხუთი შენობისკენ, სადაც მე რამდენჯერმე ვყოფილვარ, ახლა კი გამოვიკვლიე:

1. წყალი არაა ცხელი, მაგრამ ძალიან თბილია; თბილი და ახალი; გაცივებული კი გამჭვირვალეა.
2. გემოთი და სუნით ძალიან გოგირდიანია; როცა ცივია, ეს ნიშანი ნაკლებ შეიმჩნევა.
3. მარილმეყავის მიხედვით არ შეიცავს რკინას და
4. მჟავები ასევე არ შეიცავენ ტუტებს.
5. თუ გავხსნით ღვინის ქვის მარილთან და

¹ აქ მოყვანილ ცხოველთაგან რ. ერისთავის „ლექსიკონის“ მიხედვით:
Tetrao rufa—კაკაბი
Hirundo medicinalis—წურბელა
Cancer—კობორჩხალა
Cyprinus—ჭანარი
Canis aureus—ტურა.

-
1. Das Wasser ist nicht heiß, nur stark warm; warm und frisch, in gleichen kalt ist es klar.
 2. Es schmeckt und riecht sehr schwefelleberich und beydes merkt man nach dem Erkalten wenig.
 3. Galläpfel zeigen kein Eisen und
 4. Säuren kein Alkali auch
 5. Aufgelöst Weinstein Salz und
 6. Bleyzucker keine Erde u. s. f.
 7. Es setzt auch keinem Tuf ab.
 8. Beim Abdunsten bleibt bloß ein wenig mineralisch Alkali; aber weder Erde noch Salze nach. Bloß hierin unterscheidet es sich von den Bädern im nördlichen Vorgebürge des Kaukasus. Von denselben vorh, denn es ist wie jene ein rein Wasser, mit einer zarten Schwefelleber aus Schwefel und Natran.

Die Einwohner in Teflis nuzen es bloß zur Reinigung des Körpers und der Kleidung; einen medicinischen Gebrauch führte ich zuerst ein. Die Erfahrung bekräftigte die Theorie, daß es nämlich wieder die Gelbsucht, Rheumatismen, steife Gelenke und ähnliche Uebel innerlich und äusserlich gebraucht, nützlich sein werde.

Den 30sten December besuchte mich der regierende Gandscha Chan, und der Eristav David.

Ausser dem schon genannten Pitsch-Chusi, *Cyprinus (Fundulus) pinnae dorsalis radio tertio postice serrato*; Der 1 Fuß Länge enthält und von Ansehen des *Cypr. Nasus*. ist, erhielt ich in Kur noch zwey neue Fische nämlich: (*Cyprinus Capoeta*) *cirrhis 4, radiis membrana 9, pinnis dorsi omnibus inermibus, et tertio postice basin versus serrato, dorso acuto*, den die Georgianer Tshanari nennen, und der das Ansehen der Barbe hat; und *Cyprinus (Mursa) cirrhis 4, radiis pinnae ani 7, pinnis dorsi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato*. Die Georgianer nennen ihn Mursa, er hat die Größe des *Cypr. Tinca* und das Ansehen des Hechtes. Alle beschrieb ich genau und lies sie zeichnen (*Cyprinus Capoeta et Mursa* in Nov. Comment. Petrop.).

Vom Dschairan der Perser und Türken haben die Zoologen bisher nur unvollständige Kenntniß gehabt. Er ist in Georgien häufig, und scheint mit der Gazelle und den Kewel des Grafen Büffen nahe verwandt zu seyn. Diese Dorcas gehört aber so wenig zum Hirsch- als Ziegengeschlecht, sondern zu den Antilopen, welche der Hr. Academicus Pallas mit der ihm ganz eigenen Gründlichkeit in seinen *Spicilegiis zoologicis* determiniret hat.

Salmo Salar, war jetzt auch im Kur; *Lacerta Stincus* L. ward mir aus der Nähe gebracht, auch erhielt ich ein geschossen wildes Schwein und ein lebendig Reh, beide ohne alles besondere.

Im Decembér blüthete um Teflis *Teucrium Chamæpythis*, *Hyssopus officinalis*, *Polygonum frutescens*, *Lamium album*, *Consolida regalis*.

6. ტყვიის შაქართან, არ დარჩება მიწა და ა. შ.¹

7. არ გვაცლევს ნალექს ტუფზე.

8. აორთქლებისას რჩება მხოლოდ ცოტა მინერალური ტუტე, მაგრამ არც მიწა, არც შარილები. მხოლოდ ამით განიორჩევა ის კავკასიის ჩრდილოეთი მთიანეთის წყლებისაგან. ეს რომ გამოვრიცხოთ, საშინ ის, ისევე როგორც ჩრდილოეთისა, არის სუფთა, გოგირდისა და ნატრანის მსუბუქი შენაერთით.

თბილისის მცხოვრებნი იყენებენ მას მხოლოდ ტანის დასაბანად და საცვლების გასარეცხად. მე პირველად შემოვიღე მისი სამედიცინო თვალსაზრისით გამოყენება. ცდებოდა გაამართლეს თეორია, რომ ის შეიძლება გამოყენებულ იქნას შინაგანი და გარეგანი მკურნალობისათვის—სიყვითლის, რევმატიზმის, სახსრების გაშეშების და მისთანა ავადმყოფობების დროს.

30 დეკემბერს მე მინახულეს განჯის მმართველმა ხანმა და დავით ერისთავმა.

გარდა უკვე ნახსენებ ფიჩხულის, *Cyprinus (Fundulus) pinnae dorsalis radio tertio postice serrato*, რომლის სიგრძეა 1 ფუტი და ჰგავს *Cypr. Nasus*, მე დავიჭირე მტკვარში კიდევ ორი ახლი სახეობა თევზისა, სახელდობრ: *Cyprinus capoetis cirrhis*—4, radiis membrana 9, pinnis dorsi, omnibus inermibus, et tertio postice basin versus serrato, dorso acuto, რომელსაც ქართველები ეძახიან ჭანარს და რომელიც ჰგავს მურწას; და *Cyprinus (Mursa-მურწა, გ. გ.) cirrhis*—4, radiis pinnae ani—7, pinnis dorsi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato. ქართველები ეძახიან მას მურწას, სიდიდით როგორც *Cypr. Tinea* და ჰგავს ქარიყლაპიას. ყველა დაწვრილებით აღწერე და ჩავახატე (Cyprinus Capoeta et Mursa; Nov. Comment. Petrop.).

სპარსულ და თურქულ ჯეირანზე ზოოლოგებს აქამდე ჰქონდათ მხოლოდ არასრული წარმოდგენა. ის ხშირად გვხვდება საქართველოში და უნდა იყოს იმავე სახეობისა, როგორც ქურციკი და გრაფ ბიუფონის *Kewel*. ეს ჯეირანი არც ირმების ოჯახს ეკუთვნის და არც თხებისას, არამედ ანტილოპებისას, რომლებიც ბატონმა აკადემიკოსმა პალასმა მისთვის ჩვეული საფუცვლიანობით განსაზღვრა თავის *Specilegia zoologica*-ში.

Salmo Salar (ორაგული) იყო ეხლა აგრეთვე მტკვარშიც; *Lacerta Stincaus L.* შომიტანეს არც თუ შორიდან; ასევე შივილე მე მოკლული ტახი და ცოცხალი ირემი; არც ერთი მათგანი არ წარმოადგენდა რაიმე განსაკუთრებულს.

დეკემბერში თბილისის ირგვლივ ყვოდნენ *Teucrium Chamaepitys*, *Hysopus officinalis* (უსუბი), *Polygonum frutescens*, *Lamium album* (კინკრის-დედა), *Consolida regalis*.

ჯერ კიდევ ქორდალ და ახლად გამოიყურებოდნენ *Malva rotundifolia* (ბალბა ანუ მოლოქი), *Peganum harmala*, *Zygophyllum Falago*, *Achillea*

¹ 4—6. მეავეები—მიწა და ა. შ., შეიძლება ასეც ვთარგმნოთ:
4. და მეავეები არ შეიცავენ ტუტეებს, ხოლო
5. გახსნილ მდგომარეობაში არ შეიცავენ ლენის ქვის მარილს და
6. ტყვიის შაქარსა და მიწას და ა. შ.

Von frischen Ansehen waren noch *Malva rotundifolia*, *Peganum Harmala*, *Zygophyllum Fabago*, *Achillea Millefolium*, *Echium vulgare*, *Eryngium plenum*, *Platanus orientalis*, *Lepidium vesicarium*, *Absinthium ponticum* und verschiedene *Artemisiae*.

In den letzten Tagen des Decembers fiel etwas Schnee.

Ihro Zaarische Hoheit schickten mir auch von Zeit zu Zeit verschiedene Mineralien, da ich aber Hoffnung habe, die Oerter, wo sie brechen, selbst besuchen zu können, so verschiebe ich deren Anzeige.

Der erste Januar war auch hier sehr feyerlich, alles erschien in seiner Pracht, besuchte sich, wünschte sich Glück u. s. f. Ich erschien auch bey dem Zaar, der mich seiner Gemahlin, seiner Mutter, die sich bey einer Pleuresie neuerlich meines Raths bedient hatte, den Zarewitschen und den(en) Prinzeßinnen vorstellen lies, auch besuchte ich den Patriarchen Antoni und die übrigen Vornehmen.

Den 5ten Januar hörte man des Abends in allen armenischen Häusern Gesang und Musik, welches sie Halela nennen. Die griechischen Christen aber feyerten den 6ten Januar keine Wasserweihe.

Bey der hiesigen gelinden Witterung konnte ich manche kleine Excursionen in der Nähe der Stadt machen und verschiedene Einrichtungen in derselben besehen.

Die Fischer bedienen sich im Kur sehr kleiner hölzerner Reuse oder Fischkörbe, die nur 6 Spannen lang und 2 Spannen breit waren.

Die Saamen, welche die Pergamentmacher auf die weichen Häute streuen, um dadurch die Körner ähnlichen Unebenheiten des Schagrins hervorzubringen, ist von einem *Chenopodio*, die Tataren nennen diese Saamen Alabüta, die Georgiener Titmanula.

Ausser denen im December genannten Thiere erhielt ich den *Canis Hyæna*, *Cervus Elaphus*, *Viverra Ichneumon* und *Rupicapra*.

Von Vögeln ward mir *Pelecanus Onocrotalus* und *Carbo*, *Anas rutila*, *Corvus Graculus*, *Certhia familiaris* und *Mergus Merganser* zu Theile.

An Fischen geriethen ausser den schon genannten 3 neuen *Cyprinus* (S. 10), *Cyprinus Nasus* und *Wimba* und *Silurus Glanis* für mich in die Netze.

Den 18ten Januar blüthete *Bulbocodium vernum*.

Den 2ten Februar trug mir der Zaar Heraclius an, ihn auf seiner Reise nach Kachet zu begleiten. Ein Vorfall vor etlichen Tagen lehrte mich, daß meine wenigen Kosaken eine sehr unzulängliche Bedeckung wider die Streifereyen der Lesgier waren, denn der russische Geschäftsträger der Gärdekaptain Lieutenant Lwow und der Oberste Wolkow wurden mit ihrer kleinen Bedeckung von russischen Truppen 7 Werst von Teflis von den Lesgiern überfallen und verlohren Pak[p]ferde und Leute. Aenliche Auftritte kommen in Georgien fast täglich vor. Ich hatte alle sichere Gelegenheiten um so weniger zu versäumen, da der Zaar mir in Geschäften sehr behü-

Millefolium (ყვავისკუდა), Echium vulgare (ლაშქარა), Eryngium planum (გვალა—ლურჯი), Platanus orientalis (ჭანდარი), Lepidium vesicarium, Absinthium ponticum (აბზინდა) და სხვადასხვა Artemisiae.

დეკემბრის ბოლო დღეებში მოვიდა ცოტა თოვლი.

მისი მეფური უმალღესობა მიგზავნიდა მე დრო და დრო სხვადასხვა მიწერაღის. რადგან მე იმედი მაქვს, რომ თვით დავათვალიერებ იმ ადგილებს, სადაც ამ მინერალებს პოულობენ, ამიტომ მათ აღწერას გადავდებ.

პირველ იანვარს აქაც იყო დიდი სადღესასწაულო განწყობა; ყველა წარმოსდგა მთელი თავისი ბრწყინვალეობით, სტუმრად მიდიოდნენ ერთმანეთთან, უსურვებდნენ ბედნიერებას და ა. შ. მე გამოცხადდი მეფესთან, რომელმაც წარუდგინა ჩემი თავი თავის მეუღლეს, თავის დედას, რომელმაც ცოტა ხნის წინ, როდესაც მას პლეურეტი (Pleurésie) დაემართა, ისარგებლა ჩემი რჩევით, უფლისწულებს და მეფის ასულებს; ვესტუმრე აგრეთვე პატრიარქ ანტონის და სხვა დიდებულებს.

5 იანვარს საღამოთი ყველა სომხურ სახლში ისმოდა სიმღერა და მუსიკა, რომელსაც ეძახიან ჰალელას. მაგრამ ბერძენი ქრისტიანები არ დღესასწაულობდნენ 6 იანვარს წყალკურთხევას.

აქაური თბილი ამინდების გამო მე შევედი მომეწყო რამდენიმე პატარა ექსკურსია ქალაქის ახლოს და დავათვალიერე მისი სხვადასხვა დაწესებულება. მეთვეზუები მტკვარზე ხმარობენ ხის ძალიან პატარა გოდორყურებს, რომელთა სიგრძეა მხოლოდ 6 მტკველი, სიგანე—2.

თესლი, რომელსაც მთრიოლავეები აყრიან რბილ ტყავს, რათა ამით გამოიწვიონ შავრენის ხორკლიანობა, არის Chenopodio-სი, ამ თესლს თათრები ეძახიან ალაბიუტა-ს, ქართველები—ტიტმანულას.

დეკემბერში დასახლებულ ცხოველთა გარდა მე მივიღე Canis Hyaena, Cervus Elaphus (ირემი), Viverra Ichneumon და Rupicapra.

ფრინველთაგან მომცეს Pelecanus Onocrotalus და Carbo (ვარხვი და თევზიულაბია), Anas rutila, Corvus Graculus, Certhia familiaris და Mergus Merganser.

თევზთაგან ჩემთვის ბადეს ამოჰყვა, გარდა უკვე 3 ახალი დასახლებული Cyprinus-ისა, Cyprinus Nasus და Wimba, აგრეთვე Silurus Glanis (ლოქო).

18 იანვარს ჰყვოდდა Bulboodium vernum.

2 თებერვალს მეფემ შემომთავაზა გაეყოლოდი მას კახეთში. რამდენიმე დღის უკან მომხდარმა შემთხვევამ დამანახვა, რომ ჩემი მცირერიცხოვანი კახაქები არ იყვნენ საკმაო საფარი ლეკთა თავდასხმის წინააღმდეგ, რადგან რუსეთის საქმეების რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტმა ლვოვმა და პოლკოვნიკმა ვოლკოვმა, რუსთა რაზმებისაგან შემდგარ მათ მცირე დაცვასთან ერთად, თბილისიდან 7 ვერსზე, განიცადეს ლეკთა თავდასხმა და დაკარგეს ხალხი და ტვირთშიდავი ცხენები. ასეთი შემთხვევები საქართველოში ხდება თითქმის ყოველ დღე. მით უკეთესი იყო გამოწყენებინა ეს საიმედო შემთხვევა, რადგან მეფეს შეეძლო და სურდა დამხმარებოდა ჩემს საქმეებში.

1 გ. ი. მართლმადიდებლები.

öglich seyn konnte und wollte. Ich konnte aber auch keine feste Entwürfe zu Reisen machen, sondern mußte sie von Umständen und Zufall abhängig bleiben lassen.

Der Gandscha Chan Mahomed, der den 16ten Februar abreisete, hatte mich vorher einigemahl besucht, mich zu Tische gehabt und mir alle Hülfeleistungen versprochen. Ich machte ihm nach hiesiger Art Geschenke.

Den 14ten Februar ward des Abends um 8 Uhr, bey stiller und heiterer Luft ein Erdbeben von etwan 2 Sekunden verspürt.

Den 15ten Februar besuchten mich drey Zarewitsche.

Den 16ten Februar fuhr der Zaar nach Melikis, unter dem Geleite der Glocken.

Den 18ten Februar besuchte ich die Pulverfabrik: die in derselben gebräuchliche Proportion der Bestandtheile ist 13 Citra oder Theile Salpeter, 2 Theile oder Citra Schwefel und 2 Theile oder Citra Kolen von Weiden oder Haseln. Ein solcher Satz wird in einem Mörsel von Wallnußholz, der inwendig etwas konisch, oben 10 Zoll weit und 12 Zoll tief ist, mit einem konischen Stempel von Granit einen ganzen Tag gestoßen. Der Stößel wird durch einen Hebel mit einem Fußtritt gehoben. Das Pulver wird denn in einer kupfernen Schüssel von 1 Fuß weit und 2 Zoll Höhe, deren Boden durchlöchert ist, gekörnt. Ein Citra Pulver gilt nach russischen Gelde, 12 bis 15 Kopeken (4 bis 5 Groschen).

Bis zum 20sten Februar erhielt ich: *Tetrao Francolinus* und *Alchata*, auch *Picus minor*.

Eine kleine Skorpionart (*Scorpio caucasicus*) beschrieb ich nachher*.

Vom 17ten Februar fand ich blühenden *Amygdalus communis*, *Cernus mas*, *Sisymbrium Sophia*, *Crocus vernus* und *Geranium cicutarium*.

Den 21sten Februar ward die Abreise des Zaars nach Kachet durch ganz Teflis dreymahl auf einem Horn ausgebliesen. Ich hatte schon früher meine Einrichtungen getroffen. Da ich nach einigen Wochen nach Teflis zurückzukommen hoffte, lies ich meine bisherigen Sammlungen, Papiere und alles entbehrliche Reisegeräth in Teflis unter der Aufsicht des Studenten Zriakowski und dreyer Kosaken. Ersterer sollte sich mit Pflanzen- und Insektsammlen beschäftigen.

Reise von Teflis nach und in Kachetien

Den 21sten Februar Abends um 5 Uhr brach der Zaar mit seinem Gefolge, zu welchem auch ich gehörte, unter einer Bedeckung von 1000 Mann von Teflis Auf. Da auch der Rußisch-Kayserl. Geschäftsträger Lwow dem Zaar Berufs wegen folgte, so hielt ich mich vorzüglich zu demselben.

Wir gingen unter der Stadt über die Brücke des Kur, und so wie die ganze Reise in OSO gerichtet war, auch erst am linken Kur-Ufer ab-

* Es ist eben die von mir bemerkte Gattung der Astrachanischen Steppen. P.

მაგრამ ამასთანავე მე ვერ შევადგინე მტკიცე გეგმა ამ მოგზაურობისა და ამიტომ მხოლოდ გარემოებებზე და შემთხვევებზე უნდა ვყოფილიყავი დამოკიდებული.

განჯის ხანი მაჰომედი, რომელიც გაემგზავრა 16 თებერვალს, მანამდე რამდენჯერმე მესტურაზე, მიზიატიყა თავისთან. სუფრაზე და დამპირდა დახმარებას ყველაფერში. აქაური წესის მიხედვით მე მას ვუცდენი საჩუქრები.

14 თებერვალს, საღამოს 8 საათზე, მშვილ და მოწმენდილ ამინდში, ვიგრძენით მიწისცვრა 2 წამის განმავლობაში.

15 თებერვალს მე შინახულეს უფლისწულებმა.

16 თებერვალს მეფე გაემგზავრა მელიქის-ში¹ ზარების რეკვის ქვეშ

18 თებერვალს დავათვალთქრე თოფისწამლის ფაბრიკა; იქ გამოყენებული (წამლის) შემადგენელი ნაწილების პროპორცია შემდეგია: 13 ციტრა ანუ ნაწილი გვარჯილა, 2 ნაწილი ანუ ციტრა გოგირდი და 2 ნაწილი ანუ ციტრა ნახშირი ტირიფისა ან თხილისა. ასეთ შემადგენლობას ნაყავნ მთელი დღე კაკლის-ხის სანაყში, რომელსაც შიგნიდან აქვს ოდნავ კონუსისებური ფორმა, ზევით არის 10 დუიმი სიგანისა და 12 დუიმი სიღრმისა, აქვს გრანიტის კონუსური ფილთაქვა, რომლითაც მთელი დღე ნაყავნ. ეს ფილთაქვა ზევით იწვევა ღერის მუშეობით, რომელიც ფეხით შოყავთ მოარაობაში. შემდეგ წამალი იტხვენება საილენის როფში, რომლის სიგანეა ფუტი, სიმაღლე 2 დუიმი და ფსკერი აქვს დაჩრტილი. ერთი ციტრა წამალი რუსულ ფულზე ღირს 12—15 კაპიკი (4-დან 5 გროშამდე).

20 თებერვლამდე მივიღე მე: *Tetrao Francolinus* და *Alchata*, აგრეთვე *Picus* (კოდალა) *minor*.

მორიელის ერთ პატარა სახეობას (*Scorpio Caucasicus*) შემდეგ აღვწერ².

17 თებერვლიდან ყვობდნენ *Amygdalus communis* (ქალაზიბადაში), *Cornus mas* (შინდი), *Sisymbrium Sophia*, *Crocus vernus* და *Geranium cicutarium*.

21 თებერვალს მთელ თბილისში სამჯერ ამცნეს საყვირით მეფის გამგზავრება კახეთისაკენ. ჯერ კიდევ ადრე მე ყველაფერი მოვაზაღდე. რადგან იმედი მქონდა, რომ რამდენიმე კვირაში თბილისში დავბრუნდებოდი, ამიტომ დავტოვე აქ ჩემი კოლექციები, ქალაღდები და მთელი ნივთები, ურომლისოდაც შემეცლო წასვლა, სტუდენტ ზრიაკოვსკისა და სამი კაზაკის მეთვალყურეობის ქვეშ. პირველს უნდა შეეგროვებინა მცენარეები და მწერები.

მოგზაურობა თბილისიდან კახეთისაკენ და კახეთში

21 თებერვალს, საღამოს 5 საათზე, გავიდა მეფე თბილისიდან თავისი ამალით, რ.მელსაც მეც ვეკუთვნოდი, 1000 მხედრის თანხლებით. რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი, თანამდებობის გამო, მისდევდა მეფეს, ამიტომ მე უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს.

ჩვენ მივდიოდით ქალაქს ქვევით; გადავედით მტკერის ხიდზე და რად-

¹ ალბათ მელიქის საყდარში.
² ეს არის ჩემ მიერ შენიშნული სახეობა ასტრახანელი სტეპებისა, [ქალაქი].

werts und kamen heute bis zum Dorfe Natlugi 6 Werst. Die Gegend war eine etwas hüglichte Ebene, die sich nordlich gegen das sandsteinfelsige Vorgebürge mehr erhebt. Die Oberfläche ist thonigt, voller Streusteine aus Sandstein- und Kalksteinbrocken.

Das Dorf Natlugi, am linken Ufer des Kur enthält etwan 50 Häuser, und ausser denselben noch nach hiesiger Weise viele Erdhütten (ruß. Semlianky). Die Einwohner sind Georgianer. Der jezige Zaar hat es, als einen Viereck von 80 Schritten im Durchmesser, mit einer Mauer umgeben und mit einem runden Schiethurm versehen lassen; wovon es auch Heracleziche, die Heracliusburg genennet wird. Gegenüber steht auf dem rechten Ufer des Kur, das dem Fürsten Kaplanischillo gehörige, auch mit einem Schiethurm versehene Dorf Soegalegi.

Das Kurufer und sein Bette besteht hier aus grünlich grauen grobkörnigen Sandsteinfelsen mit eingestreueten Feldspath.

Den 22sten Februar. Nach etwan 10 Werst ritten wir durch das seichte Flübchen Lotschini, welches aus dem ersten oder dem Kur nordlichen Vorgebürge kömmt, und an welchem etwas höher die Dörfer Markopi und Nori stehen. Der Flus liegt voller runden Rollsteine aus Sand- und Kalksteinen.

Vom Lotschini zum Flusse Jör der linken des Kur, ritten wir in fast 3 Stunden etwa 16 Werst und erreichten sein rechtes Ufer 3 Werste unter der ehemaligen, jetzo eingegangenen Festung Chaschmi.

Der Weg von Natlugi bis hieher ging fast gerade nach O., dadurch wir am Jör den Fuß des ersten südlichen Vorgebürgs erreichten. Der Jör kömmt aus dem Eis- oder Hauptgebürge, durchschneidet dieses Vorgebürge, welches an seiner linken hoch, an der rechten mehr flach ist, wendet sich denn in OSO. und fließt in dieser Richtung in einer Ebene, nach 30 Werst aber tritt er wieder in niedrig Gebürge, welches sich von der linken des Kur erhebt, in welcher er in den Kur 3 Tagereise unter Chaschmi fällt.

Die vorerwehnte Ebene am Jör ward ehemals von terekemenischen Tataren bewohnt, die besonders vielen Reis baueten, weil die Gegend durch Kanäle aus dem Jör überschwemmt werden konnte. Jetzo ist vom Gebürge zur Mündung, wegen der Räubereyen der Lesgier, alles wüste. Die Festung Chaschmi ist deswegen verlassen. Bey derselben, ist zur Ueberschwemmung einer großen Fläche, ein ansehnlicher Kanal angefangen, aber auch ins Stecken gerathen.

An den Ufern des Jör wachsen hier *Ulmus campestris*, und *Corylus Avellana*, die eben blüheten, *Betula* *Alnus*, die schon geblühet hatte, *Populus tremula*, *Hippophaë Rhamnoides*. *Ulmus pumila* und *Salix alba*.

Das Bette des Jörs war zwar 200, der jezige Fluß aber nur 50 Schritte breit und voller runden Sand- und Kalksteine aus dem Vorgebürge. Sein Wasser ist sehr klar und bey $1\frac{1}{2}$ Fuß tief von reisendem Lauf. Jen-seits des Jörs ritten wir zum Dorfe Batara Sevli, 1 Stunde 5 Werst. Es

გან მთელი მოგზაურობა მიმართული იყო აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ხოლო პირველად მტკვრის მარცხენა ნაპირს დაყოლებით ქვევით, ამიტომ იმ დღესვე მივედით სოფელ ნათლულში, თბილისიდან 6 ვერსზე. მიდამო წარმოადგენდა ოდნავ ბორცვიან დაბლობს, რომელიც ჩრდილოეთით სულ მალღებოდა ქვიშაქვიან მთებისაკენ. ზედაპირი თიხიანია, სავსე ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

სოფელი ნათლული მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირას, შესდგება დაახლოებით 50 სახლისაგან და, გარდა აზისა, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ბევრი მიწურებისგან (რუსულად „ზემოიანკა“). მოსახლეობა ქართველებია. ახლანდელმა მიეფემ შემოარტყა ოთხკუთხა კედელი ადგილს, დიამეტრით 80 ნაბიჯი, და დაატანა მრგვალი კოშკი. ამიტომ მას დაარქვეს ერეკლეს-ციხე. პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, დგას სოფელი სონღალული, გამაგრებული ასევე კოშკით, რომელიც ეკუთვნის თავად ყაფლანიშვილს.

მტკვრის ნაპირი და კალაპოტი აქ შედგება მომწვანო-ნაცრისფერი მსხვილი ქვიშაქვისაგან, რომელიც არეულია შინდერის შპატში.

22 თებერვალი. დაახლოებით 10 ვერსის შემდეგ გადავედით პატარა მდინარე ლოქინზე, რომელიც გამოდის პირველი, მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე მთისწინეთიდან; ცოტათი მალა მდებარეობენ სოფლები მარტყოფი და ნორიო. მდინარე სავსეა ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

ლოქინიდან მდ. იორამდე, მტკვრის მარცხენა შენაკადამდე, 3 საათში გავიარეთ 16 ვერსი და მივედით მის მარჯვენა ნაპირამდე, 3 ვერსით ქვემოთ იმ ადგილიდან, სადაც დგას ამჟამად უმოქმედო ხაშმის ციხე.

გზა ნათლულიდან აქამდე მიემართებოდა თითქმის პირდაპირ აღმოსავლეთისკენ და, ამრიგად, იორის გავლით მივედით სამხრეთ მთისწინეთის წირთან. იორი სათავეს იღებს ყინულიან, ანუ მთავარ ქედიდან, კვეთს ამ მთიანეთს, რომელიც მარცხენა მხარეს მალაია, ხოლო მარჯვენა მხარეს უფრო ვაკე, შემდეგ იორი შემოუხვევს აღმოსავლეთით — სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ამ მიმართულებით მიედინება დაბლობზე; 30 ვერსის შემდეგ ის კვლავ შედის დაბალ მთიანეთში, რომელიც აღმართულია მტკვრის მარცხენა ნაპირას, სადაც ის მტკვარს ერთვის ხაშმის ქვემოთ 3 დღის სავალზე.

ზემონახსენები დაბლობი იორისა წინათ დასახლებული იყო თურქმანი თათრებით, რომლებსაც აქ მოჰყავდათ განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ბრინჯი, რადგან ეს დაბლობი იფარებოდა იორიდან გაყვანილი არხების წყლით.

ახლა მთიანეთიდან შესართავამდე, ლეკების თარემის გამო, ყველაფერი გაუდაბურებულია. ამიტომაცაა მიტოვებული ხაშმის ციხე. მის ახლოს, დიდი ფართობის მოსარწყავად, დაუწყიათ მოზრდილი არხის გაყვანა, მაგრამ მისი დამთავრება ვეღარ მოხერხებულა.

იორის ნაპირზე იზრდება აქ *Ulmus campestris* (თელამუში) და *Corylus Avellana* (ტყის თბილი), რომლებიც ახლა ყვალდნენ, *Betula Alnus*, რომელსაც დიემთავრებიანა ყვავილობა, *Populus tremula* (ტერხვი), *Hippophae Rhamnoides* (ჩხარტლა), *Ulmus pumila* და *Salix alba* (ტიბიფი).

იორის კალაპოტი თუმცა 200 ნაბიჯის სიგანისაა, მაგრამ ამჟამად მდი-
2. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

steht an einem Bache in einer Kluft und ist mit einer Mauer als ein Viereck umgeben. Ausser dem Dorfe, welches etwa 100 Familien enthält, sah man vielen Wein gepflanzt.

Nach etwa 3 Werst hatten wir das Kloster Ninoziminda zur Seite. Die steinerne Kirche ist der heiligen Nino gewidmet, und wird von einigen Mönchen bedient, inner- und ausserhalb der Mauer wohnen verschiedene Familien.

Bis Sagaredscho eine gute halbe Stunde oder 3 Werst. Dieser Ort steht am Bache Twaitaskaro, dessen Bette 150 Schritte breit, ganz mit gerundeten Sand- und Kalksteinen bedeckt, aber jetzo ohne Wasser war, weil man es einiger Mühlen wegen abgeleitet hatte. Er fällt in die linke des Jörs. Sagaredscho ist auch mit einer Mauer umgeben, die meisten Häuser sind aber ausser derselben. Man kann hier 500 ansässige Familien rechnen.

Der Weg hierher gieng in O., dem Fuße des ersten Vorgebürgs parallel, in einer hügllichten Gegend. Bey Sagaredscho hatte man sich dieselbe sehr zu Nuze gemacht, viele Weinreben gepflanzt und viele Aepfel, Birnen, welsche Nüsse, Kirschen, Quitten, Mandeln, Mispeln, Pflaumen, Aprikosen und Korneelkirschen umher gesetzt. Die vier letzten Frucht bäume standen schon in voller Blüte, auch *Rosa canina* und *Rubus fruticosus*, beyde an Zäunen häufig, blüheten schon.

Von Teflis bis hier hatte ich blühend gesehen, *Tussilago Farfara* häufig, *Bulbocodium vernum*, *Crocus vernus*, *Veronica agrestis*, *Scilla amoena*, *Primula acaulis*, *Viola odorata*, *Hyacinthus racemosus*, *Iris pumila*, *Vinca minor*, *Leontodon Taraxacum*. Diese Pflanzen sind alle auch am nördlichen Vorgebürge, doch blühen sie etwa 14 Tage später. *Viscum album* blühet auch. Er war bey Sagaredscho vorzüglich auf Birnbäumen und Weispappeln, die selbst schön abgeblühet hatten, häufig; auf Eichen, die hier nicht selten sind, bemerkte ich ihn nicht.

Den 23sten Februar, morgens, setzten wir die Reise von Sagaredscho fort und ritten nach 5,4 Stunden durch einen nur 5 Faden breiten Bach, fast 1 Werst über dem Dorfe Manavi, welches größestentheils wüst ist; die wenigen noch übrigen Einwohner haben sich etwas nördlicher, in eine enge Ringmauer, nach einer steilen Anhöhe gerettet.

Dieses ist der äusserste östliche Ort des Distrikts Twal Sagaredscho, der sich von Teflis längst dem südlichen Fuße des ersten Vorgebürgs (Jungpromontoriale primum) bis hierher erstreckt.

Von Manavi und schon von Sagaredscho gieng unser Weg immer noch mit wenig Abweichung in O. Nach $1\frac{1}{2}$ Stunden ritten wir durch den Bach Gruwe und 2 Stunden nachher durch den Bach Bedschambagi. Beide laufen aus NNW., entspringen wahrscheinlich nur im Vorgebürge und fallen in die linke des Jör. Sie halten jetzo wenig, und der Grüwe trübes Wasser. Ehemals standen an beyden Dörfer, deren Lage wegen Wassers, na-

ნარის სივანე იყო მხოლოდ 50 ნაბიჯი და სახეც იყო მთიანეთიდან ჩამოტანილი ქვიშაქვით და კირქვით. მისი წყალი ძალიან გამჟღავნებელია, აქვს 1 1/2 ფუტი სიღრმე და სწრაფი დინება. იორის იქითა მხარეს ჩვენ ვავიარეთ საათში 5 ვერსი სოფელ პატარცულამდე. ის მდებარეობს ხეობაში პატარა მდინარეზე და ვარშემორტყმულია ოთხკუთხი კედლით. სოფლის გარეთ, რომელიც ითვლის 100 ოჯახს, ჩანან ბევრი ვენახები.

დაახლოებით 3 ვერსის შემდეგ, განზე დავიინახეთ ნინოწმინდის მონასტერი: ქვის ეკლესია წმ. ნინოს სახელზეა აგებული და მას ემსახურება რამდენიმე ბერი; ვალავნის შიგნით და გარეთ ცხოვრობს რამდენიმე ოჯახი.

საგარეჯომდე არის კარგი 1/2 საათის სავალი, ანუ 3 ვერსი. ეს დაბა მდებარეობს მდინარე თვალთაწყაროზე (?), რომლის კალაპოტიც არის 150 ნაბიჯის სივანისა და მოფენილია მთლიანად ქვიშაქვის და კირქვის კენჭებით. ახლა ის (კალაპოტი) უწყლოა, რადგანაც წყალი გადაგდებულია ზოგიერთი წისქვილებისათვის. ის არის იორის მარცხენა შენაკადი. საგარეჯო ვარშემორტყმულია ვალავნით, ხოლო მისი სახლების უმეტესობა ვალავნის გარეთაა. აქ არის დაახლოებით 500 მკვიდრი ოჯახი.

გზა აქეთკენ მოდიოდა აღმოსავლეთის მიმართულებით, ბორცვიან მიდამოზე, პირველი მთისწინეთის ცირის პარალელურად. საგარეჯოსთან ეს ადგილი ძალიანაა გამოყენებული: ირგვლივ გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, ქლიავი, ვარგარი და შინდი. ოთხი უკანასკნელი უკვე ყვაოდა; ასევე *Rosa canina* (ასკილი) და *Rubus fruticosus* (მაყვალი), რომლებიც ხშირად გვხვდება ღობეების გასწვრივ, უკვე ყვაოდნენ.

თბილისიდან აქამდე ვხედავდი, თუ როგორ ყვავილობაში იმყოფებოდნენ *Tussilago Farfara* (ვირის ტერფა) ხშირად, *Bulbocodium vernum*, *Crocus vernus*, *Veronica agrestis*, *Scilla amoena*, *Primula acaulis*, *Viola odorata* (ია), *Hyacinthus racemosus*, *Iris pumila*, *Vinca minor*, *Leontodon Taraxacum* (თავკომბალა). ყველა ეს მცენარე გვხვდება ასევე ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მაგრამ ყვავიან 14 დღით გვიან. აგრეთვე ყვაოდა *Viscum album* (ფითრი). საგარეჯოში ის უმეტეს წილად იყო სსხალზე და ვერხვზე, რომლებსაც თვით უკვე ეყვავილათ; ხუხაზე კი, რომელიც აქ არც თუ იშვიათად გვხვდება, ფითრი არ შემომჩნევია.

23 თებერვალს დილით გავედით საგარეჯოდან და 5/4 საათში ვავიარეთ 5 საჟენის სივანის მდინარე, რომელიც ბიედინება სოფ. მანავის 1 ვერსით ზემოთ. ეს სოფელი თითქმის მთლიანად განადგურებულია; გადარჩენილ მოსახლეთაგან მცირე ნაწილმა შეათარა თავი ოდნავ ჩრდილოეთით ვიწრო ვალავანს ციკაბო მაღლობზე.

ეს არის ყველაზე განაპირა ადგილი თვალ (?) საგარეჯოს მხარისა, რომელიც გადაქმნილია პირველი მთისწინეთის სამხრეთ კალთების გასწვრივ, თბილისიდან ამ ადგილამდე.

მანავიდან და უკვე საგარეჯოდანაც ჩვენი გზა, ოდნავი გადახრებით, მიემართებოდა ჯერ აღმოსავლეთისკენ. 1 1/2 საათში ვავიარეთ მდ. გრუვე (?), ამის მერე 2 საათში კი—მდ. ბეჭამბალი. ორივე მოედინება ჩრდილოეთ—

her, gute und Gebürgwaldung vorzüglich aus Roth-Weißbuchen und Eichen, und wegen der thonigten Verflächung des Gebürges mit hinreichender Dammerde für Ackerbau und] Weide, sehr vortheilhaft war; gegenwärtig war aber alles wüste.

Vom Bache Bedschambagi ging unser Zug in N. O., wodurch wir auf die Anhöhen des Vorgebürgs, an dessen Fuß wir vorher reiseteten, kamen. Auf denselben paßierten wir zwey tiefe Gebürgsklüfte mit Quellbächen und kamen nach anderthalb Stunden an den Ort Kudalo, wo wir die Nacht zubrachten. Den ganzen Tag war Schnee gefallen.

Kudalo steht auf den flachen, nicht hohen und nicht felsigten, sondern stark mit Thon, voller Sandstein- und Kalksteingeschiebe, und Dammerde bedeckten ersten Vorgebürge und ist mit einer Mauer als ein Viereck, jede Seite etwan 80 Schritte lang, umgeben. Die Einwohner, etwan 50 Familien wohnen in Erdhütten (ruß. Semlianki) und nehmen ihr Wasser aus einer Quelle an der Mauer.

Die hohe Lage von Kudalo zeigte am folgenden heitern Morgen eine herrliche Aussicht. In der Nähe das Dorf Dschimiti westlich, und Pechuelli und Siari jenseits einer großen Kluft nordlich. Beyde erhalten ihr Wasser aus dem Bache Lakabel, der seinen Lauf in der Kluft hat und gehören dem Fürsten Endronika Schillo. Entfernt zeigte sich in N. das von W. in O. streichende Alpengebürge mit dem gestrigen neuen glänzenden Schnee, in S. dunkel in Nebel das 2te Vorgebürge (Promontorium secundum) und näher mit einem frischen Grün gekleidete Weizen- und Gerstenfelder, von dem dunklen Schatten der Waldung des 2ten Vorgebürges begrenzt.

Den 24ten Februar des Morgens um 9 Uhr verließen wir Kudalo und ritten erst eine viertel Stunde in N. über Felder, die jetzo für die Gerstensaar gepflügt wurden; denn ließen wir uns in die schon gedachte große Kluft hinab und folgten dem genannten Bache Lakabel eine gute viertel Stunde in O. hinab. Am Bache standen einige kleine Mühlen mit horizontalen Rädern (ruß. Mutowka). Die sehr steilen Wände der Kluft zeigten Thon mit Geschieben von runden Sandsteinen, auch wenigern Kalksteinen. Nun stiegen wir in N. Ostlicher Richtung aus der Kluft und kamen auf der Fläche des Vorgebürges, nach $\frac{3}{4}$ Stunden, nach dem Dorfe Melani wo wir anhielten.

Melani gleicht Kudalo in der Lage auf dem Vorgebürge, hat aber keine Mauern, daher die Häuser weitläufiger stehen. Es gehört, wie Kudalo und Dschimiti, dem Zaar.

Von Melan gieng der Zug auf dem ersten Vorgebürge nach dem Dorfe Magaro, im Distrikt Kischea auf dem jenseitigen Ufer einer Kluft, in welcher, der Viehtränke wegen, mehrere Brunnen, wider die Weise Georgiens, graben waren. Dahin ritten wir in N. O. und gebrauchten drittheil Stunden.

ჩრდილო-დასავლეთიდან, ალბათ სათავეს იღებენ მხოლოდ მთისწინეთიდან და ერთიან იორს აარსებენა მხრიდან. ახლა ისინი წყალნაკლული არიან, გრუვეს წყალი კი მღვრიეცაა. წინათ ორივე მათგანზე იყო სოფლები, რომელთა მღებარეობაც სთიანეთის საკმაო შავმიწიანი თიხიანი ზედაპირის, წყლის, ახლოსყოფი კარგი მთის ტყეების—უმაჯერესად წითელი და თეთრი წიფლის და მუხის, —გამოისობით ძალიან გამოსაყენებელი იყო მიწათმოქმედებისა და საძოვრებისთვის. ახლა კი ყველაფერი გაოხრებულია.

მდ. ბეჭამბალიდან ჩვენი გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, რის გამოც ავედით მთისწინეთზე, რომლის ძირის გასწვრივაც ჩვენ მანამდე მივდოდით. ჩვენ გავიარეთ ორი ღრმა მთის ხეობა ნაკადულებით და 1 1/2 საათში მივედით ქოდალოში, სადაც გავათეთეთ. მთელი დღე თოვდა.

ქოდალო ზღებარეობს სწორ, არც-თუ მაღალ, არაკლდოვან, მაგრამ ქვიშაქვითა და კირქვით სავსე თიხითა და შავი მიწით დაფარულ პირველ მთისწინეთზე. ის შემორტყულია ოთხკუთხი კედლით, რომლის სიგრძე ყოველ მხრიდან თითქმის 80 ნაბიჯია. მოსახლეები—დაახლ. 50 ოჯახი—ცხოვრობენ მიწურებში (რუსულად „ზემილიანკა“) და იღებენ წყალს წყაროდან, რომელიც გადმოდის კედელთან.

ქოდალოს მაღალმა ზღებარეობამ მეორე დილას, მოწმენდილ ამინდში, გადაგვიშალა შესანიშნავი სანახაობა. ახლოს, დასავლეთისკენ, სოფელი ჯიმითა; ფეხველი¹ და ზიარი—ჩრდილოეთით, დიდი ხეობის იქითა მხარეს. ორივენი წყალს იღებენ მდ. ლაკაბელიდან, რომელიც მოედინება ხეობაში, (სოფლები) ეკუთვნიან თავად ანდრონიკაშვილს. შორს ჩრდილოეთით ჩანს დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ გადაჭიმული ალპური ქედი, ახალი, გუმბინდელი ბრჭყვიანავი თოვლით; სამხრეთით ბუნელ ბურუსში ჩანს მეორე მთისწანი, ხოლო ახლოს, მეორე მთისწინის ტყეების ჩრდილით გამოყოფილი, ახლად აწყვანებული ხორბლის და ქერის ყანები.

24 თებერვალს, დილის 9 საათზე, დავტოვეთ ქოდალო. პირველი 15 წუთი მივდიოდით ჩრდილოეთისკენ შინდვრებზე, რომლებსაც ახლა ხედავდნენ ქერის დასათესად; შემდეგ დავეშვით ქვევით დიდ ხევში, რომელიც უკვე ვახსენეთ, და ჩავყევით ზემოთ დასახელებულ მდ. ლაკაბელს 15 წუთი აღმოსავლეთისკენ. მდინარეზე იდგნენ აატარა წისქვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“). ხეობის ძალიან ციკაბო კედლები გვიჩვენებდნენ თიხას შრგვალი ქვიშაქვის და ცოტა კირქვის კენჭების ნაყარით. ჩვენ ამოვედით ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ ხევიდან და ავედით მთისწინეთის თხემზე; 3/4 საათის შემდეგ კი მოვედით სოფელ ხელაანში, სადაც გავჩერდით.

ხელაანი, თავისი შთაგორიანი ზღებარეობით, ჰგავს ქოდალოს, მაგრამ არაა შემორტყმული კედლით; ამიტომაც სახლები დგანან ერთმანეთისგან შორიშორს. ხელაანი, ისევე როგორც ქოდალო და ჯიმითი, ეკუთვნის ხეფეს.

ხელაანიდან წავედით პირველი მთისწინეთით სოფ. ზალაროში, კიშას² მხარეში, ხეობის მეორე მხარეს, სადაც საქონლისთვის წყლის სასმელად ამოთხრილია ქები, ქართული ჩვეულების საწინააღმდეგოდ. იქით ჩვენ მივდიოდით

¹ ალბათ ფხოველი.
² უნდა იყოს ქიხიცი—გ. გ.

Den 25sten Februar rückten Ihre Zaarische Hoheit eine Stunde weiter bis zum Kloster Ninoziminda; dem Hrn. Lwow und mir aber rietten sie in Magaro zu bleiben, weil es im Kloster an Futter für die Pferde fehlen würde. Dieses war uns desto lieber, da es gerade heute den ganzen Tag schneie: eine Erscheinung, die sich nach dem Zeugnisse der Einwohner seit vielen Jahren nicht ereignet hatte. Cornus mas, Prunus domestica, und Amygdalus communis stunden in voller Blüthe, die gewiß sehr gelitten haben muß. Mich hinderte das Wetter an einer guten Exkursion.

Den 26sten Februar ritten wir von Magaro in N. W. und erreichten nach einer Stunde Ninoziminda d. i. Kloster der heiligen Nino. Ihre Hoheit bewillkommten uns auf dem Wege nach der Kirche. Es ist eins der angesehensten Klöster Georgiens und der Siz eines Erzbischofs, der einige wenige Mönche bey sich hat. Diese erzählten, daß die heilige Nino bey ihnen begraben läge. Sie sey 300 Jahr nach Christi Geburt auf Befehl der Mutter Gottes, die ihr ein von ihren eigenen Haaren geflochtenes Kreuz gegeben, von Jerusalem nach Georgien gekommen, und habe unter dem dormaligen Zaar Mirian Mepe den Grund zur christlichen Religion gelegt. Die Kirche ist fast 7 Faden lang und 5 Faden breit, von Ziegeln erbauet. Inwendig sind die Ziegel der Westseite grün, blau und schwarz glasirt; so sollen alle, und die Kirche größer gewesen sein. Neben der Kirche ist ein klein Gebäude für die Mönche und ein größeres für den Erzbischof.

Auf dem Kirchhofe standen sehr dicke Walnußbäume und eines Beines dicke Buxbäume (*Buxus sempervirens*), die man auch in dieser Gegend wild findet, und die ganz blüheten.

Beim Kloster ist ein kleynes Thal die dasselbe umgebenden Höhen tragen ansehnliche Waldung. An der Nordseite ist eine Kluft und in derselben ein eingefaßter Quell, aus welchem das Kloster Wasser holet. Von Kloster liegen nach allen Seiten Dörfer in der Entfernung von 1 1/2 bis 2 Werst.

Wir waren noch und schon seit dem 22sten November, auf der Höhe des sich nordlich senkenden Vorgebürges, kamen aber nun durch die Richtung unsers Weges in W. N. W. an den nordlichen Fuß des Gebürges, dem wir I Stunde folgten und dadurch das kisichische Dorf Wagir, 75 bis 80 Werst von Teflis, erreichten.

Vom 27sten und bis 29sten Februar.

Da der Zaar theils im kisichischen Distrikte, theils mit den Lesgiern verschiedene Geschäfte abzumachen hatte, und es täglich regnete und schneie, auch die Frostnächte meine Excursionen sehr hinderten, so bemühet ich mich bey diesem Aufenthalt mit gutem Erfolge um geographische und ökonomische Kenntnisse dieser Gegenden, auch machte ich aus Wagiri einen Rapport an die Keyserliche Akademie der Wissenschaften, den der Zaar mit eigenen Depeschen nach Kislar abgehen ließ.

Vom 1sten bis 6ten März waren wir ebenfalls noch in Wagir, von wo

ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, რასაც მოვანდომეთ 1 1/2 საათი. 25 თებერვალს მისი მეფური უმაღლესობა 1 საათის საეაღზე წავიდა, ნინოწმინდის მონასტრამდე; ბ-ნ ლავოს და მე გვიჩიეს დაერჩეპილიყავით საღაროში, რადგან მონასტერში არ იქანებოდა ცხენების საყოფი საკვები. ეს ჩვენთვის მით უფრო ხელსაყრელი იყო, რომ დღეს მთელი დღე თოვდა: ასეთი თოვლი, მოსახლეობის თქმით, მრავალი წლების მანძილზე არ ყოფილა. შინაღი, შავქლიაევა და ნუში ყვარდნენ და, აღბათ, დაზიანდებოდნენ (აიხინდის გასო). ამინდმა შევიშალა ხელი მომეწყო კარგი ექსკურსია.

26 თებერვალს გავემართეთ ზღაროდან ჩრდილო-დასავლეთით და 1 საათში მივედით ნინოწმინდაში, ე. ი. წმინდა ნინოს მონასტერში. მისი უმაღლესობა შემოგვეგება ჩვენ ეკლესიის გზაზე. ეს არის საქართველოს ერთი ყველაზე შესანიშნავი მონასტერთაგანი და მთავარეპისკოპოსის საჯღომი, ჰყავს რამდენიმე ბერი. მათ გვიამეს, რომ წმ. ნინო დამარხულია აქ. ის (ნინო) ღეთისსშობლის მოთხოვნით, რომელმაც მისცა მას თავისი თმებისაგან დაწალი ჯვარი, 300 წლის შემდეგ ქრისტეს დაბადებისა, მოვიდა იერუსალიმიდან საქართველოში და მაშინდელი მეფის მირიანის დროს ჩაუყარა საფუცველი ქრისტიანულ რელიგიას. ეკლესია არის თითქმის 7 საენი სიგრძისა და 5—სიგანისა; ხაშენია აგურით. შიგნიდან, დასავლეთის მხარეს, აგურები დაფარულია მწვანე, ლურჯი და შავი ქიქურით; ამბობენ, რომ წინათ ყველა აგური ასეთი იყო, ხოლო ეკლესია უფრო დიდი. ეკლესიის გვერდით დგას პატარა სახლი ბერებისთვის და ერთი მოზრდილი მთავარეპისკოპოსისათვის.

ეკლესიის ეზოში იდგნენ ძალიან მსხვილი კაკლის ხეები და ფეხის სიმსხო ბზა, რომლებიც ამ მხარეშიც გარეული სახით გვხვდებიან; ისინი უკვე ყვარდნენ. მონასტრის ახლოს არის პატარა ველი, რომელიც შემოფარგლულია ტყით დაფარული მთებით. ჩრდილოეთის მხრიდან არის ხეობა, იქვეა წყარო, საიდანაც მონასტერი იღებს წყალს. მონასტრიდან 1 1/2—2 ვერსის დაშორებით, ირგვლივ დებარებოენ სოფლები.

ჩვენ უკვე 22 ნოემბრიდან ვიყავით ჩრდილოეთისკენ დაშებულ მთისწინეთზე; ახლა კი ჩვენი გზის მიმართულებით, დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მივედით ქედის ჩრდილოეთ ცირთან, რომლის გასწვრივაც მივედიოდით 1 საათი და მივალწიეთ ქიზიყის სოფელ ვაქირს, რომელიც მდებარეობს თბილისიდან აღმოსავლეთით 75—80 ვერსზე.

27-დან 29 თებერვლამდე.

რადგან მეფეს, ერთი მხრით ქიზიყში, მეორე მხრით ლეკებთან, ჰქონდა საქმეები მოსაგვარებელი და ყოველდღე წვიმდა და თოვდა, რაც ყინვიან დაშებებთან ერთად ჩენს ექსკურსიებს უშლიდა ხელს, ამიტომ მე ვეცადე წარმატებით გავცნობოდი ამ მხარის გეოგრაფიულ და ეკონომიურ მდგომარეობას; აგრეთვე ვაქირიდან დავწერე მე რაპორტი საიმპერატორო აკადემიაში, რომელიც მეფემ, თავის საკუთარ დებეშებთან ერთად, გაავაზენა ყიზლარში.

1-დან 6 მარტამდე ჩვენ კვლავ ვაქირში ვიყავით, საიდანაც მე მოვაწყე რამდენიმე ექსკურსია უკვე ყვავილობაში მყოფ მცენარეთა გამო, რომლებზეც მე შემდეგ მოგახსენებო. ქინქრის-ღედა თბილისიდან აქამდე გვხვდება ძალიან ხშირად და ეს მცენარე, ჰორფა, წარმოადგენს საერთოდ მხარებულს კარგ

aus. ich mehrere Exkursionen der schon häufig blühenden Pflanzen wegen machte, die ich weiterhin anführen werde. *Lamium album* war von Teflis bis hier ungemein häufig und das junge Kraut ist hier eine allgemein gebräuchliche, nicht üble Fastenspeise. *Ornithogalum* und einige schöne *Irides* blüheten jetzt.

Den Schakal (*Canis aureus* s. vorh.) hörte man hier des Nachts gewaltig kreischen.

Da diese Tage schön waren, so sangen auch die Droseln aus voller Macht. Durch die Jagd mit Hunden erhielt ich Haasen und durch Falken Fasanen.

Die ganze Natur Kleidete sich fast zusehends in ein schönes Grün.

Den 7ten März brach der Zaar von Wagir auf, um noch im kisichischen Distrikt zu reisen. Wir ritten durch ein Thal und dann dem nördlichen Fuße des Vorgebürges paralel in OSO, dadurch wir nach mehr als 2 Stunden oder etwa 14 Werst an die Quelle Gumbat kamen. Der Weg ging durch Kornfelder der kisichischen Dörfer Maschnari, Sakobo, Assanuri und Dschugani, die den ganzen nördlichen Fuß dieser Gebürgstreke mit ihren Wohnungen, Wein- und Obstgärten bedecken.

Der Zaar befahl die Quelle Gumbat mit einer Ringmauer zu umgeben, damit sie dem im Thal weidenden Vieh der genannten Dörfer, bey Lesgischen Ueberfällen zur sichern Zuflucht dienen können.

Von der Quelle ritten wir in SSW und kamen nach etwa anderthalb Werst nach dem Stephanskloster, Ziminda Stepani Chirsoeli d. i. des heil. Stephans aus der Gegend Girs. Das Kloster steht am Fuße des nördlichen Vorgebürgs an einer Kluft aus SSO, wüste. Die 10 Faden lange steinerne Kirche und ein ansehnlicher Glockenthurm sind sehr verfallen, und von Wohnungen und der Ringmauer selbst sind nur noch Trümmer. Ich fand weder Inschriften, noch konnten mir die Geschichte des Klosters betreffende Nachrichten mitgetheilt werden.

Die Spuren von Karagtsch, der ehemaligen Hauptstadt Kachetiens sind von Stephanskloster nur etwa 5 Werst im OSO am Gebürgfuß und Ufer des Alasan.

In OSO. Richtung hatten wir zu beiden Seiten des Weges Dschugani oder Zjukani, Tibani, Prasiuni, Arboschiki und Mursani und kamen nach etwa 7 Werst vom Kloster nach dem Dorfe Matschani, dem äußersten süd-östlichen des Distriktes. Es liegt auf der größten Höhe des Vorgebürges, und giebt Aussicht nach dem nördlichen Thal und Schneegebürge, und in S. nach dem Kur und den Mündungen des Alasan und Jör; Frühlingsdünfte aber trübten den Horizont.

Den 8ten März. Als wir des Morgens von Matschani aufbrachen, folgte uns ein Schwarm Suplikanten zu Fuße und zu Pferde, die dem Zaar fast überall kniend um Rechtshülfe, meist in Gränzstreitigkeiten unter sich baten und theils die streitigen Plätze zeigten.

სამარბო საქმელს. *Ornithogalum* და ზოგი მშენიერი ზამბახი ახლა ყვავიანდენ, ღამე ტურები გააკვირდნენ.

რადგან ეს დღეები მშვენიერი ამინდები იყო, შაშვები მთელი ხმით გალობდნენ. ააღლებით ნადირობის წყალობით მივიღე მე კურდღლები, ხოლო მიმინოვებით ნადირობისას—ხოხბები.

მთელი ბუნება თითქმის ჩვენ თვალწინ ღამაში მწვანით იმოსებოდა.

7 მარტს მეფე გაემზავრა ვაჭირიდან, რათა კიდევ შემოეგლო ქიზიყის მხარე. ჩვენ მივდიოდით დაბლობზე, შევძღვ მთისწინეთის ჩრდილოეთის კალთის პარალელურად აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ანაიზად 2 საათზე იეტის, ანუ თითქმის 14 ვერსის შემდეგ, სიველით გუშმათის წყაროსთან. გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების—ბაშაარის, საქობოს, ასანურისა და ჯუგაანის ყანებზე. ეს სოფლები გაშენებულია ამ მთისწინეთის მთელ ჩრდილოეთ კალთებზე თავისი სახლებით, ვენახებითა და ხეხილის ბაღებით.

სეფემ ბრანა გალავანი შემოეგლოთ გუშმათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმის დროს ამ გალავანში შეეფარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, რომელიც ამ ბინდვრებზე სოფდა.

წყაროდან ჩვენ გავეფართეთ სასხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და დაბლობით 1 1/2 ვერსის შემდეგ მივედით სტეფანეს მონასტერთან, ე. ი. წინდა სტეფანე ხირსელის მონასტერთან. გააპრტახებული მონასტერი დგას ჩრდილოეთ მთისწინეთის ცირას ხევში, სამხრეთ-დასავლეთისკენ. 10 საჯენი სიგრძის ქვის ეკლესია და დიდი სასრეკლო ალიან დანგრეულია და საცხოვრებელი სახლებისა და გალავნისაგანაც სხოლოდ ნანგრევებულა დარჩენილა. მე ვერც წარწერები ვნახე და ვერც სათანადო ცნობები მოვიპოვე ამ მონასტრის ისტორიის შესახებ.

ქახეთის ცველი დედაქალაქის ყარაღაჯის ნაშთები არის მდ. ალაზნის ნაპირას, სტეფანწინდიდან მხოლოდ 5 ვერსის მანძილზე აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით სთის ცირას.

აღმოსავლეთის—სასხრეთ აღმოსავლეთის მიმართულებით, გზის ორივე მხარეს, იყო სოფლები ჯუგანი (*Dschugani* ანუ *Zjukani*¹) ტიბაანი, პრასიანბ, არბოშიკი და მირზაანი; მონასტრიდან 7 ვერსზე სიველით მაჩხაანში, რომელიც არის ამ მხარის უკიდურესი სასხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე სოფელი. ის მდებარეობს მთისწინეთის ყველაზე მაღალ ადგილას, საიდანაც მოჩანს ჩრდილოეთის დაბლობი და თოვლიანი ქედები, სასხრეთით—მტკვარი და ალაზნისა და იორის შესართავები; გაზაფხულის ორთქლი ბურუსში ხვევდა ჰორიზონტს.

8 მარტი. როცა დილით ჩვენ გავედით მაჩხაანიდან, უკან გამოგვევა გუნდი მთხოვნელებისა, ზოგი ფეხით მოდიოდა, ზოგი ცხენზე. ისინი დაოქილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი ექნა, უმეტესად სასიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო ადგილებს.

ჩვენ უმთავრესად მივდიოდით სასხრეთისკენ, მთისწინეთის სამხრეთ მხარეზე და განსაკუთრებით ხშირ წიფლნარსა და მუხნარში. 3/4 საათის ანუ 4 ვერსის შემდეგ მივედით ქედის სასხრეთ კიდვზე და ქალიდან გაშლილ, თიხიან და ბორცვიან სტეპზე გავლით, გავედით პატარა დაბლობზე, იქ იყო

¹ ზომ არ არის ცლუენკანი?

Wir ritten meist in S. auf die Südseite des Vorgebürges und zum größten Theil in dicken Buchen- und Eichengesträuch. Nach 3/4 Stunden oder etwan 4 Werst kamen wir an den südlichen Gebürgrand und aus dem Gehölze in offene thonigte und überall hügelichte Steppe, bis zu einem kleinen Thal oder Kastel, von einigen 100 Schritten im Umfange, in welchem Kochsalz- und Bergölquellen sind. Davon weiterhin.

Von den Kochsalzquellen fast in Westen kamen wir nach mehr als einer halben Stunde oder 3 Werst an den Ursprung des kleinen Baches Ole. Auch diesen Ort befahl der Zar zur Sicherheit der auf der Höhe stehenden kisichischen Dörfer mit einer Ringmauer zu umgeben. Diese haben hier 10 bis 12 Werst von ihren Wohnungen ihre Aker und Viehtriften und oft führten die Lesgier Menschen und Vieh in die Sklaverey. Man sahe hier mehrere kleine runde und viereckige Plätze und Erdwällen, in welche die Einwohner, wenn sie die Räuber früh genug bemerken, mit ihrem Vieh fliehen und sich männlich vertheidigen. Nach einem fest beobachteten Herkommen eilt jeder Kisiche mit seinem Gewehr dahin, wo er schießen hört, und durch diese Maasregeln werden sie von den Lesgiern weit seltener, als ihre Nachbarn in Karteli heimgesucht. Nicht selten suchen auch die Kisichen ihren Verlust an Menschen und Vieh mit Gewinn zu ersetzen; sie machen nämlich Ueberfälle in dem mit ihnen gränzenden lesgischen Distrikt Dschari und nehmen was sie finden. So trieben sie den Lesgiern im Winter 1772 an 30 000 Schafe fort.

Vom Ursprunge des Baches Ole ritten wir eine Stunde in NNO und kamen von freien hügelichen Feldern am Fuße des Gebürges, nach andern 3/4 Stunden, nach dem Dorfe Bodbe.

Den 9ten März. Von Bodbe ritten wir in N. W. und kamen nach einer halben Stunde nach Magaro (s. den 25sten Februar.)

Von Magaro ging der Weg fast recht in W. bey den Dörfern Neki-vani und Tschotori, beide auf der Höhe des Vorgebürges vorbei, und gelangten nach einer halben Stunde in die große, tiefe Kluft Anagiskawi. In derselben ritten wir in N. W. und erreichten nach 3/4 Stunden das Dorf Anaga auf dem westlichen Ufer der Kluft, am Fuße des Gebürges.

Die Kluft Anagiskawi ist 10 bis 20 Faden breit und ihre steilen Wände zeigen gerundete Sandsteingeschiebe in grauen Thon gepackt. An den Seiten sprudelt eine Menge kleiner Quellen. Die Einwohner haben alle in kleine Kanäle gesammelt, die durch die Inklination des Grundes der Kluft von Zeit zu Zeit starke Schüße oder auch Fälle von 1 bis 2 Faden hoch machen. Dieser Wasserstrom von der Dicke eines Beines setzt, auf einer Strecke von 3 Werst, 43 kleine Mühlen mit horizontalen Rädern in Bewegung, die jede in 24 Stunden 200 bis 250 Pfund Mehl, die obern nämlich weniger als die untern liefern.

Von 10ten bis 12ten März blieben wir in Anaga. Ich machte eine Excursion nach der Festung Signach, der einzigen des Distrikts Kisichi.

100 ნაბიჯის გარშემოწერილობის გამაგრებული ადგილი, რომელშიც იმყოფებოდა სუფრის მარჯობის და ნავთის წყაროები; ამაზე შემდეგ.

ამ იარაღის წყაროებიდან, თითქმის დასავლეთით, 1/2 საათში, ანუ 3 ვერსის შემდეგ, მივედით პატარა მდინარის ოლის სათავესთან. მივყვამ ბრძანა შემოველოთ კედლით ეს ადგილიც მაღლობზე მდებარე ქიზიყის სოფლების უსაფრთხოებისთვის. ამ სოფლებს აქ, თავიანთი საცხოვრებლებიდან 10—12 ვერსზე, ჰქონდათ ყანები და საივრები და ლეკები ხშირად იტაცებდნენ პირუტყვს და ხალხს ტყვედ იყვარებოდნენ. აქ ჩანდა პატარა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვრებნი აფარებდნენ თავს და პირუტყვს, როცა დროზე შეამჩნევდნენ მხარცველებს, და მამაცად იცავდნენ თავს. მკაცრად დადგენილი წესის თანახმად, ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის სროლის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში. არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინაზღაურონ დანაკლისი ხალხისა და პირუტყვისა; ამიტომ ისინიც ესხიან თავს მათ მეზობლად მდებარე ლეკურ რაიონს ჰარს და შოაქეთ ყველაფერი, რასაც მოახელთებენ. ასე მაგ., 1772 წლის ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმორეკეს 30 000 ცხვარი.

ზღ. ოლის სათავედან ჩვენ წავედით ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და გაშლილი ბორცვიანი ბინდვრების გავლით, რომელიც აკრავს ქედის ცირს, 3/4 საათში ვიყავით სოფელ ბოდბეში.

9 მარტი. ბოდბიდან გავემართეთ ჩრდილოეთ-დასავლეთით და 1/2 საათში მივედით მდაროში (იხილეთ 25 თებერვალი).

მდაროდან გზა მიდიოდა თითქმის პირდაპირ დასავლეთისკენ, სოფლების ნეკივანის¹ და ქოტორის ახლოს (ორივენი მთის თხემზე მდებარეობენ) და 1/2 საათში მივედით დიდ, ღრმა ხეობაში—ანაგისკარში. ამ ხეობით გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 3/4 საათში მივადწიეთ სოფელ ანაგას, რომელიც მდებარეობს ხეობის დასავლეთ სანაპიროზე, ქედის ცირას.

ანაგისხევის ხეობა არის 10—20 საყენის სიგანისა. მის ციკაბო კედლებში ჩანან ნაცროსფერ თიხაში არეული ქვიშაქვის კენჭები. კალთებზე ჩამოედინებიან უამრავი პატარა წყაროები. მცხოვრებლებმა ისინი შეაგროვეს პატარა არხებში, რომლებიც ხეობის ნიადაგის დაქანების გამო ხანდახან მსღავრად ვარდებიან 1—2 საყენის სიმაღლიდან. წყლის ამ ნაკადს—ფეხის სიმსხოსი—3 ვერსის მანძილზე მოარაობაში მოჰყავს 43 პატარა წისქვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში იძლევა 200—250 გირვანქა ფქვილს, ამასთან უფრო ზევით მდებარენი ნაკლებს იძლევიან, ვიდრე ქვემოთ მდებარენი.

10 დან 12 მარტამდე დავრჩით ანაგაში. მე მოვაწყვე ექსკურსია სიღნაღის ციხისკენ, რომელიც ერთადერთი ციხეა ქიზიყის მხარეში. ის მდებარეობს პირველი სანხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთ კალთის ძირას, სოფლების საქობოს და მაშნაარის ახლოს. შემდეგში ამ მხარის შესახებ მეტს ვიტყვი.

თიხიან მაღლობებზე გვხვდებოდა პატარა ხერცხვები ტარანტულით (Ara-

¹ ალბათ ნუკრიანი—გ. გ.

Sie liegt auf dem südlichen Vorgebürge am nordlichen Fuß desselben, bey den Dörfern Sakobo und Maschnari. Davon bey diesem Distrikt ein mehreres.

Auf den thonigten Höhen findet man viele kleine Löcher mit Taranteln (*Aranea Tarantula* L.) denen am Terek gleich.

Ich fand hier Gelegenheit von den Lesgiern Nachrichten zu erhalten.

Den 13ten März verließen wir Anaga und mit diesem äussersten Dorfe auch den kisichischen Distrikt, denn das Dorf Baidar gehört, so nahe es auch bey Anaga liegt, schon zu einem andern kachetischen Distrikt, in welchem wir nun reiseten.

Auf unserem Wege in WNW. kamen wir durch einen fast trocknen Bach, an welchem das Dorf Baidar stand.

Nach einer halben Stunde hatten wir das Dorf Kardanach an einem Bache und nach 2 Stunden den Bach Achtala. Auf dem Wege sahen wir am nordlichen Fuße des Vorgebürges die Dörfer Bakurziche, Kolaki, Wedschin und Gurdshani. Von Achtala kamen wir nach anderthalb Stunden bey den Dörfern Dschumlaki und Achasche vorbey nach dem Dorf Weliziche¹. Die Häuser sind von kartelischer Bauart. Der Ort hat eine Mauer und eine Kanone.

In Weliziche² musste ich einen Studenten und 3 Kosaken als Kranke und auch einige beschädigte Pferde hinterlassen. Der Zar, der es erfuhr, befahl gleich, daß den Leuten Wein, Brodt und Hüner und den Pferden Gersten und Heu, unentgeltlich geliefert werden solle³.

Den 14ten März. Von Weliziche⁴ ritten wir eine Stunde in ONO⁵ bis zum Flusse Alasan, der hier bis 100 Schritte breit war und durch denselben. Er war etwa 3 Fuß tief, hatte trübes Wasser, und am Grunde sehr kleine Steine. Er war auch nicht reißend. Seine Ufer waren nur einige Fuß hoch. Von denselben breitet sich in N. und S. ein ebenes Thal aus, in welches sich von Norden die Alpen und von Süden das Vorgebürge senket. Es ist von N. nach S. etwa 20 Werst breit, und von O. in W. etwa 100 Werst lang.

Vom Ufer des Alasan ritten wir noch eine halbe Stunde in ONO⁶. und erreichten das Dorf Ganas und das diesem N. O. ganz nahe Dorf Tzikani. Beide sind die äussersten Gränzörter in O. des an der Nordseite des

^{1,2} Weliziche] Gireliziche, P.

³ Den 13ten März—unentgeltlich geliefert werden solle] d. 13 März 1772. von Anaga aufgebracht, gleich darauf Baidar passiert und 1 St. nach WNW bis Kardanach; daselbst Mittag gehalten. Von da 2 St. nach WNW bis zum wachsenden Jügel und tönigte Beryoelbrunne, der Achtala genannt wird; um den herum alles unfruchtbar; von 1 1/2 St. in der Direktion Bakurziche, Kolaki, Wedgin, Gurdshani, Dschumlaki und Achasche vorbei bis Weliziche, daselbst Kranken nachgelassen, G.

⁴ Weliziche] Gireliziche, P.

⁵ ONO] NO, P.

⁶ ONO] N, P.

nea Tarantula L. — ტარენტული ობობა), რომელიც ჰგავს თერგზე გავრცელებულს.

აქ მე მომეცა შემთხვევა მიზელო ცნობები ლეკების შესახებ.

13 მარტს ჩვენ დავეტოვეთ ახაგა და ამ განაირა სოფლით აგრეთვე ქიზიყის მხარეც, რადგან სოფელი ბაიდარი, თუმცა ის მდებარეობს ალიან ახლოს ანავასთან, ეკუთვნის უკვე კახეთის სხვა ხზარეს, სადაც ჩვენ ახლა მივდიოდით.

დასავლეთის—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით ჩვენ მივედით თითქმის მთლად ამომშრალ პატარა მდინარესთან, რომელზედაც მდებარეობს სოფელი ბაიდარი.

1/2 საათში ჩვენ გავიარეთ მდინარეზე მდებარე სოფელი კარდანახი, 2 საათის შემდეგ კი—მდინარე ახტალა. გზაზე დავინახეთ მთისწინეთის ჩრდილოეთ ცირას სოფლები: ბაქურციხე, კოლაქი, ვეჯინი და გურჯაანი. ახტალიდან 1 1/2 საათში სოფლების ჩუშლაყის და ახაშენის გავლით, მოვედით სოფელ ველისციხეში. სახლები აქ ქართლური ტიპისაა. ამ ადგილს აქვს გავაფაი და ქვებები.

ველისციხეში მე დავტოვე ერთი სტუდენტი და სამი კახაკი, ავადმყოფები, აგრეთვე რამდენიმე ცხენი დაზიანების ვაშო. მეფემ, როგორც კი გაიგო ამ ამბის შესახებ, მაშინვე ბრძანა, რათა უფასოდ მიეცათ ავადმყოფებისათვის (den Leuten) ღვინო, პური და ქათამები, ხოლო ცხენებისათვის ქერი და თივა¹.

14 მარტი. ველისციხიდან 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ალაზნამდე, რომლის სიგანეც აქ დაახლოებით 100 ნაბიჯია, და გადავედით მასზე. მისი სიღრმე იყო 3 ფუტი, ჰქონდა მღვრიე წყალი და ფსკერზე წალიან წვრილი ქვები. დინება არ იყო სწრაფი. მისი ნაპირები იყო მხოლოდ რამდენიმე ფუტი სიმაღლის. მისგან ჩრდილოეთით და სამხრეთით გადაჭიმული იყო სწორი ველი, რომლისკენაც ჩრდილოეთიდან ეშვება ალპები, სამხრეთიდან—მთისწინეთი. ეს ველი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 20 ვერსის სიგანისაა, ხოლო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ—100 ვერსის სიგრისა.

ალაზნის ნაპირიდან ჩვენ მივდიოდით 1/2 საათი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მივედით სოფელ გავახამდე, აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით სულ ახლოსაა სოფელი ჭკაიანი. ესენი არიან კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი სასაზღვრო ადგილები ამ ველზე, რომელიც² მდებარეობს ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეზე. ამბობენ, რომ წინათ ქართველები სახლობდნენ აგრეთვე კიდევ უფრო შორს, აღმოსავლეთით. ახლა კი ლეკეთ ჰარის სოფელ ბელაქანამდე, რომელიც მდებარეობს გავახიდან 30 ვერსზე, აღარ გვხვდებიან (ქართულები). მიუხედავად მტრულად განწყობილი ლეკების სიახლოვისა, ამ სოფლებს არ აქვთ სიმაგრეები და ცხოვრობენ უკეთეს პირობებში, ვიდრე უფრო

¹ 13 მარტს—ქერი და თივა, პ.] 1772 წ. 13 მარტს გავედით ანავიდან, მაშინვე გავიარეთ ბაიდარი და 1 საათში დასავლეთის—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით კარდანახში; იქ ვისადილეთ. იქიდან 2 საათში დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მხარდ ბორცვამდე და თიხიან ნავთის წყარომდე, რომელსაც ახტალას უწოდებენ; გარშემო ყველაფერი უნაყოფოა; იქიდან 1 1/2 საათში ბაქურციხის, კოლაქის, ვეჯინის, გურჯაანის, ჩუშლაყისა და ახაშენს გაქლით ველისციხეში, სადაც ავადმყოფები დავტოვეთ, გი უ ლ დ.

² ლაპარაკია ალაზნის ჩრდილოეთით მდებარე კახეთის ნაწილზე—გ. გ.

Alasans gelegenen Theils von Kachetien. Ehemals sollen noch weiter östlich von Georgianern bewohnte Oerter gewesen sein. Jetzo aber ist bis zu dem lesigisch D[sch]jarischen Dorfe Belakan, welches man über 30 Werst von Ganas entfernt hält, keines mehr. Ohngeachtet der Nähe der feindseligen Lesgier, haben doch diese Dörfer keine Befestigung und leben im bessern Wohlstande als in dem weit entfernten Karteli. Sie sind der Scharmützel mit den Lesgiern gewohnt, heimsuchen die D[sch]jarischen Lesgier so oft als diese sie, und rauben sich mit ihnen wechselseitig Menschen und Vieh.

Ganas oder Gauas liegt kaum 2 W. vom eigentlichen ziemlich steilen Fuße des Hauptgebürges (Jugum subalpinum) am Bache Ganas. Längs der Kluft dieses Baches geht ein Weg, auf welchem man in einer sehr starken Tagereise zu der an der Nordseite des Hauptgebürges wohnenden Nation Kabutsch, und von da zu den lesiginischen Distrikten Kahaiso und Chunsag gelangt.

Von Ganas ritten wir in WNW. durch hier gewöhnliche Waldung und hatten nach anderthalb Stunden den Bach Bursa und nach einer halben Stunde den Bach Durusch. An dessen Ufer und am Fuß des Hauptgebürges steht die Festung Kwaraeli auch Kwareli. Sie besteht wie die vorigen aus einer Mauer, die einen Quadratplatz von 150 Schritt im Durchmesser einfaßt. In diesem Platze wohnt fast niemand, sondern neben der Festung in der Kluft, in welcher der Bach Duritsch aus dem Gebürge kömmt, und auf den Ufern der Kluft, wo sie auch ihre Gärten haben. Am Bache selbst sind kleine Mühlen. Die Häuser der Einwohner sind von kisichischer Bauart. In Kwareli hat der Episkoposi Nekreseli seinen Siz. Am Gebürge soll Fagus Castanea häufig wild wachsen.

Von Kwareli oder Kwaraeli hat man im Gebürge, Dido in N. Tuschi in N. W. und den lesigischen Distrikt Anzug in NO¹.

Den 15ten März brachen wir früh von Kwareli auf und erreichten nach einer Stunde Weges in WSW das Dorf Lomiziche am kleinen Bache Kui oder Kui Tskaro (Kuiquelle). Dieses und das eine halbe Stunde in WSW entfernte Dorf Wepchi Ziche legte der Zar Heraclius etwa n vor 10 Jahren von den Ueberbleibsel und mit den Ueberbliebenen mehrerer, durch die Lesgier zerstörter Dörfer an. Beide enthalten kaum 50 Familien und sahen noch sehr wüst aus¹, doch war schon Wein, Aprikosen, Pfirsichen, die sehr blüheten, und einige andere Fruchtbäume gepflanzt. Wir wurden hier, wie es in Georgien in den Faßten gebräuchlich ist, nemlich bloß mit Speisen aus dem Pflanzenreich, ohne Fische bewirthet.

¹ Den 14 März.—Distrikt Anzug in NO. P.] Den 14 März. Von da aufgebrachen und 1 St. nach ONO bis zum Alasan; durch denselben und draus 1/2 St. nach ONO bis Ganas. Dieser Weg gieng durch dickes Gehölze, in dem Eiche, Weisbuche und Rust-

მოშორებულ ქართლში. ისინი მიეჩვივნენ ლეკებთან შეტაკებებს; თავს ესხმინ ქარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელი მათვე, და სტაკეზნ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს.

გავაზი მდებარეობს 2 ვერსის მოშორებით საკუთრივ მთავარი ქედის თითქმის ციკაბო ირისგან, მდ. გავაზზე. გზა მიდიოდა ამ მდინარის ხეობის გავლობით, რომლითაც ერთი დღის მოგზაურობით შეიძლება გადასვლა კაბუჩის ხალხში, რომლებიც ცხოვრობენ მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე; აქედან კი ლეკების მხარეებში კახაისოსა და ხუნდაზში.

გავაზიდან ჩვენ გავემართეთ დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და, აქაური ჩვეულებრივი ტყის გავლით, 1 1/2 საათში მივედით მდინარე ბურსამდე, ხოლო 1/2 საათში—მდინარე დურუჯამდე. მის ნაპირზე და მთავარი ქედის ძირას მდებარეობს ყვარელის ციხე. ის, ისევე როგორც ზემოთშეხვედრილები, შეიცავს ვალავანს, რომელიც ფარგლავს ფართობს 150 ნაბიჯის დიამეტრისას. ამ მოედანზე თითქმის არაფერია ცხოვრობს. ცხოვრობენ ციხის ახლო ხეობაში, სადაც მიედინება ქედიდან ჩამომდინარე დურუჯი და ხეობის ნაპირებზე, სადაც მათ აქვთ აგრეთვე ბაღები. ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ყვარელი არის ნეკრესელი ეპისკოპოსის ადგილსამყოფელი. ამბობენ, რომ ქედზე იზრდება გარეული წაბლი.

ყვარელიდან მთებში მდებარეობენ: დიდო—ჩრდილოეთით, თუშეთი—ჩრდილო-დასავლეთით და ლეკების რაიონი ანწუხი—ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

15 მარტს ადრე გავედით ყვარელიდან და 1 საათში დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მოვედით სოფელ ლომისციხეზე, რომელიც მდებარეობს პატარა მდ. კუიწყაროზე. ეს და, მოშორებული მისგან დასავლეთით—სამხრეთ დასავლეთით 1/2 საათის სავალზე, სოფელი ვეფხისციხე ერეკლე მეფემ დაასახლა დაახლოებით 10 წლის წინათ იმ სოფლების ნარჩენებისა და გადარჩენილ მოსახლეთაგან, რომლებიც ლეკებმა მოაიხრეს. ორივენი შედგებიან 50 ზე ნაკლებ ოჯახისაგან და გამოიყურებიან ძალიან უდაბურად, მაგრამ უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატამი, რომლებიც უკვე ყვალდნენ და ხეხილის კიდევ სხვა სახეები. აქ ჩვენ გავვიმასპინძლდნენ, როგორც ეს საქართველოში მარხვის დროსაა მიღებული, მხოლოდ ბოსტნეულის საკვებით, უთევზოდ.

er. Nahe bei Ganas in O. ist noch das Dorf Tzikani, welches das äusserste georgische Dorf ist; darauf erreichten in O. den Iesgischen Distr.ikt Tschar folgl. Nach dem Mittagmal von Ganas aufgebrachen bis zum Bach Bursa 1 1/2 St., bis zum Bache Duritsch 1/2 St. an den Kwareli zelegen; der Weg ging am Fuß des Gebürges nach WNW. Von Kwareli am Gebürge in N. Dido, in NW Tuschi, in NO. Anzug. Allhier in Blüthe Ficaria, Vennica agr. Valetia Ceurcata... Kwareli ist der Siz des Episkoposi Nekreseli, die Festung ist leer. Die Einwohner wonen in hölzernen kischisch. änllich. Häuser. Von der Festung in N. in der Kluft des Flusses an beiden Seiten (sind) viele Mühlen mit horizontal..., G.

Von Lomiziche ritten wir in NW. und kamen nach anderthalb Stunden (etwan 9 Werst) nach Tschilda am Flusse Tschelti. Tschilda liegt¹ in einem kleinen Thal, zwischen dem nördlichen höhern und südlichen niedrigeren Gebürge, welches sich hier endigt. Es² besteht aus Kalkstein, und hatte Gebüsch aus³ *Carpinus betulus*, *Cornus mas*, *Ficus carica*, *Rhamnus paliurus* und *saxatilis*, *Jasminum*, *Crataegus oxyacantha* und *Rhus cotinus*.

Den 16ten März brachten wir wegen Regenwetter in Tschilda zu. Dieses Dorf gehört theils dem Patriarchen, theils andern Fürsten. Man hält hier viele Ziegen und Schaaf. Letztere sind klein. mit einem kleinen Fettschwanz, ohne Hörner, mit guter, weicher, krauser Wollé. Hier war der Sommergersten schon Zoll lang aus der Erde⁵. Wie in Kwareli sind auch hier Weinreben- und Maulbeerbäume häufig. Die Gärten werden mittelst der aus dem Tschelti in dieselben geführten Graben gewässert. Die Betten der Flusse, die von dem jugo subalpino aus Norden kommen, sind voll mit schwarzen Tafelschiefer, weil dies jugen so hoch ist, daß dieser häufig und mächtig ist. Nur am Fuß ist die Bergart Kalkstein⁶.

Den 17ten März. Der heutige Weg ging in W. wenig nördlich, ganz am Fuße des Schiefer- und Kalkgebürgs (Jug. subalpinum).

Von Tschilda hatten wir nach 1/4 Stunde Sabueti, an einem kleinen Gebürgebache am Fuß des Gebürgs⁷ und nach 1/2 Stunde den Fluß Zubani. der aus NW. aus dem Gebürge kömmt und am Fuß des Gebürgs den Bach Boties aufnimmt; an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen⁸ die kleine Festung Gremi steht, mit einer Kirche, einem Schießthurm und ein paar Häusern, nur 2 kleine Toor gehen zu derselben⁹.

In dem nahen Thal stand die ehemals ansehnliche Stadt Gremi, von welcher noch 5 Kirchen übrig sind, deren einige georgianische, andere armenische Inschriften haben.

Am linken Ufer des Zubani steht hier das kleine Dorf Euuiseli¹⁰.

Von Gremi kamen wir nach einer Stunde durch einen kleinen Bach und dann nach 2 Stunden zum Fluße Lopata, an dessen rechten Ufer¹¹ am Fuß des Gebürgs die Festung Artana steht. Vordem hatten die Lesgier und Kisen für ihre räuberischen Streifereyen nach Kachétien und Georgien an diesem Fluß einen gemeinschaftlichen Weg. Eine Stunde von derselben hatten wir den Bach Tschitschakwa und nach 1/4 Stunden den Fluß Stori, an dessen linken Ufer¹² das Dorf Pschawel und am rechten¹³ die Festung Laliskur stehen. Dasselbst Halte¹⁴.

¹ Den 15ten März—sehr wüst aus] D. 15. März von Kwareli 1 St. nach WSW bis Lomiziche, an der Westseite des Baches Kuitskaro (d. i. Kuitquelle), hier zu Mittag Halte. Dies Dorf und Wepchi-Ziche, welches 1/2 St. von hier in WSW gelegen, sind erst vor 10 Jahre angelegt, G.

² Tschilda liegt, G.] der seinen Lauf...hat, P.

³ Es, P.] dieses südliche, G.

⁴ hatte Gebüsch aus, P.] es war bedeckt mit Gesträuch von, G.

⁵ Hier war—Erde<P.

ლომისციხიდან ჩვენ გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთით და 1 1/2 საათში (დაახლოებით 9 ვერსის შემდეგ) მივედით შილაში, ჩელთის-წყალზე, შილა მდებარეობს¹ პატარა დაბლობზე, ჩრდილოეთის უფრო მაღალ და სამხრეთის შედარებით დაბალ ქედის შორის, რომელიც აქ თავდება. ის (სამხრეთისა—გიულდ.) შეიცავს კირქვას და აქვს ბუჩქნარი შემდეგი მცენარეებისა: რცხლა, შინდი, ლელი, *Rhamnus paliurus* და *saxatilis*, *Jasminum*, *Crataegus Oxyacantha* (კუილი) და თრიმლი.

16 მარტი წვიმის გამო გავატარეთ შილაში. ეს სოფელი ნაწილობრივ ეკუთვნის აატრიაჩს, ნაწილობრივ სხვა თავადებს. აქ ჰყავთ ბევრი თხები და ცხვრები. უკაასკხელნი აქ აატარა ზომისაა, აატარა ცხიმკუდიებით, რქები არ აქვთ. აქვთ კარგი, რიილი და ხუჭუჭი მატყლი. საგაზაფხულო ქერი აქ უკვე დიუმიზე იყო ამოსული მიწიდან². როგორც ყვარელში, აქაც ხშირად გვხვდება ვეხახები და თუთის ხეები. ბაღები ირწყვეთა ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით. მდინარეების კალაოტები, რომლებიც მოედითიდან *jugo subalpino*-დან, ჩრდილოეთიდან, სავსეა შავი დაფის ფიქალით. რადგან ეს ქედი ასე მაღალია, ესეც ხშირი და მაგარია. მხოლოდ ირას არის კირქვის ქაეაი.⁴

17 მარტი. დღევანდელი გზა მიდიოდა დასავლეთისკენ, ნაკლებ ჩრდილოეთით, ზედ ფიქალიას და კირქვიან მთების (*Jug. subalpinum*) ირში.

შილდიდან 1/4 საათში გავიარეთ საბუეთი, მდებარე მთის პატარა მდინარეზე ქედის ირას⁵; ხოლო 1/2 საათის შემდეგ—მდინარე წუბანი (?), რომელიც გამოდის ქედიდან ჩრდილო-დასავლეთიდან და მთის ირთან იერთებს მდინარე ბოტიეს, რომლის შესართავთაააც, დასავლეთით, დაბალ კირქვიან კლდეზე⁶ დგას პატარა ციხე გრემი ეკლესიით, კოშკით და რამდენიმე სახლით. მხოლოდ ორ პატარა ქიშკარს მივყავართ მათკენ⁷.

იქვე ახლოს დაბლობზე იყო წიათ მიწვეილოვანი ქალაქი გრემი, რომლისგანაც კიდე დარჩა 5 ეკლესია. ამათგან ზოგს აქვს ქართული წარწერები, ზოგსაც სომხური. წუბანის მარცხენა ნაპირზე დგას პატარა სოფელი ენისელი⁸.

გრემიდან 1 საათის შემდეგ გავიარეთ აატარა მდინარე; კიდე 2 საათში მივედით მდინარე ლაპოტაზე, რომლის მარჯვენა ნაპირზეც⁹, მთის ირში, დგას ციხე არტანა. წინათ ლეკებს და ქისტებს აქ, ამ მდინარეზე, ჰქონდათ საერთო გზა თავისი ყაჩაღური თავდასხმებისათვის კახეთზე და საქართველოზე. 1 საათის შემდეგ აქედან გავიარეთ მდინარე ჩიჩაყვა და 1/4 საათში—მდინარე სტორი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც¹⁰ მდებარეობს სოფელი ფშაველი, ხოლო მარჯვენაზე¹¹—ლალისყურის ციხე. იქ შევისვენეთ¹².

გვ. 31. 15 მარტი—ძალიან უდაბურად, 3 ალ.] 15 მარტი ყვარელიდან 1 საათი [მივიდოდით] დასავლეთ—სამართ-დასავლეთით ლომისციხემდე, [ის მდებარეობს] მდ. კუიწყაროს დასავლეთ მხარეზე, აქ სადილად შევისვენეთ. ეს და სოფელი ვეფისციხე, რომელიც აქედან 1/2 საათის სავალზეა დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, მხოლოდ 10 წლის წინ არიან დასახლებულნი, გ. ი. ულ.

¹ შილა მდებარეობს, გ. ი. ულ.] რომელიც მოედინება, 3 ალ. ² აქვს ბუჩქნარი შემდეგი

⁴ Die Betten—Kalkstein<P. ⁷ am Fuß des Gebürges<P. ⁸ an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen, G.] daselbst, P. ⁹ nur 2—demselben<P. ¹⁰ Am linken—Enuiseli, P.] Ein bewontes kleines Dorf ist izt an der Ostseite des Zubani, das Enuiseli genant wird, G. ¹¹ rechten Ufer, P.] Westseite, G. ¹² linken Ufer, P.] Ostseite, G. ¹³ am rechten, P.] Westseite, G. ¹⁴ daselbst Halte<P.

Die heutige Gegend, der Fuß des Gebürges nemlich, war waldigt und Eichen, Weiß und Rothbuchen die gemeinsten Baumarten.

Ueberall waren in Gärten Wein, Granaten, Feigen, und alles in Europa gewöhnliche Obst sehr häufig. auch ist der Seidenbau sehr beträchtlich, denn jede Familie gewinnt jährlich 2 bis 4 Pud Kokons, wovon das Pfund zu 60 bis 90 Kop. verkauft wird.

Der Viehstand war überall geringe. Man hält hier viele Gänse und Hühner. selten Kalkunen.

Kraniche und Kropfgänse (Onocrotalus) zogen in großen Schaaren nach Norden, auch erscheinen die Schwalben.

D. 18. März 1772 in Laliskur übernachtet. Von da einige 100 Schritte nach N. ist auf einem Kalksteinfelsen eine kleine Festung. Die Stadtmauern sind ein Viereck, jede¹ an 100 Schritte lang. Die Einwohner leben größtenteils ausserhalb. Von da etwan $\frac{1}{4}$ St. nach W. ist das Dorf Tachtiziche gelegen; und von da $\frac{1}{4}$ St. weiter in W. folgt die Festung Magrani an der Westseite des Baches Pscha, und von da an $1\frac{1}{2}$ St. weiter in W. ist das Dorf Bachtrioni gelegen am Fuß des Gebürges und am Alasan, der hier aus den Gebürge tritt; das ist der letzte an der Nordseite des Alasan gelegene Ort².

Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW³ bis zum Alasan und daraus durch denselben. Das Wasser gieng den Pferden über den Bauch, fließt aber ganz sanft und von da nach $\frac{1}{4}$ St. bis zu der⁴ Festung und dem Kloster Alawerdi; daselbst Halte⁵. Die 60 Schritte lange und 30 Schritte breite steinerne, mit Topfstein belegte Kreuz-Kirche ist mit einer Mauer in Viereck umgeben, deren Seiten an 120 Schritte halten⁶. Alawerdi steht am Bache Achsniskewi, des Alasan. Den Boden des Wassers decken gerundete Kalksteinbrocken⁷, und an der Nordseite verbindet sich mit diesen

¹ jede < P.

² D. 18. März—gelegene Ort. G.] Nahe bey Laliskur ist eine den beschriebenen ähnliche Festung auf einem Kalkfelsen. Sie bildet ein Viereck, dessen Seitenmauern etwan 100 Schritte lang sind. Ihre meisten Einwohner haben die Häuser ausser der Mauer.

Den 18. März. Von Laliskur in W. hatten wir nach einer viertel Stunde das Dorf Tachtiziche und noch nach einer viertel Stunde die Festung Magrani am rechten Ufer des Baches Pscha.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Bachtrioni am Alasan, der hier aus dem Gebürge kommt. Dieses ist das nordlichste Dorf am Alasan, P.

³ Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW, G.] Wir ritten, P.

⁴ bis zum—zu der, G.] durch den über 3 Fuß tiefen, hier sanft fließenden Alasan und kamen nach einer viertel Stunde zur, P.

⁵ daselbst halte < P.

⁶ Die 60 Schritte—120 Schritte halten, G.] Beyde sind eines, denn eine Mauer umgibt die Klosterkirche als ein Viereck. Sie ist an jeder Seite 120 Schritte lang. Die Klosterkirche ist eine Kreuzkirche mit Topfsteinfliesen belegt, P.

⁷ Alawerdi steht—Kalksteinbrocken, P.] An der Süd- und Ostseite der Kirchmauer fließt der aus NW aus der Vorgebürge kommende und kleine Kalkstein führende Bach Achsniskewi, G.

დღევანდელი ადგილები, სახელდობრ მთისძირი, დაფარული იყო ტყით, უმეტესწილად გვხვდებოდა შემდეგი ხეები: მუხა, წითელი და თეთრი წიფელი.

ყველგან ბაღებში იყო ყურბანი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი, რაც ევროპაშია გავრცელებული; მეაბრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია: ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2—4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60—90 კაპიკად.

მესაქონლეობა ყველგან უმნიშვნელოა. ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები.

წეროები და Onocrotalus¹ მიფრინავდნენ დიდი გუნდებით ჩრდილოეთისკენ; გამოჩანდნენ მერცხლებიც.

1772 წ. 18 მარტი გავათენეთ ლალისყურში. მისგან რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით ჩრდილოეთისკენ, კირკვიან კლდეზე დგას აატარა ციხე. ვალავანი არის ოთხკუთხი, თითოეული [შხარე] 100 ნაბიჯის სიგრძისა. მოსახლეობა უმეტესად მის გარეთ ცხოვრობს. აქედან დასავლეთით 1/4 საათის სავალზე არის სოფელი ტახტიციხე, ხოლო იქიდან 1/4 საათის გზაზე დასავლეთით მალრაანის ციხე, მდ. ფშას დასავლეთ ნაპირზე. იქიდან კი 1 1/2 საათის მოშორებით დასავლეთით არის სოფელი ბახტრიონი, რომელიც მდებარეობს მთის ძირში და მდ. ალაზანზე; ალაზანი აქ გამოდის მთისწიფითიდან. ეს არის ალაზნის ჩრდილოეთ ხმარეს მდებარე უკანასკნელი ადგილი².

ლალისყურიდან 1 საათი მიედით საიხრეთ-დასავლეთით ალაზანზე, მერე გავედით წყალში. წყალი ცხებებს მუტელს ზევით წვედებოდა, მაგრამ სავსებით მდორედ მოედინებოდა და იქიდან 1/4 საათში მივედით ალავერდის ციხესა და მონასტერში; იქ შევისვენეთ. ჯვრის ფორმის ეკლესია 60 ნაბიჯის სიგრძისა და 30 ნაბიჯი სიგანისაა. ის ნაშენია ქვით და მოპირკეთებულია ფილაქნებით. მას გარს არტყია ოთხკუთხი ვალავანი, რომლის გვერდები 120 ნაბიჯის სიგრძისაა³. ალავერდი მდებარეობს მდ. ახსნისხეზე, ალაზნის შენაკადზე. წყლის ფსკერი მოფენილია მრგვალი რიყის ქვებით. ჩრდილოეთით მას ერთვის ალაზნის აატარა ტოტი აქ საჯდომია ეპისკოპოსისა (ეპისკოპოსი ალავერდელი),

მცენარეებისა, პაღ. დაფარულია შემდეგი მცენარეების ჯაგნარით, გიჟღ. ⁴ საგახაფხულო ქერი—მიწიდან < პაღ. ⁵ მდინარეების კალაპოტები—კირკვის ქანები < პაღ. ⁶ ქედის ძირას < პაღ. ⁷ რომლის შესართავთანაც—კლდეზე, გიჟღ. იქ, პაღ. ⁸ მხოლოდ ორ—მათკენ < პაღ. ⁹ წუბანის—ენისელი. პაღ. დასახლებული პატარა სოფელი ამჟამად დგას წუბანის აღმოსავლეთ მხარეზე; მას ჰქვია ენისელი, გიჟღ. ¹⁰ მარჯვენა ნაპირზეც, პაღ. დასავლეთ მხარეზე, გიჟღ. ¹¹ მარჯვენა ნაპირზეც, პაღ. აღმოსავლეთ მხარეზე, გიჟღ. ¹² იქ შევისვენეთ < პაღ.

¹ ჩინახევიანი ბატები (?).

² 1772 წ.—უკანასკნელი ადგილი გიჟღ. ლალისყურის ახლოს, კირიან კლდეზე არის აღწერილის მსგავსი ციხე. ის არის ოთხკუთხი, რომლის მხარეები დაახლოებით 100 ნაბიჯი სიგრძისაა. მისი მოსახლეობის უმეტესობას სახლები კედლის გარეთ ავთ.

18 მარტს. ლალისყურიდან დასავლეთით 1/4 საათში გავიარეთ სოფელი ტახტისციხე და კიდევ 1/4 საათში—მდ. ფშას მარჯვენა მხარეს მდებარე მალრაანის ციხე.

1 1/2 საათში მივედით ალაზანზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში. ალაზანი აქ გამოდის მთიდან. ეს არის ალაზანზე ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე სოფელი, პაღ.

³ ჯვრის ფორმის—120 ნაბიჯი სიგრძისაა, გიჟღ. ორივე გვერთთანებულა, რადგან ოთხკუთხა ვალავანი არტყია გარს მონასტრის ეკლესიას. მისი სოფელი მხარე 120 ნაბიჯის სიგრძისაა. მონასტრის ეკლ. არის ჯვარის ფორმისა და მოპირკეთებულია ფილაქნებით. პაღ.

ein kleiner Abfluß des Alasans¹. Ein Bischof (Episkoposi Alawerdi) hat hier seinen Sitz. Zu seiner Eparchie gehört auch Telau, welches man von hier in SO. sahe.

Es regnete und gewitterte heute den ganzen Tag. darüber in den schlechten Hütten allhier alles schwam. Im heitern Abend sahe man von hier das Hauptgebürge in N., das Vorgebürge in S. und das beide verbindende in S. streichende Queergebürge (Jug. transversale), in W. etwa 15 Werst von hier mit Schnee bedeckt.

Von Alawerdi sagte man, in SSW. sei am südl. Fusse des Vorgebürges Sagaredgo gelegen².

Den 19ten bis 21sten März. Von Alawerdi³ ritten wir in SO. und kamen nach einer Stunde nach dem großen Dorf und der kleinen Festung Ruispiri. Am Wege dahin hatten wir die Dörfer Achatel, Baioko⁴, Kogoto und Gurgula.

Ruispiri liegt an der W. Seite⁵ des, aus S. des Vorgebürges kommenden⁷, steinigten⁸ Baches Turdo. Von hier ward mir Matani in N. W., Achmeta in W., Ikolto in SW., Alawerdi in NW, Gremi in ONO, Laliskur in NNO und Wardisobani in O gezeigt⁹. Auch 2 Werst höher am Turdo liegt¹⁰ die Festung Artosani.

Von Ruispiri ritten wir $\frac{3}{4}$ St. bis zu eine[m] kleine[n] Bache und von da noch $\frac{1}{4}$ St. bis zur kachetischen Hauptstadt Telawi¹¹.

Telawi besteht aus 3. mit viereckten Ringmauer[n] umgebenen Festungen, die auf der Anhöhe des nordlichen Fusses des Vorgebürges liegen; in einer Höhe in gerader Linie von O. nach W. durch Klüfte, die an 200 Schritte breit sind von einander getrenet. Die mittelste Festung ist der Hauptort und wird Batonis Ziche, das ist des Herrn Festung genant, weil innerhalb derselben das Schloß ist. Diese hat an 700 Schritte im Umfange. Sie ist innerhalb durch eine Quermauer in 2. Teile geschieden; in dem nordlichen Teile ist das zarische Schloß, das teils aus alten, teils aus neuen Gebäuden besteht, und eine neue Zarische Kirche; in dem südl. Teile sind verschiedene, verfallene Privathäuser. Ausser den Mauern, an der

¹ und an der—des Alasans < P.

² Es regnete—Im heitern, G.] Am heutigen Tage war Regen und Gewitter, Am klären, P.

³ Von Alawerdi sagte man— Sagaredgo gelegen < P.

⁴ Den 19ten bis 21 sten März. Von Alawerdi, P.] den 19. März von Alawerdi, G.

⁵ Baioko. G.] Bajakoro, P.

⁶ an der W. Seite, G.] am rechten Ufer, P.

⁷ aus S. des Vorgebürges kommende < P.

⁸ steinigten, P.] und viele kleine Kalksteine führende, G.

⁹ Von hier ward mir—in O gezeigt G.] Man sieht von Ruispirilo, Matani in NW. Achmeta in W. Ikolto in SW. Wardi Sobani in O. Gremi, Alawerdi und Laliskur, P.

¹⁰ liegt < P.

¹¹ Von Ruispiri ritten—Hauptstadt Telawi G.] Von Ruispiro erreichten wir nach einer Stunde die kachetische Hauptstadt Telawi auch Telau, P.

მის ეპარქიას ეკუთვნის აგრეთვე თელავი, რომელიც აქედან სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჩანს:

დღეს მთელი დღე მოდიოდა წვიმა და იყო ქვეა-ქუხილი, რის გამოც-ცუდ ქოხებში ყველაფერი წყალში ცურავდა. მოწმენდილ ამინდში აქედან ჩანს: ჩრდილოეთით—მთავარი ქედი, სახრეთით—მთისწინეთი, დასავლეთით კი—ამ ორის შემაერთებული გადაკვეთი ქედი (jug transversale), რომელიც გადაქიმულა სამხრეთისაკენ. ის მოზარებულია აქედან 15 ვერსზე და დაფარულია თოვლით.

ამაობენ, რომ ალავერდიდან სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, მთისწინეთის სახრეთ ჩირთან, არის საგარეჯო.

19 დან 21 მარტამდე. ალავერდიდან ჩვენ გავემართეთ სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 1 საათის შემდეგ მოვედით დიდ სოფელ რუისპირში, რომელსაც აქვს პატარა ციხე. გზაზე გავიარეთ სოფლები ახატელი, ბაიხო, კოლოთო და გულგულა.

რუისპირი მდებარეობს მდინარე თურდოს დასავლეთ მხარეზე, რომელიც გამოდის მთისწინეთის სამხრეთიდან და აქვს ქვიანი კალაპოტი. აქედან მატანი იყო ჩრდილო დასავლეთით, ახმეტა—დასავლეთით, იყალთო—სამხრეთ-დასავლეთით, ალავერდი—ჩრდილო-დასავლეთით, გრემი—აღმოსავლეთით—ჩრდილო აღმოსავლეთით, ლალისყური—ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და ვარდისუბანი—აღმოსავლეთით¹. აგრეთვე 2 ვერსით ზემოთ თურდოზე მდებარეობს არტაზანის ციხე.

რუისპირიდან ჩვენ $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; იქიდან კი $\frac{3}{4}$ საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში².

თელავი შედგება სამი, ოთხკუთხაგალავან-შემოვლებული, ციხისაგან, რომლებიც მდებარეობენ მთისწინეთის ჩრდილოეთის ჩირის ამალღებზე; ერთ სიმღლეზე პირდაპირი ხაზით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ ერთმანეთისაგან გამოიყოფიან 200 ნაბიჯი სიგანის ხევით. შუა ციხე არის მთავარი ადგილი და მას უწოდებენ ბატონის ციხეს, ე. ი. შმართველის ციხეს, რადგან მის შიგნით არის სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს. შიგნით ის ორ ნაწილადაა გაყოფილი გამკვეთი კედლით; ჩრდილოეთის ნაწილში არის მეფის სასახლე, რომელიც ნაწილობრივ ცველი, ნაწილობრივ ახალი შენობისაგან შედგება, და ახალი სამეფო ეკლესია; სახრეთ ნაწილში არის მოსახლეთა (კერიო პირთა) სოცველებული სახლები. კედლებს გარეთ, სახრეთ მხარეზე არის დუქნები, სადაც სომეხებს აქვთ უხეში ბაზბისა და ამრეშუმის ქსოვილები და ლეკებს [სხვადასხვა] საქონელი. მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ცხოვრობს ამ გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო მხარეზე. სამხრეთის კედელში არის დიდი ალაყაფის კარი და ჩრდილოეთისაში, მისგან აღმოსავლეთით—პატარა; ხოლო დასავლეთისაში ფარული (კარი), რომლიდანაც კედ-

¹ აქედან მატანი—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ დ.] რუისპირიდან ჩანდა მატანი ჩრდილო-დასავლეთით, ახმეტა—დასავლეთით, იყალთო—სამხრეთ-დასავლეთით, ვარდისუბანი—აღმოსავლეთით, ალავერდი და ლალისყური, პ ა ლ.

² რუისპირიდან—თელავში, გ ი უ ლ დ]. რუისპირიდან ერთ საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში, პ ა ლ.

Südseite sind Kramladen, in den[en] Armenen schlechte baumwollene und seidene Zeuge und Lesgier Waaren ... haben. Der mereste Teil der Einwohner wohnt an den Süd-Ost- und Nordseite dieser Ringmauer. In der südl. Mauer ist ein grosses Tor, und der nordl. in der ostl. ein kleines; und in der westl. ein verdecktes, das in ein[em] verdeckten ausserhalb der Mauer schräg herunter gefürten Gänge zu einer Wasserquelle führt. Eine Kluft in der diese Quelle ist, scheidet diese mittelste Festung von der westlichen, die Kortgibağiswilli Ziche genant wird, weil sie dieser fürstl. Familie gehört. der[en] einige leibeigene Bauern darin wohnen; sie hat 600 Schritte in Umfange. Ihre westliche Mauer stösst an eine ganz steife an 10 Faden hohe Wand einer Kluft, in der ein kleiner aus S. kommender Bach fließt. In der Südseite ist ein grosses Tor.

Die ostliche Festung wird Wachochaschwilo Ziche genant, weil sie dieser adelichen Familie gehört; darin ist eine steine[rne] Kirche und die Hof- und Bauerngebäude; sie hat 500 Schritte im Umfange: in der westl. Mauer ist das Tor. In der Kluft, die diese von der Batonis Ziche scheidet, ist eine starke Quelle. Einige 100 Schritte von der westl. angeführte Festung weiter westlich stehen alte Ringmauern, die an 300 Schritte im Umfange haben und Sueli Ziche, d. i. alte Festung, genant werden. Zwischen diesen Ringmauern sind auch die Überbleibsel einer steinern[en] Kirche¹.

Von Telau $\frac{1}{2}$ St. in N². an dem Quellbach der Kluft bey Batonis Ziche, steht das Dorf Kurigelaui und einige 100 Schritte davon², gegen Alasan zu, die Dörfer Muganie, Karageler, Kepenaltschi und Kisilhadğil³. In allen⁴ wohnen 250 Familien terekemenzischer Tataren, die der Zaar Erekle

¹ Telawi besteht aus—steinern en Kirche. G.] Sie besteht aus 3 mit Mauern umgebenen Quadraten oder Festungen, durch tiefe bis 200 Schritte breite Klüfte getrennet. Die mittelste Festung ist die vornehmste und heisst Batonis Ziche, d. h. des Herrn Festung, weil der Zaar ein Schloß in derselben hat. Sie hat 700 Schritte im Umfang, und ist durch eine Queermauer getheilt. In einem Quartier ist das Schloß mit alten und neuen Gebäuden und eine Kirche; im andern sind baufällige Einwohnerhäuser. Ausser der südlichen Mauer sind Kramladen der Armenianer mit schlechten seidenen und baumwollenen Zeugen und lesgischen Waaren. Aus der Festung geht ein verborgener Weg zu einer reichen Wasserquelle in der Kluft.

Die westliche Festung heisst von der adelichen Familie, der sie gehört, Kortgibogiswilli Ziche. Sie hat 600 Schritte im Umfange und wird von einigen leibeigenen Bauern bewohnt. In ihrer 10 Faden tiefen Kluft ist ein Quellbach.

Die ostliche Festung Wachocha Schwilo Ziche, der [adelichen] Familie dieses Namens, hat eine steinerne Kirche und Hof- und Bauer[n]gebäude. Im Umfange hält sie 500 Schritte.

Sueli Ziche (d. i. Alte Festung) steht nur einige 100 Schritte von der westlichen. Ihre verfallene Mauer umgibt eine verfallene steinerne Kirche, und ein(en) Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, P.

² Von Telau $\frac{1}{2}$ St. in N < P.

³ einige 100 Schritte davon, G.] demselben nahe, P.

⁴ Kisilhadğil, G.] Kisischadgil, P.

⁵ allen, P.] diesen 4. Dörfern, G.

ლის გარეთ ციკაბოდ ქვევით დაშვებული (ფარული) საიდუმლო გზა წყარომდე მიდიოდა. ხევი, რომელშიც ეს წყაროა, გამოაყოფს ამ შუა ციხეს იმისაგან, რომელიც დასავლეთით მდებარეობს და რომელსაც ყორღინბალიშვილის ციხე ეწოდება, რადგამ ის ეკუთვნის ამ თავადურ გვარს, რომლის ზოგი ყმა-გლეხები მასში ცხოვრობენ; მისი წრეწირი შეადგენს 600 ნაბიჯს. ისი დასავლეთის კედელი ებჯინება ხევის მთლად ციკაბო, 10 საენი სიბაღის ფერდობს, რომელშიც მოედინება სამხრეთიდან მომავალი პატარა მდინარე. სახრეთ მხარეზე არის დიდი ალაყაფის კარი.

აღმოსავლეთის ციხეს აქვია ვახვანიშვილის ციხე, რადგან ის ეკუთვნის ამ წარჩინებულ გვარს; მასში არის ქვის ეკლესია და საბატონო და გლეხთა სახლები; მისი წრეწირი 500 ნაბიჯია; დასავლეთის კედელში არის ჭიშკარი. იმ ხევში, რომელიც ამას გამოაყოფს ბატონის ციხისაგან, არის ერთი დიდი წყარო. რამდენიმე 100 ნაბიჯზე დასავლეთით დასახლებული ციხის მოშორებით დასავლეთისკენ დგანან ცელი გალავანის კედლები 300 ხაბიჯის წრეწირით და მას ეცხიან ცელი ციხეს. ამ გალავანის კედლებს შორის არის აგრეთვე ხანგრძლივი ქვის ეკლესიისა¹.

თელავიდან $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე ჩრდილოეთით, ბატონის ციხესთან მყოფი ხევისწყაროს წყალზე (ნაკადულზე) არის სოფელი კურდღელაური და ის-გან რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე, ალაზნისკენ, სოფლები მულაილო, ყარაჯალა, ყაფანახჩი და ყიზილაჯილ, ყველაში ერთად ცხოვრობს 250 თურქაბაშული თათრების ოჯახი, რომლებიც ვრცელე სეფეე 20 წლის წინათ გადმოსახლა აქ როგორც კოლონისტები მულანის ველიდან, რომელზეც, არაქსსა და ძტკვარს შორის, ცხოვრობდნენ ისინი, მაგრამ შაჰ ნადირისგან ცალზე შევიწროებულ იყვნენ. მათ მთლიანად შეიწინააღმდეგა აქვთ თავისი რელიგია, ჩაცმა და ჩვევები.

¹ თელავი შედგება—ქვის ეკლესიისა, გიულდ.] ის შედგება სამი გალავანიანი ციხისაგან, რომლებიც გაყოფილია 200 ნაბიჯი სივანის, ღობა ხევებით. შუა ციხე ყველაზე ცნობილია და ჰქვია ბატონის ციხე (ანუ მბოძანბლის ციხე), რადგან მეფეს იქ აქვს სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს და გაყოფილია გამკვეთი კედლით. ერთ ნ.წილში მთავრებულია სასახლე ახალი და ძველი შენობებით, და ეკლესია; მეორეში—მოსახლეობა მძველებული სახლები. სამხრეთი კედლის გარეთ იყ. სომხების პატარა დუქნები მდარე აბრეშუმის და ბამბის ქსავილეებით და ლეკური საქონლით. ციხიდან მიდიოდა ფარული გზა ხევში დიდ წყარომდე.

დასავლეთის ციხეს ახანურული გვარის მიხედვით, რომელსაც ის ეკუთვნის, ჰქვია ყორღინბალიშვილის ციხე. მისი წრეწირია 600 ნაბიჯი და მასში ცხოვრობენ ყმა-გლეხები. მის ხევში, რომლის სიღრმეც 10 საენია, არის წყარო.

აღმოსავლეთის ციხე—ვახვანიშვილის ციხეს, რომელიც ამავე გვარის დიდებულს ეკუთვნის, აქვს ჭეხი ეკლესია, საბატონო კარის შენობები და გლეხებს სახლები. მისი წრეწირია 500 ნაბიჯი.

ძველი ციხე დასავლეთის ციხიდან მხოლოდ 100-ოდე ნაბიჯის მოშორებითაა. მისი დაგრეული გალავანი გარს ერტყმის ქვის დაქცეულ ეკლესიას და ოთხჯოთხ მოედანს, რომლის დიამეტრიც 100 ნაბიჯია, პალასი.

vor etwa 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber von Schach Nidir ser bedrenget wurden, hierher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig beibehalten haben¹.

Den 20. März 1772 bei Telau blüdete *Primula veris* Soilla amoena, *Petasites alba*, *Ficaria*, *Cyclamen*, *Polypodium* oft².

Den 22sten März. Von Telau ⁵/₄ St. nach OSO (ritten) bis zu dem Dorfe Zinandal, welches an der Ostseite des Baches Kisiskewi gelegen, an dessen Ostseite etwas höher das Dorf Kisiskewi und an 2 W. niedriger das Dorf Kondoli³ (stehen).

Von da nach 1 St. [war] ein kleiner Bach und nach ¹/₂ St. ein ander[er] und während ¹/₄ St. noch 3 andere, an den[en] die Dörfer Akura, Kalauri, Schasiani, welches mit einer Ringmauer versehen, und Uriatubani gelegen; dagegen der Weg von ¹/₂ St. von Zinandal bis Akura, ein dichter wuster Weisbuche[n]wald, der ser ofte den Lesgiern zur Herberge dient⁴. Von Uriatubani gieng der Weg in O. am Fuße des Vorgebürges.

Nach einer Stunde hatten wir die Festung Gweliziche am linken Ufer⁵ des Baches Tschirimkewi. Etwan 2 Werst höher am rechten Ufer⁶ des Baches, stand die alte berühmte, jetzt wuste⁷ Stadt Tschirim.

Tschirim, Gremi und mehr vordem ansehnliche Oerter in Kachetien⁸, soll der persische Schach Abbas zu Anfange des 17ten Jahrhunderts verwüestet⁹ und ihre georgischen Einwohnern¹⁰ nach Masanderan als Kolonisten versetzt haben, wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber mahomedaner sind¹¹.

Von Gweliziche zeigte man Ganas in ONO, Kwareli in N. und von

¹ die der Zaar Erekle—beibehalten haben < P.

² Den 20. März—oft < P.

³ Den 22-sten März. Von Telau—das Dorf Kondoli, G.] Den 22-sten März. Von Telawi ritten wir in OSO. und hatten nach ¹/₄ Stunden den Bach Kisiskewi, an dessen linken Ufer das Dorf Zinandal, etwas höher das Dorf Kisiskewi und unter Zinandal das Dorf Kondoli stehen, P.

⁴ Von da nach 1 St.—zur Herberge dient, G.] Auf dem Wege von hier hatten wir 3 Bäche und bis Akura, etwan 6 Werst von Zinandal, meist dichte Weisbuchenwaldung, die den Lesgiern oft zum Unterhalt dient. Auf diesem Wege hatten wir auch die Dörfer Kalauri, Uriatubani und Schasiani, letzteres ist mit einer Mauer umgeben, P.

⁵ am linken Ufer, P.] an Ostseite, G.

⁶ höher—Ufer, P.] oberhalb am Westseite, G.]

⁷ jetzt wuste < P.

⁸ in Kachetien < P.

⁹ verwüestet, P.] verheert, G.

¹⁰ ihre—Einwohnern, P.] die Georgier von da, G.

¹¹ wo ihre—sind, P.] daselbst sie noch izt wonen und georgisch reden, aber mahomedaner geworden sind, G.

1772 წ. 20 მარტს თელავის მიდამოებში ყვავოდნენ *Primula veris Soilla amoena*, ბუერა, *Ficaria*, ყოჩივარდა, კილაშურა.

22 მარტი. $\frac{1}{4}$ საათში თელავიდან, აღმოსავლეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მივედით სოფელ წინანდალში, რომელიც მდებარეობს მდ. კისისხევის აღმოსავლეთ ნაპირზე, ხოლო ოდნავ მაღლა, მის აღმოსავლეთით არის სოფელი კისისხევი, 2 ვერსით ქვემოთ კი—სოფელი კონდოლი¹.

აქედან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; $\frac{1}{2}$ საათში მეორე და $\frac{1}{4}$ ს-ის განმავლობაში კიდევ სამი სხვა, რომლებზეც მდებარეობენ სოფლები: აკურა, კალაური, შაშიანი—გალავნით, და ურიათუბანი; წინანდლიდან 1 $\frac{1}{2}$ საათის საეალზე აკურამდე, რომელიც არის ძალზე დანგრეული. გზის პირდაპირ, არის თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ძალიან ხშირად ენსახურება ლექებს თავშესაფარად². ურიათუბანიდან გზა მიდიოდა აღმოსავლეთისაკენ, მთის წინეთის ცირის გასწვრივ.

ერთ საათში ვიყავით სიმაგრე ველისციხეში³, რომელიც მდებარეობს მდინარე ქერეზხევის მარცხენა⁴ ნაპირზე; 2 ვერსით მაღლა, მდინარის მარჯვენა⁵ ნაპირას, იყო ამჟამად დანგრეული, ძველი განთქმული ქალაქი ქერემი.

ამბობენ, რომ სპარსეთის შახმა აბასმა მე-17 საუკუნის დასაწყისში ააოხრა ქერემი, გრემი და ბევრი ძველად სახელოვანი ადგილები კახეთისა და გადასახლა მათი მოსახლეობა, როგორც კოლონისტები, მაზანდერანში, სადაც მათი შთამომავლები ჯერაც ლაპარაკობენ ქართულად, მაგრამ უკვე გამაჰმადიანებული არიან.

ველისციხიდან ჩანდა გავაზი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყვარელი—ჩრდილოეთით, ხოლო წინანდლიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, თელავი დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, ალავერდი ჩრდილო-დასავლეთით, მანავი სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით⁶.

¹ 22 მარტი.—კონდოლი, გ ი უ ლ დ] 22 მარტი. თელავიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ მდ. კისისხევი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც სოფ. წინანდალი მდებარეობს, ოდნავ ზევით სოფ. კისისხევი და წინანდალს ქვევით სოფ. კონდოლი არიან, პ ა ლ.

² აქედან 1 საათში—თავშესაფარად, გ ი უ ლ.] გზაზე აქედან შეგვხვდა 3 მდინარე და აკურამდე, წინანდლიდან 6 ვერსზე, უმთავრესად ხშირი თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ლექებს ხშირად თავშესაფარად ემსახურება. ამ გზაზე ჩვენ გავიარეთ აგრეთვე სოფლები—კალაური, ურიათუბანი და შაშიანი, უკანასკნელს გალავანი აქვს შემოვლებული, პ ა ლ.

³ ველისციხეში—ჩგ. კონიქტურა, Gweliziche, G. ვ ა ხ უ შ ტ ი (ალწერა 99): დასავლეთიდან მოერთვის ქერემის წყალი... ამ წყალსა ზედა არს, ალაზნის დასავლეთ, ველსა ზედა, ველისციხე.

⁴ მარცხენა, პ ა ლ.] აღმოსავლეთ, გ ი უ ლ დ.

⁵ მარჯვენა, პ ა ლ.] დასავლეთ, გ ი უ ლ.

⁶ ველისციხიდან—საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ველისციხიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთით—ჩრდილო აღმოსავლეთით, თელავი—დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, საგარეჯო—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და კიდევ სხვა ადგილები პ ა ლ.

Zinandal zeigte man Gremi in NNO, Telawi in WNW, Alawerd, in NW, Manawi in SSW, Sagaredgo in SO¹.

Bey Gweliziche² trocknete man eben Färberröthe oder Morona³ (georg. Endro) an der Luft⁴, 1 Citra oder 8 Pfund gilt frisch 1 Abas oder 20 Kop., trocken 5⁵ Abas. Ich hatte in Gweliziche übernachtet⁶.

Der Ort gehört der Gemahlin des Zaars Dedopale. Die Einwohner sind aus Karteli hieher veretzt, und wohnen in Erdhütten, von welchen man sonst in Kacheti wenig weiß.

In Gweliziche⁷ fand ich meine vorhin zurückgelassenen Kranken alle hergestellt⁸; nur ein Pferd war unbrauchbar geworden⁹.

Den 23sten März kehrte ich von allen meinen Leuten begleitet, nach Telawi zurück. Mein Weg gieng anfänglich den gekommenen bis Uriatubani und Schasiani, von da aber 2 Stunden in einer niedrigen freien Gegend in NW, bis Kondoli¹⁰, dann in SW. nach einer viertel Stunde durch das Dorf Nasomkari und von demselben nach einer Stunde nach Telawi.

Hier verblieb der Zaar die übrigen Tage des März, die den 28, 29 und 30sten Schnee und Nachfröste hatten. Das nordliche und südliche Gebürge erschien davon wieder mit Schnee. Diese Witterung mußte dem blühenden Obst nothwendig schaden¹¹.

Mir ward der Aufenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Chunsag, nützlich¹².

Den 1sten April trat der Zaar seine Rückreise von Telau oder Telawi¹³ nach Tiflis an. Er nahm den Weg über Gweliziche, Tscherim, Manawi und Sagaredscho¹⁴. Da ich an diesen Orten gewesen, blieb ich noch in Telawi, um über Achmeta und Tlaneti¹⁵ nach An. nur zu gehen, teils um diese Gegenden zu besuchen, teils um die Cassa mit der der Kosak Stepan, den ich von Tiflis nach Kislar abgeschickt, in Ananur wartet, im Empfang zu nemen¹⁶, wozu mir der Zaar eine Bedeckung von 100 Mann lies.

Den 2ten April brach ich von Telawi auf und kam auf dem Wege in W. nach $\frac{3}{4}$ Stunden nach dem Dorfe Wardi Sobani am Turdo und von da in SW. in einer viertel Stunde nach der Festung Artosani und in NW. nach Ruispiri. Sie gehören der fürstlichen Familien Makaschwili.

Von hier ritte ich eine gute¹⁷ Stunde in W. bis zur Festung Dschanani. Am Wege hatte ich südlich die Dörfer Ikolto, Taglauri und Azkwer, nordlich aber Chudaschen und Odschio. Dschanani gehört griechischen Klöstern, weswegen auch ein griechischer¹⁸ Mönch daselbst war¹⁹.

¹ Von Gweliziche—Sagaredgo in SO, G] Von Gweliziche sahe man Gremi in NNO., Telawi in WNW., Sagaredscho in SW. und noch mehr Oerter, P.

² Gweliziche, corr.] Zweli Ziche, P.

³ oder Morona < P.

⁴ Luft, P.] Sonne, G.

⁵ 5, G] 2, P. ⁶ Ich—übernachtet < P. ⁷ Gweliziche, corr.] Zweli Ziche, P.

ველისციხეში ეხლა აშრობდნენ წითელ საღებავს (ქართულად ენდრო) ჰაერზე; მისი 1 ციტრა ანუ 8 გირვანჯა ღირს: ახალი—1 აბაზი, ანუ 20 უკაბი; კი; გამშრალი—5 აბაზი. მე გავათენე ველისციხეში.

ეს ადგილი ეკუთვნის მეფის მუღლესს, დედოფალს. აქაური მცხოვრებლები ქართლიდან არიან გადმოსახლებული და ცხოვრობენ მიწურებში, რაც კახეთში საერთოდ იშვიათად გვხვდება.

ველისციხეში დამხვდნენ ჩემი დატოვებული ავადმყოფები გამოჯანმრთელებულნი; მხოლოდ ერთი ცხეი იყო გაიჯანმრთელებული.

23 მარტს, სთელი ჩემი აიალის თანხლებით, გავეშურე უკან თელავისაკენ. ჩემი გზა ჯერ მიდიოდა იმავე რიგით, როგორცაჲ აქეთ მოვიდოდით, ურიათუნამდე და შაშინამდე; აქედან კი 2 საათი მივიდოდით დაბლა გამწვანებულ ხეივანზე, ჩრდილოეთ-დასავლეთისკენ კონდოლაად; შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთით $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ სოფელი ნასომხარი და იქიდან 1 საათში მივიდით თელავში.

ბევრ აქ დარჩა მარტის დანარჩენი დღეებიც, რადგან 28, 29 და 30 მარტს იოლიოდა თოვლი და ღამით ყინავდა. ჩრდილოეთით და სამხრეთით ქედები კვლავ დაიფარა თოვლით. ეს აინდი დააზიანებდა ყვავილობაში მყოფ ხეხილს¹. აქ ყოფნა ჩემთვის სასარგებლო იყო, რადგანაც მივიღე ცნობები კახურზე და დიდოს რაიონზე, ასევე ხუცაზზე².

1 აარისს ბევრ გემართა უკან თელავიდან თბილისისაკენ. მან აილო გეზი ველისციხის, ჭერეის, მანავის და საგარეჯოს გავლით. რადგან მე ამ ადგილებში ნაყოფი ვიყავი, დავრჩი თელავში, რათა ახმეტასა და თიანეთზე გავლით წავსულიყავი ახანურში ნაწილობრივ ამ ადგილების დასათვალიერებლად, ნაწილობრივ სალაროს (ფულის) მისაღებად, რომლთაც ჩემ მიერ თბილისიდან ყიზლარში გაგზავნილი კახაკი სტეფანე ანანურში მიცილიდა. ამისათვის მეფემ მოცუა 100 კაცისაგან შემდგარი რაზმი მცველებისა.

2 აარისს გავედი თელავიდან და გავეშურე დასავლეთისაკენ. $\frac{3}{4}$ საათში ვიყავი სოფელ ვარდისუბანში თურდოზე; აქედან სამხრეთ-დასავლეთით $\frac{1}{4}$ საათში—არტაზაის ციხესთან და ჩრდილო-დასავლეთით რუსისაირში. ისინი ექუსთვიან თავად მაყაშვილს.

აქედან ჯაიანის ციხემდე მივიდოდი კარგი 1 საათი დასავლეთით. გზის სამხრეთით მდებარეობდნენ სოფლები იყალთო, თოღლაური და აწყვერი; ხოლო გზის ჩრდილოეთით ხოდაშენი და ოყიო. ჯაიანი ეკუთვნის ბერძნულ მონასტრებს, ამიტომაც იქ იყო ბერძენი ბერი.

¹ რადგან 28, 29 — ხეხილს, პალ] 28, 29 და 30 მარტს თელავში თოვლი მოვიდა და ძალზე ყინავდა, რამაც მთელი ყვავილობა დააზიანა, გი უ ლ.

² აქ ყოფნა—ხუცაზზე. პალ] თელავში მე შევაგროვე ცნობები დიდოსა და კახურზე. აგრეთვე ხუცაზის შესახებაც. გი უ ლ.

³ In Gweliziche fand—hergestellt, P.] Meine Kranken und übrige Sachen, die ich hier zurückgelassen, fand ich gut; G. ⁴ geworden < P. ⁵ Kondoli, G.] Kurdali, P. ⁶ den 28, 29 und 30 sten—nothwendig schaden, P.] d. 28, 29 und 30. März fiel Schnee bei Telau und der Frost war sehr stark, der alle Blüthe beschädigte, G. ⁷ Mir—nützlich, P.] In Telawi sammelte ich Nachrichten von Dido und Kabutsch auch von Chunsag, G. ⁸ von Telau oder Telawi < G. ⁹ Sagaredscho, P.] Sagaredgö, G. ¹⁰ über—Tianeti < P. ¹¹ theils—nemen < P. ¹² gute < P. ¹³ Griechischer < P. ¹⁴ daselbst war, P.] aufhält, G.

Von Dschanani 1 $\frac{1}{2}$ St. nach WNW bis zur Festung Kistauri, und zwischen diesen südlich Chorcheli; von da noch 1 $\frac{1}{2}$ St. nach WNW bis Achmeta und zwischen diesen südlich Obolse vorbei. Zwischen Ruispiri und Achmeta 3 aus S. kommende Bäche passirt und an diesen liegen auf der Höhe des Jugi die izt wüste Festunge[n] Achaldaba und Satschini, diese von jener ostlich¹.

D. 3. April 1772. Wir hatten in Achmeta übernachtet. Die Festung liegt an der W. Seite des aus SSW kommenden Baches Orwili, an dessen Ostseite etwa 1 Werst höher das Dorf Uto gelegen. Die beiden Oerte[r] sind sehr weitläufige Weingärten²; und der Wein von Achmeta wird für den besten in ganz Kacheti gehalten. Achmeta gehört den fürstlichen Familien Tischokaschwili, und Tuschischwili; auch ist es³ der Siz eines Bischofs⁴, zu dem auch Tianeti gehört⁵.

Von Achmeta kamen wir auf NN-westlicher Richtung nach einer Stunde bey der Festung Matani an den aus N. kommenden Flus Ilto⁶. Sie gehört der fürstl. Familie Tscholaki Schwili. Der Aragis Maurov war hier, bei den ich speisete⁷.

Von Matani 1 St. nach O. durch den Alasan, zu dem an dessen Ostseite gelegene[n] Ort Bachtrioni, dessen Festung verheert ist⁸.

Bei diesem Ort⁹ tritt der Alasan aus dem Gebürge, in welchem er zwey Tagereisen in NNO hinauf entspringt¹⁰; und¹¹ von hier aus¹² wendet er sich nach¹³ O. Seine häufigen Flußsteine sind nur von mäßiger Größe und theils weißer Kalkstein, theils schwarzer Schiefer. Granitgeschiebe hat er nicht¹⁴. Seine Kluft im Gebürge ist unbewohnt, weil sie nicht tief ist.

Der Ursprung des Ilto, der bey Bachtrioni in den Alasan fällt, soll nur einige Stunde[n] von hier¹⁵ in N. im Gebürge seyn. Er führt¹⁶ nur weiße Kalksteine. Das Gebürge, auf dessen Anhöhe Bachtrioni liegt, besteht hier aus weißgelblichem Kalkstein. Achmeti hatten wir von Bachtrioni in SW, nur $\frac{1}{2}$ St¹⁷.

¹ Von Dschanani 1 $\frac{1}{2}$ St. nach—ostlich, G.] Von Dschanani in WNW hatte ich die Festung Thoreheli südlich und die Festung Kistauri am Wege und von hier bis Ruispiri südlich Obolse und den Achmeta, von Dschanani etwan 10 Werst. Von drey Bächen, die ich auf diesem Wege passirte, stand an einem auf der Höhe des Vorgebürges Achaldaba, und an einem östlicher Satschini; beide jezo wüste Festungen, P.

² D. 3. April - Weingärten, G.] Die Festung Achmeta steht am Bache Orwili, an dem auch etwa höher das Dorf Uto ist. Bey beiden sind weitläufige Weinberge, P.

³ auch ist es, P.] hier i-t, G.

⁴ Achmeta gehört - Bischofs] გიულდენშტეტის დედანში ეს ცოტა ქვემოთა მოთავსებული და უფრო შეუფერებელ ადგილას. Bischofs, P.] Episkoposi, G.

⁵ Zu dem auch Tianeti gehört < P.

⁶ Von Achmeta-Ilto, P.] Von Achmeta ritte ich heute 1 St. nach NNW durch den aus N. kommenden Flus Ilto, zu der an dessen Nordostseite gelegenen Festung Matani, G.

⁷ Der Aragis - speisete < P. * Von Matani - verheert ist, G.] Von Matani in O. gegen den Alasan, nach dem am linken Ufer liegenden Ort Bachtrioni, dessen Festung zerstöhret ist. P. *ივ. გავრძ. 46 გვ-ზე*

ჯანანიდან 1 1/2 საათში დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით [მივედით] ქისტაურის ციხემდე და ასათ შორის სამხრეთით [არის] ხორხელი; აქიდან კვლავ 1 1/2 საათში დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით ახმეტანდე და ასათ შორის სამხრეთით გავუარეთ ობოლსეს. ახნეტასა და რუისიარს შორის გავიარეთ საი სამხრეთიდან მომავალი მდინარე, ხოლო ამითვე, მთის ზედაპირზე მდებარეობენ აყვამად დანგრეული ციხეები—ახალდაბა და საჩინი, ეს უკანასკნელი აირველისგან აღმოსავლეთით¹.

1772 წ. 3 აპრილი. ჩვენ გავათითე ახმეტაში. ციხე მდებარეობს მდინარე ორვილის დასავლეთ მხარეზე, რომელიც მიედინება სამხრეთ სამხრეთ-დასავლეთიდან და რომლის აღმოსავლეთ ხაზირზეც, 1 ვერსით მაღლა არის სოფელი უტო. ორივე ადგილს აქრავს ალიან ვრცელი ვენახები². ახმეტის ღვივო მთელ ქახეთში ითვლება საუკეთესოდ. ახეტა ეკუთვნის თავადებს ტიშოკაშვილს და თუშინჯილს; ის აგრეთვე არის ეისკოაოსის საჯდომი, რომელსაც აგრეთვე თიახეთიც ეკუთვნის.

ახმეტიდან ჩრდილოეთ — ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, 1 საათში მივედით სატანის ციხეში, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთიდან მოხდინარე მდ. ილტოზე³. ის ეკუთვნის თავად ჩოლოყაშვილს. აქ იყო არაგვის მოურავი, რომელთანაც შე აური ვჰამე.

მატანიდან 1 საათში აღმოსავლეთით, ალაზანზე გავლით, მის აღმოსავლეთ მხარეზე სოფ. ბახტრიონში მივედით⁴, რომლის ციხეც დანგრეულია.

ამ ადგილას გამოდის ალაზანი მთიანეთიდან, სადაც ის 2 დღის სავალზე ჩრდილოეთ — ჩრდილო-აღმოსავლეთით იღებს სათავეს. ამ ადგილას ის უზვევს აღმოსავლეთისკენ. მისი წყლის ქვეები უმთავრესად არის საშუალო ზომისა, ხაწილორივ თეთრი რიყის ქვა, ხაწროლორივ შავი ფიქალი. გრანიტი⁵ მას არ აქვს. მისი ხეობა მთებში დაუსახლებელია, რადგან ის არ არის ღრმა.

აბობენ, რომ ილტოს, რომელიც ერთვის ალაზანს ბახტრიონთან, სათავე აქვს მთებში აქედან რამდენიმე საათის სავალზე ჩრდილოეთისაკენ; მას მოაქვს მხოლოდ თეთრი რიყის ქვა. მთა, რომლის წვეროზეც ბახტრიონი დგას, შედგება აქ თეთრ-ყვითელი კირქვისაგან. ახმეტა ბახტრიონიდან არის სამხრეთ-დასავლეთით მხოლოდ 1/2 საათის სავალზე⁶.

¹ ჯანანიდან—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ] ჯანანიდან დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით გავიარე ციხე თორეხელი სამხრეთით და ქისტაურის ციხე გზაზე და აქედან რუისპირაიდეც სამხრეთით ობოლსე და ახმეტა ჯანანიდან 10 ვერსზე. სამ მდინარეთაგან, რომლებიც მე გზაზე გავიარე, მდებარეობენ: ერთზე, მთის წვეროზე, ახალდაბა; მეორეზე, აღმოსავლეთისაზე, საჩინი; ამესამედ ორივე განადგურებული ციხეებია, პ ა ლ.

² 1772 წ.—ვენახები. გ ი უ ლ დ.] ახმეტის ციხე ძვეს მდ. ორვილაზე, რომელზეც ოდნავ მაღლა მდებარეობს სოფელი უტო. ორივეს აქვთ ვრცელი ვენახები, პ ა ლ.

³ ახმეტიდან—ილტოზე, პ ა ლ.] ახმეტიდან დღეს 1 საათი მივდოდი ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, გავიარე ჩრდილოეთიდან მომავალი მდ. ილტო [და მივედი] მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარე მატანის ციხეში, გ ი უ ლ.

⁴ მატანიდან—მივედით, გ ი უ ლ.] მატანიდან აღმოსავლეთისაკენ, ალაზნის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში [მივედით] პ ა ლ.

⁵ გრანიტი, პ ა ლ.] ფერადი გრანიტი, გ ი უ ლ.

⁶ ახმეტა—სავალზე. გ ი უ ლ.] ახმეტა ბახტრიონიდან არის პირდაპირი ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, მხოლოდ 3 ვერსის მოშორებით, პ ა ლ.

Von Bachtrioni $\frac{1}{2}$ St¹ in O. etwa 3 Werst² sind an derselben Seite des Alsans an der Niedrigung³ die Ueberbleibsel, und besonders die Kirche der Stadt Alwani, die ehemals⁴ eine zaarische Residenz gewesen sein soll. Noch 3 Werst⁵ ostlicher liegt die noch bewohnte⁶ Festung Magrani.

In den Gebüsch an der Mündung des Ilto⁷ blühte jetzo Staphylea pinnata, im dicken Gebüsch, deren uneröffnete Blumenknospen, völlig wie die Kapernknospen, mit Eßig eingemacht und genutzt werden. Hippophaë rhamnoides war voller kleiner Galläpfel.

Die heutigen⁸ Oerter sind die äussersten westlichen⁹ Dörfer in¹⁰ Kachetien, deren überhaupt izt 75 bewohnte Oerter sind¹¹.

Den 4ten April setzte ich die Reise fort und kam den 5ten April durch Tschinti und Dschirwan und durch das Flüßchen Pschawi und mehrere Dörfer und Bäche bis Ananur, dem diesesmahligen Orte meiner Bestimmung, weil daselbst mein nach Kislar geschickter Kasak mit einer Kasse für die Expedition glücklich angekommen, sich aber mit seiner Konvoy von 5 Kosaken, wegen der Räubereyen der Lesgier, nicht weiter wagen durfte, daher er mich hier erwarten mußte.

In Ananur ließ mich der Ksnis Eristaw, der vornehmste Magnate Georgiens, ersuchen, wegen seiner Krankheit zu ihm nach seinem Wohnsitze Achlgori zu kommen. Da mich auch der Zaar selbst ihm zu willfahren schriftlich bat, und mir der Eristaw sehr nützlich, so wie auch sehr hinderlich werden konnte, erfüllte ich ohne Bedenken sein Verlangen, welches auch die gute Folgen hatte, daß ich nicht nur in einer andern Gegend bekannt ward, sondern dieser Herr gab mir nachher mehrmahlen Konvojen zu 50, 100 und mehr Mann, oft unter seiner eigenen Anführung, ohne welche manche Exkursion hätte unterbleiben müssen.

Neben der Besorgung meines Kranken machte ich von Zeit zu Zeit, zur Bekanntschaft mit den Gebürgen und der Flora, kürzere und längere Exkursionen, z. B. nach Bakaki, Sagalgis, Troneti, Bodawis Koewi, Cha-

¹ $\frac{1}{2}$ St < P.] გაგრძელება იხ. 47 გვერდზე.

² Bei diesem Ort, G.] hier, P.

³ hinauf entspringt, P.] Ursprung nimmt, G.

⁴ und < P.

⁵ aus < P.

⁶ nach, G.] in, P.

⁷ Seine—nicht, P.] Er führt nur mittelmässig grosse gerundete Steine mit sich, die teils weisse Kalkartige, teils schwarze schieferartige sind; gefärbte Granite findet man nicht in ihm, G.

⁸ einige—hier, G.] eine Tagereise, P.

⁹ führt, G.] hat, P.

¹⁰ Achmeti— $\frac{1}{2}$ St., G.] Achmeti ist von Bachtrioni in gerader Linie in SW nur 3 werst, P.

ბახტრიონიდან $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე აღმოსავლეთით, 3-ოდე ვერსზე, ალაზნის იმავე ნაპირზე დაბლობზე არის ნაშთები და განსაკუთრებით ეკლესია ქალაქ ალვანისა, რომელიც ძველად მეფის რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო. კიდევ 3 ვერსზე¹ აღმოსავლეთით არის ჯერ კიდევ დასახლებული მალრანის ციხე.

ილთოს შესართავთან ქალაში² ახლა ყვარდა *Staphylea pinnata* (ჯონჯოლი) ხშირ ბუჩქებში; მისი გაუშლელი კოკრები, ისევე როგორც კოკრები კაპარისა, გამოიყენება მწილად (იხმარება ძმრით შეზავებული). *Erppophæ rhamnoides* (ქაკვი) სავსე იყო წვრილი მელნის გუნდით (*Galläpfel*).

ეს ადგილები არის კახეთის ყველაზე დასავლეთით მდებარე სოფლები, რომელთა რიცხვი ამჟამად საერთოდ 75-ს უდრის.

4 აპრილს განვადგრძე ჩემი მოგზაურობა და 5 აპრილს, ჩინთის, ჟინვანის, მდ. ფშავის და ზოგი სოფლებისა და მდინარეების გავლით, მივედი ანანურში, რომელიც იყო ჩემი მაშინდელი დანიშნულების ადგილი, რადგან ჩემი კაზაკი, რომელიც გავვზაენე ყიზლარში, დაბრუნდა მშვიდობით ექსაედიციისათვის განკუთვნილი ფულით, და რადგან თავისი ხუთი თანმხლები კაზაკით ვერ გაბედა გზის განგრძობა ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ მას უნდა დაეცადა ჩემთვის აქ.

ანანურში მთხოვა ქსნის ერისთავმა, საქართველოს ყველაზე მძლავრმა მაგნატმა, მივსულიყავი მის რეზიდენციაში ახალგორში, მისი ავადმყოფობის გამო. რადგან მეფემაც წერილობით მთხოვა მეამბებინა მისთვის, და, რადგან ერისთავი შეიძლება ჩემთვის ყოფილიყო ძალიან სასარგებლო, ისევე როგორც ძალიან ხელისშემშლელიც, უყოყმანოდ შევასრულე მისი (ერისთავის) მოთხოვნა, რასაც მოჰყვა კარგი შედეგები. მე არა მარტო სხვა მხარეშიც ცნობილი შევიქენი, არამედ ამ ბატონმა ამის შემდეგ ბევრჯერ მომცა მცველი რაზმი 50, 100 და მეტი კაცისაგან, ხშირად საკუთარი მეთაურობით; უამისოდ ზოგი ექსკურსიები შეიძლება ჩაშლილიყო.

ავადმყოფის მოვლასთან ერთად, მე დროდადრო ვაწყობდი მოკლე და შორ ექსკურსიებს მთების და ფლორის შესასწავლად. ასე მაგ., მოვიარე ბა-

¹ 3 ვერსზე, პაღ.] $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე, გიულ.

² ილთოს შესართავთან, ქალაში, გიულ.] აქ, პაღ.

² etwan 3 werst < G.

² Seite des Alasans an der Niedrigung. G.] Flußseite, P.

¹ ehem, P.] vormals, G.

² 3 Werst, P.] $\frac{1}{2}$ St. G.

¹ noch bewonte < P.

² In den—Hito, G.] Hier, P.

¹ heutigen, P.] heute besehene, G.

² ausserste westlichen. G.] westlichsten P.

¹⁰ Dörfer in < P.

¹¹ deren—sind < P.

schmi, Werchuelli, Budawi, Aranisi, Dschinwari, Mindori, Bodschorma und viel mehr Oerter.

Am Bache Kwedera des Iltoflüßchens besuchte ich eine Bergöhl- oder so genannte Naphtaquelle.

Besonders besuchte ich auch das vom Hauptgebürge in Süden laufende Queergebürge, welches durch sein Streichen durch das Thal, sich mit dem Vorgebürge vereint, und Haupt- und Vorgebürge verbindet.

Anas Querquedula georg. Gorichwa war noch den ganzen April zurückgeblieben.

Cobitis barbatula, georg. Gwelana, ist im hiesigen Flüßchen nicht selten.

Den 10ten April ritte ich von Achalgori 1 Stunde in SW. und W. SW. am Bache Arkal, dann am Welsa Kewi, und hatte die Dörfer Kasikewi und dann Arguni, nachher Izria und Alaenis Arteba Ziminda.

Bis Narekowi waren von Arguni in dieser Richtung anderthalb Stunden. Letzterer Ort steht am Fuße eines Berges.

Von hier in WSW. hatte ich, nach anderthalb Stunden, den Bach Seglis Kewi und an demselben das Dorf Seglis; von da bis zum Ksani ist nur eine viertel Stunde.

Ich folgte nun dem Xani oder Ksani in N. hinauf und hatte dann den Bach Oriskewi, an dessen Ursprunge bey Lordsobani das wüste Dorf Tontscha steht. Von hier ritt ich nach meinem Standort zurücke.

Den 11ten April konnte ich wieder ganz zu einer Exkursion anwenden. Ich ritte also unter einer hinreichenden Bedeckung von Achalgori durch den Ksani und an dessen Westseite durch den Bach Kanscheretiskewi, an demselben aber in NW. bis zum Dorfe Kansahereti, wo am Berge Lordsabani zwei Schwefelquellen, und beim Dorfe Iredwo Selenit oder Marienglas sind.

Nach dem Dorfe Ikoty, am Bache Gumaela, am westlichen Fuß des Gebürgstheils Lordsobani.

Von hier kam ich in ostlicher Richtung nach dem Dorfe Schobi und dann nach etwa 3 Werst nach Achaly, wo man des Abends schießen hörte und Feuer sahe.

Vom Berge Lordsabani ist die Mündung des Aragi und des Ksani oder Xani in S. des Bachins in SW., Duschet in SO. und Achalgori in SW., Ananur in ONO.

Den 13ten April kam ich nach Achalgori zurück.

Ich übergehe mehrere folgende Exkursionen, die wegen der Besserung meines Kranken immer größer werden konnten. Die Bemerkungen auf denselben werden erst in der Folge vorkommen.

Den 28sten April erhielt ich vom Imeretischen Zaar Solomon wegen meiner Vorstellungen schriftliche Antwort, die wieder ein Schreiben an denselben erforderte.

Papilio Machaon und Phalaena Zigzac erschienen.

კაკი, საგალგისი (?), ტრონეტი, ბოდავისხევი, ხაშვი, ვერხველი, ბუდავი, არანისი, ჟინვანი, წინდორი, ბოქორმა და ზეგრი სხვა ადგილი.

მდ. კვედერაზე (კვეტერაზე?) ილტოს (ირტოს?) შენაკადზე, დავათვალთვრე მთისზეთის ანუ ე. წ. ნავთობის წყარო.

განსაკუთრებით დავათვალთვრე გადაშკვეთი ქედი, რომელიც მიემართება მთავარი ქედიდან სამხრეთით და, გადის რა დაბლობზე, უერთდება მთისწინეთს და აერთებს მას მთავარ ქედთან.

Anas Querquedula, ქართულად გორიხვა, მთელი აპრილით ჩამორჩა.

Cobitis barbatula, ქართულად გველანა, აქაურ მდინარეებში არ არის იშვიათი.

10 აპრილს ვიარე ახალგორიდან ერთი საათი სამხრეთ-დასავლეთით და დასავლეთ — სამხრეთ-დასავლეთით მდ. არკალას გაყოლებით, შემდეგ ველსახევის გასწვრივ და გავიარე სოფლები ქა(ს)ისხევი და არლუნი, შემდეგ იწრია და ალვანის ერთობაწმინდა Alaeni Arteba Ziminda.

ნარეკვავამდე არლუნიდან ამ მიმართულებით 1 1/2 საათის სავალია, ბოლო პუნქტი მდებარეობს მთის ძირას.

აქედან დასავლეთ — სამხრეთ-დასავლეთით 1 1/2 საათში მდ. ძეგლისხევეზე იყო სოფელი ძეგლისი; იქიდან ქსნამდე მხოლოდ 1/2 საათის სავალია.

მე ავეყვი ქსნას ზევით ჩრდილოეთით და გავიარე მდ. ორისხევი, რომლის სათავესთანაც ლორწობნის ახლოს არის გაპარტახებული სოფელი ტონჩა. აქედან მე დაებრუნდი ჩემს ადგილსამყოფელოში.

11 აპრილს მთელი დღე შევწირე ექსკურსიას. მე წავედი ახალგორიდან საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მცველების თანხლებით ქსანზე გავლით და მის დასავლეთით [მიმდინარე] მდ. კანშერეთისხევეზე გადასვლით და მასზე კი ჩრდილო-დასავლეთით სოფ. კანშერეთამდე (ყანჩეთამდე?), სადაც ლორწობნის მთასთან ორი გოვირდის-წყაროა და სოფ. ირედვოსთან (?) მოიპოვება სელენიტი (Selenit oder Marienglas).

შემდეგ სოფ. იკოთი მდ. გუმეელაზე, ლორწობნის მთის დასავლეთ ძირთან.

აქედან აღმოსავლეთის მიმართულებით მე მივედი სოფ. შობში, ხოლო ამის შემდეგ, 3 ვერსზე, ახალში, სადაც საღამოთი გავიგონეთ სროლა და დავინახეთ ცეცხლი.

ლორწობნის მთის დასავლეთით არის არაგვისა და ქსნის შესართავები სამხრეთით, ბახინის (?) [სათავე] — სამხრეთ-დასავლეთით, დუშეთი სანხრეთ-აღმოსავლეთით და ახალგორი — სამხრეთ-დასავლეთით, ანანური აღმოსავლეთ — ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

13 აპრილს დაებრუნდი ახალგორში.

მე არ ვეხები ზოგ შემდგომ ექსკურსიებს, რომელთა რიცხვი, ჩემი ავადმყოფის გამოჯანმრთელების წყალობით, სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა. შენიშვნები მათ შესახებ მოცემული იქნება შემდგომში.

28 აპრილს იმერეთის მეფის სოლომონისგან მივიღე წერილობითი პასუხი ჩემს მოხსენებაზე. საჭირო იყო კიდევ ერთი წერილის მიწერა.

გაჩნდნენ Papilio Machaon და Phalaena Zigzac.

4. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Ich besahe hier noch die kleinen Kornmühlen. Mehrere mahlen in 24 Stunden von 20 bis 24 Kot Waizen. Dafür nahm der Müller nur den 50-sten Theil. In Teflis und Seristo ward der 10-te Theil genommen. In Achalgori erhielt man die Mühlensteine aus dem Steinbruch bey Sarkinetti am Kur, unter Teflis. Ein Paar kostete, nach rußischem Gelde, bis 40 Rubl., leistete aber auch bis 20 Jahr Nutzen.

D. 1. Mai 1772. Dieser Tag vergieng noch in Achalgori, an dem der Eristav David zum morgenden Aufbruche alles bereit machte¹.

D. 2. Mai. Heute war mein 3 Wochen in Achalgori Aufenthalt geendigt. Ich in der Gesellschaft des David Eristav, den seine Mutter und Schwester begleiteten unter der Bedeckung von etwan 100 Mann aufbrach, um nach Teflis zu reisen. Der Weg fürete nach 1 starken Werst über die Ueberbleibsel des verheerten Dorfes Seglevi, und durch den längst desselben laufenden Bach Segleviskaewi, an dem ich von Ananur hergekommen war. Nach 6 Wersten passierten wir die viereckigten engen Ringmauern des gleichfalls wüsten Ortes Osissi, und an 2 Werst von her ein sehr kleiner Bach. Von Osissi kamen wir nach 4 Werst in die Gegend des einige 100 Schritt in Osten gelegen[en] verheerten Dorfes Irtosa; und von da nach 4 Werst an die Ringmauer von Ksaurisi. Dasselbst wir Halte machten, weil es Nacht ward, nachdem wir 3 Stünde von Achalgori geritten waren². Der Weg gieng fast ganz gerade südlich, bestendig dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, in sehr geringen Entfernung von demselben³, an dem Fuß des nach dem Ksani zu sich senkenden Vorgebürge, die hier bei Ksaurisi ganz aufhört; indem von hier bis an das Vorgebürge Ebene ist.

Es sind diese Vorgebürge dem Flussette des Ksani zu gemeiniglich ser steil. Nur um Ossisi herum laufen sie flach ab, so daß die herumliegende Gegend an 3 bis 4 Werst eine schöne Wiese ist; dagegen der übrige Teil des Weges beständig durch dichte Gesträuche gieng, welches⁴ aus den mehrgenannten Baum- und Straucharten bestand, deren einige blüheten, folgende schon verblühet, und andere noch nicht blüheten. Jasminum humile kam auch häufig blühend zwischen Osissi und Ksaurisi vor. Im steinigten Flussette des Ksani stande[n] *Alnus sakia alba*, *Populus nigra tremula* und *alba Hippophaë*, *Elaeagnus angustifolia*⁵.

¹ D. 1. Mai 1772—alles bereit machte < P.

² D. 2. Mai. Heute war—von Achalgori geritten waren, G.] Den 2 ten May brach ich von Achalgori, vom Ksnis Eristav David begleitet, unter einer Bedeckung von 100 Mann nach Teflis auf... Nach einer starken Werst hatten wir die Ueberbleibsel des Dorfs Seglewi am Bache Seglewiskewi. Die einen Viereck bildende Mauer des auch zerstörten Dorfs, jenseit eines kleinen Bachs, voller runden Kalksteingeschiebe, war 6 Werst weiter. Das verheerte Dorf Irtosa war nach 4 Werst und nach andern 4 Werst das mit einer Mauer umgebene Dorf Ksaurisi, dem Fürsten Ratschillo gehörig, wo wir anhielten, P. ³ Fast ganz—demselben, G.] überhaupt in Süden, den ostlichen Ufer des Ksani in einen kleinen Abstand parallel, P. ⁴ Es sind diese—Gesträuche gieng, welches, G.] der bisherige Weg zu einem großen Theil in Gehölze aus., P. ⁵ deren einige blüheten—folia < P.

აქ დაეთვალიერე აგრეთვე პატარა წისქვილები, უმეტესობა 24 საათში ფქვავს 20-დან 24 კოღამდე ხორბალს. აქედან მეწისქვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ მეათედ ნაწილს. დოლაბებს ახალგაზრდა ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან [რომელიც მდებარეობს] მტკვარზე, თბილისის ქვემოთ. რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე, მაგრამ მათი გამოყენება შეიძლება ოც წლამდე.

1772 წლის 1 მაისი. ეს დღე კვლავ ახალგაზრდა გავატარეთ. ამ დღეს დავით ერისთავმა მეორე დღის მგზავრობისთვის ყველაფერი მოამზადა.

2 მაისი. დღეს შესრულდა ახალგაზრდა ჩემი ყოფნის 3 კვირა. მე დავით ერისთავთან ერთად, რომელიც გამოაცილეს დედამ და დამ, დაახლოებით 100 მცველის თანხლებით გავემართე თბილისისაკენ. კარგი 1 ვერსის შემდეგ გავიარეთ განადგურებულ სოფელ ძეგლევის ნაშთები და მის გასწვრივ ჩამოძვინარე მდ. ძეგლევისხევი, როსელზედაც მე ადრე ანანურიდან მოვედი. 6 ვერსის შემდეგ გავცდით ნაოხარ სოფელ ოძისის ოხკუთხა ვიწრო კედლებს და აქედან 2 ვერსის შემდეგ—ძალიან პატარა მდინარეს. ოძისიდან 4 ვერსის შემდეგ მივედით რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე აღმოსავლეთით მდებარე განადგურებულ სოფელ ილტოზის მიდამოებში და აქედან, 4 ვერსის მოშორებით, ქსოვრისის ვალავანთან. აქ ჩვენ გავჩერდით, რადგან უკვე ღამე იყო და ახალგაზრდიან 3 საათის ნამგზავრები ვიყავით¹. გზა მიდიოდა თითქმის სულ პირდაპირ სამხრეთით, ძირითადად ქსნის აღმოსავლეთით ნაპირის პარალელურად, მისგან ოდნავ დაშორებით, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, რომელიც ჩადიოდა ქსნამდე და რომელიც აქ ქსოვრისთან სულ თავდება; აქედან მთისწინეთამდე სულ დაბლობია.

ეს მთისწინეთი ქსნის კალაპოტისადმი საერთოდ ძალიან ციკაბოა. მხოლოდ ოძისის გარშემო დაბლდება, ისე რომ მის ირგვლივ მყოფი გარემო, დაახლოებით 3—4 ვერსზე, არის შშენიერი მდელო; დანარჩენი ნაწილი კი ვზისა მიდიოდა ხშირ ბუჩქნარში, რომელიც² შედგებოდა ბევრჯელ დასახელებული ხეებისა და ბუჩქებისაგან, რომელთაგან ზოგი ყვავოდა, ზოგს უკვე ეყვავილა და ზოგსაც უკრ არ დაეწყო ყვავილობა. ოძისსა და ქსოვრისის შორის ხშირად გვხვდებოდა ყვავილობაში მყოფი *Jasminum humile*. ქსნის ქვიან კალაპოტში გვხვდებოდა *Alnus sakia alba*, *Populus nigra tremula* (ოფი) და *alba Hippophae*, *Elaeagnus angustifolia*³ (ჭალაფშატა).

Tragopogon pratense, *Asparagus officinalis* (სატაკური) და *Rumex acetosa* (მეჭუნა) ისევე ხშირია აქ, როგორც მთელ საქართველოში და ყველგან სიამოვნებით ჭამენ. ასევე *Fragaria vesca* (მარწყვი) ყველგან გვხვდება.

¹ 2 მაისი.—ვიყავით, გ ი უ ლ. | 2 მაისს, ქსნის ერისთავ დავითის თანხლებით და 100 კაცის საფარ ქვეშ, გავედი ახალგაზრდიან თბილისისაკენ... კარგი ერთი ვერსის შემდეგ გავიარეთ მდ. ძეგლევისხევე [მდებარე] სოფ. ძეგლევის ნასახლარები. აგრეთვე განადგურებული სოფლის ოთხკუთხა კედელი იყო, მრავალი რიყის ქვით საფხე, პატარა მდინარის მთრე მხარეზე. 6 ვერსის მოშორებით. 4 ვერსის შემდეგ იყო აზნარებული სოფელი ილტოზა და შემდეგ 4 ვერსზე თავად რატიშვილის კუთვნილი ვალავანშემორტყმული სოფ. ქსოვრისი, სადაც ჩვენ გავჩერდით. პ ა ლ.

² ეს მთისწინეთი—რომელიც, გ ი უ ლ. | გზა აქამდე უმეტესწილად [მიდიოდა] ჭალაფში, რომელიც, პ ა ლ.
³ რომელთაგან ზოგი—*folia*—აკლია პ ა ლ ა ს ს.

Tragopogon pratense, Asparagus officinalis und Rumex acetosa sind hier so wie in ganz Georgien häufig und werden überall gern gegessen. Auch Fragaria vesca ist ganz allgemein.

Von Osissi sahe man die Ueberbleibsel des an der W. Seite des Ksani gelegen[en] Dorfes Achmedschi; und von Irtosa im W. die noch bewohnte kleine Festung Lamis-chana, und auf der Höhe in Osten soll zwischen Osissi und Irtosa das gleichfalls wüste Dorf Tschala gelegen seyn. Zwischen den Ksani und Narekawi bei Irtosa ist eine gewöhnliche Passlage der Lesgier, auf der sie vom Aragi über Mschadidschwari nach Lamis-chana und bis Krzinwal auf der Höhe herumziehen¹.

Man brachte mir heute die Schnaawachtel (Rallus Crex) georg. Galga lebendig². Es begegnete uns auch ein Mann mit dem Balge eines Bären, den er erst heute in unserer Nähe erlegt hatte.

Den 3ten May. Auch von Ksaurisi gieng der Weg in S. und dem Ksani nahe, wir kamen in anderthalb Stunden nach Muchran³. Die Länge des Weges kann man an 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer ser gering ostl. Abweichung⁴. Der ganze Weg gieng durch ein freies ebenes⁵ Feld, zu Akerland genutzt, daher es der Wässerung wegen überall mit Graben aus dem Ksani durchzogen war. Das Feld besteht aus⁶ graugelbem Thon. Hier waren fast alle tereksche Stepenpflanzen.

Ich schickete heute Abend nach mein Moimontow?... den Fürsten Koichosro Amil(achswari) nach Teflis zum Zaaren ab, um meine Ankunft zu melden; eine Bedeckung nach Muchran entgogen zu bitten und Quartier zu bereiten⁷.

D. 4. Mai. Ich hatte in Muchran übernachtet in dem höchsten steinernen Turm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jaren erbauet hat, nebst der Citadelle⁸.

Von diesem Thurme sieht man Ksaurisi und Tambala gerade in N.,

¹ Von Osissi sahe—Höhe herumziehen, G.] Von Irtosa sahe man in W. die kleine Festung Lamis-Chana. Auf der Höhe zwischen Irtosa und Osissi, vom ersten ostlich, soll das wüste Dorf Tschacha stehen. Bey Osissi selbst sind an der rechten Seite des Ksani Ueberbleibsel des zerstörten Dorfs Achmedschi. Bey Irtosa geht zwischen dem Ksani und Narekowi der gewöhnliche Weg der Lesgier, wenn sie vom Aragi über Mschadschwari, nach Lamis Chana und bis Krzchinwal auf der Höhe herumziehen, P.

² Man—lebendig, P.] Es ward heute auf dem Wege eine Schnaawachtel, Crex, die die Georg. Galga nennen mit der Hand gegriffen. Zwischen Achalgori und Osissi, G.

³ Den 3ten—Muchran, P.] Gegen Mittag brachen wir von Ksauris auf nach Muchran, daselbst wir nach 1 1/2 St. anlangten, G.

⁴ Die Länge—Abweichung < P.

⁵ ebenes < P.

⁶ Das Feld besteht aus, G.] Der Boden ist. P.

⁷ Ich schickete heute—Quartier zu bereiten < P.

⁸ D. 4. Mai. Ich hatte—nebst der Citadelle, G.] In Muchran erhielt ich mein Quartier in einem gemauerten hohen Thurm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jaren erbauet hatte, P.

ოცისიდან ჩანს ქსნის დასავლეთით მდებარე, სოფელ ახმაჯის ნანგრევები; ხოლო ილტოზის დასავლეთით—ჯერ კიდევ დასახლებული პატარა ციხე ლამის-ყანა, და ამბობენ, რომ ოცისსა და ილტოზას შორის მდლობზე აღმოსავლეთით უნდა იყოს ასევე აოხრებული სოფელი ჭაშა. ილტოზის ახლოს, ქსანსა და ნარეკეას შორის, მიდის ჩვეულებრივი გზა ლეკებისა, რითაც¹ ისინი არაგვიდან, მჭადისჯვარზე გავლით, მიდიან მით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე.

დღეს ხომიყვანეს ცოცხალი *Rallus Crex*, ქართულად ლალა². ჩვენ შეგვხვდა აგრეთვე კაცი დათვის ტყავით, რომელიც მას მოეკლა დღეს ჩვენ მახლობლად.

3 მაისი. ქსოვრისიდანაც გზა მიდიოდა სამხრეთით ქსნის ახლოს; 1 1/2 საათში ვიყავით მუხრანში³. გზა შეიძლება 7 ვერსად ჩავთვალოთ, სამხრეთის მიმართულებით მიმავლად, მცირედი ვადახრით აღმოსავლეთით, მთელი გზა მიდიოდა გაშლილ დაბლობ ველზე, რომელიც გამოყენებულია სახნავად, ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით. ნიადაგი შედგება მოყვითალო-ნაცრისფერი თიხისაგან. აქ თითქმის ყველა მცენარე იყო თერგის სტებების ტიპისა.

დღეს საღამოს გავგზავნე ჩემი მოურავი (?) [Moimontow] თავად ქაიხოსრო ამილახვარ[თან ერთად] (?) თბილისში ნეფესთან, რათა შეეტყობინებინა ჩემი ჩამოსვლა და რათა ეთხოვა გამოეგზავნა მცველები მუხრანში და მოესზადებინა ბინა⁴.

4 მაისი. ნე გავათენე მუხრანში ყველაზე მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტანტინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინათ ციტადელთან ერთად⁵.

ამ კოშკიდან ჩანს: ქსოვრისი და დამპალა პირდაპირ ჩრდილოეთით, წილკანი ნარეკეავის იქითა მხარეს ჩრდილო აღმოსავლეთით, ფონთხელა არაგვის დასავლეთ⁶ ნაპირზე, ნარეკეავის შესართავთან, აღმოსავლეთით საგურამო არაგვის აღმოსავლეთ მხარეზე ოდნავ ჩრდილოეთისაკენ, არაგვში ჩამავალ პატარა მდინარეზე, არაგვიდან ოდნავ მოშორებით; სხალტბა სამხრეთ-აღმოსავლეთით და წეროვან-გოროვანი—ოდნავ მოშორებით აღმოსავლეთისაკენ; ალა-

¹ ოცისიდან ჩანს—რითაც, გ ი უ ლ.] ილტოზის დასავლეთით ჩანს პატარა ციხე ლამის-ყანა, ილტოზას და ოცისს შორის, მთაზე, პირველისგან აღმოსავლეთით, უნდა იყოს აოხრებული სოფ. ჭაშა. თვით ოცისთან, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე არის „დარბუჯი სოფლის—ახმაჯის ნანგრევები. ქსანსა და ნარეკეას შორის, ილტოზასთან, გადის ლეკების ჩვეულებრივი გზა, როცა. პ ა ლ.

² დღეს—ლალა, პ ა ლ.] დღეს გზაზე ცოცხლად დაიჭირეს *Crex*, რომელსაც ქართველები ლალას უწოდებენ. ახალგორსა და ოცისს შორის, ... გ ი უ ლ.

³ 3 მაისი—მუხრანში, პ ა ლ.] შუადღისას გავედით ქსოვრისიდან მუხრანისკენ, სადაც მივედი 1 1/2 საათში, გ ი უ ლ.

⁴ დღეს საღამოს—ბინა, პ ა ლ ა ს ს აკლია. (ამ წინადადების ზოგი ადგილი დედანში გაურკვევლად სწერია—გ. გ.)

⁵ 4 მაისი—ერთად, გ ი უ ლ.] მუხრანში მე მივიღე ბინა გალანთან მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტანტინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინ, პ ა ლ.

⁶ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

⁷ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

Zilkán jenseit des Narekowi in N. O., Pontchela an der W. Seite¹ des Aragi bey der Mündung des Narekowi, in O² Saguram O. Seite des Aragi in O. etwan nach N. an ein[em] klein[en] in den Aragi fallende[n] Bach, etwa vom Aragi³ Ts-chaltba in SO und Zereowan Gorowani etwas weiter ostlich. Agai-ani in SW kaum⁴ 2 Werst, Kanda in SSW etwa 4 W⁵ und Kanda gegenüber an der W. Seite⁶ des Ksani, Kadagiani und Zichesire in S. ser wenig westl. an⁷ etwan 7 Werst von Muchran.

Nach Zichesire machte ich eine Exkursion. Der Weg geht 5 Werst auf dem⁸ Felde und dann auf dem sich erhebenden Vorgebürge. An denselben ritten wir fast 2 Werst fort bis zu der Ort Zichesire⁹. Dieser Ort hat 3 kleine¹⁰ Kirchen, 2 mit armenischen und eine mit georgischen Inschriften; umher sind viele Leichensteine und Gruben von vorigen¹¹ Häusern. Die Kluft, an welcher Ziche-ire liegt, reicht von Vorgebürge an das linke¹² Ufer des Ksani. An der Südseite dieser Kluft, einige 100 Schritt von hier¹³ auf der höchsten Stelle¹⁴ des Plazes¹⁵ liegt die kleine mit hoher Ringmauer eingeschlossene Festung, welche gleich auch nach S. steil sich senket, und von dessen Fuß sich eine starke Werst breite Ebene nach der Mündung des Ksani zum Kur sich erstrikt¹⁶.

Man sahe hier den Einfall des Ksani in die linke des Kur, in der Thalebene, und das der Mündung nahe Dorf Nastakisi und weiter¹⁷ ostlicher am Kur obwärts Nasparsa.

Dem letztern gegenüber sieht man an der rechten¹⁸ Seite des Kur, die Festung Tsogwi und gegen¹⁹über der Mündung des Ksani sieht man einen Bach des Quer- oder südlich stehenden Gebürges in die rechte Seite des Kur fallen, an welchen 2 Werst über der Mündung die Nachbleibsel der Festung Nitschpis, und etwas höher²⁰ die wüste²¹ Festung Utratiskari²² stehen.

Von Zichesire soll an der Nordseite²³ des Kur etwan 4 Werst weiter nach O²⁴, die Festung Mgime²⁵ und gegenüber am rechten Ufer²⁶ die Festung Zichedidi gelegen seyn²⁷.

Alle diese schöne Oerter sind wüst und von Teflis an ist, an der rechten²⁸ Seite des Kur, Gomi, der erste bewohnte Ort, der noch an 2 W westlich von Nitschpis gelegen, aus Zichesire aber von ein. vorstehenden Höhe bedekt ward²⁹.

Diese in georgianischer Geschichte merkwürdige Oerter merkte ich mir desto genauer, da ich sie³⁰ im October 1771 bei dem nachtllichen Marsch³¹ nicht gehörig wahrnehmen können.

¹ an der W. Seite, G] am rechten Ufer, P. ² in O. G] und, P. ³ O. Seite—Aragi, G] an der dem Aragi an einem seiner Bäche 3 Werst über dem Einfall, P. ⁴ kaum, G] etwan, P. ⁵ in SSW etwa 4 W G.] P. ⁶ Kadagiani-⁶ ჰადაგანი. ⁷ an der W. Seite, G.] an der rechten, P. ⁸ ser wenig westl. am <P. ⁹ 5 Werst auf dem, G] meist über, P. ¹⁰ an denselben—Zichesire <P. ¹¹ kleine <P. ¹² vorigen, P.] ehemaligen, G. ¹³ linke, P.] westliche, G. ¹⁴ An der —hier <P. ¹⁵ Stelle, P.] Höhe, G. ¹⁶ Plazes, P.] jugi, G. ¹⁷ liegt—erstrikt, G] ist die hohe Mauer des eingeschlossenen kleinen Plazes oder die Festung. P. ¹⁸ weiter, G.] etwas, P. ¹⁹ rechten, P.] Süd, G. ²⁰ gegen, G.] etwas, P.

იანი—სამხრეთ-დასავლეთით, 2 ვერსზე; ქანდა სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით დაახლ. 4 ვერსზე და ქანდას პირდაპირ ქსნის დასავლეთ¹ მხარეზე ქადაგაიბი და ციხისიერი—სამხრეთით, ძალზე მცირედ დასავლეთისაკენ დაახლოებით 7 ვერსზე მუხრანიდან.

მე მოვაწყვე ექსკურსია ციხისიერში. 5 ვერსზე გზა მიდიოდა ველზე, შემდეგ თანდათან ახალგებულ მთის კალთებზე. შასზე ჩვენ ვიმგზავრეთ თითქმის 2 ვერსი ციხისიერამდე. ამ ადგილს აქვს 3 პატარა ეკლესია, 2 სომხური და ერთი ქართული წარწერებით; ირგვლივ ბევრი საფლავის ქვებია და ნასახლარებისაგან დარჩენილი ორმოები. ხეობა, რომელთანაც მდებარეობს ციხისიერი, გადაჭიმულია მთის კალთიდან ქსნის მარცხენა² ნაპირამდე. ამ ხევის სასხრეთ მხარეზე, აქედან დაახლ. 100 ნაბიჯზე, ამ ადგილის ყველაზე მაღალ პუნქტში დგას მაღალი გლავნით შემოვლებული პატარა ციხე, რომელიც სამხრეთისაკენ ციცაბოდ ეშვება და რომლის იერიდანაც კარგ ერთ ვერსზე განიერი ველია გადაჭიმული შტკვართან ქსნის შესართავამდე³.

აქედან ჩანს შტკვართან ქსნის შესართავი მარცხენა მხრიდან დაბლობზე და შესართავის ახლოს მდებარე სოფელი ნასტაკისი და ოდნავ აღმოსავლეთით, შტკვარზე, განზე—ნასპარსევი.

უკანასკნელის პირდაპირ, შტკვრის მარჯვენა⁴ ნაპირზე, ჩანს სიმაგრე ძეგვი და ქსნის შესართავის პირდაპირ—მდინარე, რომელიც გამოდის გადაშვით ანუ სამხრეთისაკენ ამალგებული ქედიდან და ჩადის შტკვარში მარჯვენა მხრიდან, რომელზეც, მის შესართავიდან 2 ვერსით ზევით, არის ნიჩბისის სიმაგრის ნაშთები და, ცოტა ზემოთ⁵, დანგრეული⁶ სიმაგრე უტროკისკარი.

ციხისიერიდან შტკვრის ჩრდილოეთ⁷ ნაპირზე, დაახლოებით 4 ვერსზე აღმოსავლეთით⁸, ამბობენ, რომ არის სიმაგრე მღვიმე და პირდაპირ, შარჯვენა⁹ ნაპირზე, სიმაგრე ციხე-დიდი.

ყველა ეს მშენიერი ადგილები უკაცრიელია და, დაწყებული თბილისიდან, შტკვრის მარჯვენა¹⁰ ნაპირზე, პირველი დასახლებული ადგილი არის გომი, რომელიც ნიჩბისიდან დასავლეთით 2 ვერსზე მდებარეობს, ხოლო ციხისიერიდან გამოყოფილია წინმდებარე მაღლობით¹¹. ეს ადგილები, საქართველოს ისტორიაში ასე ცნობილი, მით უფრო დაკვირვებით დავათვალიერე, რომ 1771 წლის ოქტომბერში მათი შესწავლა საქმარისად ვერ შევცდი, რადგან ღამით გავიარე ისინი.

¹ დასავლეთ, გ ი უ ლ. მარჯვენა, პ ა ლ. ² მარცხენა, პ ა ლ. დასავლეთ, გ ი უ ლ. ³ დგას მაღალი — შესართავამდე, გ ი უ ლ. არის მაღალი კედელი შიგომოქცეული პატარა მოედნისა, ანუ ციხე, პ ა ლ. ⁴ მარჯვენა, პ ა ლ. სამხრეთ გ ი უ ლ. ⁵ ზემოთ, პ ა ლ. დასავლეთით, გ ი უ ლ. ⁶ დანგრეული, გ ი უ ლ. ახალი, პ ა ლ. ⁷ ჩრდილოეთ, გ ი უ ლ. მარცხენა პ ა ლ. ⁸ აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ. ქვევით, პ ა ლ. ⁹ მარჯვენა, პ ა ლ. სამხრეთ, გ ი უ ლ. ¹⁰ მარჯვენა. პ ა ლ. სამხრეთ. გ ი უ ლ. ¹¹ რომელიც ნიჩბისიდან—მაღლობით, აკლია პ ა ლ ა ს ს.

²⁰ höher, P] westl., G. ²¹ wüste, P.] neue, P. ²² Utratskari, G.] Utrokiskari, P. ²³ Nordseite, G.] linken, P. ²⁴ weiter nach O, G.] hinab, P. ²⁵ Mgeme, G.] Migine, P. ²⁶ rechten Ufer, P.] Südseite, G. ²⁷ g•legen seyn, G.] liegen, P. ²⁸ rechten, P.] Süd G. ²⁹ Der noch an 2 W.—bedeckt ward <P. ³⁰ merkte ich mir desto genauer, da ich sie, G.] hatte ich, P. ³¹ bei—Marsch <P.

Die Aussicht von meinem alten Thurm war ganz vortreflich, in N. die Ebene mit den vielen Dörfern, und das nordliche Schneegebürge; nach dem Ksani, in S nach dem Kur, nach dem Queergebürge und [nach] den an dessen Fuß liegenden Dörfern und Festungen.

Zichesi in W. auf dem an der Westseite des Ksani gelegen[en] ingi sieht man eine alte Kirche, die Ninoziminda genant wird¹, erbauete der Zaar Mirian der heil. Nino zu ehren. Nach der georgianischen Chronik widersetzte sich Zaar Mirian der Ausbreitung der christlichen Religion mit Gewalt. Sein Heer aber ward hier mit Blindheit geschlagen. Unter der Bedingung nun, daß seine Leute wieder sehend würden, versprach er die christliche Lehre anzunehmen. Beides geschahe und die heilige Nino erhielt diese Kirche².

Auf den muchranschen Waizenfeldern war vieler, schon in Aehren geschossoner Roggen. Diese Getreideart wird in Kewi, Pschawi, Tuschi und auch in Osseti nicht selten gesäet. Te-studo lutraria, der terekschen ganz gleich, fand ich hier in Sümpfen schwimmend. Es ist hier aber noch eine andere größere Art, die ungespaltene Füße hat und nicht schwimmen kann.

Lacerta apoda Pall. Lacerta agilis, Rana temporaria, und arborea kamen mir ebenfalls vor.

Muchran heißt eigentlich Tschiosubani und Muchran ist der Name des Distrikts, dessen Besitzer Muchran Batoni, oder (deren) eigentlicher Familienname³ Bagrationi ist. Zichesi war 1748, Kartelis Chronicos 436⁴ wieder erbauet⁵.

Der letzte ziemlich mächtige Muchran Ba'oni war Konstantin, von der Familie Bagrationi. Er ward vor 14 Jahren von den Lesgiern auf dem Wege nach Teflis erschossen, und seit dem ist alles verheeret. Sein jetzo 20-jähriger Sohn Joane⁶ ist an die 4te Tochter des Zaares verlobt. Konstantins älteste Tochter ist die Witwe von Zarewitsch Wachtang und die 2te die Witwe des Bruders des Eristaw David.

Den 5. May. Diese Nacht war noch in Muchran vergangen. Des Morgens gegen 8 Uhr brachen wir von da auf. Der Weg ging über⁷ das oft erwente ebene Feld nach OSO⁸ und kamen nach zwey Stunden, oder etwan 11 bis 12 Werst⁹ an die Mündung des Baches Narekawi in die rechte Seite des Aragi Flusses, der hier ins Vorgebürge tritt.

¹ Zichesi—wird, G.] Die alte Kirche in Zichesi, die Nino Ziminda heißt, P.

² und die heilige—Kirche, P.] darauf Mirian an diese Orte eine Kirche erbauete und sie der Heil. Nino widmete, G.

³ deren eigentliche Familienname, G.] eigentlicher, P

⁴ Kartelis Chronicos 436 < P.

⁵ wieder erbauet, P] renoviert, G.

⁶ Joane < P.

⁷ Den 5. May—ging über, G.] Den 5 ten May. Von Muchran zogen wir in OSO über, P.

⁸ das—OSO, G] flach Feld, P.

⁹ bis 12 Werst < G.

გარემო სანახაობა ჩემი კოშკიდან იყო შესანიშნავი; ჩრდილოეთით ველი ბევრი სოფლებით და ჩრდილოეთის თოვლიანი ქედი; შემდეგ ქსანი, სამხრეთით—მტკვარი და შემდეგ მკვეთი ქედი და მის ძირთან მდებარე სოფლები და ციხეები.

ციხისძირიდან დასავლეთით, ქსნის დასავლეთით მდებარე ქედზე ჩანს ძველი ეკლესია, რომელსაც ეწახიან ნინოწმინდას¹. ის ააშენა მირიან მეფემ წმ. ნინოს საპატივცემოდ. ქართული ქრონიკის მიხედვით მირიან მეფე იარაღით ხელში (mit Gewalt—ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას. მაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ მისი ხალხი კვლავ თვალბილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიეღო ქრისტიანობა. ყველაფერი ეს მოხდა და წმ. ნინომ ხიილო ეს ეკლესია².

მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჰევას. მარცვლეულის ამ სახეობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში, ფშავში, თუშეთში და ასევე ოსეთში. Testudo lutraria, რომელიც ძალიან ჰგავს თერგისას, ვნახე აქ ქაობებში მოცურავე. მაგრამ აქ არ არის სხვა უფრო დიდი სახეობა, რომელსაც აქვს უაპკო თათები და არ შეუძლია ცურვა.

მე ასევე შეხვდნენ Lacerta apoda Pall. Lacerta agilis (ჯოჯო), Rana temporaria და arborea.

მუხრანს საკუთრივ უწოდებენ შიოსუბანს და მუხრანი არის რაიონის (Distrikt) სახელი, რომლის მზრანებელიც არის მუხრანბატონი, ანდა, რომლის ჩვეულებრივი გვარიც არის ბაგრატიონი. ციხისძირი განაახლეს 1748 წელს. ქართული ქრონიკით 436-ს³.

უკანასკნელი, საკმაოდ ძლიერი მუხრანბატონი იყო კონსტანტინე, ბაგრატიონთა გვარიდან. ის მოკლეს ლეკებმა 14 წლის წინათ თბილისის გზაზე და მას შემდეგ ყველაფერი განადგურებულია. მის ამქამად 20 წლის ვაჟს იოანეს დანიშნული ჰყავს მეფის მეოთხე ქალი. კონსტანტინეს უფროსი ქალი არის ქვრივი ბატონიშვილ ვახტანგისა, ხოლო მეორე—ქვრივია დავით ერისთავის ძმისა.

5 მაისი. ეს ღამეც გავატარეთ მუხრანში. დილის 8 საათისთვის გავედით იქიდან. გზა მიდიოდა ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლეთით—სახრეთ-აღმოსავლეთით⁴ და ორ საათში, ანუ 11—12 ვერსის შემდეგ მოვედით მდინარე ნარეკავის შესართავთან, არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც აქ შედის მთისწინეთში.

რადგან მეფემ იცოდა ჩემი დაბრუნების შესახებ, აქ მე დამხვდა 300 კაცისაგან შემდგარი მცველი რაზმი⁵.

¹ ციხისძირიდან—ნინოწმინდას. გ ი უ ლ.] ძველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ნინოწმინდა ჰქვია, პ ა ლ.

² და წმ. ნინომ—ეკლესია, პ ა ლ.] რის გამოც მირიანმა ამ ადგილზე ააშენა ეკლესია და უძღვნა ის წმ. ნინოს, გ ი უ ლ.

³ ქართული ქრონიკით 436-ს. აკლია პ ა ლ ა ს ს.

⁴ ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით. გ ი უ ლ.] სწორ მინდორზე, პ ა ლ.

⁵ რადგან მეფემ—რაზმი, პ ა ლ.] აქ ჩვენ დაგვხვდა მცველი რაზმი, რომელიც მათ უმაღლესობას გამოეგზავნა აქ თბილისიდან და რომელთაც აქ, ნარეკავზე, გაეთნებინათ. ის (რაზმი—გ. გ.) შედგებოდა დაახლ. 300 კაცისაგან, გ ი უ ლ.

Da der Zaar meine Rückkunft wuste, fand ich hier eine Befestigung von 300 Mann¹.

Von hieraus sahe man an der Ostseite der Mündung des Narekowi² die Ueberbleibsel des Dorfs Pontchela, und an der Ostseite des Aragi³, 4 Werst vom linken Ufer des Aragi⁴ die wüste Festung Saguram, an der N. Seite des Baches⁵ Saguram kewi, der einige Werste über Narekowi's Mündung⁶ in der Aragi fällt.

In SW. sahe man hier auf dem Vorgebürge⁷ die wüste Festung Tschaltba⁸ und etwas ostlicher das wüste Dorf Zereowan Gorowani.

In Narekowi hatten wir nach einer viertel Stunde Gartiskari, ein ehemals⁹ gefährlich[es] Defilee, und wieder nach einer viertel Stunde die Ueberbleibsel der Festung¹⁰ Nazichwari auf einer felsigten Höhe, die sich von dem westl. Ufer des Aragi erhebt und mit dem Haupt-ingo ein 1. W. langes Defilee macht¹¹ Nach einer halben Stunde kamen wir nach Mzcheta von der nur einige hundert Schritt in NW. die Ruinen der ähnlichen Festung Santsauro liegen.

Mzcheta war in alten Zeiten¹² der Hauptsitz von Mzchetos (des Thargamos Sohn erbauet¹³) und erst lange nachher war Teflis von Zaar Wachtang dem ersten erbauet.

An der linken oder Ostseite des Aragi auf der höchsten Höhe des Vorgebürges sieht man das wüste Kloster Tschatschwi Sagdari d. i. Panzerkirche. Man fabelt von ihm, daß von dessen Thurmspitze eine eiserne Kette an den Thurm in Mzcheta gereicht habe¹⁴, auf welchem die Heiligen sich besuchten—davon der Name.

Am Fuß des Klosterbergs etwas höher am Aragi¹⁵ hat das Dorf Zizamura gelegen, an der Südseite eines kleinen Baches.¹⁶

Von Mzcheta ritten wir $\frac{1}{4}$ St. nach West¹⁷. Wir folgten nun dem linken¹⁸ Ufer des Kurs etwan eine Werst hinauf und giengen dann über dessen Brücke, für welche der Edelmann in Mzcheta den Brückenzoll hebt. Sie vertrug kaum unsern Uebergang¹⁹. Davon ritten wir wieder $\frac{1}{4}$ St. an den Südl. Ufer des Kur nach O. bis wir wieder Mzcheta gegenüber waren²⁰, am Fuße des zum Kur sehr steil abfallenden Vorgebürgs, der davon an beiden Seiten sehr zusammen gepreßt wird.

¹ Da der Zaar—Mann, P.] Hier fanden wir die Convoi für uns, die Ihre Hoheit aus Tiflis hieher geschickt und die hier an Narekowi übernachtet hatte. Sie bestand etwan in 300 Mann, G. ² Von hieraus—Narekowi] Man sahe hier an Narekowi P. ³ an der Ostseite des Aragi <P. ⁴ vom—Aragi, P.] von demselben, G. ⁵ an der N. Seite des Baches, G.] am Bache P. ⁶ Mündung <P. ⁷ Vorgebürge, P.] jugo promontoriali, G. ⁸ Tsgaltba, P. ⁹ ehemals <G. ¹⁰ der Festung <G. ¹¹ die sich—macht <P. ¹² in alten Zeiten, P.] ehemals, G. ¹³ des Thargamos Sohn erbauet <P. ¹⁴ gereicht habe, P.] geführt sei, G. ¹⁵ etwas—Aragi <P. ¹⁶ an der Südseite eines kleinen Baches <P. ¹⁷ Von Mzcheta ritten wir $\frac{1}{4}$ St. nach West <P. ¹⁸ linken, P.] nordl., G. ¹⁹ Sie vertrug—übergang, P.] Mit grossen Gefer kaun alles glükl. über die ser schlechte Brükke, G. ²⁰ Davon ritten wir—gegenüber waren, G.] Wir ritten hierauf am rechten Kurufer eine Werst hinab, P.

აქედან, ნარეკვავის შესართავის აღმოსავლეთით¹ ჩანს სოფ. ფონთხელას ნასახლარები და არაგვის აღმოსავლეთით², მისი მარცხენა ნაპირიდან³ 4 ვერსზე—დანგრეული ციხე საგურამო, მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე⁴, რომელიც ნარეკვავის შესართავის ზემოთ რამდენიმე ვერსზე ჩადის არაგვში.

სამხრეთ-დასავლეთით მთისწინეთზე ჩანდა დანგრეული სიმაგრე სხალტბა (Ts-chaltba, Tsgaltba) და რამდენადმე აღმოსავლეთით—გაპარტახებული სოფელი წეროვან-გაროვანი.

¹/₄ საათში ნარეკვავს მერე ვავიარეთ ღართისკარი, ძველად საშიში ხეობა, და კიდევ ¹/₄ საათში—ციხე ნაციხვარის ნანგრევები კლდიან მაღლობზე, რომელიც [მაღლობი (გ. გ.)] არაგვის დასავლეთ ნაპირიდანაა აღმართული და მთავარ ქედთან ქმნის 1 ვერსის სიგრძის ხევი⁵. ნახევარ საათში მოვედით მცხეთაში, რომლიდანაც სულ რაღაც 100 ნაბიჯზე ჩრდილო-დასავლეთით არის ნანგრევები, [ზემოდასახლებულთა] მსგავსი ციხისა, სამთავროსი.

უძველეს დროში მცხეთა იყო რეზიდენცია, თარგამოსის ვაჟის მცხეთოსის მიერ აშენებული⁶, და მხოლოდ დიდი ხნის შემდეგ ააშენა მეფე ვახტანგ I-მა თბილისი.

არაგვის მარცხენა ანუ აღმოსავლეთ მხარეს, მთის ყველაზე მაღალ ადგილს, ჩანს დანგრეული მონასტერი ჯაჭვის საყდარი (ე. ი. ჯაგშან-ეკლესია). არსებობს⁷ ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაჭიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე; აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც.

იმ მთის ძირში, რომელზეც დგას მონასტერი, ოდნავ ზემოთ არაგვზე⁸ არის სოფელი წიწვამურა, ერთი პატარა მდინარის სამხრეთ მხარეზე⁹.

მცხეთიდან ¹/₄ საათი მივედიოდით დასავლეთისკენ¹⁰. ჩვენ მივყვებოდით მტკვრის მარცხენა¹¹ ნაპირს ზევით, დაახლოებით ერთ ვერსზე, და გადავედით მის ხიდზე, რომლითაც სარგებლობისთვის ერთი მცხეთელი აზნაური იღებდა ხიდის ბაჟს. ხიდმა ძლივს გაუძლო ჩვენს გადასვლას¹². აქედან კვლავ ¹/₄ საათი მივყვებოდით მტკვრის სამხრეთ ნაპირს დასავლეთის მიმართულებით, ვიდრე მცხეთის პირდაპირ არ აღმოვჩნდით¹³, იმ მთის ძირთან, რომელიც ეშვება მტკვრამდე ძალიან ციკაბოდ; მტკვარი, ამის გამო, ორივე მხრიდან ძალიან შევიწროებულია.

¹ აქედან,—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] აქ ნარეკვავზე, პ ა ლ.

² არაგვის აღმოსავლეთით < პ ა ლ.

³ მისი მარცხენა ნაპირიდან. პ ა ლ.] მისგან, გ ი უ ლ.

⁴ მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, გ ი უ ლ.] მდ. საგურამოსხევი, პ ა ლ.

⁵ რომელიც [მაღლობი]—ხევი, პ ა ლ ა ს ს ა კ ლ ი ა.

⁶ თარგამოსის ვაჟის მიერ აშენებული < პ ა ლ.

⁷ ოდნავ ზემოთ არაგვზე < პ ა ლ.

⁸ ერთი პატარა—მხარეზე < პ ა ლ.

⁹ მცხეთიდან—დასავლეთისკენ < პ ა ლ.

¹⁰ მარცხენა, პ ა ლ.] ჩრდილოეთ, გ ი უ ლ.

¹¹ ხიდმა—გადასვლას, პ ა ლ.] დიდი შიშით ყველაფერი ბედნიერად გადავიტანეთ ძალზე ცუდ ხიდზე, გ ი უ ლ.

¹² აქედან კვლავ—აღმოვჩნდით, გ ი უ ლ.] აქედან ჩვენ ერთი ვერსი ვიარეთ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის დაცობებით, პ ა ლ.

Der Kur nimmt von Mzcheta eine SSO. Richtung, die wie parallel gezogen und nach einer halben Stunde die Ruinen¹ des Dorf Muchat Gwerdi² erreichte. Hier war in der gewöhnlich gemischten Holzung aus Eichen, Roth- und Weißbuchen und s. f. auch *Colutea arborescens*. Hierselbst machten wir an dem Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern³.

Von Muchatgwerdi ritten wir am rechten Ufer des Kur fast recht in O. hinab und hatten den Fuß eines steilen Sandsteingebürges, und nach $\frac{3}{4}$ Stunden einen ostlich vorspringenden Winkel desselben⁴, der Dewis Namuklari, d. i. Teufelsknie genannt wird, auf dessen Höhe ehemals⁵ ein Dorf stand. So bald als [...sahen] wir an dem ostl. Ufer des Kur die wüste Festung⁶ Seitl Aftschala und eher eine Werst südlich an der Nordseite des⁷ Baches Aft-Schaliskewi die auch wüste Festung Kweiti Aftschala.

Von Dewis Namuklari ritten wir $\frac{3}{4}$ Stunden fast gerade südlich⁸ über ein ebenes Feld⁹, welches Digomis Mindori heißt und kamen beim Bache Digomis-Kewi 2 Werst über seinem Einfall in die rechte Seite des Kur zur Festung Digomi¹⁰, die erst vor 2 Jahren wegen der Pest verlassen wurde¹¹.

Von Digomi in S. hatten wir nach einer halben Stunde über Sandfelsengebürge den Bach Weriskewi, der eine steinerne Brücke hat. Von hier sahe man an dem ostlichen Ufer des Kur¹² selbst die wüste Festung Tidube¹³.

Von der Brücke wenden wir uns nach¹⁴ SO., auf welchem wir nach einer halben Stunde nach der Vorstadt von Teflis Garetubani und nachmittags um 5 Uhr¹⁵ nach Teflis selbst glücklich gelangten, wo ich meinem Nachlaß unversehrt und in Absicht der Gesinnungen des Zaars und meiner Hoffnung zur Erreichung meiner Absichten alles nach Wunsch antraf.

Ich hatte die Absicht bald wieder von Teflis aus eine Reise nach den südlich gelegenen turkomannischen oder terekemenzischen Provinzen Georgiens zu machen. Der Zaar wollte sie selbst bereisen und in wenig Tagen dahin abgehen, das verzog sich aber für mich zu lange. Indessen fehlte es mir in Teflis nicht an Beschäftigungen.

D. 8 Mai¹⁶ kamen nach Teflis aus Gori und Metechi verschiedene Flößer an; diese bestanden aus 16 fichtenen Balken, die an 4 Faden lang und

¹ Runen, P.] Ueberbleibsel, G. ² Gwerdi < P. ³ Hierselbst machten wir—die Pferde zu füttern < P. ⁴ am rechten—desselben, P.] fast $\frac{3}{4}$, St. gerade ostlich, dicht an dem südl. Ufer des Kur an den Fuß eines ganz steil sandsteinfelsigten Gebüges, dessen Ostlicher hervorstehender Winkel, G. ⁵ auf dessen Höhe ehemals, G.] wo vor dem, P. ⁶ So bald als wir—die wüste Festung, G.] Man sieht von dieser hohen Eke die wüste Festung, P. ⁷ der Nordseite des < P. ⁸ gerade südlich, G.] fast recht in Süden, P. ⁹ ein ebenes Feld, G.] ein gegen den Kur inklinirendes Feld, P. ¹⁰ 2 Werst—Digomi, P.] an dessen Südseite etwan 2 Werst von Kur die Festung Digomi gelegen, G. ¹¹ die erst vor—verlassen worde] welche 1770. der Pest wegen verlassen ward, P. ¹² an dem ostlichen Ufer des Kur, G.] am Kur, P. ¹³ Tidube, G.] Tidube, P. ¹⁴ wenden wir uns nach, G.] gieng der Weg in, P. ¹⁵ nachmittags um 5 Uhr, G.] gegen Abend, P. ¹⁶ D. 8 Mai, G.] Von Zeit zu Zeit P.

მტკვარი მცხეთიდან მიედინება სამხრეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მის პარალელურად ჩვენ მოვესარებოდით და $\frac{1}{2}$ საათში ივიღწიეთ სოფელ მუხათგვერდის ნახვრეებს. აქ იყო ჩვეულებრივი შერეული ტყე მუხის, წითელი და თეთრი წიფელის და ა. შ. ასევე *Colutea arborescens* (ფუჭფუჭა). აქ მტკვრის ნაპირს ჩვენ ვაჩერდით, რათა ციხეები გამოგვეჩვენა.

მუხათგვერდის შემდეგ მივდიოდით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე თითქმის ნარჯენივ ქვემოთ აღმოსავლეთისკენ და გავიარეთ ქვიშაქვიანი ციკაბო მთის ძირი, ხოლო $\frac{3}{4}$ საათში—აღმოსავლეთით გაშოშვერილი მისი კუთხე¹—დევის ნამუხლარი (ეს ნიშნავს „ეშმაკის მუხლი“), რომლის წვერზე ოდესღაც სოფელი ყოფილა. როგორც კი ამ კუთხეს [შემოგუხვიეთ], მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე დავინახეთ დანგრეული ციხე² ზემო ავჭალა, ხოლო ერთი ვერსით ადრე, სამხრეთით მდ. ავჭალისხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, ასევე დანგრეული სიმაგრე ქვემო ავჭალა.

დევის ნამუხლარიდან $\frac{5}{4}$ საათი მივდიოდით თითქმის პირდაპირ სამხრეთით, ვაკე მინდორზე³, რომელსაც ჰქვია დილოსის მინდორი, და მივედით დილოსის ციხემდე, რომელიც მდებარეობს 2 ვერსის დაშორებით იმ ადგილიდან, სადაც მდ. დილოსისხევი ერთვის მტკვარს მარჯვენა მხრიდან. ეს ციხე მოსახლეობას მიეტოვებინა 2 წლის წინ⁴ ჭირის გამო.

დილიდან $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ ქვიშაქვიანი მთა და ჩადავედით მდინარე ვერისხეზე, რომელზედაც არის ქვის ხიდი, აქედან ზედ მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე ჩანს დანგრეული დიდუბის ციხე.

ხიდიდან ჩვენ გადავუხვიეთ⁵ სამხრეთ-აღმოსავლეთით და $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით თბილისის გარეუბანში—გარეთუბანში. ხოლო საღამოს 5 საათზე⁶ მშვიდობით მივედით თბილისში, სადაც მე ხელუხლებლად დასხვდა ჩემ მიერ დატოვებული ქონება. ყველაფერი დამხვდა ისე, როგორც შეეფერებოდა მეფის განზრახვათ და ჩემს იმედს, რომ ჩემი გეგმები განხორციელდებოდა.

მე გადაწყვეტილი მქონდა მალე კვლავ წავსულიყავი თბილისიდან საზოგადოროდ საქართველოს თურქმანულ პროვინციებში, რომლებიც მდებარეობენ თბილისის სამხრეთით. მეფეს თვით სურდა ამ მხარეების შემოგლა და აპირებდა გამგზავრებას რამდენიმე დღეში, მაგრამ ეს ერთობ გაჭიანურდა ჩემთვის. ამასთან მე თბილისშიც ბევრი საქმე მქონდა.

8 მისს გორიდან და მერტხიდან თბილისში მოვიდნენ სხვადასხვა ტივები; ისინი შესდგებოდნენ 16 ფიჭვის მორისგან, რომელთა სიგრძე იყო 4 საყენი, სისქე კი—1— $\frac{1}{2}$ ფუტი, რომლებიც შემდეგ თითო მანეთად გაჰყიდეს.

¹ მტკვრის მარჯვენა—კუთხე, პალ.] თითქმის $\frac{3}{4}$ საათი პირდაპირ აღმოსავლეთით, ზედ მტკვრის სამხრეთი ნაპირის გაყვლებით, მთლად ციკაბო ქვიშაქვიან-კლდინი ქედის ძირის გასწვრივ, რომლის აღმოსავლეთისკენ გამოშვერილ კუთხეს... გ ი უ ლ.

² როგორც კი—ციხე, გ ი უ ლ.] ამ მაღალ კუთხიდან ჩანს დანგრეული ციხე, პალ.

³ ვაკე მინდორზე, გ ი უ ლ.] მტკვარში შეჭრილ მინდორზე, პალ.

⁴ 2 წლის წინ, გ ი უ ლ.] 1770 წელს, პალ.

⁵ ჩვენ გადავუხვიეთ, გ ი უ ლ.] გზა მიდიოდა, პალ.

⁶ საღამოს 5 საათზე, გ ი უ ლ.] საღამოს, პალ.

etwan 1 bis 1 1/2 Fuß dick, die zu 1 Rubl. verkauft werden¹. Sie waren mit Waizen und Gersten beladen. An beiden Enden ist ein langes Ruder.

Die Flor der Obstbäume dauert in Teflis und Georgien überhaupt 4 Monath. Im Anfange des Februars nehmlich blühen schon Mandeln und im Anfange des Juni noch Granaten und Jujuben² (*Rhamnus Zizyphus*, georg. Unabi³) und Apricosen sind reif⁴; zwischen diesen blühen alle andere. In der Mitte des Mayes hatte man schon reife Kirschen, Frühpflaumen (*Prunus praecox*, georg. Alutscha) und Aprikosen. Damahls blühet *Rosa centifolia*, *Diospyros lotus*, churma georg⁵, Wein, *Elaeagnus angustifolia*, *Lilium candidum* und zu Ende des Mayes *Hordeum hexastychon*.

Ich erhielt eine neunmonatliche, sehr vollkommene weibliche Mißgeburth von anderthalb Fuß lang. Sie hatte 2 gewöhnliche, mit Haaren versehene Köpfe auf 2 Hälsen und einem doppelten Rückgrade, der aber von aussen kaum zu merken war und sich am Becken vereinigte. Der Körper, Hintere, Schaamtheile, Hände und Füße alles nur einfach und ohne Mängel. Das Lungensystem war gedoppelt und eines vom andern völlig abgesondert. Das Herz doppelt, aber zusammenhängend, mit vier Herzkammern und 4 Ohren. Die große Schlagader (*aorta*) doppelt. An den Eingeweiden des Bauches, die etwas durch die Ungeschicklichkeit des Wundarztes beschädigt waren, fand ich nichts gedoppelt. Aber 2 Oesophagi durch den ganzen Oberleib. Die Zähne standen in beyden Mäulchen höher als sonst in neugebohrnen Kindern, waren aber doch vom Zahnfleisch bedeckt.

Den 15 May wurden über hundert Kindern die Pocken eingepfimpft, wobei ich meines Wirthes 6-jähriges gesundes Söhnlein und mit Flechten beschwertes, kein Jahr altes, noch säugendes Töchterchen besonders beobachtete. Alle Kinder bekommen 8 Tage vorher und unter der Krankheit kein Fleisch, Fische und Reis, nur Waizenbrodt und Milch, wobey man Muttermilch und nach derselben Stuten- und Eselsmilch für die gesundeste und Kuhmilch für die schlechteste hielt. Der Impfer machte in die Grube zwischen dem Daumen und ersten Finger mit der Spitze eines großen Messers einen seichten blutenden Kreuzriß von einem halben Zoll; denn tunkte er die Messerspitze in die in einem Hörnchen befindliche Pockenmaterie, wischte das Blut mit Baumwolle ab und bestrich die Schramme mit dem vergifteten Messer, legte Baumwolle auf und band einen Lappen darüber.

Die Kinder hielten sich wie gewöhnlich in der freien Luft und waren bis zum 19ten gesund, da sich auf den Einschnitten 3 Pocken erhoben. Den

¹ die zu 1 Rubl. verkauft werden. G.] Nach dem Verkauf des Getraides wurden die Balken, das Stück für 5 Abbas oder 1. Rubl. verkauft, P.

² Jujuben < G.

³ georg. Unabi < P.

⁴ und Apricosen sind reif < P.

⁵ Churma georg. < P.

ისინი დატვირთული იყვნენ ხორბლით და ქერით. ორივე ბოლოში ჰქონდათ ვრძელი ნიჩაბი¹.

ხეილის ყვავილობა თბილისსა და საერთოდ საქართველოში ვრძელდება 4 თვე. თებერვლის დასაწყისში, სახელდობრ, ყვავის, უკვე ნუში, ხოლო ივნისის დასაწყისში—ბროწეული და Jujuben (?) (*Rhamnus Zizyphus*, ქართულად უნაბი) და ვარგარი მწიფეა. ამათ შორის ყვავიან სხვა დანარჩენები. მაისის შუა რიცხვებში უკვე მწიფეა ალუბალი, ადრეული ქლიავი (*Prunus praecox*, ქართულად ალუჩა) და ვარგარი. მაშინ ყვავდა *Rosa centifolia*, *Diospyros lotus* (ქართ. ხურმა); ყვავდა ყურძენი, *Elaeagnus angustifolia*, *Lilium candidum* (თეთრი ზამბახი) და მაისის ბოლოს—*Hordeum hexastichon*.

მე მომიყვანეს 9-თვიანი ძალიან დასრულებული მახინჯი გოგო, სიგრძით 1 1/2 ფუტი. მას ჰქონდა ორი ჩვეულებრივი თავი, დაფარული თმებით, ორ კისერზე, და გაორებული ხერხემალი, რაც გარედან ძნელად ეტყობოდა და უერთდებოდა მენჯს. ტანი, საჯდომი, სასქესო ორგანო, ხელები და ფეხები ჰქონდა რიგზე და ყოველგვარი ნაკლის გარეშე. ფილტვების სისტემა იყო ორმაგი და ერთმანეთისაგან სრულიად გაცალკეებული. გულიც ორმაგი, ერთმანეთისაგან დამოკიდებული, ოთხი პარკუჭით, და (ჰქონდა) ოთხი ყური. დიდი აორტა ორმაგი. შიგნეულობა მუცლისა იყო ოდნავ დაზიანებული (ამაში დონტაქარი იყო დანაწევებული, მაგრამ ყველაფერი თითო. ამასთან ორი საყლაპავი მილი ტანის მთელს ზედა ნაწილში. კბილები ორივე პირში იყო უფრო მალალი, ვიდრე საერთოდ ახალშობილებს აქვთ, მაგრამ ამასთან დაფარული იყო ღრძილებით.

15 მაისს 100-ზე მეტ ბავშვს აუტრეს ყვავილი, ხოლო მე განსაკუთრებით ვადევნებდი თვალყურს ჩემი სახლის პატრონის 6 წლის ჯანმრთელ ბიჭუნას და გოგონას, რომელიც წლისაც კი არ იყო და ჯერ კიდევ სწოვდა. [გოგონას] აწუხებდა სირსეელები. ბავშვებს ერთი კვირა ავადმყოფობამდე და ავადმყოფობის დროს არ აძლევდნ ხორცს, თევზს და ბრინჯს, აძლევდნ მხოლოდ ხორბლის პურს და რძეს; ამასთან დედის, ცხენისა და ვირის რძე ითვლება ყველაზე ჯანმრთელად, ხოლო ძროხისა—ყველაზე უსარგებლოდ. ამტრელი უკეთებდა დიდი დანის წვერით ცერსა და საჩვენებელ თითს შორის ღრმულში არალრმა, სისხლიან, ჯვრის ფორმის ქრილობას, სიდიდით 1/2 დუიმიანს; ის აწობდა დანის წვერს რქაში, სადაც ყვავილის შრატი იყო, წმენდდა სისხლს ბამბით და უსვამდა ქრილობაზე მოწამლულ დანას, აღებდა ზედ ბამბას და უხვევდა ნაჭრით.

ბავშვები, ჩვეულებისამებრ, ჰყავდათ სუფთა ჰაერზე და 19 მაისამდე გამოჯანმრთელდნენ, ამასთან ქრილობაზე გაჩნდა სამი ნაყვავილარი. 22 მაისს ისინი ამოიბურცნენ და გათეთრდნენ, 23 მაისს კი—გაერთიანდნენ; ბავშვები

¹ 8 მაისს—ნიჩაბი, გიულ. დრო და დრო გორიდან და მეტეხიდან თბილისში, მტკვრის დაყოფებით, მოდიოდნენ ტივები. ისინი გაკეთებული იყვნენ 4 საყვრის სიგრძის და 1—1 1/2 ფუტი სისქის ფიჭვის მორებისაგან, მათ მართავდნენ ორი ნიჩბით, რომლებიც მოთავსებული იყო ტივის ბოლოებზე. ამ ტივებს მოჰქონდათ ხორბალი და ქერი.

მარცვლულის გაყიდვის შემდეგ, ყიდდნ ამ მორებსაც, თითოს 5 აბაზად ანუ ერთ მანეთად, პალ.

22sten May standen sie sehr hoch und wurden weiß, den 23sten aber floßen sie zusammen; die Kinder aber waren nicht krank, sondern der jüngere Knabe lief beständig barfuß herum. Ich reiste an diesem Tage weg und kam den 2ten Junius zurück, da ich den Knaben hergestellt fand, und vernahm, daß er nicht mehr Pocken, daß Mädchen aber Pocken über den ganzen Körper bekommen habe, die aber alle einzeln gestanden hätten: sie waren eben im Abfallen. Beide Kinder hatten einen fast konvulsivischen Husten, mit dem sie jedoch schon vorher behaftet waren.

Die Reise des Zaars Heraclius nach den Süd-östlichen Georgisch-tatarischen Distrikten Kasachi und Bortschalo, verzog sich immer länger, daher ich bey demselben um Erlaubniß, allein zu reisen und um nöthige Bedeckung anhielt, auch alles erhielt. Der gleich thätige und gefällige Ksnis Eristaw David übernahm mich mit 30 Mann zu begleiten; zu denselben ließ der Zaar¹ 40 Mann stoßen, so daß ich mit meinen Kasaken gegen 100 Mann hatte, die zwar nicht überall, aber doch wider die meisten Anläufe hinreichend waren.

Ich erhielt für 36 Mann meines Gefolges auf 15 Tage folgende Provisionen: 150 Batmann Brodt, 2 Batmann Schaffleisch, 30 Batm. Rindfleisch, 50 Batm. Wein, 15 Batm. Reis, 10 Batm. Käse; 5 Batm. Butter, 1 $\frac{1}{4}$ Batm. Salz und 60 Talglichte.

Nachdem ich mein Quartier, Sammlung und Habe in Teflis dem Studenten Belajew übergeben und ihm 6 Kasaken² hinterlassen, brachen wir, der Eristaw David und ich, mit unserm Gefolge den 23sten May nachmittags um 4 Uhr von Teflis auf. Wir gingen aus dem Badethor über die Brücke des Badebaches, durch die Gärten, immer den rechten Ufer des Kur in der Nähe, bald auf dem Gebürge, bald an dessen jähen Absatz, und sahen nach anderthalb Stunden die Festung Natlugi oder Erekle-ziche, wo ich den 21sten Februar gewesen war. Noch nach einer viertel Stunde hatten wir die Festung Songalugi am rechten Kurufer. Beide sind von Georgiern bewohnt. Von Songalugi sieht man Teflis in WNW. Der Weg hatte also auch diese Direktion und in der Mitte gieng er etwan südlich, weil der Kur daselbst sich nach SW bieget³. Die Höhe bestand aus Sandstein mit einer starken Thondecke und war unfruchtbar. Peganum harmala war die gemeinste Pflanze.

Man sahe hier von der Höhe an der Nordseite des Kur von Natluge⁴ in NW die wüste Festung Lilo und an der Südseite des Kur sagte man mir soll die wüste Festung Teleti von Songalugi in SW. gelegen seyn⁵.

Ausser Songalugi liegen von Teflis in SO. nur noch die beiden mit

¹ der Zaar, P.] ihr zaarische Hoheit, G.

² 6 Kasaken, P.] 5 Kasaken, G.

³ Von Songalugi sieht—nach SW bieget < P.

⁴ an der Nordseite des Kur von Natlugi, G.] an der linken des Kur, P.

⁵ südseite des Kur—in SW gelegen seyn, G.] rechten in SW. die Festung Teleti, P.

კი ავად არ იყვნენ ხოლო მზიარული ბიჭუნა დარბოდა ფეხშიშველა. ამ დღეს მე გავედი ქალაქ გარეთ და დავეგრუნდი 2 ივნისს; ბიჭი დამხვდა ძორჩენილი და გავიგე, რომ მას ნაყვავილარები მეტი აღარ ჰქონდა, ხოლო გოგონას კი მთელ ტაბზე უყარა, მაგრამ ისინი არ შეერთებულყვნენ და ახლა უკვე იქვე ბოდნენ. ორივე კონველსურად ახველებდა, რაც მათ აღრეც აწუხებდა.

ერეკლე მეფის განგზავრება საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ქართულ-თათრულ ხმარებში—ყაზახსა და ბორჩალოში სულ უფრო ჰიანურდებოდა. ამიტომ ვთხოვე გავეშვი მარტო და მოეცა საქირო მცველები; ყველაფერი ეს შე მივიღე. მზადმყოფმა და თავაზიანმა ქსნის ერისთავმა დავითმა თთავა გააყოლოდა 30 კაცი; ბეფემ¹ ბრანა, რომ ამათ შეერთებოდა კიდევ 40 კაცი, ასე რომ, ჩემს კაზაკებთან ერთად, მყავდა 100 კაცი, რომლებიც თუმცა არა ყველგან, მაგრამ აინც სრულიად საქაარისი იყვნენ თავდასხმათა უმეტეს შეთხვევაში.

ჩემი აზლის 36 კაცისთვის მე მივიღე 15 დღის სანოვავე: 150 ბათმანი პური, 2 ბათმანი ცხვრის ხორცი, 30 ბათმანი საქონლის ხორცი, 50 ბათმანი ღვინო, 15 ბათმანი ბრინჯი, 10 ბათმანი ყველი, 5 ბათმანი კარაქი, 1 1/2 ბათმანი მარილი და 60 ქონის სანთელი.

მას შემდეგ. რაც მე ჩემი ბინა, კოლექცია და ქონება თბილისში ჩავაბარე სტუდენტ ბელიაევს და დაუტოვე მას აგრეთვე 6 კაზაკი², გავეგზავრეთ ჩვენ—ერისთავი დავითი და მე—ჩვენი ამალით, 23 მაისს, საღამოს 4 საათზე თბილისიდან. ჩვენ გავედით აბანოს კარებიდან, გადავედით აბანოს წყლის ხიდზე და მივემართებოდით ბაღებზე, სულ მტკვრის პარჯვენა ნაპირის ახლოს, ხან ავდიოდით მთაში, ხან მთის ციცაბო ფერდობებზე და 1 1/2 საათში დავინახეთ ნათლულის ციხე, ანუ ერეკლეს ციხე, სადაც მე ჯერ კიდევ 21 თებერვალს ვიყავი. კიდევ 1/4 საათში გავიარეთ სონდალულის ციხე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ორივეში ცხოვრობენ ქართველები. სონდალულიდან თბილისი ჩანს დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით. გზასაც ჰქონდა ასეთივე ნიშართულება, მხოლოდ შუაში მიემართებოდა ის ოდნავ სამხრეთით, რადგან მტკვარი აქ უხვევს სასრეთ-დასავლეთით³. მალღობი შესდგებოდა ქვიშაქვისაგან, ძლიერი თიხის ნაყარით, და არ იყო ნაყოფიერი. *Pegauum harmala* (მარიამსაკმელა) იყო ყველაზე გავრცელებული მცენარე.

ამ მალღობიდან მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან⁴ ჩრდილო-დასავლეთით ჩანდა დანგრეული ციხე ლილო, ხოლო მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე, როგორც მითხრეს, იყო დანგრეული ციხე თელეთი, სონდალულიდან სამხრეთ-დასავლეთით⁵.

სონდალულს გარდა, თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის კიდევ

¹ მეფემ, პალ.] მათმა მეფურმა უმაღლესობამ, გი უ ლ.

² 6 კაზაკი, პალ.] 5 კაზაკი, გი უ ლ.

³ სონდალულიდან თბილისი ჩანს—სამხრეთ-დასავლეთით < პალ.

⁴ მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან, გი უ ლ.] მტკვრის მარცხენა მხარეზე, პალ.

⁵ მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე—სამხრეთ-დასავლეთით, გი უ ლ.] მარჯვენაზე, სამხრეთ-დასავლეთით, თელეთის ციხე, პალ.

Georgianern bewohnten Dörfer Zalaskuri und Kumisi auf der Höhe des Vorgebürges von Teflis 11 bis 12 Werst¹ entfernt.

Ich besuchte heute abends² den Zarewitsch Julon, dem vor etlichen Tagen die Pocken eingepflanzt waren.

D. 24 Mai. Ich hatte am Ufer des Kur unter der Festung Songalugi übernachtet. Morgens brachten wir frühe auf³. Der Weg ging auch heute überhaupt genommen in SO, theils mehr südlich.

Nach 5 Werst sahen wir die Festung Teleti, neben welcher 2 Dörfer dieses Namens gestanden haben. Westlich sahen wir die Dörfer Zalaskuri und Kumisi⁴, die noch von Georgianern bewohnt sind, auch die wüste Festung Birtwisi und, auf der Höhe des Vorgebürges, die ehemalige Sommerresidenz Kodgori. Um dieselbe liegen die wüsten Oerter Waschloani, Goubani, Asureti, Monasteri und Enageti. Dieser Distrikt, der in NW. mit Trialeti und in SW. mit Somchiti gränzt, heißt Sabarato. Von dieser Höhe des Vorgebürges zeigen sich Kinwari und Songalugi in einer Linie in N., Telau in ONO., Chaschmi in NNO., Mzcheta in NNW.

Am Kur soll, in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur⁵, etwa 12 W. unter Natlugi, die ehemalige Winterresidenz des Zaars Wachtang des ersten, die die Georgianer Nagebi und die Tataren Kischakala nennen, stehen.

Die ganze herumliegende⁶ Gegend zwischen dem Kur und Jor, heißt Karaya und ward ehemals von den terekemenzischen⁷ Tataren bewohnt, die jezo am Algeti hausen und nur des Winters ihré Schaafte in Karaja halten.

Nach einem Weg von etwa 6 Werst auf der Gebürghöhe kamen wir nach SSO⁸ in eine Fläche und nach etwa 13 Werst in derselben an das Flößchen Algeti, aus welchem schon 6 Werst von seinen Ufern tatarische Reisfelder durch gezogene Kanäle gewässert wurden. Diese Ebene ist thönigt, trocken und mager, mit wenigen Pflanzenarten, den Flächen an der linken des Terek um den Gorkafluß sehr ähnlich.

Der Algete kommt aus W. und nimmt verschiedene Bäche des südlich streichenden Queergebürges auf. Vier W. von hier fällt er in die rechte Seite des Kur, der hier an eben, gedachter Ebene seinen Lauf hat. Das Bett des Algete bedeckten kleine runde Sandsteingeschiebe. Seine Ufer sind einige Faden hoch und tragen Weiden, Schwarz- und Weißpappeln,

¹ 11 bis 12 Werst, P.] 1 1/2 Stunde, G.

² abends < P.

³ D. 24 Mai. Ich hatte—frühe auf, G.] und nahm mein Nachtlager am Ufer des Kur unter der Festung. Den 24-sten setzten wir die Reise früh fort, P.

⁴ Kumisi, G.] Karusi, P.

⁵ in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur < P.

⁶ herumliegende < P.

⁷ terekemenzischen, P.] Temurschhasanlu, G.

⁸ nach SSO, G.] auf einem fast südlichen Wege, P.

ორი, ქართველებით დასახლებული სოფელი—წალასყური და კუმისი—მთისწინეთზე, თბილისიდან 11—12 ვერსის მოშორებით¹.

დღეს საღამოთი მე ვინახულე ბატონიშვილი იულონი, რომელსაც რამდენიმე დღის წინ აუცრეს ყვავილი.

24 მაისი. მე გავათენე მტკვრის ნაპირზე სონღალულის ციხის ქვემოთ. დილით გავეშურეთ ადრე. გზა დღესაც, საერთოდ აღებული, მიდიოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნაწილობრივ უფრო მეტად—სამხრეთით.

5 ვერსის შემდეგ დავინახეთ თელეთის ციხე, რომლის ახლოს ადრე იყო ორი სოფელი იმავე სახელისა. დასავლეთით დავინახეთ სოფ. წალასყური და კუმისი, რომლებიც ჯერაც დასახლებულია ქართველებით, აგრეთვე გაპარტახებული ციხე ბირთვისი და ზევით მთაზე—წინანდელი საზაფხულო რეზიდენცია—კოჯორი. მის ირგვლივ მდებარეობენ გაპარტახებული სოფლები—ვაშლიანი, ღოუბანი, ასურეთი, მონასტერი და ენაეთი. ამ მხარეს, რომელსაც ჩრდილო-დასავლეთით თრიალეთი, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით სომხეთი ესაზღვრება, ეწოდება საბარათ[იან]ო. მთისწინეთის ამ წვერიდან ჩანს მყინვარი და სონღალუდი ერთ ხაზზე ჩრდილოეთით, თელავი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხაშვი ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მცხეთა ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით.

ამობენ, რომ მტკვარზე, მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისკენ², დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლულიდან, იყო მეფე ვახტანგ I-ის წინანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები ეძახიან ნაგები-ს, ხოლო თათრები—ქიშაკალას³.

მთელს გარშემო მდებარე მიდამოს მტკვარსა და იორს შორის ეწოდება ყარაია და წინათ დასახლებული იყო თურქმანი⁴ თათრებით, რომლებიც ახლა ცხვარობენ ალგეთზე და მხოლოდ ზამთრობით ჰყავთ თავისი ცხვრები ყარაიაში.

მთის თხემზე, სამხრეთის—სამხრეთ-აღმოსავლეთის⁵ მიმართულებით. 6 ვერსის გავლის შემდეგ გავედით დაბლობზე და 13 ვერსის შემდეგ შიგვით ამ დაბლობში მომდინარე ალგეთთან, რომლიდანაც 6 ვერსის მანძილზე რუებით ირწყვება მის ორივე ნაპირას გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები. ეს დაბლობი თიხიანია, მშრალი და ნაკლებ ნაყოფიერი; ძალიან ცოტაა მასზე მცენარეები; ეს დაბლობი ძალიან ჰგავს იმას, რომელიც არის თერგის მარცხენა მხარეს, მდ. გორკას მიდამოებში.

ალგეთი მოედინება დასავლეთიდან და იერთებს სხვადასხვა მდინარეებს, რომლებიც გამოდიან სამხრეთისაკენ გადაჭიმული გადაშვეთი ქედიდან. აქედან 4 ვერსზე ის მარჯვენა მხრიდან ერთგის მტკვარს, რომელიც აქ მიედინება ახლახან ნახსენებ დაბლობზე. ალგეთის კალაპოტი მოფენილია პატარა, შრგვალი ქვიშაქვის კენჭებით. მისი ნაპირები რამდენიმე საენის სიმაღლისაა

¹ 11—12 ვერსის მოშორებით, პ ა ლ.] 1 1/2 საათის სავალზე; გ ი უ ლ.
² მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისაკენ < პალ.
³ შესაძლებელია იყოს ყიზყალა (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 45, 30).
⁴ თურქმანი, პ ა ლ.] თემურშასანდუსს, გ ი უ ლ. (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი 51: დემურჩიალანუ).
⁵ სამხრეთის—სამხრეთ-აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ.] თითქმის სამხრეთის, პ ა ლ.

schwarze und weiße Maulbeerbäume, wilde Oelbäume und Tamarix gallica (georg. Ilgwi), der eben blühet, um¹ andere zu geschweigen.

Die kaukasischen Alpen nicht nur, sondern auch das Vorgebürge von Gori bis Achalziche zeigten sich noch mit Schnee.

Ich hatte heute Mus arvalis, Lacerta apoda, Ardea nigra, Tantalus Falcinellus, Alauda nigra; letztere brütete auf vier bläulichen, gelblich gefleckten Eiern.

Im Algete waren Cyprinus Tschanari, Alburnus, Grislagine und Aspius.

Wir kamen durch den Algete und nach etwa $\frac{3}{4}$ Stunden^{1a} oder 5 Werst an den Xia oder Ksia, der hier am Fuße eines ansteigenden Gebürges seinen Lauf hat, welches die heute durchreiste, etwa 25 Werst breite Steppenfläche begränzt².

Dieses ansteigende Gebürge scheint mir das nördliche Vorgebürge der araratischen Alpen und die Steppe das Scheidethal zwischen diesem und dem südlichsten kaukasischen Vorgebürge zu sein. Das wahrscheinliche araratische Vorgebürge erstreckt sich von W. in O. bis in die Gegend, wo der Aras in den Kur fällt.

Die heutige Steppe war thonigte mergelicht, trocken und unfruchtbar mit Salsolen, Artemisien und überhaupt der terekischen am Gorkafluß ähnlich.

Die Niedrigung des Ksia war fruchtbar und mit fast reifen Gersten, blühenden Weizen, neuerlich gesäeten Reis und Baumwolle meist bedeckt.

Der Xia der Georgianer und von den Tataren Nachatir genannt, oder Nachiduri von den Georgia[nern]. An der untern Hälfte dieses Flusses wohnen die Temürsche hasanlu genannte Terekemenzische Tatar[en], die an 500 Familie stark sind³ und ehemals in Karaja wohnt und an 10000 Famil. stark waren, von Nadir Schach aber und auch schon vorher viele in Persien sind⁴, und nennen ihren Befehlshaber, der mich heute besuchte, nicht weniger als Sultan. Die Nacht brachte ich in einem ihrer Dörfer am linken Ksiaufer zu.

Den 25ten May. Mit Sonnen-Aufgange brachen wir auf und nachdem wir etwa 21⁶ Werst nach Osten längst dem Ksia geritten waren, kamen wir an eine steinerne Brücke die über diese[m] Fluß geführt ist⁷. Die

¹ um corr.] und P. ^{1a} $\frac{3}{4}$ Stunden oder <P.

² an den Xia—begränzt. P.] über die freie Steppe bis an das steile Ufer derselben mit dem sie sich gegen die Niedrigung endigt, die an 25 W. breit ist und durch die der Flus Xia läuft, G.

³ Der Xia—stark sind, G.] Den Xia oder Ksia der Georgianer nennen, die terekemenzischen Tataren, die an der untern Hälfte des Flusses wohnen, Nachatir [oder Nachiduri]. Sie machen jetzt nur noch etwa 500 Familien aus, P.

⁴ und ehemals in Karaja—in Persien sind <P.

⁵ in einem—linken, P.] etwa eine gute Werst unter dem Dorfe am nordl., G.

⁶ 21, G.] 1, P.; ვიღუდენმტეფტხ ბაურჯგვლად უწერია.

⁷ Mit Sonnen-Aufgange—geführt ist, G.] Wir ritten am linken Ufer des Ksia 1 Werst hinab, bis zu einer ansehnlichen steinernen Brücke, P.

და იქ იზრდებიან ტირიფი, შავი და თეთრი ალვა, თეთრი და შავი თუთის ხეები. გარეული ზეთის ხე და *T. m. rix gallica*, ქართულად ელღვი¹ რომელიც ჯერ კიდევ ყვავდა, რომ არადფერი ვთქვათ სხვებზე.

არა მარტო კავკასიის ალპები, არამედ მთისწინეთი გორსა და ახალციხეს შორის ჯერ კიდევ თოვლით იყო დაფარული. დღეს მე შიველგ *Mus arvalis*, *Lacerta epoda*, *Ardea nigra* (ყარყატი), *Tantulus Falinellus* *Alauda nigra*; უკანასკნელი იჯდა ოთხ მოცისფრო, ყვითელლაქებიან კვერცხზე.

ალგეთში იყო *Cyprinus Tschanari* (ქანარი); *Alburnus*, *Grislagine* და *Aspius* (მტაცებელა).

ალგეთზე გასვლით, $\frac{2}{3}$ საათში², დაახლოებით 5 ვერსის შემდეგ, მივედით ქციაზე. რომელიც აქ მოედინება აღმართული მთის გასწვრივ, იმ მთის, რომელიც საზღვრავს დღეს გავლილ, დაახლოებით 25 ვერსის სიგანის სტეპს³.

ეს აღმართული ქედი, მე მგონია, არის ჩრდილოეთი მთისწინეთი არარატის ალპებისა, ხოლო სტეპი—გაყოფი ველი ამისა და სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთისა. ეს არარატის მთისწინეთი გადაჭიმულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, [იმ ადგილამდე,] სადაც არასი (არაქსი) ერთვის მტკვარს.

დღევანდელი სტეპი იყო თიხიანი და მერგელოვანი, მშრალი და არანაყოფიერი, მლაშობით, არტემიზიებით და საერთოდ ჰგავს თერგისას მდ. გორკასთან.

ქციის დაბლობი იყო ნაყოფიერი და დაფარული იყო თითქმის შემოსული ქერით, ყვავილობაში წყოფი ხორბლით, ცოტახნის წინ დათესილი ბრინჯით და, უმეტეს წილად, ბამბით.

ქართველების ქციას თათრები ნახატირს ეწახიან, ქართველები კი—ნახიდურს. ამ მდინარის ქვედა ნახევარზე ცხოვრობენ თურქშეჰასანლუღ წოდებული თურქმანი თათრები, რომელთა რიცხვი 500 ოჯახს აღწევს⁴, წინათ კი ყარაიაში ცხოვრობდნენ და 10000 ოჯახს შეადგენდნენ, ნადირშაჰმა, და აგრეთვე მანამდეც, ბევრი სპარსეთში გადაასახლა⁵. თავის მმართველს ეწახიან, არც მეტი არც ნაკლები, სულთანს, რომელმაც მე დღეს მიწახულა, ღამე გაეტარე მათ ერთ-ერთ სოფელში, ქციის ზარცხენა ნაპირზე⁶.

25 მაისი. მზის ამოსვლისთანავე გავემართეთ და დაახლ. 21 (?) ვერსის შემდეგ აღმოსავლეთის მიმართულებით, ქციის გაყოლებით მივედით ქვის

¹ ილღვი *Ilgwi* არის დამახინჯებული ილღუნი, როგორც ეწოდება ამ მცენარეს ქართლში (იხ. ა. შაყაშვილი, ბოტანიკური, ლექსიკონი, გვ. 20, იალღუნი).

² $\frac{2}{3}$, საათში < 3 ალ.

³ მივედით ქციაზე—სტეპს, 3 ალ.] გაშლილი სტეპით მისი ციკაბო ნაპირამდე, რითაც ის თავდება დაბლობზე, რომელიც* 25 ვერსის სიგანისაა და რომელზედაც ქცია მოედინება, გ. ი. ულ.

⁴ ქართველების ქციას—აღწევს, გ. ი. ულ.] ქციას, როგორც მას ქართველები ეწახიან, თურქმანი თათრები, რომლებიც მდინარის ჭეშო ნახევარზე სახლდნენ, უწოდებენ ნახატირს, [ან ნახიდურს]. ამჟამად ისინი შეადგენენ მხოლოდ 500-მდე ოჯახს 3 ალ.

⁵ წინათ კი ყარაიაში—გადაასახლა < 3 ალ.

⁶ მათ ერთ-ერთ—ნაპირზე, 3 ალ.] კარგი ერთი ვერსით ქვევით სოფლიდან, ქციის ჩრდილოეთ ნაპირზე, გ. ი. ულ.

Brücke ist von Quader- und Mauersteinen aufgeführt, mit Fliesen belegt, 200 Schritte lang, 15 Schritte breit und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch. Sie besteht aus 4 Gewölben²; das Fundament ist aus Quader-Stein, das übrige aus Ziegel erbauet und dann ist sie mit Flusstein gebrückt³.

An jeder Seite hat eine kleine Herberge für Reisende⁴. Und in der Mitte ist an der Ostseite eine Treppe, die hinunter in ein offenes Gemach führt⁵. Zaar Rostom erbauete sie stat der etwas niedrigeren verfallenen steinernen Brücke, bey welcher an jeder Flußseite ein Karavanensaray steht. Man sieht noch die Ueberbleibsel der alten Brücke, die etwan 200 Schritte ostlicher als die neue ist. Daher heist diese Brücke Katechili Kidi (zerfallene Brücke)⁶.

Kaum 3 Werst unter der Brücke fällt der Ksia in die rechte Seite des Kur, der von da in OSO. am Fuße des erwähnten araratischen Vorgebürges fließt.

Von der Mündung des Ksia an, an der Südseite des Kur⁷ hinab bis unter die Mündung des Achistaf ist das Gebiet⁸ Kasachi. Weiter hinab folgt der Distrikt Samschadali und das Gebiet des Gandscha Chans.

Wir ritten von der Brücke auf dem araratischen Gebürge in SSW. etwan 18 Werst bis zum wüsten Dorfe Kulpi am Bache Indscha und fanden es theils steil, und zu einem großen Theil bewaldet. Der offene Theil hatte den Kapernstrauch häufig, und überhaupt zeigte es sich im Aeußern dem nördlichen Vorgebürge gegen den Terek ähnlich.

Ich gieng noch am Kulpi 3 Werst nach WSW nordl. des Baches Indscha⁹ hinauf und hatte dichte Holzung und einige Erzanbrüche; dann gieng ich nach Kulpi zurück.

Den 26sten May. Wir hatten in Kulpi übernachtet¹⁰. Ganz früh begaben wir uns auf der Höhe nach Wank, d. i. Kloster 3 Werst von Kulpi. Dasselbst steht eine ansehnliche armenische Kirche 30 Schritt lang, 20 Schritt breit, von Sandsteinquadern aufgeführt, gewölbt. Die Wände waren

¹ und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch < P.

² besteht aus 4 Gewölben, G.] hat 4 Bogen P.

³ das Fundament-gebrückt < P.

⁴ An-Reisende, P.] An beiden Enden ist ein grosses Gemach zum Einkehr für die Reisenden, G.

⁵ Und in der Mitte-offenes Gemach führt < P.

⁶ Zaar-Brücke, P.] diese Brücke hat Zar Rostom erbauet, nachdem die alte(r) vor undenk. Zeiten aufgeführte Brücke zerfallen ist. Diese fürte unmittelbar in eine an der Nordseite des Ksia befindl. Karavan-Sarai, die noch izt in zieml. Stande ist und in der wol, als gegenüber man noch die Ueberbleibsel der alten Brücke siehet, die etwan 200 Schritte ostl. als die neue ist. Daher heist diese Brücke tat. Sinech Kurpe (= Копиу г. з.) od. grus. Kate.heli-Kidi, d. i. zerfallene Brücke, G.

⁷ der Südseite des Kur, G.] der rechten, P.

⁸ das Gebiet, G.] der Distrikt, P.

⁹ nach WSW nordl. des Baches Indscha < P.

¹⁰ Wir hatten in Kulpi übernachtet < P.

ხიდან, რომელიც ამ მდინარეზეა აგებული¹. ხიდი ნაშენია ფილაქნებითა და აგურით, ის შემოფენილია ასევე ფილაქნებით. ის არის 200 ნაბიჯის სიგრძისა, ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს². ის შესდგება 4 თაღისაგან; საიარკველი თლილი ქვისაა, დანარჩენი აგურისაა და შემდეგ რიყისქვითაა ამოყვანილი³. ორივე მხარეს აქვს პატარა ფუნდუკი მგზავრთათვის⁴. შუაში, აღმოსავლეთ მხარეზე, არის კიბე, რომელსაც ჩაყვავართ ღია ოთახში⁵. როსტომ მეფემ ის ააშენა, შედარებით დაბალი, დანგრეული ქვის ხიდის ნაცვლად, რომელთანაც მდინარის ორივე ნაპირზე იყო თითო ქარვასლა. ახლაც ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახლისაგან დაახლ. 200 ნაბიჯზე იმყოფება, აღმოსავლეთით. ამიტომ ეცახიან ამ ხიდს გატეხილ ხიდს (დანგრეულ ხიდს⁶).

ხიდიდან 2 ვერსზე ცოტა ნაკლებ ქვემოთ ქცია მარჯვენა მხრიდან ერთვის მტკვარს, რომელიც აქედან მიედინება აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნახსენები არარატის მთისწინეთის ძირის გასწვრივ.

ქციის შესართავიდან, მტკვრის სამხრეთ მხარეზე⁷ ქვევით, აღსტაფის შესართავამდე არის ყაზახის მხარე. შემდეგ ქვევით მოდის სამშადილი და განჯის სახანო.

ჩვენ მივდიოდით ხიდიდან არარატის მთისწინეთზე სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, გავიარეთ დაახლოებით 18 ვერსი დანგრეულ სოფელ ყულფამდე, რომელიც ძვეს მდ. ინჯაზე. ის [მთისწინეთი, გ. გ.] იყო ნაწილობრივ ციცაბო და უმეტეს წილად ტყით დაფარული. მის ღია ნაწილზე იყო კაპარი და გარეგნულად ის წააგავდა ჩრდ. მთისწინეთის ბუნებას, თერგის მახლობლად.

მე გავიარე ყულფის ზემოთ კიდევ 3 ვერსი დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე⁸ და მივადწიე ხშირ ტყეს და ზოგ საბადოებს; შემდეგ დავბრუნდი ყულფში.

26 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში⁹. ძალიან ადრე გავემართეთ მწვერვალზე ვანქისკენ. ეს არის მონასტერი, ყულფიდან 3 ვერსზე. იქ დგას მოზრდილი სიახური ეკლესია 30 ნაბიჯის სიგრძისა და 20 ნაბიჯი სიგანისა; მას

¹ მხის—აგებული, გ. ი. უ. ლ.] ჩვენ მივდიოდით ქციის მარცხენა ნაპირის დაყოლებით 1 ვერსი კარგად მოზრდილ ქვის ხიდანამდე, პ. ა. ლ.

² ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს < პ. ა. ლ.

³ საიარკველი—ამოყვანილი < პ. ა. ლ.

⁴ ორივე მხარეს—მგზავრთათვის, პ. ა. ლ.] ორივე ბოლოში არის დიდი შენობა (ოთახი) მგზავრთა დასადგომად, გ. ი. უ. ლ.

⁵ შუაში—ოთახში < პ. ა. ლ.

⁶ როსტომ მეფემ—(დანგრეული ხიდი), პ. ა. ლ.] ეს ხიდი როსტომ მეფემ ააშენა მას შემდეგ, რაც, უხსოვარი დროიდან ნაშენი, ძველი ხიდი დაინგრა. მას პირდაპირ შეეყვადით ქციის ჩრდილოეთ მხარეზე მოთავსებულ ქარვასლაში, რომელიც ახლაც კარგ მდგომარეობაშია და სადაც, ისევე როგორც მოპირდაპირე მხარეზე, ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახალი ხიდისაგან 200 ნაბიჯზეა აღმოსავლეთით. ამიტომ ქცია ამ ხიდს—თათრულად სინეხ კურპე (= სქირმ) ანუ ქართულად—გატეხილი ხიდი, გ. ი. დანგრეული ხიდი, გ. ი. უ. ლ.

⁷ მტკვრის სამხრეთ მხარეზე, გ. ი. უ. ლ.] მარჯვნივ, პ. ა. ლ.

⁸ დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე < პ. ა. ლ.

⁹ ჩვენ გავათიეთ ყულფში < პ. ა. ლ.

mit Kreuzen, Georgienrittern und Inschriften reichlich versehen; eine neben dem Altar schrieb ich nach¹.

Von hier ein Paar Werst soll Tawar Wank eine eben so ansehnliche Kirche seyn.

Nach ändern 5 Wersten hatten wir das wüste Dorf Mischana, wo vor dem Kupferbergwerke im Gänge gewesen, die ich betrachtete. Die Oberfläche war daselbst ein fruchtbarer gelblicher Thon. Seit Menschen Gedenden lag hier alles wüst, und seit dem hatte sich alles mit Gebüsche von *Quercus robur*, *Ficus sylvatica*, *Carpinus betulus*, *Acer campestre* und *Pseudo-platanus*, *Tilia europæa*, *Fraxinus excelsior*, *Corylus avellana*, *Ulmus campestris*, *Horminum frutescens*, *Viburnum lantana*, *Rosa eglanterica* u. s. f. überwuchert.

Bey Mischana kampirte ein Theil der Einwohner von Kalatsch, deren übriger Theil bey Kulpi stand. Sie sind Armenianer und halten sich im Jun. und Jul. hier und höher auf dem Gebürge auf. Sie wohnten hier in Hütten aus Sprägeln, von Form halber Kugeln die sie aus einander nehmen können und mit Filzen² bedecken. Sie bewirteten uns mit Milch, Käse, Butter, Eyern und Brodt, worauf wir nach Kulpi zurück ritten.

Den 27sten May. Wir hatten noch bei Kulpi übernachtet. Des Morgens besahen wir noch 3 erzhaltigen Gegenden³. Wir besuchten von hier noch eine vier Werst in Norden befindliche Erzstelle bey dem wüsten Dorfe Wardisobani. Bei dem gleichfalls wüsten Dorfe Schelogino, drey Werst von hier, sind auch aufläßige Eisengruben, die ich ebenfalls besuchte. Von hier nur 3 Werst bis Kulpi.

Ich folgte dem Indscha in ONO. etwan 6 Werst und kam nach dem armenischen Dorfe Kalatsch. Es waren die vorigen Bewohner von Kulpi, die sich hier sicher hielten. Es sind an 100 Familien⁴. Sie wohnten alle in Erdhütten, die jetzo leer standen, weil sie des Sommers im Gebürge bey Kulpi und Mischana kampiren. Ihr Aeltester oder⁵ Melik, in ihrer Sprache⁶, begleitete mich. Vier Werst von hier in ONO. steht am Indscha noch das armenische Dorf Imarati; diese Armenier gehören der Daedopali oder Zazrin und einigen angesehenen Tataren in Kasachi.

Sehr späth kam ich nach unserem Lager bei Kulpi zurück.

Heute wurden *Columba Oenas* und *Tartur*, *Phasianus colchicus*, *Picus minor*, *Coracias garrulus* und ein Haase geschossen; ein Fuchs und ein Wolf aber warteten es nicht ab.

¹ P. I, on. 100, N 20. n-56.

² Filzen, P.] Woitok G.

³ Wir hatten noch erzhaltigen Gegenden <P.

⁴ Es sind an 100 Familien <P.

⁵ oder <P.

⁶ in ihrer Sprache <P.

აქვს თაღები და შემოფენილია ქვიშაქვის ფილაქნებით, კედლები მდიდრულად იყო შემკული ჯვრებით, წმინდა გიორგის გამოსახულებებით (Georgienritern) და წარწერებით; მე გადმოვიწერე ერთი¹, რომელიც იყო საკურთხეველთან.

ამბობენ, რომ აქედან რამდენიმე ვერსზე იყო ასევე მნიშვნელოვანი ეკლესია, მთავარი ვანკი (Tawar Wank).

5 ვერსის შემდეგ ვიყავით გაუდაბურებულ სოფელ მისხანაში², სადაც ადრე მოქმედებდნენ სპილენძის საბადოები და რომელიც მე დავათვალიერებინა დაგი იქ იყო ნაყოფიერი, ყვითელი თიხიანი. რაც აღამიანს აბსოვს, ეს ადგილი ყოველთვის იყო უდაბური და დაიფარა ბუჩქნარით: *Quercus robur* (ყუნწიანი მუხა), *Fagus sylvatica* (წიფელი), *Carpinus betulus* (რცხილა) *Acer campestre* (ლეკის ხე) და *Pseudo-platanus* (ფს. ქაღარი), *Tilia europaea* (ცაცხვი), *Fraxinus excelsior* (იფანი), *Corylus avellana* (თხილი), *Ulmus campestris* (თელა), *Horminum frutescens*, *Viburnum lantana* (უზანი), *Rosa eglanterica* (ვარდი ყვითელი) და ა. შ.

მისხანასთან დაბანაკებული იყო მოსახლეობის ნაწილი კალაჩიდან, ხოლო მეორე ნაწილი იყო ყულფის ახლოს. ესენი არიან სომხები და იენის-იელისში ბანაკდებიან აქ და ზევით მთებში. აქ ისინი ცხოვრობენ კარავებში, რომელთაც აქვთ ნახევარი სფეროს ფორმა და რომელთა დაშლაც შეიძლება; გადახურული არიან ქვით. ისინი გავიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით და პურით, რის შემდეგაც დავბრუნდით ყულფში.

27 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში. დილით დავათვალიერეთ კიდევ 3 რკინის შემცველი ადგილი³. აქედან ჩვენ კიდევ დავათვალიერეთ ჩრდილოეთისაკენ 4 ვერსის მოშორებით მდებარე სპილენძის საბადო, გაპარტახებულ სოფელ ვარდისუბნის ახლოს. აქედან 3 ვერსზე, ასევე განადგურებულ სოფელ შლოგინოსთან, იყო ავარეთუ მიტოვებული რკინის მადნები, რომლებიც ასევე დავათვალიერე. აქედან ყულფამდე მხოლოდ სამი ვერსია.

მე ვიარე მდ. ინჯის გაყოლებით აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაახლოებით 6 ვერსი და მივედი სომხურ სოფელ კალაჩში. ეს იყვნენ ყულფის ჩველი მცხოვრებნი, რომლებიც აქ უფრო უშიშრად გრცობდნენ თავს. ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს⁴. ყველა ისინი ცხოვრობდნენ მიწურებში, რომლებიც ახლა დაცარიელებული იყვნენ, რადგან მოსახლეობა ზაფხულობით ბანაკდება მთებში ყულფთან და მისხანასთან. მათი უფროსი, ანუ მათ ენაზე⁵ მელიქი გამყვა მე. აქედან 4 ვერსზე, აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ინჯაზე მდებარეობს ასევე სომხური სოფელი იმარათი; ეს სომხები ეკუთვნიან დედოფალს, ხოლო ზოგნი—თათარ დიდებულებს ყაზახში. ძალიან გვიან დავბრუნდი მე ჩემს ბანაკში ყულფში.

დღეს დახოცეს *Columba Oenas* (მტრელი) და *Turtur* (გვრიტი), *Phasianus colchicus* (ზოხობი), *Picus minor* (კოდალა), *Coracias garrulus* (ყაყაპი) და კურდღელი; მელამ და მგელმა კი აღარ დაუცადეს.

¹ გიულდენშტედტის არქივი ლენინგრადში: P. I. on. 100, № 20, გვ. 56.
² ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა, გვ. 38): აქ მისხანს ითარების ლითონი სპილენძისა მრავალი.
³ ჩვენ გავათიეთ—ადგილი < პ ა ლ .
⁴ ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს < პ ა ლ .
⁵ ანუ მათ ენაზე < პ ა ლ .

Die hiesigen Feldfrüchte(n) waren Weizen und Gersten; erster blühet und letztere war bald reif. Unter dem Weizen ist hier immer viel orientalischer Rokken, den die Tataren Tschander¹, die Georgianer Pschoawi², die Juden aber Swili nennen. Er wird bis 7 Fuß hoch.

Die Lage der Gegend ist schon hoch und kühl, doch sind Maulbeerbäume, gemeine Obstarten und in den zerstörten Gärten auch Wein häufig. Nußbäume sind hier in Menge; auch Quitte, Pflaume, Birne, Apfel und Kirsche³.

Den 28sten May verdarb mir ein starker Anfall von Tertianfieber und erst Abends konnten wir aufbrechen. Wir ritten anfänglich in N. W., dann in W. und kamen nach anderthalb Stunden oder etwan 10 Werst an den Tebete, dessen Ufer hier aus steilen Sandsteinfelsen besteht⁴, der in die rechte Seite des Ksia fällt und an dem der tatarische Distrikt Bortschalo ist.

Den 29. May wir haben am Tebete übernachtet⁵.

Der Tebete entsteht im nordl. Vorgebürge des Ararat und fällt mit NNO Lauf nach der Länge von anderthalb Tagereisen in die rechte Seite des Ksia.

Er war vordem stark von Armenianern bewohnt, besonders war die Festung Lore auf einer halben Länge am linken Ufer wichtig. Dasselbst ward auch vormahls Kupfer geschmolzen und gar gemacht. Jezo ist seine Gegend wüst. Bis zu dem Ursprung in Tebete fallendes Baches eine Stunde vom Tebete selbst in O. entfernt⁶, wohnen Tataren des Distrikts Bampek, die sich zaarische Unterthanen nennen; dieser Distrikt ist dem Zaren Geraklius untertan und von ihm dem Zarewitsch Georgi übergeben⁷; es aber oft mit den Türken in Kars oder auch mit dem Chan von Eriwan gehalten haben. Man rechnet 1000 Familien⁸.

Wir ritten durch den Tebete, wo sich die Wege nach dem Dorfe Bampek, der türkischen Stadt Kars und Eriwan theilen. Nach Kars war von hier nur eine halbe Tagereise in WSW. und nach Eriwan 1 Tag in SSO.

Wo wir durchritten, war der Tebete nur 2 Fuß tief, und hatte in seiner Nähe Kirschen (georg. Akaki) häufig, der aber in diesem Jahre gar keine Frucht trug⁹. Dann kamen wir an seiner linken wieder auf die Höhe des Vorgebürges und sahen auf derselben die Ueberbleibsel des armeni-

¹ Գեղեցիկ բլուր. ² Pschoawi-Tschoavi (Քշոօ).

³ Nußbäume-Kirsche <P.

⁴ dessen Ufer-besteht <P.

⁵ Den 29. Mai-übernachtet <P.

⁶ Bis zu dem Ursprung-in O. entfernt G.] denn nur an seinen untern Bächen, abwärts vom Tebete selbst, P.

⁷ dieser Distrikt ist-Georgi übergeben G.] die sich zaarische Untarthanen nennen, P.

⁸ Man rechnet 1000 Familien <P.

⁹ der aber-Frucht trug <P.

აქაური მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი; პირველი ყვაოდა, ხოლო მეორე თითქმის უკვე შემოსული იყო. პურში აქ ყოველთვის ბევრია აღმოსავლური ქვავე, რომელსაც თათრები ეცახიან ჩანდერს (Tschander [=čavdar]), ქართველები—პშოავს¹ (Pschoawi), ებრაელები—სვილს (Swili). ის სიმაღლით 7 ფუტამდეა ხოლმე.

ადგილი უკვე მაღალია და გრილი, მაგრამ მაინც არის თუთხის ხეები, ხილის გარკვეული სახეები, ხოლო დარბეულ ბაღებში ხშირად ყურანცი. კაკლის ხეები აქ დიდი რაოდენობითაა; აგრეთვე კომში, ქლიავი, მსხალი, ვაშლი და ალუბალი².

28 მაისი გამიფუჭა ციების ძლიერმა შემოტევამ და მხოლოდ საღამოთი შევძელით გამგზავრება. პირველად გავეშარეთ ჩრდილო-დასავლეთით, შემდეგ დასავლეთით და 1 1/2 საათში ანუ დაახლოებით 10 ვერსის მერე მოვედით დებედაზე, რომლის ნაპირიც აქ წარმოადგენს ციცაბო ქვიშაქვიან კლდეებს³ და რომელიც ქციას ერთვის მარჯვენა მხრიდან; მასზე მდებარეობს თათრული მხარე ბორჩალო.

29 მაისი გავათენეთ დებედაზე⁴.

დებედა იწყება არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მიედინება ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, აქვს სიგრძე 1 1/2 დღის სავალი და ერთვის ქციას მარჯვენა მხრიდან.

დებედა აღრე ძალიან იყო დასახლებული სომხებით, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ლორის ციხე მის მარჯვენა ნაპირზე, მისი დინების შუა წელში. ასევე წინათ აქ აღნობდნენ სპილენძს, ახლა ეს მხარე გაუდაბურებულია. დებედაში ჩამავალი მდინარის სათავემდე, 1 საათის მოშორებით დებედიდან აღმოსავლეთით⁵, ცხოვრობენ ბამბაკის რაიონის თათრები. ეს მხარე არის ერეკლე მეფის ქვეშევრდომი. მეფემ ის მისცა ბატონიშვილ გიორგის⁶. მაგრამ ისინი ხშირად იჭერდნენ ყარსის თურქების მხარეს ანდა ერეგნის ხანისას. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს⁷.

ჩვენ გავედით დებედაზე, სადაც იყოფა გზები სოფელ ბამბაკისკენ, თურქულ ქალაქ ყარსისკენ და ერევნისკენ. ყარსამდე აქედან იყო მხოლოდ ნახევარი დღის სავალი დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო ერევანმდე ერთი დღის გზა სამხრეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

იქ, სადაც ჩვენ გავედით, დებედა იყო მხოლოდ 2 ფუტი სიღრმისა და მახლობლად იზრდებოდა ბევრი ალუბალი (ქართულად აკაკი—?), რომელსაც წელს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი⁸. შემდეგ ჩვენ მის მარცხენა ნაპირზე კვლავ

¹ ეს არის, ალბათ, ქვავე; ებრაელების მიერ ხმარებულად მოყვანილი სვილი-ც ზომ ქართულში იხმარება. იხ. რ. ერისთავი, ლექსიკონი, გვ. 51 სვილა, ქუბი, ქვავე Рожь, Secale cereale L.

² კაკლის ხეები—ალუბალი < 3 ალ.

³ რომლის ნაპირიც—კლდეებს < 3 ალ.

⁴ 29—დებედაზე < 3 ალ.

⁵ დებედაში ჩამავალი—აღმოსავლეთით გიფულ.] მხოლოდ მის ქვედა შენაკადებთან, თვით დებედის ქვემოთ, 3 ალ.

⁶ მეფემ ის—გიორგის < 3 ალ.

⁷ აქ ითვლიან 1000 ოჯახს < 3 ალ.

⁸ რომელსაც წელს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი < 3 ალ.

sehen Dorfs Keschalik Pschlawa, die unserer Lagerstelle nun gegenüber war¹. Nach einem Ritt von 2 Stunden in SW. kamen wir an den Bach Tsarteni der linken des Tebete, welcher über Sandstein aus WNW. fließt und 1 Werst von hier in den Tebete fällt. Noch nach eine[r] Stunde kamen wir in S.-westlicher Richtung an den höher in den Tebete fallenden Bach Bading, an welchem oben die Ruinen von Achtala sind.

Achtala ist² ein weitläufiger Ort von Georgianern und Armeniern bewohnt, mit einem ansehnlichen Kloster von Griechischen Geistlichen erbauet und besorgt worden³, welches einzige griechische Inschriften⁴ und an den Wänden griechische Priesternamen hat, also wohl georgisch gewesen ist. Die Hauptkirche ist 35 Schritte lang und 25 Schritte breit. Sie ist so, wie 2 Kapellen und ein Haus der Mönche, von Sandsteinwerkstücken aufgeführt und der Ort mit einer hohen Mauer, 400 Schritte lang, umgeben. Auf dem Platze der Stadt sind Ueberbleibsel von 8 armenischen Kirchen. An der Nordseite des Klosters fließt ein sehr kleiner Bach⁵.

Nur seit 10 Jahren ist Achtala völlig verlassen, da sich der Rest der Einwohner, wegen der öftern Iesgischen Einfälle, theils nach Bortschalo, theils nach Kachetien zog. Man sieht daher hier noch Wallnuß, Granaten Pfirsich, Aprikosen und andere Obstbäume, auch Weinreben häufig.

Achtala ist einigen Erzgänge wegen merkwürdig⁶.

Den 29sten May besuchte ich hier einige Erzabbrüche und verlassene Bergwerke. Dem Kloster gerade gegenüber in NNO an der Nordseite des kleinen Baches nur einige 100 Schritte in gerade[r] Linie und von da aber an 60 Faden höher ist ein Gang, der Kupfergrün und -blau und Eisen hält. Ein anderer Gang ist von der Kirche in NNW. gelegen etwa 1 Werst von da. Etwa 3 Werst in NO. von Achtala ist eine Eisenstein-Grube⁷.

Nachher ritten wir in NNW. über die steile Gebürghöhe, auf der auch noch zu Achtala gerechnete Ruinen einer Kirche gesehen wurden, die wir nach anderthalb Stunden paßirt hatten, und uns bey einer schönen Quelle in einem fruchtbaren Grunde legerten.

Den 30sten May. Wir ritten, die unvermeidlichen Abweichungen abgerechnet, in ONO. und kamen, nach fast 2 Stunden, vom Gebürge in die

¹ die unserer—geg. war <P. ² ist, G.] war, P. ³ von Griechischen—worden <P.

A	OA	A	ΘE	} <P
ΓP	KP	ΘA	CA	
HΓ	AΓ	ΔΔ	ΔO	
OP	AN	AIO	NIK	
HO	ΔHN		HS	

Ἅγιος Γρηγόριος | ὁ Ἀκραγαυδῆνος |
 Ὁ ἅγιος Θαδδαῖος | Θεσσαλονίκης

⁴ An der Nordseite—Bach <P.
⁵ Achtala—merkwürdig <P.
⁷ Dem Kloster gerade—Eisenstein-Grube <P.

მივედით მთისწინეთის მწვერვალამდე და დავინახეთ მასზე დანგრეული სომხური სოფელი კეშალიკ აშლავეა (?), რომელიც ჩვენი ბანაკის პირდაპირ მდებარეობდა¹. სამხრეთ-დასავლეთისკენ ორი საათის მგზავრობის შემდეგ მივედით მდ. წართნთან, დებედის მარცხენა შენაკდთან, რომელიც მოედინება დასავლეთ—ჩრდილო დასავლეთიდან ქვიშაქვაზე და ერთვის დებედას აქედან ერთ ვერსზე. კიდევ ერთი საათის შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულე-ბით მივედით დებედაში ჩამავალ მთის მდინარე ბადინგთან, რომელზედაც ზემოთ არის ახტალას ნანგრევები.

ახტალა არის² დიდი პუნქტი, დასახლებული ქართველებითა და სომეხებით, საკმაოდ მოზრდილი მონასტრით, [ის] აშენებულია ბერენი მამების მიერ და თვითვე უფლიან³. მას აქვს ბერძნული წარწერები და კედლებზე მიწერილი ბერძნული მამათსახელები (Priesternamen). ალბათ, იყო ქართული წარწერებიც. მთავარი ეკლესია არის 35 ნაბიჯის სიგრძისა და 25 ნაბიჯის სიგანისა. იქ არის თითქოს ორი სამლოცველო და ერთი სახლი ბერებისათვის, ქვიშაქვის ფილებით ამოყვანილი, და ეს ადგილი შემორჩენულია 400 ნაბიჯის სიგრძის მალაი კედლით. ქალაქის ადგილას არის ნანგრევები 8 სომხური ეკლესიისა. მონასტრის ჩრდილოეთ ნხარეზე მიედინება ცალიან პატარა მდინარე⁴.

ზხოლოდ 10 წელია, რაც ახტალა სავსებით მიტოვებულია, რადგან მოსახლეობის ნარჩენები, ლეკთა ხშირი თავდასხმების გამო, ზოგი ბორჩალოში და ზოგიც კახეთში გადავიდა. აქ გვხვდება კიდევ კაქალი, ბროწეული, ატამი, გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი.

ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით⁵.

29 მაისს დავათვალიერე აქ ზოგიერთი სპილენძის საბადო და მიტოვებული მალარო. მონასტრის პირდაპირ ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პატარა მდინარის ჩრდილოეთ ნხარეზე, ზხოლოდ 100-ოდ ნაბიჯზე პირდაპირი ხაზით, ხოლო 60 საყენით მალა მასზე არის საბადო, რომელიც შეიცავს კაჟიან სპილენძს, სპილენძის ლურჯას და რკინას. მეორე საბადო არის ეკლესიიდან ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, 1 ვერსის მოშორებით მისგან. ახტალიდან 3 ვერსზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არის რკინაქვის საბადო⁶.

შემდეგ გავემართეთ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, ციკაბო მთის ზედაპირზე, საიდანაც კიდევ მოჩანდა აგრეთვე ეკლესიის ნანგრევები, რომელიც ახტალას ეკუთვნოდა და რომელიც ჩვენ 1 1/2 საათში გავიარეთ, და გაგჩერდით მშვენიერ წყაროსთან, ნოყიერ მიწაზე.

30 მაისი. ჩვენ ვიარეთ, თუ არ ჩავთვლით ათცილებელ გადახვევებს, აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და თითქმის 2 საათში მთიდან დაბ-

¹ რომელიც ჩვენი—მდებარეობდა < პ ა ლ.
² არის, გ ი უ ლ. ი ე უ, პ ა ლ.
³ [ის] აშენებულია—უფლიან < პ ა ლ.
⁴ მონასტრის ჩრდილოეთ—მდინარე < პ ა ლ.
⁵ ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით < პ ა ლ.
⁶ მონასტრის პირდაპირ—რკინაქვის საბადო < პ ა ლ.

Thalfläche am Tscharteni des Tebete. In derselben folgten wir dem Tebete in N. hinab und kamen nach $\frac{3}{4}$ Stunden nach dem tatarisch-armenischen Dorfe Sadachle, welches an Kanälen aus dem Tebete, etwan 3 Werst vom dessen linken Ufer liegt. Hier waren schöne Waizen-, Gersten-, Reis- und Baumwollfelder. Sadachle heißt eigentlich Sangana und ist erst vor 2 Jahren mit Einwohnern aus Sadachle und Tschotschgani, höher aus dem Gebürge, angelegt. Es ist das äusserste SW. Dorf am Tebete. Man siehet hier ein Kloster (Udöbna) in NO.

Ich erhielt hier die Haut eines Leoparden der vor etlichen¹ Wochen in der Nähe von zwey Jünglingen, die er anfiel und sehr zerbiß, mit Dolchen erlegt worden. Auch sahe ich hier das Horn einer Ziege Bodscha genannt, die auf diesem araratischen Vorgebürge bey Bampek, so wie auf dem südlichen kaukasischen Vorgebürge im Birtwis und Samschilde, mit der Ruplicapra häufig herum schweifen soll. Sie ist von mir unter dem Namen Capra caucasica beschrieben.

Von Sangana oder Sadachle ritten wir drey viertel Stunden in NNO. bis zu spitzigen Felsen am Fuß des Gebürges gegen den Tebete. Diese Felsen heißen Surutasch (hoher Stein). Ihnen in ONO. nahe sind die Ruinen der Festung Kiskala (Jungfern Stadt). Von hier in NW. hatten wir nach einer halben Stunde den Ksiabach Tschulawerdiskewi und wieder nach einer halben Stunde das armenische Dorf Tschulawerd am Ksia. Es hat etwan 100 Häuser und gehört dem Ksnis Eristaw und Kaplanow². Von Sangana bis hier war alles ausgedörrter Thonboden.

Den 31sten May. Ich habe bei Tschulawerd übernachtet³. Ich drang nun auf die Reise nach Dambulut, so sehr sich auch mein Führer wegen der türkischen Nachbarschaft sperrete, da mir die Gegend wegen der Erze, die der Zaar schon im Winter holen lassen, merkwürdig schien. Von Tschulawerd brach ich heute früh mit 15 Kosaken und 30 Georgianern dahin auf, alles übrige blieb bey Tschulawerd. Der Morgen war regnigt.

Der Weg gieng in W. und hatte nach einer halben Stunde Kotschakilissa das letzte bewohnte armenisché Dorf der Kaplanows. Jetzt stand⁴ es leer, weil alle⁵ Einwohner ins Gebürge gezogen waren. Es steht einige 100 Schritte⁶ am südl⁷. Ufer des Ksia und hat die neue Festung Talawerd in SO., Sarkineti in S. W., von da die Mülensteine nach Teflis und ganz Cartuli gebracht werden⁸. Von hier ritten wir dem rechten Ksiaufer eine viertel Stunde parallel aufwärts. Von da gieng dieser nach WNW, der in

¹ etlichen, P.] einigen, G.

² Kaplanow. P.] Kaplanows Teilhaber, G.

³ Ich habe bei Tschulawerd übernachtet <P.

⁴ stand, P.] war, G.

⁵ alle, G.] die, P.

⁶ einige 100 Schritte, G.] nahe, P.

⁷ südl. G.] rechten, P.

⁸ Von da die—gebracht werden <P.

ლობზე გავებით დებედის შენაკად ჩარტენთან (Tscharteni)*. ჩვენ დაყვევით მას ქვევით, დებედის ჩრდილოეთით, და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით თათრულ-სომხურ სოფელ სადახლუში, რომელიც მდებარეობს დებედის მარცხენა ნაპირიდან 3 ვერსზე, დებედიდან გავყვანილ არხებზე. აქ იყო მშენიერი ყანები ხორბლისა, ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა. სადახლეს საერთოდ ეძახიან სანგანას და მხოლოდ 2 წლის წინ გაშენდა სადახლესა და კოქკანის¹ (მაღლა მთაში) მოსახლეებისგან. ის არის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფელი დებედაზე. აქედან ჩანს მონასტერი (უდაბნო) ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

მე მომიტანეს აქ ავაზის ტყავი; ის რამდენიმე კვირის წინ აქვე ახლოს ხანჯლებით მოეკლა ორს ყმაწვილს, რომელთაც ის თავს დასცემია და ძალიან დაეკინა. მე ვნახე აქ აგრეთვე რქა თხისა, რომელსაც ეძახიან ბოჯას, რომელიც აქ—არარატის მთიანეთში ბამბაკთან,—ისევე როგორც სამხრეთ კავკასიის მთათიანეთში ბირთვისთან და სამშვილდესთან, Rupicapra-სთან ერთად უნდა იყოს გავრცელებული. მე ის აღვწერე ჯიხვის (Capra caucasica-ს) სახელით.

სანგანიდან ანუ სადახლიდან გავემგზავრეთ ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით წვეტიან კლდეებთან, რომლებიც არიან დებედის ბირდაპირ მთის ძირას. ამ კლდეებს ეწოდებათ სურუტაშ (მაღალი ქვა). მათგან აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ახლოს, არის ნანგრევები ყიზყალის ციხისა (ქალწულთა ქალაქი—Jungfern Stadt²). აქედან ჩრდილო-დასავლეთით $\frac{1}{2}$ საათში მივედით ქციის შენაკად შულავერდის ხეთან და კიდევ $\frac{1}{2}$ საათში ქციაზე მდებარე სომხურ სოფელ შულავერდში. მას აქვს დაახლოებით 100 სახლი და ეკუთვნის ქსნის ერისთავსა და ყაფლანოვს³. სანგანიდან აქამდე სულ იყო გამომხმარი თიხამწვა.

31 მაისი. მე გავათიე შულავერდში. თუმცა ჩემი მძლოლი დიდ წინააღმდეგობას მიწევდა, თურქების მეზობლობის გამო, მე დაქინებით მოვითხოვედი გამგზავრებას დაბულუტში, რადგან ეს მიდამო, იმიტომ რომ აქ იყო მადნები, რომლებიც მეფემ ჯერ კიდევ ზამთარში ამოაღებინა, ღირსშესანიშნავად მეჩვენებოდა. დღესვე აღრე გავეშურე შულავერდიდან 15 კაზაკთა და 30 ქართველით იქით, ყველაფერი დანარჩენი შულავერდში დარჩა. დილა იყო წვიმიანი.

გზა მიდიოდა დასავლეთისაკენ და $\frac{1}{2}$ საათის შემდეგ ვიყავით უკანასკნელ სომხურ სოფელში, ყოშაქილისაში. ამაჟამად ის იყო დაცარიელებული, რადგან მთელი მოსახლეობა ასულიყო მთაში. ის მდებარეობს რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით⁴ ქციის სამხრეთი⁵ ნაპირიდან და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ახალი ციხე ტალავერდი და სამხრეთ-დასავლეთით—სარკინეთი, საიდანაც თბილისსა და მთელ ქართლში ვააქვთ წის-

¹ ვახუშტი (აღწერა, გვ. 36): ახპატს ქვეით არს ხეობა კოქკანისა.
² ვახუშტი (აღწერა გვ. 45): აღაშენა ციხე-ქალაქი ქართლოს, პირველ ეწოდა მტკვრის ციხე, შემდგომად ხუნანი, და აწ მოამადიანნი უტმოზენ ქალის-ციხე—ყიზყალას, დაბის განო.
³ ყაფლანოვს, პაღ. ყაფლანოვების მონაწილეებს, გიულ.
⁴ რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით, გიულ.] ახლოს, პაღ.
⁵ სამხრეთი, გიულ.] მარჯვენა, პაღ.
^{*} ზემოთ (გვ. 77) ამავე მდინარეს ეწოდება Tsarteni.

Trialeti sein [en] Ursprung hat; wir passierten die Mündung¹ des Maschawere, der aus WSW. kömmt, und nun im rechten Ufer des Maschawere hinauf, an welchem wir nach einer Stunde die Festung Tschapola, die die Form eines Vierecks hat, erreichten. Hier ist eine steinerne Brücke über den Fluß.

Nach einer halben Stunde höher hinauf, an der Nordseite des Maschawers² war die Festung Oranta, wo auch eine steinerne Brücke ist. Nun ritten³ durch den Fluß Poladauri, der aus SSW. kömmt und über Oranta in die rechte Seite des Maschawere fällt. Auf dem Ritt einer halben Stunde waren die Ueberbleibsel Gardiscpeli und denn nach einer viertel Stunde die von Zugrugscheni. Nachher sahen wir 2 Werst vom Wege im Poladauri die Festung Bolnisi. Ihr gegenüber, an der andern Flußseite, ist vordem Kupfer geschmolzen worden.

Nach einer halben Stunde in WSW. hatten wir das Dorf Tschori, wo ein Kupfer- und Eisengang war. Er ist am 3 Faden mächtig⁴.

Von Tschori in W. hatten wir nach anderthalb Stunden den Bach Balitschiskewi der rechten des Maschawere, dessen Mündung gegenüber oder am linken Ufer des Maschaweri die Hauptfestung Guetsch steht.

Von hier ritten wir weiter in W. und hatten nach einer halben Stunde den Bach Dambulutiskewi, nahe über seiner Mündung in die rechte Seite des Maschaweri beim Dorf Dmanisi kamen⁵. An diesem Bache gingen wir in S. hinauf und hatten nach drey viertel Stunden die Ueberbleibsel des Dorfs Dschanakom und wieder nach $\frac{3}{4}$ Stunden Dambulut, wo Erzgänge waren, die ich besahe.

Von Tschulawerd bis Bolnisi ist die Gegend freier⁶, von hier bis Dambulut alles bewaldet und das ganze dem nordlichen Vorgebürge am Terek, beim Katharinenbad sehr ähnlich.

Von Dambulut in S. an 5 St. Reise⁷, ist der armenische, ebenfalls ganz⁸ wüste Distrikt Taschiri, indem ebenfalls viele Eis- und Kupfer-Gruben sein sollen⁹. Bis zur türkischen Festung Achalkalaka, die zu Dsawacheti gehört, ist von Dambulut nur eine kleine Tagereise.

Nach beendigten mineralogischen Beobachtungen, kehrte ich auf demselben Wege nach Tschulawerd zurücke. Es war schon eine Stunde Nacht.

¹ Von da ging—passierten die G.] bis zur F.

² an der Nordseite des Maschawers <P.

³ ritten <P.

⁴ Er ist am 3 Faden mächtig <P.

⁵ kamen <P.

⁶ die Gegend freier, G.] alles offen, P.

⁷ an 5 St. Reise <P.

⁸ ebenfalls ganz, G.] gegenwärtig, P.

⁹ indem—sein sollen <P.

ქვილის ქვები¹. აქედან ჩვენ გავყევით $\frac{1}{4}$ საათი მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირს პარალელურად ზევით. იქიდან ქცია მიედინებოდა დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მას სათავე აქვს თრიალეთში; ჩვენ გავიარეთ² მაშავერის შესართავი, რომელიც მოედინება დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთიდან; შემდეგ აყევით მაშავერის მარჯვენა ნაპირს ზევით და ერთი საათის შემდეგ მივედით მასზე მდებარე, ოთხკუთხი ფორმის მქონე ქაპალის ციხეში. აქ მდინარეზე არის ქვის ხიდი.

$\frac{1}{2}$ საათის სავალზე ზევით, მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე³, იყო სიმაგრე ორანტა, სადაც არის აგრეთვე ქვის ხიდი. შემდეგ გავედით⁴ მდ. ფოლადაურზე, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთიდან მოედინება და ორანტის ზევით ერთვის მაშავერას მარჯვენა მხრიდან $\frac{1}{2}$ საათის მგზავრობის შემდეგ შეგვხვდა ლართისოფლის ნანგრევები, და კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში წულურულაშენისა, ამის შემდეგ გზიდან 2 ვერსის მოშორებით, მდ. ფოლადაურზე დავინახეთ ბოლნისის ციხე. მის პირდაპირ, მდინარის მეორე ნაპირზე, წინათ უღვნიათ სპილენძი.

$\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მივედით სოფ. ჩორში⁵, სადაც იყო სპილენძისა და რკინის ძარღვი. ის არის 3 საკენის სიმძლავრისა⁶.

ჩორიდან დასავლეთით 1 $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით მაშავერის მარჯვენა შენაკად ბალიქისხეზე, რომლის შესართავის პირდაპირ, ანუ მაშავერის მარცხენა ნაპირზე დგას მთავარი სიმაგრე გუჩი⁷.

აქედან გავემართეთ დასავლეთისკენ და $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით მდ. დამბლუტის ხეზე; მის ახლოს, მისვე შესართავზე ზევით მაშავერის მარჯვენა ნაპირთან მივედით სოფელ დმანისში. ამ მდინარეს აყევით სამხრეთისაკენ ზევით და $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ სოფელ ჯანაკომის (?) ნანგრევები და კიდევ $\frac{3}{4}$ საათში დამბლუტი, სადაც იყო მანის ძარღვები, რომლებიც დავათვალიერე.

შულავერიდან ბოლნისამდე მიდამო⁸ გაშლილია, აქედან დამბლუტამდე ტყიანია და ძალიან ჰგავს ჩრდილოეთ მთისწინეთისას თერგზე ეკატერინებადთან.

დამბლუტიდან სამხრეთით 5 საათის სავალზე⁹ არის სომხური, ასევე მთლად¹⁰ გაპარტახებული მხარე ტაშირი, სადაც აგრეთვე ბევრი რკინის და სპილენძის საბადოები უნდა ყოფილიყო¹¹. დამბლუტიდან თურქულ ახალქალაქის ციხემდე, რომელიც ჯავახეთს ეკუთვნის, არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა.

მინერალოგიური დათვალიერების დამთავრების შემდეგ იმავე გზით გავემართეთ უკან შულავერდში. უკვე 1 საათის დაღამებული იყო, როცა ჩვენ

¹ საიდანაც თბილისსა—ქვები < პალ. ² იქიდან ქცია—ჩვენ გავიარეთ < პალ. ³ მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე < პალ. ⁴ გავედით < პალ. ⁵ ჩორი“ უნდა იყოს სოფ. შორი, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთით და არა სამხრეთით. ⁶ ის არის 3 საკენი სიმძლავრისა < პალ. ⁷ გუჩი კი დანამდვილებით არის ქვეშის ციხე, რომელიც სწორედ შორის დასავლეთით მდებარეობს * მიდამო, გი უ ლ.] ყველაფერი, პალ. ⁸ 5 საათის სავალზე < პალ.

¹⁰ ასევე მთლად, გი უ ლ.] ანუ ამაღ, პალ.

¹¹ სადაც აგრეთვე—ყოფილიყო < პალ.

da wir den Poladauri erreichten, daher wir an demselben, unterhalb Gar-
disopeli Halte machten¹.

Den 1sten Junius brachen wir mit Tagesanbruch auf und erreichten
nach 3 1/2 St². unser Lager in Tschulawerd, da alles wolbehalten war³.

Man begrub hier einen Tataren. Er war in weiße Leinwand geschla-
gen und diese über dem Kopf und den Füßen zugebunden. Er ward ohne
Sarg in eine 4 Fuß tiefe Grube, mit dem Kopf in O. und dem Gesicht in
S. gelegt und so bedeckt, daß die Erde die Leiche nicht berührte. Die
Träger verrichteten nachher ein arabisch. Gebet, denn es war kein Geist-
licher dabey.

Die Gegend am Maschawere, die ich gestern bereiste und noch eine
Tagereise höher, und eben so die dieser parallel, am Ksia hinauf, macht
einen Distrikt der Provinz Somchiti aus und gehörte der fürstl. Familie
Kaplani Schwilli oder Orbeliani Schwilli. Es bewohnten ihn Armenier (Arm.
u. Georg. Somaech) mit wenig untermischten Georgiern. Jetzt ist hier al-
les wüste. Eben so ist es mit dem Distrikt Trialeti, der mit diesem in
NW. gränzt und oben am Ursprung des⁴ Ksia belegen ist.

Wir ließen die Tageshize, besonders hier sehr häufigen Bremsen aus-
zuweichen, übergehen und brachen erst gegen Abend von Tschulawerdi
auf, ritten durch den Ksia und kamen nach anderthalb Stunden nach der
wüsten Festung Marneaul, die an der südlichen⁵ Seite des Algeti liegt,
über den hier eine steinerne Brücke ist. Die Einwohner waren vor 4 Jah-
ren von hier am Algete ins freie Felde⁶ gezogen und hatten sich ein neues
Marneaul erbaut, welches gegenwärtig 40 armenische und 30 tatarische
Familien, die von Gandscha hergekommen⁷, enthält. Beim alten Marneaul
war der Sandstein stellenweise sehr eisenschüßig. Unter letztern Ort etwan
1 Werst steht das ebenfalls vor 4 Jahren angelegte Dorf Gaurach, in wel-
chem man 60 tatarische und 15 armenische Häuser rechnet, die von Akba-
laly aus dem Gebürge hieher gezogen waren. Außer diesen sind keine be-
wohnte Oerter am Algete.

Von da ritten wir noch 4 Stunden in N. und erreichten das rechte
Ufer des Kur 1 Werst unter Songalugi, wo wir anhielten. Auf dieser Dis-
tanz hatten wir auf dem halben Wege einen bis 2 Werst langen See mit
thonigtem Boden und bittersalzigen Wasser, daher bey jeziger Verkleine-
rung desselben durch Eintrocknen eine schneeweiße Salzerde seinen breiten
Rand bedeckt. An der Westseite des Sees steht das seit einem Jahre leere

¹ Es war schon—Halte machten, G.] kam aber nur bis an den Poladauri, P.

² erreichten nach 3 1/2 St, G.] trafen in (... ein) P.

³ da alles wolbehalten war <P.

⁴ Ursprung des <P.

⁵ südlichen, G.] rechten, P.

⁶ ins freie Felde, G.] weiter hinab, P.

⁷ die von Gandscha hergekommen <P.

მოვედით ფოლადაურამდე, რომელთანაც ჩვენ ღართი-სოფლის ქვემოთ დავბინავდით¹.

1 იენისს ვავედით გათენებისთანავე და 3 1/2 საათში მივალწიეთ² ჩვენს ბანაკს შულავერდში, სადაც ყველაფერი კარგად დაგვხვდა³.

აქ მარხავდნენ ერთ თათარს. ის გახეული იყო თეთრ ტილოში, რომელიც შეკრული ჰქონდა თავსა და ფეხებზე. ის უკუბოდ ჩაასვენეს 4 ფუტი სიღრმის საფლავში თავით აღმოსავლეთისაკენ და სახით სამხრეთისაკენ და ისე გადაათარეს, რომ მიწა არ შეჭებებია გვამს. ამის შემდეგ წამლებებმა შეასრულეს არაბული ლოცვა, რადგან აქ არავინ იყო სასულიერო პირი.

მთელი მიდამო მაშავერაზე, რომელიც მე გუშინ მოვიარე, და კიდევ ერთი დღის სავალი ზევით და ასევე მის პარალელურად, ქციაზე ზემოთ, შეადგენს სომხეთის პროვინციის მხარეს და ეკუთვნის თავადის გვარს ყაფლანიშვილს ანდა ორბელიანიშვილს. აქ ცხოვრობენ სომხები, მცირე რაოდენობით შერეულნი არიან ქართველები. ამჟამად აქ ყველაფერი გაპარტახებულია. ასევე არის თრიალეთის მხარეშიც, რომელიც ამას ჩრდილო-დასავლეთით ესაზღვრება და ზემოთ, ქციის სათავესთან⁴ მდებარეობს.

ჩვენ ვიცდიდით, სანამ გავიდოდა დღის პაპანაქება, განსაკუთრებით გვინდოდა აგვეცდინა კრაზანები, რაც აქ ძალიან ხშირია, და მხოლოდ საღამოთი ვავედით შულავერდიდან; გადავედით ქციაზე და 1 1/2 საათში მივედით დანგრეულ მარნეულის (Marneuli) ციხესთან, რომელიც მდებარეობს ალგეთის სამხრეთ⁵ მხარეზე. აქ, ალგეთზე ქვის ხილია. მარნეულის მოსახლეობა ოთხი წლის წინათ გადავიდა აქედან ალგეთის გაშლილ (freie) მინდვრებზე⁶ და გააშენეს ახალი მარნეული, სადაც ამჟამად არის 40 სომხური და 30 თათრული ოჯახი, რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ⁷. ძველ მარნეულთან ქვეშაქვა ადგილ-ადგილ შეიცავდა ბევრ რკინას. უკანასკნელი ადგილის ქვემოთ, დაახლოებით ერთ ვერსზე, მდებარეობს ასევე 4 წლის წინათ შექმნილი სოფელი ვიაურახი (Gaurachi), რომელშიც ითვლება 60 თათრული და 15 სომხური სახლი, რომლებიც აკბალალიდან, მთიანეთიდან, იქნენ გადმოყვანილი აქ. ამათ ვარდა ალგეთზე არ არის სხვა დასახლებული ადგილი.

აქედან ჩვენ ვიმგზავრეთ ჩრდილოეთით კიდევ 4 საათი და მივედით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სონღალულის ქვემოთ ერთ ვერსზე, სადაც ჩვენ გაეჩერდით. აქეთკენ, ნახევარ გზაზე, შეგვხვდა დაახლოებით 2 ვერსის სიგრძის ტბა, თიხიანი ფსკერით და მწარე მარილიანი წყლით, ამასთან, მისი ახლანდელი დაპატარავების გამო (სიცხისაგან ამოშრობით), ნაპირი დაფარული აქვს თოვლივით თეთრი მარილიანი მიწით (მარილიანი მიწის არშიით—გ. გ.).

¹ უკვე—დავბინავდით, გ ი უ ლ.] მაგრამ მოვედით მხოლოდ ფოლადაურამდე, პ ა ლ.
² 3 1/2 საათში მივალწიეთ, გ ი უ ლ.] მივედით პ ა ლ.
³ სადაც ყველაფერი კარგად დაგვხვდა < პ ა ლ.
⁴ ქციის სათავესთან, გ ი უ ლ.] ქციაზე, პ ა ლ.
⁵ სამხრეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.
⁶ გაშლილ მინდვრებზე, გ ი უ ლ.] მოშორებით ქვევით, პ ა ლ.
⁷ რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ < პ ა ლ.

Dorf Gaumysch. Der Ksnis Eristaw kaufte seine Einwohner von Kaplanows und versetzte sie nach Karteli.

Den 2ten Junii brach[t]en wir früh auf und hatten nach einer viertel Stunde die Festung Songalugi, nach $\frac{3}{4}$ Stunden aber erreichten wir Teflis (durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Tor¹, weil die Badebrücke zerbrochen war; dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Fluß eigentl. nur zur leichten Communication ist²), wo ich alles hinterlassene in gutem Stande fand.

In Teflis machte ich zu meiner möglichst baldigen Abreise nach Imeretien, um auch des Zaars Salomons Land und Distrikte bereisen zu können, alle Anstalt, mußte mich aber dabey nach den Umständen richten. Indessen fehlte es mir nicht an Beschäftigungen.

Den 4ten Junii machte ich eine Excursion nach Melel, und hatte daselbst mit dem Zaar eine Unterredung.

Den 6ten Junii schickte mir der Zaar den Saltuchses David Kaplanow und den Fürsten Otia³ als Dolmetscher. Heute traf auch der Fürst Artschili, Bruder des Zaars Salomon, mit dem russischen Geschäftsträger dem Capitain Lwow in Teflis ein.

Den 7ten Junii besuchte ich diesen Fürsten in Digomi.

Der Zaar Heraclius ließ mir wissen, daß ich den Zarewitsch Georgi und den Fürsten Artschil auf deren Reisen nach Krzchinwal und Sagina, wohin sie morgen abgingen, begleiten könne, worauf ich dem Zaar mein Vorhaben, von da nach Imereti zu gehen, bekannt machte, der mich aber des folgenden Tages durch den Fürsten Otia Endronika Schwilly ließ, des Ksnis Eristaws wegen noch 8 Tage in Teflis zu verbleiben. Dieser würde mich denn nach Krzchinwal und bis an die imeretische Gränze begleiten und bedecken.

Den 8ten Junii reiste der Fürst Artschil mit seiner Gemahlin, einer Tochter des Zaars, von Zarewitsch Georgi begleitet ab.

Den 10 Junii sahe ich des Fürsten Eristaws Hochzeit. Erst eine Stunde nach Sonnen-Untergang versammelten sich die Gäste beim Bräutigam, dem in einem Nebenzimmer die Hochzeitliche Kleidung unter einen besondern Gesange angelegt ward. Er gieng dann zur Braut, wohin er mit einer Fackel geleuchtet ward, und leitete seine Braut an einem langen, von dem Aermel⁴ herunterhangenden Bande, hinter sich her nach der Kirche, wohin ihn alle Gäste beider Geschlechter begleiteten. Vor ihm gieng ein Mann mit einem über die Achseln hangenden Stücke Stof und neben ihm gieng ein anderer Mann. Der erste breitete den Stof in der Kirche aus, damit das Brautpaar darauf stehen könne, und der andere zog seinen Säbel vor

¹ durch Gandschiskari—Tor<P.

² weil die Badebrücke—Communication ist<P.

³ Otia, G.] Oha, P (კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს).

⁴ Ermel P.

ტბის¹ დასავლეთ მხარეზე დგას უკვე ერთი წლის დაცარიელებული სოფელი გაუმიში. ქსნის ერისთავმა შეისყიდა მისი მცხოვრებნი ყაფლანოვისაგან და გადაასახლა ისინი ქართლში.

2 იენისს ჩვენ აღრე გავემართეთ და $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სონლალოს ციხეში; $\frac{7}{8}$ საათში კი უკვე თბილისს მოვალწიეთ განჯისკარით²; რადგანაც აბანოს ხიდი ვატეხილი იყო, ეს არის ამჟამად ჩვეულებრივი გზა, რომლითაც ქარავანი მოდის, რადგან ხიდი აბანოს მდინარეზე მხოლოდ მსუბუქი კომუნ-ნიკაციისათვისაა განკუთვნილი³; აქ დატოვებული ყოველივე მშენებრად დამ-ხედა.

თბილისში ვეზადებოდი, რაც შეიძლება სწრაფად გავმგზავრებულიყავი იმერეთში, რათა შემძღებოდა სოლომონ მეფის ქვეყნის და მხარეების შემოფ-ლაც, მაგრამ, ამასთან ანგარიში უნდა გამეწია გარემოებისათვის. თანაც ბევ-რი სამუშაო მქონდა.

4 იენისს მე მოვაწვეე ექსკურსია მელელში (Meleli—?) და იქვე მქონდა საუბარი მეფესთან.

6 იენისს მეფემ გამომიგზავნა საბლთუხუცესი დავით ყაფლანოვი და თავადი ოტია, როგორც თარჯიმანები. დღეს თბილისში, რუსეთის რწმუნე-ბულ კაპიტან ლვოვთან ერთად, მოვიდა აგრეთვე თავადი არჩილი, ძმა სო-ლომონ მეფისა.

7 იენისს მე ვინახულე ეს თავადები დიღომში.

ერეკლე მეფემ შემატყობინა, რომ მე შემეძლო გავყოლოდი ბატონიშვილ გიორგის და თავად არჩილს ქრცხინვალსა და საგინაში (?), სადაც ისინი მეორე დღეს მიემგზავრებოდნენ; ამასთან მე მეფეს გავაცანი ჩემი გეგმა—იქიდან იმერეთში გადასვლის შესახებ; მან კი მეორე დღეს თავად ოტია ანდრონი-კაშვილის პირით მთხოვა, ქსნის ერისთავის გამო კიდევ ერთი კვირა დავრჩე-ნილიყავი თბილისში. შემდეგ ის [ერისთავი—გ. გ.] გამყვებოდა ქრცხინვალში და ვამაცილებდა და დამიცავდა იმერეთის საზღვრებამდე.

8 იენისს, ბატონიშვილ გიორგის თანხლებით, გავმგზავრა თავადი არ-ჩილი თავის ცოლთან ერთად, რომელიც იყო მეფის ქალიშვილი.

10 იენისს მე დავესწარი თავად ერისთავის ქორწილს. მხოლოდ მზის ჩასვლიდან ერთი საათის შემდეგ შეიკრიბნენ სტუმრები სიძესთან, რომელსაც მემოხელ ოთახში, სავანგებო სიმღერის შესრულებით, ჩააცვეს საქორწილო ტანსაცმელი. შემდეგ ის წაიყვანა პატარძალთან, საითკენაც მას გზას უნათებ-დნენ ჩირალდნით, და წაიყვანა პატარძალი სახელოდან ჩამოშვებული გრძელი ლენტით ეკლესიაში. იქ მას მიჰყვებოდნენ ორივე სქესის სტუმრები. ნეფის წინ მიდიოდა კაცი მხარზე გადაკიდებული ქსოვილის ნაჭრით და მის გვერ-დით მიდიოდა კიდევ ერთი კაცი. პირველმა გაუფინა ნაჭერი ეკლესიაში, ისე რომ ნეფე-დედოფალს შესძლებოდათ მასზე დგომა; მეორემ ამოიღო თავისი

¹ ეს არის კუმისის ტბა, ხოლო ქვემოთ დასახელებული სოფელი გაუმიში უნდა იყოს კუმისი, შდრ. ვახუშტი (აღწერა, გვ. 45: ...ჩრდილოთ კერძ არს ტბა კუმისისა, შლაშე. ამ ტბის დასავლეთით არს კუმისი, დაბა დიდი).

² განჯისკარით < პალ.

³ რადგანაც აბანოს ხიდი—განკუთვნილი < პალ.

der Kirche aus und legte ihn in der Kirche dem Bräutigam vor die Füße. Beim Trauen stand der Bräutigam zur rechten. Der Geistliche wechselte die Trauringe und druckte 2 kleine Kronen dem Bräutigam und der Braut wechselseitig an die Stirn, nachher aber setzte er jedem eine auf. Endlich ward noch dem getrauten Paar ein Stücklein Brodt in Wein getaucht gereicht.

Der Bräutigam leitete nachher die Braut eben so an dem Bande nach dem Hochzeitshause. Dasselbst setzten sie sich, sie ihm zur rechten, und um sie das Frauenzimmer. Vor dem Brautpaar stand ein silberner Teller und neben ihm saß an jeder Seite ein Mann. Alle hereinkommende warfen für diese Begleiter Geld auf den Teller, sagten dem neuen Paar einen kleinen Glückwunsch und giengen denn fort. Nun speiseten die Mannspersonen mit dem Bräutigam, und das Frauenzimmer mit der Braut besonders. Nach 2 Stunden kam der Bräutigam wieder zur Braut, die Gäste aber giengen aus einander.

Den 19ten Jun. ward alles zur Abreise fertig. Des Abends sprach mich noch der Zaar.

Ich will, ehe ich Teflis verlasse, von dem Orte selbst eine kurze Beschreibung mittheilen.

Teflis ist der persische und europäische Stamm der Hauptstadt und Residenz der kartulischen Zaaren, die die Georgianer Tbiliskalak, d. i. armstadt nennen, weil nahe unter derselben warme Quellen und bey diesen Bäder sind.

Sie steht am rechten Ufer des Kur, welches hier von dem Senken des südlichen kaukasischen Vorgebürges schrege, über und unter der Stadt aber mehr jäh ist, nach meinen Beobachtungen mit Mosdok unter einem Meridian, und 2 Grad südlicher. Vor diesem war die untere Vorstadt, unter den Bädern, die Stadt Tbiliskalak.

Die jezige Stadt bildet fast ein stumpfes Dreyeck, und ist bis auf eine Stelle am Kur mit einer Mauer von Backsteinen umgeben; auch ist in der ostlichen Ekke die kleine Festung Narekla und in der westlichen die Fortresse Schardachty. Die Stadtmauer zwischen beiden 600 Faden lang und der ganze Umfang der Stadt beträgt etwan 3 rußische Werste oder 1500 Faden. In diesem nicht großen Raum leben etwan 20 000 Einwohner; daher die Straßen nur etwan 1 Faden breit und die Queerstraßen noch schmalere sind.

Die Häuser sind von Ziegeln und Fliesen, mit thonigten Kalk, 1 Stockwerk, etwan 15 Fuß hoch aufgeführt, die Dächer aber flach mit Thon beschüttet; die Stuben haben Kamine und die Fenstern statt Glas geöltes Papier. Alles ist leicht, schlecht, dicht und sehr unansehnlich gebauet. Neben dem ostlichen Theil der Stadt ist eine Brücke über den Kur, die in die kleine Festung Metechi am linken Kurufer führet.

საქართველოს
საქართველოს

ხმალი ეკლესიის წინ და დაუდო იგი ეკლესიაში სიძეს ფეხების წინ. ჯვრის წერისას სიძე იღბა მარჯვნივ. მოძღვარმა გაცვალა ნიშნობის ბეჭდები და ჯერ ნეფეს და შემდეგ დედოფალს რიგრიგობით შეახო შუბლზე ორი პატარა გვირგვინი; შემდეგ კი ისინი მათ დაადგა თავზე. ბოლოს დაქორწინებულ წყვილს მისცეს ღვინოში ამოვლებული პურის პატარა ნატები.

ნეფემ ამის შემდეგ წაიყვანა დედოფალი, ისევე ლენტთ¹, საქორწილო სახლისკენ. იქ ისინი დასხდნენ, ქალი ნეფის მარჯვენა მხარეს და ქალის გარშემო ყველა ქალები. ნეფე-დედოფალს წინ ედგა ვერცხლის თეფში; მათ გვერდით ორივე მხარეს იჯდა თითო კაცი. ყველა მომსვლელი აგდებდა ფულს თეფშზე ამ მაყრებისთვის, უსურვებდნენ ახალ წყვილს ბედნიერებას და მიდიოდნენ. შემდეგ ივახშმეს კაცებმა ნეფესთან ერთად და ქალებმა დედოფალთან ერთად ცალ-ცალკე განსაკუთრებულად. ორი საათის შემდეგ ნეფე კვლავ მივიდა დედოფალთან, სტუმრები კი წავიდ-წამოვიდნენ.

19 ივნისს ყველაფერი მზად იყო გამგზავრებისათვის. საღამოთი მე კვლავ მესაუბრა მეფე.

სანამ დავტოვებდე თბილისს, მოგაწვდით ამ ადგილის მოკლე აღწერილობას.

თბილისი არის სპარსული და ევროპული სახის დედაქალაქი და რეზიდენცია ქართლის მეფისა; მას ქართველები უწოდებენ თბილის ქალაქს, ეს ნიშნავს თბილ ქალაქს, რადგან მის ახლოს ქვემოთ არის თბილი წყაროები და მათთან კი აბანოები.

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც აქ სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ტოტის ჩამოწოლის გამო მოხრილია, ქალაქის ზემოთ და ქვემოთ კი უფრო ციცაბოა; ჩემი დაკვირვებით მოზღოკთან ერთ მერიდიანზეა და 2 გრადუსით სამხრეთით. ადრე ქვედა გარეუბანი, აბანოების ქვევით, იყო ქალაქი თბილისქალაქი.

თანამედროვე ქალაქი შეადგენს თითქმის ბლაგვ სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით; ამასთან აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა და დასავლეთისაში—სიმაგრე შარდახტი. ქალაქის კედელი მათ შორის არის 600 საეენის სიგრძისა და მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საეენს. ამ, არც ისე დიდ, ფართობზე ცხოვრობს დაახლოებით 20000 მცხოვრები; ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით 1 საეენი სიგანისა, შესახვევები კიდევ უფრო ვიწრო.

სახლები ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხანარევი კირით, ერთსართულიანი, დაახლოებით 15 ფუტი სიმაღლისა, სახურავები სწორი—თიხით დაფენილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაქონილი ქალაღებია. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, მკვირივი (ტლანქი) და ძალიან შეუხედავად ნაშენი. ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ მეტეხის პატარა ციხეში, მტკვრის მარცხენა ნაპირას.

¹ ე. ი. პატარძალს ჩაეწლო ზელი ლენტხე და ისე მიჰყვებოდა.

Unter der Stadt, nahe an derselben und am rechten Ufer des Kur sind warme Quellen und bey denselben öffentliche Bäder für beyde Geschlechter. Unter den Bädern ist die Vorstadt Garetubani oder vielmehr alt Teflis. Um der Stadt und Vorstadt stehen ansehnliche Wein- und Obstgärten, die am Fluß an 5 Werst hinab reichen und mittelst kleiner Mühlenwerke- und Rinnen aus dem Kur gewässert werden. An und auch unter den Gärten sind auch kleine Kornfelder. Eben so sind am linken Kurufer gegen die Stadt Gärten und Felder.

Von dem für 20 000 Einwohner kleinen Raum nehmen noch viele Kirchen und mehrere Kirchhöfe ansehnliche Plätze ein. Dieses Zusammenpressen der Einwohner, die schräge Lage der Stadt auf thonigten Boden, die bey Regen ganz aufweicht und keine Abzüge hat, die Kirchhöfe, die schlechte Polizey, welche verstatet, daß die Straßen mit Unrath fast bedeckt sind, u. s. f. verpesten gleichsam die Luft, daher Dissenterien¹ und böserartige Fieber endemisch und Epidemien, auch die Pest selbst nicht selten sind. Im Jahre 1770. raffte letztere an 4000 Menschen weg. Die große Sterblichkeit würde noch größer sein, wenn die Häuser nicht so luftig gebauet wären, denn durch schlechte Thüren, Papierfenstern, Kamine u. s. w. wird ein beständiger Luftzug erhalten. In der Peat im Jahr 1770 legte man die Befallenen meistens aus den Häusern auf die Straßen und hat bemerkt, daß im Verhältnis von diesen mehr, als von denen in Häusern durchkamen.

Die Stadteinwohner sind mehr als zur Hälfte Armenianer; die andere Hälfte besteht meist aus Georgianern, und nächst diesen aus Tataren. Unter den Armenianer[n] sind etwan 400 römischer Konfession, welche Patres unterhalten.

Alle sind mit Kirchen reichlich versorgt.

Den Georgianern gehören:

1. Sioni Sagdari (Simeons Kirche), welches die Kathedralkirche ist. In derselben ist eine lange Inschrift², in georgischer Sprache³.

¹ უნდა იყოს: Dysenterien.

² P. 1, on 100, N 20, n.—48.

³ ეს წარწერა იკითხება შემდეგნაირად:

ქ: მადიდებელი სამებისა დავითიანი
ძმისწული სახელოვანი მფის
გიორგისა და ძე დიდად პატრი-
ონისა ლევანისა განმგებელი
ქართლისა ბატონის შვილი ვახ-
ტანგ განმაბლებელი გუმბე
თით ლორთქინით ცავრით

ქალაქის ქვემოთ, ახლოს მასთან და მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, არის თბილი წყაროები და მათთან საზოგადო აბანოები ორივე სქესისათვის. აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი¹, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი. ქალაქისა და გარეთუბნის გარშემო არის მნიშვნელოვანი ვენახები და ხილის ბაღები, რომლებიც მდინარის ქვევით აღწევენ 5 ვერსამდე, და პატარა წისქვილებისა და არხების საშუალებით ირწყვებიან მტკვრის წყლით. ბაღებთან და მათ ქვემოთ არის აგრეთვე ხორბლის პატარა ყანები. ასევე მტკვრის მარცხენა ნაპირზეც, ქალაქის პირდაპირ, არის ბაღები და ყანები.

20000 მოსახლეობისათვის ისედაც პატარა ფართობიდან დიდი ადგილი უჭირავს ეკლესიებსა და სასაფლაოებს. მცხოვრებთა ეს სიციწროვე, დაქანებული მდებარეობა ქალაქისა თიხიან ნიადაგზე, რომელიც წვიმის დროს მთლად ივლინებოდა და არ აქვს წყლის საწორტები, სასაფლაოები, ცუდი პოლიცია, რომელიც ნებას აძლევს, რომ ქუჩები დაიფაროს ნაგვით და ა. შ.,— [ყოველივე ეს] სწამლავს ჰაერს, ამიტომაც დიზენტერია, ავთვისებიანი ციებ-ციხელება და ებიდემიები, აგრეთვე ქირიც, არც თუ იშვიათია. 1770 წელს ამ უკანასკნელმა გაწყვიტა 4000 მცხოვრები. დიდი სიკვდილიანობა კიდევ უფრო გაიზარდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ბევრ-ჰაერიანი, რადგან ცუდი კარებებიდან, ქალაქიანი ფანჯრებიდან, ბუხრებიდან და ა. შ. მუდამ არის ჰაერის მიმოქცევა. 1770 წელს, ჰირის დროს, ავადმყოფებს აწვევდნენ უმეტესად ქუჩებში და შეიმიწოდდა, რომ ამათგან შედარებით მეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიარეთაგან.

ქალაქის მოსახლეობა ნახევარზე მეტი სომხებია. [მეორე ნახევარს შეადგენენ უმთავრესად ქართველები და, ამათ გარდა, კიდევ არიან თათრები. სომეხთა შორის დაახლოებით 400 რომაული სარწმუნოებისა², მათ ჰყავთ ბატრები, ყველანი უხვად არიან უზრუნველყოფილი ეკლესიებით.

ქართველებს ეკუთვნით:

1. სიონის საყდარი³ (სიმეონის ეკლესია) რომელიც არის კათედრალური ეკლესია. მასში არის დიდი ქართული წარწერა⁴.

¹ წინაქალაქი—Vorstadt, ანუ გარეთუბანი.

² ე. ი. კათოლიკური სარწმუნოებისა.

³ ქართულ ეკლესიათა სახელწოდებანი (სიონის საყდარი, ჯვარის მამის საყდარი და სხვები) გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართული სიტყვებით, ზილო გერმანული ასოებით. იხ. გერმანული ტექსტი.

⁴ ეს წარწერა მოგვყავს 88 და 89 გვერდებზე.

მონასტრისა ამის სულისა მფისა
 ბიძისა და მამისა და დედისათს
 და სულთა ჩემთა და მეუღლისა
 ძისა და ასულთა აღსაზრდელად.
 ქრისტეს აქეთ ჩღ'ი.
 ქართლის ჭოთნიკონს ტეშ

2. Dschwaris¹ Mamis Sagdari, d. i. der Kreuzvater (so nennet man die Mönche) Kirche.

3. Natlis Zemeli Sagdari, d. i. die Kirche des Täufers.

4. Mepis Karis Sagdari, d. i. zaarische Hofkirche.

5. Karis Mgtis-Sagdari, d. i. die Kirche des Hofes der Mutter Gottes.

6. Koletis Sagdari.

7. Metechi Sagdari.

8. Ziminda Georgi Sagdari. Kirche des heil. Georgs.

9. Antschis-schati Sagdari. In derselben ist eine Inschrift² in Georgianischer Sprache.

10. Katholicos Sagdari, d. i. die Kirche des Patriarchen.

11. Tawar Episkoposi Sagdari, Kirche des Erzbischofs.

12. Charebis³ Mgtis Schobeli, d. i. Marien Verkündigung. Es war ehemedem eine katholische Kirche.

13. Kaschweti Ziminda Georgi, steht an der linken Seite des Kur.

14. Golobnis⁴ Ziminda Georgi.

15. Meliki Sachdari, ist auch in einer Entfernung vom linken Kurufer. Neben derselben ist ein besonderer Kirchhof.

Ausser der Stadt in N. W. auf dem Felsen Ischiturduki steht die verfallene Kirche Mtha-tzminda, nach der gewallfahrtet wird⁵.

Kirchen der Armenianer

1. und 2. Zichis Sagdari.

3. Petscherno Sagdari.

4. Kasebis.

5. Petros.

6. Sagascheni.

7. Norascheni.

8. und 9. Mognili

10. Tschigrascheni.

11. Subnischani.

12. Kosmani.

13. 14. 15. Den Wankin gewidmete, Wankin-Sagdari.

16. Kamuani.

17. Sirkiani.

18. Subkarabesa.

19. Melikis und

20. Subsasnisi Sagdari.

¹ Dschwaris corr.] Dschagaris P.

² P. 1, on. 100, N 20, x. —48.

³ Charebis G.] Charetis P

⁴ Գլոբնոս Kalobnis.

⁵ Ausser der Stadt—wird <P.

2. ჯვარის მამის საყდარი, ე. ი. ჯვარის მამის (ასე ეძახიან ბერებს) ეკლესია.

3. ნათლისმცემლის საყდარი, ე. ი. ეკლესია [იოანე—გ. გ.] ნათლისმცემლისა.

4. მეფის კარის საყდარი, ე. ი. მეფის კარის ეკლესია.

5. კარის ღვთის საყდარი, ე. ი. კარის ღვთისმშობლის ეკლესია.

6. კოლეტის საყდარი.

7. მეტეხის საყდარი.

8. წმინდა გიორგის საყდარი, ეკლესია წმ. გიორგისა.

9. ანჩისხატის საყდარი, მასში არის ქართული წარწერა¹.

10. კათალიკოსის საყდარი, ე. ი. ეკლესია პატრიარქისა.

11. მთავარეპისკოპოსის საყდარი, ეკლესია მთავარეპისკოპოსისა.

12. ხარების ღვთისმშობელი, ე. ი. მარიაშის ხარება. ის წინათ იყო კათოლიკური ეკლესია.

13. ქაშვეტის წმინდა გიორგი, მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე.

14. კალოუზნის წმინდა გიორგი.

15. მელიქის საყდარი, არის აგრეთვე მტკვრის მარცხენა ნაპირის მშორებით. მის ახლოს არის სპეციალური სასაფლაო.

ქალაქს გარეთ, ჩრდილო-ღვთისმშობელით, იმპერატორის კლდეზე² დგას დანგრეული ეკლესია მთა-წმინდა სადაც მიდიან თაყვანისსაცემად.

ს ო მ ხ ე ბ ი ს ე კ ლ ე ს ი ე ბ ი.

1. და 2. ციხის საყდარი.

3. პეჩერნო (=პეტხაიმის) საყდარი.

4. კასების(?).

5. პეტროს(?).

6. საგაშენი.

7. ნორაშენი.

8. და 9. მოღინი.

10. ჯიგრაშენი.

11. სურბნიშანი.

12. კოზმანი (=კოზმადამიანის საყდარი).

13. 14. 15. ვანკინისადმი მიძღვნილი, ვანქის საყდარი.

16. ქამუანი (=ქამოაანთ საყდარი).

17. ზირკიანი (=ზირკინაანთ საყდარი).

18. სუბკარაბესა (=სურბკარაპეტას).

19. მელიქის და

20. სუბსანისის (=სურბსარქისის) საყდარი.

¹ ქ: ჩამ კრისტეს მიერ კურთხეულ საყდარი ესე სულია ჩვენისა საოსალ (საოხადქ) მან ბატონიშვილმან კოზმან დომენტი მეფობასა ქართველთასა შანავახისასა. აღვაშენე სამრეკლო და განვახლე ქკს ტნიგ.

² ვ ა ხ შ ტ ი (გვ. 54): კვალად დასავლით, ი შ ი ტ უ რ შ უ ქ ი ს კლდესა შინა არს- მონასტერი მთაწმინდისა და აწ ცალიფრი.

Von diesen stehen 12 in der Stadt, und 8 in den Vorstädten; die katholischen Armenianer, deren 400 seyn mögen, behelfen sich mit einer Kapelle. In der Stadt ist auch ein armenianisch Kloster.

Die muhamedanischen Tataren besitzen 3 Metscheden.

Die Städteinwohner leben zu einem großen Theil von ihren Weingärten und Pflanzungen, besonders von der Kultur der Baumwolle. Viele sind auch Kaufleute oder viel mehr nur Krämer, bey welchen man hier gangbare Zeuge, kurzen Kram, Lebensmittel, Gewürze und andere Materialien findet. Verschiedene sind Gerber, Zeugdrucker, Weber, Schmiede. Alle städtische Gewerbe werden nur ins Kleine und von Liebhabern, nicht von Meistern betrieben.

Der Zaar hat hier eine Salzrafinaderey und eine Münze. Im Jahr 1772. galt in Teflis.

- 1 Batman, d. i. 1 Pfund Brodt nach rußischem Geld 8 Kopek.
- " " Rindfleisch 25 Kop. Schaafffleisch 30 Kop.
- " " Käse 20 Kop. Salz 20 Kop. Reis 20 Kop.
- " " Butter 80 Kop.

1 Citra guter Landwein 20 Kop.

Waizen und Gersten kömmt von Gori und Surami auf Flößen von Fichtenbaumstämmen den Kur hinab. Diese Flöße werden zu Bauholz gekauft.

Die Gegend um die Stadt ist wie ganz Georgien nur wenig und schlecht angebauet und bewohnt. Auf einem Berge neben der Stadt siehet man unterhalb am Kur eine Udobna¹ (Einsiedelerey) und die bewohnten Dörfer Zalaskuri und Kumisi, auch die wüste Festung Chunan. Ueber dem Kur sieht man das kewische Dorf Gergel in NNW. und die Kluft, in welcher der Aras aus dem Gebürge in die Fläche des Kur kömmt, in WNW.

Die Zaaren standen vordem auf der Höhe bey Kodschori, wegen geringerer Hitze im Sommerlager und des Winters im niedrigen wärmern Thal des Kur bey Nagebi; denn zwischen den Bergen bey Teflis ist die Kälte weit strenger. Jezo wird die Residenz nicht ohne andere Veranlassung verlassen.

Den 20. Juni verließ ich endlich Teflis unter Bedeckung und Begleitung des gegen mich so freundschaftlichen und um meine Expedition so verdienten Ksnis Eristaw David auf immer, und kam nach 4-stündigen Ritt, auf welchem wir die Brücke bey Weri und Mtkwari² paßierten, des Abends um 7 Uhr³ nach Mzcheta. Da eben der Hr. General Suchotin, Befehlshaber der rußischen Truppen in Georgien hierdurch nach Teflis zum Zaar Heraklius reiste, hatte ich hier seine Rückkunft abzuwarten.

¹ უდობა ციხე: Udabno.

² und Mtkwari < P.

³ Um 7 Uhr < P.

ამთავან 12 დღას ქალაქში და 8 ქალაქის გარეუბნებში; კათოლიკე სომხები, რომლებიც უნდა იყვნენ 400, კმაყოფილდებიან ერთი საყდრით. ქალაქში არის აგრეთვე ერთი სომხური მონასტერი.

მაჰმადიან თათრებს აქვთ 3 მეჩეთი.

ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბაშბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები, ანუ, უფრო უკეთ წერილი მედახლეები (Kramer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მკედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწვეიან მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები.

აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა.

1772 წ. თბილისში იყიდებოდა:

- 1 ბათმანი¹, ე. ი. 1 გირვანქა პური რუსულ ფულზე—8 კაპიკად.
- " " საქონლის ხორცი 25 კ.; ცხვრის ხორცი 30 კ.
- " " ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ.,
- " " კარაქი 80 კაპიკად.

1 ციტრა კარგი ადგილობრივი ღვინო—20 კ.

ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა.

მიდამო ქალაქის გარშემო, ისე როგორც მთელი საქართველო, მცირედ და ცუდადაა გაშენებული და დასახლებული. მთაზე, ქალაქის ახლოს, ქვევით მტკვარზე, ჩანს უდაბნო (საცხოვრებელი ვანდეგილებისა) და დასახლებული სოფლები წალასყური და კუშისი, აგრეთვე დანგრეული ციხე ხუნანი. მტკვარზე ზემოთ, ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, ჩანს ხევის სოფელი გერგელი², ხოლო ხეობა, რომელშიც არაგვი (Aras) მთიანეთიდან მტკვრის დაბლობზე გამოდის, დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით.

მეფეები წინათ, ზაფხულობით, იდგნენ მთაზე კოჯორთან, რადგან იქ სიციხეები ნაქლებია, ხოლო ზამთარში დაბლა, უფრო თბილ მტკვრის ველზე, ნაგებთან, რადგან მთებს შორის თბილისში ყინვები უფრო სუსხიანია. ახლარეზიდენციას სხვა მიზეზების გამო არ სტოვებენ.

20 ივნისს საბოლოოდ დაეტოვეთ თბილისი ჩემს მიმართ ასე მეგობრულად განწყობილი და ჩემი ექსპედიციებისათვის ასე გარჯილი ქსნის ერისთავის დავითის თანხლებით და დაცვით. ოთხი საათის მგზავრობის შემდეგ, გზად ვერის და მტკვრის³ ხიდების გავლით, საღამოს 7 საათზე⁴ მივედი მცხეთაში. რადგან ბატონი გენერალი სუხოტინი, რუსთა ჯარების სარდალი საქართველოში, ეს-ესაა გამგზავრებულიყო თბილისში ერთკლე მეფესთან, ამიტომ მე მისი დაბრუნებისათვის აქ უნდა დამეცადა.

¹ ბათმანისა და გირვანქის შესახებ იხ. ქვემოთ.

² ვახუშტის (აღწერა გვ. 67) ხევიშ ალნიშნული აქვს „გარგეთი არაგვის იქით კიდგსა“.

³ და მტკვრის < კ ა ლ.

⁴ 7 საათზე < კ ა ლ.

D. 22 et 23 Juni [war] ich in Mzcheta¹.

Mir ward hier eine besondere Fledermaus (Fer à cheval) and Cypri-
nus barbatus zu Theil. Exkursionen stand Regenwetter im Wege.

D. 24. Juni². Ich sahe die hiesige Kirche. Sie ist 80 und mit dem Vorhofe 90 Schritte lang und 45 Schritte breit. Ihre Inschriften waren unleserlich.

D. 24sten Juni kam der Hr. General Suchotin von Teflis zurück, dem ich nach dem Lager bey Muchran folgte und daselbst des folgenden Tages blieb.

Den 26sten Junii brachen die Truppen nach Duschet auf, ich aber nahm meinen Weg nach Achalgori, daselbst ich unter starkem Wege nach 4 St. ankame³, wo ich meine vorausgeschickte Sachen antraf und die weitere Reise einrichtete.

D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht⁴.

D. 29. Jun. Gestern ist Muchran von Lesgiern überfallen und geplündert⁵. Ich brach heute von Achalgori auf. Der Weg gieng dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, nach $\frac{1}{4}$ [St.] durch ein[en] ser kleyn[en] Bach; nach $\frac{1}{4}$ [St.] durch den zweiten und nach $\frac{1}{2}$ St. weiter den dritten, an dem das Dorf Ikoti gelegen⁶. Den bisherigen Weg hatte ich schon vorher im April gemacht. Man sahe hier an der Ostseite⁷ des Ksani das Dorf Jeldwa und auf einer ansehnlichen Höhe die Festung Zirkoli. Nach einer viertel Stunde hatten wir das Dorf Orinta, an einem linken Ksanibache. Einige Werste höher soll an diesem Bache das Dorf Alewi stehen, und oben an demselben der ossetinische Distrikt Saperscheti liegen. Gegen Orinta über steht Kurta am W. Seite des Ksani⁸.

Nach einer Stunde kamen wir an einem Orte, wo ehemals Bergtheer (G. Kupri) quoll, und denn am Ksani, beim Dorf Sadsegur an die Mündung eines Baches Sadsegur; es hat an beiden Seiten des Ksani Häuser.

Nach einer guten Stunde hatten wir das alte Schloß Kweni Ipne, an der Westseite des Ksani, wo ehemem⁹ der Eristaw residirt hatte. Es liegt in der Mitte¹⁰, an einem steilen Berge. Nach einer viertel Stunde hatten wir einen Bach und sahen das Dorf Sakoreti am westlichen Ksani-Ufer. Wieder nach einer viertel Stunde ritten wir über eine hölzerne Brücke des Ksani, in die Festung oder¹¹ Kloster Largwi, die am rechten Ksani-Ufer und der Mündung des Bachs Tschurta steht. Etwan 1 Werst höher

¹ D. 22 et 23. Juni ich in Mzcheta <P.

² D. 24 Juni <P.

³ daselbst—4 St. ankame <P.

⁴ D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht <P.

⁵ D. 29 Jun.—geplündert, G.] Wir hörten hier daß Muchran den 28-ten von den Lesgiern überfallen und geplündert worden. P.

⁶ Ich brach heute—Ikoti gelegen, G.] Den 29-ten Junii ritte ich von Achalgori neben dem linken Ufer des Ksani, an welchem ich bis zum Dorf Ikoti drey Bäche hatte, P. ⁷ Ostseite, G.] rechten P. ⁸ W. Seite des Ksani, G.] rechten Ufer des Ksani, P. ⁹ ehemem, P.] ehemals, G. ¹⁰ in der Mitte <P. ¹¹ oder, G.] und, P.

22 და 23 ივნისს ვიყავი მცხეთაში¹.

მე აქ მაჩვენეს განსაკუთრებული ღამურა (Fer à cheval) და *Cyprinus barbatus*. ექსკურსიები შეჩერდა წვიმიანი ამინდის გამო.

24 ივნისი. მე ვნახე აქაური ეკლესია. ის არის 80 ნაბიჯის სიგრძისა, შინაშენთან ერთად—90 ნაბიჯი სიგრძისა და 45 ნაბიჯი სიგანისა. მისი წარწერების გარჩევა შეუძლებელი იყო.

24 ივნისს თბილისიდან დაბრუნდა ბატონი გენერალი სუხოტინი; მე მას ვავეცი მუხრანის ბანაკამდე და იქვე დავრჩი მეორე დღესაც.

26 ივნისს რაზმები გაემართნენ ღუშეთისაკენ, მე კი ავიღე გეზი ახალგორისაკენ, სადაც ძნელი გზით მივედი 4 საათის შემდეგ². აქ წინდაწინ გაგზავნილი ნივთები დამხვდა და დაეგეგმე შემდგომი მგზავრობა.

27 და 28 ივნისი გავატარე ახალგორში³.

29 ივნისი. გუშინ ლეკები თავს დაესხნენ მუხრანს და გაძარცვეს⁴. დღეს მე ვავედი ახალგორიდან. გზა მიდიოდა ქსნის აღმოსავლეთი ნაპირის პარალელურად; $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ ძალიან პატარა მდინარე; $\frac{1}{4}$ საათში—მეორე; $\frac{1}{2}$ საათში კიდევ მესამე, რომელზეც სოფ. იკოთი მდებარეობს⁵. გზა აქამდე მე ჯერ კიდევ აპრილში მოვიარე. აქ, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე ჩანს სოფელი იელდვა (?) და მოზრდილ მალღობზე—ციხე წირქოლი. $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. ორინტაში (ორინთა—გ. გ.), ქსნის მარცხენა შენაკდზე. რამდენიმე ვერსით მალა ამ მდინარეზე უნდა იყოს სოფელი ალევი და მის ზემოთ ოსური მხარე საფერშეთი. ორინთას⁷ პირდაპირ ზევით დგას ქურთა ქსნის დასავლეთ ნაპირზე.

ერთ საათში მივედით ადგილამდე, სადაც ადრე გადმოვდიოდა მთის კუბრი, და შემდეგ—ქსანზე სოფ. საძეგურამდე მდ. საძეგურის შესართავამდე; მას ქსნის ორივე ნაპირზე აქვს სახლები.

კარგი ერთი საათის შემდეგ გავიარეთ ძველი სასახლე ქვენი იფნე⁸, ქსნის დასავლეთ მხარეზე, სადაც ადრე იყო ერისთავის რეზიდენცია. ის დგას ციკაბო მთის შუა ადგილას⁹. $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ მივედით მდინარემდე და დავინახეთ სოფ. საქორეთი ქსნის დასავლეთ ნაპირზე; კიდევ $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ გადავედით ხის ხილით ქსანზე და მივედით ლარგვის ციხეში ანდა¹¹ მონასტერში, რომელც მდებარეობს ქსნის მარჯვენა ნაპირზე მდ. ქურთას [ქსანთან] შერევის ადგილას. დაახლოებით 1 ვერსით ზემოთ ერთგის ქსანს აღმო-

¹ 22 და 23—მცხეთაში < პალ.

² სადაც ძნელი გზით—შემდეგ < პალ.

³ 27 და 28—ახალგორში < პალ.

⁴ 29 ივნისი.—გაძარცვეს, გ ი უ ლ.] ჩვენ აქ ვავიგეთ, რომ 28-ში ლეკები თავს დასსმიან მუხრანს და გაუძარცვათ, პალ.

⁵ დღეს მე ვავედი—მდებარეობს, გ ი უ ლ.] 29 ივნისს გავემართე ახალგორიდან ქსნის მარცხენა ნაპირის გაყოფებით, რომელზეც, [სოფ. იკოთამდე, სამი მდინარე შემგება, პალ.

⁶ აღმოსავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პალ.

⁷ ორინთა არის კორინთა, რომლის ზევით მართლაც არის ქურთა.

⁸ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პალ.

⁹ ეს უნდა იყოს „ქვენიიფნე“.

¹⁰ შუა ადგილას < პალ.

¹¹ ანდა, გ ი უ ლ.] და, პალ.

fällt der Bach Kartschoch ins ostl¹. Ufer des Ksani, welches an eben dieser Seite etwa 10 Werst höher vom Flußchen Ts-chrasma gehen soll². An allen diesen Flußchen stehen noch kleine georgische Dörfer, um ihre Quellen aber sind ossetische Distrikte, die davon Tschurta, Kartschoch, Ts-chrasma und am Ksani waren Tschamur, genannt werden. Sie sind alle dem Eristaw unterthan. Monasteri Largwi gegenüber sieht man auf der Höhe an der Ostseite des Ksani³ das von Ossen bewohnte Dorf Lagosche.

Der ganze Weg von Achalgori bis Largwi ging in NNW⁴. und beträgt 4 Stunden oder 20 Werste. Der Weg geht über Kalksteinfelsen besonders in der Gegend der Bergoelquelle⁵, und ist so schmal, daß er keine Wagen verträgt. Die Höhen sind meist waldigt und nur gegen die Bäche sind zu Akker dienliche Niedrigungen.

Aus dem obern Ksani erhielt ich *Salmo Fario* und *Cyprinus Gobius*. Die Schützen brachten *Hirundo apus* und *Motacilla phoenicurus*. Man fischt hier mit kleinen, nur einen Faden langen und weiten Nezen, mit angehangenem Metall beschwert.

Der 30sten Junii ward in Largwi zugebracht. Weil ich aus Imeretien hieher zurücke kehren und die Gebürgreise nach Rußland von hier machen wollte, hinterließ ich daselbst, als an einem sichern Ort, alles auf der Reise nach Imeretien entbehrliche, unter der Aufsicht des Studentens Krascheninikows, dem ich auch 2 Kasaken ließ.

Den 1sten Julii. Von Largwi ritten wir bald in [SW. bald in NW. erst am Tschurta-Fluß⁶ hinauf und hatten nach 3 Stunden das ossetische Dorf Skunet.

Von demselben lag Largwi in O. in gerader Linie nur 8 W. das Gebürg Lardsobani in SO., das Dorf Koloti, hinter einen Bergrücken in S. und Ursprung des Lechura⁷.

Von Skunet gieng unser Weg 1 Stunde bergan und brachte uns noch nach anderthalb Stunden auf den Rücken einer Höhe, auf welchem noch hin und wieder Schnee lag und von der man in S. den Ursprung der Medschuda und in N. den in den Batara Liachwi (d. i. kleine Liachwi) fallenden Bach Tkuptura, an welchem Oseten wohnen, sahe. Von da ritten wir Stunde bergab bis zu dem ossetischen Dorf Sklebi, wo wir die Nacht blieben, Bosseli diesem gegenüber⁸.

Um Sklebi liegen am Medschuda vier ossetische Dörfer: Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba⁹ und die georgischen Datwientkari, Zoldewi, Ateni,

¹ Ostl. G.] linke, P.

² gehen soll, P.] ins ostl. Ufer des Ksani begeben, G.

³ auf der Höhe an der Ostseite des Ksani <P.

⁴ NNW, G.] NNO, P.

⁵ besonders—Bergoelquelle <P.

⁶ Fluß <P.

⁷ und Ursprung des Lechura <P.

⁸ diesem gegenüber <P.

⁹ Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba <P.

საელეთის¹ მხრიდან მდ. ქარჩოხი, რომელიც, როგორც ამბობენ, ამავე მხარეს, მდ. ცხრაზმიდან 10 ვერსით მალა გამოდის. ყველა ამ მდინარეებზე მდებარეობენ პატარა ქართული სოფლები, მათ სათავეებისკენ კი არიან ოსური რაიონები, რომლებსაც ამიტომ ეწოდება—ჭურთა; ქარჩოხი, ცხრაზმა, ხლო ქსანზე იყო ნაპირი. ისინი ყველანი ემორჩილებიან ერისთავს. ლარგვისის მონასტრის პირდაპირ მდებარეობს, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე², ჩანს ოსებით დასახლებული სოფელი ლაგოზე (?).

მთელი გზა ახალგორიდან ლარგვისამდე მიემართებოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით³ და არის 4 საათის სავალი, ანუ 20 ვერსი. გზა მიდის კირქვიან კლდეებში, უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე⁴ და არის ისე ვიწრო, რომ ურემს ვერ დაიტევს. მალლობები უმეტესად ტყითაა დაფარული და მხოლოდ მდინარეთა ახლოს მდებარე დაბლობები არიან გამოსაყენებელი დასამუშაველად (სახნავად). ზემო ქსნიდან შე მივიღე *Salmo fario* (კალმახი) და *Cuprinus gobius*. მონადირეებმა მომიტანეს *Hirundo apus* და *Motacilla phoenicurus*. აქ თევზაობენ პატარა, ერთი საყენი სიგრძის და სიგანის ბადით, რომელსაც ამძიმებს დაკიდული ლითონი.

30 ივნისი გვატარეთ ლარგვისში. რადგანაც იმერეთიდან მე ისევ აქ უნდა დავბრუნებულყავი და მთებზე გადასვლით რუსეთში აქედან უნდა წავსულიყავი, ამიტომ აქ, როგორც საიმედო ადგილას, სტუდენტ კრაშენინიკოვის მეთვალყურეობით დავტოვე ყველაფერი, რაც იმერეთში სამოგზაუროდ არ იყო საჭირო, მასვე დავუტოვე აგრეთვე ორი კახაკი.

1 ივლისი. ლარგვისიდან ჩვენ მივდიოდით ხან სამხრეთ-დასავლეთით, ხან ჩრდილო-დასავლეთით, ჯერ მდ. ქურთის ზევით და 3 საათის შემდეგ ვიყავით ოსურ სოფელ ცქუნეთში.

აქედან ლარგვისი არის აღმოსავლეთით, პირდაპირი ხაზით მხოლოდ 8 ვერსზე, მთა ლოწობანი—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სოფელი ქლოთი—მთის იქით, სამხრეთით, და ლეხურის სათავე⁵.

ცქუნეთიდან ჩვენი გზა 1 საათი მიდიოდა აღმა და აგვიყვანა კიდეც 1 1/2 საათის შემდეგ მთის წვერზე, სადაც ჯერ კიდეც აქა-იქ თოვლი ილა და საიდანაც სამხრეთით ჩანდა მეჯულის სათავე, ჩრდილოეთით კი—პატარა ლიახვში ჩამავალი ტყუპტურა, რომელზეც ოსები ცხოვრობენ. აქედან ჩვენ ერთი საათი ვიარეთ ზევით ოსურ სოფელ სხლებამდე, სადაც გავათით ლამე-ამის პირდაპირ⁶ [მდებარეობს] ბოსელთა.

სხლების გარშემო, მეჯუდაზე, მდებარეობს 4 ოსური სოფელი—ასატური, არდისი, ბერზატყარი ტბა⁷, და ქართული [სოფლები]: დათვიანთყარი

¹ აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ.] მარცხენა, პ ა ლ.

² მალლობზე, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე < პ ა ლ.

³ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, გ ი უ ლ.] ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პ ა ლ.

⁴ უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე < პ ა ლ.

⁵ და ლეხურის სათავე < პ ა ლ.

⁶ ამის პირდაპირ < პ ა ლ.

⁷ ასატური, არდისი, ბერზატყარი, ტბა < პ ა ლ.

7. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Dschawachkari, Isrol und Salkentkari; am Lechura aber die ossetischen S-chra-tskara, Bosselta und das georgische Koloti.

Den 2ten Juli, morgens um 9 Uhr¹ ritten wir nach Veranlassung des Weges mit vielen Abweichungen der Richtung in Westen, erst eine halbe Stunde bergan, wo man auf der Höhe die Kluft des Batara Liachwi flusses sahe und $\frac{1}{4}$ Stunde bergab nach dem ossetischen Dorfe Zippor; auch noch von hier abwärts, wodurch wir in einer Stunde den Batara Liachwi erreichten. In gerader Linie waren es von Sklebi nur 5 Werst in W.

Wir ritten durch den Fluß und $\frac{3}{4}$ Stunden an seinem rechten Ufer bis zur Festung Adseriskewi. Hier wieder nach dem linken Flußufer und an demselben nach einer viertel Stunde das Dorf Zinubani². Gegenüber Halte gemacht³. Von hier ritten wir in drey viertel Stunden 3 mal durch den Fluß und zu einem großen Theil in dessen Wasser, bis zum ossetischen Dorf Somkari. Von hier hatten wir an der Anhöhe, nach drey viertel Stunden die Festung Bellote. Von Bellote nach einer viertel Stunde das ossetische Dorf Ertula in W., dem gegenüber am linken Ufer des Liachwi das Dorf Chutariskari⁴ steht. Am rechten Ufer hatten wir nach einer viertel Stunde das Dorf Sazcheneti mit einer Mauer. Die Richtung des Weges vom ersten Durchschnitt durch den Batara Liachwi ging in SSW. und betrug in gerader Linie etwa 17 Werst.

Unter den Pflanzen auf der Höhe waren *Azalea pontica*, georg. Jeli, welche dem Bienenhonig rauschend macht, *Rhododendron ponticum*, georg. Theca, *Sorbus aucuparia*, georg. Mschnawi, *Betula alba*, *Ribes rubra*, *Veratrum Bistorta*, *Lilium Martagon*, *Astrantia* u. a. m.

Des Abends erhielt ich noch einen Besuch von dem Vetter des Eristaws Georgi, der den persischen Titel Kullaraga⁵ führt und dem der Eristaw nach vielem Streit Bellote und mehr Dörfer am Batara Liachwi abtreten müssen.

Den 3ten Jul. Von Sazcheneti hatten wir nach einer Stunde den Bach Grya beim Dorfe Wanati, wo man am linken Ufer des Batara Liachwi die Festung Wanati auf einer ansehnlichen Höhe sieht. Am Bache Grya liegt der dem Zaar Heraklius gehörige ossetische Distrikt Tschru.

Weiter am Batara Liachwi an der rechten Seite hinab in S. hatten wir, nach einer halben Stunde, die Festung Eredwi, die dem Fürsten Paw leni Schwilli gehört. Sie liegt am ausgehenden des Gebürgs und giebt in S. eine Aussicht über eine freye Ebene bis Gori. Von Eredwi wandten wir uns in W. und kamen am Fuße des Gebürgs nach anderthalb Stunden [durch] die Dörfer Argwis und Prissi⁶ nach Krzchinwal, wo ich mein Zelt aufschlug. Dieser Ort steht am linken Ufer des Didi (großen) Liachwi. Die Kirche des Orts steht aber am rechten Flußufer.

¹ morgens um 9 Uhr<P. ² Zinubani, G.] Zuanbani, P. ³ gegenüber Halte gemacht<P. ⁴ Chutariskari, G.] Chutanskari, P. ⁵ Kullaraga, G.] Kalleraga, P. ⁶ die Dörfer Argwis und Prissi<P.

წოდდები, ატენი, ჯავახკარი, ისროლი და სალკენტარი; ლეხურაზე კი—სუბი
რი ცხრაწყარო, ბოსგელთა და ქართული—ქოლოთი.

2 ივლისი. დილის 9 საათზე¹ სხლებიდან ბევრი მიხვეულ-მოხვეულებით
გავემართეთ დასავლეთისკენ; ჯერ $\frac{1}{2}$ საათი აღმა, საიდანაც ჩანს პატარა
ლიახვის ხეობა, და შემდეგ $\frac{1}{4}$ საათი დაღმა, ოსურ სოფელ წიფორამდე; აქედან
კვლავ ზევით და 1 საათში მივედით პატარა ლიახვზე. სხლებიდან პირდაპირი
ხაზით ის არის 5 ვერსზე დასავლეთით.

ჩვენ გავედით მდინარეზე და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით მის მარჯვენა ნაპირზე
აწრისხევის ციხემდე. აქ კვლავ მდინარის მარცხენა ნაპირზე და მასზე $\frac{1}{4}$
საათში ვიყავით სოფ. წინუბანში. ამის პირდაპირ შვეისვენეთ². აქედან $\frac{3}{4}$
საათში 3-ჯერ გავედით მდინარეზე და უმეტესწილად მის წყალში, ოსურ
სოფელ ზონკარამდე. აქედან მალობზე $\frac{3}{4}$ საათში—ციხე ბელოთი. ბელოთიდან
 $\frac{1}{4}$ საათში—ოსური სოფელი ელტურა დასავლეთით, მის პირდაპირ,
ლიახვის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ხუტარისკარი მდებარეობს. მარჯვენა ნაპირზე
 $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ სოფ. საცხენეთი, კედლით [გამავარებული]. გზის
მიმართულება იმ ადგილიდან, სადაც პატარა ლიახვი პირველად გადაკვეთეთ,
იყო სამხრეთი—სამხრეთ-დასავლეთი და შეადგენდა პირდაპირი ხაზით დაახლოებით
17 ვერსს.

მცენარეულთა შორის მთაზე იყო *Aranea pontica*, ქართულად იელი, რომელიც ფუტკრის
თაფლს დამატობდეს ხდის; *Rhododendron ponticum* (შქერი), ქართულად თეკა³, *Sorbus aucuparia* (ცირცელი), ქართ. მშნავი⁴,
Betula alba (ბრუი), *Ribes rubra* (წითელი მოცხარი), *Veratrum Bistorta*,
Lilium martagon, *Astrantia* (ვარსკვლავა) და ა. შ.

სალამის მესტუმრა ერისთავის ბიძაშვილი გიორგი, რომელიც ატარებს
სპარსულ ტიტულს ყულარადასს (*Kullaraga*) და რომელსაც ერისთავმა, ბევრი
დავის შემდეგ, დაუთმო ბელოთი და რამდენიმე სოფელი პატარა ლიახვზე.

3 ივლისი. საცხენეთიდან 1 საათის შემდეგ ვიყავით მდ. გრიაზე სოფ.
ვანათთან, სადაც პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე,
ჩანს ვანათის ციხე. გრიაზე მდებარეობს ოსური რაიონი ჩრუ (*Tschru*),
რომელიც ეკუთვნის ერეკლე მეფეს.

შემდეგ პატარა ლიახვზე, მარჯვენა მხარეს, ქვევით, სამხრეთით, $\frac{1}{2}$
საათში გავიარეთ ერედვის ციხე, რომელიც ეკუთვნის თავად ფავლენიშვილს.
ის მდებარეობს მთის შვერილზე და აქედან სამხრეთით ჩანს გაშლილი დაბლობი
გორამდე. ერედვიდან გადაუხვით დასავლეთით და $1\frac{1}{2}$ საათში,
მთისძირას მდებარე სოფლების არგვისის და ფრისის⁵ გავლით, მოვედით
ქრცხინვალში, სადაც დავბანაკდი. ეს ადგილი მდებარეობს დიდი ლიახვის
მარცხენა ნაპირას, მისი ეკლესია კი დგას მარჯვენა ნაპირზე.

¹ დილის 9 საათზე < პ ა ლ.
² ამის პირდაპირ შვეისვენეთ < პ ა ლ.
³ ამ მცენარის ქართულ სახელია „შქერი“ და არა „თეკა“.
⁴ ამ მცენარეს (ცირცელს) მთისრაჭულ კილოში მართლა ჰქვია „მშნავი“. იხ. ალ. მაყა-
შვილი, ზოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 67.
⁵ სოფლების არგვისის და ფრისის < პ ა ლ.

Die Pferde durften der lesigischen Strauchräuber wegen nicht weiden, sondern mussten gefüttert werden.

Man war hier jezo überall mit der Waizen- und Gerstenernte beschäftigt. Die Linden standen in bester Blüthe.

Den 4ten Julii blieb ich hier und fertigte einen Expressen an den Zaar Solomon bey Kutais ab, um ihm mein Vorhaben von hier nach Radscha zu gehen anzuzeigen und ihn zu ersuchen mich daselbst mit Bedeckung zur weitem Reise zu versehen. Da ich durch den osetischen Distrikt Dschaukom georg. Dschawis-cheoba am Didi Liachwi musste, ließ der Eristaw den Aeltesten derselben, der aus der Familie Gubilta oder Gobili Schwilli war, und in Gupta am Didi Liachwi wohnt, zu uns rufen.

Den 5ten Jul. ritten wir von Krzchinwali nach dem Didi Liachwi und an und neben seinem rechten Ufer aufwärts. Wir hatten das Dorf Grisi bald und das Osetische Dorf Udaneti etwan 1 Werst westlich vom Wege. Nach einer halben Stunde kamen wir bey der Festung Tamarascheni, und bey der westlichen vom Fluß, auf einer Anhöhe liegenden wüsten Festung Taktakiani vorbey, wo wir an der linken des Didi Liachwi die Dörfer Cheiti und Sarzeni hatten. Squderi Krzchinwal gerade gegenüber ist¹. Nach einer halben Stunde nordlich hatten wir die wüste Festung Atchabeti, auch einen kleinen Bach; und nach einer viertel Stunde das Dorf Kurta, welches von Georgianern und Oseten zugleich bewohnt wird. Nach wieder einer viertel Stunde war die wüste Festung Kechwi, bey der man am linken Flußufer die Festung Sweri sieht. Von Kechwi ritten wir weiter am rechten Flußufer hinauf und hatten den Bach Itrapula, in welchem einige osetische Familien wohnen, und nach anderthalb Stunden das osetische Dorf Gupta. Von Gupta hatten wir am Flusse hinauf nach anderthalb Stunden das ziemliche Flößchen Paza. Es ist größer als hier der Didi Liachwi², und reißend, doch konnten wir nahe über der Mündung durchreiten. Von hier liegt Krzchinwal in SSO. Auf dem Rücken zwischen dem Didi Liachwi und Paza liegt das kleine osetische Dorf Paza. Wir folgten noch dem rechten Didiufer weiter hinauf und hatten nach drey-viertel Stunden des Dorfs S-chlepi, von welchen man am linken Flußufer das Dorf Gusala sieht. In S-chlepi steht noch eine kleine, alte steinerne Kirche (in der noch ein mit Silberblech beschlagenes Kreuz stehet; dasselbe ist an 2 Fuß hoch und ist vor 40 Jahren von dem Fürsten Matschabeli und seiner Frau hieher geschenkt worden. Der Fürst hat hier Sommerhaus gehabt³), die jezt bloß den osetischen Verbrechern zur Freistadt dient. Um die Kirche liegen sehr viele Hirschgeweihe, auch sind viele Gräber. Auf einem neuen Grabe standen Stöcke(r) mit Haarflechten, die sich leidtragende Weiber ausgerissen haben.

Den 6ten Julii. In S-chleppi verließ mich mein bisheriger treuer Führer und Beschützer David Eristaw, und ging nach Krzchinwal zurück.

¹ Squderi—gegenüber ist<P. ² Liachwi<P. ³ in der noch ein mit—Sommerhaus gehabt<P.

ცხენებს არ შეეძლოთ ებალახათ, ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ უნდა გამოგვეყვება.

აქ ყველგან მკიდნენ პურს და ქერს. ცაცხვები ყვოდნენ.

4 ივლისს დავრჩი აქ და ვამზადდები შიკრიკს სოლომონ მეფესთან ქუთაისში გასაგზავნად, რათა შემეტყობინებინა მისთვის ჩემი გადაწყვეტილება— აქედან რაქაში წასვლისა, და მეთხოვა, მოეცა მცველლო ჩემი შემდგომი მოგზაურობისთვის. რადგან მე უნდა გამეყო დიდ ლიახზე მდებარე ოსური რაიონი ჯაუკოში, ქართულად ჯავისხეობა, ამიტომ ერისთავმა მოუხმო ამ ადგილის მოურავს, რომელიც იყო გვარად გუბილთა ან გობილიშვილი და გუფთაში, დიდ ლიახზე, ცხოვრობდა.

5 ივლისს გავემართეთ ქრცხინვალისა და დიდ ლიახზე და მისი მარჯვენა ნაპირით ზევით. მალე გავიარეთ სოფელი დგვრისი და ოსური სოფელი უღანეთი, დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით გზიდან. $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ თამარაშენის ციხე და მდინარიდან დასავლეთით, მალეობზე მდებარე ახორებული ციხე თავაქაიანი, სადაც ჩვენ დიდი ლიახის მარცხნივ შეგვხვდა სოფლები ხეთი და ძარწეში. ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ¹. $\frac{1}{2}$ საათის შემდეგ, ჩრდილოეთით გავიარეთ დანგრეული აჩაბეთის ციხე, აგრეთვე პატარა მდინარე; კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში—სოფელი ქურთა, რომელიც დასახლებულია ქართველებითაც და ოსებითაც. კიდევ $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ იყო დანგრეული კეხვის ციხე, საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანდა სვერის ციხე. კეხვიდან გავემართეთ მარჯვენა ნაპირზე ზევით და მივედით მდ. იფრაპულაზე, რომელზეც რამდენიმე ოსური ოჯახი ცხოვრობს და $1 \frac{1}{2}$ საათში ვიყავით ოსურ სოფელ გუფთაში. გუფთიდან ზემოთ მდინარეზე $1 \frac{1}{2}$ საათში მივედით პატარა წყალთან ფაწასთან². ის აქ უფრო დიდია, ვიდრე დიდი ლიახი, და ჩქაროვს, მაგრამ შევძელით შესართავს ახლოს გავსულიყავით. აქედან ქრცხინვალი არის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მთაზე, დიდ ლიახსა და ფაწას შორის, არის პატარა ოსური სოფელი ფაწა. ჩვენ გავყვეით დიდი ლიახის მარჯვენა ნაპირს ზევით და $\frac{3}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. სხლებში (Schlepi), საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანს სოფ. გუსალა³. სხლებში ჯერ კიდევ არის პატარა ძველი ქვიტკირის ეკლესია, რომელშიც ჯერაც დგას ვერცხლით მოჭედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მანაბელმა და მისმა მეუღლემ შემოსწირეს. თავადს აქ ჰქონდა საზაფხულო სახლი⁴. [ეს ეკლესია] ახლა მხოლოდ დამანაშავე ოსებს ემსახურება თავშესაფარად. ეკლესიის გარშემო ბევრი ირმის რქები, ასევე ბევრია საფლავეები. ერთ ახალ საფლავეზე დარტყობილ სარზე ჩამოკიდებული იყო თმის ნაწნავეები, რომლებიც კირისუფლებმა დაიგლიჯეს.

6 ივლისი. სხლებში მიმატოვა ჩემმა აქამდელმა ერთგულმა მეგზურმა და დამცველმა დავით ერისთავმა და წავიდა უკან ქრცხინვალში. მანამდე

¹ ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ < 3 ალ.
² ვახუშტი (აღწერა, გვ. 77): გუფთის ზევით მოერთვის ლიახს მდინარე ფაწა.
³ გუსალა ალბათ ბუხალა უნდა იყოს, რომელიც მართლაც ჩანს სხლებიდან მდინარის მარცხნივ.
⁴ რომელშიც ჯერაც—საზაფხულო სახლი < 3 ალ.

Vorher hatte er mich den Ossetischen Aeltesten aus Gupta übergeben, auch mich mit einem Briefe an den in Oni kommandierenden Fürsten Georgi Dschaparisi versehen. Er ließ mir drey seiner Leute, die russisch, ossetisch und georgianisch verstünden und die Wege in Imeretien kannten.

Von S-chlepi ritte ich in NNW. und hatte nach 1 Stunde das ossetische Dorf Gwerzeri. Im Vorbeyreiten sahen wir eine große Schlägerey unter etwa 100 Menschen, weil einer von dem Gaste eines andern Geschenke gefordert und ihm unhöflich begegnet hatte¹. Der Streit war so heftig, daß selbst die Weiber, nach deren Herbeykunft sonst gleich Friede wird, nicht nur dieses Zwecks verfehlten, sondern selbst manchen Schlag bekamen. Man hieb mit Stöcken, nicht mit Säbeln oder Dolchen herum, welches bey den Tscherkessen u. a. sehr schimpflich ist.

Von Gwerzeri kamen wir, ohne Dörfer zu sehen, nach 2 Stunden zu dem kleinen Dorf Kolalto, in der Nähe der linken des Paza auf einer ansehnlichen Höhe. Die Direktion des Weges von S-chlepi ist nach NNW dem Ostlichen Ufer des Paza parallel². Der Zug ging langsam, und etwa in der Stunde 4 Werst.

Von Kolalto ließen wir uns ins Thal des Paza, kamen über eine schlechte Brücke desselben und denn wieder auf die Höhe nach dem kleinen Dorfe Tamuta, von Kolalta etwa 3 Werst. Von hier sahe man südlich an der westlichen³ Seite des Paza die kleine Festung Zacho, in 2 Werst Entfernung. Sie hat sonst dem Fürsten Matschabeli zum Sommeraufenthalt gedient.

Auf WN Westlicher Richtung des Weges von Zacho kamen wir nach einer Stunde über einen kleinen Bach des Paza und wieder nach einer Stunde an einem kleinen See, denn aber nach $\frac{1}{4}$ Stunden nach dem kleinen Dorf Zona am Ursprunge des Kwirila des Rion. Es war von Zacho 13 W.⁴, in gerader Linie aber⁵ etwa 10 Werst. Die Gegend war hoch und stieg nordlich noch mehr an, doch war auch hier nahe am Wege noch Schnee und viele Moraststellen mit *Eriophorum polystachyon*, *Carex pseudocyperus*, *Geum rivale* und *Polygonum bistorta*.

Tamuta war mir das letzte oder äusserste ossetische Dorf des Distrikts Dschaukom oder georg. Dschawis Cheoba. Man rechnet hiezu an 1000 Familien. So ist dieser Distrikt von alters her der Fürstlichen Familie Matschabeli untertan. Allein vor einigen Wochen hat der Zaar diese Distrikte abgenommen, weil diese Ossetiner überall zu große Pressung geklaget, und hat sie dem Zarewitsch Georgi übergeben⁶.

Den 7ten Julii. Von Zona ritten wir in NNW. und 1 Stunde durch mehrere Gebürgbäche, die den Kwirila ausmachen und von nordl. Gebürgschnee ernährt werden. Nun ging es eine halbe Stunde in W. zum Fluße Dschedscho, der aus WNW. kömmt und zum Rion fließt, reißend und hier

¹ ihm unhöflich begegnet hatte, P.] dem Gaste beleidigt hatte, G. ² die Direktion—parallel<P. ³ westlichen, G.] rechten, P. ⁴ 13 W. <P. ⁵ aber<P. ⁶ Man rechnet—Georgi übergeben<P.

მან ჩემი თავი გადაბარა ოს მამისახლისს გუფთიდან და გამატანა წერტილი ონში მმართველ თავად გიორგი ჯაფარიძესთან. მან აგრეთვე მომცა თავისი სამი კაცი, რომელთაც ესმოდათ რუსული, ოსური და ქართული და იცოდნენ იმერეთის გზები.

სხლეებიდან გავემართე ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და 1 საათში ვიყავი ოსურ სოფელ გვერწერში. სოფელზე გავლისას ვნახეთ დიდი ჩხუბი დაახლოებით 100 კაცისა. ერთ კაცს მეორე კაცის სტუმრისაგან მოეთხოვა საჩუქარი და შეურაცხყოფა მიუყენებია. დავა ისეთი ფიცხელი იყო, რომ თვით ქალბმაც, რომელთა მოსვლის დროსაც მაშინვე ჩამოვარდებოდა ხოლმე მწვიდობა, ვერათუ ამის ვერ მიიღწიეს, არამედ მათაც მოხვდათ. ჩხუბობდნენ ჯოხებით და არა ხმლებით ან ხანჯლებით, რაც ჩერქეზებთან, სხვათა შორის, იალზე სამარცხვინოდ ითვლება.

გვერწერიდან 2 საათში მივედით პატარა სოფელ კოლალტოში¹ ისე რომ გზად სხვა [სოფელი] არ შეგვხვედრია. ის მდებარეობს ფაწის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე. გზის მიმართულება სხლეებიდან არის ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ფაწის აღმოსავლეთ ნაპირის პარალელურად². რაზმი მიდიოდა ნელა, დაახლოებით 4 ვერსს საათში.

კოლალტოდან დავეწვით ფაწის დაბლობზე, გადავდით მის ცულ ხიდზე და კვლავ შევუდექით აღმართს; კოლალტოდან 3 ვერსზე გავიარეთ სოფ. ტამუტა (?). აქედან სამხრეთით, ფაწის დასავლეთ³ მხარეზე ჩანს პატარა ციხე წახო, 2 ვერსის მოშორებით. თავადი მჩაბელი მას საზაფხულო სადგომად იყენებდა.

დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით წახოდან 1 საათში მივედით ფაწის პატარა შენაკადთან და კვლავ 1 საათში პატარა ტბასთან; აქედან $\frac{3}{4}$ საათში კი—პატარა სოფელ წონაში, რომლის შენაკად ყვირილის სათავესთან. ის წახოდან დაშორებული იყო 13 ვერსზე⁴, პირდაპირი ხაზით კი⁵ 10 ვერსზე. მიდამო იყო მაღალი და ჩრდილოეთით კიდე უფრო იზრდებოდა. ამასთან აქაც გზის ახლოს ისევ იყო თოვლი და ბევრი ქაობიანი ადგილები, სადაც შეგვხვდა: *Eriophorum polystachyon*, *Carex pseudocyperus*, *Geum rivale* და *Polygonum bistorta* (დვალურა).

ტამუტა ჩემთვის იყო უკანასკნელი, ანუ განაპირა სოფელი ჯაუკომის რაიონისა, ანდა ქართულად ჯავის ხეობისა. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აჭაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ ძალიან შევიწროებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის⁶.

7 ივლისი. წონიდან ჩვენ გავემართეთ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 1 საათში გავიარეთ რამდენიმე მთის მდინარე, რომლებიც ქმნიან ყვირილას და იკვებებიან ჩრდილოეთის ქედის თოვლით. ნახევარი საათი მივდიოდით დასავლეთით მდ. ჯეჯომდე⁷, რომელიც მოედინება დასავლეთ—ჩრდი-

¹ იქნებ ქოთანთა?—გ. გ. ² გზის მიმართულება—პარალელურად <პალ. ³ დასავლეთ, გიულდ.] მარჯვენა, პალ. ⁴ 13 ვერსზე <პალ. ⁵ კი <პალ.

⁶ აქ ითვლიან 1000—გიორგის <პალ.

⁷ ეს უნდა იყოს მდ. ჯეჯო რ. იხ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 160.

etliche zwanzig Schritte breit ist. Wir paßirten ihn auf einer schlechten Brücke bey dem Dorfe Kudaro an seinem westl. Ufer, welches mit Zoni vor 3 Jahren von imeretischen Fürsten verheeret worden, daher alle Schießthürme halb abgebrochen waren. Es gehört zum öbetischen Distrikt Dwaleti. Zu dem 18 Dörfer, die oberhalb Kudaro gelegen, gerechnet werden, nämlich: Guliant, Nadarbasewi, Nakrebawi, Koretscheti, Kwemo Bodscha, Didi Bodscha, Kobiata, Morecha, Sibatara, Dschawis-tawi, Matschora, Sadschnari, Tkeburta, Leta, Srogo, Keschelta, Samtaret¹.

Unter Kudaro wohnen Imereter, dem Fürsten Dschaparisi gehörig, der sich daher auch mit dem Radschis Eristaw die Herrschaft über die beiden öbetischen Distrikte Dwalet und Mapsuani anmaßt.

In Kudaro entließ ich den öbetischen Aeltesten mit 10 Rubl. Belohnung und setzte den Weg in WSW. fort. Nach anderthalb Stunden hatten wir eine kleine Wiese und noch nach 1 Stunde Zedis, das erste imeretische Dorf, in einem hohen Thale, 3 Werst von Dschedscho in W. dem Fürsten Dschaparisi gehörig.

By diesem Dorfe wird grober Blutstein gebrochen und das durch dreymahliges Schmelzen erhaltene Eisen zu Hufeisen, Sicheln, Beilen, Pflugschaaren, Ketten, zu Kesseln u. dergl. veredelt und nach Kachetien u. weiter gegen Vieh, Waizen u. d. gl. verhandelt.

Von Zedis ritten wir 1 Stunde abwärts bis zum Dschedscho, durch einen Bach drey viertel Stunden am N Westlichen Flußufer bis zum Dorfe Pipeleti und hier über eine Brücke nach dem ostlichen Ufer und nun an diesem Ufer hinab bis zum Einfall des Dschedscho in die linke des Rion; hier nun wieder über eine Brücke; daselbst zwischen diesen beiden Flüssen Oni gelegen². Das Gebürge, das diese beide Flüsse schnit, ist dem Dschedscho zu sehr steil und hoch und auf demselben liegen 2 viereckige Festungen und 2 Schiesturmen; nach dem Rion zu senket sich, dann³ nach dem Dorfe Oni, wo in der Nähe an beiden Seiten des Rion mehr Dörfer sind.

D. 8 Jul. wir hatten bei Oni übernachtet und ich hatte die Nacht wieder ein[en] Fieber-Anfall gehabt⁴.

Der Rion entspringt an der Südseite der Schneeanpen dem Ursprunge des Uruch des Terek gegenüber, an welchem ich im August 1771. bey Star-dugor war, wo ein Weg über die Alpen nach dem imeretischen Dorfe Chebi am Rion geht, und dieses Dorf ist nur eine kleine Tagereise von Oni. Der Rion läuft von seinen Quellen in seiner Kluft etwan 25 Werst in O. und wendet sich denn in S. Diese Kluft scheint bis Oni nach Augenmaas 10 Werst lang. Auf der ostlichen Richtung liegt das Dorf Tschiora, etwas

¹ Zu dem 18 Dörfer—Samtaret<P.

² daselbst zwischen—gelegen<P.

³ das Gebürge das diese beide—senket sich; dann<P.

⁴ D. 8 Jul.—Anfall gehabt<P.

ლო-დასავლეთიდან და რიონს ერთვის. ის არის სწრაფი და აქ რამდენიმე 20 ნაბიჯის სიგანისაა. ჩვენ გადავდით მასზე ცუდი ხილით სოფ. კუდაროსთან. რომელიც მდებარეობს მის დასავლეთ მხარეზე და რომელიც, წონასთან ერთად, 3 წლის წინათ განადგურებულ იქნა იმერელი თავადის მიერ; ამიტომაც ყველა კოშკი ნახევრად დანგრეული იყო. ის ეკუთვნის ოსურ მხარეს დეაღეთს. კუდაროს ზემოთ არის 18 სოფელი, სახელდობრ: გულიანთა, ნადარბაზევი, ნაკრებავი, კორეჩეთი, ქვემო ბოჯა, დიდი ბოჯა, კობიათა, მორეხა, სიბატარა, ჯავისთავი, მაჩხარა, საჯვარი, ტკებურთა, ლეთი, სროგო, ქეშელთა, ზამთარეთი¹.

კუდაროს ქვემოთ ცხოვრობენ იმერლები; ისინი ეკუთვნიან თავად ჯაფარიძეს, რომელიც ადრე რაჭის ერისთავთან ერთად თავის თავს თვლიდა ორივე ოსური მხარის—დეაღეთისა და მაჰსუანის—ბატონად.

კუდაროში ოს მამასახლისს მივეცი 10 მანეთი საჩუქრად და გავისტუმრე. მე განვაგრძე გზა დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. 1 1/2 საათში გავიარეთ ბატარა მდელი და კიდევ 1 საათში ვიყავით წედისში; ეს არის პირველი იმერული სოფელი მალაქ ვაკეზე, 3 ვერსზე ჯეჯოს დასავლეთით. ის ეკუთვნის თავად ჯაფარიძეს.

ამ სოფელთან ამტვრევენ მსხვილ წითელ რკინაქვას. სამმაგი გამოდნობის შემდეგ ღებულობენ რკინას, რომლისგანაც აკეთებენ ნალებს, ნამგლებს, ნაჯახებს, გუთნის სახნისს, ჯაჭვებს ქვაბებისათვის და მისთანებს; აგრეთვე ცელიან კახეთში და სხვაგან პირუტყვზე, ხორბალზე და მისთანებზე.

წედისიდან 1 საათი მივდიოდით ზევით ჯეჯომდე; 3/4 საათში გავიარეთ მდინარე და მის ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირზე მივედით სოფ. პიპილეთში. აქ გავედით ხილით აღმოსავლეთ ნაპირზე და ახლა ამ ნაპირს დავეყვით იმ ადგილამდე, სადაც ჯეჯო რიონს ერთვის; აქ კვლავ ხილზე გადავედით. იქ, ამ ორ მდინარეს შორის, მდებარეობს ონი². მთა, რომელიც ამ ორ მდინარეს ჰყოფს, ჯეჯოს მხარეზე არის ძალიან ციცაბო და მალალი და მასზე არის 2 ოთხკუთხა ციხე და 2 კოშკი; რიონისკენ კი—თანდათან ეშვება. შემდეგ³ [წავედით] ონისკენ, საითაც რიონის ორივე მხარეს, მისგან ახლოს, რამდენიმე სოფელი მდებარეობს.

8 ივლისი გავათენეთ ონში. მე ამ დამეს კვლავ შემამცივნა⁴.

რიონი სათავეს იღებს თოვლიანი ალპების სამხრეთ მხარეზე, თერგის შენაკად ურუხის სათავეს პირდაპირ, რომელზეც მე 1771 წ. აგვისტოში სტარდუგოროში ვიყავი, სადაც გადის გზა ალპებზე იმერეთის სოფელ ღებისკენ, რომელიც რიონზე დევს. ეს სოფელი [ღები] კი არის ონიდან მხოლოდ 1 დღის სავალზე. რიონი მოედინება თავის ხეობაში დაახლოებით 25 ვერსი აღმოსავლეთით და შემდეგ უხვევს სამხრეთისკენ. ეს ხეობა ონამდე, თვალზომით, უნდა იყოს 10 ვერსი სიგრძისა. აღმოსავლეთისკენ მდებარეობს სოფელი ჭიორა, ცოტა ქვემოთ გლოლა, რიონის მარჯვენა ნაპირას. ამ უკანასკნელის ქვემოთ

¹ კუდაროს ზემოთ—ზამთარეთი < 3 ალ.
² იქ, ამ ორ—ონი < 3 ალ.
³ მთა, რომელიც ამ ორ—შემდეგ < 3 ალ.
⁴ 8 ივლისი—შემამცივნა < 3 ალ.

weiter hinab Glola an der rechten des Rion. Unter letztern nimmt er an der linken einen aus ONO. kommenden starken Fluß auf; S. 1771.

Man billigte in Oni, daß ich nicht den Weg von Stardugor nach Chebi gewählt, weil auf demselben allemahl viele Pferde stürzten und verlohren gingen.

Ueber Oni stehen am rechten Ufer des Rion neun Dörfer, an der linken Seite von Oni hinauf, Oni selbst, noch 7 Dörfer.

Oberhalb Oni liegen an der Westseite des Rions folgende Dörfer, nemlich: Churuti, Tschala, Tschauban, Laugwanta, Sakaw, Seglewi, Nakieti, Utsera, Cheby; an der Ostseite folgende: Oni, Zumedauri, Zola, Gari, Nakieti, Dschitschwis, Gomi, Metrewi, Glola, Dschidro nur Festung, und Tschiora¹.

Ueber Oni liegen an der Westseite des Dschedscho, Pipelets und Zedis und an der Ostseite Komadeli, S-chieri, Christeßi, Somizo, Dschaschkwa, Zechwori, Gunda, Iri, Kwedi, Onschebi und hoch im Gebürge in ziemlicher Entfernung nach O. Kirchorisi, Korta, Moka, Broalsa, Tschkmeri, Badschikewi, Tschordi, Psori, die den Dschedschoschen Kreis ausmachen.

Bey Gori soll ein Salzsee seyn und nahe bey Oni, einige hundert Schritte nördlich², spüret man an einem Orte einen Veilchengeruch, der sich auf dieses Salz zu beziehen scheint. Die Einwohner bedienen sich dieser Dünfte wieder Gliederreißen. Sie machen kleine Gruben und sezen in denselben Rohrhalme in die Erde, auf welcher sie die Luft einziehen; viele aber werden hierüber verrückt oder bekommen spasmodisches Zittern der Glieder.

Bey Seglewi sollen heiße Quellen sein.

Oni wird von Imeretiern, Armenianern und Juden bewohnt. Alle reden georgisch, unter sich aber jeder seine Sprache. Armenier und Juden handeln mit Eisenwaare[n] aus Zedis, mit baumwollenen Zeugen aus Kartli und mit Salz und Hirse, daher die Obeten aus Dwaleti und Dugor, Balkar³, Basiannen und auch Soni hieher kommen.

Von Oni sieht man in NO. 2 große mit Schnee bedeckte, spitze Koppen, die in gerader Linie 15 Werst entfernt seyn möchten und zwischen dem Ursprunge des Kudaro und Glola liegen. Einen andern Schneeberg siehet man etwan 5 Werst von Oni in NNW. an dessen Ostseite der Rion hinfließt. Dessen ohngeachtet war es jezo in Oni sehr heiß, die Waizen- und Gerstenernte war schon vorbei und der Wein wächst hier stark. Das Thal des Rion ist schon zu diesen Erscheinungen niedrig genug, denn bey 16 Grad Thermometerhöhe stand das Barometer auf 27 Zoll 7 Lin.

¹ Oberhalb Oni—Tschiora<P.

² einige hundert Schritte, nördlich<P.

³ Balkar<P.

იერთებს რიონი მარცხენა მხრიდან დიდ ზღინარეს, რომელიც მოედინება აღმოსავლეთ-ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან; იხილე 1771 წ. აგვისტო.

ონში მომიწონეს, რომ მე არ ავირჩიე გზა სტარდუგორიდან ღებნსკენ, რადგან ამ გზაზე ცხენები ყოველთვის ვარდებოდნენ და ილუბებოდნენ.

ონის ზემოთ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, დგას 9 სოფელი; მარცხენა ნაპირზე კი, ონიდან ზევით, ონი თვით და კიდევ 7 სოფელი.

ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ მხარეზე, არიან შემდეგი სოფლები, სახელდობრ: ხურუთი, ქალა, ქაუბანი¹, ლაგვანთა, საკაო, ძეგლევი, ნაკიეთი, უწერა, ღები; აღმოსავლეთ მხარეზე კი შემდეგია: ონი, წუმედაური², წოლა, ლარი, ნაკიეთი, ჯიჩვის³, გომი, მეტრევი, გლოლა, ჯიდრო⁴—მხოლოდ ციხეა და ქიორა⁵. ონს ზემოთ, ჯეჯოს დასავლეთით პიპილეთი და წედისი მდებარეობენ, აღმოსავლეთით კი: კომანდელი, სხიერი, ქრისტესი, სომიწო, ჟაშქვა, ცეხო-რა⁶, ლუნდა, ირი, ქვედი, ონშები⁷, და მალა მთაში, საკმაო დაშორებით, აღმოსავლეთისკენ: ხირხონისი, ქორთა, მოკა, ბროალსა⁸, შქმერი, ბაჯიხევი, ჩორდი, ფსორი, რომლებიც შეადგენენ ჯეჯოს რაიონს⁹.

გორთან უნდა იყოს მლაშე ტბა, ხოლო ონთან ახლოს, რამდენიმე ას ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ¹⁰, ერთ ადგილას იგრძნობა იის ასუნი, რომელიც ამ მარილიდან უნდა გამოდიოდეს. მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების ტკივილების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორმოებს, არჭობენ შიგ ლერწმის ღეროებს, საიდანაც ისუნთქავენ ჰაერს; მაგრამ ბევრი ამის გამო გიედება, ანდა ემართებათ სახსრების სპაზმული კანკალი.

ძეგლევახს, ამზობენ, რომ არის ცხელი წყაროები.

ონში ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად, ერთმანეთში კი თავიანთ ენაზე¹¹, სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ წედისიდან მოტანილი რკინის ნივთებით, ბამბის ქსოვილებით—ქართლიდან და მარილითა და ფეტვით; ამიტომაც ოსები მოდიან აქ დვალეთიდან და ღუგორიდან; მალყარები¹², ბასიანელები და აგრეთვე სვანებიც მოდიან.

ონიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს 2 დიდი, თოვლით დაფარული მწვერვალი, რომლებიც პირდაპირი ხაზით 15 ვერსით უნდა იყვნენ დაშორებული და კუდაროს და გლოლას სათავეებს შორის მდებარეობენ. სხვა თოვლიანი მთა ჩანს ონიდან 5 ვერსზე ჩრდილო—ჩრდილო-დასავლეთით, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზეც რიონი ჩამოედინება. მიუხედავად ამისა, ონში ახლა ძალიან ცხელია; ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო; ვაზი აქ კარგად ხარობს. რიონის დაბლობი ამ მოვლენებისთვის არის საკმაოდ დაბალი, რადგან 16 გრადუსზე ბარომეტრი უჩვენებდა 27 ღუიშსა და 7 ხაზს.

¹ შეიძლება ეს იყოს „შეუბანი“. ² არის წმინდაური. ³ ჯიჩვისი. ⁴ იწებ ციდრო? რუკებზე სწერია Цидро, ციდრო; მაგრამ ეს უნდა იყოს ვახუშტის „კიდროთა“: უწერის „ხეთ, კიდროთას არს ციხე მცირე“ (აღწერა, გვ. 161). ⁵ ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ-ქიორა < 3 ალ. ⁶ ეს არის ცხმორი. ⁷ ონქვეი. ⁸ ეს არის ალბათ ბრაველაძე ალ. ი. ⁹ რამდენიმე ას ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ < 3 ალ. ¹⁰ რაკის ებრაელების „თავიანთი ენა“ არის ქართული. ¹¹ მალყარები < 3 ალ.

* შენიშვნებში მოყვანილი გეოგრაფიული სახელწოდებანი დადგენილი გვაქვს შემდეგი წყაროების მიხედვით: 1) ვახუშტი, აღწერა; 2) გ. ბოჭორიძე, რაკის ისტორიული ძეგლები: საქ. სახ. მეზემის წიგნებ ტომები V, VII, VIII; 3) ნუთვერსიანი რუკები, რუსული და ქართული.

Im Waizen bey Oni war *Lolium temulentum* häufig, das auch hier betäubt, und wo es in Getraide ist, Krämpfe macht. Auch *Secale cereale* ist im Waizen häufig, weil es schon bey der Saat ist. Es macht das Brod nicht sehr schwarz und ist von Ansehen kaum vom *Sec. cereale* unterschieden. Die sechszeilige Gerste¹ war auch schon reif; Mais oder türkischer Waizen blühet. Hirse aber war nur noch eines Fingers lang.

Azalea pontica ist unter Weisbuchen und Haseln häufig; von demselben wird, wie schon bemerkt, der Honig betäubend, und den Ziegen ist ihr Laub tödlich.

Hier waren sonst, der katholischen Armenier wegen, 2 Kapuzinerväter. Der eine war jezo in Gori und der andere ward im vorigen Jahr auf dem Wege dahin von den Osetinern beraubt und erschlagen.

Den 9ten Jul. setzte ich erst die Reise von Oni fort. Wir gingen wieder über die Brücke des Dschedscho, dann dem linken Ufer des Rion abwärts parallel in WSW. und hatten am Bache Cheori das Dorf Wertetli; am Tscheschtschora, Sundal und am Murechala, Tschardobeti. Eine Wegestelle über Kalkfelsen des Ufers war so schmal, daß man die Pferde am Schwanz halten mußte: dennoch stürzte eines in den Fluß und trieb weit hinab, ward aber doch gerettet. Auch das rechte Ufer ist steil. Wir giengen nach demselben etwa 10 Werst unter Oni auf einer schlechten Brücke beim Dorfe Sori hinüber. Von Sori kamen wir nach $\frac{1}{4}$ St. Weges unter die Festung Minda oder Minda-Ziche, die auf der Spitze eines hohen Felsen liegt². Der Weg mochte 8 Werste seyn.

Bey Minda fällt der Lochuni, der aus WNW. kömmt, in den Rion. Wir folgten ihm eine Strecke hinauf, paßirten ihn denn über eine Brücke und wandten uns wieder zum rechten Ufer des Rion, an welchem wir nach dem Dorfe Zeßi nicht weit unter der Mündung des Lochuni kamen.

Noch näher unter der Mündung des Lochuni steht eine ansehnliche Kirche und einige 100 Schritte westlich³ sieht man steinerne Wohngebäude des Radschis Eristaws, die der Zaar Solomon vor 3 Jahren in einen Steinhafen verwandelte. Als nämlich damahls der Zaar von den Türken sehr gedrückt ward, widersetzte sich ihm auch der Radschis Eristaw; ihm aber fühlte sich der Zaar noch gewachsen und überzog ihn mit Hilfe seiner treuen Fürsten, besonders des Zireteli, kriegerisch. Der Radschis Eristaw unterwarf sich zwar bald, aber der Zaar nahm ihn gefangen, ließ ihm beide Augen ausstechen und erklärte den Distrikt Radscha für sein Eigen-

¹ Die sechszeilige Gerste; ამ გერმანული გამოთქმით უნდა იყოს გადმოცემული *Hordeum hexastichum*, რაც ქართულად იწებება „მრავალმწკრივიანი ქერი“. იბ. ა. მ ა ყ ა - შ გ ი ლ ი, ბოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 36.

² Von Sori kamen—Felsen liegt, G.] Von Sori bis zur Festung Minda oder Minda Ziche waren mehr schwierige Wegstellen, P.

³ einige 100 Schritte westlich, G.] ihr ganz nahe, P.

პურს ონის მხარეში ხშირად შერეული აქვს ღვარძლი (*Lolium temale* ntum), რომელიც აქაც დამატობლად ქოქმედებს, და სადაც ის მოხდებ მარცვალში, იწვევს კრუნჩხვას. პურში ხშირად გვხვდება აგრეთვე *Secale eriticum* (ჭვავი?), რადგან ის უკვე თესვის დროს არის შერეული. ის პურს ხდის ნაკლებ შავს და შესახებდავად (ლივს გაირჩევა *Sec. cereale*-სგან. მრავალშკრივიანი ქერი¹ უკვე შემოსული იყო; სიმინდი, ანუ თურქული ხორბალი ყვაოდა. ფეტვი კი იყო მხოლოდ 1 თითის სიგრძე.

Azalea pontica (იელი) ხშირია თეთრ წიფელსა და თხილნარში; მისგან, როგორც უკვე ითქვა, თაველი ხდება მათრობელა და თხებისთვის მისი ფოთოლი სასიკვდილოა.

[წინათ] აქ, კათოლიკე სომხების გამო, იყო ორი კაპუცინი ბერი. ერთი მათგანი ახლა გორშია, მეორე კი შარშან ოსებმა გაძარცვეს და მოკლეს გორის გზაზე.

მხოლოდ 9 იელის განეაგრძე გზა ონიდან. ჩვენ კვლავ გადავიდით ჯეჯოს ხილზე, შემდეგ გავყევით რიონის მარცხენა ნაპირს პარალელურად დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ და მდ. ხეორზე გავიარეთ სოფ. ველთეთრი. ჯეჯორაზე—ხუდალი და მურებანაზე—შარდომეთი. გზა, [ნაპირის კირქვიან კლდეზე, ისე ვიწრო იყო, რომ ხალხი ცხენებს კულში ხელჩაგლებული მიჰყვებოდა; მაინც ერთი ცხენი ჩავარდა მდინარეში და წაღებულ იქნა შორს ქვევით, მაგრამ მაინც ვადაარჩინეს. მარჯვენა ნაპირიც ციცაბოა. ჩვენ გავყევით მას და დაახლოებით 10 ვერსზე, ონს ქვემოთ, სოფელ სორთან, გადავიდით ცუდ ხილზე. სორიდან $\frac{2}{4}$ საათში ჩვენ მივედით ციხე მინდას, ანუ მინდა-ციხის ქვემოთ, რომელიც დგას მაღალი კლდის წვერზე². ეს გზა 8 ვერსი უნდა იყოს.

მინდასთან რიონს უერთდება ლუხუნი, რომელიც მოედინება დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთიდან. ჩვენ გარკვეულ მანძილზე აყვებით მას, გადავიდით ხილზე და კვლავ გავუხვით რიონის მარჯვენა ნაპირისკენ, რითაც მივედით სოფელ წესში, რომელიც შორს არაა ლუხუნის შესართავიდან.

კიდევ უფრო ახლოს ლუხუნის შესართავთან დგას დიდი ეკლესია და მისგან 100-ოდე ნაბიჯზე დასავლეთით³ ჩანს რაჰის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე, რომელიც სოლომონ მეფემ 3 წლის წინ ნანგრევებად აქცია. კერძოდ, მეფე მაშინ ძალზე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჰის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესწლებდა მას გასწორებოდა და ერთ-ერთ თვალებს, განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჰის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა, ამოათხრევინა ორივე თვალი და რაჰა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ.

¹ იხ. 108 გვერდის პირველი შენიშვნა.

² სორიდან—წვერზე, გ ი უ ლ.] სორიდან ციხე მინდამდე, ანუ მინდა-ციხემდე გზაზე ბერის მწელგასავალი ადგილები იყო, პ ა ლ.

³ 100-ოდე ნაბიჯზე დასავლეთით. გ ი უ ლ.] ხუდ ახლოს მისგან, პ ა ლ.

thum. Den blinden Fürsten und seine jüngsten Söhne unterhielt Zaar Solomon; die 3 ältern Söhne aber entflohen zu den Türken nach Achalzie, bis vor 3 Jahren das russische Korps unter dem General Totleben erschien, welches ganz Imeretien von Türken reinigte und die Herrschaft des Zaaren Solomon befestigte.

D. 10 Jul. Die heutige Nacht war bei Zessi vergangen. Dieser Ort gehört zu dem Distrikt Radscha¹.

Den 11ten Jul. traf ein Expresser vom Zaar Solomon bey mir in Zeßi ein, der mir nach der diesem Herrn ganz eigenen und aufrichtigen Zuneigung gegen alle russische Expeditionen, zur Antwort auf mein Schreiben aus Krzchinwal, zu melden hatte, daß ich die Ankunft seines Sohnes, des Zaarewitsch Alexander erwarten möchte; daher ich mich hier bis dahin auf das beste zu beschäftigen suchte, und die Pferde nach der linken des Rion auf die Weide schickte. Er war 4 bis 5 Fuß tief.

Bey Zeßi war *Rhus coriaria*² häufig und blühend; ich hatte ihn ausser bey Mzcheta nirgends gehabt. *Rhus cotinus* ist eben so häufig. Die Waldung und das Gebüsch der Anhöhe enthält hier Weisbuchen, Eichen, *Crataegus oxyacantha*, *Cornus mas*, *Rosa canina*, *Cytifus hirsutus*, die Niederung des Rions *Populus nigra* et *tremula*, *Salix alba*, *Fraxinus excelsior*, *Betula Alnus*, *Hippophaë rhamnoides*. An den Dörfern stehen welsche Nüsse, Maulbeerbäume, Pflaumen, Aepfel, Birnen und Weinreben häufig. Gersten und Waizen waren schon geerntet. Die Hirse war spannenlang. Mays blühet, Gurken und türkische Bohnen waren schon brauchbar.

Der hiesige Pflug ist dem deutschen Haken sehr ähnlich, ein dreyeckig. Pflugeisen ist nähnlich vor einem dicken länglichen Brettchen, als eine Schaufel, schräge gestellt. Hinter demselben ist die Handhabe und vorne eine krumme Deichsel, an der 2 Ochsen ziehen. Eben dieser Pflug ist auch bey den Osäten im Gebrauch.

Von 12 bis 13. Jul. auch diese Tage vergingen bei Zessi³.

Am 13ten Julii traf der junge Zarewitsch Alexander mit seiner Begleitung in Zeßi ein.

Den 14ten Julii früh kam mir der Prinz mit der Visite zuvor. Er ist etwan 12 Jahr alt, ein brunetter, wohlgebildeter, schöner Knabe, von vieler Lebhaftigkeit, und der ehrlichsten und leutseeligsten Mine. Diesen einzigen Sohn des Zaars Solomon hatte er dem Fürsten Georgi Zulukisof, einem seiner getreuesten anvertrauet, der ihn auch überall begleitete. Der ältere Vetter hielt es mit dem Radschis Eristaw, daher er, als derselbe kaßirt ward, zum Dadian flüchtete. Nachher ward ich auch von Thamas

¹ D. 10 Jul.—Distrikt Radscha <P. ამახ მონღევს რაჭის სოფლები ჩამოთვლა, რაც პალასთან 396—398 გვერდებზეა მოცემული.

² Ich muthmaße, daß hier eine besondere, auch in Taurien einheimische Art von Gerberbaum gemeynt sey, wovon ich aus dem Caucasus Zweige erhalten, und die ich *Rhus ornifolia* genannt habe. P.

³ Von 12 bis 13—bei Zessi <P.

ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა; სამი უფროსი ვაჟი კი გაიქცნენ თურქებთან ახალციხეში, სანამ მისი წლის წინ რუსული რაზმები გენერალ ტოტლებენის მეთაურობით არ გამოჩნდნენ, არ ვაწმინდეს მთელი იმერეთი თურქებისგან და განამტკიცეს სოლომონ მეფის ბატონობა.

10 ივლისი. დღევანდელი ღამე გავატარეთ წესში. ეს ადგილი ეკუთვნის რაჭას¹.

11 ივლისს სოლომონ მეფის შვირიკი მოვიდა ჩემთან წესში; მას, ამ ბატონისთვის დამახასიათებელი გულახდილი დამოკიდებულების თანახმად ყოველგვარი რუსული ექსპედიციის მიმართ, ქრცხინვალიდან გამოგზავნილი ჩემი წერილის პასუხად უნდა ეცნობებინა ჩემთვის, რომ მე დავლოდებოდი მისი ვაჟის, ბატონიშვილ ალექსანდრეს მოსვლას; ამიტომ მე ვცადე რაც შეიძლება კარგი საქმით გავართულიყავი მანამდე და ცხენები რიონის მარცხენა ნაპირას გავგზავნე საძოვარზე. რიონის სიღრმე 4—5 ფუტი იყო.

წესთან ხშირად გვხვდება *Rhus coriaria*² (თუთუბო) ყვავილობაში მყოფი; ის მე მცხეთის ვარდა არსად შემხვედრია. *Rhus cotinus*-იც (თრიმლი) ასევე ხშირია. შაღლიბის მცენარეულ საფარს (ტყეები და ბუჩქნარი) შეადგენს თეთრი წიფელი, მუხა, *Crataegus* (კუნელი) *oxyacantha*, *Cornus mas* (შინდი), *Rosa canina* (ასკილი), *Cytifus* (ცოცხი) *hirsutus*. რიონის დაბლობზე *Populus nigra* (ოფი) და *tremula* (ვერხვი), *Salix alba* (წნორი), *Fraxinus excelsior* (იფანი), *Betula Alnus* (არყი), *Hippophae rhamnoides* (ქაცვი). სოფლის თავში ხშირად დგას კაკლის ხეები, თუთის ხეები, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი და ყურძენი. ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო. ფეტვი იყო ერთი მტკაველი სივრძის, სიმინდი ჰყვოდა, კიტრი და ლობიო უკვე შემოსული იყო.

აქაური გუთანი ძალიან ჰგავს გერმანულ კავს; სახელდობრ, სამკუთხა რკინის სახნისი ირიბადაა წამოცმული მოვრძო, მსხვილ ფიცარზე, როგორც ბარი. მის უკან არის ტარი და წინ ირიბი ხელნა, რომელსაც 2 ხარი ეწევა. ასეთსავე გუთანს ხმარობენ ოსეთშიც.

12—13 ივლისიც წესში გავატარეთ³.

13 ივლისს ახალგაზრდა ბატონიშვილი ალექსანდრე თავისი ამალით მოვიდა წესში.

14 ივლისს ადრე ბატონიშვილმა მინახულა მე. ის არის დაახლოებით თორმეტი წლისა, შავგვრემანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი, სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სოლომონ მეფემ შიამბარა თავად გიორგი წულუკიძეს, თავის ყველაზე უერთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვებოდა. უფროსი ბიძაშვილი რაჭის ერისთავს ემხრობოდა, ამიტომ, როცა ის (ერისთავი—გ. გ.) გადაყე-

¹ 10 ივლისი—რაჭას < პ ა ლ.

² ძალასი შენიშნავს: მე ვფიქრობ, რომ აქ იგულისხმება (აგრეთვე ტავრიდისთვისაც ნაცნობი) ადგილობრივი ჯიში თრიმლის ხისა, რომლის შტო კავკასიიდან მე მივიღე და რომელსაც მე ვუწოდებ *Rhus ornifolia*.

³ 12—13—გავატარეთ < პ ა ლ.

Mes-chi¹ besucht. Dieser sitzt im Rath des Zaars, ein dicker Wollüstling, der den Mantel nach dem Winde hängt. Sein jezig Geschäft bestand in Besorgung alles dessen, was die Reise des Zaarewitsch und meine Suite erforderte. Er ist aus Dschawacheti und vor den Türken nach Imeretien geflüchtet.

Den 15ten Julii des Abends musste ich, so gern ichs überhoben gewesen, mit dem Zarewitsch speisen und Tisch und Tischzeug, welches ihm fehlte, geben. Die Speisen bestanden in gekochten Hünen-, Rind-, Schaaf-, und Ferkelfleisch, und wurden in hölzernen Schüsseln aufgesetzt. Der Wein aber stand in einer großen silbernen Punsch-schale mitten auf dem Tisch. Jedem ward ein flacher silberner Becher gesetzt, den er sich selbst mit einem großen silbernen Löffel, der in der Schaale war, so oft er wollte, aus derselben füllete. Aus einer großen silbernen Kanne ward die Abnahme des Weins in der Schaale ersetzt. Es ward gut getrunken.

Hier blüheten *Datura stramonium*, *Eryngium amethysteum*, *Echinops Ritro*, *Digitalis lutea* u. a. *Viburnum* an *Opuli* varietas, *baccis compressis*, *foliis alternis*, *petiolis subcernuis*, war nicht selten.

Den 17ten Jul. machte ich auf dem schon gehabtten Wege, denn ein anderer ist nicht, von der Festung Zeßi eine Exkursion nach Sori. Sie gieng über die Brücke des Lochuni, durch 2 felsige Defileen bis zum Bach Sotaruli und an diesem nach dem an seiner Nordseite gelegenen Dorfe Sori 30 Min². und von demselben bis zur Brücke 25 Min²., über den Rion überhaupt in NNO. und ONO. Ich betrachtete die hiesigen Gebürg- und Bergarten und sammlete Pflanzen. Hier war *Philadelphus coronaria*, den ich auch schon am Didi-Liachwi zwischen Krzchinwal und Gupta gesehen, nicht sparsam; *Crataegus terminalis*, *Cornus mas et sanguinea*, *Ligustrum vulgare*, *Circinalis Gled.* u. a. waren auch häufig.

Des Abends kam ein Bote vom Zaar Solomon mit der Nachricht, daß er aus dem Distrikt Sazeretlo nach Radscha gekommen und uns Morgen in S-chartali erwarte.

Den 18ten Jul. Des Morgens brachen wir von Zessi auf. Wir ritten eine kleine viertel Stunde nach SW. längst dem Rion, bis zu einer Brücke und über derselben nach der südöstliche des Rions⁴ hinab, den die hohen Kalkfelsenufer bis auf 40 Schritte breit einpressen. An der Nordwestseite der Brücke ist eine hölzerne viereckigte Verschanzung angebracht aus der ein Tor den Rion aufwärts zu Zessi und das andere den Rion hin und unter zu Kwazchuli, Sardmeli, Tola und Sakipiano führt, welches die letzte an der Nordwestseite des Rions zu Radscha gehörigen Dörfern sind, deren

¹ Thamas Mes-chi, G.] Thomas, P.

² 30 Min < P.

³ 25, Min < P.

⁴ Des Morgens—südöstliche des Rions, G.] verließen wir Zeßi und folgten anfänglich dem rechten Ufer des Rion, P.

ნებულ იქნა, გაიქცა დადიანთან. შემდეგ მე მინახულა თამაზ მესხმა¹. ის არის მეფის საბჭოს წევრი, ჩასუქებული მუსუსი, რომელსაც მოსასხამი ქარის მართულებით აქვს მოგდებული (ე. ი. მედროფია, გ. გ.). მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საქირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი ამალისთვის. ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოეცა იმერეთში.

15 ივლისს საღამოთი, თუმცა არ მსურდა, უნდა მევაზნა უფლისწულთან ერთად და სუფრა და ქურქელ-მოწყობილობა, რაც მას აკლდა, უნდა მიმეცა. საქმელად იყო მოხარული დედლები, საქონლის, ცხვრის და გოჭის ხორცი, რაც მოგვიტანეს ხის ჯამებით. ღვინო კი იყო ვერცხლის დიდ საწდელში და იდგა მაგიდის შუაში. ყველას წინ ედგა ვერცხლის ბრტყელი თასი, რომელსაც თითოეული საწდელში ჩაშვებული ვერცხლისეი დიდი კოვზით ავსებდა სურვილის მიხედვით. ვერცხლის დიდი ღოჭიდან ასხამდნენ ღვინოს თასში; დაილია საქმაოდ.

აქ ყვარდა ლემა, *Eryngium amethysteum*, თავკომბალა, ფუტკარა და სხვა. უზანი თუ ნეკერჩხალი მიტკეპნილი კენკრით, რიგ-რიგობითი ფოთლებით და დაზნექილი ღეროებით იშვიათი არ იყო.

17 ივლისს იმავე გზით, რადგან სხვა გზა არ არის, წესის ციხიდან საექსკურსიოდ გავემართე სორისკენ. გზა მიდიოდა მდ. ლუხუნის ხიდზე, ორ კლდიან ხევს შორის მდ. სო[ნ]ტარულამდე და მასზე, მის ჩრდილოეთ მხარეზე მდებარე სოფელ სორამდე ვიარეთ 30 წუთი². აქედან კი რიონის ხიდამდე [სასიარულო] 25 წუთია³; საერთოდ [მივდიოდით] ჩრდილ.—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით. მე ვაკვირდებოდი იქაურ მთის ქანებს და შევავროვე მცენარეული. აქ ბევრი იყო *Philadelphus coronaria* (უცვეთელა ?), რომელიც მე უკვე ქრცხინვალსა და გუფთას შუა შემხვდა, და დღე ლიახზე; ასევე ხშირად გვხვდებოდა *Crataegus terminalis* (კუნელი), *Cornus mas* და *sanguinea* (შინდი), *Ligustrum vulgare* (კვილა), *Circinalis* Gled. და სხვა.

საღამოთი მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და გვაცნობა, რომ მეფე საწერეთლოდან რაჭაში მოსულა, და მეორე დღით გავედით სხარტალში.

18 ივლისი. დილით გავედით წესიდან. 1/4 საათზე ნაკლები მივდიოდით სამხრეთ-დასავლეთით, რიონის გაყოლებით, ხიდამდე და მასზე გასვლის შემდეგ რიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით⁴ ქვევით; აქ რიონს მაღალი, კირქვის კლდეებიანი ნაპირები ავიწროებენ ისე, რომ სიგანე 40 ნაბიჯილა რჩება. ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით არის ხის ოთხკუთხა ნაგებობა (სამხედრო), რომლის ერთი კარი ვადიოდა რიონს ზემოთ წესისკენ, მეორე რიონზე და უკან კვაცხუთის, სადმელის, ტოლისა და საყიფიანოსაკენ, რომელთაგან უკანასკნელნი მდებარეობენ რიონის ჩრდილო-დასავლეთით და ეკუთვნიან რაჭას,

¹ თამაზ მესხმა, გ ი უ ლ.] თომასმა, 3 ა ლ.

² 30 წუთი < 3 ა ლ.

³ 25 წუთია < 3 ა ლ.

⁴ დილით გავედით—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] დატოვეთ წესი და თავდაპირველად გავევით რიონის მარჯვენა ნაპირს, 3 ა ლ.

letztes von der Brücke eine kleine Tagereise abstehet, darauf der Distrikt Letschkum folget. Die Brücke des Rions besteht nun aus 2 Querbalken und war jetzt ganz schief. Gleich nach der Brücke wird das Gebürge an beiden Seiten des Rions flache anlaufend, daher es mit Dörfern besetzt ist, deren nord. ostl. ich eben angeführt. An der Südostseite passirten wir erst das Dorf Chidikari; darauf Chimschi¹ und den Abralauli. Von der linken ritten wir bis zum Bache Krichnia; 1 Stunde von seiner Mündung in die linke des Rions steht das Dorf Achalsopeli. Etwan 4 Werst von hier sahen wir die Festung Kwara auf der Höhe.

Von hier fließt der Rion recht in W. und, da unsere Richtung in SW. war, entfernten wir uns von demselben. Nach 1 Stunde hatten wir den Bach Chotewi. Die Festung Chotewi², [die] dem Fürsten Zulukisi von Zaaren³ übergeben ist. Der ganze Weg gieng über Kalksteinfelsen und ward den Pferden sehr sauer. Unter der Festung ist ein stehender See, in welchem *Nymphaea lutea* häufig blüthete. Chotewi herum⁴ ist auf 3 Werst Gartenland und bebauet.

Von Chotewi hatten wir nach 1 Stunde in SO. das Dorf S-kadisi und sahen hier in NO. die Festung Kwirike Ziminda am Bache Chotewiskewi auf der Höhe und auch, unter den um Chotewi herum liegenden Dörfern, siehet man, besonders in W. ein paar Werst davon⁵, das Kloster Nikor Ziminda, welches der Siz des Episkoposi Nikorzimindeli ist.

Bey S-kadisi kam uns der vom Zaar abgeschickte Fürst David Kwinchisi, der im vorigen Jahre als zaarischer Gesandter in St. Petersburg gewesen, um mich und dem Zarewitsch Alexander bis zum Hoflager S-chartali, welches nur etliche hundert Schritte vom Dorfe S-kadisi auf der ebenen Gebürghöhe war, zu führen.

Gegen Abend ließ mir der Zaar Solomon seinen Besuch melden. Ich hatte die Ehre, daß er mit dem Zarewitsch und dem Bischof aus Nikor Ziminda von den bey ihm befindlichen Fürsten begleitet, seinen Besuch in meinem Zelte abstattete. Er umarmte mich mit einer Teutschen Redlichkeit und offenbaren Freuden. In der Unterredung, die fast eine Stunde dauerte, bezeugte er die größte Bereitwilligkeit, meine Reiseabsichten in seinen Ländern zu befördern.

Den 19ten Jul. Ich hatte bei S-chartali übernachtet. Des Morgens gieng ich zum Besuch bei dem Zaaren. Ich⁶ verabredete meine Reise durch

¹ An der Nordwestseite der Brücke—darauf Chimschi, G.] und giengen über die Brücke bey einer kleinen hölzernen Schanze nach dem linken Ufer. Die Brücke war hölzern, schwach und schief. Unter der Brücke sind die Flußufer weniger jähe, und haben auch Dörfer. Am linken Ufer hatten wir Chidikari, Chimsi, P.

² Die Festung Chotewi, G.] der, P.

³ von Zaaren <P.

⁴ Chotewi herum, G.] Um diese Festung ... herum, P.

⁵ unter den um Chotewi herum—davon <P.

⁶ Ich hatte bei—dem Zaaren. Ich, G.] begab ich mich zum Zaar und, F.

და უკანასკნელამდე ხიდიდან არის 1 დღეზე ნაკლები სავალი. შემდეგ კი მოდის ლეჩხუმის მხარე. რიონის ხიდი შედგება 2 ძელისაგან, რომლებიც ახლა საქმაოდ დაბრეცილი იყო. მთა ხიდიდან იქვე დაბლდება რიონის ორივე მხარეს და მასზე სოფლებია მოყენილი; ამ მხარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილზე მე უკვე ვთქვი. სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეზე ჩვენ პირველად გავიარეთ სოფელი ხიდისკარი; შემდეგ ხიმში¹ და ამბრალაური. მარცხნიდან [ნაპირიდან—გ. გ.] ვიმგზავრეთ მდ. კრიხულამდე; 1 საათის სავალზე იმ ადგილიდან, სადაც კრიხულა რიონს ერთვის, მდებარეობს სოფელი ახალსოფელი. აქედან დაახლოებით 4 ვერსზე მწვერვალზე ჩანს კვარას ციხე.

აქედან რიონი მიედინება ზარჯენივ დასავლეთისკენ და, რადგან ჩვენი მიმართულება იყო სამხრეთ-დასავლეთი, ჩვენ მას დავეშორდით. 1 საათში გავიარეთ მდ. ხოტევი. ხოტევის ციხე მეფემ² გადასცა თავად წულუკიძეს. მთელი გზა მიდიოდა კირქვიან კლდეებზე და ცხენებისთვის სინნელეს წარმოადგენდა. ციხის ქვემოთ არის დამდგარი ტბა, რომელშიც ჰყვავის გავრცელებული *Nymphaea lutea* (ტალახა ლოტოსი). ხოტევის გარშემო³ 3 ვერსზე არის ბაღები და ყანები.

ხოტევიდან ერთ საათში სამხრეთ-აღმოსავლეთით გავიარეთ სოფელი წკადისი და აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ დავინახეთ ციხე კვირიკეწმინდა მდ. ხოტევისხევაზე, მწვერვალზე მდგომი; ასევე, ხოტევის გარშემო⁴, ქვემოთ მდებარე სოფლებს შორის ჩანს, დასავლეთით რამდენიმე ვერსის მოშორებით⁵, მონასტერი ნიკორწმინდა, რომელიც არის ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯდომი.

წკადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვიციანიძე (რომელიც ვასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი), რათა მე და უფლისწული ალექსანდრე მიეყვანეთ სხარტალის ბანაკამდე, რომელიც მხოლოდ რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე იყო სოფელ წკადისიდან მთის თხემზე.

სალამოყვამს სოლომონ მეფემ მაცნობა, რომ მესტუმრებოდა. მე მქონდა პატივი, მიმელო ის (მეფე) თავისი ვაჟითა და ნიკორწმინდის ეპისკოპოსით, მათთან მყოფი თავადებით, ჩემს კარავში. ის მე გერმანული გულწრფელობითა და ნამდვილი სიხარულით გადამიხვია. საუბარში, რომელიც თითქმის ერთ საათს გავრძელდა, ის უდიდეს მზადყოფნას ამჟღავნებდა, ხელი შეეწყო თავის ქვეყანაში ჩემი სამოგზაურო გეგმების განხორციელებისათვის.

19 ივლისი. მე გავათიე სხარტალში. დილით ვინახულე მეფე. მე⁶ მოვე-

¹ ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით—შემდეგ ხიმში, გ ი უ ლ.] და გავედით ხილით პატარა ხის სიმაგრესთან მარცხენა ნაპირზე. ხიდი იყო ხის, სუსტი და დაბრეცილი. ხიდის ქვემოთ მდინარის ნაპირები ნაკლებ ციცაბთა და არის სოფლები. მარცხენა ნაპირზე გავიარეთ ხიდიკარი, ხიმში, პ ა ლ.

² ხოტევის ციხე მეფემ G.] რომელიც< პ ა ლ.

³ ხოტევის გარშემო, გ ი უ ლ.] ამ ციხის გარშემო, პ ა ლ.

⁴ ხოტევის გარშემო, ქვემოთ—მოშორებით < პ ა ლ.

⁵ 19 ივლისი.—მე, გ ი უ ლ.] 19 ივლისს წავედი მეფესთან, პ ა ლ.

den noch nicht gesehenen Theil von Radscha. Der Plan ist von S-chartali, den Nordostl. Teil von Radscha zu bereisen und von da nach Chimschi und über die dortige Brücke nach der Nordwestseite des Rions bis zu den Gränzen von Letschkum zu reisen. Bei dieser Gelegenheit¹ ward² mir ein Stück Giftkies von Tschiora³ gezeigt, von welchem man, weil es blank war, viel hoffte. Man sagte mir auch, daß in Swaneti⁴, im Alpengebürge, Bley geschmolzen worden, der Zaar aber fügte hinzu, daß er mich der Gefahr wegen dahin nicht bringen lassen könne.

S-chartali hat eine ansehnliche hohe Lage, so daß die Linde, die am nördlichen Vorgebürge in May blühet, hier jetzt erst in Blüthe stand. Hier waren *Pinus silvestris* und *Abies*, *Taxus baccata*, *Ilex aquifolia*, *Cistus helianthemum*, *Sorbus aucuparia* und *tormalis*, *Hypericum orientale*, *Gentiana cruciata* und andere vorhin genannte Pflanzen.

Der Zaar gab mir drey Fürsten zu Führer, mit welchen ich bald Nachmittage S-chartali verließ. Wir ritten mit geringer nördlicher Abweichung in O. und hatten nahe am S-chartali das Dorf Welewi nordl. und nach einer halben Stunde das Dorf Betlemi; dann einem kleinen Bach des Krichura und nach einer halben Stunde das Dorf Tsch-chiwana. In der letzten Stunde gieng der Weg immer bergan, bald zeigte sich Kalkfelsen, bald zerfallener Mergel. Hier waren noch Wallnußbäume bey den Dörfern, für Wein aber war die Lage schon zu hoch.

Wir ritten wieder in O. und noch bergan, durch ein dickes Buchen- und Fichtengehölze und kamen denn auf eine wiesenartige Fläche zwischen dem Rion und Kwirila, wo man eine Aussicht über die Ebene von Imeretien hat, in welcher der Kwirila fließt.

Von hier ritten wir über 1 Stunde in ONO. bis zu einer Udobna (Einsiedlerey), wo wir eine regnigte Nacht zubrachten. Es ist eine wahre Einsiedlerey, in der 6 alte Mönche es sich, Gott zu dienen, recht sauer werden ließen. In einem kaum hundert Schritte breiten Thal steht eine kleine steinerne Kirche mit Paar Faden hohen hölzernen kleinen Häusern. Alles ist mit dicken Buchengehölze umgeben. Die Gegend ist hier so hoch, daß der Barometer nur auf 23 $\frac{1}{3}$ Zoll rheinl. stand und nur im Junii und Julii ist kein Schnee, der in allen übrigen 10 Monathen nicht fehlt. Zu Ende des Aprils ragen nur noch die Schor[n]steine der Häuser aus dem Schnee. *Sorbus aucuparia*, *Ilex aquifolium*, *Viburnum lantana*, *Azalea pontica* und *Vaccinium arctostaphylon* blüheten jezo erst; *Crataegus aria* und *Prunus caucasica* hatten Früchte. Hier wuchs auch *Buxus sempervirens* und *Rhamnus alpinus*; letzterer hatte ungemein große, nämlich einer Spanne lang und 3 Querfinger breite Blätter.

¹ Der Plan ist von—Bei dieser Gelegenheit <P. ² Es ward, P.

³ Tschiora, G.] Tsora, P.

⁴ Swaneti, P.] Sonetti, G.

თათბირე მას რაჟის იმ ადგილებს შემოვლის შესახებ, რომლებიც ჯერ კიდევ არ მენახა. გეგმა იყო—სხარტალიდან მომეგლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით ნაწილი რაჟისა და შემდეგ ხიმშისკენ წავსულიყავი და იქ, ხიდზე გასვლით, რიონის ჩრდილო-დასავლეთისკენ მემოგზაურა ლეჩხუმის საზღვრებამდე. ამ გარემოების გამო¹ მაჩვენეს შხამიანი კოლჩედანი ქიორიდან, რომელზედაც, რადგან ის ბრჭყეიალაა, დიდ იმედებს ამყარებდნენ. მე მითხრეს, რომ სვანეთში, მაღალ მთებში, ტყვიას აღნობდნენ, მაგრამ მეფემ დაუმატა, რომ საფრთხის გამო იგი მე იქ ვერ გამიშვებდა.

სხარტალს აქვს საკმაოდ მაღალი მდებარეობა, ასე რომ ცაცხვი, რომელიც ჩრდილოეთ მთისწინეთზე მაისში ყვავის, აქ მხოლოდ ახლა იწყებდა ყვავილობას. აქ გვხვდება ჩვეულებრივი ფიჭვი, სოჭი, ურთხმელი, ბაღი (ანუ ჭყორი), საკმელა, ცირცელი და თამელი, აღმოსავლური კრაზანა, ნალველა ჯვარელა და სხვა ზემოთ დასახლებული მცენარეები.

მეფემ გამოკლად მომცა სამი თავადი, რომლებთან ერთადაც ნასადილევს დაეტოვე სხარტალი. ჩვენ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ ოდნავ ჩრდილო გადახრით და სხარტალიდან ახლოს ჩრდილოეთით გავიარეთ სოფელი ველევი, $\frac{1}{2}$ საათში კი—სოფელი ბეთლემი²; შემდეგ გადავიარეთ კრიხულის პატარა შენაკადი და $\frac{1}{2}$ საათში მივედით სოფელ ჩხივანაში³. უკანასკნელ საათს გზა სულ აღმართით მიდიოდა, ხან გვხვდებოდა კირქვიანი კლდეები, ხან ჩაშლილი მერგელი. აქ სოფლებთან იყო კაკლის ხეები, ღვინისათვის (ე. ი. ყურძნისთვის—გ. გ.) კი ადგილი უკვე საკმაოდ მაღალი იყო.

ჩვენ კვლავ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ აღმართით, ხშირი წიფელის და ნაძვის ტყით და რიონსა და ყვირილას შორის გავედით მდელოსმაგვარ ვაკეზე, საიდანაც ჩანს იმერეთის დაბლობი, რომელზეც მიედინება ყვირილა.

აქედან 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით უდაბნომდე (განდევითა საყუდელი), სადაც ჩვენ გავათიეთ წვიმიან ღამეში. ეს არის ნამდვილი უდაბნო, სადაც 6 მოხუცი ბერი, რათა ღმერთს ემსახურონ. ნამდვილად მკაცრ ცხოვრებას ეწევა. დაახლოებით 100 ნაბიჯის სიგანის დაბლობზე დგას ქვიტკირის პატარა ეკლესია, რამდენიმე საყენი სიმაღლის ხის პატარა სახლებით. გარშემო სულ ხშირი წიფელის ტყეებია. ადგილი ისეთი მაღალია, რომ ბარომეტრი იდგა 23 $\frac{1}{2}$ დუიმზე და მხოლოდ ივნის-ივლისში არ არის [იქ] თოვლი, დანარჩენ 10 თვეს კი სულ დეგს. აპრილის ბოლოს საკვამლე მიღები ჯერ კიდევ თოვლიდან არის ამოყოფილი. ცირცელი, ბაძვი (ჭყორი), უხანი, იელი და კავკასიური მოცივი მხოლოდ ახლა ყვაოდნენ. კუნელსა და კავკასიურ ტყემალს ჰქონდა ნაყოფი. აქ იზრდება აგრეთვე ბზა და ხეჭრელი. უკანასკნელს ჰქონდა არაჩვეულებრივად დიდი, სახელდობრ ერთი მტკაველი სიგრძის და სამი თითის სიგანის ფოთლები.

¹ გეგმა იყო—გარემოების გამო < პ ა ლ.
² ალბათ, ბეთლემი.
³ ალბათ, შხივანა.

Den 20 Julii, des Mittags, ritten wir von Udobna in ONO³ auf höherer Ebene oder Waldung und hatten nach einer halben Stunde den Ursprung des Baches Barula¹, der bey Muchla in den Rion fällt und an welchem uns die Dörfer Semo Bori² und Kwemo Bori³ links blieben. Nach 1 Stunde hatten wir das Dorf Braualsali am Bache Murechana. Alle 3 Dörfer gehören dem Patriarchen, dem Bruder des Zaars. Unter Braualsali stehen noch am Murechana, der hier entspringt, Tschibrewi und Baracheti, an der Mündung in den Rion aber, wo ich ihn vor etlichen Tagen durchritzte, Tschardometi. Die Häuser sind hier von Holz, mit doppelten Wänden und des Schnees wegen hoch und gedeckt. Nur Gersten bauet man hier und der wird oft kaum reif.

Bey Braualsali ist eine dem heiligen Georg gewidmete (Ziminda Georgi) kleine steinerne Kirche, die den Ort wider alle feindliche Anfälle sichern soll. An den Wänden ist der heilige Ritter sehr vielfach mit Farben und auch in Meßing und Silberblech getrieben, abgebildet. Sie hat einen mit Edelgesteinen besetzten Säbel, einige Pfeile, eine Pike, einen silbernen Leuchter und 2 mit Silber eingefasste Ochsenhörner, zum Weintrinken, welches alles hier einem persischen oder türkischen Feldherrn abgenommen sein soll. Ueber den Eingang ist in Stein ein Kreuz gehauen, an dessen beiden Seiten folgende Lettern stehen⁴:

Den 21sten Jul. Des Morgens um 7 Uhr brach ich⁵ von Braualsali. Wir ritten wieder in ONO. Und hatten in anderthalb Stunden den Bach Tschetschora und den Ursprung des Baches Cheori, an welchem das Dorf Tschkmeri [steht] und von hier ist einige 100 Schritte niedriger das Dorf Uscholta gelegen⁶. Die Gegend war wie gestern hoch; theils offen, theils mit Gebüsch und hatte auch die schon genannten Pflanzenarten, Eichen, Buchen, Erlen, Azalea, Prunus caucasi, Rhamnus alpinus, Ribes rubra u. s. f. auch Betula alba und Salix caprea. Baumarten waren überall nur Strauch.

¹ Barula, G.] Balma, P.

² Semo Bori, G.] Semo Bari, P.

³ Kwemo Bori, G.] Kwemo Bari, P.

⁴ Ueber den Eingang—stehen (წარწერის ჩათვლით) <P.

⁵ Des Morgens um 7 Uhr brach ich <P.

⁶ von hier ist einige—Uscholta gelegen, G.] Uscholta stehen, P.

20 ივლისს ნაშუადღევს გავემართეთ უდაბნოდან აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მაღალ ზეგანზე ან ქალატყეში და 1/2 საათში მივედით მდ. ბარულის სათავესთან, რომელიც მუხლასთან ერთვის რიონს და რომელზედაც მდებარე სოფლები, ზემო ბარი და ქვემო ბარი, მარცხნივ დაგვრჩნენ. 1 საათში ვიყავით სოფ. ბრაუალსალში¹ მდ. მურეხანაზე. ყველა 3 სოფელი ეკუთვნის პატრიარქს, მეფის ძმას. ბრავალძალის ქვემოთ მდებარეობენ, ასევე მურეხანაზე, რომელიც აქ იწყება, ჭიბრევი და ფარახეთი; ხოლო იმ ადგილას, სადაც ის რიონს ერთვის და შე რამდენიმე დღის წინ გავიარე,—შარდომეთი. სახლები აქ ხისაა, ორმაგი კედლებით და თოვლის გამო მაღალი და შეღესილი. მხოლოდ ქერს სთესენ აქ და ისიც ხშირად ძლივს ესწრება.

ბრავალძალში არის ქვის პატარა ეკლესია მიძღვნილი წმინდა გიორგისადმი, რომელმაც ეს სოფელი უნდა დაიცვას მტრის ყველა შემოსევისაგან. კედლებზე ხატია წმინდა მხედარი მრავალნაირი ფერებით შეღებილი და სპილენძზე და ვერცხლზე ამოტვიფრული. მას (ეკლესიას) აქვს ძვირფასი ქვებით მოჭედული ხმალი, რამდენიმე ისარი, შუბი, ვერცხლის შანდალი და ორი, ვერცხლით მოფარაყებული, ხარის რქა (ყანწი—გ. გ.) ღვინის დასაღვეად. ყველაფერი ეს თურქი ან სპარსი მხედართმთავრისათვის უნდა ჰქონდეთ ჩამორთმეული. შესასვლელის თავზე, ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარეს არის შემდეგი ასოები²:

წო	გნი
მხ	ეყვ
სლსა	აოვა
	ნე
	სა ³

21 ივლისი. დილის 7 საათზე გავედი⁴ ბრავალძალიდან. ჩვენ კვლავ მივიდოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და 1 1/2 საათში ვიყავით მდ. ჯეჯორაზე და მდ. ხეორის სათავესთან, რომელზეც სოფელი შქმერი მდებარეობს; აქედან რამდენიმე 100 ნაბიჯით დაბლა არის სოფელი უშოლთა⁵. ეს ადგილი ისევე მაღალია, როგორც გუშინ ვაგლილი; ხან ტიტველი, ხან ბუჩქნარით დაფარული და შეიცავს აგრეთვე უკვე დასახლებულ მცენარეთა სახეებს, მუხას, წიფელს, მურყანს, იელს, ტყეშალს, ხეჭრელს, წითელ მოცხარს და ა. შ. აგრეთვე არყს და მდგნალს. ხეები ყველგან ბუჩქად იყვნენ წარმოდგენილი.

¹ ბრავალძალი. ² შესასვლელის თავზე—ასოები (წარწერის ჩათვლით) < პ ა ლ.

³ წმიდაო გიორგი მეფე ეყვ სულსა აოვანეს[ს].

ამ წარწერას იცნობენ ბროსე (Voyages arch. XII, 78) და გ. ბოკორიძე (საქ. მუხ. შობაზე VIII, 30 3), ხოლო არ ახსენებენ გიულდენშტედტს, რადგან Reisen-ის პალასისეულ გამოცემაში ეს ადგილი გამოტოვებულია. იხ. შენიშვნა გერმანულ და ქართულ ტექსტებთან.

⁴ დილის 7 საათზე გავედი < პ ა ლ.

⁵ აქედან რამდენიმე—უშოლთა, გიულ. უშოლთა, პ ა ლ.

Von Tschkmeri ritten wir weiter in NNO. und kamen nach einer halben Stunde auf eine Höhe. Auf dieser Höhe ritten wir 1 Stunde in ONO¹ und darauf 1 Stunde bergab bis zu der Kluft des Baches Bordġani, an welcher das unter seinem Ursprung liegende Dorf Badschichewi noch ansehnlich hoch liegt. In gerader Linie möchte der Weg nur 3 Werst in ONO. betragen haben. Die Höhe, von der wir uns nach Badschichewi herunter gelassen, scheint mir höher, als alle bisherige von Krzchinwal an, welches ich aus den Pflanzen schließe. Denn *Rhododendron ponticum* und *Sorbus aucuparia* waren die einzigen Baumarten, die mit *Junipero communi* vorkommen, *Oxalis acetosella* war verblühet, *Ophrys cordata* blühet und mehr Alpenpflanzen. *Spiraea aruncus* blühet am Abfall des Gebürgs, *Saxifraga rotundifolia*, *Cerinthe major*, *Rhinantus elephas* var. B. *Orchis pyramidata*, *alba* et *coryophora* waren auf den hohen Wiesen häufig.

Badschichewi liegt selbst sehr hoch und verträgt keine Weinstöcke, doch kommen Wallnüsse vor². Die Bergart ist hier überall ein grauer, von Feldspath und Quarz fleckiger Hornstein oder Porphyrit.

Von hier sieht man deutlich über den Dschedscho des Rion Zedis in ONO. weiter westlich Kwedi fast in gleicher Höhe, noch westlicher niedrig Pipeleti und noch westlicher Onschedi, hierauf die Festung von Oni. Bey Badschichewi wird schon, doch nur etwas³ Waizen, meist Gersten gebauet, daher wir auch meistens nur Gerstenbrodt antrafen. Man bauet in diesen hohen Dörfern auch Haber zu Grütze. Diese, nebst Gerstenbrod, Milch, Käse und allenfalls auch türkische Bohnen sind die beständige Nahrung dieser armen Leute.

Den 22sten Julii. Ich hatte in Badschichewi übernachtet und brach des Morgens zeitig von da auf⁴. Wir ritten von Badschichewi am Bache Bordġani hinab und hatten nach $\frac{3}{4}$ Stunden das Dorf Psori.

Wir sahen hier gegenüber an der andern Seite in einer weiten Kluft Tschordi und von da etwas weiter in NO⁵ Zedis gegenüber Iri. Nach einer halben Stunde kamen wir nach Tzchmori, ritten denn durch den Bach Bordġani und durch das Dorf Dschaschkwa, darüber eine Stunde vergieng. Der Bach fällt gegen Pipeleti über in den Dschedscho. Hier war wieder Kalkstein unter Thon. Der Bach Bordġani ist klein, aber reißend, nimmt viele Quellen auf und führt bey der Schneefluth große Steinstücke mit fort.

Von Dschaschkwa wandten wir uns in WSW. dem Lauf⁶ des Dschedscho parallel und kamen⁶ nach einer halben Stunde durch das Dorf Somizo, an dessen kleinen Bache höher Christesi steht; dann in dieser Richtung durch einen kleinen Bach, der nahe über der Vereinigung des Dschedscho

¹ vor corr.] fort P. ² etwas, G.] wenig, P.

³ Ich hatte in Badschichewi—von da auf<P.

⁴ NO, G.] O, P.

⁵ Lauf, P.] Gang, G.

⁶ kamen, P.] ritten, G.

შქერიდან განვარდეთ გზა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და $\frac{1}{2}$ საათში ავიდით ერთ მაღლობზე. მასზე 1 საათი მივიდიოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და კიდევ 1 საათი აღმართ, მდ. ბორჯანის ხეობამდე, რომელზეც მის სათავის ქვემოთ სდებარე სოფელი ბაჯიხევი კიდევ უფრო მაღლა მდებარეობს. პირდაპირი ხაზით გზა ალბათ 3 ვერსს უდრის აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. მწვერვალი, რომელიც ჩვენ ბაჯიხევისკენ გზაზე უკან დაგვჩანს, მეჩვენება უფრო მაღლად, ვიდრე ყველა აქამდე შეხვედრილი, მოკიდებული ქრცხინვალიდან, რასაც მე მცენარეთა მიხედვით ვასკენი. შქერი და ცირცელი იყვნენ ერთადერთი სახე ხეებისა, რომლებიც ღვიასთან ერთად გვხვდება, მგაივლანაყვავილევი იყო, ყვავდა ფუტკრისდგა და სხვა ბევრი ალპური მცენარეებიც. გრავალი ყვავდა მთის ფერდზე, მრგვალოთლიანი ფხიჯა, ქაბრაკაული (დიდი), ხრიალა ვარ. ბ. ჯადვარი ხშირად გვხვდებოდა მაღალ საძოვრებზე (მდელოებზე).

თვით ბაჯიხევი მდებარეობს ძალიან მაღლა და იქ ვაზი არ ხარობს, მაგრამ გვხვდება კაკლის ხეები. მთის ქანი აქ ყველგან ნაცრისფერი (რუხი), მინდვრის შპატისა და კვარცისაგან დაწინწკლული, რქაქვა ანუ პორფირიტია.

აქედან აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, რიონის შენაკად ჯეჯოს ზემოთ, გარკვევით ჩანს წედისი, მოშორებით დასავლეთით—ქვედი, თითქმის იმავე სიმაღლეზე, კიდევ დასავლეთით, დაბლა პიპილეთი და კიდევ უფრო დასავლეთით—ონშედი¹, შემდეგ ონის ციხე. ბაჯიხევიდან უკვე იყო (მხოლოდ ცოტა) ხორბალი, უმეტესად ქერია დათესილი, ამიტომ ჩვენ უმთავრესად ქერის პურს ვშოულობდით. ამ მაღლობ სოფლებში მოჰყავთ აგრეთვე შერია ფაფისთვის. ეს, ქერის პურთან ერთად, რძე, ყველი და, რა თქმა უნდა, ლობიო, არის მუდმივი საკვები აქაური ღარიბი ხალხისა.

22 ივლისი. მე გავათენე ბაჯიხევი და დილით ადრე დაეტოვეთ ის². ბაჯიხევიდან წავედით მდ. ბორჯანის დაყოლებით და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით სოფ. ფსორში.

აქედან პირდაპირ, მეორე მხარეს, ფართო ხეობაში დავინახეთ ჩორდი და მისგან ცოტა მოშორებით ჩრდილო-აღმოსავლეთით³, წესის მოპირდაპირე მხარეს, ირი. $\frac{1}{2}$ საათში მივედით ცხმორში, გავედით მდ. ბორჯანზე და გავიარეთ სოფ. ქაშქვა, ამას მოუხდა 1 საათი. ეს მდინარე პიპილეთის პირდაპირ, ზევით ერთვის ჯეჯოს. აქ კვლავ კირქვა ჩანდა თიხის ქვეშ. მდ. ბორჯანი პატარაა, მაგრამ ჩქარი; იერთებს ბევრ წყაროს და თოვლის დნობისას დიდ ქვებს მოაგორებს.

ქაშქვიდან გადავუხვიეთ დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ ჯეჯოს დინების პარალელურად და $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ სოფ. სომიწო, რომლის პატარა მდინარეზეც ზევით დგას ქრისტესი; შემდეგ ამ მიმართულებით პატარა მდინარე [გავიარეთ], რომელიც უერთდება ჯეჯოს, რიონთან მისი შერ-

¹ ახლა ეწოდება „ონქვეი“.
² მე გავათენე—დაეტოვეთ ის < პალ.
³ ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ ა აღმოსავლეთით, პ ა ლ.

mit dem Rion in den erstern fällt. Hier die Dörfer Komandeli über dem¹ und S-chieri unter diesem Bache. Ueber die schon vor 14 Tagen paßirte Brücke nach Oni, über Dschedscho².

Ich fand hier *Limax niger* häufig.

Den 23-sten Jul. Ich hatte in Oni übernachtet, in dem Haus, das die Patres Antonius und Dyonisius, deren letzterer auf der Reise in Ossetien in Dschaukom umgebracht, vordem sich erbauet und zwar in einem kl. Gemach, das ihm zur Apotheke gedient hatte, als ein meinem Stande ganz angemessenes und [...] höchst seltenes Nachtquartier³.

Von Oni gieng ich am Rion hinauf, mit dem Vorsatz seinen Lauf so weit als möglich und wohl bis zum Ursprunge zu folgen. Wir ritten an der Ost- oder linken Seite hinauf und hatten das Dorf Artwana und den Fluß Gorula. Er fällt hier in den Rion, kömmt aus ONO. und ist kleiner als der Dschedscho. Ueber denselben ist hier eine Brücke. Ich folgte ihm eine kurze Strecke hinauf und kehrte dann wieder zum Rion.

Einige hundert Schritte über dem Gorula fällt der Bach Sakula in die rechte Seite des Rion. Er kömmt aus NW. von einem Berge, der noch jetzt Schnee hatte. An diesem Bache steht etwas über der Mündung Langwanta und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist⁴.

Weiter hinauf war das linke Ufer des Rion, dem wir folgten, niedrig, das rechte aber sehr hoch. Auf demselben steht das große Dorf Seglewi. Nach einigen Wersten höher wird das linke Ufer wieder steil, daher wir auf einer Brücke nach dem rechten gingen und hatten an einem kleinen Bach Tschala⁵ das Dorf Tschala. Ihm gegenüber stand am linken Ufer Nakiati. Unser Weg gieng in gerader Linie gerechnet in NO. Von Tschala musten wir wieder an der Westseite des Rions⁶ [reiten].

Weiter gieng der Weg am rechten Ufer wieder stark bergan. Wir sahen einen in die linke des Rion fallenden Bach, an der Mündung Utsera und höher an demselben⁷ Gomi und Dschintschwis liegen. Eine Stunde am linken niedrigern Ufer hinauf. Auf diesem Wege eine Tufmachende Quelle, ein kleiner reißender Bach und am Ende eine kleine, jetzo wüste Kirche. Der Weg gieng in NO., denn in NNW. und mochte in gerader Linie nur 3 Werst betragen. Dieser kurze Weg brachte mich aus dem Kalkstein ins Schiefergebürge.

Im Gebiet von Utsera sind auch verschiedene Mineralquellen, theils alkalische, theils martialische, völlig wie am Terek bey Sioni und Kobi. Besonders ist eine alkalische und ihr ganz nahe, martialische in der Nähe

¹ dem < P.

² über Dschedscho < P.

³ Ich hatte in Oni übernachtet—Nachtquartier < P.

⁴ Und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist < P.

⁵ an einem kleinen Bach Tschala < P.

⁶ Von Tschala musten—des Rions < P.

⁷ an demselben < P.

თვის ადგილის ახლოს, ზემოთ. აქ მდებარეობენ სოფ. კომანდელი, მის ზემოთ და სხიერი ამ მდინარის ქვემოთ. გადაედით იმ ხიდზე, რომელიც 14 დღის წინ გავიარეთ და, ჯეჯოზე გავლით¹, გავემართეთ ონისკენ.

აქ ხშირია *Limax niger*.

.23 ივლისი. ღამე გვათიე ონში, ერთ სახლში, რომელიც მამებმა ანტონიუსმა და დიონისიუსმა (რომელთაგან უკანასკნელი ოსეთში მგზავრობისას მოკლეს ჯაუქოში) აიშენეს ადრე, სახელდობრ, ერთ პატარა სადგომში, რომელიც ამ ბერ[ებ]ს აფთიაქად ჰქონდა[თ] გამოყენებული, სადაც მე ვიპოვე უაღრესად იშვიათი და ჩემი ძღვამარეობის შესაფერისი ღამის გასათიე ბინა².

ონიდან წავედი რიონზე ზევით იმ განზრახვით, რომ, რამდენადაც და როგორც შეიძლებოდა, გავყოლოდით მის დინებას სათავემდე. ჩვენ შივედიოდით აღმოსავლეთ ანუ მარცხენა ნაპირით ზევით და გავიარეთ სოფ. არტვანა და მდ. ღარულა³. ის აქ ერთვის რიონს, მოედინება აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და ჯეჯოზე პატარაა. მასზე აქ ხილია გადებული. მე მას ავეყვი მცირე მანძილზე და მოვუხვიე კვლავ რიონისაკენ.

ღარულის ზევით, რამდენიმე 100 ნაბიჯზე, რიონს მარჯვენა მხრიდან ერთვის მდ. საკულა. ის გამოდის ჩრდილო-დასავლეთის მხრივ მთიდან, რომელიც ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ მდინარეზე, შესართავს ოდნავ ზევით, არის ლანგვანთა და უფრო მაღლა აღმოსავლეთ მხარეს, მდებარეობს საკაო⁴.

უფრო ზევით რიონის მარცხენა ნაპირი, რომელსაც ჩვენ მიეყვებოდით, იყო დაბალი, მარჯვენა კი ძალზე მაღალი. მასზე დგას დიდი სოფელი ძველგევი. კიდევ რამდენიმე ვერსით ზევით მარცხენა ნაპირი კვლავ ციკაბო ხდება, ამიტომ ხილით გავედით მარჯვენა ნაპირზე და მივედით პატარა მდ. ქალაზე მდებარე⁵ სოფელ ქალაში. მის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე, იყო სოფელი ნაკეთი. ჩვენი გზა, პირდაპირი ხაზით აღებული, მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ქალიდან ჩვენ კვლავ რიონის დასავლეთ ნაპირზე უნდა [გავსულიყავით]⁶.

შემდეგ გზა კვლავ მარჯვენა ნაპირით მიდიოდა, ძალიან დიდი აღმართით. ჩვენ დავინახეთ რიონში მარცხნიდან ჩასავალი მდინარე, რომლის შესართავთან მდებარეობს უწერა და უფრო მაღლა მასზე⁷—გომი და ჯინჭვისი. 1 საათი [მივედიოდით] მარცხენა, უფრო დაბალ, ნაპირზე ზევით. ამ გზაზე შეგვხვდა ტუფის წარმოქმნილი წყარო, პატარა, სწრაფი მდინარე და ბოლოს—პატარა, ამჟამად დანგრეული ეკლესია. გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, შემდეგ ჩრდილო—ჩრდილო-დასავლეთით; ის პირდაპირი ხაზით 3 ვერსი უნდა ყოფილიყო: ამ მოკლე გზამ კირქვიდან გამოიყვანა ფიქალიან მთებში.

უწერის მიდამოებში არის აგრეთვე სხვადასხვა მინერალური წყაროები, ნაწილობრივ ტუტიანი, ნაწილობრივ მარტიალური, მთლად ისეთი, როგორც

¹ ჯეჯოზე გავლით < პ ა ლ. ² ღამე გვათიე—გასათიე ბინა < პ ა ლ. ³ ღარულას-წყვი (ვ ა ხ უ შ ტ ი 160). ⁴ და უფრო მაღლა—საკაო < პ ა ლ. ⁵ პატარა მდ. ქალაზე მდებარე < პ ა ლ. ⁶ ქალიდან ჩვენ—[გავსულიყავით] < პ ა ლ. ⁷ მასზე < პ ა ლ.

der Kirche vorzüglich. Beide haben viel Aether. Es ist merkwürdig, daß diese heilsamen Quellen sich so nahe sind, denn in chronischen Krankheiten sind beide wesentlich nöthig; der Gebrauch der martialischen muß auf den Gebrauch der alkalischen folgen.

Das alkalische Wasser gebrauchen die Einwohner zum ordinären Getränke. Sie säuren damit Brod ein, welches davon hoch aufgeht, und ohne Salz angenehm schmeckt.

Bey diesen Quellen spürt man, wie bey Oni, einen Veilchengeruch, in neuen Gruben am stärksten. Auch hier wird der Dunst von gichterischen Kranken mittelst in die Erde gestochenen Rohrhalmen eingesogen.

Anguis fragilis, *Vespertilio alpinus* und *Meloe electrica nigra*, *pectore aurantiaco* wurden mir hier zu Theil.

Bey Utsera waren Wallnüsse und kleine blaue Pflaumen (georg. Gognoscha) häufig.

Man war hier noch mit der Waizenerndte beschäftigt. Hier ward, wie in ganz Georgien, meist *Triticum aestivum* (georg. Kulago)¹ noch weniger, aber *Triticum monococcum* (georg. Sonderi)² gebauet. Letztere soll das weißeste Brod geben. Man hängt die Waizengarben auf Stangen, damit die Luft rundum spiele, und ihre Trocknung bewirkte. Mais, türkische Bohnen und Erbsen bauet man hier häufig. *Clematis flamula*, *Poënia officinalis* und *Hedera helix* wuchsen hier.

Den 24sten Jul. Von Utsera weiter am Flusse Rion hinauf, hatten wir Dschidro, Belladom und Golas, wo eine Brücke über den Rion ist und wo in der Nähe der Tschrialis und Bokwa einfallen, und der Berg Kedela nicht weit ist. Fast gegenüber steht Tschiora, mit seinen Feldern. Denn kamen wir nach Chebi. Hier stand das Barometer auf 24 Zoll. Der Ursprung des Rion von hier in NNO. Der Weg von Chebi nach Dugor geht in NO., nach Balkar in NW. Unser Weg hieher ging überhaupt in NNW. Bey Chebi endigte ich meine Gebürgreise am Fuße des Schneegebürgs, gegenüber Stardgor am nordlichen Fuß des Schneegebürgs, wo ich in vorigen Jahr um diese Zeit war.

Den 25sten Jul. traten wir die Rückreise an, und ritten von Chebi in SO. und OSO.

In 3 1/2 Stunden hatten wir 8 größere und kleinere Bäche und an einem der letztern eine Kirche. Der Weg gieng besonders über zwey sehr hohe Berge.

Den 26sten Jul. hatten wir wieder eine Tufwasserquelle, und denn eine martialische, die nach Schwefelleber riecht und mit starkem Gemurmel sprudelt. Wir kamen nach Tschala.

Den 27sten, des Morgens, begab ich mich nach der Höhe von Seglewi, wo das Barometer auf 22 1/2 Zoll stand.

¹ ქვემოთ (ob. „იმერეთი“) გიულდენშტედტი ასახელებს Chuluga-ს.

² Sonderi] უნდა ყოფილიყო Sanduri.

თერგზეა სიონთან და კობთან. ტუტიანი და მისგან სულ ახლოს მომდინარე მარტიალური წყაროები უმთავრესად არის ეკლესიის ბოლოს. ორივე შეიცავს ბევრ ეთერს. საკვირველია, რომ ეს სამკურნალო წყაროები ერთმანეთისგან ასე ახლოს არიან; ქრონიკულ დაავადებათათვის ორივეს არსებითი მნიშვნელობა აქვს და მარტიალურის ხმარება უნდა მისდევდეს ტუტიანისას.

ტუტთან წყალს მოსახლეობა ხმარობს სასმელად. ისინი ამით ამეაყებენ პურის ცომს, რომელიც მისგან მალა იწვეს და უმარილოდაც მშენიერი გემო აქვს.

ამ წყაროებთან, როგორც ონთან, იგრძნობა იის სუნი და ახალ ორმოებში უფრო შეტად. აქაც მიწაში ჩარკობილი ლერწმის მიღების საშუალებით ამოსწოვენ ხოლმე ნიკრისიანი ავადმყოფები ორთქლს.

აქ მე შემხვდა ძეიფი ბოხმეკა, ალბური ღორჯო და Melo electrica (წავი), ოქროსფერი მკერდით.

უწერასთან ხშირი იყო კაკლის ხეები და პატარა ლურჯი ქლიავი (ქართულად ღოღონო).

აქ ახლა პურს მკიდნენ. აქაც, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, უმთავრესად მოჰყავთ *Triticum aestivum* (ქართულად კულაგო [?]), უფრო ცოტა კი *Triticum monococcum* (ქართულად ზანდური). უკანასკნელი უნდა იძლეოდეს თეთრ პურს. ბულულს სდგამენ სარებზე, რათა ნიავე გარშემო უვლიდეს და გაშრობას ხელი შეეწყოს. სიმინდს, ლობიოს და მუხულოს ბევრს თესენ. აქ ხარობს კატაბარდა, *Poenia officinalis* და ჩვეულებრივი სურო.

24 ივლისი. უწერის შემდეგ მდ. რიონზე ზემოთ გავიარეთ ჭიდრო (იქნებ ციდრო?), ბელადომი და გლოლა, სადაც არის ხიდი რიონზე და სადაც, ახლოს, ერთიან მასს ქრიალისი [და ბოყვა და საიდანაც არც ისე შორსაა მთა კედელა. თითქმის პირდაპირ დგას ჭიორა, თავისი მინდვრებით. შემდეგ მივედით ლებში. აქ ბარომეტრი უჩვენებდა 24 ღუიშს. რიონის სათავე აქედან არის ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით. გზა ლებიდან ღუგორში ნიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მალყარისკენ—ჩრდილო-დასავლეთით. ჩვენი გზა აქ საერთოდ მიდიოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით.

თოვლიანი ქედის ძირას; ლებთან დაფამთავრე ჩემი მოგზაურობა მთებში, სტარღუგორის პირდაპირ, [რომელც მდებარეობს] იმავე თოვლიანი შთის ჩრდილოეთის ძირას; იქ მე გასულ წელს ამავე დროს ვიყავი.

25 ივლისს წამოვედით უკან და გამოვეშურეთ ლებიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

3 1/2 საათში გავიარეთ 8 დიდი და პატარა მდინარე და ერთ-ერთ უკანასკნელზე [შეგვხვდა] ეკლესია. გზა ძირითადად მიდიოდა ორ ძალიან მაღალ მთაზე.

26 ივლისს კვლავ შეგვხვდა ტუფიანი წყარო, და შემდეგ მარტიალური, რომელსაც გოგირდის [ლენძლის] სუნი ჰქონდა და დიდი ჩხრიალით გადმოდიოდა. ჩვენ მივედით ქალაში.

27 ივლისს დილით გავემართე ძეგლევის მწვერვალისკენ, სადაც ბარომეტრი იღვა 22 1/2 ღუიშზე.

Hier wachsen *Hypericum orientale*, *Cymbalaria*, *Rhododendron ponticum* und am Schneeberge *Pyrola magna*, *Swertia perennis*, *Pedicularis rosea* 5 Fuß hoch, *Caltha palustris*, *Azalea*, *Ruscus* u. dergl.

Den 28sten Jul. kamen wir nach Oni und Wertetli¹ zurück.

Den 29sten Jul. waren wir wieder in Zeßi.

Den 30sten Jul. Von der Brücke hatten wir auf dem Ritt von drey viertel Stunden in W. und NNW. 2 Bäche, dann in NNW. nach einer Stunde das Fließchen Kitzeaudi² und nach einer viertel Stunde in N. Sardmeli. Von hier 1 Stunde in W. den Fluß Tsordschi und nach drei viertel Stunden Kwantsch-chara.

Den 31sten Jul. Nach einer halben Werst [...] einem kleinen Bach und nach anderthalb W. über das Fließchen Gele. Von demselben wieder anderthalb W. Tola und denn das Fließchen Aski. Wir giengen nach Zeßi zurück.

Den 1sten August. Ich hatte bei Zessi übernachtet und brach des Morgens von da³ auf meinem schon den 18ten Jul. gemachten Wege nach S-chartali auf⁴. Dasselbst ich nach 3 St. ankam⁵. Ich merke noch auf demselben an, daß das Dorf Abralauli nahe am linken Ufer des Rions, an der rechten des daselbst einfallenden Bachs Krichura steht. Ueber Abralauli stehen die Dörfer Gori und Iza höher, südlicher und an dem sich erhebenden Gebürge. Achalsopeli liegt Abralauli gegenüber. Auch Semokrichi und Kwemokrichi stehen am Krichura. Nach 3 Stunden kamen wir bey S-chartali ins Sommerhoflager des Zaars, in welchem sich jezo die ganze zarische Familie befand.

Als ich dem Zaar gegen Abend die Aufwartung machte, zeigte er mir eine gelbe thonigte, mit Glimmer vermischte Erde und einige Stücken Schwefelkies. Beide hatten durch ihren goldfarbenen Glanz Aufmerksamkeit erregt. Der Kies ist in drusiger Form im Kalksteingebürge bey S-chartali nicht selten und macht oft an den Wänden der Klüften martialische Salzschläge.

Den 2-ten und 3-ten August brachte ich, der Ruhe meiner Begleiter und Pferde wegen, im Hoflager zu, schrieb für die Keyserl. Akademie der Wissenschaften einen Bericht, den ich an den rußischen Chargé des Affaires Lwow nach Krzchinwal, wo er mit dem Zaar Heraklius seyn sollte, schickte und erhielt einige Nachrichten zur Kenntniß dieses Landes.

Im Hoflager waren jezo auch der Metropolit Maxim und der Saltchses David, Bruder aus der fürstlichen Familie Abaschisi, deren Vetter Koichosro mit der Tochter des Zaaren Dareschan verlobt war. Der Metro-

¹ und Wertetli < P.

² Kitzeaudi, G.] Kizeardi, P.

³ Ich hatte bei Zessi—Morgens von da, G.] traten wir die Reise von Zeßi, P.
⁴ auf, G.] an, P.

⁵ Dasselbst ich nach 3 St. ankam < P.

აქ იზრდებოდა აღმოსავლური კრაზანა, კიმბალარია, შქერი და ბოგლიან მთაში—*Pyrola magna*, მუღმივი გაბლუარა, 5 ფუტის სიმაღლის ნისკარტა სატილია, დიდბაია, იელი, თავგისარა და მისთ.

28 იელისს დავბრუნდით ონში და ველთეთრში¹.

29 იელისს ვიყავით კვლავ წესში.

30 იელისი. ხიდიდან $\frac{3}{4}$ საათის მგზავრობის შემდეგ დასავლეთისკენ და ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთისკენ ვავიარეთ 2 მდინარე, შემდეგ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით [კიდე] 1 საათში მდინარე კიციუღი (რიციუღი?) და [კვლავ] $\frac{1}{4}$ საათში ჩრდილოეთით სადმელი. აქედან 1 საათის სავალზე დასავლეთით [გავიარეთ] მდინარე ჩორჯი (?) და $\frac{3}{4}$ საათში—ხვანჭკარა.

31 იელისი. ნახევარ ვერსზე პატარა მდინარეზე [გადავედით] და $1\frac{1}{2}$ ვერსის შემდეგ მდ. ლელეზე [გავედით]. აქედან კიდე $1\frac{1}{2}$ ვერსზე იყო ტოლა და შემდეგ მდ. ასკი. ჩვენ დავბრუნდით წესში.

1 აგვისტო. დამე გავითიე წესში და დილით გავედით იქიდან², ჯერ კიდე 18 იელისს გაველილი გზით, სხარტალისკენ. იქ მე მივედი სამ საათში³. მის შესახებ მე აღვნიშნავ კიდე, რომ სოფ. ამბრალაური რიონის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მის შენაკად კრიხულის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს. ამბრალაურს ზემოთ, მაღლა არის სოფლები გორი და იწა უფრო სამხრეთით და ამაღლებულ მთაზე, ახალსოფელი მდებარეობს ამბრალაურის პირდაპირ. ასევე ზემო კრიხი და ქვემო კრიხი არიან კრიხულაზე. 3 საათში მივედით სხარტალში—მეფის საზაფხულო ბანაკში, სადაც ახლა მეფის მთელი ოჯახი იმყოფებოდა.

როცა მე საღამოს ვინახულე მეფე, მან მე მაჩვენა ყვითელი თიხიანი, ქარსნარევი მიწა და რამდენიმე რკინის კოლჩედანის ნაჭერი. ორივე თავისი ოქროსფერი ბრჭყვიალით იპურობდა ყურადღებას. რკინიანი კოლჩედანი დრუხის (მტევნის) ფორმით სხარტალის კირქვიან მთებში არც თუ იშვიათად გვხვდება და ხშირად ხეების კედლებზე სტოვებს მარტიალურ მარილის ნალექს.

2 და 3 აგვისტო, ჩემი გამოცდებისა და ცხენების დასვენების მიზნით, გავატარე სამეფო ბანაკში, საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისათვის დაეწერე რაპორტი, რომელიც მე ვაფუგზავნე ქრცხინვალში რუსეთის საქმეთა რწმუნებულს ლვოვს, სადაც ის უნდა ყოფილიყო მეფე ერეკლესთან ერთად, და შევავაროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად.

სამეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა სალთხუცესი (სახლთხუცესი) დავითი,—თავად ამაშიცნეთა გვარიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, დანიშნული ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. მიტროპოლიტი 3 წლის წინ იყო სანკტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება

¹ და ველთეთრში < პალ.

² დამე—იქიდან, [გ ი უ ლ.] განვაგრძეთ გზა წესიდან, პალ.

³ იქ მე მივედი სამ საათში < პალ.

polit war vor 3 Jahren in St. Petersburg gewesen, um Beystand wider die Unterdrückungen der Türken zu erbitten, den der Zaar auch bald darauf mit dem glücklichsten Erfolge erfahren. Die Eparchie des Metropolitens ist um Kutais, daher er auch Kutateli genannt wird. Beyde Brüder schienen nicht vierzigjährig und vernünftige, wohlthätige Männer zu sein.

Nächst der Familie Abaschisi, die die ansehnlichste dieses Staates ist, ist es die Familie Zulukisi, in deren Distrikt S-chartali liegt, welches zu Radscha gerechnet wird. Er reicht vom linken Ufer des Krichura, an der linken des Rion hinab, bis an den Distrikt Letschkum und Okriba, und enthält 30 Dörfer. Ich habe schon erzählt, daß es der alte Vetter Pata mit dem Radschis Eristaw hielt und bey dessen Fall zum Dadian flohe, darüber ist er Dadians Schwiegervater geworden. Die beyden Brüder Pata und Georgi sind Lieblinge des Zaars Solomon, scheinen aber, ob sie gleich im besten Alter sind, schwach und unentschlossen.

Auch aus der fürstlichen Familie Lordkipanisi¹, die dem Zaar verwandt ist, lernte ich einen etwan 30 jährigen sehr wackern Mann kennen, der ein Vetter des Zaren ist, indem sein Vater und des Zaren Mutter Geschwister waren².

Aus der fürstl. Familie Guriel war der Bischof aus Guriel der in Schamokmed seinen Siz hat und Schamokmedeli genannt wird, am Hofe. Der Zaar stand mit der Familie Guriel in Unterhandlung und hatte von derselben Geißel genommen. Diese Unterhandlung betrieb der Bischof, ein 70 jähriger Greis. Er besuchte mich und sagte mir von Guriel das Folgende: Ausser dem Kloster Schamokmed sind auch Tschumali und Chino ansehnliche Oerter in Guriel. In dieser Provinz wird georgianisch im imeretischen Dialect, gegen Trapezunt zu aber mngrelisch geredet. In Guriel sind viele, theils ansehnliche christliche³ Kirchen, die mehresten aber stehen wüst, weil die Einwohner wegen türkischer Bedrückungen zu einem großen Theil Muhamedaner geworden. Sonst erhielt Guriel Salz aus der Krim, jezo aber litte man daran Noth.

In S-chartali erhielt ich eine Melone, aus Imeretien, 2 engl. Fuß lang und 8 Zoll im größten Durchmesser dik; die Schale war grün, das Fleisch gelb.

Vom Lolio temulento im Brodte wurden alle meine Begleiter mit einem Schwindel, Kopfweh und phantastischen Träumen geplagt.

Den 4ten August. Auch diese Nacht war noch bei S-chartali vergangen⁴. Gegen Mittag trat ich von S-chartali die Reise nach Okriba und tiefer in Imereti an. Der Zaar ließ mich durch die Fürsten David Meschi, Taimuras Lordkipanisi und Nikola Zereteli begleiten; letzterer ist zaarischer Dollmetscher.

¹ Lordkipanisi, corr.] Bardkwenisi, P.

² der ein Vetter des Zaren—Geschwister waren<P.

³ christliche<P.

⁴ auch diese Nacht—vergangen<P.

თურქთა [ჩაგვრის] წინააღმდეგ, რაც მეფეს მალე აღმოუჩინეს და ამას კედელი შედევგიც მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, ჭკვიანი და სალად მოაზროვნე ადამიანები.

აბაშიძეების [გვარის] გვერდით, რომლებიც ყველაზე მალეა ღვინა ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებსაც; მათ მხარეში არის სხარტალი, რომელიც რაჭას ეკუთვნის. ეს [მხარე] რიონის მარცხენა მხარეზე, ქვევით, კრისულის მარცხენა ნაპირიდან აღწევს ლეჩხუმამდე და ოკრიბამდე და მასში შედის 30 სოფელი. მე უკვე ვთქვი, რომ მოხუცი ბიძაშვილი პაატა კავშირში იყო რაჭის ერისთავთან, მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმამრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი, მიუხედავად იმისა რომ საუკეთესო ასაკში არიან, სუსტები და გაუხედავები ჩანან.

აგრეთვე ლორთქიფანიძეთა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიცანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა და-ძმები არიან¹.

გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა, რომელსაც აქვს საჯდომი შამოქმედში და მას ჰქვია შამოქმედელი. მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და მძევლები ჰყავდა მისგან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი. მან მინახულა მე და გურიაზე² მითხრა შემდეგი: შამოქმედის მონასტრის გარდა მნიშვნელოვანი ადგილები გურიაში არის ჯუმალი³ და ხინო. ამ პროვინციაში ლაპარაკობენ ქართულად იმერულ დიალექტზე, ტრაპეზუნდისკენ კი მეგრულად [ლაპარაკობენ]. გურიაში არის ბევრი დიდი ქრისტიანული⁴ ეკლესია, რომელთა უმრავლესობა დანგრეულია, რადგან მოსახლეობა თურქთაგან ტანჯვის გამო უმეტესწილად გამაჰმადიანდა. საერთოდ გურია იღებდა მარილს ყირიმიდან, ახლა კი ამ მხრივ უჭირდა.

სხარტალში მე მივიღე ნესვი იმერეთიდან, 2 ინგლისური ფუტის სიგრძისა და 8 დუიმი სისქისა, ყველაზე დიდ განივკვეთში; ქერქი იყო მწვანე, ხორცი კი ყვითელი.

პურში შერეული ღვარძლისაგან ყველა ჩემ თანმხლებს თავბრუ დაეხვა, თავი ასტივდა და ფანტასტიურ ბოდვაში გადავარდა.

4 აგვისტო. ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ⁵. ნაშუადღევს სხარტალიდან გავემგზავრე ოკრიბაში და იმერეთის სიღრმეში. მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი.

¹ მეფის ბიძაშვილი—და-ძმები არიან < 3 ა ლ.
² გიულდ. აქ ყველგან გურიას ვძახის „გურიელი“.
³ ჯუმათი.
⁴ ქრისტიანული < 3 ა ლ.
⁵ ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ < 3 ა ლ.

Bis Chotewi hatte ich einen schon gereiseten Weg, der, da es bergab gieng, nur eine halbe Stunde kostete. Von Chotewi, an dem Bach, an welchem das Dorf steht, hinauf bis Agara, bey welchem ein kleiner, aber sehr tiefer (3 Faden)¹ See ist, der einige 100 Schritte im Umfang hat², und deswegen nur an den Ufern *Nymphaea lutea* vertritt. In dem Morast um diesen See ist *Betula alnus*, *Rhamnus frangula*, *Lythrum salicaria*, *Alisma plantago*, *Ranunculus lingua*, *Menyanthes trifoliata*, die ich bisher im Kaukasus noch nicht gehabt.

Von Agara noch drey viertel Stunden das Dorf und Kloster Nikor-Ziminda, der Siz des Bischofs Nikor Zimindeli, auf der Höhe des Kalksteingebürgs, von S-chartali in gerader Linie nur 5 Werst in W. Es hat eine aus Werkstücken erbaute Kreuzkirche, 20 Schritte lang und 15³ breit. Die bischöfl. Wohnung ist von Holz erbauet, aber vielleicht das größte und regelmäßigste Gebäude Imeretiens 35 Schritte lang und⁴ 25 Schritte breit. In der Kirche waren viele Georgienritter und andere Heilige mit griechisch beygeschriebenen Namen gehauen, aber nirgends Inschriften. Vor wenig Jahren waren Türken hier, die viel ruinirt und die Kirche ihres Schmucks beraubt haben⁵.

Hier kam ich nach einem 4-wöchentlichen Herumziehen im Distrikt Radscha, aus demselben⁶. Es sind überhaupt 112 Dörfer und Festungen an dem Distrikt Radscha und man kann an 5600 streitbare Manne hiezu rechnen⁷.

Den 5 August 1772. Ich brach heute Morgens von Nikorziminda auf. Der Weg gieng $\frac{1}{2}$ St. nach SW. längst dem jetzt trocknen Flußbette des Baches Cherga⁸. Dieser ist im Frühlinge ein Bäume fortreibender Fluß, der überschwemmt. Sein weniges Wasser verliert sich in den Kluffen des Kalkfelsens völlig, in welchen es mit Geräusch fortläuft und von hier 1 Stunde in NNW. wieder aus dem Felsen hervorbricht. Ich besuche diesen Ort. In einer 200 Schritte breiten, tiefen Kalkfelsen-Kluft floß an 2 Stellen Wasser hervor, aber weit mehr als der verschlungene im Bach hatte. Es sollen mehr Wasser auf gleiche Weise verschwinden. In diesen Höhlen hatte Tropfwasser Salactitzapfen gebildet und mürben weißlichen Tuf in Gestalt einer weißlichen Erde abgesetzt.

In dieser Höhle saß ein Julus, der mir vom Linneischen verschieden scheint. Ich nannte ihn *Julus rupestris*⁹.

¹ 3 Faden <P. ² der einige 100 Schritte im Umfang hat <P. ³ 15, G.] 14, P.

⁴ 35 Schritte lang und <P. ⁵ Vor wenig Jahren—beraubt haben <P.

⁶ ამას გიჟლდენსტრეტის დედანში მოსდევს რაჭის სოფლებისა და ციხეების ჩამოთვლა და ამ მხარის ზოგადი აღწერა, რაც პალასთან გვხვდება შემდეგ; ამიტომ აქ მას არ მოვიყვანო.

⁷ Es sind überhaupt—hiez zu rechnen <P.

⁸ 1772. Ich brach—Cherga, G.] verließen wir Nikor Ziminda früh. Wir folgten dem trocknen Flußbette des Baches Cherga eine halbe Stunde, P.

⁹ *J. bipollicaris*, *pennae anserinae crassitie*; *caput breve, depressum nigrum*; *antennae 5 articulatae, nigrae*; *corpus cylindricum, rigidum, livide nitens, segmentis an-*

ხოტევიმდე მივდიოდით უკვე გავლილი გზით, რომელსაც, რადგან დაღმარებული შართ მიდიოდა, $\frac{1}{2}$ საათს მოვუნდით. ხოტევიდან, მდინარეზე, რომელზეც სოფელი დგას, ზევით [გავიარეთ], აგარამდე, რომლის ახლოსაც პატარა, მაგრამ ძალიან ღრმა (3 საყენი)¹ ტბა არის, რომლის წრეწირიც 100 ნაბიჯს შეადგენს² და რომლის ნაპირზეც მხოლოდ ჭაობის ლოტოსი იზრდებოდა. ჭაობში (?) ამ ტბის გარშემო არის არყის ხე, ხეჭრელი, ცოცხმაგარა, წყლის მრავალძარღვა, ბაია, წყლის სამყურა, რომლებიც მე აქამდე კავკასიაში ვერ არ შემხვედრია.

აგარიდან კიდევ $\frac{3}{4}$ საათის სავალზე იყო სოფელი და მონასტერი ნიკორწმინდა, ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯღოში; [ის მდებარეობს] კირქვიანი ზეთის მწვერვალზე, სხარტალიდან პირდაპირი ხაზით დასავლეთისკენ მხოლოდ 5 ვერსზე. მას აქვს თლილი ქვისაგან ნაშენი გვირგვინის ტიპის ეკლესია, 20 ნაბიჯი სიგრძისა და 15 სიგანისა. ეპისკოპოსის საცხოვრებელი ხისგანაა აშენებული, მაგრამ ის, ალბათ, უდიდესი და ყველაზე წესიერად აგებული შენობაა იმერეთში. მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და³ სიგანე 25 ნაბიჯი. ეკლესიაში ბევრი იყო წმინდა გიორგი და სხვა წმინდანები ამოკვეთილი, ბერძნულად დაწერილი სახელებით, მაგრამ სხვაგან არსად არ იყო წარწერები. ცოტა ხნის წინათ აქ იყვნენ თურქები, რომლებმაც ბევრი რამ დაანგრის და ეკლესია გაძარცვეს⁴.

4 კვირას ვიმოგზაურე რაჭაში, და შემდეგ გავედი აქედან (ან:—აქ მოვედი რაჭაში 4 კვირის მოგზაურობის შემდეგ—გ. გ.). საერთოდ რაჭაში არის 112 სოფელი და ციხე და შეუძლიათ 5600 მეომრის გამოყვანა⁵.

5 აგვისტო 1772 წ. დღეს დილით გავედი ნიკორწმინდიდან. გზა $\frac{1}{2}$ საათი მიდიოდა სამხრეთ-დასავლეთისკენ ამჟამად დაშრალ მდ. ხერგის კალაპოტის გაყოლებით⁶. ეს მდინარე გაზაფხულზე აღიდგება ხოლმე და მოაქვს ხეები. მისი ისედაც ცოტა წყალი ზთლიანად იკარგება კირქვიანი კლდეების ხეობაში, რომელშიც ის ხმაურით მიედინება; აქედან 1 საათში ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით კვლავ გამოდის კლდეებიდან. მე ვინახულე ეს ადგილი. 200 ნაბიჯი სიგანის ღრმა, კირქვიანი კლდეების ხევში ორ ადგილას წყალი ამოდიოდა, მაგრამ გაცილებით მეტი, ვიდრე ჰქონდა ნაკადულს, რომელიც იკარგებოდა. ამგვარადვე უნდა იკარგებოდეს უფრო მეტი წყალი. ამ ღრმულეებში წვეთ-წვეთ ვარდნილობა წყალმა სტალაქტიტები გააკეთა და ფხვიერი მოთეთრო ტუფი დაილექა მოთეთრო მიწის სახით.

ამ გამოქვაბულში იჯდა Julius, რომელიც ლინეისეულისაგან განსხვავებული მეჩვენება. მე მას დავარქე კლდის იულუსი.

¹ 3 საყენი < 3 ალ. ² რომლის წრეწირიც—შეადგენს < 3 ალ. ³ მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და < 3 ალ. ⁴ ცოტა ხნის წინათ—ეკლესია გაძარცვეს < 3 ალ. ⁵ საერთოდ რაჭაში—გამოყვანა < 3 ალ.

⁶ 1772.—გაყოლებით, გ. ი. უ. ლ.] დავტოვეთ ნიკორწმინდა ადრე. ჩვენ $\frac{1}{2}$ საათი მივყვებოდით მდ. ხერგის გაშრალ კალაპოტს, 3 ალ.

nularibus 58, extremitate obtusa; linea fusca spinali continua, punctis nigricantibus, ad latera in singulo segmento solitariis. Pedes breves cursorii, acuminati, utrinque 108, e singulo segmento 2, procedentes, sed segmenta 4 et 5, quae processus 4 brevissimos obtusos, foramen obtegentes emittunt, et 2 ultima pedibus carent.

Es giebt dieser Julus einen sehr flüchtigen, Nase und Augen den Geruch, mit welchem die ganze Höhle angefüllt war.

An der steilen ostlichen Wand dieser Kluft ist neben dem hervorbrechenden Wasser, welches unter dem Namen des Bachs Schaurula zwischen Barenula und Badschi¹ zum Rion fließt, eine Einsiedeley (Udobna) angebracht, in welcher 10 Mönche sich aufhalten².

Rothbuchen, *Buxus sempervirens* und *Prunus lusitanica* sind in dieser Kluft häufig.

Wir kehrten nach dem Ort, wo sich der Cherga verliert, zurück, und hatten von da, nach 1 Stunde in SW., einen See von etlichen hundert Schritten Umfang³, der sehr tief war. Wir ritten noch eine Stunde in W. und immer etwas bergan. Die Oberfläche war Thon. Von hier ging es bergab, gegen den steilen Abfall des Jugi subalpini. Der Kalkfelsen lag hier blos und hatte einen gemachten Weg, der als ein schmaler Steig den Pferden sehr sauer ward. Da es den ganzen Tag geregnet hatte, konnten weder Menschen noch Pferde auf den bloßen Kalkstein an einigen(?) und auf dem Thon an andern Stellen festen Fuß fassen. Weiter hinab hatten wir das Dorf Sugnuri. Es liegt von Nikor Ziminda in gerader Linie in SW. etwan 10 Werst, unser Weg aber war wenigstens 18 Werst.

Die Höhe des Jugi ist unbewohnt, und über derselben gehen verschiedene Wege aus Radscha nach Imereti; noch einige Werste westlicher von unserem gemachten Wege gehet ein noch steilerer Weg über dem Berg Ziminda Georgi genannt, auf dem eine berühmte, wüste Kirche stehet; der dritte Weg gehet ostlicher von S-chartali, nach dem Dorfe Muchura und der Festung Schaupawari; der vierte ist noch ostlicher von Tschkmeri nach Sazeretlo und dieser ist der beste, indem sich hier das Gebürge sanft zur Kwirila senket⁴.

Die Höhe wird von ungeheuren Buchenwaldung bedeckt; auf unsern Wege aber hatten wir vorzüglich *Fagus castanea*, *Azalea pontica* und *Rhododendron caucasicum* (Flora ross. 1 t. 31), die ich hier zuerst sahe, *Vaccinium arctostaphylos* und *Betula alnus*.

Den 6 August. An diesem Tage erholten sich Menschen und Pferde von der gestrigen sehr grossen Abmattung, in Sugnuri. Dies ist ein Dorf des Distriktes Okriba, der sich an der Südseite des Jugi subalpini erstreckt⁵.

Den 7ten August. Diese Nacht war noch in Sugnuri vergangen⁶. Von Sugnuri hatten wir nach dreyviertel Stunden die Festung Sazeri am Tsch-

¹ zwischen Bar. und Badschi < P. ² sich aufhalten, G.] waren, P. ³ Umfang < P.

⁴ Die Höhe des Jugi—zur Kwirila senket, G.] Es gehen mehrere Wege über dieses Gebürge nach Muchura und der Festung Schaupawari, nach Sazeretlo, u. a. m. einer geht über den steilen Berg, der nach einer wüsten Kirche Ziminda Georgi heißt, P.

⁵ Den 6 August—erstreckt, G.] Sugnuri, wo wir den 6-ten August blieben, liegt schon im Distrikt Okriba, P. გიულდუშტედტის დედანში ამას მონდევს ოკრიბის სოფლებისა და საზღვრების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შეზღვევა გვ. 401-ზე.

⁶ Diese Nacht war noch in Sugnuri vergangen < P.

ეს Julus-ი უშვებს ძალიან შქროლავ, ცხვირის და თვალის გამალიზინგ-
 პელ სუნს, რომლითაც საესეა მთელი გამოქვაბული.

ამ ხეობის აღმოსავლეთ ციცაბო კედელზე, აქ გამომდინარე წყალზე, რომელიც მდ. შარულას¹ სახელით მიედინება რიონისკენ ბარენულასა და ბაჯს შორის², არის განდგილითა სადგომი (უდაბნო), რომელშიც 10 ბერი ცხოვრობს.

წითელი წიფელი, გზა და ტყემალი ბევრია ამ ხევში.

ჩვენ დაებრუნდით უკან იმ ადგილამდე, სადაც ხერგა იკარგება და იქიდან 1 საათში სამხრეთ-დასავლეთით მივედით ტბასთან, რომლის წრეწირიც რამდენიმე 100 ნაბიჯს უდრის და ძალიან ღრმა არის. ჩვენ კიდევ 1 საათი მივედილით დასავლეთისკენ და სულ აღმართ. ზედაპირი იყო თიხა. აქედან გზა დაეშვა ალპური ქედის ციცაბო ფერდის პირდაპირ. კირქვის კლდე აქ ტიტველი იყო და მასზე გადიოდა აქ გაყვანილი გზა, რომელიც ვიწრო ბილიქს წარმოადგენდა და ცხენებისთვის ძნელსავალი იყო. რადგან მთელი დღე წვიმადა, არც ხალხს და არც ცხენებს არ შეეძლოთ ფეხი მტკიცედ მოეკიდებინათ ზოგ ადგილას ტიტველ კირქვაზე და ზოგანაც თიხაზე. შემდეგ ქვევით გავიარეთ სოფ. ძუყნური. ის მდებარეობს ნიკორწმინდიდან პირდაპირი ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისკენ დაახლოებით 10 ვერსზე, ჩვენი გზა კი შეადგენდა სულ ცოტა 18 ვერსს.

ქედის თხემი დაუსახლებელია და მასზე გადის სხვადასხვა გზა რაჭიდან იმერეთისკენ; ჩვენ მიერ გავლილი გზიდან კიდევ რამდენიმე ვერსზე დასავლეთით გადის უფრო ციცაბო გზა მთაზე, რომელსაც წმინდა გიორგი ეწოდება; მასზე დგას ცნობილი, დანგრეული ეკლესია; მესამე გზა მიდის სხარტალიდან აღმოსავლეთისკენ სოფ. მუხურასა და ციხე შაუპოვარისკენ; მეოთხე არის კიდევ უფრო აღმოსავლეთით შქმერიდან საწერეთლოსკენ და ეს არის საუკეთესო, რადგან აქ მთა ყვირილამდე ძალიან დამრეცად ეშვება³.

თხემი დაფარულია წიფელის უღრანი ტყით; გზაზე კი ჩვენ უმეტესად გვხვდებოდა წაბლა წიფელი, იელი და დეკა, რაც აქ პირველად ვნახე, კავკასიური მოცივი და არყის ხე.

6 აგვისტო. დღეს ხალხმა და ცხენებმა დაისვენეს ძუყნურში გუშინდელი დიდი მოქანცვის შემდეგ. ეს არის ოკრიბის სოფელი, რომელიც გადაჭი მულია ალპური ქედის სამხრეთ მხარეზე⁴.

7 აგვისტო. ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ⁵ ძუყნურიდან 2/4 საათში გავიარეთ ციხე საწირე მდ. ჭალაზე. ის ეკუთვნის თავად ხეიძეს, და აქვს სწორ-

¹ შარულა.

² ბარენულასა და ბაჯს შორის < პ ა ლ.

³ ქედის თხემი — დამრეცად ეშვება, გ ი უ ლ.] ამ მთაზე გადის რამდენიმე გზა მუხურასკენ და ციხე შაუპოვარისკენ, საწერეთლოსკენ და ა. შ. ერთ-ერთი მიდის ციცაბო მთაზე, რომელსაც დანგრეული ეკლესიის მიხედვით ჰქვია წმინდა გიორგის (მთა), პ ა ლ.

⁴ 6. აგვისტო — მხარეზე, გ ი უ ლ.] სუგნური [ძუყნური] სადაც ჩვენ 6 აგვისტოს დავრჩით, მდებარეობს ოკრიბის მხარეში, პ ა ლ.

⁵ ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ < პ ა ლ.

la. Sie gehört der fürstl. Familie Cheidsi und hat durch eine Ringmauer die Form eines Vierecks, jede Seite ist 50 Schritte lang und in jeder Ecke ein Schiethurm. Sie liegt zwischen den Submontanis, Ebene und ein[em] Gebüsch². Hier ritten wir durch den 30 Schritte breiten, 2 Fuß tief.³, trägen, trüben Tschala, der in Rion unter Kutais sich ergießt⁴, 8 Werst unter seinem Ursprunge. An seinem linken Ufer hinab hatten wir nach 1 Stunde das Dorf Chresili. Dasselbst wir Halte machten⁵. Dieser Ort ist hier wegen eines vor 10 Jahren, zwischen den Türken und dem Zaar Solomon gelieferten Treffens berühmt.

Nach dem wir hier Mittag gehalten⁶, ritten wir von hier noch zweymahl durch den Tschala und entfernten uns von dessen Westseite⁷. Nach 1 Stunde von Chresili hatten wir das Dorf Zichia an einem kleinen Bach, neben einer wüsten Festung.

Nach wieder einer Stunde kamen wir in NN-Westlicher Richtung nach Antoria an dem großen Bache Gwawana. Es wird von 50 judischen Familien, die vor einigen Jahren aus mehrern Dörfern, in welchen sie zerstreut wohnten, hier zusammengebracht wurden, bewohnt. Sie wohnen in Hütten von Strauch geflochten mit Gomisstroh bedeckt, in engen Gassen, welches auffällt, da sonst die Georgianer in Okriba gern weit auseinander und im Gebüsch zerstreuet wohnen. Es ist in Antoria alle Freytag Markt.

Von diesem Dorf kamen wir heute noch nach $\frac{1}{2}$ St. nach NW⁸ dem 3 Werst entfernten Dorfe Gurna. Dasselbst wir Halte machten⁹.

In der südlichen und niedrigern Gegend von Radscha und hier ist Diospyros lotus georg. Churma in Obstgärten häufig und von Größe der Birnbäume. Nicht weniger häufig sind Wallnüsse, Feigen, Kirschen, Pflaumen, Aepfel, Birnen, Quitten und Pfirsichen. In den Weingärten stehen türkische Bohnen neben den Reben, und Flaschenkürbiße klettern an demselben und umschlingen sie.

Bienen sind überhaupt im Distrikt Okriba häufig. Die Stöcke sind ausgeholte Klötze, 3 Fuß lang, 1 Fuß weit. Man stellt sie ohne Nachsicht und Reinigung in den Weingärten. Ich kaufte einen Stock für 50 Kop., fand aber den Honig von Azalea schwarzbraun, von bitterhaften Geschmack und für mich ungenießbar. Gegenwärtig blühet Lamium album, Leonurus cardiaca, Polygonum persicaria, Arctium (Lappa)—aus welcher die Bienen Honig sammelten.

¹ Ringmauer, G.] Mauer, P.

² sie liegt zwischen—Gebüsch<P.

³ 2 Fuß tief. <P.

⁴ der in Rion unter Kutais sich ergießt<P.

⁵ Dasselbst wir Halte machten<P.

⁶ Nachdem wir hier Mittag gehalten<P.

⁷ Westseite, G.] linken Ufer, P.

⁸ $\frac{1}{2}$ St. nach NW<P.

⁹ Gurna. Dasselbst wir Halte machten, G.] Gema. P.

კუთხა გალავანი, ყოველი მზრიდან 50 ნაბიჯის სიგრძისა და ყოველ კუთხეში კოშკით. ის მდებარეობს მთის ძირსა, დაბლობსა და ჯაგნარს შორის¹. ჩვენ გავიარეთ 30 ნაბიჯი სივანის და 2 ფუტი სიღრმის² მღორე, ამღვრეული ჰალა, რომელიც რიონს ერთვის ქუთაისს ქვემოთ³. 8 ვერსზე ქვემოთ მისი სათავედან, მის მარცხენა ნაპირზე, ქვემოთ 1 საათის სავალზე გავიარეთ სოფ. ხრესილი. აქ ჩვენ შეგჩერდით⁴. ეს ადგილი განთქმულია 10 წლის წინათ მომხდარი ბრძოლით თურქებსა და სოლომონ მეფეს შორის.

სადილის შემდეგ⁵ აქედან კიდევ ორჯერ გავედით ჰალაზე და დავეშორდით მის დასავლეთ⁶ ნაპირს. ხრესილიდან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარეზე მდებარე სოფელი ციხია, დანგრეული ციხის ახლოს.

კიდევ ერთი საათის შემდეგ, ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით ანტორიაში, რომელიც მდებარეობს დიდ მდინარე გვანაზე. ის დასახლებულია 50 ებრაული ოჯახით, რომლებიც აქ ერთად გადმოასახლეს რამდენიმე წლის წინათ სხვადასხვა სოფლებიდან, რომლებშიც ისინი გაფანტული ცხოვრობდნენ დაწული წნელის ქოხებში (რომლებიც გადახურულია ღომის ლერწმით), ვიწრო ქუჩებში, რაც თვალში ეცემა აღამიანს, იმიტომ რომ ოკრიბაში ქართველები ერთმანეთისაგან საკმაოდ მოშორებით და (ჯაგნარში) გაბნეულად ცხოვრობენ. ანტორიაში ყველა პარასკევს ბაზრობა იცის.

დღესვე $\frac{1}{2}$ საათში⁷ მივედით სოფელ გურნაში, რომელიც ამ სოფლიდან ჩრდილო-დასავლეთით⁸ მდებარეობს 3 ვერსის მოშორებით. აქ ჩვენ შეგჩერდით⁹.

რაჭის სამხრეთის და უფრო დაბალ მიდამოებში და აქ ხარობს *Diospyros lotus* ქართულად ხურმა, რომელიც ხშირია ხილის ბაღებში და სიდიდით მსხლის ხის ოდენაა. არა ნაკლებ ხშირია კაკალი, ლეღვი, ალუბალი, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი, კომში და ატამი. ვენახებში ვაზის ვეგრდით იზრდება ლობიო და მასზე შემოხვეულია გოგრა.

საერთოდ ოკრიბაში ფუტკარი ბევრია. სკა წარმოადგენს 3 ფუტი სიგრძისა და 1 ფუტი სივანის გამოფულურულ მორს. მას სდგამენ ვენახებში ყოველივე მოვლისა და გაწმენდის გარეშე. მე ვიყიდე ერთი სკა (?) 50 კაპიკად, მაგრამ თაფლი იელისგან იყო მუქი ყავისფერი, მომწარო გემოსი და მე ვერ შევქაშე. ამჟამად ყვაოდა ჯინჰრის-ღედა, შავბალახა, ბოსტნის წალი-კა და ოროვანდი, რომლიდანაც ფუტკრები თაფლს იღებდნენ.

1 ის მდებარეობს—შორის < პ ა ლ.
 2 ორი ფუტი სიღრმის < პ ა ლ.
 3 რომელიც რიონს—ქვემოთ < პ ა ლ.
 4 აქ ჩვენ შეგჩერდით < პ ა ლ.
 5 სადილის შემდეგ < პ ა ლ.
 6 დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარცხენა, პ ა ლ.
 7 $\frac{1}{2}$ საათში < პ ა ლ.
 8 ჩრდილო-დასავლეთით < პ ა ლ.
 9 აქ ჩვენ შეგჩერდით < პ ა ლ.

Den 8-ten August. Von Gurna ritten wir 2 Stunden in W. durch das Dorf Dschwarisa und kamen nach Odschola. Dasselbst wir Halte machten¹.

Von hier sieht man die Festung Tgnorisa in etwa 12 W. nördlicher Entfernung² am Fluße Lechadari, der aus dem Nebengebürge (Jugum subalpinum) dem Tschala zur rechten parallel fließt und 3 Stunden über Kutais in die linke des Rion fällt. Er macht die Gränze zwischen Okriba und Letschkum³. Von Odschola in SW. sieht man die etwa 3 Stunden entfernte Kirche von Gelati; von da bis Kutais nur noch anderthalb Stunden sind.

Den 9-ten August hatten in Odschola übernachtet und brachten des Mittags von da auf und⁴ ritten von Odschola in SW. und hatten nach 2 $\frac{1}{2}$ ⁵ Stunden das Dorf Sarati am linken Ufer des Rion. Vorher hatten wir einen Bach des Tschala in einer Kluft, in welcher er aus dem Gebürge in die Ebene gelangt. Der Weg gieng noch immer auf dem niedrigen, sich gegen die Ebene senkenden Gebürge.

Clathrus cancellatus kam mir heute zuerst vor.

Pteris aquilina L. Cincinalis, Gled. bedeckt das sich senkende Gebürge in ganz Okriba und ist im ganzen Kaukasus nirgends so häufig als hier. Es unterdrückt oft den Gomi (Panicum Ital.) und die Hirse und muß mit Fleiß ausgewietet^{6a} werden.

Panicum viride, filiforme und crus-galli sind hier alle häufig und sehr hoch, auch Juncus vulgaris ist häufig und überhaupt sind Pflanzen des mittlern Europa, die Schatten und feuchten Boden lieben, gemein.

Man hält hier kleine Boote aus ausgehöhlten Bäumen, mit den man über dem Rion fährt, der hier in SSW. sein[en] Lauf hat, welche Direktion er sich der Aufnahme des Flusses Ladschanuri scheint angenommen zu haben, nachdem er von der Mündung des Flusses Aski bis dahin nach W. geflossen ist⁶.

Den 10-ten August. Wir hatten in Sarati übernachtet⁷. Sehr starken Regens wegen verließen wir Sarati erst Nachmittag. Wir folgten dem Ufer des Rion in SW. 2 Stunden hinab und hatten die Dörfer Rioni und Noga, und passirten⁸ auch 6 ansehnliche, aus O. laufende Rionbäche. Nun hatten wir weiter am Fluß hinab eine halbe Stunde einen schmalen Weg, auf dem sich steil gegen den Fluß senkenden Fuß des Kalkfelsengebürgs und denn

¹ Dasselbst wir Halte machten < P.

² etwa 12 W. nördlicher Entfernung, P.] N. 2 Stunden weit, G.

³ ამას მოხდევს ლეჩხუმის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შემდეგაა, გვ. 401-ზე.

⁴ hatten in Odschola—von da auf und < P.

⁵ 2 $\frac{1}{2}$, G.] anderthalb, P. ^{6a} ხომ არ არის ausgejätet (გ. o. ausgejätet)?

⁶ Man hält hier—geflos sein ist, G.] Man hatte hier im Gebrauch, den Rion auf Booten von ausgehöhlten Bäumen zu passiren. Dieser Fluß läuft von der Aufnahme des Dschedscho bis zum Aski in WSW. und vom Aski in SW., P.

⁷ Wir hatten in Sarati übernachtet < P.

⁸ und passirten < P.

8 აგვისტო. გურნიდან 2 საათი მივდიოდით დასავლეთით, გავიარეთ სოფ. ჯგარისა და მივედით ოჯოლაში. აქ გავჩერდით¹.

აქედან ციხე დღნორისა ჩანს დაახლოებით 12 ვერსზე ჩრდილოეთით² მდ. ლეხადარზე³; რომელიც გვერდითი ქედიდან გამოდის, მიედინება ქალის მარჯვენა მხარეზე, მის პარალელურად და 3 საათის სავალზე ქუთაისს ზემოთ ერთვის რიონს მარცხენა მხრიდან. ის შეადგენს საზღვარს ოკრიბასა და ლიჩხუშს შორის. ოჯოლიდან სამხრეთ-დასავლეთით ჩანს 3 საათის სავალზე მოშორებული გელათის ეკლესია; იქიდან ქუთაისამდე არის მხოლოდ 1 1/2 საათის გზა.

9 აგვისტოს ღამე გავათიეთ ოჯოლაში და გავედით იქიდან დღისით⁴; ოჯოლიდან გავემართეთ სამხრეთ-დასავლეთით და 2 1/2 საათში⁵ ვიყავით რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ზარათში. მანამდე ჩვენ გავიარეთ ქალის შენაკადი ერთ ხევში, რომლითაც ის მთიდან დაბლობზე გამოდის. გზა ისევ და ისევ მიდიოდა დაბალ, დაბლობისკენ დაშვებულ მთაზე.

Clathrus cancellatus ღღეს პირველად შემხვდა.

Pteris aquilina L. *Cincilis*, Gled. ფარავს დაქანებულ ქედს მთელ ოკრიბაში, და მთელ კავკასიაში არსად ისე ხშირი არ არის, როგორც აქ. ის ხშირად ჩაგრავს ღომსა და შვრიას და ამიტომ გულმოდგინედ უნდა გაიმარგლოს.

Panicum viride, *filiforme* და ბურჩხა—ყველა ეს ხშირია აქ და ძალიან მაღალი, აგრეთვე ჭილიც ბევრია და, საერთოდ, გავრცელებულია შუა ევროპის მცენარეები, რომლებსაც უყვართ ჩრდილი და ნესტიანი ნიადაგი.

აქ აქვთ ამოფუღურული ხეებისგან დამზადებული ნაევები, რომლებითაც გადადიან რიონზე; ის აქ სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ მიედინება; ეს მიმართულება მას აქვს ალბათ მდ. ლაჯანურის შეერთებამდე; შემდეგ ის მდ. ასკის შესართავიდან იმ ადგილამდე დასავლეთისკენ მიედინება⁶.

10 აგვისტო. ღამე გავათიეთ ზარათში⁷. მაგარი წვიმის გამო მხოლოდ ნასადილევს დავტოვეთ ზარათი. ჩვენ მივღვედით რიონის ნაპირს სამხრეთ-დასავლეთისკენ, [გვიარეთ] 2 საათი ქვევით და გავიარეთ სოფლები რიონი, ნოლა და 6 მოზრდილი, აღმოსავლეთიდან მომდინარე რიონის შენაკადი. შემდეგ, ქვევით მდინარეზე, 1/2 საათში გავიარეთ ვიწრო ბილიკი, მდინარეზე ციკაბოდ დაშვებულ კირქვიანი მთის ძირას და მერე დანგრეული მონასტერი მწვანე ყვავილა; აქ გავედით დაბლობში, რომელიც ჰყოფს გვერდით ქედს მთისწინეთიდან. ამ დაბლობში, მხოლოდ 1 ვერსზე⁸ მონასტრის ქვემოთ,

¹ აქ გავჩერდით < 3 ალ.
² დაახლოებით—ჩრდილოეთით, 3 ალ.] ჩრდილოეთით 2 საათის სავალზე, გ ი უ ლ.
³ ალბათ, ლაზიდარი.
⁴ ღამე გავათიეთ—ღღისით < 3 ალ.
⁵ 2 1/2 საათში, გ ი უ ლ.] საათნახევარში, 3 ალ.
⁶ აქ აქვთ—მიედინება, გ ი უ ლ.] აქ ჩვეულებად აქვთ გადაცურონ რიონი ამოფუღურული ხეებისგან დამზადებული ნაევებით. ეს მდინარე ჯეჯოს შეერთებიდან ასკამდე მიედინება დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით და ასკიდან—სამხრეთ-დასავლეთისკენ, 3 ალ.
⁷ ღამე გავათიეთ ზარათში < 3 ალ.
⁸ 1 ვერსზე, 3 ალ.] 1/4 საათის სავალზე ნაკლებ. გ ი უ ლ.

das wüste Kloster Zwane Kwawila; hier erreichten wir die Ebene, welche das Nebengebürge (Jugum subalpinum) vom Vorgebürge (jugum promontoriale) scheidet. In dieser Ebene, nur etwan 1 Werst¹ unter dem Kloster, steht die Imeretische Hauptstadt Kutais, wo wir übernachteten. Ich kam in ein im vorigen Winter von dem rußischen Obersten Alexei Andreewitsch² Wolkow bewohntes und von ihm mit Thüren, Fenstern, Kaminen u. s. w. versehenes Haus.

Den 11-ten^{3a} August. Ich sahe mich heute in Kutais um. Neben dieser dringt der Rion aus dem iugo subalpino calcareo in die Ebene; in einer kleiner Krümmung ist sein Gang unter der Stadt von NO. nach SW². Die mit Mauern umgebene Stadt liegt an dem nordwestl. Ufer des Rions, auf der Höhe und an der schief liegenden Fläche desselben, die an 30 Faden hoch ist. Das Flußbette des Rions ist hier ein weißer, fester, glatter Kalkstein, der sich am nordwestl. Ufer an 30 Faden erhebt. An dem Südostl. Ufer aber nur einige Fuß hervorsteht und hierauf in die weite Ebene sich verliert. Das hohe Ufer ist mit Ton und Gestrauch bedeckt. Aus Nordwest fließt ein kleiner Bach ins nordwestl. Ufer des Rions, der Rua genant wird, und an dem Winkel, den dieser Bach mit dem Rion macht, ist Kutais gelegen⁴. Die Stadt ist mit einer Ringmauer umgeben gewesen, die aus 3 Seite[n] bestehet, deren eine dem Ufer des Rions auf der Höhe parallel läuft und deren Enden mit Mauern, die zum Rion sich senken und an dessen Wasser anstossen, verbunden werden⁵. Jede ist an 500 Schritte lang, so auch das von ihn[en] eingeschlossene Ufer des Rions. In den westl. auf der Höhe ist ein grosses Tor und niedriger näher zum Ufer des Rions ein[e] zweite kleine Thüre⁶. Innerhalb dieser Mauer sind die Ueberbleibsel der steinernen Wohnungen der Einwohner, und in dem nordöstlichen Winkel derselben ist die Citadelle gewesen, mit hohen und dicken Ringmauer in Vierecke eingeschlossen⁷, von 100 Schritten in Durchmesser. Mitten in der Festung stand ehemed eine georgianische christliche Kirche, an deren statt die Türken eine Metsched erbauet haben, deren noch stehende Mauer ein

¹ etwan 1 Werst, P.] 1 kleiner $\frac{1}{4}$ St., G.

² Alexei Andreewitsch <P.

^{3a} 11ten G.] 11ten und 12, P.

³ Ich sahe mich heute—NO. nach SW. <P.

⁴ Die mit Mauern—ist Kutais gelegen, G.] Kutais steht am rechten Ufer des Rion auf dem schrägen Abfall der Höhe gegen den Fluß, in einem Winkel vom Einfall des Bachs Rua, P.

⁵ Die Stadt ist mit—verbunden werden <P.

⁶ Jede ist an 500—kleine Tür, G.] Sie hat auch an der Flußseite eine Mauer, die einen Plaz von 500 Schritten im Quadrat umgab, aber jezo verfallen ist. In dieser Mauer war ein großes Thor und eine Pforte, P.

⁷ Innerhalb dieser Mauer—eingeschlossen, G.] Auf dem eingeschlossenen Plaze sind Ueberbleibsel steinerner Wohnungen, und in einer Ecke war die Citadelle, als ein Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, mit einer sehr dicken Mauer, P.

მდებარეობს იმერეთის დედაქალაქი ქუთაისი, სადაც ჩვენ ღამე გავათიეთ. მე მივედი იმ სახლში, რომელშიც გასულ ზამთარს იდგა რუსი პოლკოვნიკი ალექსეი ანდრეისძე¹ ვოლკოვი და რომელსაც მან შეაბა კარები, ფანჯრები, [გააკეთებინა] ბუხარი და ა. შ.

11 აგვისტო². დღეს მე³ დავათვალიერე ქუთაისი. მის გვერდით რიონი გამოდის კირქვიანი გვერდითი ქედიდან დაბლობზე, ქალაქის ქვემოთ აკეთებს პატარა მუხლს [და ჩმედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ⁴. კედლებით გარშემორტყმული ქალაქი მდებარეობს რიონის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირზე, მალობზე და მის დაქანებულ ვაკეზე, რომელიც (?) 30 საფენი სიმაღლისაა. რიონის ქალაპოტი აქ არის თეთრი, მაგარი, ბრტყელი კირქვა, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირისკენ 30 საფენამდე მალდდება. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე კი რამდენიმე ფუტს აღწევს და აქედან ვრცელ დაბლობში იკარგება. მაღალი ნაპირი დაფარულია თიხით და ბუჩქნარით. ჩრდილო-დასავლეთიდან რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩაედინება პატარა მდინარე, რომელსაც ჰქვია რუა, და იმ მუხლში, [რომელსაც ეს მდინარე ჰქმნის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი⁵. ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3 მხარისგან, რომელთაგან ერთი ძვეს მალობზე, რიონის ნაპირის პარალელურად, ხოლო მისი (ამ კედლის) ბოლოები უფროდები იმ კედლებს, რომლებიც რიონისკენ ეშვებიან და [რომელთაც] წყალი ეხეთქება⁶. თითოეული (კედელი—გ. გ.) არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მალობზე არის დიდი კარი და უფრო დაბლა რიონის ნაპირისკენ—მეორე, უფრო პატარა კარი⁷. ამ კედლის შიგნით არის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა⁸. ციხის შუაში ძველად იდგა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის მაგივრად თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ქმნიან. კარიბჭის თავზე, ჩრდილოეთის კედელში, თათრული წარწერაა ქვაში ამოკვეთილი.

¹ ალექსეი ანდრეისძე < პალ.

² 11 აგვისტო. გ. ი. უ. ლ.] 11 და 12 აგვისტოს, პალ.

³ დღეს მე დავათვალიერე—სამხრეთ-დასავლეთისკენ < პალ.

⁴ კედლებით გარშემორტყმული—ქუთაისი, გ. ი. უ. ლ.] ქუთაისი მდებარეობს რიონის მარჯვენა ნაპირზე, მდინარისკენ დაშვებულ მაღლობის დაქანებულ კალთაზე, იმ მუხლთან, სადაც რიონს ერთვის მდინარე რუა, პალ.

⁵ ქალაქი გარშემორტყმული იყო—ფხეთქება < პალ.

⁶ თითოეული—კარი, გ. ი. უ. ლ.] მას მდინარის მხარესაც აქვს კედელი, რომელიც 500 ნაბიჯის სიგრძის გვერდების მქონე კვადრატულ ადგილს მოიცავს, მაგრამ ახლა დანგრეულია. ამ კედელში იყო დიდი კარი და ბჭე, პალ.

⁷ ამ კედლის—განივკვეთისა, გ. ი. უ. ლ.] გარშემოვლებულ ადგილზე არის ქვიტკირის სახლების ნანგრევები, და ერთ კუთხეში ციხე-კოშკი (ციტადელი), სწორკუთხა 100 ნაბიჯის სიგრძის განივკვეთისა, ძალიან სქელი კედლით, პალ.

Viereck bildet. Ueber der Thüre in der nordlichen Mauer ist eine tatarische Inschrift in Stein gehauen¹.

Innerhalb der Ringmauer der Stadt, über der westl. Mauer der Citadelle² steht eine georgianisch-christliche Kirche verwüstet, die an Größe der in Mzcheta gleicht, nemlich 45 Schritte lang, wovon der Sacristey 15 gehören, die ein Amphitheater vorstellt³ und 30 Schritt breit ist. Innerhalb der Hauptmauer ist sie 20 Schritte breit, aber in der Mitte derselben sind sie noch oval an 5 Schritt an jeder Seite gerückt⁴, dadurch die Kirche kreuzförmig wird. In diesen Ausrückungen sind kleine Eingänge und an diese, noch 10 Schritte weiter, Vorhöfe gemauert, dergleichen sich auch vor dem westlichen Haupteingange befinden. Neben jeder langen Seitenmauer sind 5 Pfeiler, von 3 Faden im Umfange, die wohl das Gewölbe getragen haben. Von den Pfeilern steht noch der untere Teil, das Dach aber ist völlig eingefallen. Die 6 Faden hohen Mauern sind von Ziegeln und Flußsteinen aufgeführt und aussen und innen mit gehauenen grauen Sandsteinen bekleidet. Um die Hauptthüre sind einige Kreuze sauber in Stein gehauen, in der Kirche aber weder Bilder noch Inschriften.

In dieser Kirche liegen Stücke von zwey Marmorsäulen. Der Marmor ist im Bruch glimmerig, grün und weiß schattirt mit faustgroßen schwarzen Nieren; eine nicht gemeine Mischung. Neben der Kirche steht ein kleiner Glockenthurm. Die Türken sollen, als sie die Stadt eroberten, diese Kirche zerstöhret haben. Als der Graf Totleben Kutais den 6ten August 1770 von Türken durch Sturm entriß, und sie dem Zaaren Solomon wieder gab, ließ der Zaar alle Mauern, besonders die Festung völlig umwerfen. Die Türken besaßen Kutais an 120 Jahre, wovon noch jezo alles wüst ist. An der Nord- und auch Westseite der Mauer, siehet man Ueberbleibsel einer Vorstadt mit den Spuren zweyer Kirchen. Von der Hauptkirche siehet man die an 9 Werste entfernte Kirche des Klosters Gelati in O.

Etwan 100 Schritte von der westlichen Mauer am Ufer, ist eine Badstube von etwan 20 Schritten im Durchmesser. Unter dieser ist eine Brücke über den Rion, 80 Schritte lang, 8 Schritte breit. An jedem Ufer sind zwey Gewölbe, die 25 Schritte in den Fluß reichen, und durch eine 30 Schritte lange hölzerne Brücke verbunden sind. Auch auf der Ebene am linken Flußufer ist eine Vorstadt gewesen, von der noch 6 kleine steinerne Kirchen, an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber⁵, stehen. Die erste ostliche Kirche stehet dichte am Ufer des Rions, der Haupt-

¹ გიულდენშტედტს დედამში აქვს ეს თათრული წარწერა გადმოხატული.

² über der westl. Mauer der Citadelle<P.

³ die ein Amphitheater vorstellt<P.

⁴ Innerhalb der Hauptmauer—*an jeder Seite gerückt, G.] An jeder Seite ist sie 5 Schritt oval ausgerückt, P.*

⁵ an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber<P.

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ¹, დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიღიღით მცხეთის ეკლესიის ტოლია, სახელდობრ 45 ნაბიჯის სიგრძისა (საიდანაც 15 ნაბიჯი უჭირავს სამკვეთლო-სალაროს², რომელსაც ამფითეატრის სახე აქვს³, და 30 ნაბიჯი სიგანისა. მთავარი კედლის შიგნით ის არის 20 ნაბიჯი სიგანისა, ხოლო შუაში ოვალურია და 5 ნაბიჯითაა შეწყველილი ყოველ მხარეს⁴, ამით ეკლესიას ჯვარის ფორმა აქვს. ამ გამოწვეულ ადგილებში არის პატარა შესასვლელები და ამათთან, კიდევ 10 ნაბიჯის მოშორებით კარაბჭეებია ამოყვანილი, რომელთა მსგავსიც დასავლეთის კარის წინაც არის. ყოველი გრძელი გვერდის კედელთან არის 5 სვეტი, 3 საყენის წრეწირისა, რომლებსაც ალბათ თალი ეჭირათ. სვეტებისაგან მხოლოდ ქვედა ნაწილებილა დგას, სახურავი-მთლიანად ჩამოქცეულია. 6 საყენის მიმალის კედლები ნაშენია აგურით და რიყის ქვით, ხოლო გარედან და შიგნიდან მათ თლილი ქვის პერანგი აქვთ. მთავარი კარის გარშემო არის რამდენიმე, ქვაში სუფთად ამოკვეთილი, ჯვარი; ეკლესიაში კი არც სურათებია და არც წარწერები.

ამ ეკლესიაში დევს ორი მარმარილოს სვეტის ნაშთი. მარმარილო ვადატეხის ადგილას არის ბრჭყვიალა, მომწვანო და მოთეთრო ელფერით და მუშტის-ოდენა შავი ლაქებით; ეს არ არის ჩვეულებრივი ნარევი. ეკლესიის შახლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრეს, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს. როცა გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოკლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი, განსაკუთრებით კი ციხე, მთლიანად დააქცევინა. თურქები ქუთაისში ისხდნენ 120 წელი, რის გამო ახლაც ყველაფერი დანგრეულია. კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით. მთავარი ეკლესიიდან 9 ვერსის მოშორებით აღმოსავლეთით ჩანს გელათის მონასტერი.

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი. ორივე ნაპირზე არის 2 თალი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი, რომლის 6 პატარა ქვიტკარის ეკლესია დგას (რიონის სამხრეთ მხარეზე, ქუთაისის ციხის პირდაპირ⁵). პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლ-

¹ კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ < პ ა ლ.

² აქ გიულდენშტედტი „საკურთხეველს“ უნდა გულისხმობდეს.

³ რომელსაც—აქვს < პ ა ლ.

⁴ მთავარი კედლის შიგნით—მხარეს, გ ი უ ლ.] ყოველ მხარეს ის ოვალურადაა შეწყველილი 5 ნაბიჯზე, პ ა ლ.

⁵ რიონის სამხრეთ—პირდაპირ < პ ა ლ.

kirche der Festung gegenüber; die vier folgenden stehen in ein[ig?]e
nige 100 Schritte unter sich und vom Ufer des Rions abstehend. Die
die die letzte und westlichste ist, stehet wieder dichte am Ufer des Rions,
am 400¹ Schritte unter der ersten, und ist mit einer an 300 Schr. im Um-
fange haltenden Ringmauer an dem Ufer des Rions eingeschlossen. Inner-
halb dieser Ringmauer stehen auch noch 2 grosse steinerne Wohngebäude²,
von welchen das eine auf 3 in den Rion gebaueten Gewölben ruhet. Ueber
dem Thor der Mauer ist ein kleiner Glockenthurm. Mitten auf dem einge-
schlossenen Platze steht ein Tisch von feinen, festen, weißen marmorarti-
gen Kalkstein, 14 Fuß lang, 6 Fuß breit, 10 Zoll dick, am Rande mit ei-
ner georgianischen Aufschrift. Dieser Ort wird Okro Tschardaki³ d. i. die
goldene Gallerie, genennet und scheint mir das eigentliche Hoflager des
Zaaren gewesen zu seyn. Zwischen diesen Kirchen stand das rußische Corps
vom Jun. 1770 bis April 1772, wovon die Erdwälle der Verschanzung noch
da sind. Hier haben sich auch einige Armenier, die einen kleinen Han-
del treiben, Hütten erbauet. In allen sind in und um Kutais an beiden
Flußseiten nicht über 50 theils armenische, theils georgische Familien
wohnhafte.

Den 12 Aug. 1772. Auch dieser Tag war bei Kutais vergangen, in
dem unaufhörlich stark régnete⁴.

Zwischen den⁵ Kalkfelsen bey Kutais sind kleine Granaten- und Feigen-
bäume häufig und jezo voller, fast reifen Früchte. Das Gebüsch am hohen
Ufer bestand aus Quercus, Carpinus, Cratargus oxyacantha, Ligustrum ilx
und auch aus dem kleinen Ruscus aculeatus, der mir bisher nicht im Kau-
kasus vorgekommen und hier häufig war. Hier ist auch ausser mehrgenan-
nten Pflanzen auf den Stadtplätzen Solanum nigrum, Urtica dioica, Sida,
Abutilon, Ballote nigra, Siegesbeckia orientalis, Mentha sylvestris, Oxalis
corniculata, die mir hier zuerst vorkam, Cyperus fuscus u. a. Hedera he-
lix und Cucurbita lagenaria, beide blühend, krochen an den alten Mauern
häufig herum.

Man bauete hier wenig Baumwolle, die auch jetzt blüthete.

Etwan 5 Werst unter Kutais steht am linken Ufer des Rion die klei-
ne wüste Festung Kachenaury, die ein Siz eines Zarewitsch gewesen.

Den 13ten August. Während meines Aufenthaltes in Kutais regnete
es heftig und der Rion schwoll an; heute war es trocken und der Fluß
fiel auch 2 Fuß, daher ich glaubte durch die Gewässer bis Gelati durch-
kommen zu können. Wir verließen also Kutais und ritten in O. anderthalb
Stunden auf dem Kalkgebürg, durch das Gebiet des Kloster[s] Zwanekwawila

¹ 400 პირობითია. პირველი ციფრი დეკანში წაშლილია და არ იკითხება.

² Die erste ostliche Kirche—steinerne Wohngebäude, G.] Von diesen steht die westlichste nahe am Fluß, an den die an 300 Schritte lange Mauer schließt. Innerhalb dieser Mauer stehen noch 2 steinerne Wohngebäude, P.

³ Tschardaki < P.

⁴ Den 12 Aug. 1772.—stark regnete. < P.

სია დგას (?) რამდენინე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთის ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით, რიონის ნაპირზე. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა¹, რომელთაგან ერთი დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე. გალავნის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შემოღობილი მოედნის შუაში დგას ნატიფი, მაგარი, თეთრი მარმარილოს მსგავსი კირქვის მაგიდა 14 ფუტი სიგრძისა, 6 ფუტი სიგანისა და 10 დუიმი სისქისა, კიდევ ქართული წარწერით. ამ ადგილს ეძახიან ოქროს ჩარდახს², ე. ი. ოქროს გალვრეას, და გგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი). ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის იენისიდან 1772 წლის აპრილამდე იდგა რუსული კორპუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომეხებმა, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან. საერთოდ, ქუთაისის შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე, ნაწილობრივ სომეხების, ნაწილობრივ ქართული, ოჯახი.

12 აგვისტო 1772 წლისა. ეს დღეც ქუთაისში გვატარებთ, რადგან მაგარად და გადაუღებლად წვიმდა³.

ქუთაისთან, კირქვიან კლდეებს შორის, არის ბროწეულის და ლეღვის ბევრი პატარა ხეები, ახლა სავსე თითქმის მწიფე ნაყოფით. მალეობ ნაპირზე ჯაგნარს შეადგენენ მუხა, რცხილა, ყამბრო, კვიდო, ბაძგი და აგრეთვე პატარა თავისარა, რომელიც აქამდე კავკასიაში არ შემგებდრია და აქ ბევრი იყო. გარდა იმ მცენარეებისა, რომლებიც რამდენჯერმეა დასახელებული, ქალაქის მოედნებზე არის ძალყურძენა, კინჭარი, სიდა, შვია, ძაღლის პიტნა შავი, ბირკალუა, ტყის პიტნა, მყაველა, რომელიც მე აქ პირველად შემხვდა, *Cyperus fuscus* და სხვ.; ჩვეულებრივი სურო და გოგრა *lagenaria* ორივე ყვავდა, ძველ კედლებზე ბევრგან აცოცებული.

აქ აშენებენ ცოტა ბამბას, რომელიც აგრეთვე ახლა ჰყვავდა.

ქუთაისის ქვემოთ დაახლოებით 5 ვერსზე, რიონის მარცხენა ნაპირზე, დგას პატარა დანგრეული ციხე კახნიაური, რომელიც იყო უფლისწულის საჯდომი.

13 აგვისტო. ქუთაისში ჩემი ყოფნისას ძალიან წვიმდა და რიონი აღიღდა; დღეს შშრალი დარი იყო და წყალმა 2 ფუტზე დაიწია, ამდენად მე ვფიქრობდი, რომ შევძლებდით წყლის ნაკადებზე გასვლას და გელათში გამგზავრებას. ამრიგად, ჩვენ დავტოვეთ ქუთაისი და გავემართეთ აღმოსავლეთისკენ; 1 1/2 საათი მივდიოდით კირიან მთებში; მწვანეყვავილას მონასტრისა და სოფელ მოწამეთას მიდამოების გავლით [მივიდით] წყალწითელას (ე. ი. წი-

¹ პირველი აღმოსავლეთის—შენობა, "გ ი უ ლ." ამათგან ყველაზე დასავლეთისა დგას მდინარის ახლოს, რომელსაც 300 ნაბიჯი სიგრძის კედელი აკრავს. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტკირის 2 საცხოვრებელი სახლი, 3 ა ლ.

² ჩარდახს < 3 ა ლ.

³ 12 აგვისტო—წვიმდა < 3 ა ლ.

und des Dorfes Mozameta bis zum rechten Ufer des Flusses Tschalzitela d. i. Rothwasser. Er entsteht aus Vereinigung der Tschala, den ich bey Antoria¹ hatte, und mehrerer Bäche und kömmt aus dem Kalkgebürge, worauf er in der Ebene in die rechte Seite des Kwirila fällt. Er fließt sanft, hat von Thon rothgetrübbtes Wasser und war, wo wir 8 Werst unter seinem Anfange durchritten, 30 Schritte breit und 3 Fuß tief. Von seinem linken Ufer hatten wir $\frac{1}{2}$ Stunde das Dorf Gelati und denn das Kloster Gelati.

Das Kloster steht auf der Kalkfelsenhöhe, die² daselbst stellenweise bloß oder ohne Erdecke ist. Eine schlechte, 500 Schritte lange Ringmauer umgiebt drey Kreuzkirchen, einen Glockenthurm und drey Wohngebäude. Alle Mauern sind in- und auswendig mit gehauem grauen Sandstein bekleidet. Die Hauptkirche ist 40 Schritte lang, von welchen die Sakristey 10 einnimmt, und 25 Schritte breit. An der westlichen Hauptthüre und an den Thüren beyder Seiten sind große Vorhöfe. Die zweite Kirche ist halb so groß und die dritte nur eine Kapelle. Der Hauptkirche nordlich sind Mönchszellen und an der Westseite ist eine lange Gallerie, vermuthlich zum Speisen der Mönche. Die Kuppeln sollen ehemals mit Kupfer bedeckt gewesen seyn, jezo thaten es Bretter. Die innern Wände waren mit vielen Heiligen und georgischen Inschriften bemahlt. Ausserdem hängen auch in der Hauptkirche 8 Bilder. Das erste derselben stellt den Zaar David, Erbauer dieses und mehrerer Klöster vor. In der georgianischen Chronik ist er der 56ste Zaar und scheint im eilften Jahrhundert regiert zu haben. Nebst diesem David hängt Abchasetis Katolicos Evdemon, d. i. Abchasischer Patriarch Evdemon. Neben diesem hängt Mepe oder Zaar Bagrad, neben ihm Helena seine Gemahlin, hierauf Mepe Georgi, denn Bagrad, ein Jüngling und Sohn der neben ihm hangenden Zaarin Rusudan, die eine Tochter der Zaarin Tamar gewesen. An einem Pfeiler ist auch das Bildniß eines Patriarchen mit der Inschrift: Gmerto tschaiskale didisa Sagdarisa, Genatisa Metropolit, dals(?) Abchasetisa, da Kartwelisa didisa Bitschwintisa Katolikosi, Sakaria Kwariani, d. i. Zacharias, Metropolit der (dieser) großen Kirche in Genati und Patriarch zur großen Bitschwinta (Kloster in Abchaseti) in Abchaseti und Kartweli (oder ganz Georgien). Dieses kann zu Erläuterungen der Geschichte dienen. In einer Nebenkapelle steht ein aus Kalkstein gehauener zur Verreichung des Abendmahls bestimmter Tisch, mit der Inschrift, daß Mepe Bagrad (Zaar Pancratius) diesen Kommuniontisch georg. Trapezi geschenkt habe. Dieses soll der letzte Zaar über das ganze oder ungetheilte Georgien gewesen seyn. In allen diesen Kirchen wird noch Gottesdienst gehalten.

Dieses Kloster ist der Siz des Patriarchen von Imeretien. Der jezige heißt Joseph und ist der leibliche Bruder des Zaaren Solomon, auch bey ihm in S-chartali. Hier soll die Zaarin Tamar und verschiedene Zaaren begraben liegen.

¹ Antoria, G.] Antona, P. ² die corr.] der P.

თელი წყალი) მარჯვენა ნაპირამდე. წყალწითელა წარმოიქმნება ქალისა (რომელიც მე ანტორიასთან შეხვდა) და სხვა მდინარეების შეერთებით. ის მდინარეების მოდის კირიანი მთებიდან, სადაც დაბლობზე ერთვის ყვირილას მარჯვენა მხრიდან. ის მოედინება მდორედ, აქვს თიხისგან წითლად შეღებილი წყალი და იქ, სადაც ჩვენ გავედით, 8 ვერსზე სათავეს ქვემოთ, ის არის 30 ნაბიჯის სიგანის და 3 ფუტი სიღრმის. მისი მარცხენა ნაპირიდან 1/2 საათში ვიყავით სოფელ გელათში და შემდეგ გელათის მონასტერში.

მონასტერი დგას კირიანი კლდეების მწვერვალზე, რომელიც ალაგ-ალაგ თითქმის ან სავსებით შიშველია (მიწის საფარის გარეშეა). 500 ნაბიჯი სიგრძის ცუდი, მრგვალი კედელი არტყია სამ ჯვარის საყდარს, სამრეკლოსა და სამ საცხოვრებელ შენობას. ყველა კედელი როგორც გარედან, ისე შიგნიდან, მოპირკეთებულია ნათალი რუხი ქვიშაქვით (რიყის ქვით). მთავარი ეკლესია არის სიგრძით 40 ნაბიჯი (რომელთაგან საკურთხეველს 10 უჭირავს) და სიგანით 25 ნაბიჯი. დასავლეთის მთავარ [კარებთან] და ორივე მხარის კარებთან არის დიდი ეკვდერები (Vorhöfe). მეორე ეკლესია სიდიდით არის პირველის ნახევარი და მესამე — მხოლოდ სამლოცველოა. მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთით არის ბერების ოთახები, დასავლეთ მხარეზე კი — გრძელი გალერეა, უმთავრესად ბერების სატრაპეზო. გუმბათები ძველად უნდა ყოფილიყო სპილენძით დახურული, ახლა კი არის ყავარი. შიდა კედლები მოხატულია მრავალი წმინდანით და ზედ არის ქართული წარწერები. ამით გარდა მთავარ ეკლესიაში არის 8 სურათი. პირველი მათგანი წარმოადგენს მეფე დავითს, ამის და სხვა ბევრი მონასტრის ამშენებელს. ქართულ ქრონიკაში ის არის 56-ე მეფე და უნდა ემეფა მე-11 საუკუნეში. ამ დავითის გვერდით ხატია აფხაზეთის კათალიკოსი ევდემონი, ჯ. ი. აფხაზეთის პატრიარქი ევდემონი. ამის გვერდით არის მეფე ბაგრატე, მას მოსდევს მისი ცოლი ელენე, შემდეგ მეფე გიორგი, შემდეგ ბაგრატე, ყმაწვილი, ვაჟი მის გვერდით დახატულ დედოფალ რუსუდანისა, რომელიც იყო თამარ მეფის ქალიშვილი. ერთ სვეტზეც არის პატრიარქის სურათი წარწერით: ღმერთო შეიწყალე დიდისა საყდრისა გენათისა მეტროპოლიტი და აფხაზეთისა და ქართლისა დიდისა ბიჭვინთისა კათალიკოსი ზაქარია ქვარინი, ე. ი. ზაქარია, მიტროპოლიტი გელათის ამ დიდი ეკლესიისა და პატრიარქი დიდი ბიჭვინთისა (მონასტერი აფხაზეთში), აფხაზეთისა და ქართლისა (ანუ მთელი საქართველოსი). ეს გამოადგება ისტორიის ასახსნელად. ეკვდერში (სამლოცველოში) დგას კირქვისაგან გამოთლილი ზიარების შესამზადებლად განკუთვნილი მაგიდა, წარწერით, რომ მეფე ბაგრატმა აჩუქა ეს ზიარების მაგიდა, ქართულად ტრაპეზი. ეს უნდა ყოფილიყო უკანასკნელი მეფე ერთიანი ან განუყოფელი საქართველოსი. ყველა ამ ეკლესიაში ახლაც წარმოებს ღვთისმსახურება.

ეს მონასტერი არის იმერეთის პატრიარქის საჯდომი. ახლანდელს ჰქვია იოსები და არის მეფე სოლომონის მკვიდრი ძმა, ისიც მასთან [იყო] სხარტალში. ამბობენ, რომ აქ არიან დასაფლავებული მეფე თამარი და სხვა მეფეები.

Dem Kloster Gelati nahe in SO. steht eine einzel[n]e Kirche auf der größten Kalkfelsenhöhe, die Sochasteri heißt, und auf einigen Karten steht. Bey derselben finden sich nur an gewissen Festen Mönche zur Verrichtung des Gottesdienstes ein.

Aus dem Kloster Gelati und Mzcheta nahm Zaar Wachtang die Nachrichten zur georgischen Kronik; jezo sind bey keinem dieser Klöster Archive.

Wir kehrten des Abends nach Kutais zurück.

Den 14ten August. Ich habe noch bei Kutais übernachtet. Seit vorgestern war das Wasser des Rions nach dem Regen 5 Fuß gefallen¹. Gegen Mittag verließen wir Kutais und ritten erst über die Brücke des Rion und denn auf der Höhe des Kalksteingebürges bey einer kleinen Kirche vorbei, die der Zaar, als er hier im vorigen Winter in Lager stand, etwan 1 Werst von der zerstörten Festung² Kutais erbaute. Nach einer starken³ halben Stunde hatten wir einen aus N. kommenden⁴ Bach, von dem man nicht zu sagen wuste, ob er zum Rion oder Ts-cheni ts-chali fließe⁵, und noch anderthalb Stunde über die Felder von Chomuri bis zum Ursprunge des Baches S-chaltuba, der aus einer horizontalen Spalte des Kalkfelsens hervorbricht und gleich 10 Schritte breit und 2 Fuß tief ist.

Etwan 1 Werst davon in W. sprudelt in einer Thongrube von 4 Faden im Durchmesser ein laues Wasser mit Blasen, welches trübe und ohne Geschmack und Geruch ist, und also nicht zu den Heilwässern gehört. Es läuft in den S-chaltuba, an welchen wir nach einer halben Stunde nach dem Dorfe S-chaltuba kamen. Dasselbst wir Halte machten⁶. Der Weg bis hier gieng in WNW. auf der ebenen Kalksteinhöhe, die sich hier in der Nähe südlich ganz endigt und nordlich zu den Alpen aufsteigt. Die steile Lage macht die Gegend trocken, in der Quellen fast ganz mangeln, die in Okriba so häufig sind⁷, daher hier auch Pflanzen feuchten Bodens fehlen. Die Waldung hat hier Weis- und Rothbuchen, und nur selten Kastanien und Erlen.

Dieser niedere Theil des Nebengebürges, welchen in O. der Rion und in W. der Fluß Ts-cheni Ts-chali einschließt, macht den Distrikt Salordkipaniso aus, weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist⁸. In diesem Distrikt hat auch der Zaar Solomon 2 Dörfer und die Festung Gwaschtibe

¹ Ich habe noch bei Kutais—5 Fuß gefallen<P.

² der zerstörten Festung<P.

³ starken<P.

⁴ aus N. kommenden<P.

⁵ von dem man nicht zu sagen—fließe<P.

⁶ Dasselbst wir Halte machten<P.

⁷ in der Quellen fast ganz mangeln, die in Okriba so häufig sind<P.

⁸ weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist<P. ეს წინადადება და ამის მომდევნო სოფლების ჩამოთვლა პალასს გადატანილი აქვს შემდეგ, გვ. 405-ზე, სალონო-ტიფანის დანახათებისას.

გელათის მონასტრის ახლოს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კირიანი კლდის ყველაზე მაღალ მწვერვალზე, დგას განმარტოებული ეკლესია, რომელსაც კქვიანა სოხასტერი და რომელიც ზოგ რუკაზეა აღნიშნული. ბერები აქ მხოლოდ გარკვეულ დღესასწაულებზე მოდიან ღვთისმსახურების ჩასატარებლად.

გელათის და მცხეთის მონასტრებიდან აიღო ვახტანგ მეფემ ცნობები ქართული ქრონიკისთვის¹; ამეჟამად არც ერთ ამ მონასტერთან აღარ არის არქივები.

სალამოთი დაგბრუნდით ქუთაისში.

14 აგვისტო. მე კვლავ ქუთაისში ვავითე ღამე. გუშინწინდელს მერე, წვიმის შემდეგ რიონის წყალი 5 ფუტით დაეცა². ნაშუადღევს დაეტოვეთ ქუთაისი და გავედით ჯერ რიონის ხილზე და შემდეგ [გავუარეთ] კირქვიან მთის წვერზე მდგომ პატარა ეკლესიას, რომელიც ააშენა მეფემ, როცა ის შარშან ზამთარში აქ ბანაკად იდგა, ქუთაისის დანგრეული ციხიდან³ დაახლოებით 1 ვერსზე. კარგი 1/2 საათის შემდეგ გადავიარეთ ჩრდილოეთიდან მომავალი⁴ მდინარე, რომლის შესახებაც ვერაფერი მითხრეს, ჩადიოდა ის რიონში, თუ ცხენისწყალში⁵; კიდევ 1 1/2 საათში ხომურის ველეზე ვიარეთ მდ. წყალტუბოს სათავემდე, რომელიც გამოდის კირქვიანი კლდის პორიზონტალური ნაპრალიდან და არის 10 ნაბიჯი სიგანისა და 2 ფუტი სიღრმისა.

იქიდან დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით 4 საეენის განივკვეთის თიხიან ორმოში ამოდის თბილი, ბუშტებიანი წყალი, რომელიც მღვრიე, უსუნო და უგემო არის და ამდენად არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს. ის ჩაედინება წყალტუბოში, რომლის გასწვრივაც ჩვენ ვიარეთ და 1/2 საათში სოფელ წყალტუბოში მივედით. იქ შევისვენეთ⁶. გზა იქამდე მიდიოდა დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით კირქვიან მოვაკებულ მაღლობზე, რომელიც იქ ახლოს სამხრეთით მთლიანად თავდება და ჩრდილოეთით აღიმართება ალპებისკენ. ციცაბო მდებარეობის გამო ეს მიდამო მშრალია, აქ წყაროები თითქმის არ არის, რაც ოკრიბაში ასე ხშირია⁷, ამიტომ აქ ნესტიანი მიწის მცენარეებიც არ არის. აქაური ტყე შეიცავს თეთრ და წითელ წიფელს, იშვიათად წაბლსა და მურყანს.

გვერდითი ქედის ეს დაბლობი ადგილი, რომელიც აღმოსავლეთიდან რიონით და დასავლეთიდან ცხენისწყლითაა შემოსაზღვრული, შეადგენს [იმ] მხარეს, [რომელსაც კქვიანა] სალორთქიფანიძო, რადგან ეს არის თავად სლორთქიფანიძეთა გვარის სამკვიდრო⁸. ამ მხარეში სოლომონ მეფესაც აქვს 2 სოფელი და ციხე გვიშტიბი⁹ მდ. ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე; ეს არის მეფის კუთვნილ სოფელთაგან უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთით [მდებარე].

¹ „ქართლის ცხოვრებისთვის“, გ. გ.
² მე კვლავ—დაეცა < 3 ალ.
³ დანგრეული ციხე < 3 ალ.
⁴ ჩრდილოეთიდან მომავალი < 3 ალ.
⁵ ჩადიოდა ის—ცხენისწყალში < 3 ალ.
⁶ იქ შევისვენეთ < 3 ალ.
⁷ აქ წყაროები—ასე ხშირია < 3 ალ.
⁸ რადგან ეს არის—სამკვიდრო < 3 ალ.
⁹ გვიშტიბი—ვახუშტის აქვს გ ო ს ტ ი ბ ე დ.

an der Ostseite des Flusses Ts-cheni Ts-chali, welches der äusserste Ort des Zaaren in NW. ist, dahin ich gegangen seyn würde, wenn mich nicht der üble, bis 18 Werst lange, felsige Weg abgeschreckt hätte.

Der 15te August. Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet. Hierselbst hat im vorigen Winter das Lazarett des russischen Corps gestanden. Der Horizont war heute bei Sonnenaufgange sehr heiter; eine seltene Erscheinung in hiesigen Gegenden, die ich mir zu Nutze machte¹.

Man hat von dieser Höhe eine freie Aussicht in die vom Fuße des Gebürges bis zum Vorgebürge sich ausdehnende Ebene, in der der Rion und Ts-cheni Ts-chali in W. und der Kwirila in O. fließen. Die ganze Ebene ist mit dikem Walde bedeckt.

Von S-chaltuba in SSW. ist dies jugum so hoch, daß es noch jezt mit Schnee bedeckt ist. Am nordl. Fusse dieses Schneegebürges sind die Imeretenische Festung Satschino und westlicher Sapaitschawa gelegen. Am westlichen Fusse zum Schwarzen Meer hier ist die Provinz Guria; am südl. Fusse soll die Festung Achalziche gelegen seyn; in der Linie von S-chaltuba und Satschino in SSW und eben daselbst fließt der Kur oder Mtkwari, der hier teils durch verschiedene von der Südseite dieses iugi promontoralis caucasici australis, teils durch andere von der Nordseite des nordl. iugi promontoralis araratci kommende Bäche, sich oberhalb achalziche in ein Strom ansammelt, an dessen Nordseite am Fuß des Gebürges Achalziche gelegen. Von Achalziche fließt der Kur noch an 30 Werste nach O. längst dem südl. Fusse des iugi, nimmt einen aus S. an dem araratischen Vorgebürge kommenden Fluß auf, wendet sich hierauf nach NO. und setzt in dieser Direktion durch das jugum promontoriale caucasie., bis in die Gegend von Suram². Von S-chaltuba ist Choni und Poti in WSW. Die Kluft des Bagdad in SSO.

Von S-chaltuba ritten wir auf dem äussersten Fuße des Gebürges eine Stunde in W., im Gebiete des Dorfes Guschtibi. Von hier sahe man an der rechten Seite des Flusses Ts-cheni Ts-chali die Mingrelische Hauptfestung und Episkopalkirche Martwili am Fuße des gegen diesen Fluß sich senkenden Gebürgs, in etwan 3 Werst Entfernung, in WNW., aber noch auf dem Gebürge die mingrelische Festung Gordi. Dieser gegenüber steht am linken Flußufer, die uns nicht sichtliche, zum Distrikt Salordkipaniso gehörige Festung Gwaschtibi. Ein hohes, steiles Kalksteinufer verbarg sie.

Das Gebürge senkt sich in N. steil und macht ein 6 Werste breites Thal, in welchem die Gebürgbäche Guba und Kucha laufen. Ich kam in dieses Thal und auf westlicher Richtung nach 1 Stunde an den Bach Guba, der hier an 20 Schritte breit war³, der über Thon und kleine gerandete

¹ Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet.—zu Nutze machte, G.] War ein heiterer Tag, den ich mir auf der Höhe von S-chaltuba, wo wir die Nacht zubrachten, zu Nutze machte, P.

² Von S-chaltuba in SSW. ist—in die Gegend von Suram < P.

³ der hier an 20 Schritte breit war < P.

მე იქ უნდა წავსულიყავი, რომ არ შემშინებოდა 18 ვერსის სიგრძის კლდეანი გზისა.

15 აგვისტო. ღამე გავათიე წყალტუბოში. გასულ ზამთარში იქ იყო რუსული კოორპუსის ლაზარეთი. დღეს, მზის ამოსვლისას, პორიზონტი მოწმენდილი იყო; ასეთი [ამინდი] იშვიათი მოვლენაა აქაურ მხარეში, და მე ეს [ასარგებლოდ] გამოვიყენე¹.

ამ მწვერვალიდან ნათლად ჩანს დაბლობი, რომელიც გადაქიმულია ქედის ძირიდან მთისწინეთამდე და რომელზეც დასავლეთით მიედინებიან რიონი და ცხენისწყალი, აღმოსავლეთით კი—ყვირილა. მთელი დაბლობი ხშირი ტყითაა დაფარული.

წყალტუბოდან სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით ეს ქედი ისე მაღალია, რომ ის ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ თოვლიანი მთის ჩრდილოეთ ძირას არის იმერული ციხე საჩინო და დასავლეთით კი საბაიჭოა. დასავლეთის ძირას, შავი ზღვისკენ არის პროვინცია გურია; სამხრეთ ძირას უნდა მდებარეობდეს ახალციხე; წყალტუბოსა და საჩინოს ხაზზე სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, და სწორედ იქვე, მიედინება კურ-ი ანუ მტკვარი, რომელიც იქ, ახალციხის ზემოთ, ერთ ნაკადად აერთებს სხვადასხვა ნაწილობრივ ამ ქედის სამხრეთ მხრიდან, ნაწილობრივ კი სხვა, არარატის მთიანეთის ჩრდილოეთ მხარიდან მომდინარე მდინარეებს და რომლის ჩრდილოეთ მხარეზე, მთის ძირას, მდებარეობს ახალციხე. ახალციხიდან მტკვარი კიდევ 30 ვერსზე მიედინება აღმოსავლეთით, ქედის სამხრეთი ძირის გაყოლებით, იერთებს სამხრეთიდან არარატის მთიანეთიდან მომავალ მდინარეს, იქიდან უხვევს ჩრდილო-აღმოსავლეთით და განაგრძობს დინებას ამ მიმართულებით, კავკასიის მთიანეთის გავლით, სურამის მიდამოებისკენ². წყალტუბოდან ხონი და ფოთი არის დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით. ბაღდადის ხეობა არის სამხრეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

წყალტუბოდან 1 საათი მივიღოდი დასავლეთით, მთის განაპირა ძირზე, სოფ. გვიშტიბის მიწებზე. აქედან, ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეზე, ჩანს სამეგრელოს მთავარი ციხე და საეპისკოპოსო ეკლესია მარტვილი [რომელიც მდებარეობს] ამ მდინარისკენ დაქანებულ მთის ძირას; დაახლ. 3 ვერსის მოშორებით, დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, მაგრამ კვლავ მთაზე, არის მეგრული ციხე გორდი. ამის პირდაპირ, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, დგას სალორთქიფანიძის კუთვნილი ციხე გვიშტიბი, რომელსაც ჩვენ ვერ ვხედავდით; მაღალი, ციცაბო კირქვიანი ნაპირი ფარავს მას.

ჩრდილოეთისაკენ მთა ციცაბოდ ეშვება და ქმნის 6 ვერსი სიგანის დაბლობს, რომელზეც მიედინებიან მთის მდინარეები გუბა³ და კუხა. მე მივედი ამ დაბლობზე და დასავლეთის მიმართულებით 1 საათში ვიყავი მდ. გუბაზე, რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო⁴, მიედინება თიხაზე და წვრილ რიყის ქვაზე; ამ დაბლობზე დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით 1 საათში შეგვხვდა

¹ ღამე გავათიე—გამოვიყენე, გი უ ლ.] იყო მოწმენდილი დღე, რითაც მე წყალტუბოს მაღლობზე, სადაც ჩვენ ღამე გავათიეთ, ვისარგებლემ, პ ა ლ.

² წყალტუბოდან სამხრეთით—სურამის მიდამოებისკენ < პ ა ლ.

³ გუბის წყალი, გ. გ.

⁴ რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო < პ ა ლ.

Kalksteine fließt, und wo wir in dieser Ebene in WSW. nach 1 Stunde den Bach Kucha, der in den Guba fällt, welches auch der gestern durchrittene S-chaltuba thut; der Guba aber fällt in den Rion. Vom Kucha hatten wir noch in WSW. nach einer halben Stunde, das Dorf Choni, wo wir die Nacht blieben.

Den 16ten August. Choni ist ein großes Dorf mit etwan 200 Familien, die wider die hiesige Gewohnheit in Kreisen und Gassen, aber doch auch weitläufig wohnen, weil jede Familie ihre Gärten und Pflanzungen bey der Wohnung hat. Der Weingarten meines Wirthes war 400 Schritte lang und 300 Schritte breit.

Die hiesigen Gärten enthalten Wein, welsche Nüsse, schwarze und weiße Maulbeerbäume häufig, ander Obst sparsam. Man bauet auch in den Gärten türkische Bohnen, Hanf, Tabak, Rettige, Gurken, Flaschenkürbisse. Ferner Phytolacca zum Weinfärben, Carthamus tinctorius zum Seidenfärben, Impatiens balsamina zum Färben der Hände. Der Seidenbau ist hier ziemlich beträchtlich; dieses Jahr aber verlohrt er, weil der Frost das erste Maulbeerlaub verdorben hatte.

Hier ist der Siz eines Tawar Episkoposi, d. i. Erzbischof von Imeteti. Die Kirche, mitten im Dorfe, ist von Steinen, nur 15 Schritte lang und 10 breit, ohne Kuppel. Der kleine Glockenthurm steht auf der Mauer des Kirchhofs.

Um Mittagszeit erhob sich ein kläglich Geheul von allen Enden des Dorfs; es waren die Klaglieder, unter deren Anstimmung sich die Einwohner in Haufen zu 10 bis 20 im Sterbhause eines ihren Mitbürgers versammelten. Die Mannsleute sangen eigene Lieder und das Frauenzimmer stimmte mit einem kläglichen Wai! wai! heulend ein. Ein jeder erschien in seiner gewöhnlichen besten Kleidung, die Mannsleute mit Waffen, das Weibsvolk in langen, bis auf die Erde hangenden Fuchspelzen, mit blauen oder roten europäischen Laken überzogen und um ihren Puz in den Hundstagen noch auffalender zu machen, giengen sie barfuß.

Die Leiche, die nach dem Verscheiden erst mit Wasser, denn mit Wein gewaschen worden, lag im Wohnzimmer auf einer Strohmatten und diese auf einer schlechten Baare. Sie war in Leinwand, die man in Wachs getaucht hatte, wie ein Wickelkind so gehüllet, daß die Hände auf der Brust gefalten bloß lagen. Den Kopf deckte eine Kappe von solcher Leinwand. Sie lag auch unter einer bunten Decke und ein kleiner Thronhimmel war über der Baare. Im Zimmer standen einige Geistliche mit Kreuzen und Kerzen, und oben neben der Leiche die Wittve. Im Vorzimmer lag auf einer Bettdecke der Pelz und Gürtel der Wittve und die Waffen des Verstorbenen; darneben stand eine heulende Magd.

Von den Trauerleuten ward ein Haufe nach dem andern zur Leiche geführt, die immer zur Absingung ihrer Trauerlieder unter dem Geheul der Weiber etwan eine viertel Stunde verwandten. Nicht kürzer war die

მდ. კუხა, რომელიც გუბაში ჩაღის, რასაც აგრეთვე წყალტუბოც აკეთებს. გუშინ რომ გავიარეთ; გუბა კი ჩაღის რიონში. კუხიდან დასავლეთით საბჭოეთ-დასავლეთით $\frac{1}{2}$ საათში მივდივით სოფ. ხონში, სადაც ღამე დავჩრჩი.

16 აგვისტო. ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ წრებად და ქუჩებადაა [დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბაღები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის.

აქაური ბაღები შეიცავენ ყურძენს, კაკალს, შავი და თეთრი თუთის ხეებს, სხვა ხილი ნაკლებადაა. ბაღებში აგრეთვე სთესენ ლობიოს, კანაფს, თამბაქოს, ბოლოკს, კიტრს, ბოთლისებერ კვახს. შემდეგ—ჭიაფერას, ღვინის შესაღებად, ალისარჩულს—ამრეშუმის შესაღებად, უკადრისა ინას—ხელების შესაღებად. მებაზრეშუმეობა აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანია, მაგრამ ამ წელს ჩავარდა, რადგან ყინვამ გააფუჭა თუთის პირველი ფოთლები.

აქ არის იმერეთის მთავარეპისკოპოსის საჯღომი. ქვიტკირის უღუმბათო ეკლესია, სოფლის შუაში, არის მხოლოდ 15 ნაბიჯი სიგრძისა და 10 [ნაბიჯი] სიგანისა. პატარა სამრეკლო კოშკი დგას სასაფლაოს კედელზე.

შუაღელზე სოფლის ყველა ბოლოდან საცოდავი კივილი გაისმა; ეს იყო სამგლოვიარო მოთქმა, რომლის დამღერებითაც მცხოვრებლები 10—20-კაციან ჯგუფებად იკრიბებოდნენ თავისი გარდაცვლილი თანასოფლელების სახლთან. კაცები მოსთქვამდნენ (მღეროდნენ) თავის საკუთარ სიმღერებს და ქალები გაჰკიოდნენ სამგლოვიარო ვაი, ვაი-ს. ყველა იყო თავის ჩვეულებრივ, საუკეთესო ტანსაცმელში; კაცები იყვნენ იარაღით, ქალებს ეცვათ გრძელი, მიწამდე დაკიდული მელიის ქურქები, მოსხმული ჰქონდათ ცისფერი ან წითელი ევროპული თავშალი. რათა თავისი მორთულობა ამ პაპანაქებაში უფრო თვალში საცემი გაეხადათ, მიდიოდნენ ფეხშიშველა.

სიკედლის შემდეგ ჯერ წყლით და შემდეგ ღვინით განბანილი მიცვალებული იწვა საცხოვრებელ ოთახში ქილოფზე, რაც დაგებული იყო ცუდ საკაცებზე. ის აქენის ბავშვით იყო გავხეული ტილოში. ტილო ცვილში იყო ამოვლებული, ხელები კი გარედან ჰქონდა გულზე დაკრეფილი. თავზე ეფარა ამნაირივე ტილოს ჩაჩი. ის იწვა აგრეთვე ჭრელი საბნის ქვეშ, ხოლო პატარა ბალდახნი იყო საკაცის ზემოდან. ოთახში იყო რამდენიმე სასულიერო პირი ჯვრებით და სანთლებით, ხოლო თავით, მიცვალებულის გვერდით იდგა ქვრივი. წინოთახში, საწოლის გადასაფარებელზე იდო ქვრივის ქურქი და სარტყელი და მიცვალებულის იარაღი; ახლოს იდგა მტირალი გოგო.

მნახველები ჯგუფ-ჯგუფად შეჰყავდათ მიცვალებულთან, რასაც მათი სამგლოვიარო სიმღერის სათქმელად, ქალთა მოთქმის აყოლებით, სჭირდებოდა 15 წუთი. არა ნაკლები ხანი სჭირდებოდა იგივეს გამეორებას ან გაგრძე-

¹ ე. ი. გუბას უერთდება, გ. გ.

Wiederholung oder vielmehr Fortsetzung bey den Waffen und Kleidern im Vorzimmer, und dieses geschieht auch wenn der Todte ein schön Pferd hinterlassen hat, bey diesem. Jede Gesellschaft pflegt einen Anverwandten mit sich zu nehmen, diese raufen sich die Haare aus, schlagen sich mit den Händen vor die Stirn und Brust, winden und beugen den Körper wunderlich und schreien unaufhörlich Wai! Männer und Weiber betragen sich gleich. Nach diesem Auftritte lagerten sich die Trauerleute auf dem Hofe und wurden mit Wein und Hirsegrüze bewirtet; Fleisch ist bey Trauer unanständig, so daß sich die Verwandten desselben ein halbes bis ein ganz Jahr und manche Wittwen zeitlebens enthalten.

Nach Endigung aller Klagelieder brach die ganze Gesellschaft mit der Leiche nach der Kirche auf. Die Mannsleute giengen voran, denn folgten die Geistlichen mit Kreuzen und Kerzen, hernach die Todtenbare und die Weibslente schlossen. Auf dem ganzen Wege wurden Klaglieder geheult und am Kirchhofe geendigt. Beim Grabe verrichteten die Geistlichen die Gebräuche der griechischen Kirche, worauf die Leiche ohne Sarg und ohne die Strohmatten, auf der sie lag, ins Grab gelegt und mit Erde überschüttet ward. Der Kopf war nach Abend und die Füße jen Norden gekehrt. Nun ward zum Beschluß noch einmahl allgemein geheulet. Nachher pflegen zum Andenken des Todten verschiedene Bewirthungen angestellt zu werden. Ein schöner Wallnußbaum neben dem Trauerhause war rundum durch die Rinde eingehauen, damit er mit dem Hausherrn sterben möchte.

Den 17ten August. Wir hatten noch in Choni zugebracht¹. Neben der Kirche in Choni ist ein großer mit Linden und Platanus orientalis (dessen Bäume bis 3 Faden im Umfange hielten) besetzter Platz, der an 2. Werst im Umfang hat², auf welchem heute (im Schatten dieser Bäume versammelte sich³), wie alle Freytag, ein von Verkäufern und Käufern beyder Geschlechter lebhafter Markt war. Die Waaren dieses Marktes waren:

Graue und schwarze grobe Tuchröcke und Filzmäntel, die aus Basi-ani und Dugor, über Oni kommen.

Grobe baumwollene, roth und blau gefärbte Zeuge, zu Hosen, Hemden und Oberröcken der Weiber und gedruckte baumwollene Zeuge zu Unterröcken aus Teflischen Fabriken.

Weises, grobes, baumwollenes $\frac{3}{4}$ Arschin breites Zeug, die rußische Elle zu 8 Kop.

Schlechter $\frac{3}{4}$ Ellen breiter, mit Saflor gefärbter Taft, die Elle 25 Kop. Er wird hier gemacht und dient zu Hemden und Hosen.

Bunte Eggen oder Ränder von europäischen Laken, die Elle zu 5 Kop. Sie dienen zu Strümpfbändern.

Einheimische graue Tuchmützen, zu 20 Kop.

¹ Wir hatten noch in Choni zugebracht <P.
² der an 2 Werst im Umfang hat <P.
³ im Schatten dieser Bäume versammelte sich <P.

ლებას იარაღთან და ჩასაცემელთან წინოთახში, აგრეთვე, თუ მიცვალბუღს ჰყავდა კარგი ცხენი, იმასთანაც იგივე ზღებოდა. ყოველი ჯგუფი ცდილობდა ერთ-ერთი ნათესავი თავისთან წაეყვანა, ესენი კი იგლეჯდნენ თმებს, იშენდნენ ხელებს შუბლსა და გულში, იგრიხებოდნენ და იხრებოდნენ საოცრად და განუწყვეტლად კიოდნენ „ვაი“-ს. კაცები და ქალები ერთნაირად იქცეოდნენ. ამის შემდეგ ქირისუფლები ეზოში მოთავსდნენ და მათ ღვინით და ფეტვის ფაფით გაუმსპინდლდნენ; ხორცი გლოვის დროს არაა მიღებული; ასე რომ ნათესავები მისვან თავს იკავებდნენ ნახევარი ან მთელი წლის განმავლობაში, ხოლო ზოგი ქვრივი კი მთელი სიცოცხლის განმავლობაშიც.

სამგლოვიარო მოთქმის დამთავრების შემდეგ მთელი ხალხი მიცვალბუღით გაემართა ეკლესიისკენ. წინ მიდიოდნენ კაცები, შემდეგ სასულიერო პირნი ჯვრებით და სანთლებით, შემდეგ მიცვალბუღის საკაცე და ბოლოს ქალები. მთელ გზაზე გაკიოდნენ სატირალ სიმღერებს, რაც დაასრულეს სასაფლაოზე. საფლავთან სასულიერო პირებმა შეასრულეს ბერძნული ეკლესიის მღვდელმსახურება, რის შემდეგაც მიცვალბუღი უკუბოდა და იმ ქილოფის გარეშე, რაზედაც იწვა, ჩაუშვეს საფლავში და [საფლავი] მიწით ამოავსეს. იგი მოათავსეს თავით დასავლეთისკენ და ფეხებით ჩრდილოეთისკენ. შემდეგ მიცვალბუღი უკანასკნელად იქნა დატირებული ყველას მიერ ერთად. შემდეგ შევდრის სულის მოსახსენებლად ჩვეულებრივ აწყობენ სხვადასხვა გამსპინდლებას. მიცვალბუღის სახლის ახლოს მშვენიერი კაკლის ხე მრგვლად იყო შემოჭრილი ქერქზე, რათა ის პატრონთან ერთად მომკვდარიყო.

17 აგვისტო. ჩვენ ღამე კვლავ ხონში გავათიეთ¹. ხონში ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი ცაცხვით და აღმოსავლური ჭადრით (რომლის ხეები სიმსხოთი 3 საყენია); ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს²; როგორც უოველ პარასკევს, დღესაც ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ³ ორივე სქესის მყიდველ-გამყიდველნი [და გაეჩაღებინათ] ბაზრობა. იყიდებოდა შემდეგი საქონელი:

რუხი და შავი უხეში მაუდის ჩოხები და ნაბლები, რომლებიც შემოაქვთ ბასიანიდან და დუგორიდან, ონის გზით.

ბამბის, წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისთვის, პერანგებისა და ქალთა ზედატანისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედატანისათვის თბილისის ფაბრიკებიდან.

თეთრი, უხეში, $\frac{3}{4}$ არშინის სიგანის ბამბის ქსოვილი, რუსული წყრთა 8 კაპიკად.

ცული, $\frac{3}{4}$ წყრთის სიგანის, ალისარჩულით შეღებილი თავთა, წყრთა 25 კაპ.. ის აქ მზადდება პერანგებისა და შარვლებისთვის.

ქრელი არშები. ევროპული ტილოსი, წყრთა 5 კაპ. მათ იყენებენ წინდების მოსაქერად.

ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდები, 20 კაპიკად.

¹ ჩვენ ღამე კვლავ ხონში გავათიეთ < 3 ალ.
² ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს < 3 ალ.
³ ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ < 3 ალ.

Einen Eymmer haltende, kupferne Kessel, das Stück 3 Rubl. Kupferne Sprachröhre, eines 4 Rubl.

Seesalz von der Krimm über Poti gebracht, das Pfund 2 Kop.

Gesalzene Sewrugenrüken, die sonst von Poti, jezo von Sallian und Teflis kommen, das Stück 40 Kop.

Schaafe mit kleinen Schwänzen ohne Hörner, das Stück 1 Rubl. 20 Kop. Hanfstrike und hölzerne Schüsseln, ferner auch hiesige Pferde, eins zu 30 bis 40 Rubl. und wenig andere Sachen.

Die hiesigen Pferde sind klein, im Kreuz und der Brust breit und haben kurze Hälse; meistens sind sie braun oder Schimmel. Unter den Markleuten waren auch Mingrelier. Von diesen zog ich von dieser Provinz, so wie von den übrigen des Dadians, Odischi und Letschkum Nachrichten, die sie mir mittheilen konnten, ein, da ich¹ diese Länder der Gesinnungen des regierenden Herrn und der Nachbarschaft der Türken wegen zu bereisen nicht wagen durfte.

Den 18ten August. Von Choni ritten wir in W. und kamen nach 4 Werst an den Fluß Ts-cheni Ts-chali, der nachdem er das Gebürge verlassen, in der Ebene die Grenze zwischen Imereti und Mingrelia macht. Dieser Fluß ist hier, noch dem Gebürge nahe, sehr reißend, und weicht an Größe dem Rion wenig. Sein Grund ist mit Backsteinen von Kalkfels und Jaspis bedeckt. Man konnte ihn bey jezigen niedrigen Wasser kaum durchreiten. Seine Ufer sind thonigt, niedrig, daher er bey hohem Wasser austritt und breite Ueberschwemmungen macht. Er ist denn sehr trübe und setzt einen häufigen Gries von zerfallenem Schiefer ab. Vor 2 Jahren hat er viele Dörfer seines östlichen Ufers Kolobani, Gulucheti u. m. a. zerstört. An vielen Stellen fließt er in getheilten Armen. An seinen Ufern stehen Salix alba, Betula alnus, Populus alba, Hippophaë rhamnoides u. a.

Nach 2 1/2 Stunden kamen wir nach dem großen Dorfe Dschicheisi.

Den 19ten August. In Dschicheisi hatten wir übernachtet². Von Dschicheisi ritten wir in SSW. und hatten die Rionbäche Gia, Tschereka, Schuristawis und Logobe auch die Gebiete der Dörfer Dschiktubani und Tschakani.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Kulaschi am Logobe.

Die Einwohner trinken hier, so wie in Chobe, übel schmeckendes Wasser aus Ziehbrunnen und sind häufig mit Kröpfen beschwert, die sonst im Kaukasus so selten, als Ziehbrunnen sind.

In Kulaschi wohnen viele Juden, die, die Geistlichen nicht ausgenommen, ihr hebräisches sehr vergessen haben und unter sich georgisch reden. Um eine kleine steinerne Kirche stand auch hier Platanus orientalis, von Stärke der allergrößten Eichen.

¹ აქ გიულდენშტედტი იძლევა ცნობებს სამეგრელოს შესახებ, მისი სოფლების ჩამოთვლას, რაც პალასის მოთავსებული აქვს ქვემოთ. 413-416 გვერდებზე.

² In Dschicheisi hatten wir übernachtet < P.

ერთვედრიანი სპილენძის ქვაბი, თითო 3 მანეთად.

სპილენძის საყვირები, თითო 4 მანეთად.

ზღვის მარილი ყირიმიდან—ფოთზე გამოვლით, ფუთი 2 კაბ.

დამარილებული ზურგელი ფოროჯისა (აღრე ფოთიდან, ახლა სალიანიდან და თბილისიდან), ცალი 40 კაბ.

ცხვრები პატარა კულდებით, ურქებოდ; თითო 1 მან. 20 კაბ.

კანაფის თოკი და ხის ჯამგები, ამას ქვარდა აქაური ცხენები, თითო 30-დან 40 მანეთამდე და ზოგი სხვა საგნებიც.

აქაური ცხენები პატარებია, ვაგა და მკერდი განიერი აქვთ, კისერე მოკლე; უმეტესად ისინი კავისფერებია ან ლურჯა. ბაზარში მყოფ ხალხში იყვნენ მეგრელებიც. ამ პროვინციის შესახებ ამთავან მივიღე ცნობები ისევე, როგორც დადიანის სხვა მხარეთა, ოდიშისა და ლეჩხუმის შესახებაც, რაც მათ შეეძლოთ ჩემთვის ეთქვათ, რადგან ეს ქვეყნები ვერ მოვიარე მათი ბატონების განწყობილების და თურქების მეზობლობის გამო.

18 აგვისტო. ხონიდან გავემართეთ დასავლეთით და 4 ვერსის შემდეგ მივედით მდ. ცხენისწყალზე, რომელიც, მთიდან გამოსვლის შემდეგ, დაბლობზე ქმნის საზღვარს იმერეთსა და სამეგრელოს შორის. ეს მდინარე აქ ჯერ კიდევ ახლოსაა მთასთან, ძალიან ჩქარია და სიგრძით რიონს მცირედ ჩამორჩება. მისი ძირი მოფენილია კირის კლდეების (თუ რიყის ქვით) და იასპის ქვებით. ახლაც, როცა ასე დაბალი წყალი იყო, მასში ძნელად შეიძლებოდა გასვლა: მისი ნაპირები თიხიანია, დაბალი; ამიტომ ის წყალდიდობისას გადმოდის და დიდ ფართობს წალეკავს ხოლმე. ამის გამო ის ძალიან მღვრიეა და ჩაშლილი ფიქალისგან ლექავს ხშირ სილას. 2 წლის წინათ მან ბევრი სოფელი წალეკა თავის აღმოსავლეთ ნაპირზე—ქოლობანი, გულუხეთი და სხვა მრ. ბევრ ადგილას ის ტოტებად მიედინება. მის ნაპირზე იზრდება წნორი, არყი, თეთრი ხვალაო, ქაცვი და ა. შ.

2 1/2 საათში მივედით დიდ სოფელ ჯიხაისში.

19 აგვისტო. ღამე ჯიხაისში გავათიეთ¹. ჯიხაისიდან გავემართეთ სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და გავიარეთ რიონის შენაკადები: ვია, ჩერეკა, შურისთავი და ლოგობე, აგრეთვე სოფლების—ჯიქთუბანის და ჭაგანის მიდამოები.

1 1/2 საათში მივედით სოფ. კულაშში [რომელიც მდებარეობს] ლოგობეზე.

მოსახლეობა აქ, როგორც ხობში (თუ ხონი?), სვამს ცულბ გემოს ჭის წყალს და ხშირად ავადდებიან ჩიყვით, რაც კავკასიაში საერთოდ ისევე იშვიათია, როგორც ჭებო.

კულაშში ბევრი ებრაელი ცხოვრობს, რომლებსაც, გარდა სასულიერო პირებისა, თავისი ებრაული ძალიან დავიწყებული აქვთ და ერთმანეთში ქართულად ლაპარაკობენ. ქვის პატარა ეკლესიის გარშემო აქაც იდგა აღმოსავლური ჭადარი (ძალიან დიდი მუხის სისქისა).

¹ ღამე ჯიხაისში გავათიეთ < კ ა ლ.

Von Kulaschi ritten wir am Logobe hinab in SSO. und kamen beim Dorfe Sanawardo an dessen Einfall in die NW. Seite des Rion. Die gestrigen und heutigen Dörfer gehören der fürstl. Familie Mikelasi, die hier mehr Dörfer hat; daher der, die Ebene zwischen den Flüssen Ts-cheni Ts-chali, Guba und Rion einnehmende Distrikt mit 19 Dörfern Samikelaso genannt¹.

Um Sanawardo sind viele kleine Gehölze in Form der Lustwälder, aus Wallnußbäumen mit Weinreben umschlungen, Maulbeerbäumen, Feigen, Granaten, Pfirsichen, Diospyros lotus, Äpfel-, Birn- und Pflaumbäume[n], Quitten und Kastanien. Nirgends habe ich Obstbäume so häufig und so natürlich gemengt, als hier angetroffen. An Feldfrüchten ist dagegen Mangel; denn in den Distrikten Okriba, Salordkipaniso, Samikelaso und Wake säet man ausser Gomi (*Panicum italicum*) und Hirse nichts. Man entschuldigt dieses mit dem Mangel der Mühlen, da man doch auf dem Rion sehr gut Schiffmühlen anlegen könnte.

Baumwolle bauet man hier nur wenig, Seide aber häufig. Man hält die Würmer in Körbchen von Weidenreisern von 1 Elle ins Gevierte und eine Querhand hoch gerandet. Diese stellet man in größere auch von Weidenreisern geflochtene und bedeckte Schränke oder große Körbe.

Auf dem ganzen Wege von Choni bis Sanawardo ist die Erle (*Betula alnus*) die einzige und allgemeine wilde Baumart. Man läßt, des Schattens wegen, auf den Hirseätern immer einige Erlen stehen und wenn man sie nach 3 oder 4 Jahren verläßt und neue bauet, so überwuchert das ganze Feld von den Saamen dieses geschwinde wachsenden Baumes sehr bald.

Auch hier pflügt man mit dem kleinen in Radscha beschriebenen Schaufelpfluge. Die Furchen werden nur etwa 4 querfinger tief und sind nicht dicht, daher man das gepflügte Land zum 2ten mahl querüber, also ins Kreuz pflügt. Hirse und Gomi werden im Jun. gesät und im September geerntet. Man bricht die reifen Saamenkolben mit der Hand ab. Das Stroh dient zum Decken der Häuser.

Im Erlenholze sind *Daucus carota*, *Sambucus ebulus*, *Xanthium spinosum*, *Verbena offic.*, *Origanum vulgare* u. a. Pflanzen gemein. Die Brach oder verlassene Hirsefelder sind von *Panicum viride* (*Sulza*) und *crus-galli* (*Buratsch*) ganz bedeckt und die vorzüglichste, obgleich nicht beste Nahrung der Pferde, weil sie darnach laxiren. Klette und andere Fütterkräuter sind hier gar nicht, auch weis man nichts von Heu. Die Viehzucht ist hier auch ganz unbedeutend. Ein Hausvater hält ein oder ein Paar Pferde zum Reiten und ein Paar Stück Hornvieh zum Pflügen, gar keine Schaaf. Man macht daher auch keine Butter und nur wenig und schlechten Käse. Unter dem Rindvieh sieht man einzeln Büffel, auch mit dem Fischfange weis man nicht umzugehen und nur selten fängt man mit Haken (Russ. *Samolowi*) Sewrugen, Störe und Welse.

¹ აქ გიჟოდენშტრედტი ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასს მოცემული აქვს ქვემოთ, გვ. 406-ზე.

კულაშიდან დავეყვიოთ ლოგობეს სამხრეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და მივედით სოფ. სანავარდოში, იქ, სადაც ლოგობე ერთვის რიონს ჩრდილო დასავლეთ მხარეზე. გუშინდელი და დღევანდელი სოფლები ეკუთვნიან თავად მიქელაძეს, რომელსაც აქ ბევრი სოფლები აქვს; ამიტომ მხარეს, რომელიც მოიცავს დაბლობს 19 სოფლით ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის, სამიქელაძეო ეწოდება.

სანავარდოსთან არის პატარა ტყეების მსგავსი ბევრი პატარა ჭალა კაკლის ხეებით, რომლებზეც ვაზია დახვეული, თუთის ხეებით, ლეღვით, ბროწეულით, ატმით, ჩვეულებრივი ხურმით, ვაშლით, მსხლით, ქლიავით, კომშით და წაბლით. არსად შემხვედრია ისე ბევრი და ისე ბუნებრივად შერეული ხეხილი, როგორც აქ. ამასთან შედარებით მინდვრის მცენარეები აქ ცოტაა; რადგან მხარეებში—ოკრიბაში, სალორთქიფანიძეოსა, სამიქელაძეოსა და ვაკეში, არაფერს თესენ ლომისა და ფეტვის გარდა. ამას აბრალებენ წისკვილების ნაკლებობას, თუმცა რიონზე შეიძლება ძალიან კარგი წყლის წისკვილების აგება.

ბამბას აქ ცოტას თესენ, აბრეშუმი კი ბევრი მოჰყავთ. ქიები ჰყავთ პატარა კალათებში, რომლებიც ვაკეთებულია ტირიფის ტოტებისაგან 1 წყრთის სიგრძის გვერდებით. სახელურიც მალა აქვს. ამას დგამენ ტირიფის ტოტებისგანვე დაწულ და გადახურულ უფრო დიდ კარაღებში, ან დიდ კალათებში.

ხონიდან სანავარდომდე მთელ გზაზე მურყანი ერთადერთი და საერთოდ გავრცელებული გარეული ხეა. მას, მისი ჩრდილის გამო, სტოვებენ ფეტვის ყანებში და როცა 3 ან 4 წლის მერე ამ სახნავს მიატოვებენ და ახალს ამუშავებენ, მთელი მინდორი კვლავ უცებ იფარება ამ სწრაფად მზარდი ხის თესლით.

აქაც ხნავენ იმნაირი პატარა კავით, რაქაში რომ აღეწერე. კვლები არის დაახლოებით 4 თითისდადება სიღრმისა და არ არის სქელი, ამიტომ მოხელ მიწას ხელმეორედ ხნავენ განივად, ე. ი. ჯვარისებურად. ფეტვი და ლომი ივნისში ითესება და იღებენ სექტემბერში. შემოსულ თავთავს ხელით ტეხენ. ბზეს ხმარობენ სახლების გადასახურავად.

მურყნარში არის ფერისცვალა, ანწლი, ცეცხლკალა, ცოცხანა, თავშავა და საერთოდ სხვა მცენარეები. ყამირი ან დასვენებული ფეტვის მინდვრები მთლიანად იფარება *Panicum viride*-თი (სულცა¹) და *crus-galli*-ით (ბურჩხა), რაც წარმოადგენს ცხენებისთვის უმთავრეს, თუმცა არა საუკეთესო, საკვებს, რადგან ისინი იწვევენ კუჭის აშლას. ბირკაეა და სხვა საქმელი ბალახი აქ სულ არ არის, არ იციან აგრეთვე თივა. მესაქონლეობა აქ უმნიშვნელოა. სახლის პატრონს ერთი ან ორი ცხენი ჰყავს ხოლმე სასიარულოდ და უდელი რქოსანი—სახნავად; [მას ჩვეულებრივ არ ჰყავს] არავითარი ცხვარი. ამიტომ აქ არ აკეთებენ კარაქს, [აკეთებენ] მხოლოდ ცოტა ყველს, ისიც ცუდს. რქოსანი საქონლიდან გვხვდება ცოტა კამეჩები; მაინც და მაინც არც თევზაობენ, იშვიათად კი ანკესით იჭერენ (რუსულად—სამოლოვი) ტარაღანას, ზუთხს და ლოქოს.

¹ Sulza—ხომ არ არის ეს ძურწა?

Der Rion war bey Sanawardo 200 Schritte breit, 4 Faden tief, träge, zwischen 2 Faden hohen Thonufeln. Die Ueberfahrt geschieht hier in Kähnen aus Rüstern gehauen. Pferde aber läßt man durchschwimmen. An den Ufern stehen große Erlen und Nußbäume durch einander, oft mit Weinreben umschlungen, deren einige schon große, reife Trauben hatten. Xanthium spinosum bedeckt hier fast alles, auch ist Mentha pulegium (Imeret. Ombulo) sehr häufig. Man isset sie an Fischen. Unsere Pferde, die sich mit denselben aus Noth sättigen mußten, bekamen alle von dessen Schärfe einen starken Speichelfluß.

Den 20sten August. Wir hatten bei Sanawardo übernachtet¹. Um 10 Uhr brachten wir von dem südl. Ufer des Rions auf und² ritten wir 1 Stunde in WSW. und erreichten das Dorf Bari Sadschawacho³ (Nieder-Sadschawacho) zum Unterschiede des 8 Werst höher am Gebürgfluß liegenden Dorfs Ptis Sadschawacho⁴ (Ober-Sadschawacho). Bey Sadschawacho und eben so an andern der Ueberschwemmung ausgesetzten Orten, steht Laurus nobilis. Die Blätter sind von keinem ökonomischen Gebrauch, den Absud derselben aber gebraucht man wider die Krätze. Dieses sind die äussersten südwestlichen Dörfer Imeretiens. Weiter in W. zwischen dem linken Ufer des Rions und nordl. Fuß des südlichen kaukasischen Vorgebürgs liegt die georgianische Provinz Guria, deren Regent Gurieli genant wird⁵.

Den 21sten August. Ich habe bei Sadschawacho übernachtet. Des Morgens brach ich von da auf⁶. Von Sadschawacho hatten wir 1 Werst in N. die Mündung des Baches Okamina in die linke des Rion, der nur klein ist, aber wegen des gestrigen Regens das Durchreiten nicht erlaubte, sondern eine Ueberfahrt erforderte. Sein Wasser war von Thon sehr trübe. Von hier in S. hatten wir nach 2 Werst den Fuß des Vorgebürges, an welchem wir 2 Werst bergan ritten und nach dem Obern (Ptis-Sadschawacho) kamen.

Von hier gieng es wieder vom Gebürge und an dessen Fuße in O. abermahl durch den Bach Okamina und nun auf der Höhe des Fußes des Vorgebürges in O. nach der zerstörhten Festung Tschuanta, die auf selbigem liegt. Von hier hat man eine freie Aussicht in die etwa 30 Werst breite imeretische und mingrelische Ebene zwischen dem kaukasischen Alpen- und Vorgebürge. In dieser Ebene fließt der Rion von Kutais bis Sadschawacho in SW. und von hier am Fuße des Vorgebürges, mit weniger nordlichen Abweichung, die das Gebürge selbst macht, in W. bis zum Meer.

Etwan 4 Werst von Tschuanta liegt die kleine Festung Sapaitschao auf der Mittelhöhe des Vorgebürgs. Neben Tschuanta ist ein Dorf und ein zaarisch Hoflager, welches aus einigen scheuereartigen Gebäuden besteht.

¹ Wir hatten bei Sanawardo übernachtet <P.

² Um 10 Uhr—auf und, G.] von Sanawardo, P. ³⁻⁴ Sadschawacho <P.

⁵ deren Regent Gurieli genant wird <P; ამას მოსდევს გურიის აღწერა, რაც პალასს აქვს 410—411 გვერდებზე. ⁶ Ich habe bei Sadschawacho—von da auf <P.

როინი სანავარდოსთან იყო 200 ნაბიჯის სიგანისა, 4 საყენი სიღრმისა, მდორე, [მიედინებოდა] 2 საყენი სიმაღლის თიხიან ნაპირებს შორის. გადასვლა აქ ხდება თელის ამოღარული ნაგებობით. ცხენებს კი შეატურებენ ზოლზე ნაპირებზე დგას ერთმანეთში შერეული დიდი მურყნები და კაკლის ხეები, ხშირად ზედშემოხვეული ვაზით, რომელთაგან ზოგს უკვე დიდი მწიფე მტევნები ჰქონდა. ცეცხლეკალა აქ თითქმის მთელ მიდამოს ფარავდა, აგრეთვე ხშირია *Mentha pulegium* (იმერულად ომბალო). მას ჰამენ თევზთან ერთად. რადგან ჩვენი ცხენები გაპირვების გამო იძულებული იყვნენ ის ეჭამათ, მისი სიმწარის გამო ყველას გამოსდიოდათ ღუჭი.

20 აგვისტო. ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში¹. 10 საათზე გავედით როინის სამხრეთ ნაპირიდან და² 1 საათი მივდიოდით დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და მივედით სოფ. ბარი-საჯავახოში³ (ქვემო საჯავახო), განსხვავებით 8 ვერსზე მთაში მდებარე სოფ. მთის საჯავახოსგან⁴ (ზემო საჯავახო). საჯავახოსთან და ასევე იმ სოფლებში, სადაც წყალდიდობა იცის ხოლმე, არის დაფნა. ფოთლებს არ აქვს სამეურნეო გამოყენება, ნახარშს კი ხმა-რობენ ქაეილის წინააღმდეგ. ესენი არიან იმერეთის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფლები. შემდეგ დასავლეთით, როინის მარცხენა ნაპირსა და სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირს შორის, მდებარეობს ქართული პროვინცია გურია, რომლის მმართველსაც გურიელი ჰქვია.

21 აგვისტო. მე ღამე გავათიე საჯავახოში. დილით გავედი იქიდან⁵. საჯავახოდან 1 ვერსზე ჩრდილოეთით როინს მარცხენა მხრიდან ერთვის მდ. ოკამინა. ის პატარაა, მაგრამ გუშინდელი წვიმისგან მასზე გასვლა არ შეიძლებოდა, საჭირო იყო გადაცურვა. მისი წყალი თიხისაგან ძალზე მღვრიე იყო. იქიდან სამხრეთით 2 ვერსზე არის მთის ძირი, რომელსაც 2 ვერსზე ავეყეით მალა და ზემო (მთის) საჯავახოში მივედით.

იქიდან გზა მიდიოდა ისევ მთიდან და მის ძირას აღმოსავლეთით და კვლავ მდ. ოკამინაზე, შემდეგ კი—მთის ძირის თხემზე აღმოსავლეთით დანგრეული ციხე ჩუანთისკენ (იქნებ შუამთა?), რომელიც მასზე დგას. აქედან ნათლად ჩანს 30 ვერსის სიგანის იმერეთის და სამეგრელოს დაბლობი, რომელიც მდებარეობს კავკასიის ალპებსა და მთისწინეთს შორის. ამ დაბლობზე მიედინება როინი—ქუთაისიდან საჯავახომდე სამხრეთ-დასავლეთით და აქედან მთის ძირის გაყოლებით მცირედ ჩრდილოეთის გადახრით, რასაც თვით ქელი აკეთებს, [შემდეგ] დასავლეთისკენ ზღვამდე.

ჩუანთიდან 4 ვერსის მოშორებით დგას პატარა ციხე, საპაიჭაო, ქედის შუა მწვერვალზე. ჩუანთის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი, რომელიც შედგება რამდენიმე ფარდულის მსგავსი შენობისაგან.

¹ ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში < პ ა ლ.

² 10 საათზე—ნაპირიდან და, გ ი უ ლ.] სანავარდოდან, პ ა ლ.

³—საჯავახო < პ ა ლ.

⁴ მე ღამე—იქიდან < პ ა ლ.

Vom Tschuanta hatten wir auf der Ebene, längst dem Fuße des Vorgebürges, nach einer Stunde die wüste Festung Sabeka, die auf der Höhe des Fußes des Vorgebürges am Bach Sulori steht. Dieser und ein vorherpaßirter Bach kommen aus SO. und fließen zum Rion. Der Sulori ist wasserreich und klar, weil ihn der Schnee auf der Höhe des Vorgebürges, den wir bey Sadschawacho sahen, reichlich ernährt.

Es ward hier ein Eichhörnchen geschossen, welches durch die Farbe, den fehlenden Haarbüschel der Ohren und die Daumnägeln vom gemeinen verschieden ist. Ich beschrieb es unter dem Namen *Sciurus anomalus**. Auch *Fulica aterrima* erhielt ich hier.

Auf dem Vorgebürge ist in der Buchenwaldung *Azalea* und *Rhododendron ponticum*, *Prunus lusitanica*, dessen schwarze, Kirschen ähnlichen Früchte, von schönem Geschmack waren. *Ruscus hypophyllum*, dessen Blätter die Kälber fett machen sollen, und *R. aculeatus*, welches an die Häuser gepflanzt Krankheiten abhalten soll; *Smilax excelsus*, dessen Sprossen (*turionnes*) im Frühlinge gegessen werden, *Vaccinium arctostaphylos*, welches das ganze Jahr hindurch blüht und schmackhafte Beeren trägt; *Philadelphus coronaria*, *Colchicum autumnale*, welches jetzt blühet, *Buxus sempervirens* mit eines Beines dickem, 3 Faden hohem Stamm, *Taxus baccata*. In der Eichenwaldung ist vorzüglich *Sorbus torminalis* und *Mespilus vulgaris*.

Das Vorgebürge besteht auch hier aus Sandstein. Tschuanta sowohl als auch Sabeka gehören zu dem Distrikte Satschino, der von hier am Fuße desselben zum Rion seine Lage hat¹. Bey Sabeka war *Datisca cannabina* häufig.

Den 22sten August. Wir hatten am Sulori unter Sabeka übernachtet². Von Sabeka am Sulori ritten wir am Fuße des Gebürges in O. und hatten nach 2 $\frac{1}{4}$ Stunden den Bach Kuni. An demselben steht oben auf dem Fuße des Gebürges eine wüste Kirche und das Dorf Amagleba³. An diesem Bache ist der Distrikt Seristo, der Familie des Radgis Eristawi.

Der tägliche starke Schweiß hatte die Wäügrigkeiten meines Geblütes zerstreuet und es mit Anlage zur *acrimonia phlogistica* hinterlassen. Entstandene Salzflüsse und Geschwüre zwungen mich den 23sten August zu einem Ruhetage. Den hielt ich unter einem von mir nie gesehenen Baume, der hier *Selkwa* heißt und am Fuße der Alpen bey Kutais und am Fuße des Vorgebürges in Satschino und Seristo häufig ist. Ich beschrieb ihn unter dem Namen *Rhamnus ulmoides*.

Den 24sten August. Von Amagleba ritten wir längst dem Fuße des Gebürges in O. und hatten in einer Stunde 3 Bäche. Denn wandten wir uns nach N. bis Warziche, dahin wir nach anderthalb Stunden kamen. Es

* Es ist Pennants Bombay Squirrel (*Hist. of quadr. p.*, 409) eine bis in Indien ausgebreitete Gattung von Eichhorn. *P.*

¹ ამაჲს გეოგრაფიკულ მდებარეობის დედანში მოსდევს საჩინოს მხარის სოფლების ჩამოთვლა, რაც კალასთან ქვემოთაა, გვ. 404—405-ზე. ² Wir hatten am Sulori—übernachtet < *P.*

³ აქ დედანში ჩამოთვლილია საერისთაოს სოფლები. კალასთან ის არის 405 გვერდზე.

ჩუანთიდან დაბლობზე, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, 1 საათში შეგვხვდა დანგრეული ციხე სებეკა, რომელიც დგას მდ. სულორზე¹, მთისწინეთის ძირის თხემზე. ეს და ამის წინ გავლილი მდინარე მოედინებთან სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩადიან ქრიოზში. სულორი წყალუხვია და გამჭვირვალე, რადგან მას კვებავს მთის თოვლი, რომელიც ჩვენ საჯავახოსთან დავინახეთ.

აქ მოკლეს ციყვი, რომელიც განსხვავდება ჩვეულებრივისგან თავისი ფერით, ყურებზე ბალნის უქონლობით და ჯდიდი თითის ბრჭყალით. მე ის აღვწერე *Sciurus anomalus*-ის სახელით². აქ მივიღე აგრეთვე მელოტა.

მთაზე, წიფლის ტყეში, არის იელი და !შქერი, ტყეშალი, რომლის შავი, ალუბლის მსგავსი ნაყოფი მშვენიერი გემოსია; ძმერხლი, რომლის ფოთლებისგან ხბოები სუქდებიან, და თავვისარა, რომელიც ითესება სახლებთან, რათა დაიცვას ის ავადმყოფობებისაგან; ეკალიძი, რომლის კვირტებსაც გაზაფხულზე ჭაპენ; კავკასიური მოცივი, რომელიც მთელი წელი ყვავის და გემრიელი კენკრა აქვს; *Philadelphus coronaria*, *Colchicum autumnale*, რომელიც ახლა ყვაროდა; ბზა მუხლის სიმსხო, 3 საყენი სიმალღისა; ურთხმელი; მუხნარში უმთავრესად არის თამელი და ზღმარტი.

მთისწინეთი აქაც შედგება ქვიშაქვისაგან. ჩუანთა, ისევე როგორც სებეკა, ეკუთვნის საჩინოს მხარეს, რომელიც გადაჭიმულია აქედან, მის ძირას, რიონისკენ.

სებეკასთან ბევრი იყო დათვის კანაფი.

22 აგვისტო. ღამე გავათიეთ სულორზე, სებეკას ქვემოთ³. სულორზე მდებარე სებეკიდან გავემართეთ მთის ძირის გასწვრივ აღმოსავლეთით და 2 1/4 საათში მივედით მდ. კუნჩხე. მასზე, ზევით მთის ძირას, დგას დანგრეული ეკლესია და სოფელი ამალგება. ამ მდინარეზე არის რაქის ერისთავთა გვარის კუთვნილი მხარე საერისთაო.

ღღის განმავლობაში დიდმა ოფლიანობამ დაარღვია ჩემი სისხლის წყლიანობა და დატოვა ნალექი (*acrimonia phlogistica*); მარილიანმა მუწუკებმა მაიძულეს 23 აგვისტოს შესვენების დღე მქონოდა. აქ ვნახე ხე, რომელიც არასდროს არ მენახა და რომელსაც აქ ძელქვას უწოდებენ; ის ხშირად იზრდება ალაპების ძირას ქუთაისთან და მთისწინეთის ძირას, საჩინოსა და საერისთაოში. მე ის აღვწერე *Rhamnus ulmoides* სახელით.

24 აგვისტო. ამალგებიდან გავემართეთ მთის ძირის გაყოლებით აღმოსავლეთისკენ და ერთ საათში გავიარეთ 3 მდინარე. შემდეგ გადავუხვიეთ ჩრდილოეთისკენ ვარციხემდე, სადაც 1 1/2 საათში ვიყავით. ეს არის დანგრეული ციხე. მის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი. აქ რიონს მარ-

¹ მდინარე სულარი ვანის რაიონში.

² ეს არის პენანტის ბომბეური ციყვი (*Hist. f. quadr. P.*), ინდოეთამდე გავრცელებული სახე ციყვისა, პ.

³ ღამე—ქვემოთ < პ ა ლ.

ist eine zerstörte Festung und neben derselben ein Dorf und zaarisches Hoflager. Hier fällt die aus ONO. kommende Kwirila in die linke des Rion. Ich hatte seinen Ursprung gut bey Zona gesehen.

Das Flußbette des Rion ist hier breit und voller gerundeter Steine; er ist zwischen Thonufeln, an hundert Schritte breit und zum Durchreiten zu tief. Der Rion fließt hier geschwinde, der Kwirila träge. Beide haben leimigt trübes Wasser. Kaum 1 Werst über der Mündung nimmt der Kwirila den Fluß Chani an der linken auf, der in flachen Ufern über Steine fließt und klar Wasser hat. Er nimmt gegenüber Achalziche, im hohen, mit Schnee bedeckten Theil des Vorgebürges seinen Anfang und ist bey hohen Wasser schwer zu paßiren. Hier ward *Gobius niger*, *Cyprinus orsus* und *Gobio* mit Angeln gefangen. Da diese Gegend Fischfang, Rothwild und der Chani gutes Wasser hat, so will der Zaar Solomon hier seine Residenz erbauen. Es wurden hier Skorpionen und Taranteln, auch *Anguis fragilis* gefunden. Man hatte nicht bemerkt, daß der Biß der beyden Insekten merklich giftig sey.

Ich fand, und häufig *Fragaria vesca*, *origanum heracleoticum* u. vulgare, *Panicum viride* u. *filiforme*, *Prenanthes muralis*, *Sida*, *Abutilon*, *Alcea ficifolia*, *Erigeron acre*, *Teucrium hyrcanicum*, *Thalictrum flavum*, *Ophrys spiralis*, *Boletus flabellum*.

Den 25sten August. Wir hatten bei Warziche übernachtet. Des Morgens brachten wir von da auf und¹ ritten wir am linken Ufer des Chani in SO. und kamen nach 3 Stunden zu der Kluft, in welcher er aus dem Vorgebürge kömmt, und in welcher die zerstörte Festung Bagdad an diesem linken Ufer steht. Der Weg war eben breit und ist selbst in den Wäldern, die nicht mit Weinreben und Smilax verflochten sind, der beste in ganz Imereti. Ein Theil des Weges gieng durch das Gebiet des Dorfs Kogiti, wo die Einwohner mit Einsamlern der Kolben des Mais und *Gomi* (*Panicum italicum*) beschäftigt waren. Man bauet hier und auch in den Distrikten Satschino und Seristo etwas Waizen.

Bagdad besaßen die Türken, wie Kutais, bis sie der Graf Tottleben 1770 heraus trieb. Die Befestigung besteht blos in einer viereckigen Mauer von Feldsteinen, an jeder Seite 80 Schritte lang. Jezo war hier alles wüst.

Folgt man von Bagdad nach der Kluft des Chani noch weiter hinauf, so kommt ein Weg über die Höhe des Gebürges, bis Achalziche, wohin von hier 2 Tagereisen sind. Auf diesem Wege machten die Türken ihre Einfälle in Imereti.

Der Chani ist hier reißend und hat ein Kalksteinbette, auf welchem auch der Sandstein der Höhe ruhet. Unter dem Geschieben fand ich abgerundete Stücke einer festen, mit groben Schörl eingesprengten, schwärzlichen Lava. Bey Bagdad standen einige Oelbäume mit Früchten, die die Türken, welche sie bey Achalziche häufig ziehen, gepflanzt haben sollen. *Ophrys spiralis* blühete.

¹ Wir hatten bei Warziche—von da auf und, G.] Von Warziche, P.

ცხენა მზრიდან უერთდება აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მომდინარე ყვირილა. მისი სათავე მე კარგად დავათვალიერე წონასთან.

რიონის კალაპოტი აქ განიერია და სავსეა მრგვალი ქვებით; ის მოედინება თიხიან ნაპირებს შორის. სიგანე 100-მდე ნაბიჯია და გასასვლელად ღრმაა. რიონის დინება აქ სწრაფია, ყვირილასი კი მდორე. ორივეს აქვს თიხიანი მღვრიე წყალი. შესართავიდან დაახლოებით 1 ვერსზე ზევით ყვირილა მარცხნიდან იერთებს მდ. ხანს, რომელიც დაბლობ ნაპირებში ქვებზე მოედინება და აქვს გამჭვირვალე წყალი. ის სათავეს იღებს ახალციხესთან, მაღალ თოვლიან მთებში და ღრმა წყლის გამო ძნელია გასასვლელად. აქ ანკესებით დაიჭირეს *Gobius niger*, *Cyprinus orsus* და *Gobio*. სოლომონ მეფეს სურს აქ ააშენოს რეზიდენცია, რადგან ეს მიდამო კარგია სათევზაოდ, სანადიროდ და ხანს კარგი წყალი აქვს. აქ იპოვეს შორიელი და ტარანტელა, აგრეთვე მყიფი ბოხმეჭა. აქ არ შეუშინევიათ, რომ ამ ორი მწერის ნაქბენი საკმაოდ შეხამანია.

აქ ხშირია მარწყვი, თავშავა *Panicum viride* და *filiforme*, *Prenanthes muralis*, *Sida*, შვია, *Alcea ficofolia*, *Erigeron acre*, *Teucrium hyrcanicum*, *Thalictrum flavum*, *Orphys spiralis*, *Boletus flabellum*.

25 აგვისტო. ღამე გავათიეთ ვარციხეში. დილით გავედით იქიდან და¹ გავემართეთ ხანის მარცხენა ნაპირით სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 3 საათში მივედით ხეობაში, რომლითაც ის გამოდის მთიანეთიდან და რომელშიც არის დანგრეული ციხე ბაღდადი მის მარცხენა ნაპირზე. გზა ისევ განიერი იყო და მიდის ტყეში, სადაც არ არის ვაზი და ეკალი და ეს გზა საუკეთესოა იმერეთში. გზის ერთი ნაწილი მიდიოდა სოფ. კოვიტის (იქნებ როკითი?—გ. გ.) მიწებზე, სადაც მცხოვრებლები სიმინდის ტაროს ტეხით და ღომის აღებით იყვნენ დაკავებულნი. აქ, საჩინოსა და საერისთაოს მხარეებში, მოჰყავთ ხორბალიც.

ბაღდადში, ისევე როგორც ქუთაისში, ისხდნენ თურქები, სანამ გრაფმა ტოტლენემმა 1770 წ. არ გარეკა ისინი. სიმაგრე შედგება რიყის ქვით ნაგები ოთხკუთხა კედლისგან, რომელიც ყოველ მხარეს 80 ნაბიჯი სიგრძისაა. ამჟამად აქ ყველაფერი დანგრეულია.

თუ კაცი ბაღდადიდან ხანის ხეობას ზევით გაყვება, გზა ვადადის ქედზე ახალციხემდე, სადამდეც აქედან 2 დღის სავალია. ამ გზით ესხმიან თავს თურქები იმერეთს.

ხანი აქ ჩქარია და კირქვის კალაპოტზე რიყის ქვაა მოფენილი. დანალექის ქვეშ იყო მავარი მოშავო ლავის დამრგვალებული ნაჭრები უხეშო „შერლით“ ჩაწინწყლული.

ბაღდადთან იდგა მსხმოიარე ზეთისხილის ხეები, რომლებიც, ჩანს თურქებს უნდა დაერგოთ, რადგან მათ ახალციხეში ის ბევრი მოჰყავთ. *Orphys spiralis* ყვაოდა.

¹ ღამე—იქიდან და, გ ი უ ლ.] ვარციხიდან, პ ა ლ.

In der Kluft des Chani, über Bagdad hinauf, liegen folgende georgianische, alle dem Zaar Solomon gehörige Dörfer: Nergeti, Zabluanachewi, Alismereti, Sekari, daselbst Thermae¹, Cholaskuri und Chani über² Bagdad $\frac{1}{2}$ Tagereise und von Achalziche eine Tagereise.

Am Fuße des Vorgebürges zwischen dem Distrikt Seristo und dem Fluße Chani liegen folgende Dörfer: Sakobatso, Kogiti, Schuba, Etseri und Persati.

An der rechten Seite des Chani liegen im Vorgebürge Kiknaweleti, Segani und Korischi und am Fuße des Vorgebürges nach NO. Dimi, Obtscha, Swiri, Kwaleti und Losietchewi. Sie gehören alle dem Zaaren³.

Ich erhielt einen Expressen vom Zaar Solomon, mit der Nachricht, daß er in der Ebene am Kwirila stehe und mich zu sprechen verlange. Daher ich Morgen zu ihm auf[b]rechen werde⁴.

Den 26sten August. Bey Bagdad ward mir Falco milvus und 4 Pelecani carbones⁵ zu Theil.

Wir ritten durch den Chani von der linken nach der rechten Seite und denn in NO, über die Höhe des Vorgebürges, durch das Gebiet der Dörfer Dimi und Obtscha bis zum Luchuta der Kwirila, da wir zu Mittage Halte machten⁶. Von derselben ritten wir in ONO durch das Gebiet des Dorfs Swiri und Kwaleti, bis zum linken Ufer der Kwirila, wo weiter in O. hinauf die Dörfer des Distrikts Losietchewi stehen. Wir ritten aber durch die Kwirila, die hier 100 Schritte breit, 3 Fuß tief, steinigt, von sanften Fluß ist, dabey klar Wasser und niedrige thonigte Ufer hat. Sie hat hier am linken Ufer den nordlichen Fuß des kaukasischen südlichen Vorgebürges und an der rechten Seite den Abhang des Quergebürges, welches das Haupt- und Vorgebürge zusammen hängt.

Am Nordseite der Kwirila⁷ kamen wir auf eine kleine freye Ebene, die jedoch die größte in ganz Imeretien ist und Burgnali genennet wird. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet worden⁸. Auf derselben steht von einem ehemaligen Dorfe noch die Kirche.

Den 27sten August. Von Burgnali am Kwirila ritten wir in NO. und nach 1 Stunde durch den Fluß Schambura des Kwirila; denn aber nach $\frac{1}{4}$

¹ daselbst Thermae, G.] wo heiße Quellen, P.

² Chani über, P.] über Chani, G.

³ Sie gehören alle dem Zaaren.<P.

⁴ daher ich Morgen zu ihm aufbrechen werde<P.

Ich erhielt heute einen Brief von Müller aus Moskau vom 18 Mai, in dem er mir meldet, daß er am 27 April einen akademischen Brief an mich abgelassen habe, den ich aber bisher noch nicht empfangen, G. (ეს წარმოადგენს ჩამატებას)

⁵ 4 Pelecani carbones, G.] Pelecanus carbo, P.

⁶ da wir zu Mittage Halte machten<P.

⁷ Nordseite der Kwirila, G.] linken Ufer, P.

⁸ Von den Russen—geweidet worden<P.

ხანის ხეობაში, ბაღდადს ზემოთ, მდებარეობენ სოლომონ მეფის ქუთუბნილი შემდეგი სოფლები: ნერგეთი, წაბლნარისხევი, ალისმერეთი, ზეკარი, აქვეა თბილი აბანო. ხოლასკური¹ და ხანზე ზემოთ ბაღდადი (თუ—ხანი ბაღდადს ზემოთ?—გ. გ.) $\frac{1}{2}$ დღის სავალზე და ახალციხიდან 1 დღის სავალზე.

საერისთაოსა და მდ. ხანს შორის, მთისწინეთის ძირას, არის შემდეგი სოფლები: საკოპაძეო, კოგრტი, შუბა, ეწერა და ფერსათო.

ხანის მარჯვენა ნაპირზე მთაში არის კიქნაველეთი, ზეგანი და კორიში, ხოლო მთისწინეთის ძირას ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ—დიმი, ობჩა, სვირი, კვალეთი და ლოსიეთხევი. ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს².

ჩემთან მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და მაცნობა, რომ მეფე იღვა ყვირილის დაბლობზე და სურდა ჩემთან საუბარი. ამიტომ მე ზვალ მასთან უნდა მივსულიყავი³.

26 აგვისტო. ბაღდადში მომცეს შევარდენი და 4 ვარხვი.

ჩვენ გავედით ხანის მარცხენა ნაპირიდან მარჯვენაზე და შემდეგ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქედის გადავლით, სოფლების დიმის და ობჩის მიწებზე ყვირილის შენაკად ლუხუტამდე, სადაც შევისვენეთ პურის საჭმელად⁴. იქიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, სოფლების სვირის და კვალეთის მიწებზე, ყვირილის მარცხენა ნაპირამდე, სადაც შემდეგ აღმოსავლეთით, ზევით, ლოსიეთხევის მხარის სოფლები იყო.

ჩვენ გავედით ყვირილაზე, რომლის სიგანე აქ 100 ნაბიჯია, სიღრმე 3 ფუტი; ის ქვიანია, მდორეა და აქვს გამჭვირვალე წყალი და დაბალი თიხიანი ნაპირი. მარცხენა ნაპირზე ეშვება კავკასიის სამხრეთ მთიანეთის ჩრდილოეთი ძირი და მარჯვენაზე იმ გამკვეთი ქედის კალთები, რომელიც მთავარ ქედსა და მთისწინეთს აერთებს.

ყვირილის ჩრდილო მხარეზე⁵ გავედით გაშლილ მინდორში, რომელიც პატარაა, მაგრამ ყველაზე დიდია მთელ იმერეთში და მას უწოდებენ ბურგნალს. რუსებმა კი დაარქვეს პეტროვსკოი ლაგერი, რადგან აქ რამდენიმე ხანი კორპუსის ცხენები სძოვდნენ⁶. აქ ძველი სოფლისგან მხოლოდ ეკლესია დგას ჯერაც.

27 აგვისტო. ყვირილაზე მდებარე ბურგნალიდან გავემართეთ ჩრდილო-აღმოსავლეთით და 1 საათში გავედით ყვირილის შენაკად შამბურაზე; ამის

¹ იხ. ხალასკური შაიკოვსკის რაიონში.

² ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს < პალ.

³ ამიტომ მე ზვალ მასთან უნდა მივსულიყავი < პალ. აქვე გითვლიან შტეტლის დღიურში დაცულია შემდეგი ჩამატება: „დღეს მივიღე მიუღერის წერილი, მოსკოვიდან 18 მაისს გამოგზავნილი, რომელშიც მაცნობებს, რომ 27 აპრილს მან მე გამომიგზავნა აკადემიური წერილი, რომელიც მე აქამდე არ მიმიღია“.

⁴ სადაც შევისვენეთ პურის საჭმელად < პალ.

⁵ ჩრდილო მხარეზე, გ ი უ ლ.] მარცხენა ნაპირზე, პალ.

⁶ რუსებმა კი—სძოვდნენ < პალ.

Stunde über eine steinerne Brücke desselben, durch die Gebiete der Dörfer Sakara und Schalatche und nach einer viertel Stunde über eine hölzerne Brücke über¹ den Bach Budscha, der sich weiter hinab mit dem Susa² vereinigt und denn den Fluß Schalabura ausmacht. Beide kommen aus dem Kalksteingebürge der Alpen. Diesem Fluße fließt die Sewrula in 10 Werst Entfernung in W. und diesem die Tschischura auch 10 Werst westlich parallel, die alle im Kalkgebürge entspringen und in die rechte Seite des Kwirila fallen. Dem Tschischura 10 Werst westlich parallel fließt der Ts'chal-Ts'chitela, der in die linke des Rion fällt und dessen schon gedacht ist. Gegenwärtig waren alle diese Flüsse sanft und klein, bey hohem Wasser sind sie aber, wegen enger hoher Ufer, reißend und tief.

Vom Budscha ritten wir nach 2 Stunden in NNO., auch über einen Bach und kamen nach dem Dorfe Sasano, wo der Prinz Artschil, jüngster Bruder des Zaars Solomon und Schwiegersohn des Zaars Erekle seinen Wohnsitz³ hat. Alles bestand hier aus einigen Scheunen ähnlichen, schlechten Gebäuden. Seine Domainen sind die Dörfer an der Susa, Budža und der Westseite der Kwirila. Nach anderthalb Stunde in N. hatten wir die Kluft des Susa, durch den wir ritten und nach anderthalb Stunde in W. das Dorf Tauasa erreicht. Hier erwartete der Zaar mich und den Chargé des affaires Lwow, der $\frac{1}{2}$ St⁴. nach mir aus Kartuli über Radseha ankam.

Der heutige Weg gieng vom nordl. Fuße des Vorgebürgs bis zum südlichen Fuß des Nebengebürgs (jug. subalpinum) längst dem westlichen Fuß des Quergebürgs (jug. transversale).

Die Gegend von Schalatche bis Tauasa ist ziemlich frey und nur mit einzelnen Eichen und Weisbuchen bestreuet. Sie wird zu Feldern für Gomi, Hirse, Mays, Dschikura (*Holcus sorghum* auch stellenweise für Waizen und Baumwolle angewendet. Letztere war auch *Rhamnus zyziphus* (georg. Unabi).

Ich hatte des Abends einen heftigen Fieberanfall.

Den 28sten August machte ich dem Zaar Solomon die Aufwartung. Er zeigte mir Erze, die er von Laschcheti aus Swaneti an der Ursprunge⁵ des Ts'cheni-Ts'chali, der daselbst Laschchuri heißt, brechen, bey welcher Gelegenheit ich einige Nachrichten von den Soni oder Swani selbst erhalten konnte⁶.

Den 29sten August. Bei Tauasa war auch diese Nacht vergangen. Der Kaiserl. Chargé d'affaires H. Lwow brach heute frühe mit dem Zaren, zu dem beide Brüder desselben, der Patriarche und Artschil, auf um einige

¹ eine hölzerne Brücke über < P.

² Susa, G.] Sudscha, P.

³ Erekle seinen Wohnsitz, G.] Heraklius seinen Siz, P.

⁴ $\frac{1}{2}$ St., G.] bald, P.

⁵ Erze, die er von—an der Ursprunge, G.] einige Bley- und Kupfererze aus Swaneti, wo sie am Ursprunge, P.

⁶ ამას მოსდევს სვანეთის აღწერა, რაც პალასს აქვს თავისი გამოცემის 417—418 გვ-ზე.

შემდეგ $\frac{1}{4}$ საათში გავედით მასზე გადებულ ქვის ხიდზე და სოფლების საქარისა და ქალატყის მიდამოები გავიარეთ; $\frac{1}{4}$ საათში გადავედით მდ. ბუჯის ხის ხიდზე¹, რომელიც ქვევით ზუსსა ზურთდება და ქმნის მდ. შალაბურას². ორივე შოედინება ალაბების კირქვიანი მთებიდან. ამ მდინარიდან 10 ვერსის მოშორებით დასავლეთისკენ მიედინება მდ. ძეგრულა და ამის დასავლეთით (ასევე) 10 ვერსზე პარალელურად—მდ. ქიშურა (თუ ჩიხურა?), რომელიც სათავეს იღებენ კირქვიან მთებში და წყვირილას მარჯვნიდან ერთვიან. ქიშურის პარალელურად დასავლეთით 10 ვერსზე მიედინება წყალწითელა, რომელიც რიონს მარჯვნიდან ერთვის და რომელიც უკვე ვახსენეთ. ახლა ყველა მდინარე მდორეა და პატარა, წყალდიდობისას კი, ვიწრო და მალაღრმაირის გამო, სწრაფი და ღრმაა.

ბუჯიდან 2 საათი შივილიდით ჩრდილო—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გავედით მდინარეზე და მივედით სოფ. საზანოში, სადაც ცხოვრობდა ბატონი-შვილი არჩილი [ის არის] სოლომონ მეფის უმცროსი ძმა და ერეკლე მეფის სიძე. აქ მხოლოდ ფარდულის მსგავსი ცუდი შენობები იყო. მას [არჩილს] ეკუთვნის სოფლები ზუსსაზე, ბუჯაზე და ყვირილის დასავლეთ მხარეზე. $1\frac{1}{2}$ საათში ჩრდილოეთით ვიყავით ზუსის ხეობაში, რომელიც გავიარეთ და კვლავ $1\frac{1}{2}$ საათში დასავლეთით მივედით სოფ. თავასამდე. აქ მიცდიდა მეფე და საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც ჩემს შემდეგ $\frac{1}{2}$ საათში³ მოვიდა აქ ქართლიდან რაჭის გავლით.

დღევანდელი გზა მიდიოდა მთისწინეთის ჩრდილო ძირიდან გვერდითი ქედის სამხრეთ ძირამდე, გამკვეთი ქედის დასავლეთი ძირის გაყოლებით.

ქალატყის მიდამო თავასამდე თითქმის ტიტველია, მხოლოდ აქა იქ არის მუხა და თეთრი წიფელი. ის გამოიყენება ღომის, ფეტვის, სიმინდის, ჯიქურის (*Holcus sorghum*), ზოგან ხორბლისა და ბამბის მოსაყვანად. იყო აგრეთვე *Rhamnus zyziphus* (ქართულად უნაბი).

სალამოთი მაგრად შემამცივნა.

28 აგვისტოს ვინახულე სოლომონ მეფე. მან მიჩვენა მადანი, რომელსაც ტეხენ სვანეთში, ლაშხეთთან, ცხენისწყლის სათავესთან⁴, რომელსაც იქ ლაშხური ჰქვია; ამ შემთხვევით ვისარგებლე და ზოგი ცნობაც მივიღე სონის ანუ სვანეთის შესახებ.

29 აგვისტო. ეს ღამეც თავასაში გავატარეთ. იმპერატორის რწმუნებული ბ-ნი ლვოვი დღეს დილით ადრე გავიდა მეფესთან ერთად, რომელთანაც იყვნენ აგრეთვე მისი ორივე ძმა, პატრიარქი და არჩილი; ისინი მიდიოდნენ, რათა ზოგიერთი გვარის ოჯახების შფოთი დაეშოშმინებინათ. მე მივედიოდი ზუსის გასწვრივ სამხრეთით⁵ ქვევით და 3 საათში გავიარე მდინარის შესარ-

¹ ხის ხიდზე < პალ.

² ჩოლაბური.

³ $\frac{1}{2}$ საათში, გ ი უ ლ. მალე, პალ.

⁴ მადანი—სათავესთან, გ ი უ ლ. ტყვიის და სპილენის ზოგიერთი მადანი სვანეთიდან, სადაც მას ტეხენ ცხენისწყლის სათავესთან, პალ.

⁵ ეს ღამეც—სამხრეთით, გ ი უ ლ. გავემართე თავაზადან სამხრეთით ზუსსაზე, პალ.

Familien Streitigkeiten zu [verhandeln?]. Ich ritt nach S. längst der Susa¹ hinab und hatte nach 3 Stunden eine Bachmündung, bey welcher ich auf meinem vorigen Weg kam und ihm drey viertel Stunden bis zur Brücke über den Budscha folgte. Hier ließen wir den vorigen Weg westlich und ritten gerade in S., da wir nach einer Stunde an den Kwirila kamen. Wir ritten durch dieselbe und an ihrer linken auf das Vorgebürge, auf welchem wir nach drey viertel Stunden das Dorf Ts'chra'skaro hatten, wo ein zaarisch Hoflager ist, wo wir Halte machten². Die heutigen mineralogischen Beobachtungen bestätigten die vorgestrigen in allen.

Den 30. August. Wir hatten bei Ts'chraskaro übernachtet³. Ts'chraskaro gehört zum Distrikt Losietchewi⁴ am Fuße des Vorgebürges längst dem Kwirila und Serula.

Man hatte hier an dem heutigen Tage einen großen Horizont besonders auch über das Quergebürge.

Die westliche, zu Imereti gehörige Hälfte dieses Quergebürges, nimmt der Distrikt Semokwekana⁵ (d. i. die höhere Gegend) ein.

Die an dem nordl. Fusse des Vorgebürges von Sadschawacho bis Losietchewi gelegene Gegend, wird der Distrikt Ptis Zachli genant, d. i. die am Anberge gelegene Wohnungen, der in verschiedene schon angeführte kleine Distrikte geteilt wird⁶.

Von Ts'chraskaro sieht man auch in NNW. die Kirche von Tsch'chari⁷, wo der Zaar Solomon vor 4 Jahren mit seinen ihm getreuen Imeretiern, Zereteli Leuten⁸ und etlichen gedungenen Lesgiern, die Türken und den von ihnen eingesetzten Zaar Taimuras, einen Vetter Solomons, nemlich den Sohn von Mamuka des Zaarens Alexanders und Bruder des noch lebenden Georgi, schlug. Mit diesen hatten der Dadian, der Guriel und der Radschis Eristaw ihre Truppen vereinigt und bekamen also auch Schläge. Der genannte Georgi sitzt in der Festung Kwara in Radscha gefangen.

Etwas ostlicher sieht man auch am Fuße des Neben- oder Kalkgebürges die kleine zerstörte Festung Skande und auf der Höhe Zichori, einen ehemals berühmten, besonders von Armenianern bewohnten Ort, noch ostlicher aber die Festung Schaupawara und das Dorf Muchura.

Von hier in S. in diesem iugo promont. sollen Bäder seyn, so wie auch onweit Isriza oder Isreti in Satschino und onweit Padalauri in Seris-

¹ Bei Tauasa war auch—längst der Susa, G.] ritte ich von Tauasa in S. an der Susa, P.

² wo wir Halte machten<P.

³ Der 30. August—übernachtet<P.

⁴ აქ გოულდენშტადტი ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასთან მოცემულია ქვემოთ, 83. 402-ზე.

⁵ Semokwekana, G.] Semukwakana, P.

⁶ Die an dem nordl. Fusse—geteilt wird<P.

⁷ Tsch'chari, G.] Tschari, P.

⁸ Zereteli Leuten<P.

თავი (აქ მე ჩემი აღრე მგზავრობისასაც ვიყავი). მას მივყვებოდი $\frac{3}{4}$ საათი ბუჯაზე მდებარე ხილამდე. აქ დავტოვეთ ჩვენი ძველი გზა დასავლეთით და გავუხვიეთ პირდაპირ სამხრეთით; ერთ საათში ყვირილაზე ვიყავით. გავედით მასზე და მის მარცხენა მხარეზე მდებარე მთისწინი ავიარეთ, რომელზეც $\frac{3}{4}$ საათში სოფელი ცხრაწყარო შეგვხვდა, სადაც არის მეფის ბანაკი; აქ ჩვენ შეგჩერდით¹. დღევანდელმა მინერალოგიურმა დაკვირვებამ მთლიანად დაადასტურა გუშინწინდელი [დაკვირვებანი].

30 აგვისტო. ჩვენ გავათიეთ ცხრაწყაროში². ცხრაწყარო ეკუთვნის ლოსიეთხევის მხარეს, რომელიც მდებარეობს მთის ძირას, ყვირილისა და ძირულის გაყოლებზე.

დღეს დილით აქედან შეიძლება დიდი მანძილის დათვლიერება, განსაკუთრებით ვადაძვეთ ქედს ვადაღმა.

იმერეთის კუთვნილი ამ გამკვეთი ქედის დასავლეთი ნაწილი უჭირავს ზემოქვეყანას, ე. ი. უფრო მაღალ მხარეს.

მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას! საჯავახოდან ლოსიეთხევამდე მდებარე მხარეს ჰქვია მთის სახლი (Ptis Zachli), ე. ი. მთაზე მდებარე სახლები, რომელიც იყოფა რამდენიმე, უკვე ნათქვამ, პატარა მხარეებად³.

ცხრაწყაროდან ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით ჩანს ჩხარის ეკლესია სადაც 4 წლის წინათ სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წყრეთლის ხალხით⁴ და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ მეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ; მეფე ალექსანდრეს ვაჟის მამუკას ვაჟი და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა. მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახლებული გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში.

ცოტა აღმოსავლეთით, გვერდითი ანუ კირქვიანი მთის ძირას, ჩანს პატარა დანგრეული ციხე სკანდე, ხოლო მაღლობზე—ჩიხორი, ძველად განთქმული, განსაკუთრებით სომხებით დასახლებული ადგილი, კიდევ უფრო აღმოსავლეთით—ციხე შაუპოვარი და სოფელი მუხურა.

აქედან სამხრეთით, ამ ქედზე, უნდა იყოს აბანოები, ისე როგორც ისრინას ანუ ისრეთის ახლოს საჩინოში და პადალაურის ახლოს საერისთაოში. ნავთობი შეინიშნება მხოლოდ ამ მთის დასავლეთის ძირას გურიაში, ხოლო მარილი არსად შემომჩნევია ამ მთაზე⁵.

¹ აქ ჩვენ შეგჩერდით < 3 ა ლ.
² 30 აგვისტო—ცხრაწყაროში < 3 ა ლ.
³ მთისწინეთის ჩრდილოეთ—პატარა მხარეებად < 3 ა ლ.
⁴ წყრეთლის ხალხით < 3 ა ლ.
⁵ აქედან სამხრეთით—ამ მთაზე < 3 ა ლ.

to. Bergoelquellen werden nur am westl. Fusse in Guria und Salzquellen nirgend in diesem promontorio bemerkt¹.

Den 31. August. Auch diese Nacht war bei Ts'chraskaro vergangen. Der Zaar und H. Lwow kamen heute auch hieran. In einer Unterredung mit dem Zaar und den Metropolitenerfuhr ich einige² Nachrichten von Mingrelien und Abchasien zur Vermehrung und Ergänzung derer vom 17ten August.

Poti wird von den Türken Faschi, d. i. Hafen oder eigentl. Anfurt [Anfahr (?)] genannt, den Rion aber nennen auch hier so und nicht Fassess. Poti liegt an der Südseite der Mündung des Rions. Mingrelia der Georgianer wird von den Einwohnern Kazaria (Kazari—aber bedeute in der Landes Sprache: Bok) genan[n]t und ist also wo[h] mit den Chazaria des Constantins dasselbe, welches Bayer zwischen des Kubans und Dons Mündungen siset. In N. auf Kazaria folgt Odischi an der Küste nicht Apsili des Bayers, von den man nichts weiß. Auf Odischi folgt Abchaseti; daselbst waren in Bedia, Mogwi oder Mokwi und Dranda drei Bischöfe, die Episkoposi Bedieli, Mogweli und Drandeli genan[n]t werden und in Bitschwinta war, wie schon angesiet(?), der Siz des Patriarch von Kartweli und Abchaseti; Nicopsis war die Hauptstadt in Abchaseti im Buche genan[n]t, die in Anacopia heist³.

Der Kwirila entspringt im südl. Schiefergebürge der Alpen bey dem oßetischen Dorfe Zona und erhält nach der Reihe hinab an der rechten Seite die Flüschen und Bäche: 1. Kazchura 2. Dgiatura 3. Dgrutschula 4. Tschura 5. Schuscha⁴. An der linken von oben erhält er aus dem Quergebürge mit südlichen Lauf 1. Iswara, 2. Szlachiskewi, 3. Sirula und 4. Dumala vereint, 5. Ts'cherimela, der aus O. kömmt und in die Linke des Sirula fällt; an denselben liegt der Distrikt Chrami, 6. Narasa und weiter hinab kleinere.

Zu dem Distrikt Semukwakana gehören die Oerter, die an der Kwirila und an deren in derselben fallenden Flüssen, oberhalb der Mündung der Sirula gelegen⁵.

Falco haliaetus georg. Sera, ward mir heute zu Theil.

Ich hatte also geographischer und physischer Kenntnisse Imeretiens wegen in diesem Monathe den Distrikt Radscha bis an die Gränzen von Swaneti an den Alpen und des Distrikts Letschkum und fast eben so den

¹ Von hier in S. in diese—bemerkt<P.

² Den 31. August. Auch—erfuhr ich einige, G.] Den 31-sten August kam der Zaar Solomon mit dem Metropolitenerfuhr auch nach Ts'chraskaro. In einer Unterredung mit beyden erhielt ich einige, P.

³ Poti wird—heist<P; ამას მოსდევს არგვეთის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან არის 404 გვ-ზე.

⁴ Schalabura aus der Susa und Budscha, პალასთან ეს წინადადება მოსდევს Schuscha-ს.

⁵ ამას მოსდევს ზემოქვეყანას სოფლების ჩამოთვლა, პალასთან 402—403 გვ-ზე.

31 აგვისტო. ეს ლამეც გავათიეთ ცხრაწყაროში. მეფე და ბ-ნი ლვოვი დღეს დაბრუნდნენ აქ. მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ, 17 აგვისტოს გავგებულ ცნობების გასაზრდელად და შესავსებად.

[ფოთს თურქები უწოდებენ ფაში-ს, ეს ნიშნავს ნავთსადგურს ან საერთოდ ნავმისადგომს, როინს კი აქაც ასევე ეძახიან და არა ფაზისს. ფოთი მდებარეობს როინის შესართავის სამხრეთ მხარეზე. ქართველების სამეგრელოს თვით მოსახლეობა ეძახის ქაცარიას (ქაცარი—კი ნიშნავს მეგრულად „თხას“) და ალბათ იგივეა, რაც კონსტანტინეს ხაზარია, რომელიც ბაიერმა ყუბანისა და დონის შესართავებს შორის მოათავსა. ქაცარიას ჩრდილოეთით მოსდევს ოდიში სანაპიროზე და არა ბაიერის აფსილი, რომლის შესახებაც არაფერი იციან; ოდიშს მოსდევს აფხაზეთი; აქ ბედიში, მოგვში ანუ მოქვეში და დრანდაში 3 ეპისკოპოსი იყო—ეპისკოპოსი ბედიელი, მოგველი და დრანდელი; ეპისკოპოსი იყო აგრეთვე ბიჭვინთაშიც. ჩვენ უკვე ვნახეთ საჯდომი ქართლისა და აფხაზეთის პატრიარქისა; წიგნში ნიკოფსისი ჰქვია აფხაზეთის მთავარ ქალაქს, რომელსაც „[?]ში ანაკოფია ჰქვია“].

ყვირილა სათავეს იღებს ალპების სამხრეთ ფიქალიან მთებში, ოსეთის სოფელ წონასთან და იერთებს შემდეგ მდინარეებს ქვემოთკენ მიყოლებით, მარჯვენა მხრიდან: 1. კაცხურა 2. ჭიათურა 3. ჯრუჭულა 4. ჩიხურა 5. შუშა. მარცხნივ, ზემოდან მოყოლებული, იერთებს გამკვეთი ქედიდან სამხრეთისკენ [მიმავალ] მდინარეებს: 1. ისვარა 2. საწლახისხევი¹ 3. ქირულა და 4. დუმალა 5. ჩხერიძელა, რომელიც აღმოსავლეთიდან მოდის და ძირულას ერთვის მარცხნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ხრამი. 6. ნარაზა და შემდეგ ქვეით სხვა პატარა წყლები.

მხარეს ზემოქვეყანას ეკუთვნიან სოფლები, რომლებიც მდებარეობენ ყვირილაზე და მასში ჩამავალ მდინარეებზე, ძირულის შესართავის ზემოთ.

დღეს შემხვდა *Falco haliaetus* ქართულად ძერა.

ამგვარად, იმერეთის გეოგრაფიული და ფიზიკური შესწავლის მიზნით ამ თვეში ძალიან გადავსერე რაჭა სვანეთის საზღვრებამდე ალპებში და ლეჩხუმამდე, და თითქმის ასევე მოვიარე მხარე ოკრიზა და სამეგრელოს და გუ-

¹ 31 აგვისტო—ზოგიერთი, გ ი უ ლ.] 31 აგვისტოს მეფე და მიტროპოლიტი მოვიდნენ ცხრაწყაროში. მათთან საუბარში მივიღე მე ზოგიერთი, პ ა ლ.

² ფოთს თურქები—ანაკოფია ჰქვია, გ ი უ ლ.]—ეს ცნობები პალასს შემდეგ აქვს დაღეგებული თავთავის ადგილზე, აქ კი მოყვანილი არ აქვს.

³ საქალისხევი.

Distrikt Okriba sehr durchkreuzt und die Gränze von Mingrelia und Guria bereiset, doch durfte ich, wie schon angezeigt, diese Provinzen selbst, wegen der Gesinnungen ihrer Beherrscher, des Dadian und Guriel, und wegen der Nachbarschaft der Türken zu bereisen nicht wagen, sondern mußte mich auf die Kenntnisse und Nachrichten, die ich an den Grenzen erhalten konnte einschränken. Nach meiner Absicht wäre ich aus Mingrelien durch Abchaseti u. s. w. über die kaukasischen Gebürge nach Mosdok zurück gereist*.

Den 1sten bis 9ten Sept. Wiederholte heftige Anfälle eines den ganzen August hindurch mich begleitenden Wechselfiebers, mehrere Drüsen und Flechten an vielen Stellen der Haut, machten mir die leztern Tage meiner Wanderschaft in Imereti sehr sauer, um so mehr, da die beständig nasse und zugleich heiße Luft meine Begleitung mit Wechselfiebern, Kopfschmerzen und kräzartigen unausstehlich jukkenden Ausschlägen und nicht sehr schmerzhaften Blutgeschwüren so angrif, daß von allen den unsrigen nur 6 ziemlich gesund blieben. Die thonigt-kothigen und felsigen Gebürge- wege und der Mangel guter Weiden und alles Heues machten mehrere Expeditionspferde zur Fortsetzung der Reise völlig unbrauchbar und mattete alle äusserst ab.

Nach ein Paar Ruhetagen beurlaubte ich mich beym imeretischen Zaar Salomon, im Hoflager bey Ts'chraskaro am Kwirila, zur Rückreise und ward von ihm und von seinem Vornehmen, mit welchen ich bekannt geworden, so gütig entlassen, als mir während meines ganzen Aufenthalts begegnet worden.

Durch theils neue, theils schon bereiste Wege erreichte ich den 9ten September die imeretische Gränzfestung Tschecheri, am Tscherimela der linken der Sirula, wo ich auch den 10ten Septemb. zubrachte.

Der Zaar Salomon hatte hier 200 Mann seiner Truppen zusammen gezogen, die mich, nebst dem rußischen Chargè des affaires dem Hrn. von Lwow, der auch heute aus dem zaarischen Hoflager in Ts'chraskaro, um nach Teflis zu reisen, hier eintraf, bis Suram bedecken sollten. Die engen Wege von hier über die Gebürge sind fast immer mit Lesgiern besetzt, die von hier einen nahen Weg nach Achalziche haben, wo sie ihre in Menschen und Gütern bestehende Beute gut verkaufen können.

Von Achalziche, einer berühmten georgischen Stadt, in deren Besiz die Türken seit vielen Jahren sind, und die oben am linken des Kur oder Mtkari, von Teflis in WSW. von Kutais fast in S. liegt, ward mir versichert, daß sie etwas kleiner als Teflis sey und jezo eine schöne muhamedanische Metsched und auch eine katholische Kirche habe; daß aber auch noch griechisch-georgische Kirchen da stünden; daß man daselbst die geor-

* Hier ist im Tagebuch unsers Verfassers vom 1-sten bis 18-ten Septemb. eine Lücke, die um desto unangenehmer kömmt, weil der Rest der Reise in Imerete und de, Abschied vom Zaaren Salomon völlig fehlen. P.

რის საზღვრები, მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვი, მინც არ შემეძლო თვითონ პროვინციების მოვლა, მათ შმართველებს, დადიანსა და გურიელს შორის უთანხმოების გამო და თურქების მეზობლობის გამოისობით; ამიტომ მე უნდა შემოვფარგლულიყავი იმ ცოდნითა და ცნობებით, რაც საზღვრებზე შევძელი შემეკრიბა. ჩემი გეგმით კი მოზღოქში დაბრუნებას ვაპირებდი სამეგრელოდან აფხაზეთის და ა. შ. გავლით, კავკასიის ქედის გადავლით¹.

1-დან 9 სექტემბრამდე. გამიმეორდა მძიმე შეტევები ციებისა, რომელიც მთელი აგვისტოს განმავლობაში დამყვებოდა, მაწუხებდნენ ჯირკვლები და სირსველი კანზე; ყველაფერი ეს აძნელებდა ჩემი მოგზაურობის უკანასკნელ დღეებს იმერეთში და კიდევ მეტი, — გააუღმებით ნოტიო და ამასთან ცხელი ჰაერისგან ჩემს თანამგზავრებს დასჩემდათ ციება, თავის ტკივილი, ტანზე გამოაყარათ და აუტანელი ნერვული ქავილი აუტყდათ, ძირაპარებიც (თუმცა არც თუ ძალიან მტკივნეული) გამოუვიდათ ისე, რომ ჩვენთანაგან მხოლოდ რ-ლა დარჩა ჯანმრთელი. თიხიან-ტალახიანი და კლდიანი მთის გზები და კარგი საძოვრების და თივის სიმცირე მთლად უვარგისს ხდიდა ექსპედიციის ზოგ ცხენს და ყველას ძალზე გვექანცავდა.

რამდენიმე დღის დასვენების შემდეგ იმერეთის მეფე სოლომონი ვინახულე ცხრაწყაროს ბანაკში ყვირილაზე და გამოვთხოვე უკან დასაბრუნებლად. ის და მისი წარჩინებულები, რომლებიც მე გავიცანი, ისევე თავაზიანად გამომემშვიდობნენ, როგორადაც ჩემი აქ ყოფნისას ყოველთვის მხედებოდნენ.

ნაწილობრივ ახალი, ნაწილობრივ უკვე გავლილი გზით 9 სექტემბერს მივიღწიეთ იმერეთის სასაზღვრო ციხეს, ჩხერს, ძირულის მარცხენა შენაკადზე — ჩხერიმელაზე, სადაც მე 10 სექტემბერსაც დავრჩი.

სოლომონ მეფემ აქ თავი მოუყარა 200 კაცს თავისი რაზმებიდან, რომლებიც სურამამდე უნდა გამყოლოდნენ მცველებად, რუსეთის საქმეთარწმუნებულ ბ-ნ ლვოვთან ერთად, რომელიც დღეს ჩამოვიდა აქ მეფის ბანაკიდან ცხრაწყაროში, რათა თბილისში გამგზავრებულიყო. მთის ვიწრო გზები აქ თითქმის ყოველთვის შეკრულია ლეკებისაგან, რომლებსაც აქედან ახალციხისკენ მოკლე გზა აქვთ, სადაც მათ ხალხი და ნადავლი კარგ ფასად შეუძლიათ გაჰყიდონ.

ცნობილი ქართული ქალაქის ახალციხის შესახებ, სადაც თურქები უკვე დიდი ხანია სხედან და რომელიც მდებარეობს კურის ან მტკვრის მარცხენა ნაპირას, თბილისიდან დასავლეთ — სამხრეთ-დასავლეთით, ქუთაისიდან თითქმის სამხრეთით, მარწმუნებდნენ, რომ ის თბილისზე ოდნავ პატარაა და იქ ახლა მშვენიერი მაჰმადიანური მეჩეთი და აგრეთვე კათოლიკური ეკლესია არის; რომ იქ ჯერ კიდევ არსებობს ბერძნულ-ქართული ეკლესიები, რომ იქ უფრო მეტად ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ, ვიდრე თათრულად და რომ

¹ აქ ჩვენი ავტორის დღიურში 1-დან 18 სექტემბრამდე არის ცარიელი ადგილი დატოვებული, რაც მით უფრო საწყენია, რადგან მთლიანად აკლია მოგზაურობის დასასრული და სოლომონ მეფესთან გამოთხოვება. პ ა ლ.

gianische Sprache mehr als die tatarische rede, und daß unter ihren Einwohnern noch viele griechische Christen wären. Es sey daselbst eine gute steinerne Brücke über den Kur.

Ich hatte hier die Studenten Belajew und Zriakowski, den Zeichner Beloi und 9 Kasaken an schon angezeigten Uebeln krank und gab ihnen erst Salpeter, denn Laxiersalz mit Rhabarber und hierauf Chinarinde; da sie denn wie alle vorigen Kranken, und ich selbst ziemlich bald wieder hergestellt wurden.

Den 11ten September brachen wir mit Tagesanbruch¹ von Tschcheri² auf und hatten in meist südöstlicher Richtung die Kluft des Bachs Tschcherimela 3 Stunden, in welcher Strecke wir 18-mahl durch denselben ritten, welches im Frühlinge bey hohen Wasser nicht möglich ist, daher alsdenn auf der Höhe neben der Kluft ein weit üblerer Weg ist. Als wir den Tschcherimela verließen, hatten wir nach einer Stunde einen aus NO. und einen andern aus SO. kommenden Bach, die sich beyde vereinigen und in den Tschcherimela fallen. Am ersten steht die Festung Wachani und das Dorf Setubani, am 2ten aber das Dorf Kwabi, durch welches wir nach anderthalb Stunde kamen und den Bach auf einer Brücke paßirten. Wir folgten diesem Bache anfänglich in NO. und hatten denn zwey aus N. kommende Bäche und am lezten nach anderthalb Stunden von Kwabi das Dorf Zipa, von welchem nur noch eine steinerne Kirche übrig war. bey welcher im vorigen Herbst ein Trupp von 20 Kasaken, auf dem Wege von Suram nach Kntais, von den Lesgiern überfallen und theils umgebracht, theils zu Gefangenen gemacht wurden.

Vom Zipa in ONO. hatten wir nach 1 Stunde den Ursprung des Baches Kwabi und auf der Höhe daselbst die erste Aussicht nach Kartuli. Gori lag von hier in OSO. Auf dieser Höhe ward vor 2 Jahren der rußische Oberstlieutenant Tutschew mit seiner Convoy überfallen und gefangen genommen worden. Von dieser Höhe ließen wir uns in die Kluft eines Baches, in welcher wir in meist Süd-östlicher Richtung die Festung Suram, an der linken dieses Baches, der auch Suram heißt und sich 2 Werst von hier in die linke des Kur ergießt, erreichten.

Die Kluft oder Niedrigung des Flusses Tschcherimela, der in die linke der Sirula und dadurch in die linke der Kwirila fällt, ist auswärts am Flusse über der imeretischen Festung Tschcheri sehr ausgebreitet, fruchtbar und wird von dem Distrikt Chrami, d. i. Kluft eingenommen, der sonst zu Imereti gehörte, jetzo aber zu Kartuli der obern Theil³ gerechnet wird⁴.

Die Gegend des Tschcherimela und des ganzen Distrikts Chrami ist

¹ Tagesanbruch, P.] Sonnenaufgang, G.

² Tschcheri, G.] Tschcheri, P.

³ zu Kartuli der obern Theil, G.] zu Kartuli, P.

⁴ გიულდუნტედიტის ხელნაწერში ამას მოხდევს ზრამის სოფლების ჩამოთვლა, რაც კალასთან 406 გვ-ზეა.

მის მოსახლეობას შორის ჯერ კიდევ ბევრი მართლმადიდებელია. იქ არის კარგი ქვიტკირის ხიდი მტკვარზე.

ზემოდასახლებული ავადმყოფობით აქ ავად იყვნენ სტუდენტები—ბელაი-ევი და ცრიაკოვსკი, მხატვარი ბელოი და 9 კაზაკი. მე მათ ჯერ გვარჯილა მივეცი, შემდეგ სასაქმებელი მარილი რევანდით და შემდეგ ქინის ქერქი; ამით ისინი თითქმის უცებ შორჩნენ, ისევე, როგორც ყველა წინა ავადმყოფები და მეც.

11 სექტემბერს გათენებისთანავე¹ გავედით ჩხერიდან და 3 საათის განმავლობაში, უმთავრესად სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, ვიარეთ ჩხერიმელის ხეობაში. მასზედ ამ გზაზე ჩვენ 18-ჯერ გადავედით; ის გზაფ-ხულზე წყალდიდობისას არ გაივლება, ამიტომ ხევის ახლოს თხემზე უფრო ცუდი გზაც გადის. ჩხერიმელის გასვლის შემდეგ ერთ საათში გავიარეთ ერთი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და მეორე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მომავალი მდინარე, რომლებიც ერთდებიან და ჩხერიმელაში ჩადიან; პირველზე დგას ვახანის ციხე და სოფელი ზეთუბანი, მეორეზე კი—სოფელი ქვაბი, რომელიც ჩვენ 1 1/2 საათში გავიარეთ, და შემდეგ ხილით გავედით მდინარეზე. ჩვენ ამ მდინარეს მივედევით ჯერ ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და შეგვხვდა ორი ჩრდილოეთიდან მომავალი მდინარე; უკანასკნელზე, 1 1/2 საათში ქვაბიდან, მდებარეობს სოფელი წიფა, რომლისგანაც მხოლოდ ქვიტკირის ეკლესია იყო დარჩენილი; აქ გასულ შემოდგომაზე ლეკები თავს დაესხნენ სურამიდან ქუთაისში მიმავალ 20 კაზაკისგან შემდგარ რაზმს, ნაწილობრივ ამოხოცეს, ნაწილობრივ კი დაატყვევეს.

წიფიდან აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 საათში გავიარეთ მდ. ქვაბის სათავე და იქვე მწვერვალიდან პირველად გამოჩნდა ქართლი. გორი აქედან მდებარეობს აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ამ მწვერვალზე 2 წლის წინ რუს უფროს ლეიტენანტს ტუტჩევს და მის რაზმს თავს დაესხნენ და დაიჭირეს. ამ მაღლობიდან დავეშვით მდინარის ხეობაში, რომლითაც, უმეტესად სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, მივედით სურამში, იმ მდინარის მარცხენა ნაპირზე, რომელსაც აგრეთვე სურამი ჰქვია და რომელიც 2 ვერსის მოშორებით ერთვის მტკვარს მარცხნიდან.

ხეობა ან დაბლობი ჩხერიმელისა (რომელიც ძირულას ერთვის მარცხნი-დან და ეს კი ყვირილაში ჩაედინება მარცხენა მხრიდან) ძალიან ფართოვდება მდინარიდან იმერეთის ციხე ჩხერისკენ, ნაყოფიერია და ეკუთვნის ხრამის, ე. ი. ხეობის, მხარეს; თუმცა იმერეთის კუთვნილებაა, მაგრამ ახლა მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის².

ჩხერიმელის მიდამო და მთელი მხარე ხრამი უმეტესად ტყითაა დაფარული. ხეები შემდეგი მიმდევრობითაა გავრცელებული: რცხილა, წიფელი, წაბლი, თეთრი ვერხვი, არყი, თხილი და მხოლოდ იშვიათად ფიჭვი და ნაძვი. არის აგრეთვე ურთხმელი, ბაძვი, შქერი და იელი.

¹ გათენებისთანავე, კ ა ლ.] მზის ამოსვლისთანავე, გ ი უ ლ.

² მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის, გ ი უ ლ.] ქართლში შედის, კ ა ლ.

auch zu einem großen Theil bewaldet. Die Bäume sind in folgender Ordnung häufig: *Carpinus betulus*, *Fagus sylvatica* et *castanea*, *Populus tremula* et *alba*, *Betula alnus*, *Corylus avellana* und nur sparsam *Pinus sylvestris* et *Picea*. *Taxus baccata*, *Ilex aquifolium*, *Rhododendron ponticum* und *Azalea pontica* sind auch in Menge.

Wallnußbäume und Weinreben sind selbst bey den wüsten Dörfern sehr häufig.

In Suram hatte ich nun das Quergebürge (Jugum transversale) dessen Breite ich von Schalatche in O. bis Suram 80 Werst schätze, völlig paßiret.

Jenseit des Kurs von Kareli aufwärts: Sami, Gwedsineti, Samserisi, Chzisi, Kisichewi, Karta, Schwillichuri, Tangueti, Burbona, dies Suram in S. noch höher: Boržomi, Achaldaba, Kimeriti, Nedswi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibisi, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Kwerbili, Petreziche, Tschorbiche¹. Von Suram liegen Itria in SW. Tschumateleti und Bitschnisi in NW. Odsisi und Utcha in NW.

Den 13ten September machte ich von Suram an einem Tage den Weg bis Krzchinwal am Didi Liachwi, also überhaupt in NO. Auf diesem Wege hatte ich theils am Wege selbst, theils zu beiden Seiten desselben die Oerter Dirbi, Kwemo Chiti, Semo Chiti, eine kleine Festung; Semo Nikosi auch mit einer Festung, und 2 Kirchen; Zinwal, von da man in NO. eine ansehnliche Schneekoppe Bruzabseli sieht, an deren Ostseite der Didi Liachwi, im Distrikte Kuka entspringt; Magrandoli; Machisi und Satiwi, beide Festungen; Abis und mehr schon vorhin genannte Oerter. Endlich Krzchinwal.

Den 14ten September setzte ich die Reise von Krzchinwali am Didi Liachwi nach dem Kloster Largwi oben am Ksani, fast ganz auf einem schon bereisten Wege, der dem Bestimmungsorte nach überhaupt in NO. ging, fort, und hatten nach 1 $\frac{1}{2}$ Stunden in O. die Festung Prisi, von da $\frac{1}{2}$ Stunde in ONO. Batara Eredwi; denn die Festung Eredwi. Von da in N. nach 1 Stunde Nawati und $\frac{3}{4}$ Stunden hernach Sazcheneti. Hier blieben wir heute.

Den 15ten September. In $\frac{3}{4}$ Stunden hatten wir erst Ertula, dann Bellote und hierauf nach $\frac{3}{4}$ Stunden das Flößchen Potrisa.

Von demselben war in $\frac{3}{4}$ Stunden nach der Reihe Somkari, Zinubani und Adseriskewi am Wege. Nach $\frac{1}{2}$ Stunde war es das Flößchen Kobais und $\frac{1}{4}$ Stunde weiter der Fluß Batara Liachwi. Der heutige Weg ging in NNO.

Von diesem Fluß ging der Weg in O. bergan und erreichte nach 1 Stunde Zippott.

Den 16ten September. Von Zippott $\frac{3}{4}$ Stunden in O. bis Dgowachta und dann 1 Stunde bis zur Durchfahrt durch den Fluß Medšud. Von demselben in O. bergan und nach 1 Stunde Kolchion; von demselben nach $\frac{1}{2}$

¹ Jenseit des Kurs von—Tschorbiche < P.

კაკლის ხე და ვენახი გაუდაბურებულ სოფლებთანაც კი ხშირია.

სურამთან მთლიანად გადავიარე გადაშვეთი ქედი, რომლის სივანე კალატყიდან აღმოსავლეთით სურამამდე, ჩემი გასათვლით, 80 ვერსია.

მტკვრის იქითა მხარეს ქარელიდან ზევით არის: საძი (წრომი?), გვე[რ]-ძინეთი¹, სამწვერისი, ხცისი, კისისხევი², კართა, შვლისყური, ტანგვეთი³, ბურბონხა. ეს⁴ სურამის სამხრეთით; კიდევ უფრო შალა არის: ბორჯომი, ახალდაბა, ქინერიოთი, ნეცი, კორტანეთი, ზანავი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკთუბანი, ჭალა, ნუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრე[ს]ციხე, ჭობისხევი⁵. სურამიდან სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს იტრია; ჩუმათელეთი და ბიჯნისი—ჩრდილო-დასავლეთით, ოძისი და უთხვა—ჩრდილო-დასავლეთით.

13 სექტემბერს დღისით გავიარეთ გზა სურამიდან ქრცხინვალამდე [რომელიც მდებარეობს] დიდ ლიახვზე, უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ. ამ გზაზე, ხაწილობრივ მასზე და ხაწილობრივ მის ორივე მხარეს, შემხვდა სოფლები: დირბი, ქვეიო ხითი⁶, ზემო ხითი⁷—პატარა ციხე; ზემო ნიქოზი ასევე ციხით და 2 ეკლესიით; ცინვალი (?), იქიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს თოვლიანი მწვერვალი ბრუტსაბეელი, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზე, კუქაში, იღებს სათავეს დიდი ლიახვი. [შემდეგ არის] მალრანდოლი; მოხისი და სატივე, ორივე ციხეები; აბისი და სხვა ადრე დასახლებული სოფლები. ბოლოს [არის] ქრცხინვალი.

14 სექტემბერს განვაგრძე გზა დიდ ლიახვზე [მდებარე] ქრცხინვალიდან ლარგვისის მონასტრისკენ, ზევით ქსანზე, თითქმის მთლად უკვე გავლილი გზით, რომელიც დანიშნულების ადგილისკენ უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მიდის, და 1¹/₂ საათში აღმოსავლეთით შეგვხვდა ციხე ფრისი, იქიდან 1¹/₂ საათში აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით [არის] პატარა ერედვი, შემდეგ კი ერედვის ციხე. იქიდან ჩრდილოეთით 1 საათში [შეგვხვდა] ნავათი და 3¹/₄ საათში—საცხენეთი. დღევანდელი დღე აქ გავატარეთ.

15 სექტემბერი. 3¹/₄ საათში გავიარეთ ჯერ ელტურა, შემდეგ ბელოთი და იქიდან 3¹/₄ საათში—პატარა მდინარე ფოტნისა.

მისგან 3¹/₄ საათში გზაზე რიგ-რიგობით შეგვხვდა ზონკარი, წინუბანი და აწერისხევი; 1¹/₂ საათში მდინარე კობაისი და 1¹/₄ საათში კი შლ. პატარა ლიახვი [გავიარეთ]. დღევანდელი გზა მიდიოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

ამ მდინარიდან გზა წავიდა აღმოსავლეთით აღმართ და 1 საათში ვიყავით წიფორში.

16 სექტემბერი. წიფორიდან [ვიარეთ] აღმოსავლეთით [და] 3¹/₄ საათში [მივედით] ჯოვახთამდე და შემდეგ 1 საათში მდ. მეჯუდის ფონამდე. იქიდან აღმოსავლეთით აღმართ 1 საათში [შეგვხვდა] კოლხონი; მისგან 1¹/₂ საათში [მივედით] ცხრაწყაროს წყაროებამდე და ამავე სახელის სოფელში. შემ-

¹ გვეძლეთი (?) ² კრისისხევი. ³ თაკოეთი (!). ⁴ ტექსტში სიტყვა „ეს“ შეიძლება ეკუთვნოდეს ბურბონასაც და სურამის სამხრეთსაც.

⁵ მტკვრის იქითა მხარეს—ჭობისხევი < პ ა ლ.

⁶—? ხე-თი.

Stunde die Quellen des Zhraskaro und das Dorf dieses Namens. Von dem selben weiter in O. nach 1 Stunde nach Koro. Von hier kam nach $\frac{1}{2}$ Stunde die Kluft des Tschurtaflüßchens, der wir folgten und erst Upeti und andere Dörfer und nach mehr als einer Stunde meinen dermaligen Bestimmungsort, das Kloster Largwi an der Mündung des Tschurta in die rechte Seite des Ksani, glücklich wieder erreichten.

Hier fand ich den hinterlassenen Studenten Krascheninikow, mit denen bey ihm gebliebenen Leuten und hinterlassenen Sachen, und nur die ausgestopften Thiere hatten in einem feuchten Zimmer etwas gelitten, auch waren die krank hinterlassenen Pferde zur fernern Reise ganz unbrauchbar. Ich, meine Begleiter und besonders die Pferde erforderten zur Fortsetzung der Reise durch die Alpen einige Erholungszeit, die ich auf den Rest dieses Monats einschränkte.

Die hiesige trockne Alpenluft und die gesunde und hinreichende Nahrung für Menschen und Vieh, die der oft gelobte Ksnis Eristaw Dawid besorgte, machten diese Zeit dazu hinreichend.

Den 1sten October trat ich mit allen meinen Begleitern und Sam[m]lungen den Rü[c]kweg nach Rußland vom Kloster und der Festung Largwi über die kaukasischen Alpen mit guter Hofnung an. Wir gingen über den Ksani nach seiner linken bis Zalkaki $3 \frac{1}{2}$ Stunde und von ihm nordlich nach Lomisa in 3 Stunden über den Aragi.

Den 2ten Octob. Von Lomisa nach Mlete 1 Stunde, wo wir blieben.

Den 3ten October, von Mlete nach Noakuar 3 Stunden, nach Gopta $1 \frac{1}{2}$ Stunden, bis Kobi $1 \frac{1}{2}$ Stunden.

Den 4ten October, von Kobi nach Sioni 2 Stunden, Alichoti $\frac{1}{2}$ Stunde; hier das erste mahl durch den Terek und dann bis zu dem letzten georgianischen Dorf Stepan-Ziminda, welches der Siz eines grusinischen Edelmanns ist, der die Aufsicht über die Gränzndörfer führet und vom Zaar den Titel eines Kasbek erhalten hat.

Man muste von hier bis zu dem in Tagebuch vorigen Jahres mehr genannten Tschim, einem ossetischen Dorfe des Distrikts Tagato oder Tagaur, fünf mahl über den Terek, und keiner dieser Uebergänge hatte jetzo eine Brücke. Die drey obern besorgen die Grusiner des Distriktes Kewi, und die beyden niedern die Oßetiner des Distriktes Tagata. Mit den Grusinern ward ich wegen des Schlagens dieser drey Brücken auf 60 Rubl. eins, die ich deponiren muste; sie erfüllten aber auch ihren Vergleich schon am folgende Tage. Zu den Oßetinern schickte ich einem Boten zu Fuße, mit dem Antrage, daß auch sie die beyden untern Brücken jede für 20 Rubl. schlagen möchten. Es kamen hierauf von ihnen Deputirte zu mir, welche sagten, daß sie schon an den beyden Brücken baueten, daß sie aber für beyde 80 Rubl. haben wolten, die ich gleich auszahlen mögte. Mir blieb nichts übrig, als nach fruchtlosen Vorstellungen ihrer Unbilligkeit, ihnen ihre Forderung zu bewilligen; ich verlangte aber, daß sie, nach

დეგ აღმოსავლეთით 1 საათში [მივალწიეთ] კორას. იქიდან $1\frac{1}{2}$ საათში მდ. ქურთას-ხევი შეგვხვდა, რომელსაც გავყევით და ჯერ უბეთი და სხვა სოფლები [გავიარეთ] და 1 საათზე მეტ ხანში მშვიდობით მივედი ჩემს დანიშნულების ადგილზე, ლარგვისის მფანსტერში, [რომელიც მდებარეობს] ქურთას შესართავზე, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე.

აქ დამხვდა დატოვებული სტუდენტი კრაშენინიკოვი მასთან დარჩენილი ხალხით და ნივთებით; მხოლოდ ცხოველთა ფიტულები ცოტა დაზიანებულიყო ნესტიან ოთახში და ასევე მთლად გამოუყენებელი აღმოჩნდნენ შემდგომი მგზავრობისათვის იქ დატოვებული ავადმყოფი ცხენები. მე, ჩემი თანხლებნი და განსაკუთრებით ცხენები ვსაჭიროებდით დასვენებას, რათა ალპებზე შემდგომი გზა გავვეგრძელებინა, რისთვისაც მე გამოვიყენე თვის დარჩენილი დღეები.

აქაური მშრალი ალპური ჰაერისა და საღი და მძძარი საქმლის გამოისობით, რომელზეც ზრუნავდა ხშირად ნაქები ქსნის ერისთავი დავითი, ეს დრო საკმარისი აღმოჩნდა ხალხისა და პირუტყვის დასვენებისათვის.

1 ოქტომბერს, მთელი ჩემი თანხლებებითა და კოლექციებით, კარგი იმედებით გავემართე უკან რუსეთისაკენ ლარგვისის მონასტრიდან კავკასიის ალპებზე გადასვლით. გვედით ქსნის მარცხენა ნაპირზე და ცალკეამდე 3 $1\frac{1}{2}$ საათი მოვუნდით, იქიდან ჩრდილოეთით, ლომისისკენ, 3 საათში გადავედით არაგვზე.

2 ოქტომბერი. ლომისიდან 1 საათში გადავედით მღეთაში, სადაც დავჩჩით.

3 ოქტომბერი. მღეთიდან ნოაკუარამდე [მოვუნდით] 3 საათი, გუფთამდე კი $1\frac{1}{2}$ საათი, ხოლო კობამდე—1 $1\frac{1}{2}$ საათი.

4 ოქტომბერს კობიდან სიონამდე [ვიარეთ] 2 საათი, ალიხოტამდე¹ კი— $1\frac{1}{2}$ საათი. აქ პირველად [გავედით] თერგზე და შემდეგ გავემართეთ სტეფანწმინდისკენ, რომელიც უკანასკნელი ქართული სოფელია და არის საჯდომი ქართველი აზნაურისა, რომელიც თვალყურს ადევნებს სასაზღვრო სოფლებს და მეფის მიერ მიღებული აქვს ყაზბეგის ტიტული.

აქედან ოსურ სოფელ ჩიმამდე (ტაგატას ან თაგაურის მხარეში), რომელიც გასული წლის დღიურში ბევრჯერაა ნახსენები, ხუთ ადგილას უნდა გავსულიყავით თერგზე; არც ერთ ამ გადასასვლელს ახლა ხიდი არ ჰქონდა. სამ ზედა გადასასვლელს დარაჯობენ ამ მხარის, ხევის, ქართველები, ხოლო ორივე ქვემოს—თაგაურის ოსები. ქართველებს შევეუთანხმდი, რომ ამ სამივე ხიდს გასდებდნენ 60 მანეთად, რაც მე უნდა გადამეხადა; მათ უკვე მეორე დღესვე შეასრულეს ეს ხელშეკრულება. ოსებს გავუზაფანე შიკრიკი წინადადებით, რომ მათაც გაედოთ ორი დანარჩენი ხიდი, თითო 20 მანეთად. ჩემთან ამოვიდნენ მათი წარმოგზავნილები, რომლებმაც მითხრეს, რომ ისინი უკვე ორივე ხიდს სდებდნენ და რომ ორივეში 80 მანეთი სურდათ, რაც ახლავე უნდა გადამეხადა. მათთან ლაპარაკი უნაყოფო გამოდგა მათი ჯიუტობის გამო და მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა და მათი მოთხოვნა უნდა შემესრულებინა; მხოლოდ, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ვთხოვე მოეცათ წარჩინებული პირი

¹ ალბათ, ანხოტამდე (იხ. სოფელი ყაზბეგის რაიონში).

16435320
1773

Landesgebrauch, mir eine ansehnliche Person als Geisel übergeben, möchten, die ich bis zur Paßirung ihrer Brücken und ihres Distriktes, hier unter der Bewachung meiner Kosaken beim Kasbek laßen könne. Dieses schlugen sie ab, dadurch ich, auf eine mir geste[c]kte Nachricht, daß sie böses mit mir im Sinne hätten, aufmerksam und auch bey dem Nachforschen davon vergewissert ward. Nach dieser Nachricht hatten sich an 300 Oßetiner des Distrikts Tagata bey den Brücken, in der Absicht mich auszuplündern, versamlet. Da die Geiseln dieses Distriktes in Kislar gestorben und alle rußischen Truppen aus Georgien und ihrem Distrikt zurückgezogen; so glaubten sie zu den Räuhereyen, die sie zu Anfange des Krieges an so vielen rußischen Kommanden ausgeübt hatten, wieder freie Hände zu haben.

Um wo möglich bald und sicher aus dieser gefährlichen Lage zu kommen, fertigte ich den 9ten October durch verschiedene Umwege Boten über Augusch oder Jugusch zu den dortigen rußischen Mißionarien, um ihnen weiter fort zu helfen, an den Kommandanten in Mosdok und Kislar, mit dem Gesuch, mich durch Truppen befreyen und sichern zu laßen, ab. In Erwartung eines guten Schi[c]ksals will ich auf der Gränze und ehe ich Georgien völlig verlaße, noch, was ich von diesem merkwürdigen Lande, außer dem im Tagebuch bereits angeführten, selbst bemerken können, oder als mir wahrscheinlich im Lande selbst vernommen, mit Ausschluß der die Gebürge und angränzenden Völker betreffenden Nachrichten, hier noch mittheilen.

მძველად, რომელიც ჩემი კაზაკების მეთვალყურეობის ქვეშ დარჩებოდა ყაზახეთში, სანამ გავიდოდი ხიდეებს და მათ მხარეს. ამაზე მათ უარი მითხრეს, რითაც მე გავფრთხილდი და შემოწმების შემდეგ დავრწმუნდი იმ მიღებული ცნობის სიმართლეში, რომ მათ ჰქონდათ ბოროტი განზრახვა. მართლაც, 300-ამდე თავაპურელი ოსი ჩასაფრებულიყო ხიდებთან იმ განზრახვით, რომ მე გავეძარცვით. რაკილა ამ მხარის მძველები ყიზლარში გარდაცვლილიყვნენ და მთელი რუსული რაზმები საქართველოდან და მათი მხარიდან უკან გასულიყვნენ, ისინი ფიქრობდნენ, რომ ხელფები გახსნილი აქვთ ყაჩაღობისთვის, რაც მათ ომის დაწყების წინ მოაწყეს მრავალი რუსული რაზმების მიმართ.

ამ საშიში მდგომარეობიდან რაც შეიძლება სწრაფად და უხიფათოდ გამოსვლის მიზნით 9 ოქტომბერს მოვამზადე ელჩები, რომლებიც შემოვლითი გზით უნდა გასულიყვნენ ანგუშზე ანუ ინგუშზე და მიემართათ იქაური რუსი მისიონერებისათვის, რათა ისინი დახმარებოდნენ მათ შემდგომში მოზღოკისა და ყიზლარის კომენდანტებთან და გამოეთხოვათ რაზმები ჩვენ გასათავისუფლებლად და დასაცავად. საზღვარზე უკეთესი ბედის მოლოდინში, და მანამ ჯერ კიდევ მთლიანად არ დამიტოვებია საქართველო, მოგიხრობთ ამ ღირსშესანიშნავი ქვეყნის შესახებ, იმის გარდა, რაც აქამდე ჩავეწერე დღიურში, იმასაც, რაც თვით შევნიშნე, ანდა რაც გავიგე ამ ქვეყანაში და სარწმუნოდ მივიჩნიე; გამოვტოვებ მხოლოდ იმ ცნობებს, რომლებიც ეხება მთიანეთს და მეზობელ ხალხებს.

Zur politischen und geographischen Kenntnis Georgiens

Das heutige Georgien oder Grusien der Russen ist bekanntlich das Iberien und theils Albanien der ältern Erdbeschreiber. Die Persianer nennen das Land überhaupt, besonders aber den östlichen Theil Gurgestan, die Türken Gurtschi, die Georgianer haben für die Provinzen besondere Namen, der allgemeinste aber, der oft das ganze Land bezeichnet ist Kartweli, auch Kartuli.

Ganz Georgien nimmt die Südseite des kaukasischen Gebürges zwischen beyden Meeren, dem östlichen kaspischen und westlichen schwarzen Meere ein; nördlich wird es von dem hohen Alpenrückn begränzt, südlich reicht es bis an das Vorgebürg des Ararat. Dadurch gränzt es in Norden von O. in W. mit Lesgien oder Lesgistan, Kistetien, Oßetien, Basiania und Abchasia, in W. hat es das schwarze Meer, in Südwesten türkische und östlich persische Distrikte; in W. sonst die kaspische See, jezt die dessen Küste bewohnenden Tataren.

In den ältesten Zeiten hatte ganz Georgien einen einzigen Beherscher: in der Folge verschiedene Provinzen eigene. Auch rissen die Türken Ober-Karteli ab, und Swaneti ward frey. Auch ist dieses durch Clima und Lage glückliche Land von Türken, Persern und theils von Kaukasern so oft heimgesucht, von den beyden erstern unterjocht, von allen verheeret worden, daß es jezto durch die getheilten Oberherren und durch die zahllosen Spuren der Verwüstungen zu den wenig angebauteu, entvölkerten und ohnmächtigen christlichen Staaten gehört.

Die Provinzen Georgiens sind:

1. Semo Kartweli, Ober-Kartweli, oben um den Kur.
2. Kwemo-Kartweli, Unter-Kartweli, an der rechten Seite des untern Kurflusses.
3. Somchiti, auch an der rechten Seite des untern Kur, Unter-

[მასალაჲი]

საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის

დღევანდელი საქართველო, ანდა რუსულად გრუზია, როგორც ცნობილია, არის ძველი გეოგრაფიების მიერ აღწერილი იბერია და ნაწილობრივ ალბანია. სპარსელები ქვეყანას საერთოდ, და განსაკუთრებით მის აღმოსავლეთ ნაწილს, უწოდებენ გურგესტანს; თურქები—გურჯის; ქართველებს კი პროვინციებისათვის აქვთ სვანგებო სახელები, რომელთაგან ყველაზე საერთოა „ქართველი“, აგრეთვე „ქართული“, რომელსაც მთელ ქვეყანასაც უწოდებენ.

მთელი საქართველო მდებარეობს კავკასიონის სამხრეთით, ორივე ზღვას შორის (აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა, დასავლეთით შავი ზღვა); ჩრდილოეთით საზღვრავს მალალი ალპები, სამხრეთით კი გადაჰიმულია არარატის მთიანეთამდე. ჩრდილოეთით—აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ—ესაზღვრებიან ლეკები, ანუ ლეკეთი, ქისტეთი, ოსეთი, ბასიანია და აფხაზეთი; დასავლეთით—შავი ზღვა, სამხრეთ-დასავლეთით—თურქეთი და აღმოსავლეთით—სპარსული მხარეები. დასავლეთით¹ საერთოდ კასპიის ზღვა, და ამჟამად მის ნაპირებზე მცხოვრები თათრები.

წინათ მთელ საქართველოს განაგებდა ერთი მმართველი; შემდეგში—სხვადასხვა პროვინციას თავისი საკუთარი [მმართველი ჰყავდა]. აგრეთვე წაგლიჯეს თურქებმა ზემო ქართლი; ხოლო სვანეთი იყო თავისუფალი. ახლა ეს ქვეყანა, რომელსაც აქვს შესანიშნავი მდებარეობა და ბუნება, თურქებისგან, სპარსელებისა და ნაწილობრივ კავკასიელთაგან ისე ხშირად განიცდის შემოსევებს და, განსაკუთრებით პირველი ორისაგან, ისეა დაჩაგრული და ყველაზე განუდამბურებელი, რომ, დაქუცმაცებული მმართველობისა და მრავალრიცხოვანი გამანადგურებელი თავდასხმების გამო, იგი ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, მცირედ დასახლებულ და ყველაზე სუსტ ქრისტიანულ სახელმწიფოთა რიცხვს.

საქართველოს პროვინციები არიან:

1. ზ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, [მდებარეობს] მტკვარზე ზემოთ.
2. ქ ვ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეზე.
3. ს ო მ ხ ი თ ი, აგრეთვე მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეს, ქვემო

¹ შეცდომით სწერია „დასავლეთით“ უნდა იყოს „აღმოსავლეთით“.

Kartweli ostlich. Sie gehörte vor Alters nicht zu Georgien, sondern war ein Theil Armeniens, ist aber jezo noch den kartalinschen Zaaren unterworfen.

4. Kacheti oder Kachetien, die ostlichste Provinz Georgiens zwischen den Alpen und dem Kur.

5. Tschina Kartweli, das innere Kartweli, oder Mittel-Kartweli, von Kacheti und Imereti ostlich und westlich und von den Alpen und dem Kur nordlich und südlich bestimmt.

6. Imereti oder Imeretien, ostlich von Kartweli, westlich von Mingreli und Guria, nordlich von den Alpen, südlich von kaukasischen Vorgebürge umgeben.

7. Guria hat in O. Imereti, in S. den Tscharuch, in W. das schwarze Meer, in N. Mingreli.

8. Mingreli, Mingrelien, hat in O. Imereti, in S. Guria, westlich türkische Distrikte am schwarzen Meere und nordlich Swaneti, und andere Gebürg-Distrikte.

9. Swaneti, im hohen Alpengebürge oben um den Ts'cheni-Ts'chali, Mingrelien in NW.

Diese Provinzen werden noch jezo, Somchiti (3) ausgenommen, dem bey weiten größesten Theile nach, von Georgianern bewohnt.

Ausser Georgien sind noch Georgianer in Peria, bey Ispahan in Persien, die der Schach Abas aus Kartuli als Kolonisten hieher versetzte, und in Masanderan.

In dieser persischen Provinz sind mehrere Kolonien, die noch, wie die in Persien, Sprache und Sitten beybehalten, die christliche Religion aber meistens mit der muhamedanischen verwechselt haben.

Unter den kaukasischen Gebürgvölkern, besonders unter Lesgiern und Oseten, sind viele Georgianer, die meistens mit der Religion auch ihre Sprache verlohren haben.

Eine geringere Menge dieser Nazion hält sich in Rußland, vorzüglich am Terek und in Astrachan auf, die meistens noch mit ihrem Vaterland in Verbindung stehen.

Dagegen wohnen und leben mit und unter Georgianern in georgischen Provinzen:

1. Tataren, vorzüglich terekemenische oder turkomanische; besonders in der Provinz Somchiti (3), deren meiste Einwohner sie ausmachen. Auch in Ober-Karteli (1) und Guria (7); sparsamer und nur zerstreuet in andern Provinzen, doch sind in Kacheti 5 ganz tatarische Dörfer. Sie reden den türkischen Dialekt der tatarischen Sprache und sind Muhamedaner.

2. Armenier, Georg. Somachi, sind durch ganz Georgien theils in eigenen Dörfern theils unter Georgier vermischt sehr häufig. Sie reden unter sich in ihrer Sprache, die zerstreueten aber mit Georgiern georgisch. Sie stehen völlig auf den Fuß des georgischen gemeinen Volks und sind

ქართლის აღმოსავლეთით. ძველად ის ეკუთვნოდა არა საქართველოს, არამედ იყო სომხეთის ნაწილი; ახლა კი ენორჩილება ქართლის მეფეს.

4. კახეთი, საქართველოს ყველაზე აღმოსავლეთი პროვინცია, ალპებსა და მტკვარს შორის.

5. შიდა ქართლი, შიგნითა, ანუ შუა ქართლი, კახეთიდან დასავლეთით, იმერეთიდან აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთიდან ალპებით, ხოლო სამხრეთიდან მტკვრითაა შემოსაზღვრული.

6. იმერეთი, აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება ქართლი, დასავლეთიდან სამეგრელო და გურია, ჩრდილოეთით ალპები, სამხრეთით კი კავკასიის მთისწინეთის განშტოება.

7. გურიას აღმოსავლეთით აკრავს იმერეთი, სამხრეთით—ჭოროხი, დასავლეთით—შავი ზღვა, ჩრდილოეთით—სამეგრელო.

8. სამეგრელო—აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთით—გურია, დასავლეთით—შავი ზღვის პირას მდებარე თურქული ოლქები, ხოლო ჩრდილოეთით—სვანეთი და მთის სხვა ოლქები.

9. სვანეთი [მდებარეობს] მაღლა მთებში, ზევით ცხენის-წყალზე, სამეგრელოს ჩრდილო-დასავლეთით.

ეს პროვინციები ახლაც, სომხეთის (3) გამოკლებით, დასახლებულია უმეტესწილად ქართველებით.

საქართველოს გარეთ ქართველები არიან აგრეთვე სპარსეთში ფერიაში, ისპაჰანთან, რომლებიც შაჰ-აბასმა გადაასახლა ქართლიდან, როგორც კოლონისტები, და მაზანდერანში.

ამ სპარსულ პროვინციაში არის კოლონიები, რომლებსაც ჯერ კიდევ, იმათ მსგავსად, რომლებიც სპარსეთში არიან, შემოუნახავთ ენა და ჩვევები, მაგრამ ქრისტიანული რელიგია უმეტესად შეუცვლიათ მაჰმადიანურით.

კავკასიელ მთიელთა შორის, განსაკუთრებით ლეკებსა და ოსებში, არიან ბევრი ქართველები, რომელთაც, რელიგიასთან ერთად, ენაც დაივიწყეს.

მცირე რაოდენობა ამ ხალხისა (ქართველებისა—გ. გ.) ცხოვრობს რუსეთში, უმთავრესად თერგზე და ასტრახანში; მათ ჯერ კიდევ კავშირი აქვთ სამშობლოსთან.

ამავე დროს საქართველოს პროვინციებში ქართველებთან ერთად ცხოვრობენ:

1. თათრები, უმთავრესად თურქმანები, ანუ თარაჰაშა [თათრები]; განსაკუთრებით სომხეთში (3), რომლის მოსახლეობის უმეტეს ნაწილსაც შეადგენენ. [ცხოვრობენ] აგრეთვე ზემო ქართლში (1) და გურიაში (7); უფრო ცოტა და გაბნეულნი არიან სხვა პროვინციებში; ამასთან კახეთში არის ხუთი მთლად თათრული სოფელი. ისინი ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები.

2. არმენიელები, ქართულად სომეხი, ცხოვრობენ მთელ საქართველოში, ნაწილობრივ საკუთარ სოფლებში, ნაწილობრივ ქართველებთან შერეულნი არიან. ერთმანეთს თავიანთ ენაზე ელაპარაკებიან, ხოლო რომლებიც დაფანტულნი არიან, ქართველებთან—ქართულად. ისინი მთლად იგვე უფლებებით სარგებლობენ, როგორითაც საერთოდ (ჩვეულებრივი) ქართველი ხალხი;

in Absicht der Religion meist armenische, theils auch römische Christen.
 3. Ofeten oder Oßi, in den vielen ofetischen Distrikten, die im Gebirge den georgischen Zaaren oder Fürsten unterthan sind, und für sich, nicht unter Georgianern wohnen.

4. Juden, Georg. Uria, bewohnen eigene Dörfer, meist sind sie im georgischen, armenischen und tatarischen, nicht in ofetischen Dörfern zerstreuet. Sie sind zahlreich, doch in Vergleich vorgenannter Nationen die mindest zahlreiche. Sie ernähren sich völlig wie Georgianer, werden gar nicht besonders gedru[c]kt, müssen aber auch wie Georgianer alles geben und übernehmen.

Alle 4 Nationen möchten wohl die Georgianer an Seelenzahl etwas, doch wenig übertreffen.

ZUR GESCHICHTE GEORGIENS

Es ward mir eine geschriebene Georgische Chronika 650 Folioseiten stark, die der Zaar Wachtang, der 5te Sohn Leon und Vetter des Georgi, der vor wenig Jahren in Rußland starb, aus den Archiven der beyden Hauptklöster des Reichs Gelati Imeretiens, etwan 10 Werst von Kutais, und Zcheta, Kartulis, etwan 10 Werst von Teflis, verfassung lassen. Diese Chronik enthält in 70 Kapiteln oder Artikeln die Ueberlieferungen von dem Ursprunge der Nation und Ueberlieferungen und Nachrichten von der Folge ihrer Beherrscher, aus der ich doch das folgende anführen will.

1792 Jahre nach Adam lebte Targamos, Tse Taraschissa, tsissa Awanansissa, tsissa Jepetissa, Tsissa Noissa¹. Er lebte auf dem Ararat 600 Jahre, in einer erbaueten Festung. Targamos hatte 8 Sö[h]ne²: Aos, Kartelos, Bardos, Moakan, Lekos, Eros, Kaukas und Egros, die die Stammväter der Samaechita oder Armenier, Kartuelta (Kartulier), Raanta oder Schirwaner, Mokawnelta oder jezigen Eriwaner, Lecta oder Lesgier und Dagestaner, Migrelta, d. i. der Mingrelier, Kaukasianta oder Kaukasier, Kachetier und Imeretier wurden, die alle verbrüderet sind.

Unter seinen Söhnen war Kartelos der berühmteste. Zchetos, Gardabos, Kachos, Kuchos, Gatschios, waren die 5 Sö[h]ne des Kartelos. Dem Kartelos gab Targamos den Gegend des Aragy bis zum (Kur) Mtkuary. Mzchetos erbauete nach des Vaters Tode an der Mündung des Aragy die Festung Mzcheta. Mzchetos³ hatte 3 Söhne: Uplos, Odserokos, Dschawachos⁴, die regierende Herren oder Zaaren (Mepe auch Mephe) wurden.

¹ Tse Taraschissa—tsissa Noissa. Er lebte G.] der Vater von 8 Söhnen P.

² Targamos h. 8 Söhne G.] dem P.

³ Zchetos, Gardabos, Kachos—Mzchetos <P.

⁴ Uplos, Odserokos, Dschawachos <P.

და რელიგიის მიხედვით ეკუთვნიან ნაწილი სომეხ, ნაწილი რომაელ ქრისტიანებს.

3. ოსები ცხოვრობენ ბევრ ოსურ მხარეებში, რომლებიც არიან მთებში, და ემორჩილებიან ქართველ მეფეს ან თავადებს და [ცხოვრობენ] თავისთვის და არა ქართველებს შორის.

4. ებრაელები, ქართულად „ურია“, ცხოვრობენ საკუთარ სოფლებში; უმეტეს წილად გაბნეულნი არიან ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში და არა ოსურ სოფლებში. ისინი მრავალრიცხოვანი არიან, მაგრამ, ზემოთ დასახელებულ ხალხებთან შედარებით, ყველაზე ცოტანი. ისინი სულ ისევე იკვებებიან, როგორც ქართველები, არ განიცილიან განსაკუთრებულ ჩაგვრას, არამედ როგორც ქართველები, ისინიც ყველაფერს აძლევენ და იღებენ¹.

რაოდენობით ეს ოთხივე ხალხი [ერთად] ქართველობას ცოტათი აღემატება.

სატართველოს ისტორიისათვის

მე მაჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მეფემ, ლეონის მე-5 ვაჟმა² და გიორგის³ ძმისშვილმა შეადგენინა სახელმწიფოს ორივე მთავარი ეკლესიის (გელათის—იმერეთშია, ქუთაისიდან დაახლოებით 10 ვერსის მანძილზე,—და მცხეთის—ქართლშია, თბილისიდან დაახლოებით 10 ვერსზე) არქივებიდან. ეს ქრონიკა თავის 70 თავში შეიცავს გადმოცემებს ხალხის წარმოშობისა და გადმოცემებსა და ცნობებს მათი მმართველების რიგის (გენეალოგიის) შესახებ, საიდანაც მე გეტყვით შემდეგს.

1792 წელს შემდგომად ადამისა ცხოვრობდა თარგამოსი, ძე თარაშისა, ძისა ავანანისა, ძისა იაფეტისა, ძისა ნოესა⁴, მამა 8 ვაჟისა, არარატზე, 600 წელი, ერთ გამაგრებულ ციხეში. ეს ვაჟები არიან: აოს, ქართლოს, ბარდოს, შოაკან, ლეკოს, ეროს, კავკას და ეგროს, რომლებიც გახდნენ მამამთავრები სომეხთა ანუ არმენიელთა, ქართველთა, რაანთა ანუ შირვანელთა, მოვაკნელთა ანუ ახლანდელ ერივანელთა, ლეკთა ანუ ლეზგიელთა და დაღისტნელთა, მიგრელთა, ე. ი. მეგრელთა, კავკასიანთა ანუ კავკასიელთა, კახთა და იმერელთა, რომლებიც ყველანი დამშობილებულნი არიან.

მათ შვილთა შორის ყველაზე სახელგანთქმული იყო ქართლოსი. მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუხოსი, გაჩიოსი იყვნენ ქართლოსის 5 ვაჟი. თარგამოსმა ქართლოსს მისცა არაგვის მიდამოები მტკვრამდე. მამის სიკვდილის შემდეგ, მცხეთოსმა არაგვის შესართავთან ააშენა ციხე მცხეთა. მცხეთოსს⁵ ჰყავდა სამი ვაჟი: უფლოსი, ოძრხოსი, ჯავახოსი⁶, რომლებიც გახდნენ მმეფობენი უფალნი ანუ მეფენი.

¹ ე. ი. არიან ქართველი გლეხების მდგომარეობაში—გ. გ.

² როგორც შესავალშიც აღვნიშნავდით, აქ უნდა იყოს „მეფე ვახტანგ V, ლეონის ვაჟი“ და არა ვახტანგი, ლეონის მე-5 ვაჟი.

³ ძე თარაშისა—ძისა ნოესა < პ ა ლ.

⁴ მცხეთოსი, გარდაბოსი—მცხეთოსს < პ ა ლ.

⁵ უფლოსი, ოძრხოსი, ჯავახოსი < პ ა ლ.

Dem Odserokos gab er die Gegend von Thasis Kari bis zum schwarzen Meer, das jezigen Imeretie und Mingrelien. Dem Dschawachos gab er die Gegend von Parwanidgan bis zum Mtkuari (dies schient das jezige Trialetti und Dschawacheti zu seyn). Dem Uplos gab er die Gegend des Aragy Fluses und Zcheta und Tbilisgan (d. i. Tiflis) bis Thasiskari (d. i. also das jezige Kartuli).

Casarta sparsta besas alles vom Swgis Kari Darubandi bis Aragis Kari Dariella (d. i. vom See Tor Derbent bis zum Aragis Tor Dariella)¹.

Alexander Makedonaeli (der makedonische) kam aus Stioletti (Norden) nach Kartuli. Damahls war das Laster aufs höchste im Gange, man trieb Schande unter Geschwistern und Rindvieh.

Er kam zuerst vor Chartis und nahm denn die Städte Odsrekal, Tscharochi, Uplisziche eine sehr große Stadt, Sarkine, Samschilde, Zcheta, Urbnisi, Kaspi, Zichedidi, Aspaubani, wo Juden wohnten, Rustawi, Daedaziche², Mtkurisziche³ genennt Chunani⁴ und alle kachetische Städte (Kachetis kalakni) ein, hinterlies überall Garnisonen und blieb selbst in Zcheta, darnach hielt er sich am Ksani in Nastakisi. In Sarkinetti ward alles, was über 15 Jahr alt war, umgebracht. Er ließ 100 000⁵ Mann daselbst.

Nach der Erbauung Roms im Jahr nach Adam 3233 waren nach der Reihe:

1. Parnawas pirweli⁶ Mepe (Zaar) in Kartelisa.
2. Surnak 2 Mepe tse Parnauas⁷.
3. Mepe Mirwanos Nebrotiani⁸.
4. Mepe Parnadschon Nebrotiani.
5. Mepe Arschakniani.
6. Mepe Aratak Arschakniani.
7. Mepe Barton Arschakniani.
8. Mepe Araschake tse Mirwan Mepissa⁹ Nebrotiani.
9. Mepe Adrewy tse Bartonissi Artschakniany.
- 10-11. Mepe Barto und¹⁰ Akartam tseni¹¹ Adrewis Arschakniani.

¹ Dem Odserokos gab er die Gegend—Aragis Tor Dariella, G.] Odserokos über die Gegend Thasiskari bis zum schwarzen Meer, das jezige Imeretien und Mingrelien. Der Dschawachos über die Gegend von Parwanidschon bis zum Mtkuari, welches die jezige Gegend von Trialetti zu sein scheint.

Der Uplos über die Gegend des Aragiflusses oder von Zcheta und Tbilisgau (Tiflis) bis Thasiskari, also das jezige Kartuli.

Charsarti herrschte über die Gegend von Derbent bis zum Aragis.—P.

² Daedaziche, G.] Daldoziche, P.

³ Mtkurisziche, G.] Btkurisziche, P.

⁴ genennt Chunani <P.

⁵ 100 000, G.] 10 000, P.

⁶ pirweli <P.

⁷ 2 Mepe tse Parnauas <P.

⁸ ნუმერაცია პალასს არ აქვს, მხოლოდ დედანშია.

⁹ Mepissa, G.] Merussa, P. ¹⁰ Barto und <P. ¹¹ tseni, G.] tse, P.

ოდროსის მან მისცა მხარე ტაშისკარიდან შავ ზღვამდე, რაც ახლანდელ იმერეთს და სამეგრელოს [შეადგენს]. ჯავახოსის მისცა მხარე ფარვანიდან მტკვრამდე (ეს უნდა იყოს ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი). უფლოსის მისცა მდ. არაგვის და მცხეთის მიდამოები და თბილისიდან ტაშისკარამდე (ე. ი. ახლანდელი ქართლი).

ხაზარნი [და] სპარსნი ფლობდნენ ყვლაფერს ზღვის კარ დარუბანდიდან არაგვის კარ დარიელამდე (ე. ი. ზღვის კარ; დერბენტიდან არაგვის კარ დარიელამდე)¹.

ალექსანდრე მაკედონელი ქართლში ჩრდილოეთიდან მოვიდა. მაშინ უარესად იყო მოდებული გარყვნილება, სირცხვილეულობდნენ და-ძმა შორის და აირუტყვებთან.

ალექსანდრე მოვიდა ჯერ ხერთვისთან (Chartis) და აიღო ქალაქები ოძრე (Odsrekal), ჩარახი, უფლისციხე—ძალიან დიდი ქალაქი, სარკინე, სამშვილდე, მცხეთა, ურბნისი, კასპი, ციხე-დიდი, შურიათუბანი (Aspaubani), სადაც ებრაელები (იუდეელები) ცხოვრობდნენ, რუსთავი, დედა-ციხე², მტკვრის ციხე ხუნანად წოდებული³ და კახეთის ყველა ქალაქი (კახეთის ქალაქნი); ყველგან ჩააყენა გარნიზონები და თვითონ გაჩერდა მცხეთაში; შემდეგ შეჩერდა ქსანზე ნასტაქისში. სარკინეთში გაწყვიტა ყველანი, ვინც კი 15 წელზე მეტისა იყო. იქ დასტოვა ასი ათასი⁴ კაცი.

რომის დაარსების შემდეგ, ადამის შემდეგ 3233 წელს, რიგის მიხედვით მეფობენ შემდეგი პირები:

1. ფარნავაზ პირველი⁵, მეფე ქართლისა.
2. სურმაკ მეორე მეფე, ძე ფარნავაზისა⁶.
3. მეფე მირვანოზ, ნებროთიანი.
4. მეფე ფარნაჯომ, ნებროთიანი.
5. მეფე არშაკუნიანი.
6. მეფე არატაკ, არშაკუნიანი.
7. მეფე ბარტომ, არშაკუნიანი.
8. მეფე არშაკ, ძე მირვან მეფისა, ნებროთიანი.
9. მეფე აღრევი, ძე ბარტომისი, არშაკუნიანი.
- 10—11. მეფე ბარტომ [შ] და⁷ აქართამი, აღრევის ძენი⁸, არშაკუნიანი.

¹ ოძრეოსის მან მისცა—დარიელამდე, გ ი უ ლ.] ოძრეოსი [ფლობდა] ტაშისკარის მხარეს ვიდრე შავ ზღვამდე, დღევანდელ იმერეთს და სამეგრელოს. ჯავახოსი—ფარვანიდან მტკვრამდე, რომელიც უნდა უდრიდეს დღევანდელ თრიალეთს.

² უფლოსი [განაგებდა] ქვეყანას მდ. არაგვზე, ანუ მცხეთიდან და თბილისიდან ტაშისკარამდე, ე. ი. დღევანდელ ქართლს.

³ ხარსარტი ბატონობდა დარუბანდიდან არაგვამდე [არსებულ] ქვეყანაზე. პ ა ლ.

⁴ დედა-ციხე, გ ი უ ლ.] დალდოციხე, პ ა ლ.

⁵ ხუნანად წოდებული < პ ა ლ.

⁶ 100.000, გ ი უ ლ.] 10.000, პ ა ლ.

⁷ პირველი < პ ა ლ.

⁸ მეორე—ფარნავაზისა < პ ა ლ.

⁹ ბარტომ და < პ ა ლ.

¹⁰ ძენი, გ ი უ ლ.] ძე, პ ა ლ.

12. Mepe Iknes Schülly Matny Armas.
Mepeni¹ Parsaman et Kaos, tseni Bartossi et Akartamissi Arschakaniani.
13. Mepeni Asork et Armasel, tseni Parsamanissa et² Kaosiassa Arschakaniani.
14. Mepeni Amasas et Daerook tseni Asork et Armaselisni Arschakaniani.
15. Mepeni Parsaman Qweli et Miradat, tseni Amasaspisa et Derokissi Arschakaniani³.
16. Mepe Adami, tse Parsaman Qwuelisi Arschakaniani.
17. Mepe Parsman, tse Adamisi Arschakaniani⁴.
18. Mepe Amasaspi, tse Parsamanissi⁵ Arschakaniani.
19. Mepe Rew Arschakaniani.
20. Mepe Watsche, tse Rewissi Arschak⁶.
21. Mepe Bakwar, tse Watschesi Arschak.
22. Mepe Miradat, tse Bakwarissi Arsch.
23. Mepe Aspakur, tse Miradatissi Arsch.
24. Mepe Mirian, tse Sparsta Mepissa Chosroiani.
Unter seiner Regierung kam Nino nach Cartli 338 Jahr nach Christi Himmelfahrt; mit ihr war der heil. Abiatar und die heil. Sidonia, die Stifter der Christ. Religion⁷.
25. Mepe Bakas, tse Miranissi Chosroiani.
26. Mepe Miradat, tse Bakaribi Chosroiani.
27. Mepe Waras Bakar, tse Miradatißi Chosroani.
28. Mepe Taradat, Simamri (der Schwiegervater) Bakarisi Chosroiani⁸.
29. Mepe Parsaman, tse Waras Bakarissi Chosro(n)iani.
30. Mepe Miradat, Sma (i. e⁹. Bruder) des Parsaman Mepiss¹⁰.
31. Mepe Artschil, tse Miradat Mepissa Chosroiani.
32. Mepe Miradat, tse Artschil Mepissa Chosroiani.
33. Mepe Wachtang, tse Miradatissi.
34. Mepe Datschy, tse Wachtang Gorgasalissa Chosroiani.
35. Mepe Bakwar, tse Datschy Mepissa Chosroiani.
36. Mepe Parsaman, tse Bakwar Mepissa Chosroiani.
37. Mepe Parsaman, tsmisuli¹¹ (Vetter), Parsman Mepissa¹².
38. Mepe Bakwar, tse Parsaman Mepissa Chosroiani.
39. Kartelissa kwarat Balati Guaram Bagrationi.
40. Eristaut Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Guaram Kwarat Balatissa¹³ Bagrationi.

¹ Mepeni, G.] Mepe, P. ² et, G.] und, P. ³ Arschakaniani, G.] Arschakani, P.

⁴ 16. Mepe Adami—tse Adamisi Arschakaniani<P.

⁵ Parsamanissi, G.] Parsamissi, P. ⁶ Arschak, G.] Aschae, P.

⁷ Unter seiner—Religion, G.] Unter der Regierung dieses Zaaren 338 Jahre nach Christi Himmelfahrt kam die heilige Nino und mit ihr der heilige Abrata, und die heilige Sidonia, die die christliche Religion hier stifteten, P. ⁸ Simamri—Chosroiani<P. ⁹ Sma i. e.<P. ¹⁰ Mepiss<P. ¹¹ tsmisuli<P. ¹² Parsman Mepissa, G.] des vorigen, P.

¹³ Kwarat Balatissa, G.] Kwardt Batallissa, P.

12. მეფე იყენეს (Iknes) შვილი (Schully) მათნი არმაზს მეფენი¹ ფარს-
მან და კაოს, ძენი ბარტომისი და აქართამისი, არშაკუნიანი.

13. მეფენი აზორკ და არმაზელ, ძენი ფარსმანისა და კაოსისა, არშა-
კუნიანი.

14. მეფენი ამაზას[პ] და დეროკ, ძენი აზორკ და არმაზელისნი, არშა-
კუნიანი.

15. მეფენი ფარსმან ქველი და მირდატ, ძენი ამაზასპისა და დეროკისი,
არშაკუნიანი.

16. მეფე ადამი, ძე ფარსმან ქველისა, არშაკუნიანი.

17. მეფე ფარსმან, ძე ადამისი, არშაკუნიანი².

18. მეფე ამაზასპი, ძე ფარსმანისი, არშაკუნიანი.

19. მეფე რეგ, არშაკუნიანი.

20. მეფე ვაჩე, ძე რეგისი, არშაკუნიანი.

21. მეფე ბაქვარ, ძე ვაჩესი, არშაკუნიანი.

22. მეფე მირადატ, ძე ბაქვარისი, არშაკუნიანი.

23. მეფე ასპაკურ, ძე მირდატისი, არშაკუნიანი.

24. მეფე მირიან, ძე სპარსთა მეფისა, ხოსროიანი.

მის მეფობაში, 338 წელს ქრისტეს მიცვალებების შემდეგ, მოვიდა წმინდა
ნინო ქართლში. მას გვერდში ამოუდგნენ წმინდა აბიათარი და წმინდა სი-
დონია, ქრისტიანული სარწმუნოების დამფუძნებელი³.

25. მეფე ბაქარი, ძე მირიანისი, ხოსროიანი.

26. მეფე მირდატი, ძე ბაქარისი, ხოსროიანი.

27. მეფე ვარაზ ბაქარი, ძე მირდატისი, ხოსროიანი.

28. მეფე ტარადატი, სიმამრი ბაქარისი, ხოსროიანი⁴.

29. მეფე ფარსმანი, ძე ვარაზ ბაქარისი, ხოსროიანი.

30. მეფე მირდატი, ძმა⁵ (Sina) ფარსმან მეფისა⁶.

31. მეფე არჩილ, ძე მირადატ მეფისა, ხოსროიანი.

32. მეფე მირადატი, ძე არჩილ მეფისა, ხოსროიანი.

33. მეფე ვახტანგ, ძე მირადატისი.

34. მეფე დაჩი, ძე ვახტანგ გორგასალისა, ხოსროიანი.

35. მეფე ბაქვარ, ძე დაჩი მეფისა, ხოსროიანი.

36. მეფე ფარსმან, ძე ბაქვარ მეფისა, ხოსროიანი.

37. მეფე ფარსმან, ძმისწული⁷ (tsmisuli) ფარსმან მეფისა⁸.

38. მეფე ბაქვარ, ძე ფარსმან მეფისა, ხოსროიანი.

[39]. ქართლისა კურაპალატი [kwarat Balati] გუარამ ბაგრატიონი.

40. ერისთავთ-მთავარი ქართლისა სტეფანოს, ძე გუარამ კურაპალატისა,
ბაგრატიონი.

¹ მეფენი, გ ი უ ლ.] მეფე, პ ა ლ.

² 16. მეფე ადამი—ადამისი, არშაკუნიანი < პ ა ლ.

³ მის მეფობაში—დამფუძნებელი, გ ი უ ლ.] ამ მეფის მეფობაში, ქრისტეს მიცვალებების შემდეგ 338 წელს მოვიდა წმ. ნინო და ამასთან ერთად წმ. აბრათა და წმ. სიდონია, რომ-
ლებმაც აქ საფუძველი ჩაუყარეს ქრისტიანულ რელიგიას, პ ა ლ.

⁴ სიმამრი—ხოსროიანი < პ ა ლ. ⁵ ძმა < პ ა ლ. ⁶ მეფისა < პ ა ლ. ⁷ ძმისწული < პ ა ლ. ⁸ ფარსმან მეფისა, გ ი უ ლ.] წინასი, პ ა ლ.

41. Mtauari Kartelissa Adranasse, tse mesame Bakwar Mepissa Chosroiani.
42. Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Adranasse mtauarissa Chosroiani.
43. Mepe Mir da Sma misi (i. e. sein Bruder¹) Artschil, tseni Stepanos mtauarissa Chosroiani.
44. Mepe Artschil, tse Stepanos Mepissa Da sma Mepissa Mirissa² Chosroiani.
45. Mtauari kartelissa Ioanne et Kwanscher, tseni Zimindissa motsamissa (des heil. Martyrers) Atschil mepissani.
46. Kwarat balati kartelissa Aschot, tse Adranasessi Bagrationi.
47. Kwarat Balati Bagrad, tse Aschot kwarat balatissi und (die) Bruder³ Adranasessi und Guramissi Bagrationi.
48. Kwarat Balati Dawid, tse Bagrad kwarat Balatissi.
49. Mepe Adranasse, tse David Mepe kwarat balatissa Bagrationi.
50. Mepe kartelissa Konstantine, tse Abchast⁴ mepissa (Konstantin, Zaar Karteliens).
51. Mepe Bagrad, tse Gurgen Mepetmepissa Bagrationi.
52. Mepe Georgi, tse Bagrad Abchast da kartuelt mepissa Bagrationi.
53. Mepe kartelissa da Abchasetissa Bagrad, tse Giorgi Mepissa Bagrationi.
54. Mepe Kartelisa da Abchasetissa Georgi, tse Bagratissi Bagrationi⁵.
55. Mepe Kartelisa da Abchasetissa David Achmaschenebaeli⁶.
56. Mepe Demitri, Mepissa Davidi tsissa.
57. Mepe David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.
58. Mepe Georgi, tse Demitri Mepissa Da Sma (Bruder) David Mepissa Bagrationis.
59. Zaar Tamar im Jahr der Welt 6686 im Jahr Christi 1156.
60. Mepe Lascha Georgi, tse Tamar Mepet Mepissa Bagrationi.
61. Mepe Rusudan, tse Tamar Mepet Mepissa, da Lascha Georgisa Mepissa Bagrationi.
62. Mepeni David, tse Mepissa Lascha Georgissa, da David, tse Mepis Rusudanissa Bagrationi.
63. Mepe Kartelissa Demitri, tse David Mepissa Bagrationi.
64. Mepe Kartelissa Wachtang, tse David Imeret Mepissa Bagrationi.
65. Mepe Kartelissa David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.
66. Mepe Kartelissa Georgi, tse Demitri Mepissa da⁷ sma David Mepissa Bagrationi.

¹ da Sma misi (i. e. <P.

² Mirissa, G.] minso, P.

³ Bruder, P.] frater, G.

⁴ Abchast, G.] Achros, P.

⁵ 54. Mepe Kartelissa da—Bagrationi <P.

⁶ 55. Mepe—Achmaschenebaeli, G.] David Zaar Karteliens und Abchasiens Achmaschenebaeli, P. ⁷ Mepissa da, G.] Mepissa David da, P.

41. მთავარი ქართლისა აღრანასე, ძე მესამე ბაქვარ მეფისა, ხოსროიანი.
42. მთავარი ქართლისა სტეფანოს, ძე აღრანასე მთავრისა, ხოსროიანი.
43. მეფე მირ და ძმა მისი¹ (da sma misi) არჩილ, ძენი სტეფანოს მთავრისა, ხოსროიანი.
44. მეფე არჩილ, ძე სტეფანოს მეფისა და ძმა (da sma) მეფისა მირისა, ხოსროიანი.
45. მთავარი ქართლისა იოანე და ჯვანშერ, ძენი წმინდისა მოწამისა (Zimindissa motsamissa) არჩილ მეფისანი.
46. კურაპალატი ქართლისა აშოტ, ძე აღრანასესი, ბაგრატიონი.
47. კურაპალატი ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა და ძმა აღრანასესი და გურამისი ბაგრატიონი.
48. კურაპალატი დავით, ძე ბაგრატ კურაპალატისა.
49. მეფე აღრანასე, ძე დავით მეფე-კურაპალატისა, ბაგრატიონი.
50. მეფე ქართლისა კონსტანტინე, ძე აფხაზთ მეფისა (კონსტანტინე, მეფე ქართლისა).
51. მეფე ბაგრატ, ძე გურგენ მეფეთ-მეფისა, ბაგრატიონი.
52. მეფე გიორგი, ძე ბაგრატ აფხაზთ და ქართველთ მეფისა, ბაგრატიონი.
53. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა ბაგრატ, ძე გიორგი მეფისა, ბაგრატიონი.
54. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა გიორგი, ძე ბაგრატისი, ბაგრატიონი².
55. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა, დავით, აღმაშენებელი³.
56. მეფე დიმიტრი, მეფისა დავითისა ძე.
57. მეფე დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.
58. მეფე გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა და ძმა (da sma) დავით მეფისა, ბაგრატიონის.
59. მეფე თამარ, დასაბამიდან ქვეყნისა 6686, ქრისტესით 1156. (?)
60. მეფე ლაშა გიორგი, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა ბაგრატიონი.
61. მეფე რუსუდან, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა, და ლაშა გიორგისა მეფისა, ბაგრატიონი.
62. მწეფნი დავით, ძე მეფისა ლაშა გიორგისა, და დავით, ძე მეფისა რუსუდანისა, ბაგრატიონი.
63. მეფე ქართლისა დიმიტრი, ძე დავით მეფისა, ბაგრატიონი.
64. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე დავით იმერთა მეფისა, ბაგრატიონი.
65. მეფე ქართლისა დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.
66. მეფე ქართლისა გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა და⁴ ძმა (Sma) დავით მეფისა, ბაგრატიონი.

¹ და ძმა მისი < პ ა ლ.

² 54. მეფე ქართლისა — ბაგრატიონი < პ ა ლ.

³ 55. მეფე — აღმაშენებელი, გ ი უ ლ.] დავით, მეფე ქართველთა და აფხაზთა, აღმაშენებელი, პ ა ლ.

⁴ მეფისა და, გ ი უ ლ.] მეფისა დავით და, პ ა ლ.

67. Mepe Kartelissa Wachtang, tse Demitri Mepissa da sma David Mepissa da Georgi Mepissa.
68. Mepe Georgi, tse Demitri Bagrationi.
69. Mepe Bagrad, tse Georgissa Da sma Mepis Alexandres, dessen Gemahlin die Zaarin (dedopali)¹ Helene.
70. Mepe Alexander, tse Demitri Mepissa.

ANMERKUNGEN

Zur Genealogie der Zarischen Familie Bagrationi, der Kachetischer so wohl als Kardwelischen Linien², vom 17-ten Jahrhundert, bis 1773³.

I. Kachetische Linie

1. Alexander.

2. Teimuras.

3. **Erekle** oder Nikola (Nicolaus, P.). Er war ein gebohrner Christ und hieß Konstantin, nahm aber die mahomedanische Religion und mit derselben den Namen Erekle an.

4. **Mahomet Kuli Chan.** Er war ein natürlicher Sohn des Zaars Erekle und regierte nach seines Vaters Tode in Kacheti erst unter persischen und nachher unter türkischen⁴ Schuze. Seine Gemahlin war die Tochter des Schamchal in Tarku. Er ward 1724 im türkischen Lager am Jör in Kacheti unter Sagaretscho meuchelmörderisch umgebracht. Von seinen beiden Söhnen Mahamet Mursa und Ali Chan starb einer vor ihm in Persien und der andere gleich nach ihm in Kacheti.

5. **Imam Kuli Chan⁵.** Er starb noch vor Mahomet Kuli Chan⁶ in Kacheti, ohne Söhne nachzulassen.

6. **Teimuras.** Bruder des vorigen. Er ward 1740 von Thamas Chan oder dem persischen⁷ Schach Nadir zum Zaar von Kacheti und auch Kardweli ernannt, nachdem sein Bruder, der in Kacheti regiert, gestorben und Wachtang Zar in Kardweli, den die Türken unterdrückten, mit seinen ganzen Familie nach Rußland geflüchtet war, und die Türken durch Nadir Schah aus diesen Provinzen vertrieben waren.

Er gieng nach Rußland, um gegen die Lesgier und Türken, die ihn nach Schah Nadirs Tode wieder zu drücken suchten, Beistand und Schuzze zu bitten. Er starb in Petersburg in den letzten Tagen 1761⁸.

¹ dedopali < P. ² der Kachetischer—Linien < P. ³ გიულდენშტედტი ცალკე იძლევა მზართველთა სიას (გენეალოგიას), შემდეგ მათს მოკლე ვინაობას; პალასმა კი ეს ერთად მოგვცა, როგორც ჩვენ ტექსტშია. ⁴ türkischen, G.] რუსისchen, P. ⁵ პალასთან ჯერ Imam Kuli Chan არის, შემდეგ Mahomet Kuli Chan. ⁶ noch vor Mahomet Kuli Chan, G.] als Chan, P. ⁷ dem persischen < G. ⁸ nachdem—1761, G.] In der ersten Stelle folgte er seinem Bruder und die kartelische Zaarenwürde erhielt er, weil der kartelische Zaar Wachtang von den Türken unterdrückt, mit seiner ganzen Familie nach Rußland geflohen war und der Nadir Schach nun die Türken aus Kartuli vertrieben und entsetzt hatte.

Nach Schach Nadirs Tode konnte er sich der neuen Bedrückungen der Lesgier und Türken nicht erwehren und gieng um rußischen Beistand zu suchen, nach St. Petersburg, wo er zu Ende des Jahres 1761. verstarb, P.

67. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე დიმიტრი მეფისა და ძმა (Sma) დავით მეფისა და გიორგი მეფისა.

68. მეფე გიორგი, ძე დიმიტრი [მეფისა], ბაგრატიონი.

69. მეფე ბაგრატ, ძე გიორგისა და ძმა მეფის ალექსანდრესი, მისი მეუღლეა დედოფალი ელენე.

70. მეფე ალექსანდრე, ძე დიმიტრი მეფისა.

ცნობები

ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულოს (როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს¹) გენეალოგიის შესახებ მე-17 საუკუნიდან 1773 წლამდე.

I. კახეთის შტო

1. ალექსანდრე.

2. თეიმურაზი.

3. ერეკლე ანუ ნიკოლა[ოსი]. ის იყო დაბადებით ქრისტიანი და ერქვა კონსტანტინე, მიიღო მაჰმადიანობა და მასთან ერთად სახელიც—ერეკლე.

4. მაჰომეტ ყული ხანი. ის იყო მეფე ერეკლეს ნამდვილი ვაჟი და განაგებდა მამის სიკვდილის შემდეგ კახეთს, ჯერ სპარსეთის, ხოლო შემდეგ თურქეთის² მფარველობის ქვეშ. მისი ცოლი იყო ქალი ტარკუს შანხლისა. ის 1724 წ. მუხანათურად იქნა მოკლული თურქულ ბანაკში იორზე, კახეთში, საგარეჯოს ქვემოთ. მისი ორი ვაჟიდან—მაჰამეტ მურზა (მირზა—გ. გ.) და ალი ხან,—ერთი გარდაიცვალა მის სიკვდილამდე სპარსეთში, მეორე კი—კახეთში, მალე მისი სიკვდილის შემდეგ.

5. იმამ ყული ხანი. ის გარდაიცვალა კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე³ უძეოდ.

6. თეიმურაზი. წინა [მეფის] ძმა. 1740 წ. ის დანიშნა თამაზ ხანმა, ანუ სპარსეთის⁴ შაჰმა ნადირმა კახეთის და აგრეთვე ქართლის მეფედ, მას შემდეგ, რაც მისი ძმა, რომელიც კახეთს მართავდა, გარდაიცვალა და ქართლის მეფე ვახტანგი, რომელსაც თურქები ჩაგრავენენ, მთელი თავისი ოჯახით რუსეთში გაიქცა, ხოლო თურქები ნადირ შაჰმა გარეკა ამ პროვინციებიდან.

ის გაემგზავრა რუსეთში, რათა ეთხოვა დახმარება და მფარველობა ლეკებისა და თურქების წინააღმდეგ, რომლებმაც შაჰ ნადირის სიკვდილის შემდეგ კვლავ დაიწყეს მისი ჩაგვრა. ის გარდაიცვალა პეტერბურგში 1761 წლის უკანასკნელ დღეებში (მიწურულში)⁵.

¹ როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს <პაღ>.

² თურქეთის, გიულდ. რუსეთის, პაღასი.

³ კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე, გიულდ. როგორც ხანი კახეთისა, პაღ.

⁴ სპარსეთის <პაღ>.

⁵ მას შემდეგ—მიწურულში, გიულდ. პირველ რიგში მან ძმის მსგავსად მიიღო ქართლის მეფობა, რადგან ქართლის მეფე ვახტანგი, თურქთაგან დაჩაგრული, მთელ თავის ოჯახთან ერთად რუსეთში გადავიდა და ნადირშაჰმა კი შესძლო თურქების ქართლიდან განდევნა.

ნადირ შაჰის სიკვდილის შემდეგ მან ვერ გაუძლო ლეკების და თურქების დაწოლას და წავიდა დახმარების საქმენელად რუსეთში, სტ.-პეტერბურგში, სადაც ის მოკვდა 1761 წლის ბოლოს, პაღ.

7. **Helene** hieß die Tochter des Erekle und Schwester des Teimuras, die den tatarischen Titel Beguna führte¹; Beguna ist nur ein Titel aus der tatarischen Sprache, der so viel als Fürstin oder Prinzessin bedeutet, von Beg, ein Prinz oder Fürst². Sie ward die Gemahlin des Jasse, des 11ten in der kardwelischen Linie.

8. **Mahamet Mursa**³ } die schon genannten verstorbenen
9. **Ali Chan** } Söhne Mahomet Kuli Chans. Nr. 5.

10. **Erekle**, der jetzt (1772 und 1785)⁴ regierende Zaar von Kardweli und Kacheti. Er regierte schon bey Teimuras Lebzeiten, während seiner Entfernung aus Georgien nach Rußland, eine Reise, die er sehr angerathen hatte. Seine Mutter war Tamar, Tochter des aus Kartuli vertriebenen und in Rußland gestorbenen Zaars Wachtang⁵. Er hatte 1772 die 2te Gemahlin, und mit beiden 8 Zaarewitsche und 6 Prinzessinen (s. weiterh.)⁶.

II. Kardwelische Linie.

1. Zaar **Luarsab**.
2. Zaar **Simon** der erste, Luarsabs Sohn.
3. Zaar **Simon** der 2te, Simons des ersten Sohn.
4. **Rustan Chan**, ein adoptirter Sohn des Zaars Simon des 2ten. Er war aus Kacheti.
5. **Schanawas**, Rustans (Nr. 4) Sohn.
6. **Artschil**, Schanawas Sohn.
7. **Soliman**, Schanawas 2-ter Sohn.
8. **Lewan**, Schanawas 3-ter Sohn.
9. **Georgi**, Schanawas 4-ter Sohn.

Eine Tochter Schanawas⁷.

10. **Chosro Chan**, nicht⁸ Chusref Chan, Lewans (Nr. 8) Sohn. Er ward als Prinz vom persischen⁹ Schach nach Kandahar, gegen die Awganen geschickt und kam daselbst um.

Von ihm blieb eine Tochter¹⁰ Anna¹¹ nach, die noch 1772¹² in Moskau ledig lebte¹³.

11. **Jasse**, Lewans (Nr 8.) 2-ter Sohn, der kurze Zeit unter den Türken der Regierung in Kartweli vorgestanden, starb in Tiflis als Mahometa-

¹ die den tatarischen Titel Beguna führte < G. ² Beguna ist nur — Prinz oder Fürst < P. ³ Mursa, G.] Bursa, P. ⁴ und 1785 პალასის ჩამატება, რადგან ამ წელს გიულდენ-შტედტი აღარ იყო ცოცხალი. ⁵ 10. Erekle—Wachtang, P.] Erekle izzige Zar in Kardweli und Kacheti ward nach seines Vaters Tode Zar, nachdem er schon während dessen Gegenwart in Rußland die Regierung in Händen gehat, welches er schon vorzeitig durch Anrathung der russischen Reise seines Vaters, zu erhalten gesucht t. Seine Mutter war Tamar, des Zaren Wachtang in Kartweli Tochter.—Von dessen ersten Ehe ein Son Georgi und eine Tochter. Gemalin des Zarewitsch Artschil, des Imeretischen Zaren Solomon Bruders. G. ⁶ ამას მოსდევს ერეკლეს შვილების ჩამოთვლა, რაც პალასთან ცოტა ქვემოთაა. ⁷ ნუმერაციაში გიულდენშტედტის ეს ქალიშვილი ჰყავს მე-10 ნომრად და ა.შ. ⁸ Chosro Chan, nicht. G.] Choras Chan, mit, P. ⁹ persischen < G. ¹⁰ Tochter, G.] Prinzessin, P. ¹¹ Anna გიულდენშტედტთან არის მე-17 ნომრად, პალასთან ცალკე არ არის. ¹² 1772, P.] jetzt, G. ¹³ in—lebte, P.] im ledige Stande in Moskau lebt, G.

7. ელენე, რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბეგუნა¹, იყო ასული ერეკლესი და თეიმურაზის და. ბეგუნა არის მხოლოდ ტიტული თათრულ ენაზე, რაც ნიშნავს თავად ქალს ან პრინცესას [სიტყვიდან] ბეგ-ი—პრინცი, ანუ თავადი². ის იყო ცოლი იასესი, ქართლის შტოს რიგით მე-11-სი.

- 8. მაჰამეტ მურზა } უკვე დასახელებული გარდაცვლილი ვაჟები
- 9. ალი ხანი } მაჰამეტ ყული ხანისა (№ 4).

10. ერეკლე, ებლაც (1772 და 1785 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა. ის მართავდა ჯერ კიდევ თეიმურაზის სიცოცხლეში, მისი საქართველოდან რუსეთში წასვლის განმავლობაში, რაც [წასვლა—გ. გ.] მან ძალიან ურჩია. მისი დედა იყო თამარი, ასული საქართველოდან გადახვეწილი და რუსეთში გარდაცვლილი მეფის ვახტანგისა³. 1772 წელს მას ჰყავდა მეორე ცოლი და ორივესგან 8 უფლისწული და 6 პრინცესა (იხ. შემდეგ).

II. ქართლის შტო

- 1. მეფე ლუარსაბი.
- 2. მეფე სიმონ I, ლუარსაბის ძე.
- 3. მეფე სიმონ (?) II, სიმონ I-ის ძე.
- 4. როსტომ ხანი, მეფე სიმონ II-ის ნაშვილები. ის იყო კახეთიდან.
- 5. შაჰნავაზი, როსტომის (№ 4) ძე.
- 6. არჩილი, შაჰნავაზის ძე.
- 7. სოლიმანი, შაჰნავაზის მეორე ვაჟი.
- 8. ლევანი, შაჰნავაზის მესამე ვაჟი.
- 9. გიორგი, შაჰნავაზის მეოთხე ვაჟი.

შაჰნავაზის ქალიშვილი.

10. ხოსრო ხანი. არა ხუსრევ ხანი⁴, ლევანის (№ 8) ძე. ის, როგორც პრინცი სპარსეთის⁵ შაჰმა გაგზავნა ყანდაარში ავღანთა წინააღმდეგ და იქ დაიღუპა.

მას დარჩა ქალიშვილი⁶ ანა. რომელიც 1772 წ⁷. ცხოვრობდა მოსკოვში ჯერ კიდევ გაუთხოვარი⁸.

11. იასე, ლევანის (№ 8) მეორე ძე, რომელსაც მცირე ხანს თურქთა ხელქვეით ეკავა ქართლის მმართველობა, გარდაიცვალა თბილისში მაჰმადიანად და დაკრძალულია გარეთუბანში. ის დიდხანს ცხოვრობდა ისპაჰანში და ცოლის ელენესაგან — კახეთის მეფის ერეკლეს ანუ ნიკოლოსის ქალისაგან, და ხარქვებისაგან აქ შეძენილი ვაჟები ამდენად მაჰმადიანები იყვნენ

¹ რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბეგუნა < გ ი უ ლ.

² ბეგუნა არის—თავადი < ბ ა ლ.

³ 10. ერეკლე—ვახტანგისა, პ ა ლ.] ერეკლე, ქართლისა და კახეთის ახლანდელი მეფე, გამეფდა თავისი მამის სიყვილის შემდეგ, მას შემდეგ, რაც ჯერ კიდევ მისი რუსეთში ყოფნის დროს მმართველობა ხელში აიღო, რაც მან ადრე რუსეთში მამის გამგზავნების რჩევას დააპირა (სკადა). მისი დედა იყო თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალი.—პირველი ქორწინებიდან [ჰყავდა] ვაჟი გიორგი და ერთი ქალიშვილი, ცოლი მეფისწულ არჩილისა, ამერეთის მეფის სოლომონის ძმისა, გ ი უ ლ დ.

⁴ ხოსრო ხანი, არა ხუსრევ ხანი, გ ი უ ლ.] ხორას ხანი, ხუსრევ ხანთან ერთად, პ ა ლ.

⁵ სპარსეთის < პ ა ლ. ⁶ ქალიშვილი, გ ი უ ლ.] პრინცესა, პ ა ლ. ⁷ 1772 წ., პ ა ლ.] ამჟამად, გ ი უ ლ.

⁸ ცხოვრობდა—გაუთხოვარი, პ ა ლ.] გაუთხოვარია და ცხოვრობს მოსკოვში, გ ი უ ლ.

ner und liegt in Garetubani. Er lebte lange zu Ispahan und zeugete da selbst mit einer Gemalin Helene, des kachetisch. Zaren Erekle oder Nikola Tochter und mit eine[r] Keksweibe seine Sö[h]ne, die daher als Mahometaner waren und nachher grostenteils getauft wurden, daher gemeinlich zwei Namen haben¹. (s. Weiterh. Nr. 16).

12. **Teimuras**, Lewans (Nr. 8) 3-ter Sohn starb unverheiratet in Kartweli unter 30. Jahre, als Prinz².

13. **Wachtang**, 4-ter Sohn Lewans (Nr. 8) ward Zaar in Kartweli, die Türken aber beraubten ihn seines Landes, darauf er mit seiner ganzen Familie nach Rußland flohe³. (s. vorh. Nr. 6). Er starb in Astrachan und hinterließ 3 Söhne Bakar, Georgi und Wachushti⁴ und eine Tochter Tamar, erste Gemahlin des Zaars Heraklius.

14. Der Zaarewitsch **Simon**, Lewans (Nr. 8) 5-ter Sohn starb in Rußland. und seine beyden jungen Söhne starben⁵ auf Reisen in Europa.

15. **Dometi**, 6-ter Sohn Lewans (Nr. 8) starb als Patriarch von Kartweli und Kacheti, als ein 70 jähriger Greis.

16. **Artschil**, Jasses (Nr. 11) ältester Sohn, hieß als junger Muhamedaner Abdullah. Er regierte in Kartweli eine kurze Zeit und kam bey Schach Nadirs Heer ohne nachgebliebene Kinder um.

17. **Alexander**, 2-ter Sohn des Jasse (Nr. 11) vorher⁶ Schanawas. Er hieß als Kind Isaak-beg und nach der Taufe Alexander; natürlicher Sohn vom Jasse⁷. Er lebte noch 1772. in Kislar mit einer rußischen Pension im Range eines Oberlieutenants⁸. Von seinen Söhnen ist einer Archimandrit in Kislar; einer Lieutenant bey der Russische Armee und der dritte [?.] lebt als Privatperson in Kislar und hat einen Sohn⁹.

18. **Lewan**, und

19. **Huseinbeg**¹⁰, beyde Söhne Jasse (Nr. 11) starben in Kartweli ohne Kinder¹¹.

¹ der kurze—haben, G.] Er regierte unter dem Schuze der Türken etwan im Jahr 1750 eine kurze Zeit in Kartweli, als Zaar (Mepe), ward muhamedanisch, lebte lange in Ispahan und starb in Teflis, seine Leiche liegt in Garetubani. Seine Gemahlin war Helene, Tochter des kachetischen Zaars Erakli (s. vorh. Nr. 3). Mit derselben und Keksweibern hatte er mehrere Söhne, die beschnitten, aber nachher getauft wurden. P.

² unverheiratet—als Prinz, G.] als ein junger Mann in Kartweli unvermählt, P.

³ Wachtang—flohe, P.] Wachtang, Lewans Sohn, war Zar in Kartweli von da er mit seiner ganzen Familie nach Rußland flohe, da die Türken sich des Landes bemesterten und ihn der Regierung entsetzten, G.

⁴ Bakar, Georgi und Wachushti, G.] (S. weiterh. Nr. 21, 22, 23), P.

⁵ starben—P. ⁶ vorher, G.] denn, P.

⁷ natürlicher Sohn vom Jasse—P.

⁸ Er—Oberlieutenants, P.], lebt izt als Privatperson mit einem Kaiserlichen Pension und Oberlieutenants Range in Kislar, G.

⁹ Von seinen Söhnen—hat einen Sohn, G.] Von seinen Söhnen sind 2 in rußischen Kriegsdienst, P.

¹⁰ Huseinbeg, G.] Husambeg, P. ¹¹ ohne Kinder, G.] unvermählt, P.

და შემდეგში უმეტესნი მოინათლნენ, ამის გამო ორი სახელი აქვთ¹ (იხ. შემდეგ № 16).

12. თეიმურაზი, ლევანის (№ 8) მესამე ვაჟი, მოკვდა 30-ოდე წლისა უცოლოდ, ქართლში, პრინცად².

13. ვახტანგი, ლევანის (№ 8) მეოთხე ძე, იყო მეფედ ქართლში, მაგრამ თურქებმა წაართვეს მას ქვეყანა და ამიტომ ის თავისი ოჯახით წავიდა რუსეთში³. (იხ. ზემოთ № 6). ის გარდაიცვალა ასტრახანში და დასტოვა სამი ვაჟი—ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი⁴ და ერთი ქალი, თამარი, მეფე ერეკლეს პირველი ცოლი. (?)

14. მეფისწული ხიმონი, ლევანის (№ 8) მე-5 ძე, მოკვდა რუსეთში და მისი ორივე ახალგაზრდა ვაჟი გარდაიცვალნენ⁵ ევროპაში მოგზაურობისას.

15. დომენტი, ლევანის (№ 8) მე-6 ვაჟი, მოკვდა როგორც ქართლის და კახეთის პატრიარქი, 70 წლის მოხუცი.

16. არჩილი, იასეს (№ 11) უფროსი ვაჟი, ახალგაზრდობაში ერქვა აბდულა, როგორც მაჰმადიანს. ის მართავდა ქართლს ცოტა ხანს და მოკვდა მაჰმადიანის ჯარში მყოფი, უშვილოდ.

17. ალექსანდრე, იასეს (№ 11) მეორე ძე, მანამდე შაჰნაფაზი. ბავშვობაში ერქვა ისაკ ბეგ, ხოლო მონათვლის შემდეგ—ალექსანდრე; [იყო] იასეს ნამდვილი ვაჟი⁶. ის ცხოვრობდა ჯერ კიდევ 1772 წ. ყიზლარში რუსეთის პენსიით, უფროსი ლეიტენანტის ჩინით⁷. მისი ვაჟებიდან ერთი არის არქიმანდრიტი ყიზლარში; ერთიც რუსეთის არმიის ლეიტენანტია, ხოლო მესამე ცხოვრობს ყიზლარში, როგორც მოქალაქე (კერძო პირი) და ჰყავს ერთი ვაჟი⁸.

18 ლევანი და

19. ჰუსეინბეგი, ორივე იასეს (№ 11) ვაჟები, გარდაიცვალნენ ქართლში უშვილოდ⁹.

¹ რომელსაც—სახელი აქვთ. გ ი უ ლ დ.] ის თურქთა მზარდაჭერით ცოტახანს მმართველობდა ქართლში 1750 წელს, როგორც მეფე; იყო მაჰმადიანი, ის ცხოვრობდა დიდხანს ისპაჰანში და მოკვდა თბილისში. ის დამარხებულია გარეთუბანში. მისი ცოლი იყო ელენე, კახეთის მეფის ერეკლეს (№ 3) ქალი. მასთან და საყვარლებთან ჰყავდა რამდენიმე ვაჟი, რომლებიც იყვნენ წინადაცვეთილნი, მაგრამ შემდეგ მონათლულნი, პ ა ლ ა ს ი.

² 30-ოდე—პრინცად, გ ი უ ლ დ.] ახალგაზრდა, უცოლოდ, ქართლში, პ ა ლ.

³ ვახტანგი—რუსეთში, პ ა ლ ა ს ი.] ვახტანგი, ლევანის ვაჟი, იყო მეფე ქართლისა, საიდანაც ის მეფე თავისი ოჯახით გაიქცა რუსეთში, რადგან თურქებმა ქვეყანა დაიპყრეს და მას მმართველობა ჩამოართვეს, გ ი უ ლ დ.

⁴ ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი, გ ი უ ლ დ.] (იხ. ქვემოთ №№ 21, 22, 23), პ ა ლ ა ს ი.

⁵ გარდაიცვალნენ < პ ა ლ.

⁶ იყო იასეს ნამდვილი ვაჟი < პ ა ლ.

⁷ ის ცხოვრობდა—ჩინით, პ ა ლ ა ს ი] ცხოვრობს ახლა როგორც უბრალო მოქალაქე, იმპერატორის პენსიით და უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში, გ ი უ ლ დ.

⁸ მისი ვაჟებიდან—ერთი ვაჟი, გ ი უ ლ დ.] მისი ვაჟებიდან ორნი რუსეთის არმიის მსახურობდნენ, პ ა ლ.

⁹ უშვილოდ, გ ი უ ლ.] უცოლოდ, პ ა ლ.

20. **Antoni**, 5-ter Sohn des Jasse Nr. 11. hies vorher¹ Teimuras und jezige² Patriarch in Kartweli und Kacheti.

21. **Bakar**, Wachtangs So[h]n, ward, nach der durch die Türken gesehen[en] Entsezung seines Vaters des Zaren, ein Mahometaner mit dem Namen Schanawas, um Pascha von Kartweli zu werden. Er war es auch kurze zeit; entsagte aber bald dieser F[h]re und den Mahometanischen Glauben und gieng mit seinem Vater der indes in Oseti sich aufgehalten nach Rusland. Er ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Sö[h]ne: Lewan und Alexanedr hinterlassen. Beide waren Gvarde Officier; der erste ist in P-burge gestorben; der zweite ist izt in Persien bei dem Kerim Chan in Schiras. Er ist mit dem verste[e]lkten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine Partie zu machen und die ihm nicht uneigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu sei(e)n².

22. **Georgi**, 2-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er lebte 1773 als Verabschiedeter General en Chef ohne Söhne in Moskau.

23. **Wachuscht**, 3-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er starb als Privatperson in Moskau und hinterlies 2 Söhne: Nikolai und Iwan⁴; der erste lebt als Privatperson in Moskau, der zweite dient izt als⁵ Generalmajor bey der rußischen Armee.

Die Prinzessin Tamar⁶ Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle⁷.

24. **Lewan**, Alexander.

Der jezt (1772) regierende Zaar Kartuliens und Kachetiens (Mepe Kartalissa da Kachetissa) Erakles, Sohn des Zaaren Teimuras (s. vorhin bey der kachetischen Linie Nr. 10) war einige 60 Jahr alt.

Unter den mannigfaltigen Unfällen, Vorfällen und Abendtheuren seiner Regierung hat er doch weder sein Reich, noch auch nur eine seiner Provinzen ganz verlohren. sondern sich ununterbrochen, bisweilen freylich mit genauer Noth, auf seinem Stuhl regierend erhalten.

Seine Gemahlin war Tamar, des kartulischen Zaaren Wachtangs Tochter. Die jezige Taredschan⁸, Tochter des vorigen Dadians und Schwester des jezt regierenden Dadians in Mingrelien (seines bittern Feindes).

¹ vorher, G.] vordem, P. ² jezige, G.] war 1773, P. ³ Bakar—zu seien, G.] Bakar, ältester Sohn des Zaaren Wachtang Nr. 13. Er ward ein Muhamedaner und gieng zu den Türken, um seines Vaters Thron zu erhalten; den erhielt er auch unter den Namen Schanawas. Er entsagte aber bald seiner Würde und seinen neuen Glauben und begab sich zu seinem Vater, der sich damals noch bey den Osetinern aufhielt, und mit ihm von diesen nach Rußland. Dasselbst ist er als General en Chef gestorben und hat 2 Söhne Lewan und Alexander hinterlassen. Beyde wurden Officiers unter der rußischen Garde, einer starb und der andere gieng nach Krim, um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, P. ⁴ Nikolai და Iwan გიულდენშტედტს აქვს ცალკე № 28, 29-ად. ⁵ Er starb—dient izt als, G.] Er privatisirte in Moskau und so starb er. Von zweyen Söhnen privatisirt Nikolai ebenfalls und Iwan war 1773 schon, P. ⁶ Tamar გიულდენშტედტთან არის № 26. ⁷ war die Gemahlin—Erekle, G.] und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, P. ⁸ Taredchan, P.

20. ანტონი, იასეს (№ 11) მეხუთე ვაჟი, ადრე ერქვა თეიმურაზი; ამჟამად მად¹ [არის] ქართლ-კახეთის პატრიარქი.

21. ბაქარი, ვახტანგის ვაჟი. მას შემდეგ რაც მისი მამა, მეფე, თურქებმა ჩამოაგდეს, გამაჰმადიანდა [და მიიღო] სახელი შაჰნავაზი, რათა გამხდარიყო ქართლის ფაშა. ის ამ თანამდებობაზე ცოტა ხანს იყო; მაგრამ მალე უარი თქვა ამ პატივსა და მაჰმადიანობაზე და თავის მამასთან ერთად, რომელიც ამ დროს ოსეთში იყო, წავიდა რუსეთში. ის მოკვდა რუსეთში გენერალ ან-შეფის ჩინში და დარჩა ორი ვაჟი: ლევანი და ალექსანდრე. ორივე იყვნენ გვარდიის ოფიცრები; პირველი მოკვდა სანკტ. პეტერბურგში; მეორე ამჟამად არის სპარსეთში ქერიმ ხანთან შირაზში. ის წავიდა ფარული განზარახვით, რათა მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ შეადგინოს დასი და მიიღოს მისთვის არა კუთვნილი მმართველობა ქართლისა. მაგრამ ჩანს არ არის ბედნიერი².

22. გიორგი, ვახტანგის (№ 13) მე-2 ვაჟი. 1773 წ. ის ცხოვრობდა მოსკოვში უძეოდ, როგორც სანსახურს თავდანებებული გენერალ ან-შეფი (სარდალი).

23. ვახუშტი, მეფე ვახტანგის (№ 13) მესამე ვაჟი. ის გარდაიცვალა მოსკოვში როგორც კერძო პირი და დასტოვა ორი ვაჟი: ნიკოლაი და ივანე. პირველი ცხოვრობს როგორც კერძო პირი მოსკოვში, მეორე ამჟამად მსახურობს³ გენერალ-მაიორად რუსეთის არმიასში.

პრინცესა **თამარი**, ვახტანგის ქალი, იყო მეუღლე თეიმურაზისა და ახლანდელი მეფის ერეკლეს დედა⁴.

24. ლევან, ალექსანდრე (?)

ამჟამად (1772 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა, **ერეკლე**, ვაჟი მეფე თეიმურაზისა. (იხ. ზევით, კახეთის შტო, № 10), იყო დაახლოებით 60 წლისა.

სხვადასხვა უბედური შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის დროს, მან არა თუ არც სამფლობელო და არცერთი პროვინცია არ დაკარგა, არამედ ხელიდან გაუშვებლად, თუმცა ხანდახან საკმაო გაჭირვებით, შეინარჩუნა ტახტი.

მისი ცოლი იყო (?) თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალიშვილი.

ახლანდელი—დარეჯანი, არის ქალი წინა [მმართველი] დადიანისა და სამეგრელოს ახლანდელი მმართველის დადიანის (მისი მოსისხლე მტრის) და.

¹ ამჟამად, გიულდ. 1773 წელს, პალასი.

² 21. ბაქარი—ბედნიერი, გიულდ. ბაქარი, ვახტანგის (№ 13) უფროსი ვაჟი. ის იყო მაჰმადიანი და წავიდა თურქებთან, რათა მიეღო მამის ტახტი. მან მიიღო აგრეთვე სახელი შაჰნავაზი, მაგრამ მან მალე უარი თქვა თავის თანამდებობაზე და ახალ ხარწმუნეობაზე და წავიდა მამასთან, რომელიც მაშინ ჯერ კიდევ ოსებში იყო, და მასთან ერთად კი რუსეთში. ის გარდაიცვალა გენერალ ან-შეფის ჩინში და დასტოვა ორი ვაჟი—ლევანი და ალექსანდრე. ორივენი ვახტანგ რუსეთის გვარდიის ოფიცრები. ერთი მოკვდა, მეორე კი წავიდა ყირიმში, რათა იქიდან თავის პაპის ტახტს თვალყური ადევნოს, პალ.

³ ის გარდაიცვალა—მსახურობს, გიულდ. ის დასახლდა მოსკოვში (გახდა მოსკოვის მოქალაქე—გ. გ.) და ახვევ მოკვდა. მისი ორი ვაჟიდან ნიკოლაი კერძო პირია, ხოლო ივანე 1773 წელს იყო უკვე, პალ.

⁴ იყო მეუღლე—დედა, გიულდ. და ერეკლეს ცოლი უკვე ორჯერ მოვიხსენიეთ, პალასი.

Seine Zaarewitsche oder Prinzen sind;

1. Georgi, er war 1772. 28 Jahre alt. Vermählt mit Ketauan, Tochter des Kisichi Mauros, Fürsten Papua Endronika Schillo. Sein Sohn David 4 Jahr, Joanne¹ 2 Jahr; und zwey Töchter.
2. Leon oder Lewan 20 Jahr. Vermählt mit der Tochter des Dianbeks (Obersten Richter) Fürsten Koichosro Endronika Schillo.
3. Julon 12 Jahr.
4. Wachtang 10 Jahr.
5. Teimuras 8 Jahr.
6. Mirian 7 Jahr.
7. Alexander 2 Jahr und
8. Loarsab ein halb Jahr².

Prinzessinen;

1. Tamar vermählt an den Fürsten und Saltuchseß (General) Orbelischillo.
2. Helene, vermählt an den Fürsten Artschil, Bruder des imeretischen Zaars Solomon.
3. Maria, ihr Gemahl der Kalakis Maura Fürst David Zizischillo.
4. Ketuan, verheyrathet an den Fürsten Muchran Batoni.
5. Choroschan 4 Jahre und
6. Anastasia 3 Jahre.

Die noch lebende Stiefmutter des Zaaren Heraklius, Wittve des Zaars Teimuras, heißt Anachanum Takaltowiani. Ihre Tochter starb als Gemahlin des Dadians von Mingrelia.

Des Zaaren Heraklius Schwester Anna ist Wittve des Eskagabasch, Kammerherrn und Fürsten Demetre Orbelischillo. Sie ist 1722 geboren.

Aus der fürstl. Familie Bagrationi stammt auch der jezt (1772) regierende imeretische Zaar Salomon und überhaupt sind die beyden georgischen Zaaren, der Dadian und Guriel nahe verwandt und verschwägert. Sie und ihre Söhne heirathen wechselseitig ihre Töchter und Schwestern. Das geschieht auch unter den regierenden und den die Landstände ausmachenden vornehmen Fürsten.

ZUR GESCHICHTE IMERETIENS

Dieser Theil Georgiens hat wegen der Verheerungen und Unterjochungen durch die Türken und durch innere Zwiste mit benachbarten und unter eigenen Fürsten, auch durch die Räubereyen und Ueberfälle der Lesgier und anderer Gebürgvölker gleiche Schicksale gehabt; nur litte Imereti öfter und mehr durch die Türken, dagegen Kartuli von den Persiern öfter

¹ David და Joanne გიულდენშტედტის აქტის ცალკე. №№ 19 და 20-ად.

² ამით გიულდენშტედტთან მოხდევინ №19—David და № 20-ად Ioanne.

მისი უფლისწულები ანუ პრინცები არიან:

1. გიორგი, 1772 წ. იყო '28 წლისა, მეუღლედ ჰყავს ქეთევანი, ქიზიყის-მოურავის, თავად პაპუნ[ა] ანდრონიკაშვილის ქალიშვილი. მისი ძე დავითი [არის] 5 წლისა, იოანე—2 წლისა; და [კიდევ] ორი ქალიშვილი.
2. ლეონი ანუ ლევანი—20 წლისა. ცოლად ჰყავს მდივანბეგის (უზუნა-გის მსაჯულის) თავად ქაიხოსრო ანდრონიკაშვილის ქალი.
3. იულონი 12 წლისა.
4. ვახტანგი 10 წლისა.
5. თეიმურაზი 8 წლისა.
6. მირიანი 7 წლისა.
7. ალექსანდრე 2 წლისა და
8. ლუარსაბი 1/2 წლისა.

პრინცესები:

1. თამარი—გათხოვილი სახლთუხუცეს (გენერალ) თავად ორბელიშვილზე.
2. ელენე—გათხოვილი თავად არჩილზე, იმერეთის მეფის სოლომონის ძმაზე.
3. მარიამი—მისი ქმარია ქალაქის მოურავი (kalakis maura), თავადი დავით ციციშვილი.
4. ქეთევანი—გათხოვილი თავად მუხრან-ბატონზე.
5. ხორეშანი—4 წლისა და
6. ანასტასია—3 წლისა.

ერეკლეს ჯერ კიდევ ცოცხალ დედინაცვალს, თეიმურაზის ქვრივს, ჰქვია ანახანუმ თავალთ(ო)იანი. მისი ქალი გარდაიცვალა როგორც სამეგრელოს დადიანის მეუღლე.

მეფე ერეკლეს და—ანა—არის ქვრივი ეშიკალაბაშის (Eskagabash), კა-მერპერის და თავადის დემეტრე ორბელიშვილის. ანა დაიბადა 1722 წელს.

ბაგრატიონთა სათავადო გვარის შთამომავალია აგრეთვე იმერეთის ახ-ლანდელი (1772) მეფე სოლომონი და, საერთოდ, ორივე ქართველი მეფე, და-დიანი და გურიელი ერთმანეთთან დანათესავებული და დამოყვრებული არიან. ისინი და მათი ვაჟები თხოულობენ ურთიერთ მათ ქალიშვილებს და დებს. ეს ხდება აგრეთვე შმართველ და მთხელე წარჩინებულ თავადებს შორისაც.

იმერეთის ისტორიისათვის

საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი ხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იმონებდნენ; მეზობლებთანაც შინა-ური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ; ამას-თან იმერეთი უფრო ხშირად და უფრო მეტად თურქებისაგან იძალებოდა, ქართლი კი უმეტესად სპარსელებისაგან. ახლაც ორივე სამეფოს მდგომარე-

gedruckt ward. Noch jezo sind die Verhältnisse beider Staaten, in Absicht der Räubereyen der Nachbarn und großer Unsicherheit, gleich.

Die jezige zaarische Haus¹ stammt, wie die kartuelische, aus dem kartuelischen Fürstengeschlecht Bagrationi².

Im Jahre 1772 lebten von dieser Familie:

1. Des lezt verstorbenen imeretischen Zaars Alexander Bruder **Georgi**. Er lebt als ein imeretischer Fürst von seine Unterthanen.
2. **Taimuras** oder Temuras, ein Brudersohn des Zaaren Alexander, von Mamuka.

Die Söhne des Zaaren Alexander 3. Salomon 4. Josep 5. Bagrad und 6. Artschil.

Von diesen ist:

3. **Salomon** regierender Zaar 37 Jahre alt³ von Imereti, ein vernünftiger, wohlthätiger Herr. Er ward 1735 gebohren und kam jung zur Regierung. Den Türken misfiel er so, daß sie ihm sein Land nahmen und der Regierung entsetzten. Statt seiner ernannten sie den Fürsten Temuras, dessen bey Nr. 2. gedacht, zum Zaar Imeretiens. Der Zaar aber schlug mit Hülfe der ihm treugebliebenen Fürsten, den Temur und die Türken und eroberte damit Land und Thron wieder. Als sich bald nachher rußischen Truppen unter dem Grafen Tottleben in Georgien zu dessen Befreyung einfanden, reinigten sie auch Imereti bald von den Türken. Der Zaar vergrößerte bey dieser Gelegenheit seine Distrikte mit dem ansehnlichen Distrikt Radschis, des zu seinen Feinden, besonders zur Parthey des Dadian von Mingrelien, getretenen Radschis Eristawi. Gegenwärtig regierte der Zaar Salomon in Friede, das Land aber war äusserst verwüstet, und kann sich auch bey der Imeretischen und überhaupt georgischen Staatsverwaltung nicht wohl erholen.

4. **Josep**, Bruder des Zaars Salomon ist Patriarch (Katholikos) Imeretiens, auch über Mingrelia und Guria (s. weiterh.)]

5. **Bagrad** und 6. **Artschil** leben als Imeretische Fürsten von und auf ihren Dörfern. Artschil ist mit der Prinzeßin Helena, Tochter des kartulischen Zaars Erakli vermählt.

7. **Alexander**, einziger Zaarewitsch Salomons, gebohren 1760⁴, ein schöner gutmüthiger Jüngling(*).

8. Ein Sohn des Fürsten Artschil.

Religion:

Die herrschende Religion ganz Georgiens ist die christlich-griechische und folglich nach Lehre, Verfassung, Liturgie bekannt.

¹ Haus, G.] Familie, P. ² dem kartuelischen—Bagrationi, P.] der griechischen Zarischen Familie der Bagrationi, G. ³ 37 Jahre alt < P. ⁴ gebohren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (*) Der vor dem Zaaren Salomon starb.

ობა ერთნაირია, თუ ქმედველობაში მივიღებთ მეზობელთა თავდასხმებს და დიდ საშიშროებას.

ახლანდელი სამეფო სახლი¹ წარმომდგარია, ისევე როგორც ქართლისა, ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან².

1772 წელს ამ გვარის შედეგი აირები იყვნენ ცოცხალი:

1. ახლანდელი გარდაცვლილი იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა **გიორგი**. ის ცხოვრობს, როგორც იმერელი თავადი თავისი ქვეშევრდომებისა.

2. **თეიმურაზი**, ალექსანდრე მეფის ძმისშვილი, მამუკას [შვილი].

ალექსანდრე მეფის ვაჟები: 3. სოლომონი, 4. იოსები, 5. ბაგრატი და 6. არჩილი.

ამათგან:

3. **სოლომონი**, 37 წლისა³, ახლანდელი მეფე იმერეთისა, გონიერი და კვიანი მმართველი. ის დაიბადა 1735 წელს და ახალგაზრდა ავიდა ტახტზე-თურქებს ის არ მოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. ის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი (№ 2)-სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით დაამარცხა თეიმურაზი და თურქებიც, და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა. როდესაც, მალე ამის შედეგ, საქართველოში მის განსათავისუფლებლად შემოვიდა რუსის ჯარი გრაფ ტოტლებენის სარდლობით, მათ მალე იმერეთიც გაწმინდეს თურქებისაგან. მეფემ, ამ შემთხვევის წყალობით, გაზარდა თავისი სამფლობელო რაჰის საგრანოზი მიწაწყალის შემოერთებით, იმ რაჰისა, რომლის ერისთავიც მის მტრებს—სამეგრელოს დადიანის პარტიას მიემხრო. ამგვამად სოლომონი მეფობს შვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოხორბული იყო და იმერული და, საერთოდ, ქართული სახელმწიფო მმართველობის პირობებში გაუჭირდება მოსულიერება.

4. **იოსები**, სოლომონ მეფის ძმა, არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა, აგრეთვე სამეგრელოსი და გურიისა. იხ. შემდეგ.

5. **ბაგრატი** და 6. **არჩილი** ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავიანთ მამულებში. არჩილს ცოლად ჰყავს ქართლის მეფის ერეკლეს ასული, პრინცესა ელენე.

7. **ალექსანდრე**, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, დაბადებულია 1760 წელს⁴, [არის] მშენიერი გულისხმიერი ახალგაზრდა⁵.

8. თავად არჩილის ვაჟი.

* * *

რ ე ლ ი გ ი ა

მთელ საქართველოში გაბატონებული რელიგია არის ქრისტიანულ-ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური—გ. გ.) და, მაშასადამე, ცნობილია თავისი მოძღვრებით, წყობითა და წირვა-ლოცვით.

¹ სახლი, გიულ., გვარი, პალ.

² ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან, პალ.] ბაგრატიონთა ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური—გ. გ.) სამეფო გვარიდან, გიულ.

³ 37 წლისა < პალ.

⁴ დაბადებულია 1760 წელს, პალ.] 12 წლისა, გიულ.

⁵ ის სოლომონ მეფეზე ადრე გარდაიცვალა (ეს შენიშვნა გვიანდელი ჩამატება—გ. გ.)

Geistliche Würden und Aemter.

- Der Patriarch, georg. Katolikosi.
Erzbischöfe georg. Tawar Episkoposi.
Bischöfe, georg. Episkoposi.
Archimandriten, georg. Archimandriti.
Erzpriester oder Protopopen, georg. Dekanos.
Priester, Mugdaeli.
Diaken, georg. Diakoni und Oberdiaken, georg. Tawar-Diakoni.
Mönche, georg. Beri.

Kartulische und kachetische Bischöfe:

Der Patriarch über Karteli und Kacheti, georg. Katholikos auch Patriarchi kartelissa da kachetissa, hat im Kloster Mzcheta seinen Siz.

Kartulische Bischöfe:

Der Erzbischof (Tawar Episkoposi) hat seinen Siz in Gori.

1. Der Bischof in Teflis, georg. Episkoposi Tbilaeli.
2. — — in Zirken, Ep. Zirknoeli.
3. — — in Samtawisi. Ep. Samtawnaeli.
4. — — in Urbnisi. Ep. Urbnaeli.
5. — — in Rustwa. Ep. Rustwaeli und
6. — — in Nikosa. Ep. Didi Nikosi.

Kachetische Bischöfe:

7. Der Bischof in Kwaraeli. Ep. Nekresaeli.
8. — — in Nino¹ Ziminda. Ep. Bodbaeli.
9. — — in Alawerda. Ep. Alawerdaeli.
10. — — in Achmeta und Tianetti. Episkoposi Charschaschweli.
11. — — in Nino¹ Ziminda. Ep. Ninozimindaeli.
12. — — in Manglisi im Distrikt Somchiti. Episkoposi Mangleli.

Die georgischen Christen sind im Gebrauch der Sakramente, Beobachtung der Feyertage, Besichtigung der Messen und Haltung der Fasten und allen äussern, äußerst pünktlich und streng. Ihre beiden wöchentlichen Fasttage sind der Mittwoch und Freytag. In der stillen Woche genießen sie nicht nur blos Gewächsspeisen, sondern schränken sich auch täglich auf eine Mahlzeit ein. Man findet hie und wo, an den abgelegenen und wüstesten Oertern, Einsiedlereyen (georg. Udobna), die den Namen mit dem größten Rechte führen, und in welchem sich kleine Mönchsgesellschaften ihren Gottesdienst ungemein sauer machen.

Unter ihren Heiligen werden Georgi, Dmitri und Estati immer zu Pferde vorgestellt.

Imereti hat seinen eigenen Patriarchen (Katolikosi) den jezigen Joseph, Bruder des Zaaren Salomons.

¹ პალას უწეობა Niko Ziminda.

სასულიერო თანამდებობანი და მოხელენი:

პატრიარქი, ქართულად კათალიკოსი.

მთავარეპისკოპოსები.

ეპისკოპოსები.

არქიმანდრიტები.

დეკანოზები.

მღვდლები.

ღიაკვნები (ქართ. ღიაკონი) და მთავარღიაკვნები (ქართ. მთავარ-ღიაკონი), ბერები.

ქართლისა და კახეთის ეპისკოპოსები:

ქართლისა და კახეთის პატრიარქს, ქართულად კათალიკოსი (ასევე პატრიარქი) ქართლისა და კახეთისა, საჯდომი აქვს მცხეთის მონასტერში.

ქართლის ეპისკოპოსები:

მთავარეპისკოპოსი იმყოფება გორში.

1. ეპისკოპოსი თბილისში, ქართულად ეპისკოპოსი თბილელი.
2. —— წილკანში (Zirken), ეპისკოპოსი წილკნელი (Zirknoeli).
3. —— სამთავისში, ეპისკოპოსი სამთავნელი.
4. —— ურბნისში, ეპისკ. ურბნელი.
5. —— რუსთავში (Rustwa), ეპისკ. რუსთველი და
6. —— ნიქოზში, ეპისკ. დიდი ნიქოზელი.

კახეთის ეპისკოპოსები:

7. ეპისკოპოსი ყვარელში, ეპისკოპოსი ნეკრესელი. (?)
8. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ბოდბელი. (?)
9. ეპისკოპოსი ალავერდში, ეპისკოპოსი ალავერდელი.
10. ეპისკოპოსი ახმეტაში და თიანეთში, ეპისკოპოსი ხარქაშველი.
11. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ნინოწმინდელი.
12. ეპისკოპოსი მანგლისში, სომხითის მხარეში—ეპისკ. მანგლელი.

ქართველი ქრისტიანები არაბვეულგებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწაულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა წესებს. მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ჭამენ, არამედ დღეში მხოლოდ ერთი ჯერით კმაყოფილდებიან. აქა-იქ, მოზორებულ და მიყრუებულ ადგილებში გვხვდება დაყუდებულთა სადგომები (ქართულად უდაბნო), რომლებიც სახელს დიდი სიამაყით ატარებენ და რომლებშიც ბერების პატარა ძმობანი ღვთისმსახურებას არაბვეულგებრივად მკაცრად ეწევიან.

მათ (ქართველთა—გ. გ.) წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენებზე არიან წარმოდგენილი—გიორგი, დიმიტრი და ესტატე.

იმერთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი); ამჟამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა.

¹ შდრ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 91.

Einen Metropolit in Kutais (Metropolit Kutateli), zu dessen Eparchie der Teil Imereti gehört, der an der Südost-Seite des Rions gelegen¹.

Einen Erzbischof (Tawar Episkoposi) in Choni, Eparchie zwischen Rion und Ts'cheni Ts'chaji gelegene Teil Imeretiens².

Einen Bischof in Nikor Ziminda (Episkoposi Nikorzimindeli) Eparchie Radğa³.

Mingreli, hat in neuern Zeiten und bey Gelegenheit der Streitigkeiten seines jezigen Dadian, mit dem jezigen imeretischen Zaar, einen Patriarchen erhalten. Denn vorher standen die 3 mingrelische Bischöfe in Mingreli, Letschkum und Odïschî, unter dem imeretischen Patriarchen, der auch in Mingreli Domainen hatte.

Guria hat 2 Bischöfe, die unter dem imeretischen Patriarchen stehen. Regierung und Geistlichkeit sind gegen die armenische, katholische, muhamedanische und jüdische Religion der Einwohner, die nicht zur griechischen Kirche gehören völlig, und ohne alle Zurückset[z]ung derselben dulddend. Eben so ungestört bleibt jeder Fremdling bey seinem Glauben.

Die georgianische ist eine ganz eigene Sprache, die die Georgianer in den verschiedenen Provinzen und Herrschaften in nicht sehr abweichenden Dialekten, so daß sie sich unter einander verstehen reden. In den georgischen Provinzen, Kacheti, Ober-, Mittel- und Unter-Karduel, in Imereti und Guria wird die georgische Sprache in einem gleichförmigen, aber doch ein wenig abweichenden Dialekt geredet; in Mingreli und Swaneti aber sind sehr abweichende Mundarten, die mingrelische weniger, die swanetische stärker, doch so, daß man die Grundsprache nicht verkennen kann.

Sie ist jedoch bey weitem nicht die allgemeine Landessprache, denn die Armenianer reden armenisch, die Tataren verschiedene tatarische Dialekte, die Oßetiner Gebürgssprachen.—Die Juden sind hierin die gefälligsten, und sprechen nicht nur alle georgisch, sondern nicht wenige haben darüber ihre eigene Sprache zu erlernen versäumt oder wieder verlernt.

Allgemein hat das Land nirgends Schulen, sondern jedem ist der Unterricht seiner Kinder selbst zu besorgen überlassen, daher es bey eigener Unwissenheit der Alten und dem Mangel der Gelegenheit und Vermögens damit äusserst elend hergeht und dieselbe beym gemeinen Mann völlig wegbleibt, so daß sich die Kinder blos nach den Aeltern zu bilden und zu formiren Gelegenheit haben.

Sich selbst nennen die Georgianer und ihre Sprache, Kartuli Ena. Den türkischen Kayser nennen sie Chuntka.

¹ zu dessen Eparchie—des Rions gelegen<P.

² Eparchie zwischen—Imeretiens<P.

³ Eparchie Radğa<P.

მიტროპოლიტი ქუთაისისა (ქუთათელი მიტროპოლიტი); მის ეპარქიას ეკუთვნის იმერეთის ის ნაწილი, რომელიც რიონის სასაზღვრო-აღმოსავლეთითაა¹.

მთავარეპისკოპოსი ხონისა. [მისი] ეპარქია რიონსა და ცხენისწყალს შუა მდებარე იმერეთის ნაწილია².

ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა (ეპისკოპოსი ნიკორწმინდელი). ეპარქია რაჭისა³.

სამეგრელომ უკანასკნელ ხანებში მიიღო საკუთარი პატრიარქი იმის გამო, რომ მის ახლანდელ დადიანს გაუთავებელი დავა აქვს იმერეთის ახლანდელ მეფესთან. წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: საძვერელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა.

გურიას ჰყავს ორი ეპისკოპოსი, რომლებიც იმერეთის პატრიარქს ექვემდებარებიან.

მმართველობა და სამღვდლოება ამჟღავნებს სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ, რომლებიც სრულებით არ ეკუთვნიან ბერძნულ ეკლესიას, და არ სდევნიან მათ.

ქართული არის სრულიად თავისებური ენა, რომელზედაც ლაპარაკობენ ვართველები სხვადასხვა პროვინციებში და სამფლობელოებში ოდნავ განსხვავებული დიალექტებით, ისე რომ ერთმანეთისა ესმით. ქართულ პროვინციებში—კახეთში, ზემო, შუა და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში საუბრობენ ერთ, მხოლოდ სულ ოდნავ განსხვავებულ, დიალექტზე; ხოლო სამცხრელოსა და სვანეთში იხმარება ძალიან განსხვავებული კილოკავები (Mundarten)—მეგრული უფრო ნაკლებ, სვანური უფრო მეტად, მაგრამ ისეთი, რომ ფუძე-ენის გამოცნობა შეიძლება მათში.

მაგრამ ის (ქართული—გ. გ.) სრულიადაც არ არის საერთო ენა ქვეყნისა, რადგან სომხები ლაპარაკობენ სომხურად, თათრები—სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები—მთიულთა ენაზე. ებრაელები ამ მხრივ ძალიან დამყოლნი არიან და ყველანი არა მარტო ლაპარაკობენ ქართულს, არამედ ამის გამო ბევრმა საკუთარი ენა დაივიწყა.

საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს თვით ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინარობისა და შემთხვევისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე სავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა—გ. გ.) უბრალო ხალხთან სრულიად გამოორციხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ მშობლებისგან.

თავის თავს და ენას ქართველები უწოდებენ—ქართული ენა-ს⁴.
თურქეთის მმართველს ჰქვია ხონთქარი⁵.

¹ მის ეპარქიას—საზღვრო-აღმოსავლეთითაა < პ ა ლ.
² ეპარქია—ნაწილია < პ ა ლ.
³ ეპარქია რაჭისა < პ ა ლ.
⁴ ამ სიტყვების ტრანსლიტერაცია გერმანული ასოებით იხ. გერმანულ ტექსტში.

- Den persischen Schach, Keni.
- Das kaukasische Gebürge, Temi.
- Die kaspische See, Tetri Swga, d. i. Weißes Meer.
- Das schwarze Meer, Schawi Swga.
- Die Perser, Kysilbasch.
- Die Russen, Ruseti.
- Die Teutschen, Saprangetti.
- Die Armenier, Somachi.
- Die Juden, Uria.
- Die Griechen, Bersemi.
- Persien, Sparsta.

Ich sammlete von den georgischen, so wie von allen mir vorgekommenen Sprachen der Vergleichung wegen Wörter, die am Ende dieser Reise bey-sammen mitgetheilt werden sollen. Hier sind noch einige in dem Verglei-chungs-Wörterbuch nicht vorkommende Worte:

1. Besitzer, Patroni.	28. Baummoose, Chis muschki.
2. Die Bank, Scamni.	29. Erdmoos, Mizis muschki.
3. Das Loth, Sartelli.	30. Galläpfel, Gunda.
4. Wein, Gwuno.	31. Aprikosen, Tscherami.
5. Das Bad, Abanno.	32. Pfirsichen, Atami.
6. Der Bischof, Episkoposi.	33. Zitronen, Limoni.
7. Der Patriarch, Katholikosi.	34. Pomeranzen, Narindschi.
8. Tinte, Melani.	35. Birnen, Ts'chali.
9. Die Kirche, Ekklesia.	36. Mespeln, S'chmardeli.
10. Die Schreibfeder, Calami.	37. Pflaumen, Kliawi.
11. Pech, Pici.	38. Pistazien, Pista.
12. Bergther, Maltha.	39. Perlen, Sadapi.
13. Das Schiff, Navi.	40. Flachs, Saeli.
14. Der Fußsteig, Ponti.	41. Bohnen, Schylli tsertsi.
15. Der Altartisch, Trapezi.	42. Linsen, Ospi.
16. Seife, Saponi.	43. Türksche Bohnen, Lobio.
17. Naptha, Napti.	44. Große Erbsen, Tetri lobio.
18. Die geile Seuche, Attesaki.	45. Kleine Erbsen, Tetri barda.
19. Die Pocken, Guawili i Olunen.	46. Rüben, Talakmi.
20. Die Pest, Zin auch Dschani.	47. Rettig, Poloki.
21. Der große Herr, Didi Batoni.	48. Spinath, Ispanach.
22. Die Dißenterie, Muzela.	49. Kardemon, Hil.
23. Salpeter, Gordschila.	50. Weißer Bolus, Chil Dagestun.
24. Zink, Tutia.	51. Koffe, Kaffa.
25. Hanf, Pari Spira.	52. Alaun, Schabi.
26. Gras, Kapoery balachy.	53. Salmiak, Mischatir.
27. Moonsamen, Papaw	54. Schwefel, Kukurl.
Chasch-Chasch.	55. Mandeln, Kagas badam.

- სპარსეთის შაჰს—ყენი.
- კავკასიის მთიანეთს—თემი.
- კასპიის ზღვას—თეთრი ზღვა.
- შავ ზღვას—შავი ზღვა.
- სპარსელებს—ყიზილბაში.
- რუსებს—რუხეთი.
- გერმანელებს—ხაფრანგეთი.
- არმენიელებს—სომეხი.
- ებრაელებს—ურია.
- ბერინებს—ბერზემი. (?)
- სპარსეთს—სპარხთა. (?)

ქართულიდან, ისე როგორც სხვა ყველა ენიდან, რომლებიც შემხვდა, შედარების გულისთვის შევავსოვე სიტყვები, რაც მოცემული იქნება ამ მოგზაურობის ბოლოში. აქ მხოლოდ ზოგ სიტყვას მოვიყვან, რომლებიც შედარებით-ლექსიკონში არ გვხვდება:

1. პატრონი	29. მიწის მუშეი
2. სკამ(ნი)	30. გუნდა
3. სარტელი (სარწყული?)	31. ჭერამი
4. ღვინო	32. ატამი
5. აბანო	33. ლიმონი
6. ებისკოპოსი	34. ნარინჯი
7. კათოლიკოსი	35. [მ]სხალი
8. მელანი	36. სხმარტლი
9. ეკლესია	37. ქლიავი
10. კალამი	38. ფისტა (ფსტა)
11. ფისი	39. სადაფი
12. მალთო (იხ. საბა)	40. სელი
13. ნავი	41. სხვილი ცერცვი
14. ბონდი (?)	42. ოსპი
15. ტრაპეზი	43. ლობიო
16. საპონი	44. თეთრი ლობიო
17. ნაფთი	45. თეთრი ბარდა
18. ათაშანგი (Attesaki)	46. თალგამი
19. ყვავილი	47. ბოლოკი
20. ჭირი (Zin), აგრეთვე ჯამი.	48. ისპანახი
21. დიდი ბატონი	49. ჰილი
22. მუცელა	50. ხილ დაგესტუნ (?)
23. გორჯილა	51. ყავა
24. თუთია	52. შაბი
25. ბარისპირა (?)	53. ნიშადური
26. კაპერი (?) ბალახი	54. კუკურლ (?) (გოგირდი)
27. ხაშხაში (ყაყაჩორა)	55. ქალაზ ბადამი (ბადემ. თურქ.
"ნუში")
28. ხის მუშეი (ხავსი)	

- 56. Bernstein, Karwe.
- 57. Tischleim, Zeba.
- 58. Braunstein, Surmoe.
- 59. Sternaniß, Badion.
- 60. Kawiar, Chisalalla.
- 61. Ein Haus, Zachly.
- 62. Stube, Darbasi.
- 63. Stube mit Kamin, Otachi.
- 64. Der Hofraun, Esau.
- 65. Ein Fürst, Tauati.
- 66. Bey Seite, Kabarda.
- 67. Weiß, Tetri.
- 68. Meer, Swga.
- 69. Die Sprache, Ena.
- 70. Mark (Medulla), Tini.
- 71. Harn, Schardi.
- 72. Waizen, Chorbali.
- 73. Mays, Zimindi.
- 74. Gerste, Keri.
- 75. Haber, Tschruwi.
- 76. Reiß, Pründschi.
- 77. Hirse, Petwi.
- 78. Kohl, Kombosto.
- 79. Beten, Tschawi.
- 80. Kürbis, Wasi.
- 81. Gurken, Kitri.
- 82. Salat, Salata.
- 83. Zwiebeln, Prosa.
- 84. Lauch, Kareanli Prosa auch Nion.
- 85. Senf, Togy.
- 86. Pfeffer, Zizaka.
- 87. Gewürznelken, Kalam puri.
- 88. Kardemon, Ili.
- 89. Lavendel, Sumbul.
- 90. Der Marder, Daedopala.
- 91. Esel, Wiri.
- 92. Pferd, Ts'chenni.
- 93. Der Hahn, Mamlaebi.
- 94. Das Huhn, Katami.
- 95. Granatäpfeln, Brod Seauli.
- 96. Kirschen, Bali.
- 97. Aepfel, Waschli.
- 98. Ingber, Unabi.
- 99. Mandeln, Nuschi.
- 100. Welsche Nüsse, Nikosi.
- 101. Feigen, Legawu.
- 102. Schwein, Gori.
- 103. Bienen, Putkari.
- 104. Ziege, Tha¹.

¹ ნუმერაცია ჩვენ მიერაა დართული.

56. ქარვა	81. კიტრი
57. წებო	82. სალათა
58. სურმა	83. პრასა
59. ბადიანი ¹	84. ქარ[თუ]ლი პრასა, აგრეთვე
ნიორი
60. ხიზილალა	85. [მ]დოვეი
61. სახლი	86. წიწაქა
62. დარბაზი	87. ყარამფილი
63. ოთახი (დარბაზი ბუხარით)	88. ილი
64. ეზო	89. სუმბული
65. თავადი	90. დედოფალა
66. ხაბარდა	91. ვირი
67. თეთრი	92. ცხენი
68. ზღვა	93. მამლეები
69. ენა	94. ქათამი
70. ტვინი	95. ბროწეული
71. შარდი	96. ბალი
72. ხორბალი	97. ვაშლი
73. სიმინდი	98. უნაბი
74. ქერი	99. ნუში
75. შვრია	100. ნიგოზი
76. ბრინჯი	101. ლელვი
77. ფეტვი	102. ღორი
78. კომპოსტო	103. ფუტკარი
79. ქავი (ჭარხალი ?)	104. თხა ² .
80. ვაზი	

¹ იბ. ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი ს. ვ. ბადიანი.

² ნუმერაცია ჩვენ დავურთეთ.

1. Ober Kartweli. Semo Kartweli

Diese Georgische Provinz liegt um den obern Kur und die oben an beiden Seiten einfallenden Flüsse, an der Südseite des südlichen kaukasischen und dem nördlichen araratischen Vorgebürge.

Sie ist seit 200 Jahren beständig in türkischen Händen gewesen. Der türkische Pascha, den die Pforte gewöhnlich aus einem der alten fürstlichen Familien dieser Provinz wählt, hat seinen Siz in der Haupt- oder Gouvernementsstadt Achalziche oben am Kur oder Mtkwari (s. Tageb.). Er ist auch Statthalter über die von Guria genommene jezo türkische Distrikte am Flusse Tscharuch des schwarzen Meeres.

Die Einwohner sind, der großen Zahl nach, Georgianer, und diese, da ihnen die Türken die Kirchen gelassen, meistens noch Christen. Eine kleine Zahl ist muhamedanisch geworden und unter diesen sind alle Fürsten und der meiste Adel. Unter den Georgianern sind viele Türken, daher georgisch und tatarisch, meistens aber die erst genannte Sprache, geredet wird. Ausser Tataren sind auch hier viele Armenianer und unter diesen viele katholisch. Diese üben ebenfalls ihre Religion ohne Hinderniß, und nur der Gebrauch der Glocken ist allen christlichen Glaubensverwandten untersagt. Auch Juden sind hier.

Der Distrikt Dschawacheti

Dğawacheti (Джавახети) nicht Gakaweti, ist ein georgischer Distrikt, der jezt ganz in den Händen der Türken ist und zu dem Gouvernement von Achalziche gehört, zu dem 5 Provinzialstädte gerechnet werden, nämlich¹:

1. Achalkalaki, die Türken Achalkelek nennen, an ein[em] von O. nach W. zwischen den jugis promontorialibus caucasio und araratico fließende[n] Fluß²; dazu die großen Dörfer—Watschiani und Chulgumo (nicht Chturdo),

¹. Dğawacheti—nämlich, G.] Er wird unrecht Gawacheti genannt. Er liegt oben an der linken des Kur. Zu diesem Distrikte werden folgende 5 Kreisstädte gerechnet: P.

². Achalkalaki—fließende Fluß, G.] Achalkalaki, türkisch Achalkelek, an einem Kurbach. P.

1. ზამთრის ქართლი

ეს ქართული პროვინცია მდებარეობს მტკვრის ზემო წელში (um den obern Kur) და ორივე მხარეს შენაკად მდინარეებზე, კავკასიონის სამხრეთსა და არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთს შორის.

200 წლის განმავლობაში ის იყო თურქთა ხელში. თურქ ფაშას, რომელსაც პორტა ჩვეულებრივ ირჩევს ამ პროვინციის ერთ-ერთი დიდებული გვარიდან, საჯდომი აქვს მთავარ ანუ საგუბერნიო ქალაქში—ახალციხეში, რომელიც მდებარეობს ზემოთ მტკვარზე. ისევე (ფაშა—გ. გ.) არის ნაცვალი (გამგე) გურიის იმ ოლქებისა, რომლებიც ახლა თურქებს აქვთ მიტაცებული და მდებარეობენ შავ ზღვაში ჩამავალ მდინარე კოროხზე.

მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველებია და, რადგან თურქებმა მათ დაუტოვეს ეკლესიები, უმეტესობა ჯერ კიდევ ქრისტიანებია. მცირე რაოდენობა გამაჰმადიანდა და ყველა ესენი არიან თავადები და უმთავრესად აზნაურები. ქართველთა შორის ბევრნი არიან თათრები, ამიტომ ქართული და თათრული, უმეტესად კი პირველი ენა, იხმარება სალაპარაკოდ. თათრებს გარდა ბევრი სომხებიც არიან, ამათგან კი ბევრია კათოლიკე. ესენი თავის რელიგიას ადგანან, ყოველგვარი ხელის შეშლის გარეშე, და მხოლოდ ზარების რეკვა აკრძალული ყველა ქრისტიანისათვის. აქ არიან აგრეთვე ებრაელებიც.

მხარე გავახეთი

გავახეთი, არა გვაგვეთი, არის ქართული მხარე, რომელიც ამჟამად მთლიანად თურქების ხელშია და ეკუთვნის ახალციხის გუბერნიას. მას მიაკუთვნიან 5 სასხარეო ქალაქი, სახელდობრ¹:

1. ახალქალაქი, თურქები უწოდებენ ახალქელექს, მდებარეობს კავკასიის მთისწინეთსა და არარატის მთიანეთს შორის მომავალ მდინარეზე; მას ეკუთვნიან დიდი სოფლები—ვაჩიანი და ხულგუმო (არა ხუტურდო), აგრეთვე გო-

¹ გავახეთი—სახელდობრ, გ ი უ ლ.] მას არასწორად გვახვთს ვაძიან. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე, მის ზემო წელში. ამ მხარეს მიაკუთვნიან შემდეგ 5 სასხარეო ქალაქი: პ ა ლ.

auch Gogia (nicht Gogua), welches eine ansehnliche aber jetzt wüste Festung, სამხრეთის
გორაკების
gehören.¹

2. Gole, nicht Kola.

3. Ardahani (nicht Atrahi), dazu der gute und bewohnte Ort Zkarostawi gerechnet wird².

4. Schildiri, nicht Cherdili, daselbst ein See gleiches Namens, dazu die ansehnliche Festung Nakalakchewi gehört; an ein[em] aus S. nach N. aus dem jugo promont. araratico fließende[n] Fluß und dessen Seitebächen, der sich mit dem vom Achalkalaki kommenden Fluß verbindet, zwischen deren Vereinigungs-Winkel die 5-te Provinzialstadt Chertwis gelegen; von da, dieser aus den Vereinigungsfluß etwan noch 4 Stunde nach NNO. fließ und in den aus N. kommende[n] Kur fällt. In der Nähe von Chertwis sind folgende Dörfer gelegen³:

1. Tolosch 2. Kuket 3. Adsgwita⁴ 4. Kunza⁵ 5. Tadeschi 6. Buela.
7. Irkota. 8. Chisabara 9. Nidschgor⁶ 10. Saro 11. Zerakunta 12. Schwid-
erewanta 13. Toki⁷ 14. Warewani 15. Chando 16. Kotelia 17. Zinzcha
18. Murdǵichani⁸ 19. Ptena⁹ 20. Tschunschcha¹⁰ 21. Algoa 22. Kwarscha
23. Kilda 24. Pia 25. Sedatmogli 26. Gelsunda 27. Orchopia¹¹ 28. Zchek-
nela¹² 29. Danieti¹³ 30. Scholo 31. Wani 32. Dawitasubani¹⁴ 33. Gundi
34. Schaloscheti 35. Tolerta und¹⁵ 36 Alansi.

Der Distrikt Samzche.

Samzche, nicht Somskae, ist ein georgischer Distrikt, der sich den Kur aufwärts erstreckt von Suram und Kareli bis in die Gegend

¹ Dazu die großen—gehören, G.] Zu ihr gehören die Dörfer Watschiani, Chulgumo, nicht Chaturdo und Gogia. P.

² Ardahani—wird, G.] Ardahana, nicht Artahit, zu ihr gehört der gut bewohnte Ort Zkarostani. P.

³ Schildiri—Dörfer gelegen, G.] Schildiri, nicht Cherdili. Bey derselben ist der See dieses Namens. Hieher gehört auch die ansehnliche Festung Nakalakchewi an einem Kurbache. 5. Chertwis, an einem Kurfluß etliche 20 Werst über der Mündung. Kreis-dörfer: P. სოფლების ჩამოთვლისას პალას აქვს შემგზავნა, რაც გიულდენშტედტთან არ არის.

⁴ Adsgwita, G.] Adgewita, P.

⁵ Kunza, G.] Kundsä, P.

⁶ Nidschgor, G.] Nidschgo, P.

⁷ Toki, G.] Toxn, P.

⁸ Murdǵichani, G.] Murdschigani, P. (მურჯახეთი).

⁹ Ptena, G.] Ptenu, P.

¹⁰ Tschunschcha, G.] Tschunschä, P.

¹¹ Orchopia, G.] Archopia, P.

¹² Zcheknela, G.] Zochnelo, P.

¹³ Danieti, G.] Dameti, P.

¹⁴ Dawitasubani, G.] Dawita, P.

¹⁵ und < G.

გია (არა გოგუა), რომელიც [იყო] მნიშვნელოვანი ციხე, ახლა კი განადგურებულია¹.

2. გოლე, არა კოლა.

3. არდაჰანი (არა ატრაჰი), მას ეკუთვნის და კარგი დასახლებული პუნქტი წყაროსთავი².

4. ჩილდირი, არა ხერდილი; იქვე არის იმავე სახელის ტბა; მასვე ეკუთვნის მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი; არარატის მთიანეთიდან, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ მომავალ მდინარეზე და მის შენაკადებზე მდებარეობს, რომელიც (მდინარე, გ. გ.) უერთდება ახალქალაქიდან მომავალ მდინარეს და მათი შერთვის კუთხეში ძვეს მეხუთე სამხარეო ქალაქი ხერთვისი; აქედან ეს [მდინარე] კიდევ 4 საათი მიედინება ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთიდან მომავალ მტკვარს ერთვის. ხერთვისის ახლოს არის შემდეგი სოფლები³: 1. ტოლოში 2. კუკეთი 3. აძგვიტა 4. ქუნცა 5. დაღვი 6. ბნელა 7. ერკოტა 8. ხიზაბაგრა 9. ნიშგორა 10. სარო 11. წერაყინთა 12. შადრევანთა 13. თოკი 14. ვარევანი 15. ხანლა 16. კოთელია 17. ჩუნჩხა (?) (Zinzcha) 18. მურჯიხანი 19. ფრთენა (პტენა) 20. ჩუნჩხა 21. ალჯუა 22. კვარშა 23. ქილდა 24. ფია 25. ზედათმოგვი 26. გელსუნდა 27. ორბოპია 28. ცხეკნელა 29. დანიეთი 30. შოლა 31. ვანი 32. დავითასუბანი 33. გუნდა 34. შალოშეთი 35. თოლერთა და 36. ალანძია.

მხარე სამცხე

სამცხე, არა სომსკე, არის ქართული მხარე. რომელიც გადაჭიმულია მტკვარს აყოლებით სურამიდან და ქარელიდან მის (მტკვრის—გ. გ.) სათავეებთან მდებარე მხარემდე. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები: ქარელიდან ზევით⁴: 1. წრომი 2. გვეძინეთი 3. სამწვრისი და 4. ხცისი—ყველა ციხეები⁵; 5. კრისისხევი 6. ღართა 7. შვლისყური 8. თავოეთი 9. ბრბონა⁶.

სურამიდან ზევით (მტკვრის მარცხენა მხარეზე) ბორჯომი, ახალ-

¹ ახალქალაქი—განადგურებულია, გ ი უ ლ.] ახალქალაქი, თურქულად ახალქელქი მტკვრის შენაკადზე [ძვეს]. მას ეკუთვნის სოფლები: ვაჩიანი, ხულგუმო, არა ხუტურდო, და გოგია, პ ა ლ.

² არდაჰანი—წყაროსთავი, გ ი უ ლ.] არდაჰანა, არა არტაჰიტ; მასვე ეკუთვნის კარგად, დასახლებული სოფელი წყაროსთავი, პ ა ლ.

³ ჩილდირი—სოფლები, გ ი უ ლ.] ჩილდირი, არა ხერდილი. მასთან არის ტბა იმავე სახელისა. იქვე შედის აგრეთვე მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი, მტკვრის შენაკადზე. 5. ხერთვისი, მტკვრის შენაკადზე, დაახლ. 20 ვერსზე შესართავს ზემით. ამ მხარის სოფლებია..., პ ა ლ.

⁴ სამცხე—ზევით, გ ი უ ლ.] მას ჰქვია არა სომსკას. ეს მხარე მდებარეობს მტკვრის სათავეებთან არარატის მთიანეთში. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები, ქარელიდან—მდინარის აყოლებით:..., პ ა ლ.

⁵ ყველა ციხეები < პ ა ლ.

⁶ გიულდენშტედტი უშვებს შეცდომას: ეს ჩამოთვლილი ცხარევე პუნქტი შედის შიდა ქართლში და არა სამცხეში.

des Ursprungs desselben. Dazu gehören folgende Oerter: von Kareli aufwärts¹: 1. Sami 2. Gwedsineti 3. Samserisi und² 4. Chzisi alle Festungen³, 5. Kisichewi 6. Karta 7. Schwilichuri 8. Tangueti 9. Burbona. Von Suram⁴ aufwärts (an der linken des Kur) Borgomi⁵, Achaldaba (Festung)⁶, Kimeriti, Nedswi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibisi, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Kwerbili, Petreziche, Tschorbiche. Alle diese Oerter sind wüste und machen gleichsam die Scheidung zwischen den Georgien und Türken⁷. Darauf folgen an beiden Seiten des Kur die in Türkischen Hände[n] befindene bewohnte Festungen Atzkwer, Aspinsa, Džegerek, Kwablian, Achalziche, Abastubani und Pozcho, die alle Provinzialstädte sind der Gouvernementsstadt Achalziche und sie wie diese an den aus WNW. von der Südseite des iugi promontoralis caucasicus kommende[n] Kurfluß gelegen⁸.

Der Distrikt Satarchno

An der rechten Seite des Kur, zwischen ihm und der linken des obern Ksia. Er hat, wie die vorigen, von Georgianern bewohnte, den Türken gehörige Dörfer.

Der Distrikt Saziziano.

Ueber dem vorigen an der rechten Seite des Kur.

Er gleicht dem vorigen in allen und hat einige von Georgianer[n] bewohnte, aber sehr vielmehr wüste Dörfer und ist einer verheerten Wüsteney sehr ähnlich.

Ich will vom Kur, weil er hier entspringt und der Hauptfluß Karteliens ist, bey dieser Gelegenheit das Allgemeinere anführen.

Alle Gewässer der Kartelischen Provinzen Kacheti, Karteli, Somchiti⁹ gehören zum System des Kur der kaspischen See.

¹ Samzche, nicht—aufwärts, G.] Er heißt nicht Somskas. Dieser Distrikt liegt um den Ursprung des Kur im araratischen Vorgebürge. Zu demselben gehören vom Karali-Strom an: P გიულდენშტედტს არ აქვს აგრეთვე ნუშერაცია.

² und < G.

³ alle Festungen < G, სამაგიეროდ, ამ ორივე პუნქტის სახელგას შემდეგ მონატული აქვს კვარატები. ციხის აღმნიშნული □.

⁴ Suram, G.] Suam, P.

⁵ Borgomi, G.] Borgoni, P. პალასთან ის მე-10 ნომრითაა.

⁶ (Festung), ამის მაგიერად გიულდენშტედტს აქვს სიმაგრის აღმნიშნული კვარატი დახატული.

⁷ Achaldaba, Kimeriti—Türken, G.] und noch 14 Oerter, die jezo alle verwüstet und leer stehen und gleichsam die Scheidung zwischen der georgischen und türkischen Herrschaft machen, P.

⁸ Darauf folgen—gelegen, G.] Hierauf folgen weiter hinauf an beiden Seiten des Kur bewohnte Oerter und Festungen, alle unter der Gouvernementsstadt Achalziche: 1. Akwei 2. Aspinszo 3. Dschescherek 4. Kwabliani 5. Achalziche 6. Abartubani und 7. Pozo, P.

⁹ Somchiti, G.] Semgiti, P.

დაბა (ციხე), ქიმერიითი, ნეძვი, კორტანეთი, ზანავი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკო-
უბანი, ჭალა, ნუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრესციხე, ჭობიხევი. ყველა
ეს სოფლები განადგურებულია და ამასთან ქმნიან საზღვარს საქართველოსა
და თურქებს შორის. შემდეგ, მტკვრის ორივე მხარეზე, არიან თურქეთის ხელ-
ში მყოფი დასახლებული ციხეები: აწყური, ასპინძა, ჭეჭერტი, ქვაბლიანი,
ახალციხე, აბასთუმანი და ფოცხოვი; ყველა ეს სამხარეო ქალაქები [ეკუთვნი-
ან] საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს და, როგორც ეს, ისინიც მდებარეობენ და-
სავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ მხრიდან მომ-
დინარე მტკვარზე¹.

მხარე სათარხნო

[მდებარეობს] მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მასა და ქციას ზედა წელის
მარცხენა მხარეს შორის. მასაც ეკუთვნის ქართველებით დასახლებული, მაგ-
რამ თურქეთის მფლობელობაში მოქცეული სოფლები.

მხარე საციციანო

სათარხნოს ზემოთ და მტკვრის მარჯვენა მხარეს [მდებარეობს]. ის ძალიან
პგავს სათარხნოს ყველაფერში და აქვს ქართველებით დასახლებული სოფ-
ლები, უმთავრესად კი გაპარტახებული სოფლები და ძალიან წააგავს განადგუ-
რებულ უდაბნო ადგილებს.

×

მე დავიწყებ ცნობების მოცემას მტკვრიდან, რადგან ის აქ გამოდის და
არის ქართლის მთავარი მდინარე.

ქართული პროვინციების—კახეთის, ქართლის, სომხეთის—ყველა მდი-
ნარები ეკუთვნის კასპიის ზღვაში ჩაშავალ მტკვრის სისტემას.

ეს არის კიროსი ძველი გეოგრაფებისა. ქართველები ეძახიან მას „კურ“-ს,
ასევე „კურა“ ს და განსაკუთრებით მის ზედა ნაწილს—„მტკვარ“-ს.

¹ ახალდაბა—მტკვარზე, გიულ. და კიდევ 14 პუნქტი, რომლებიც ახლა დანგრეული
და ცარიელები დგანან და ამასთან შეადგენენ ქართული და თურქული სამფლობელოების
საზღვარს. აქედან, შემდეგ ზევით, მტკვრის ორივე მხარეზე არიან დასახლებული პუნქტები
და ციხეები; ყველა ემორჩილებიან საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს: 1. აკვია 2. ასპინძა 3. ჯე-
შერაკი 4. ქვაბლიანი 5. ახალციხე 6. აბასთუმანი და 7. პოცო, პალ.

Es ist der Cyrus der alten Geographie. Die Georgianer nennen ihn Kur, auch wohl Kura und besonders seinen obern Theil Mtkwari. Er entspringt am araratischen Vorgebürge in der Nähe der Bäche des Tscharuk des Schwarzen Meeres, der die alte Gränze von Georgien machte und hat also seinen ganzen Lauf in Georgien nach seiner alten völligen Ausdehnung. Gegenwärtig aber fließt er vom Ursprunge in seiner ganzen nordöstlichen Richtung, bis unter Achaldabo und Borğomi, in dem den Türken unterworfenen und von Georgien abgerissenen Ober-Kartweli.

Unter Achaldabo am rechten oder über Suram am linken Ufer wendet sich der Kur in der Thalebene zwischen dem südlichen kaukasischen und nordlichen araratischen Vorgebürge in O. und denn unter dem Aragi in OSO. und stellenweise in SO. bis zum Aras oder Arasi, wo er in dieser Richtung auf Gebürge, die das jezige Georgien an den persischen Freystaaten Schirwan begränzen, trifft, die ihn denn zu einem südlichen Lauf zwingen, in welcher Richtung er, ausser oder unter Georgien, bey Salian mit mehreren Mündungsarmen in die Westseite der kaspischen See fällt. Aber die Lage und Richtung dieses Hauptflusses zeigt die Karte und was ich von seinem sanften Lauf ohne alle Fälle, seichten Stellen, trüben Wasser, Fischen, Ufern—da wo ich ihn hatte angemerkt, ist im Tagebuch angeführt. Hier will ich nur seine Zuflüsse beyder Seiten mit denen an denselben und am Kur selbst liegenden georgischen Distrikte und Oertern anführen und dem Flusse von unten hinauf folgen, theils weil ich so reiste und denn auch weil mich dieses an die imeretischen Gränzen bringt, wo ich am Rion hinab u. f. ebenfalls von NO. in W. bis Mingrelien vorrückte (*P*: fortrückte).

Alle Kurflüsse haben wegen des Gebürges ihren Lauf in tiefen, theils breiten, theils engen, steilen oder sanften Klüften, die theils fruchtbare Felder enthalten, theils überschwemmt werden, daher viele Uferörter in den Klüften, doch mehrere an und auf dem hohen Ufer stehen.

Der Aras, der in der Nähe des Ursprungs des Kur und des Tscharuk des schwarzen Meers im araratischen Gebürge entspringt und theils in und an diesem Gebürge und neben allen georgischen Gränzen hinfließt, weicht an Größe dem Kur nicht, in dessen rechte Seite er, wo er aus dem Gebürge kömmt, fällt. Er ist jezt ganz ausser georgischem Gebiete, unbewohnt und von mir nicht gesehen.

Der Alasan entspringt in südlichen kaukasischen Schiefer-Gebürge und fließt durch die georgische Provinz Kacheti oben am Kalkgebürge; denn durch das Thal zwischen diesem und dem Vorgebürge, im Vorgebürge selbst in SSW., und fällt im südlichen Theil des Vorgebürges über dem Aras in die linke des Kur. Seine vorzüglichsten Zuflüsse sind von oben hinab der Ilto, Kistauri, Orwili, Pscha, Chadascheri, Turdi, Stori und Telawi. Er und seine Flößchen sind von Georgiern und an der Ostseite auch von Lesgiern ziemlich bewohnt.

ის სათავეს იღებს არარატის მთიანეთში, შავი ზღვის შენაკად ქოროხის სათავეების ახლოს, რომელიც წარმოადგენდა საქართველოს ძველ საზღვარს, და მთელი დინება აქვს საქართველოზე, მისი ძველი სრული განზომილებით. ამჟამად ის მიედინება (სათავიდან) ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით თურქეთის მიერ დამორჩილებულ და საქართველოსგან მოწყვეტილ ზემო ქართლში ახალდაბა-ბორჯომამდე.

ახალდაბის ქვევით მარჯვნივ, ანდა სურამს ზევით—მარცხენა ნაპირზე—მტკვარი უხვევს აღმოსავლეთით დაბლობზე, რომელიც მოთავსებულია კავკასიონის სამხრეთ კალთებსა და არარატის მთიანეთის ჩრდილო კალთებს შორის, და არაგვს ქვემოთ [ძიედინება] აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ადგილ-ადგილ სამხრეთ-აღმოსავლეთით არაქსამდე, სადაც ის ამ მიმართულებით ხვდება მთისწინეთს, რომელიც ახლანდელ საქართველოს საზღვრავს სპარსული თავისუფალი სახელმწიფოსაგან, შირვანიდან, და რომელიც მას აბრუნებს სამხრეთის მიმართულებით, საითქენაც ის, საქართველოს გარეთ, ანუ ქვევით—სალიანთან, რამდენიმე ტოტით ჩადის დასავლეთიდან კასპიის ზღვაში. ამ მთავარი მდინარის მდებარეობა და მიმართულება ნაჩვენებია რუკაზე და, რაც მე შეენიშნე მისი წყნარი დინების—წყალვარდნილების გარეშე, თხელი ადგილების, მღვრიე წყლის, თევზების, ნაპირების შესახებ, სადაც და რაც კი შენიშნული მაქვს, —შეტანილია დღიურში. ახლა მე ვიტყვი მხოლოდ მისი ორივე მხრის შენაკადების შესახებ, მათზე და მტკვარზე მდებარე მხარეების შესახებ; ამასთან, აუყვები მდინარეს ქვევიდან ზევით, რადგან, ჯერ ერთი, ასე ვმოხაურობდი, მეორეც, ამ გზას მიყვარ იმერეთის საზღვრებთან, სადაც მე რიონს დაყოლებით და შემდეგ ასევე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ სამეგრელომდე მივედი.

მტკვრის ყველა შენაკადს, ადგილის მთავორიანობის გამო, დინება აქვთ ღრმა, ხან განიერი, ხან ვიწრო, ციცაბო, ან დამრეც ხეობებში, რომლებიც ზოგჯერ შეიცავენ ნაყოფიერ ველებს, ზოგჯერ დიდდებიან და ნაპირიდან გადმოდიან, ამიტომ ბევრი სანაპირო სოფლები ხეობებში მაღალ ნაპირებზე დგანან.

არაქსი, რომელიც იწყება არარატის მთიანეთში, მტკვრისა და ქოროხის სათავეების ახლოს, მიედინება ამ მთიანეთზე და საქართველოს მთელი საზღვრის მეზობლად. თავისი სიდიდით მტკვარს არ ჩამოუვარდება და ერთვის მას მარჯვენა მხრიდან, იქ, სადაც ის მთიანეთიდან გამოდის. ახლა ის მთლიანად ქართული მხარეების გარეთ მიედინება, [ადგილები] დაუსახლებელია და მე არ მინახავს.

ალაზანი გამოდის კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ კალთებიდან და მიედინება ქართულ პროვინცია კახეთში, კირიან მთებში; შემდეგ დაბლობზე, მას და მთისწინეთს შორის, სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთისკენ და არაქსის ზემოთ ჩადის მტკვარში მარცხენა მხრიდან. მისი მთავარი შენაკადები ზვეითკენ არიან—ილტო, ქისტაური, ორვილი, ფშა, ხოდაშენი, თურდო, სტორი და თელავი. ის და მისი შენაკადები დასახლებულია ქართველებით; ხოლო აღმოსავლეთისკენ კი აგრეთვე საკმაოდაა ლეკებით.

Der Jör fließt dem Alasan westlich in keinem großen Abstände parallel und gleicht ihm an Ursprung, Lauf, Mündung völlig, nur nimmt er wenige Zuflüsse auf, und ist, ob er gleich ganz in Kacheti fließt, wenig bewohnt.

Der Achistafa der linken, ein Flüßchen des araratichen Vorgebürgs in Somchiti, welches im NO. läuft und in die rechte des Kur fällt.

Der Ksia oder Nachätir entspringt im südlichen kaukasischen Vorgebürge und fällt in OSO. Lläuft über dem Achistafa in die rechte Seite des Kur, zu dessen größern Flüssen er gehört. Er nimmt unten das Flüßchen Tebete an der rechten Seite, welches am araratichen Vorgebürge entspringt und in Somchiti läuft. Höher erhält er auch an der rechten den großen Fluß Maschewere, der den Dambulatskew, Kasaret, Poladauri und mehr Bäche aufnimmt aber wenig Anwohner hat. Der Ksia und seine Bäche haben ihren Lauf in Klüften des araratichen Vorgebürgs, welches viele Kupfer- und Eisenerzanbrüche hat.

Der Aragi entspringt, dem Jör ähnlich, am hohem Gebürge und fließt südlich zum Kur, den er über Teflis erreicht. Sein ganzer Lauf ist im Mittel-Kartweli (Tschin[a] Kartweli). Seine stärksten Bäche sind Gudamakari, Pschawi, Nareskewi. An ihm sind oben östetisch-georgische, unten georgische Distrikte.

Seine Gegend ist, wie des ganzen Kachetiens und Innern- oder Mittlern-Karteli, meist die hohen mehr oder weniger offenen oder bewaldeten Flächen des Kalkgebürgs, die Klüfte seines und seiner Zuflüsse und die niedrige Kurfläche.

Der Ksani oder Xani ist größer, als der Aragi, übrigens ihm aber in allen völlig gleich. Er und seine Bäche haben oben ebenfalls kartelisch-ossetische und weiter hinab kartelische Distrikte.

Der Lechura fließt dem Ksani, so wie dieser dem Aragi, vom Hauptgebürge westlich, parallel in S. zur linken des Kur. Er gleicht dem Ksani bis auf die geringere Größe in allen.

Der Liachwi besteht aus 2 ziemlichen dem ostlichen kleinen (Batara Liachwi) und den westlichen großen (Dido Liachwi), die beide im Schiefergebürge in der Nähe des Aredon des Terek und des Ksani des Kur entspringen und sich mit parallelen südlichen Lauf über ihren Einfall in die Linke des Kur vereinigen. Ihre Gegend und sie selbst gleichen den vorigen in allen, eben so sind auch sie und ihre Bäche oben mit östetischen, unten mit kartelischen Distrikten umgeben. Die stärksten Zuflüsse des Batara Liachwi sind von oben hinab: der Tschambiani und Potnisi. Des Didi Liachwi: der Birtoaul, Keliel, Dschomach und Paza. Unter der Vereinigung nimt der Liachwi den Medguda an der linken auf.

Das Flüßchen Pnone oder Prona entspringt nur im Kalkgebürge und fließt dem Liachwi westlich parallel, zur linken des Kur. An ihm standen jezo 6 zerstörte und 4 bewohnte kartelische, theils mit Mauern versehene Dörfer.

იორი მიედინება ალაზნის დასავლეთით, არც ისე შორს, პარალელურად და მთლად მას ჰგავს სათავეში, დინებაში, შესართავში; მხოლოდ იერთებს ნაკლებ შენაკადებს და, რადგან ის მთლიანად კახეთში მიედინება, ნაკლებ დასახლებულია.

ახსტაფა, მარცხენა [შენაკადია (?)]; არარატის მთიანეთიდან სომხეთში მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მტკვარში მარჯვნიდან ჩადის.

ქცია ანუ ნახატირი¹ სათავეს იღებს სამხრეთ კავკასიის მთებში და მიედინება აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ახსტაფის ზევით ერთვის მტკვარს მარჯვნიდან და განეკუთვნება მის უდიდეს შენაკადებს. ქვემოთ ის მარჯვნიდან იერთებს მდ. დებედას, რომელიც იწყება არარატის მთისწინეთში და მიედინება სომხეთში. უფრო ზევით ის მარჯვნიდან აგრეთვე იღებს დიდ მდინარეს მაშავერას, რომელიც თვით იერთებს დამბულატის ხევს, კახარეთს, ფოლადაურს და ბევრ წყლებს, მაგრამ მცირეა და დასახლებული. ქცია და მისი შენაკადები მიედინებიან არარატის მთიანეთის ხეობებში, სადაც მოიპოვება სპილენძისა და რკინის ბევრი საბადოები.

არაგვი, იორის მსგავსად, მალალ მთებში იწყება და მიედინება სამხრეთით მტკვრისკენ, რომელსაც თბილისის ზემოთ აღწევს. მთელი მისი დინება არის შიდა ქართლში; მისი ყველაზე დიდი შენაკადებია—გულამაყარი, ფშავი, ნარეკავი. მასზე ზემოთ არიან ოსურ-ქართული, ქვემოთ—ქართული მხარეები.

ქსანი არაგვზე დიდია, მაგრამ სხვა ყველაფერში მისი მსგავსია; მასზე და მის შენაკადებზე ზემოთ არიან ქართულ-ოსური, ქვევით—ქართული მხარეები.

ლესურა მიედინება ქსანისაგან, როგორც ეს უკანასკნელი არაგვისგან, მთავარი ქედის დასავლეთით, ქსნის პარალელურად, მტკვრის მარცხენა ნაპირისაკენ. გარდა შედარებით პატარა სიგრძისა, ყველაფერში ჰგავს ქსანს.

ლიახვი შედგება ორი მოზრდილი მდინარისაგან—აღმოსავლეთის პატარა (პატარა ლიახვი) და დასავლეთის დიდი (დიდი ლიახვი) მდინარეებისაგან. ორივენი სათავეს იღებენ ფიქალიან მთებში, თერგის შენაკად არედონის და მტკვრის შენაკად ქსნის სათავეებთან ახლოს და, მიედინებიან რა პარალელურად სამხრეთისაკენ, მტკვართან მარცხენა მხრიდან შერთვის ადგილიდან ახლოს ერთდებიან. მათი მიდამოები და თვითაც ყველაფერში ჰგავან ამის წინ აღწერილ მდინარეებს. ასევე მათზეც და მათ შენაკადებზეც მდებარეობენ ზევით ოსური, ქვევით—ქართული მხარეები. პატარა ლიახვის შენაკადებია ზევიდან ქვევით: შამბიანი და პოტინისი² (?); დიდი ლიახვისა: ბირტაული (?), კელიელი (?), ჯომახი და ფაწა. მას შემდეგ რაც ერთდებიან, ლიახვი მარცხნიდან იღებს მეჯუღას.

პატარა მდინარე ფრონე, ანუ ფრონა, იწყება მხოლოდ კირიან მთებში და მიედინება ლიახვის პარალელურად და მის დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა მხარეზე. ამჟამად მასზე დგანან 6 დანგრეული და 4 დასახლებული ქართული, ნაწილობრივ კედლებით გამაგრებული სოფლები.

¹ Nachätir ნახეტირი—ეს უნდა იყოს „ნახიდური“.

² შდრ. ვახუშტი, აღწერა გვ. 70: ფოტრისის-ქვი.

Das Flüßchen Suramula entspringt auch im Kalkgebürge und fließt der linken des Kur parallel bis es unten, durch eine südliche Richtung, in den Kur fällt. An und um den Suramula liegt der kartelische Distrikt Sazeretlo.

DER KARTELISCHE ODER KARTULISCHE STAAT

Die folgenden Provinzen Ober- und Mittel-Karteli, Kacheti und Somchiti haben gegenwärtig an dem Zaar Heraklius (G. Mepe Erakli) einen gemeinschaftlichen unabhängigen Oberherrn oder Souverain. Seiner Familie ist schon vorher gedacht; hier nur etwas von der Verfassung dieses, der Größe und Güte der Länder nach nicht unbeträchtlichen, der Bevölkerung, der Kultur, Einrichtung und Verwaltung nach aber jezo nur sehr ohnmächtigen Staates, der sich der verwüstenden Plakereyen theils unbedeutender Nachbarn nicht zu erwehren vermag, seine Bergwerke nicht gehörig zu bauen wagt, keine Schulen, keine Kultur, Künste oder gemeine Industrie befördert, dem fremder und besonders rußischer Schutz zur Aufnahme, fast zur Erhaltung der Existenz nothwendig ist.

Der kartulische Zaar ist indessen, wie die übrigen georgischen Beherrscher, wenig oder nicht eingeschränkter Herr über Geseze, Leben, Tod und Vermögen seiner Unterthanen, doch ist ihm vor allen die Freundschaft der mächtigen seiner Fürsten nöthig, ohne welche sein Siz leicht wankt, besonders wenn diese die Parthey der Pforte nehmen. Seine Fürsten nicht nur, sondern auch seine gemeinen Unterthanen, zeigen in ihrem Betragen nichts von dem Aengstlichen, welches seine Macht über sie veranlassen könnte. Er mißbraucht aber auch seine Macht, schwere Kontributionen und viele Kriegszüge ausgenommen, die beyde oft unvermeidlich sind, nicht leicht. Die letztern gewöhnen das Volk an den ungezwungenen Umgang mit ihrem Herrscher(n).

Der Titul des Zaaren ist Mepe Kartulißi, Kacheti d. i. Zaar oder König von Karteli und Kacheti, der Zaarin: Dedopali und der Prinzen oder Söhne Zarewitsch. Ausser dem Titul Mepe wird der kartulische, so wie die übrigen Beherrscher, auch Kemsie welches dem rußischen Gossudar gleich; Gebietender Herr! bedeutet genannt.

Die Stände des Landes sind:

Fürsten, G. Schili, Schilli, auch Schwili und Tauati, und Adel G. Asnauri.

Die Fürsten stehen zwar in Absicht der Geseze und Kriegszüge unter dem Zaar, führen vor ihm Prozeße u. s. w., contribuiren ihm aber nicht. Einige führen den Titul Eristav d. i. Völkeroberhaupt oder auch unabhängiger, von gewissen Distrikten erblich; z. B. Ksnis Eristaw, Aragi Eristaw u. s. f.

Die Edelleute (Asnauri) sind dem Zaaren nicht nur sondern in den

პატარა მდინარე სურამულა იწყება კირიან მთებში და მტკვრის მარცხენა ნაპირის პარალელურად მიედინება სამხრეთის მიმართულებით და ჩადის მტკვარში. მასზე და მის გარშემო არის ქართული მხარე საწერეთლო.

პართლის სამეფო

ზემო და შუა ქართლს, კახეთს და სომხეთს ამჟამად ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ საერთო დამოუკიდებელი მბრძანებელი ან სუვერენი. მის ოჯახზე უკვე ზემოთ ვილაპარაკეთ. ახლა მოკლედ [ვილაპარაკებთ] სიდიდითა და შიწის ხარისხით არც თუ ისე უნიშვნელო, მოსახლეობის, კულტურის და მართვაგებების მხრივ ამჟამად უკიდურესად სუსტი სახელმწიფოს წყობილებამაზე. ამ სახელმწიფოს არ ძალუცს თავი დაიცვას ნაწილობრივ უნიშვნელო მეზობლების გამანადგურებელი თავდასხმებისაგან. ეს სახელმწიფო ვერ ახერხებს განავითაროს, როგორც საქირია, თავისი სამთამადლო საქმე, ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების ანდა მრეწველობის საერთო განვითარებას; უცხო, და განსაკუთრებით რუსეთის მფარველობა ვახდა აუცილებელი მისი არსებობის შენარჩუნებისათვის.

ამასთანავე ქართლის მეფე, როგორც საქართველოს სხვა მბრძანებლები, არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, მაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები)—დაიჭერენ კოორტის (თურქეთის—გ. გ.) მხარს. მაგრამ, არა მართა თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალა-უფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალა-უფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს, რომლებიც (ორივე) ხშირად გარდუვალია. ეს უკანასკნელი აჩვენებს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას.

მეფის ტიტული არის „მეფე ქართლისი, კახეთი“, ე. ი. მეფე ანუ ხელმწიფე ქართლისა და კახეთისა; [ტიტული] მეფის მეუღლისა [არის]—„ღედოფალი“, ხოლო პრინციებისა, ანუ მეფის ვაჟებისა,—„ცარევიჩი“. ტიტულ „მეფე“-ს გარდა ქართლის მბრძანებელს, ისე როგორც სხვა მბრძანებლებს, აგრეთვე „ხელმწიფე“ (Kemsie) ეწოდებათ, რაც უღრის რუსულ „გოსუდარ“-ს, „მბრძანებელ ბატონს“.

ქვეყნის გაბატონებული ფენები არიან

თავადები, ქართულად „შილი“, „შილილი“, აგრეთვე „ვილი“ და „ტაუ-ატი“ (თავადი) და „ახნაური“¹.

თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩილებიან მეფეს, მის წინაშე (?)² აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და ა. შ., მაგრამ გადასახადს მას არ უხდიათ. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის“ ტიტულს, რაც ნიშნავს ხალხის მთავარს ან დამოუკიდებელს, და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ. (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არავგის ერისთავი“).

¹ რაც შეეხება სიტყვებს: Schili, Schilli, Schwili ესენი შეედომით გაუგია გიულდენ-შტედტს, როგორც თავადობის აღმნიშვნელი ტერმინები, და ამიტომაცაა, რომ როგორც ქვე-15. გიულდენ-შტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Gebieten der Fürsten auch diesen unterthan und wollen wenig sagen, doch sind einige durch Reichtum im Ansehen.

Fürsten (Tauati) Kachetiens.

1. Die Familie Tcholaka Schili, in Markopi.
2. Tschekäsi Schili, in Wedschin.
3. Endronika Schili oder Schili.
4. Tuschi Schili in Achmeta.
5. Tamiti Schili.
6. Nadari Schili in Sabueti.
7. Maka Schili in Ruispiri.
8. Tschoka Schili auch in Achmeta.
9. Kortschi Baschiani Schwili in Telawi.
10. Tscholakiani Schwili in Matani.

Fürstliche Familien der Provinz Kartueli¹

11. Aragis Eristawiani am Aragi.
12. Ksnis Eristaviani am Ksani.
13. Muchran Batoni oder richtiger Bagrationi, aus welcher die kartelische und imeretische zaarische Familie ist.
14. Amilachoari in Tschala.
15. Avali Schili in Breti.
16. Chitribagis Schili.
17. Matschabali am Dido Liachwi.
18. Palawandiomi Schwili.
19. Taktaki Schwili in Krzinwal.
20. Zizi Schili oder Ziziani Schwili.
21. Tarchuan Schili.
22. Dschawacha Schili.
23. Kaplana Schili in Somchiti.
24. Barata Schili oder Baratiani Schili im Somchita.
25. Solaga Schili in Somchita.
26. Ameretschili.
27. Abaschitse.
28. David Schili.
29. Orbeli Schilli.
30. Gaurari Schwili in Saguram.
31. Chimsia Schilli in Balatschaurt.

Alle Fürsten von Nr. 11 bis und mit Nr. 19 haben ihre Kreise und Dörfer von der linken oder nördlichen, und die von Nr. 20—21 an der rechten oder südlichen Seite des Kur.

¹ თავადთა ნომრებით დალაგება პალასს არეული აქვს. ჩვენ ისინი რიგზე დავაწყვეთ.

აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგიერთმა თავანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს.

ქახეთის თავადები:

1. ჩოლოყაშვილის გვარეულობა, მარტყოფში.
2. ჩერქეზიშვილი, ვეჯინში.
3. ანდრონიკაშვილი.
4. თუშიშვილი, ახმეტაში.
5. ტამიტიშვილი. (?)
6. ნადარიშვილი, საბუეთში.
7. მაცაშვილი, რუსიპირში.
8. ჩოკა შვილი (?) აგრეთვე ახმეტაში.
9. ყორჩიბაშიანიშვილი, თელავში.
10. ჩოლაყიანიშვილი, მატანში.

ქართლის თავადთა გვარები:

11. არაგვის ერისთავი(ანი), არაგვზე.
12. ქსნის ერისთავი(ანი), ქსანზე.
13. მუხრან ბატონი, ან უფრო სწორად, ბაგრატიონი, რომლიდანაც ქართლისა და იმერეთის მეფეების გვარები არიან.
14. ამილახვარი, ჭალაში.
15. ავალიშვილი, ბრეთში.
16. ხიდირბეგიშვილი.
17. მაჩაბელი, დიდ ლიხვზე.
18. ფალავანიშვილი.
19. თაქთაქიშვილი, ქრცხინვალში.
20. ციციშვილი ანდა ციციანიშვილი.
21. თარხნიშვილი.
22. ჯავახიშვილი.
23. ყაფლანიშვილი, სომხითში.
24. ბარათაშვილი ან ბარათიანიშვილი, სომხითში.
25. სოლალაშვილი, სომხითში. 26. ამირჯიბი.
27. აბაშიძე. 28. დავითაშვილი. 29. ორბელიშვილი. 30. გურამიშვილი, საგურამოში 31. ხიშშიაშვილი, ბულაჩაურში.

თავადებს № 11-დან № 19-ის ჩათვლით თავიანთი სამფლობელოები და სოფლები აქვთ მტკვრის მარცხნივ ან ჩრდილოეთით, ხოლო თავადებს № 20—21-დან—მტკვრის მარჯვნივ ან სამხრეთით.

ვით დავინახავთ, ვგელა თავადის გვარში, სადაც „შვილი“ შედის, მტწილად ეს „შვილი“ გამოყოფილია ცალკე და დიდი ასოთია აღნიშნული. მას ჰგონია, რომ მაგ.: ციციშვილი ნიშნავს—„თავად ციცის“, ჯავახიშვილი—„თავად ჯავახის“, ბარათაშვილი—„თავად ბარათას“ და ა. შ. ეს ალბათ იმიტომ მოხდა, რომ მას გარშემო ხშირად ესმოდა თავადთა გვარები, რომელთა უმეტესობაც „შვილები“ თავდება (გ. გ.).² ეს ადგილი შეიძლება გაგებულ იქნას შემდეგნაირადაც, რომ თავადები მეფის ჩაურევლად, სანამ მეფემდე მივა საქმე, მანამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს (გ. გ.).

Das Volk ist ohne Ausnahme der Nation oder des Glaubens vom Bauernstande und leibeigen. Bürgerstand giebt es gar nicht. Es hat eigentlich kein Eigentum, muß geben und thun was die Herrschaften fordern, sich selbst versetzen, verkaufen, verschenken und mit sich nach Willkühr handeln lassen, doch ist diese Behandlung nicht hart.

Die gangbarsten Gewerbe in Karteli und ganz Georgien sind ländlicher Weinbau, Obstbau, Feldbau, Baumwollpflanzungen, und eine geringe Viehzucht, auch an sehr vielen Orten einiger Seidenbau. Alle diese Gewerbe werden in geringer Maas und mit wenig Thätigkeit, nur so, weil es eigene Bedürfnisse und Steuern erfordern, betrieben.

In Teflis und wenig andern Orten sind einige kleine, schlechte und in jeden Betracht unbedeutende Fabriken. Auch die gemeinsten Handwerke werden unvollkommen und unzureichend betrieben. Der Handel, den vorzüglich Armenier betrieben, ist für Ein- und Ausfuhr völlig unbedeutend.

Der Zaar hat auch einigen Bergbau mit Schmelzanstalten, auf Eisen, Kupfer, Bley und Silber im Umgange, der Betrieb ist aber so geringe und das Verfahren so mangelhaft, daß alles keine Anzeige verdient, ob sich gleich in diesem Gewerbe durch gehörige Maasregeln viel machen und gewinnen ließe.

Die Beamten des Karduelischen Zaars.

Jeder Unterthan männlichen Geschlechts, nur die Juden ausgenommen, ist Soldat und muß sich auf den ersten Befehl, wohin er soll, unverzüglich und gekleidet, bewafnet und beritten stellen, dabey die Vorsteher der Kreise und Edelleute die Anführer sind. Bey einem Aufgeboth aber bestimmt der Zaar die Zahl derer, die erscheinen sollen, damit auf den Dörfern Einfälle abgehalten und die Kontribuzionen entrichtet werden können. Eben so bringen oder schicken die Fürsten eine gewisse Zahl Hülfsstruppen, die meistens von ihren Söhnen angeführt werden. Alle Truppen mit ihren Anführern stehen denn unter einem oder mehr Kriegsoffizianten, die einem General gleichen und Saltuchseßi genannt werden. Es sind fürstliche, bleibende Aemter; z. B:

Karteli Saltuchseßi, General der Provinz Kartuli.

Kacheti Saltuchseßi, General der Provinz Kacheti. Jeder bekommt von der gemeinen Bauern oder Unterthanen den Zehnten.

Nasis, Siegelbewahrer. Deren sind zwey. Jeder bekömmt von den Einkünften den Zwanzigsten.

Eskagobasch, Kammerherr, deren der Zaar und die Zaarin einen hat.

Diwanbek, Oberster Richter. Im kartelischen Staat sind 4 Diwanbeki.

მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა გლეხობას. ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის. ხალხს ჩვეულებრივ ქონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიძლება გლეხის დაგირავება, გაყიდვა, გაჩუქება და მას შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი.

მეურნეობის ყველაზე გავრცელებული დარგები ქართლში და მთელ საქართველოში არის — მიწისხეობა, მეძაღვობა, მემინდვრობა, მეძაბეობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მეაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად.

თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა. ასევე წვრილი (gemeinsten) ხელოსნობა სუსტია და არასაკმარისი. ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ.

მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დამუშავების წესი ისე არადაამაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს მოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლებოდა ბევრის გაკეთება და მიღება.

ქართლის მეფის მოხელეები.

ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით, არის ჯარისკაცი და პირველ დაძახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე; ამასთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან წინამძღოლები. მაგრამ ასეთი გაწვევისას მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნან მტრის თავდასხმებისაგან და რათა უზრუნველყოფილ იქნას გადასახადთა გადახდა. თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან ავზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და მათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლებიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან.

არის თავადთა [შემდეგი] მუდმივი თანამდებობანი, მაგ.:

ქართლის სახლთხუცესი, ქართლის პროვინციის გენერალი.

კახეთის სახლთხუცესი, კახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამთავანი გლეხთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს მეთედ ნაწილს.

ნაზირი — ბექდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ეშიკაღაბაში — კამერჰერი; მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს.

მდივანბეგი — უმაღლესი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი არის.

Sechs Sekretairs.

Eristaw auch Eristawi, d. i. Völkerhaupt auch Unabhängiger. Er ist Gouverneur über einen ansehnlichen oder mehrere kleinere Distrikte, so hat man z. B. Xnis oder Ksnis Eristaw, Aragis Eristaw. Nicht alle haben Erista, die mehresten nur einen Maurow.

Maurow, Gouverneur oder Amtmann eines Kreises, der besonders die Steuerhebung besorgt, z. B. Steuer-Direktor von Kisichi, Aragi Mauros u. s. f. Der Maurow erhält den Zehnten seiner Einhebung der beständigen Steuern.

Xyri, ein Exekutor, der dem Maurow die Steuern eintreibt.

Kasbek, der Dorfrichter oder Vorgesetzte eines großen oder kleinern Dorfs oder Ortes.

Maitar, Kammerdiener des Zaaren.

Kabitschbasch, Aufseher der Bedienten der Zaarin (Daedopali).

Korobasch Jessaul, Aufseher und Befehlshaber der Kammerherrs (Eskagobasch).

Jareschebi, Aufseher der Teppiche und alles Tafelgeräthes.

Pesareuli, der Küchenmeister.

Kuluchtschi, der Mundschenk.

Mescharbati, der Tee- und Kaffeeschenk.

Koliwan Chortschi, der Tobacksbewahrer.

Baschma Chortschi, der Schuhbewahrer.

Milachoari der Stallmeister.

Medschenibe, Stall- und Reitknechte.

Molaredchatseßi, der Schatzmeister.

Basieri, der Jägermeister.

Nerikipe, Tafelmarschall.

Geseze und Rechtspflege.

Jeder der vier Staaten hat Geseze von vorigen allgemeinen und besondern Regenten, die sich sehr angehäuft haben. Sie sind aber theils sonderbar, theils widersprechend; theils ist der regierende Fürst Despot und sein Wille Gesez; theils unterwerfen sich die Fürsten weder ältern Gesezen noch neuern Entscheidungen, so daß in allen vier Staaten die Rechtsgelehrsamkeit und Rechtspflege wohl nicht leicht unvollkommener, unbilliger und partheyischer oder schlafender und theils auch härter seyn kann, als in ganz Georgien.

Nach ihrem Erbtheilgesez erben die Söhne alles, und wo die fehlen, erben die männlichen Verwandten, und wenn auch die nicht da sind, so erbt der Zaar oder Landesherr. In allen Erbschaften gehen Wittwen und Töchter leer aus.

Die Urtheilssprüche erfolgen übrigens meist zur Stunde und oft vor

ექვსი მდივანი.

ერისთავი—ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი ერთი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი. ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].

მოურავი—გუბერნატორი, ანდა მოხელე რომელიმე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ჭიხიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მულშივე გადასახადთა ერთ მეათედს.

გზირი—ექზეკუტორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კაზბეკი (ყაზბეგი—გ. გ.)—სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მეითარი—მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური—გ. გ.).

ყაფიჩბაში—დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყორიასაულბაში—კამერპერთა (ეშვიკალბაშთა) ზედამხედველი და მბრძანებელი.

ფარეშები—ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მზარეული—სამზარეულოს უფროსი.

ყულუხჩი—მელვინეთუხუცესი (der Mundschenk).

მეშარბათე—ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყალიონყორჩი—თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბაშმაყორჩი—ფეხსაცმლის შეინახველი (დამცველი).

ამილახვარი—საჯინიბოს უფროსი.

მეჯინიბე—(Stall- und Reitknechte).

მოლარეთუხუცესი—განძის, სალაროს უფროსი.

ბაზიერი—მონადირეთა უფროსი.

მერიქიფე (Nerikipe)—მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall—მეტაბლე—გ. გ.).

კანონები და სამართლის წარმოება

თითოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან აქვს კანონები, რომლებიც (კანონები—გ. გ.) ბევრი დაგროვდნენ. ისინი ნაწილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთმანეთის საწინააღმდეგონი არიან; ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადებში არ ემორჩილებიან არც ცეცელ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelahrtheit) და სამართლის წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო და მიკერძოებითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი, ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაჟი-შვილებს, ხოლო, როცა ისინი არ არსებობენ,—მემკვიდრეობა გადადის მამრობითი სქესის ნათესავებზე, და თუ არც ესენი არიან,—მაშინ მემკვიდრეობის უფლებას იღებს მეფე, ამ შემთხვევაში. ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არაფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვ-

aller Untersuchung. Eben so übereilt erfolgt auch die Vollstreckung der Urtheile, so oft die Klienten ausser Stande sich zu widersetzen sind.

Die Einkünfte [des karduelischen Zaars.

Die vorzüglichste Hebung besteht in dem Tribut der Unterthanen seiner eigenen Oerter, der in dem fünften des jährlichen Ertrags ihres Wein- Feld- Garten- und Seidenbaues und aller ihrer Gewerbe, Pflanzungen, wie sie Namen haben, besteht.

Ausser dieser werden ordentliche Steuern, die zusammen der großen nicht viel weichen und sie nach Umständen wohl auch übertreffen, ohne alle Schonung gehoben.

Dieses beurtheilen und betreiben die Maurows und unter ihnen die Kasbeke und Xyri.

Der Zoll beträgt in Teflis und überall 10 von Hundert.

Salz wird aus Eriwan 2 Tagereise von der Gränze gebracht und dem Zaarn das Batman für 10 Kop. geliefert; es wird aber zu 20 Kop. wieder verkauft.

Die Fischer in Teflis geben für die Freyheit im Kur zu fischen jährlich 13 bis 1400 Rubl. und den dritten Theil des Fanges in Natura.

So schlecht die Berg- und Hüttenwerke auch verwaltet werden, bringen sie doch, da nichts an sie gewendet wird und die meiste Arbeit unentgeltlich geschieht, dem Schaze etwas ein.

Viele Vergehungen werden mit Konfiscationen des Vermögens bestraft, welches jährlich nicht wenig austrägt.

Münzen des karduelischen Staates.¹

Der Zaar läßt kupferne und silberne Landesmünze schlagen, wozu ihm eigene Bergwerke die Matalle liefern. Ausser der Landesmünze kursieren aber auch türkische, persische und rußische Münzen.

1. Puli ist eine kupferne Scheidemünze, theils rund, theils ekigt $2\frac{2}{3}$ Drachmen schwer. Das Gepräge ist an einer Seite eine Wagschale zwischen welcher eine Weltkugel mit einem Kreuz, oben eine Krone und derselben zur linken ein Säbel und zur rechten ein Scepter. Auf der andern Seite ist mit arabischer Schrift der Prägeort und die Jahrzahl angezeigt. Ihr Werth gleicht einem rußischen Denuschka oder $\frac{1}{3}$ Kopeken.

2. Tschauri eine Silbermünze, an Werthe 10 georgische Puli oder 5 Kop. rußisch und die 12 $\frac{1}{2}$ Gran wiegt. Auf einer Seite mit arabischen Buchstaben Geokerin, auf der andern Sarbi Teflis, d. i. geschlagen in Teflis.

3. Usaltuni eine Silbermünze 25 Gr. schwer vom Werthe 2 Tschauri oder 10 Kop. und vom Gepräge der vorigen.

4. Abasi oder Abas, eine Silbermünze 50 Gr. schwer, 4 Tschauri

¹ გაულდენშტედტს დედანში ერთად აქვს მოცემული როგორც ქართლ-კახეთში, ისე იმერეთში გავრცელებული და ხმარებაში მყოფი ფულები. პალასმა კი იმერეთისა კვემოთ, იმერეთთან მოათავსა. ჩვენც პალასის გეგმა ვარჩიეთ.

რი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ.

ქართლის მეფის შემოსავალი

უმთავრეს შემოსავალს (გამოსალებს — *Hebung*) შეადგენენ გადასახადები, რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან მეღვინეობის, მემინდვრობის, მებაღეობის, მეაბრეშუმეობისა და შთელი თავისი მეურნეობის (და როგორც ისინი იქ იწოდებიან) წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად) იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში, კიდევ აღემატებიან მას.

გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრეფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კახიკები (თუ ყაზბეგები? — გ. გ.) და გზირები.

ბატები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს.

მარილი შემოაქვთ ერევნიდან — საზღვრიდან ორი დღის სავალზეა — და მეფეს აძლევენ, ბათმანს 10 კაპიკად, ხოლო შემდეგ იყიდება 20 კაპიკად.

თბილისელი მეთევზეები, შტკვარში თევზის ქერინ უფლებისთვის, მეფეს ყოველწლიურად უხდიან ათას სამას, ან ათას ოთხას მანეთს, ხოლო ნატურით — დაჰქერილი თევზის ერთ მესამედს.

საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, მოაქვთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არაფერი იხარჯება და სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად.

ბევრი დანაშაულებია ისჯება ქონების კონფისკაციით, რაც წლიურად არც თუ ისე მცირე შემოსავალს იძლევა.

ქართლის სამეფოს ფულები.

მეფე აჭრევინებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან მეტალს. საკუთრივ სახელმწიფო ფულებს გარდა, მოძრაობაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც.

1. ფული არის სპილენძის ხურდა-ფული, ნაწილობრივ მრგვალი, ნაწილობრივ კუთხოვანი, 2 1/2 დრაქმის სიმძიმის. ერთ მხარეს ამოკვეთილია სასწორი, რომლის [თევზებს — გ. გ.] შორის არის მოთავსებული დედამიწის სფერო ჯვრით, ზემოთ — გვირგვინი და მის მარცხენა მხარეს ხმალი, მარჯვნივ კი — სკიპტრა. მეორე მხარეს არაბულად აწერია მოჭრის ადგილი და თარიღი. მისი ფასი უდრის რუსულ „დენუშკა“-ს ანუ 1/2 კაპიკს.

2. შაჰური — ვერცხლის ფულია, უდრის 10 ქართულ ფულს, ან 5 რუსულ კაპიკს და იწონის 12 1/2 გრანს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია „გეოკერინ“, მორეზე „სარბი ტეფლის“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში.

3. უხალთუნი — ვერცხლის ფულია, 25 გრანი სიმძიმის, უდრის 2 შაურს, ან 10 კაპიკს და მოჭრილია ისევე, როგორც ზემოთ მოხსენებული [მონეტები].

4. აბაზი — ვერცხლის ფულია, 50 გრანი წონით, უდრის 4 შაურს, ან 20 კაპიკს; აქვს არაბული წარწერა: „ალაჰანმუ ლილოლჰ რაბბილ ალმინ“,

oder 20 Kop. an Werth mit der arabischen Inschrift: Alhamdu Lillahü rabbil alemin, d. i. der göttlichen Majestät, die Welt schuf, und auf der andern Seite: Sarbi Teflis; 1183 Sena, d. i. geschlagen in Teflis, im Jahr (der Hegira) 1183 oder unserer Rechnung 1770. Diese ist die häufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius. Ihr eigentlicher Werth gegen Kupfermünze ist nur 20 Kop., man erhält aber für einen Katharinenrubel $5 \frac{1}{2}$ Abas und für einen Elisabeth- oder Annenrubel $6 \frac{1}{2}$ Abas.

5. Samy Abasebi, eine Silbermünze $2 \frac{1}{2}$ Drachmen schwer, vom Werthe 3 Abas oder 60 Kop. Die Inschrift wie auf dem Abasy (Nr. 4). Alle angeführten Silbermünzen läßt der Zaar Heraklius von sehr guten, löthigen Silber schlagen.

6. Georgianische Tschauri oder 5 Kopekenstücke von feinem Silber, unter der türkischen Regierung geschlagen; haben mit arabischen Buchstaben an einer Seite den Namenszug: Machmut Chan und auf der andern: Sarbi Teflis 1132 Sena d. i. Geprägt in Teflis im Jahr (der Hegira 1143) oder unserm 1730.

7. Georgianische Usaltung oder 10 Kopekenstücke von feinem Silber, unter persischer Regierung geschlagen. An einer Seite eine persische unleserliche Inschrift, an der andern Sarbi Teflis, Sena 1132. d. i. Geprägt in Teflis 1718.

8. Georgianische Abasy unter persischer Regierung, von feinem Silber, 1 Drachme und 14 Gran schwer, mit persischer Inschrift auf einer Seite: Lailala Illala Mahame Derra Sulula¹, Ali sun Ueli julah, d. i. Außer den jezigen Gott kein Gott, Mahamed sein Prophet und Ali sein Bevollmächtigter. Auf der andern Seite: Serbi Teflis, Sena 1143 (1729). Das übrige ist unleserlich. Diese alten Abasy gelten $1 \frac{1}{2}$ neue und sind sehr selten.

Persische, in Georgien nur seltene Münzen:

1. Von feinem Silber $2 \frac{1}{2}$ Abas oder 50 Kop. 3 Drachmen und 6 Gran schwer, mit der persischen Inschrift an einer Seite: Hasti Sultan Bersalatin Dschihan Schahan Nadir Sahipkeran, d. i. Es ist der mächtigste Herr der Welt, des Königs König, Nadir der Held. Auf der andern Seite: Sarbi Nadir Abad. Sena 1152, welches unsers 1739-stes ist.

2. Von sehr feinem Silber 52 Gran schwer, $1 \frac{1}{2}$ Abas oder 30 Kop. mit der persischen Inschrift: Nadir Sultan und auf der andern Challa dallahu Mülkaha, Tebris, d. i. Von Gottes Gnade habe ich die Cewalt zu Tebris.

3. Ein halber Abas von feinem Silber mit der persischen Inschrift wie auf Nr. 8. und auf der andern Seite: Seke Bersed Kerdinam Salianat Rader Schihan Tablehak Hasari Adalet Sani Sahi bkrak. Sarbe Eriwan Sena 1141. Das erste ist unverständlich, das letzte heißt: Geprägt in Eriwan 1141 oder 1737.

¹ Lailala—Sulula, G.] Bailala Illaha Mahameden Kasulalla, P.

ე. ი. „ღვთაებრივი უდიდებულესობა, რომელმაც შექმნა სამყარო“, და მეორე მხარეს: „სარბი ტეფლის; 1183 სენა“, ე. ი. „მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1183 წელს“, ანუ ჩვენებურად 1770 წელს. ეს არის ყველაზე გავრცელებული და თითქმის ერთადერთი ფული ერეკლე მეფის სამფლობელოში. მისი ნამდვილი (საკუთარი) ფასი, სპილენძის ფულთან შედარებით, არის მხოლოდ 20 კაპიკი; ეკატერინეს მანეთში იღებენ 5 1/2 აბაზს, ხოლო ელისაბედის ან ანნას მანეთში—6 1/2 აბაზს.

5. სამი აბაზები (Samy Abesebi), ვერცხლის ფულია 2 1/2 დრაქმის სიმძიმისა, უდრის 3 აბაზს, ანუ 60 კაპიკს. წარწერა იგივე [აქვს], რაც აბაზს (№ 4). ყველა ნახსენები ვერცხლის ფულები იჭრება ერეკლეს ბრძანებით ძალიან კარგი ჰედადი ვერცხლიდან.

6. ქართული შაური, ანუ 5 კაპიკიანი, კარგი (წმინდა) ვერცხლიდანაა, თურქეთის ბატონობის დროს მოჭრილი; ერთ მხარეს არაბულად [აწერია] სახელი „მაჰმუდ ხანი“, მეორე მხარეს „სარბი ტეფლის 1132 სენა“, ე. ი. მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1143 წ. (?), ე. ი. ჩვენებურად 1730 წ.

7. ქართული უზალთუნი, ანუ 10 კაპიკიანი, სპარსეთის ბატონობის დროსაა მოჭრილი კარგი ვერცხლიდან. ერთ მხარეს აქვს გაურკვეველი (არ იკითხება) სპარსული წარწერა, მეორეზე კი—„სარბი ტეფლის, სენა 1132“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში 1718 წელს.

8. ქართული აბაზი სპარსეთის ბატონობის დროსაა [მოჭრილი] კარგი (წმინდა) ვერცხლისგან, 1 დრაქმა და 14 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით ერთ მხარეს: „ლაილალა ილლალა მაჰამე დერრა სულულლა, ალი სუნ უელი იულაზ“, ე. ი. „ერთი ღმერთის ვარდა არცერთი ღმერთი, მუჰამედი მისი წინასწარმეტყველი და ალი მისი რწმუნებული“. მეორე მხარეს: „სერბი ტეფლის, სენა 1143“ (1729). დანარჩენი ბუნდოვანია (არ იკითხება). ეს ძველი აბაზი უდრის 1 1/2 აბაზს და ძალიან იშვიათია.

სპარსული, ოღონდ საქართველოში იშვიათად
[გავრცელებული] ფულები

1. წმინდა (კარგი) ვერცხლისა, 2 1/2 აბაზი ანუ 50 კაპ. [ღირებულების], წონით 3 დრაქმა და 6 გრანი, სპარსული წარწერით—ერთ მხარეს: „ჰასტი სულტან ბერსლატინ ჯიხან შახან ნადირ საჰიპკერან“, ე. ი. „ეს არის ყველაზე ძლიერი მბრძანებელი, ბატონი მსოფლიოსი, შეფთა მეფე, ნადირი—გმირი“. მეორე მხარეს: „სარბი ნადირ აბად სენა 1152“, რაც ჩვენს 1739 წელს უდრის.

2. ძალიან წმინდა ვერცხლისაგან, 52 გრანი სიმძიმის, [უდრის] 1 1/2 აბაზს, ანუ 30 კაპიკს, სპარსული წარწერით: „ნადირ სულტან“ და მეორე [მხარეზე]—„ხალა დალაჰუ მიულკაჰა, ტებრის“, ე. ი. „ღმერთის წყალობით მაქვს მე მბრძანებლობა თებრიზზე“.

3. ნახევარი აბაზი[ს ტოლი] კარგი ვერცხლისგან, სპარსული წარწერით, როგორც № 8-ზეა, ხოლო მეორე მხარეს: „სეკე ბერსეს კერდინამ სალიანატ რადერ შიჰან ტაბლჰაჰა ჰასარი ადალეტ სანი საჰი ბკრაჟ. სარბე ერივან სენა 1141“. პირველი გაუგებარია; ბოლო ნიშნავს—„მოჭრილი ერივანში 1141“, ანუ 1737 წელს.

4. Ein länglicher, viereckiger Abas von feinem Silber. 50 Gran schwer, mit unleserlicher Schrift vom Jahr 1120, d. i. 1714.

5. Ein persischer runder Abas von feinem Silber 1 Drachme 15 Gran schwer, mit unleserlicher Inschrift von 1141, d. i. 1730.

6. Ein persischer Abas von feinem Silber 1 Drachme schwer, nach muchamedanischer Zeitrechnung 1183, nach unserer 1769. in Gandscha geschlagen.

7. Ein persischer Abas von feinem Silber 1 Drachma 25 Gran schwer mit der persischen Inschrift: Lailaha u. s. f. wie Nr. 8. und auf der andern Seite: Sarbi Ispahan Sena 1114. Geschlagen in Ispahan 1114 oder 1700.

Die Perser und Georgianer wissen noch nicht edle Metalle gehörig zu legiren, und münzen sie daher fein aus. Sie haben auch nicht die Vortheile des Münzens, sondern wiegen jedes Stück ab und schneiden soviel davon ab als nöthig ist es zu rechter Schwere zubringen. Die Türken haben ihre Münzen in diesem Jahre europäisch eingerichtet. Para gelten in Kartulien nicht.

Rußische Imperiale, geor. Tumani werden gern genommen.
Dukaten, georg. Okra.

Karduelische Gewichte sind:

1 Kot wiegt 10 Litra.

1 Litra wiegt 4 Tschareki, nach Rußischem Gewicht $8 \frac{3}{4}$ Pfund.

1 Batman ist mit Litra gleich.

1 Tschareki wiegt 5 Stiel.

1 Stili 36 Misgal oder $5 \frac{1}{4}$ Unzen.

1 Misgal 70 Gran oder 1 Drachma und 10 Gran.

1 Pina ist 2 Litra.

Das Längen-Maaß

1 Adeli ist 3 Fuß 4 Zoll engl. Maaß.

Das Maaß der Flüssigkeiten.

1 Tuni beträgt nach Gewicht 1 Litra.

4. წაგრძელებული, ოთხკუთხა, აბაზი[ს ღირებულების], კარგი ვერცხლი, საა, 50 გრანი სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1120 წლისა, ე. ი. 1714 წლისა.

5. სპარსული მრგვალი აბაზი[ს ტოლფასოვანი], კარგი ვერცხლისგანაა, 1 დრაქმა და 15 გრანის სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1141 წ., ე. ი. 1730 წლისა.

6. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლის, 1 დრაქმა სიმძიმის, მაჰმადიანური წელთაღრიცხვით 1183 წლის, ჩვენებურად 1769 წლისა, მოჭრილი განჯაში.

7. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლისა, 1 დრაქმა და 25 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით: „ლაილაჰა“ და ა. შ., როგორც № 8 და მეორე მხარეს: „სარბი ისპაჰან სენა 1114“; მოჭრილი ისპაჰანში 1114, ანუ 1700 წელს.

სპარსელებმა და ქართველებმა ჯერ კიდევ არ იციან, თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად (წმინდად) კრიან. მათ არც კრაში აქვთ უპირატესობა, რადგან ისინი სწონიან ყოველ ნაქერს და იმდენს აკრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე. თურქებმა ამ წელს თავიანთი ფული ევროპულად დაამზადეს. ფარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის.

რუსულ იმპერიას, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ. დუკატები, ქართულად ოქრო (Okra).

ქართლში წონის ერთეულებია

კოდი, იწონის 10 ლიტრას.

ლიტრა, იწონის 4 ჩარეკს, რუსული წონის ერთეულებით—8 $\frac{3}{4}$ ფუნტს. ბათმანი უდრის ლიტრას.

ჩარეკი = 5 სტილს.

სტილი = 36 მისხალს, ანუ 5 $\frac{1}{4}$ უნციას.

მისხალი = 70 გრანს, ანუ 1 დრაქმას და 10 გრანს.

პინა = 2 ლიტრას.

ზომის ერთეულები

1 ადლი არის 3 ფუტი და 4 დუიმი ინგლისური საზომით.

სითხის საზომი ერთეულები

1 თუნგი (Tuni) წონით შეადგენს 1 ლიტრას.

2. Die provinz Unter-Kartweli oder Georgien; Kweno-Kartweli

Sie liegt an der rechten Seite des Kur, unter Semo oder Ober-Kartweli, von der Mündung des Aragi (der linken des Kur) weiter ostlich hinab, und recht in S. Bis an den Nachatir der rechten des Kur, südostlich hat sie türkisch Gebiet, westlich die Georgische Provinz Somchiti und nordlich den Kur mit den daranstoßenden Innern Kartweli.

Sie hat öfters türkische und persische Verheerungen erlitten und ist davon noch jezo einer Wüste mit Ruinen vieler Wohnsitze mehr als einem bewohnten Lande ähnlich. Indessen besitzt sie Teflis, die Hauptstadt des kartelischen Staates nicht nur, sondern des ganzen Georgiens.

Der Distrikt *Trialeti*, liegt um den Oberrn *Ksia* und hat norlich den Distrikt *Sataarchino*. Er ist ganz auf dem südlichsten Vorgebürge in einer guten Gegend, aber äusserst verwüstet. Man siehet die Trümmer(n) von *Zalkan*, *Wedsane*, *Parwonidschan*, u. d. m. georgische Festungen. Die Einwohner seiner wenigen Wohnsitze sind Georgianer.

Sadschawacho liegt zwischen dem Kur und der linken des *Algeti*, *Trialeti* in allem gleich.

Sabarato, an der rechten Seite des Kur gegen den *Nachatir* und *Algete* hin. In diesem Distrikte sind: *Teflis* die Residenz, *Kumisi*, *Birtwisi*, *G[ob]ubani*, *Waschlonani*, alles Festungen; *Asureti*, *Enageti*, *Monasteri*, *Kochschori*, ehemals zaarische Residenz und wenig andere Dörfer, denn es ist, der Residenz ungeachtet, äusserst wüst.

Im Distrikte sind die Beiden nicht großen Seen *Sambasi* und *Tschala*.

3. Die provinz Somchiti

Sie hat ihre Lage auf dem araratischen Vorgebürge, ihrem Namen von *Somäch* ein Armonier, wegen ihrer vorigen Einwohner, der Armenier, und enthält nur wenig Georgianer. Wahren und historischen Umständen nach ist sie ehemals ein Theil von Armenien gewesen, aber seit ein Paar Jahrhunderten ein Erbtheil der georgiaschen Zaaren und auch jezo dem Zaaren *Karteliens* unterthan, wiewohl die kartelisch fürstliche Familie *Orbelianow* fast nicht weniger Eigenthum, als der Zaar selbst, an derselben hat.

2. პროვინცია ქვემო ქართლი

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ზემო ქართლის ქვემოთ, არაგვის შესართავიდან (მტკვრის მარცხენა შენაკადია) აღმოსავლეთით ქვევით, და მარჯვნივ—სამხრეთით—მტკვრის მარჯვენა შენაკად ნახატირამდე; სამხრეთ-აღმოსავლეთით მას აკრავს თურქული ოლქი, დასავლეთით—ქართული პროვინცია სომხითი და ჩრდილოეთით—მტკვარი, მასზე მომდგარი შიდა ქართლი.

მას ხშირად განუცდია თურქთა და სპარსთა გამანადგურებელი თავდასხმები და ამიტომ ის ახლაც საცხოვრებელთა ნანგრევებით სავსე უდაბნოს (ნახარს) უფრო ჰგავს, ვიდრე დასახლებულ მხარეს. ამასთან აქ არის თბილისი, დედაქალაქი არა მარტო ქართლის სამეფოსი, არამედ მთელი საქართველოსიც.

თ რ ი ა ლ ე თ ის მხარე მდებარეობს ზედა ქციაზე და ჩრდილოეთით აქვს მხარე სათარხნო. ის მთლიანად სამხრეთ მთისწინეთშია, აქვს კარგი მდებარეობა, მაგრამ ძალზე გაპარტახებულია. ჩანან ნანგრევები წალკის, ვედზანის (?), ფარვანიშანის (?) და სხვა ბევრი ქართული ციხეებისა. მოსახლეობა მისი მცირეოდენი დასახლებული პუნქტებისა ქართველებია.

ს ა ჯ ა ვ ა ხ ო მ დებარეობს მტკვარსა და ალგეთის მარცხენა ნაპირს შორის და მთლიანად ჰგავს თრიალეთს.

ს ა ბ ა რ ა თ ო [ძვეს] მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ნახატირის პირდაპირ და ალგეთის იქით. ამ მხარეში არიან: თბილისი—რეზიდენცია, კუმისი, ბირთვისი, ლოუბანი, ვაშლოვანი—ყველა ესენი ციხეებია; ასურეთი, ენაგეთი, მონასტერი, კოგორი—წინათ მეფის რეზიდენცია, და კიდევ სხვა სოფლები; მიუხედავად იმისა, რომ ეს რეზიდენციაა, ძალზე გაუკაცრიელებულია.

ამ მხარეში არის ორი პატარა ტბა—სამბასი (?) და ჭალა (?).

3. პროვინცია სომხითი

ის მდებარეობს არარატის მთისწინეთში, სახელი წარმომდგარია სომეხიდან, თავისი ძველი მცხოვრებლებიდან: იქ ცხოვრობენ ცოტა ქართველები. ნამდვილი და ისტორიული გარემოების მიხედვით წინათ ის იყო სომეხთის ნაწილი, მაგრამ რამდენიმე საუკუნეა, რაც ის ქართველი მეფის სამკვიდროა და ახლაც ემორჩილება ქართლის მეფეს, თუმცა ორბელიანთა ქართულ თავადურ გვარს მეფეზე არც თუ ბევრად მცირე საკუთრების უფლება აქვს მასზე.

Sie nimmt den nördlichen Theil des araratichen Vorgebürges, zwischen den Kurfüssen Ksia oder Nachatir und Achistafa ein.

Sie hat in O. den terekemenischen tatarischen Distrikt Ganscha.

In SW. gränzt sie mit dem terekemenisch-türkischen Distrikten Kars und Eriwan.

In W. mit Ober- und Unter Kardueli und in N. mit Unter Karduel und dem Kurfluß, der sie von Kacheti scheidet.

Auch diese Provinz ist sehr verwüstet, vorzüglich ist es der westliche oder obere Theil; dennoch ist sie so gut als eine der besten georgischen Provinzen bevölkert.

Der bey weiten größte Theil ihrer Einwohner besteht aus terekemenischen oder türkmenischen Tataren, die die tatarische Sprache in türkischer Mundart sprechen und Muhamedaner sind. Ihrem Lande fehlt weder guter Boden noch Waldung; aber die Tataren legen sich meistens bloß auf die Viehzucht und die mehresten wohnen nur des Winters in ihren Dörfern, des Sommers aber stehen sie gewöhnlich im freyen in Jurten oder Erdhütten, die sie gemeinlich jährlich ein paar mahl verändern. Sie haben doch Obstgärten, auch kleine Korn- besonders Reißfelder.

Ob sie gleich wirkliche Unterthanen des kartelischen Zaars sind, Steuer geben, in Kriegen Mannschaft stellen, so macht sie doch Religion, Sprache, Lage des Landes und leichte, gleichsam halb nomadische Verfassung zu sehr zweydeutigen Unterthanen, dagegen türkische Parteygänger sie sehr leicht abwendig machen.

Unter den terekemenischen Tataren sind auch noch viele armenische Dörfer unter den tatarischen. Sie haben sich bey ihrem Glauben und ihrer Sprache erhalten, wohnen und leben aber völlig wie die Tataren.

Der Distrikt Kasachi liegt an der rechten des Kur, vom Indscha hinab bis an den Distrikt Bortschalo und theils bis an Gandscha; südlich hat er den Distrikt Bampek. In diesem Distrikt [sind Kupfer- Eisen- und Bleyerzanbrüche. Man rechnet hier 6000 Familien und unter diesen $\frac{2}{3}$ für Tataren und $\frac{1}{3}$ für Armenier, welches Verhältniß für ganz Somchiti seyn möchte. Dörfer dieses Distrikts sind: 1. Wekil Amadaga, das oberste am Kur, wo der Aelteste oder das Oberhaupt des Distriktes seinen Siz hat. 2. Kaweli Kasaman, das unterste Dorf am Kur. Am Indschafußchen: 3. Schichalo 4. Sahafalo 5. Kosacheli 6. Pekalo 7. Pirula und 8. Chalpalo. Am Achistafa und dessen Bächen nelmlich: 9. Chilchina 10. Kaiahansanlo 11. Tachkasaman 12. Karukoilni 13. Dileboslo 14. Dschosarlu 15. Usumtula, armen. 16. Saldach 17. Schalabagi 18. Altschatschu 19. Seikara das oberste am Achistafa, 20. Kasanisch 23. Akipara, beyde armenisch, 24. Kuneni 25. Kilkachi 26. Gawasano 27. Urkmalo 28. Demurtschulas armenisch und 29. Taschsolahlu.

მას უჭირავს არარატის მთისწინეთის ჩრდილო ნაწილი, მტკვრის შენაკადები კადებს ქციასა, ანუ ნახატირსა და ახსტაფას შორის.

აღმოსავლეთით მას ემეზობლება თურქმანულ-თათრული მხარე განჯა.

სამხრეთ-დასავლეთით მას ესაზღვრება თურქმანულ-თურქული მხარეები ყარსი და ერივანი.

დასავლეთით ესაზღვრება ზემო და ქვემო ქართლს, ხოლო ჩრდილოეთით—ქვემო ქართლსა და შტკვარს, რომელიც მას კახეთისგან ჰყოფს.

ეს პროვინციაც ძალიან გაჩანაგებულია, უმთავრესად ეს არის დასავლეთით, ან ზემო ნაწილი; მაინც ის არის ისევე კარგად დასახლებული, როგორც ყველაზე უკეთესი ქართული პროვინცია.

მისი მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს შეადგენენ თარაქამა, ანუ თურქმანი თათრები, რომლებიც ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები. მათ ქვეყანას არ აკლია არც კარგი ნიადაგი და არც ტყე; მაგრამ თათრები უმეტესად მისდევენ მესაქონლეობას და მეტი წილი თავის სოფლებში მხოლოდ ზამთრობით ცხოვრობს, ზაფხულობით კი ჩვეულებრივ დგანან იურტებში ან მიწურებში, რომელთაც, საერთოდ, წელიწადში ორჯერ იცვლიან. ამასთან მათ აქვთ ხეხილის ბაღები, აგრეთვე ხორბლის, უმთავრესად ბრინჯის პატარა ყანები.

მიუხედავად იმისა, რომ ისინი არიან ქართლის მეფის ნამდვილი ქვეშევრდომები, უხდიან [მას] გადასახადს, გამოჰყავთ ომში მემორები, მაინც მათი რელიგია, ენა, მდებარეობა ქვეყნისა და მსუბუქი, ნახევრად მომთაბარული კანონმდებლობა ხდის მათ ძალიან მერყვე ქვეშევრდომებად; სამაგიეროდ თურქეთის პარტიის მომხრეებს შეუძლიათ ისინი იოლად გადაიბირონ.

თურქმან (თარაქამა) თათართა შორის აგრეთვე ბევრია სომხური სოფლები. მათ შენარჩუნებული აქვთ თავისი რელიგია და ენა, მაგრამ მთლად ისევე ცხოვრობენ, როგორც თათრები.

მხარე ყ ა ზ ა ხ ი მდებარეობს მტკვრის მარჯვნივ, ინჯიდან ქვევით ბორჩალოს მხარენდებ და ნაწილობრივ განჯამდე; სამხრეთით აკრავს მხარე ბამბაკი. ამ მხარეში არის სპილენძის, რკინის და ტყვიის მადნები. აქ ითვლიან 6000 ოჯახს, რომელთაგან $\frac{2}{3}$ თათრებია, $\frac{1}{3}$ —სომხები; ეს შეფარდება მთელი სომხთისთვისაცაა. ამ მხარის სოფლებია: 1. ვეკილ ამადაგა (?), ყველაზე ზემოთა მტკვარზე, სადაც მხარის მმართველს, ანუ უზუცესს თავისი საჯდომი აქვს; 2. ჩაილი ქესამანი (?), ყველაზე ქვემო სოფელი მტკვარზე, მდინარე ინჯაზე; 3. შიხილი 4. საპათალო (საფარლო?—გ. გ.) 5. ყაზახლი 6. ფეიქანლი (Pekalo) 7. ფირილი და 8. ხალფალი. ახსტაფასა და მის შენაკადებზე, სხელდობრ: 9. ხილხინა 10. ყარაპასანლო 11. დალქესამანი 12. ყარაყონილო 13. დილგბოსლო (?) 14. დშოსარლუ (?) 15. უზუნთალა სომხური; 16. სალდახი 17. შალაბაგი (ჩალ-დაგი?) 18. აღჩაჩუ (?) 19. სეიკარა (?) ყველაზე ზევითა ახსტაფაზე. 20. კაზანიშ (ყაზანიჩი—გ. გ.). 21. აქსიბარა (?), ორივე სომხური 24. კუნენი 25. კილკახი (?) 26. გავაზანო (გიუაზანი?—გ. გ.) 27. ურქმანლი 28. დემურჩილარი სომხური და 29. დაშსალოლი.

16. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Der Distrikt Bortschalo.

Er nimmt die untere Gegend des Tebete der rechten des Ksia und reicht am Ksia bis zum Einfall in die rechte des Kur und an demselben bis an den Indscha des Kur hinab. Nordlich hat er also den Ksia und Kur, ostlich den Distrikt Kasachi, südlich den Distrikt Bampox und westlich den Distrikt Taschiri.

Seine äussere Beschaffenheit ist die allgemein angezeigte und seine innere dem Distrikt Kasachi gleich. Auch derselbe ist äusserst verwüstet, und wird von muhamedanischen Tataren und nächst diesen von Armenier[n] bewohnt. Dessen Dörfer und Ortschaften sind; 1. Bosane 2. Achschasle 3. Karahosan 4. Takele 5. Achmenmete 6. Katschagan 7. Ulaschte 8. Arawle oder Araply ward unter Schach Nadir mit 50 tatar. Familien angelegt. 9. Saraly 10. Mamai Kirichly, ward unter dem Schach Nadir für 10 Familien aus Ispahan erbauet. 11. Lalalu 12. Achtschalkala eine sogenannte Festung. Alle genannte werden von Tataren bewohnt. Armenische Dörfer aber sind: 13. Schnagi 14. Tisgangi, dessen Einwohner aus Lore hieher versetzt sind. 15. Sadachle oder eigentlich Sangana. Sadachle ward 1771 mit Einwohnern aus Aktschekal angelegt und hat 40 tatarische und 20 armenische Häuser; 16. Terkeun am Tebete, 1767 mit 30 tatarischen Familien aus Aktschekala angelegt. 17. Schamali am Tebete aus Karaklyse angelegt, es hatte 1772 15 Häuser. 18. Kajagodschali, ward 1768 am Tebete angelegt, und erhielt 20 tatarische Familien aus Eriwan und Kacheti. 19. Sakal am Tebete, ward unter der Herrschaft des persischen Schach Nadir erbauet und enthielt 1772. 20 tatarische Familien.

In tatarischen Dörfern sind bisweilen auch Armenier und umgekehrt. Man rechnet die Einwohner dieses Kreises an 2000 Familien.

Was von den Kasachi gesagt ist, gilt auch von diesen, daß sie nemlich zwar jezo zaarische Unterthanen sind, es aber nach den Umständen aber bald mit den Türken in Kars, bald mit dem Chan von Eriwan halten.

Der tatarische Distrikt Bampok oder Bampox.

Er liegt von Teflis in S. in der Provinz Somchiti, oben um den Tebete des Ksia, im araratischen Vorgebürge zwischen dem ihm westlichen Distrikt Bartschalo und dem südwestl. türkischen Distrikt Airumli, in welchem Kars die Hauptstadt ist.

Die Bewohner desselben sind, wie in Bortschalo und Kasachi, terekemenische Tataren, und unter diesen Armenianer.

Sie bewohnen ein eben so zerstörtes, wüstes Land und sind eben so unsichere Unterthanen des kartuelischen Zaaren Heraklius als die von Bortschalo und Kasachi.

Die Namen ihrer Dörfer sind mir nicht bekannt geworden.

ბორჩალოს მხარე

მას უკავია ქციის მარჯვენა შენაკადის—ღებედას ქვედა მიდამოები და აღწევს ქციას და მის შესართავს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე და მასზე კი მტკვრის შენაკად ინჯამდე ქვევით. ამრიგად, ჩრდილოეთიდან მას აქვს ქცია და მტკვარი, აღმოსავლეთით—ყაზახის მხარე, სამხრეთით—ბამბაკის მხარე, ხოლო დასავლეთით—ტაშირის მხარე.

მისი გარეგნული ვითარება საყოველთაოა, ხოლო შინა ვითარება—ყაზახისას ჰგავს. ესეც უარესად გაჩანაგებულია და დასახლებულია მაჰმადიანი თათრებით და მათ გარდა სომხებითაც. მათი სოფლები და სადგომი ადგილებია: 1. ბოსანე (?) 2. ახშასლე (?) 3. ყარაპასან (?) 4. ტაკელე (თაქილო) 5. ახმენმეტე (ახშამადლო) 6. ქაჩაგანი 7. ულაშტე (ულაშლო) 8. არაფლე, ან არაბლი (არაფლო) შაჰ ნადირმა შეადგინა 50 თათრული ოჯახით. 9. სარალი 10. მაში კირიხლი¹. ნადირშაჰის მიერ ისპაჰანიდან გადმოყვანილი 10 ოჯახით იქნა შედგენილი. 11. ლალალო 12. აღჯაყალა, ეგრეთ წოდებული ციხე. ყველა ჩამოთვლილნი დასახლებულნი არიან თათრებით. სომხური სოფლებია: 13. შნაგი (აშაგა?) 14. ტისგანგი (თაზაქენდი?), რომლის მცხოვრებნი ლორიდან არიან გადმოყვანილნი, 15. სადახლე, ანდა, ჩვეულებრივ, სანგანა. სადახლე 1771 წ. შეიქმნა აღჯაყალას მცხოვრებთაგან და შეიცავს 40 თათრულ და 20 სომხურ სახლს; 16. ტერკეუნ (?) ღებედაზე, 1767 წ. შედგა აღჯაყალიდან [გადმოყვანილი] 30 თათრული ოჯახიდან. 17. შუმალი ღებედაზეა, შედგა ყარაქლისიდან; 1772 წ. მას ჰქონდა 15 სახლი. 18. კაიყოჯალო შეიქმნა 1768 წ. ღებედაზე და შეიცავს 20 თათრულ ოჯახს ერიგანიდან და კახეთიდან [გადმოყვანილს]. 19. საკალ (სარალი?) ღებედაზე, აშენდა სპარსეთის შაჰის ნადირის ბატონობისას და 1772 წ. შეიცავდა 20 თათრულ ოჯახს.

თათრულ სოფლებში ზოგჯერ არიან სომხებიც და პირიქით.

ამ მხარის მოსახლეობას ითვლიან 2000 ოჯახით.

რაც ითქვა ყაზახის შესახებ, ეკუთვნის ამასაც, რადგან ისინი მეფის ქვეშევრდომობაში არიან, მაგრამ გარემოებათა გამო ხან ყარსის თურქების, ხან ერევნის ხანის მხარეზე დგებიან.

თათრული მხარე ბამბეკი ანუ ბამბაკი

ის მდებარეობს თბილისის სამხრეთით, სომხეთის პროვინციაში, ზევით ქციის შენაკად ღებედაზე, არარატის შთისწინეთში, მის დასავლეთით მდებარე ბორჩალოსა და სამხრეთ-დასავლეთით თურქულ მხარეს—აირუმლის შორის, რომლის (აირუმლის—გ. გ.) მთავარი ქალაქია ყარსი.

მისი მოსახლეობა, როგორც ბორჩალოსა და ყაზახში, არიან თურქმანი (თარაქამა) თათრები, მათ შორის არიან სომხებიც.

ისინი ცხოვრობენ ისევე გაჩანაგებულ, გაუდაბურებულ ქვეყანაში და არიან ისევე არასაიმედო ქვეშევრდომები ქართლის მეფისა—ერეკლესი,—როგორც ბორჩალოელები და ყაზახელები.

მათი სოფლების სახელები შე ვერ გავიგე.

¹ ეს არის მაში და კირიხლო.

Der armenische Distrikt Taschiri.

Er liegt in Somchiti, von Teflis in SSW. oben am Poladauri des Maschawer und gränzt südlich mit dem türkischen Distrikt Airumli oder Kars, ostlich mit Bampek.

Der persische Schach Nadir hat ihn äusserst verheeret. Seine mehresten Einwohner sind Armenier und hiernächst terekemenische Tataren

Er hat übrigens die Lage im araratischen Gebürge, die wüste Beschaffenheit, die Unsicherheit der Oberherrschaft des kartuelischen Zaares, kurz alles physische, politische und ökonomische mit dem vorherigen Somchetischen Distrikt gemein. Vom Hauptdorf desselben bis Achtala rechnet man eine Tagereise.

Dieser Kreis scheint auf den Karten mit Tauri, Taschirisi gemeint zu sein.

Von seinen Dörfern gehören folgende dem Zaar: Achtasch, Urul, Ardarbeg, Dulbandelu, Balukaia, wo Kupfergruben; Telu und Mischana, wo gleichfalls Kupfergruben.

Die übrigen, so wie die Familienzahl, kann ich nicht sicher angeben. In oder neben diesem Distrikt, im türkischen Gebiet, ist der See Palakazio.

Der Somchitisch-Armenische Distrikt Kaikur, liegt im araratischen Vorgebürge von Teflis in SW. oben am Maschaweri und gränzt südlich und westlich mit türkischen Gebiet.

Er gleicht Taschiri in allem auch in den durch Schach-Nadir erlittenen Verwüstungen völlig.

Der Distrikt Temirchohasante.

Die Tataren desselben werden gewöhnlich Temirsch-Jaussaule genannt und 500 Familien geschätzt. Sie wohnten 10000 Familien stark am Jör, in Kachetien, wo ihre Gegend Karaga hies und wo sie vorzüglich Reis bauten, weil die Ueberschwemmungen der Reisfelder aus dem Jör leicht waren. Schach Nadir aber zerstörte ihre Wohnsitze und zerstreute sie. Von den wieder gesammelten wurden 5 Dörfer bey Telawy in Kachet erbauet, und die meisten versetzte der Zaar nach Sameluchi, wo sie, wieder den Kreis Temircho ausmachen. Dörfer desselben sind: 1. Kasalo 2. Kapanak 3. Keschaly 4. Ilmarlu 5. Nasarlu und 6. Sarwani.

Der tatarisch-georgische Distrikt Baidur.

Er liegt in Somchiti, zwischen dem südlichen Ksia oder Nachatir und nordlichen Algeti der linken des Kur, an beiden Flüssen über dem Distrikt Temirschehasante, dem er in Lage in dem Thal, zwischen dem Haupt- und Vorgebürge in dem wüsten Zustande, in der Zahl und Beschaffenheit der Einwohner, in der Zaarischen Oberherrschaft, kurz in allem gleicht, nur daß er seit längst seinen Ort behauptet. Unter dessen Dörfern ward Snarneuti am Algete von Teflis etwan 35 W. 1768 mit 40 armeni-

სომხური მხარე ტაშირი

ის მდებარეობს სომხეთში, თბილისიდან სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, მაშავერას შენაკადის—ფოლადაურის ზემოთ და სამხრეთით ესაზღვრება თურქულ მხარეს აირუმლის ანუ ყარსს, აღმოსავლეთით—ბაშბეკს.

სპარსეთის შაჰმა ნადირმა ის სასტიკად განადგურა. მისი მოსახლეობის უმრავლესობას სომხები შეადგენენ, შემდეგ—თურქმანი (თარაქამა) თათრები.

ის, სხვათა შორის, მდებარეობს არარატის მთიანეთში, გაჩანაგებულ მდგომარეობაშია, ქართლის მეფის მფლობელობა მასზე არამტკიცეა, მოკლედ, ყველაფრით—ფიზიკური, პოლიტიკური და ეკონომიური [პირობებით]—ეფს-გავსება სომხეთის მხარეს. მისი მთავარი სოფლიდან ახტალამდე ერთი დღის სავალია.

რუკებზე ამ მხარეში გულისხმობენ თაურს, ტაშირისს.

მისი სოფლებიდან შემდეგი ეკუთვნის მეფეს: ალტაში, ურუტი, აიდარბეგი, დოლბანდლუ, ბალახური, სადაც სპილენძის საბადოებია; თელუ და მისხანა, სადაც აგრეთვე სპილენძის მადნებია.

სხვა რამის თქმა, ისევე როგორც ოჯახების რაოდენობისა, დანამდვილებით არ შემოძლია.

აქ, თუ ამ მხარის მეზობლად, თურქულ მხარეში, არის ტბა პალაკაციო.

სომხთურ-სომხური მხარე ყაიყული მდებარეობს არარატის მთისწინეთზე, თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით, ზემოთ მაშავერაზე და სამხრეთით და დასავლეთით ესაზღვრება თურქულ ოლქებს.

ის ყველაფერში ტაშირს ჰგავს, ნადირ-შაჰის მიერ ჩადენილ განადგურებაშიც კი.

მხარე დემურჩი-ჰასანლუ

მისი თათრები საერთოდ იწოდებიან დემირჩი-იაუსაულად და შეადგენენ 500 ოჯახს. მათი 10000 ოჯახი ცხოვრობდა იორზე, კახეთში, სადაც მათ მხარეს ერქვა ყარალა და სადაც უმთავრესად მოჰყავდათ ბრინჯი, რადგან წყალდიდობისას იორიდან ბრინჯის ველებზე წყალი იოლად გადმოდიოდა. ნადირ-შაჰმა კი დაარბია მათი საცხოვრებლები და დაფანტა ისინი. ხელახლა თავმოყრილთაგან დაასახლეს 5 სოფელი თელავთან, კახეთში, ხოლო უმეტესობა შეფემ სამელუხში (ალბათ სომხეთში, გ. გ.) გადასახლა, სადა მათ კვლავ შექმნეს მხარე დემურჩი. მათი სოფლებია: 1. ქესალო 2. ყაფანახჩი 3. ქეშალო 4. ილიმარლუ (ილმაზლო?) 5. ნახარლუ და 6. სარვანი.

თურქულ-ქართული მხარე ბაიდური

ის მდებარეობს სომხეთში, სამხრეთით ქციასა, ანუ ნახატირსა და ჩრდილოეთით მტკვრის მარცხენა შენაკად ალგეთს შორის, ორივე მდინარეზე თემირჩე-ჰასანლუს მხარის ზემოთ, რომელსაც ის ჰგავს მდებარეობით დაბლობში, მთავარ მთასა და მთისწინეთს შუა, გაუდაბურებული მდგომარეობით, მცხოვრებთა რაოდენობით და ხასიათით (მდგომარეობით), მეფის ბატონობის აღიარებით; მოკლედ ჰგავს ყველაფრით, იმ განსხვავებით, რომ დიდი ხანია ინარჩუნებს თავის ადგილს. მის სოფლებს შორის სწარნეუთი (მარნეული?)—

schen und 30 tatarischen Familien, die ersten aus einem verwüsteten Dorfe dieses Namens, letztere aus dem ebenfalls ausgeplünderten Dorfe Genscha.

Das Dorf Gjararch ward ebenfalls 1768. von den Einwohnern des verwüsteten Ortes Akbahali angelegt. Es hatte 1772. 60 tatarische und 15 armenische Familien.

In den Distrikten Kasachi, Bartschalo, und Baidar wird, wie in Gandscha, Eriwan, Erzerum und Kars und auch in Schirwan und Schamahi türkisch oder tatarisch im türkischen Dialekt gesprochen; der türkische und gemeine tatarische Dialekt aber sind so verschieden, als lateinisch und italienisch. Persisch ist davon ganz verschieden.

Die Gurti, Kurti oder Kurden, sind ein zahlreich und sehr verbreitetes terekemenisch tatarisches Volk, von welchem eine Horde von etwan 6000 Familien, in araratischen Gebürge, an der südlichen Gränze Somchetiens, des Winters in Dörfern wohnt, des Sommers im Gebürge zieht. Sie haben mit den Tataren der Somchetischen Kreise gleiche Verfassung, Sprache und Religion und unterscheiden sich blos darin, daß sie bald frey, bald türkische, nie aber georgische Unterthanen sind. In unruhigen Zeiten vereinigen sie sich bisweilen mit den somchetischen Tataren, die dadurch dem kartelischen Zaar sehr gefährlich werden. Auch unter ihnen sind viele Armenianer.

Der persische Distrikt Eriwan gränzt südlich mit dem somchitischen Distrikte Bampox und gleicht demselben in allen. Seine Einwohner sind von eben den terekemenischen Tataren. Der Distrikt gehörte sonst auch zu Somchiti, die Perser aber haben ihn davon abgerissen und behalten.

In diesem Distrikt ist der große See Goktscha und auf einer Insel desselben das armenische Kloster Sewani.

Der Distrikt Airumlo gränzt westlicher in S. an Somcheti und ward von den Türken, eben so wie Eriwan von den Persern, abgerissen und behalten. Er gleicht in seiner Lage im araratischen Vorgebürge nemlich, nach seinen Einwohnern, welches terekemenische Tataren sind, also auch nach Glauben, Sprache und Verfassung, jenem somchetischen Kreise, nur unterscheidet er sich durch eine Stadt Kars die in diesen Gegenden zu den ansehnlichsten gehört.

Der Distrikt Ganscha liegt Somchiti ostlich, in dem Winkel, den der Aras mit dem Kur macht.

Dieser von terekemenischen Tataren bewohnte, ehemalige Somchetische Distrikt hat sich unter den persischen Unruhen abgerissen, frey gemacht und einen eigenen Chan, über den sich jedoch der kartelische Zaar einige Oberherrschaft anmaßt. Gegenwärtig (1772) standen Zaar und Chan in gutem Vernehmen, wie sich denn der letztere im vorigen Winter einige Zeit in Teflis, zum Besuch, bey dem Zaaren Heraklius aufhielte.

Der vorzüglichste Ort dieses Distriktes ist die Stadt Ganscha, alle übrigen sind Dörfer. -

აღგეთხე მდებარე, თბილისიდან 35 ვერსზე, — 1768 წ. შეიქმნა 40 სომხური და 30 თათრული ოჯახისგან; ბირველნი არიან ამავე სახელობის გაჩანაგებული სოფლიდან, მეორენი ასევე გაძარცვულ სოფელ გენზადან (?).

სოფელი გიაურარხი ასევე 1768 წელს შესდგა განადგურებული სოფლის აქაპალის (?) მცხოვრებთაგან. 1772 წ. აქ იყვნენ 60 თათრული და 15 სომხური ოჯახი.

მხარეებში — ყაზახში, ბორჩალოში და ბაიდარში, ისევე როგორც განჯაში, ერევანში, ერზერუმში და ყარსში და აგრეთვე შირვანსა და შამახიაში, ლაპარაკობენ თურქულად, ან თათრულად, თურქულ დიალექტზე; თურქული და ჩვეულებრივი თათრული დიალექტი ისე განსხვავდებიან [ერთმანეთისაგან], როგორც ლათინური და იტალიური. სპარსული სრულიად განსხვავებულია.

გ უ რ თ ი, ქურთი ანუ კურდები, არის მრავალრიცხოვანი და ძალიან გავრცელებული თურქმან (თარაქმან) — თათრული ხალხი, რომელთაგან 6000 ოჯახისგან შემდგარი ერთი ურდო ცხოვრობს არარატის მთიანეთში, სომხთის სამხრეთ საზღვართან; ზამთრობით ბინადრობენ სოფლებში, ზაფხულობით — მთაში. მათ აქვთ იგივე წყობა, ენა და რელიგია, რაც სომხთის თათრებს, და მხოლოდ იმით განსხვავდებიან, რომ ისინი ხან თავისუფალნი არიან, ხან თურქთა ქვეშევრდომნი, ქართველთა კი — არასდროს. შუოთიანობისას ისინი ხანდახან უერთდებიან სომხთის თათრებს და ამით ძალიან საშიშნი ხდებიან ქართლის მეფისთვის. მათ შორისაც ბევრი არიან სომხები.

სპარსული მხარე ერევანი ესაზღვრება სამხრეთით სომხთის მხარეს ბამბაკს და ემსგავსება მას ყველაფერში. ძისი მცხოვრებლები სწორედ თურქმანული (თარაქმან) თათრები არიან. თუმცა ეს მხარე ეკუთვნოდა სომხთს, მაგრამ სპარსელებმა მოგლიჯეს მას და დაიკავეს.

ამ მხარეში არის დიდი ტბა გოქჩა, ხოლო მის ერთ-ერთ კუნძულზე არის სომხური მონასტერი სევანი.

ა ი რ უ მ ლ ო ს მ ხ ა რ ე უფრო დასავლეთით სამხრეთიდან ესაზღვრება სომხთს და, როგორც ერევანი სპარსელების მიერ, ისე [აირუმლო] თურქების მიერ იყო მიტაცებული და დაკავებული. ის თავისი მდებარეობით, სახელდობრ, არარატის მთისწინეთზე, თავისი მცხოვრებლებით, რომლებიც თურქმანული (თარაქმან) თათრები არიან, აგრეთვე თავისი რწმენით, ენით და წყობილებით ემსგავსება სომხთის იმ მხარეებს, განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ აქვს ქალაქი ყარსი, რომელიც ამ მხარეებში არის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი.

გ ა ნ ჯ ი ს მ ხ ა რ ე მდებარეობს სომხთის აღმოსავლეთით, იმ კუთხეში, რომელსაც ქინის არეზი მტკვართან.

ეს მხარე დასახლებულია თურქმანი (თარაქმან) თათრებით; წინათ ის სომხთის მხარეში შედიოდა, ჩამოშორდა სპარსეთში ამტყდარი არეცდარევის დროს, განთავისუფლდა და საკუთარი ხანი გაიჩინა, თუმცა ქართლის მეფე თავის ბატონობას აგრცელებს მასზე. ამჟამად (1772) მეფე და ხანი კარგ დამოკიდებულებაში არიან; ასე მაგალითად, ვასულ ზამინარში უკანასკნელი (ხანი — გ. გ.) ცოტა ხნით ესტუმრა ერეკლეს თბილისში.

ყველაზე საუკეთესო პუნქტი ამ მხარისა არის ქალაქი განჯა, ყველა დანარჩენი სოფლებია.

4. Die Georgische Provinz Kacheti oder Kachetien

Sie macht den ostlichen Theil Georgiens, zwischen den kaukasischen Alpen und dem Kur aus. Nordlich bestimmt also das hohe Gebürge mit den kistischen und lesigischen Distrikten, Dido, Kabutsch und Anzug ihre Gränze, ostlich hat sie den lesigischen Distrikt Dschari oder Tschar, der wie die eben genannten zu Kacheti gehörte, sich aber wie dieselben frey gemacht hat; in SW. ist der türkemenische Distrikt Schak Kaballah des Hussein Chan, in S. der gleichfalls türkemenische Distrikt Ganscha des chans von Ganscha und ein Theil von Somchiti; in W. hat Kacheti das innere Karduel (Tschina Kartweli).

Die Flüsse Alasan und Jör wässern mit ihren Zuflüssen dieses Land, welches nordlich das höhere Gebürge, südlich das Thal zwischen dem Haupt- und Vorgebürge und einen Theil des Vorgebürgs selbst, mit den Klüften der Flüsse einnimmt. Die höhern und niedrigern Flächen haben eine ziemlich fruchtbare thonigte Oberfläche und besonders die Anhöhen gute Waldung.

Da ich in dieser Provinz gereiset habe, beziehe ich mich derselben wegen auf mein Tagebuch von 1772.

Kacheti hat seit etwan 300 Jahren seine eigene Beherrscher oder Zaaren gehabt und nur in den neuesten Zeiten hat es mit Karteli einen gemeinschaftlichen Zaar. Es hat übrigens mit Karteli, in Absicht der persischen und türkischen, auch lesigischen Ueberfälle, Unterjochungen, Verwüstungen u.s.w., gleiche Schicksale gehabt und besitzt noch jezo eine eben so zahlreiche Menge der Ruinen verheerter Städte und Dörfer, ist eben so entvölkert, eben so wenig angebauet.

Wenigstens $\frac{3}{4}$ aller Einwohner Kachetiens sind Georgianer und griechische Christen, die übrigen meistens Armenianer und auch ein Theil Juden.

Die Kachetischen fürstlichen Familien sind schon vorher mit angeführt.

Die Dörfer Kachetiens sind, da jedes Geschäfte seine Wein- und Obstgärten, auch seine Felder um sich hat, sehr weitläufig und eines reicht oft nahe ans andere. Aber meist hat jedes Dorf einen oder mehrere von Bak- und Geschiebsteinen mit Kalk gemengt aufgemauerte, 3 bis 4 Fa-

4 ქართული პროვინცია კახეთი

ის შეადგენს საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილს, კავკასიის ქედსა და მტკვარს შორის. ჩრდილოეთით ესაზღვრება მაღალი მთიანეთი ქისტური და ლეკური მხარეებით—დიდო, ყაბუჩი და ანწუხი; აღმოსავლეთით მას აკრავს ლეკური მხარე ჭარი, რომელიც, როგორც ამის წინ დასახელებული მხარეები, კახეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ, როგორც ისინი, განთავისუფლდა; სამხრეთ-დასავლეთით არის თურქმანული მხარე შაქ-ყაბალახი, რომელსაც მართავს ჰუსეინ ხანი. სამხრეთით ასევე თურქმანული მხარე განჯა—განჯის ხანისა და ნაწილი სომხეთისა; დასავლეთით კახეთს აკრავს შიდა ქართლი.

მდინარეები ალაზანი და იორი თავიანთი შენაკადებით რწყავენ ამ ქვეყანას, რომელიც მოიცავს: ჩრდილოეთით მაღალ მთიანეთს, სამხრეთით კი—მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის მოთავსებულ დაბლობს და თვით ამ მთისწინეთს ნაწილს მდინარეთა ხეობებით. შედარებით მაღალსა და დაბალ ვაკეებზე არის საკმაოდ ნაყოფიერი თიხიანი მიწის ზედაპირი და, განსაკუთრებით, ვორაკები [დაფარული] კარგი ტყით.

რადგან მე ამ პროვინციაში ვიმოგზაურე, ამის გამო მივუთითებ ჩემს დღიურზე—1772 წლისაზე.

კახეთს დაახლოებით 300 წლის განმავლობაში ჰყავდა თავისი საკუთარი მბრძანებლები ანუ მეფეები და მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ჰყავს ქართლთან ერთად საერთო მეფე. უნდა ითქვას, რომ მას იგივე ბედი ეწია, როგორც ქართლს, სპარსელებისგან, თურქებისგან, აგრეთვე ლეკთაგან თავდასხმების, ჩაგვრის, გაუდაბურების და ა. შ. მხრით და ახლაც დიდი რაოდენობით აქვს განადგურებული ქალაქებისა და სოფლების ნანგრევები, არის ასევე ნაკლებ დასახლებული და ასევე მცირედ გაშენებული.

კახეთის მთელი მოსახლეობის სულ მცირე $\frac{3}{4}$ არიან ქართველები და ბერძნული ქრისტიანები (ე. ი. მართლმადიდებლები—გ. გ.), დანარჩენი უმეტესობა—სომეხებია და აგრეთვე ერთი ნაწილი ებრაელები.

კახეთის თავიანთა გვარები უკვე ზემოთ არის მოხსენებული¹.

კახეთის სოფლები, რადგან ყველას მეურნეობა თავისი ვენახებისა და ხილის ბაღების, აგრეთვე ყანები გარშემო აქვთ, არიან ძალიან გაშლილი და ხშირად ერთმანეთს უახლოვდებიან (ერთმანეთს ეკვრიან). მაგრამ უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს ერთი ან რამდენიმე, დადულაბებული აგურითა და რიყის ქვით ნაშენი. 3—4 საყენი სიმაღლის და ქრილში 3 საყენი სივანის, ორ-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 226—227.

den hohe und im Durchmesser bis 3 Faden weite, aus 2 Stockwerken bestehende runde Thürme. In dem untern Stockwerke retten sich, bey Ueberfällen, Weiber und Kinder, im obern versammeln sich die bewaffneten Männer und schießen auf die Räuber. Viele Dörfer haben einen mit einer bis 2 Faden hohen Mauer eingeschlossenen, vierseitigen Plaz von 30 bis 100 Faden im Durchmesser, mit Thoren und Schiesthürmen. In solchen Oertern, die Festungen heißen, wohnen keine oder wenige Familien; bey Ueberfällen sucht sich alles mit Vieh und Habe in dieselben zu retten; aber das Land ist, wie ich vielfältig angeführt habe, voller zerstörten Festungen dieser Art, die oft von den Räuberbanden sich zu verbergen und zu schützen, genutzt werden.

Die kachetische Bauart der Wohnhäuser ist von der kartelischen sehr verschieden; erstere ist über, letztere in der Erde. Die kachetischen Häuser sind nemlich von leichtem Fachwerk, mit Wänden von Strauch geflochten und mit einem Gemeng aus Thon Kuhfladen beworfen. Die Dächer sind geringes Sparrwerk mit Schilf bedeckt. Das Wohnzimmer ist meistens 5 Faden lang und 4 Faden breit, der Fußboden die Erde, die Stelle auf welcher Krapp, Baumwolle—getrocknet wird. Licht fällt bloß durch die geöffnete Thür und Zimmer. In der Mitte ist eine flache Grube für Feuer und über derselben eine Kette, an welche der kupferne Kessel gehangen wird. Der Rauch geht durch die Decke und den Dachgiebel, auch zur (?) Stubenthür hinaus. Diese schlechte Bauart hat doch vor der kartelischen in der Erde, für Gemächlichkeit und Gesundheit viel voraus. In einigen Dörfern siehet man auch von Steinen aufgeführte Wohnhäuser mit hohen, konischen Schornsteinen. Meistens stehen um hölzerne und steinerne Häuser einige kleine, in die Erde gegrabene kartelische Hütten.

Die Kesselketten bringen die Imeretiner aus der türkischen Stadt Poti, an der Mündung des Rion, nach Teflis. Die kupfernen Kessel und die allgemein gebräuchlichen kupfernen Schüsseln und Teller kommen, die eigenen Kupfererze Georgiens ungeachtet, auch aus der Turkey, besonders von Erzerum. Erdenes Geschirr macht jeder selbst. Zur Aufbewahrung des Weins und zum Brodbacken gebrauchen sie ungeheure Töpfe; auch ist in jedem Hause ein großer Topf neben dem Feuer für Weineißig eingegraben und in einem andern steht Wasser über der Erde.

An den E[c]ksäulen der Stuben sind Hirschschädel mit den Geweihen befestigt, um etwas darauf zu hangen. Man kann hieraus auf die Menge der Hirsche schließen. In jedem Hause in Kacheti und Karteli sind Kissen oder Polster von Federn oder Baumwolle, auch baumwollene Bettdecken; Bettstellen aber sind nicht gebräuchlich. Die in beiden Provinzen üblichen Wiegen sind einem Kästchen ähnlich. Man umschnüret nicht das Kind, sondern die ganze Wiege, dem Kinde legt man eine thönerne, einer kurzen Tobakspfeife ähnliche Röhre zwischen die Beine, durch die der Harn am Boden der Wiege abgeführt wird. Flöhe sind das einzige Ungeziefer

სართულიანი მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეიარაღებული კაცები და ესერიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს 1—2 საყენი სიმაღლის კედლით გარშემორტყმული, 30—100 საყენი განივკვეთის ოთხკუთხა მოედანი კარებებით და სასროლი კოშკებით. ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები ჰქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვრობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადაირჩიონ თავი საქონლითა და ქონებით. მაგრამ ქვეყანა, როგორც მე ბევრჯერ მითქვამს, საესეა ამ სახის დანგრეული ციხეებით, რომლებსაც ყაჩაღთა ბანდები ხშირად იყენებენ დასამალად და თავდასაცავად.

კახეთის საცხოვრებელი სახლების არქიტექტურა ძალიან განსხვავდება ქართლურისაგან; პირველი არის მიწის ზემოთ, უკანასკნელი კი მიწაში. კახეთის სახლები, სახელდობრ, ნაგები არიან მსუბუქად, ტოტებისაგან დაწნული და თიხისა და ნაკელის ნარევით შეღესილი კედლებით. სახურავები არის მარტივი ნივინისაგან გაკეთებული და ლერწმით გადახურული. საცხოვრებელი ოთახი უმეტესად არის 5 საყენი სიგრძისა და 4 საყენი სიგანისა, იატაკად არის მიწა, [ეს არის] ადგილი, რომელზედაც შრება ენდრო და ბამბა. სინათლე შემოდის მხოლოდ ღია კარებიდან და ოთახიდან (?). შუაში არის სწორი ორბო ცეცხლისთვის, ხოლო მის ზემოთ [ჰკიდია] ჯაჭვი, რომელზედაც ჰკიდებენ სპილენძის ქვებს. კვამლი გადის ქვრიდან და სახურავით, აგრეთვე ოთახის კარით ვარეთ. ამ ცუდ საამშენებლო სისტემას, ქართლის „ბიწურთან“ შედარებით, ბევრი უპირატესობა აქვს სიმყუდროვის (მოხრჩბეულობის) და ჯანმრთელობის მხრივ. ზოგ სოფლებში გვხვდება ქვით ნაშენი საცხოვრებელი სახლები მაღალი, კონუსური საკვამლე მილებით. უმეტესად ხისა და ქვის სახლების გარშემო დგანან პატარა, მიწაში ამოთხრილი ქართლური ქოხები.

რიონის შესართავთან მდებარე თურქულ ქალაქ ფოთიდან იმერლებს თბილისში მოაქვთ ქვაბის ჯაჭვები. სპილენძის ქვაბები და საერთო სახმარი სპილენძის ჯამ-ჭურჭელი, მიუხედავად საკუთრივ საქართველოში არსებული სპილენძის საბადოსი, შემოაქვთ აგრეთვე თურქეთიდან, განსაკუთრებით არზრუმიდან. თიხის ჭურჭელს ყველა თვითონ აკეთებს. ღვინის შესანახად და პურის გაძოსაცხობად იყენებენ უზარმაზარ კილებს (ე. ი. ქვევრი და თონე—გ. გ.). აგრეთვე ყველა სახლში ცეცხლის გვერდით დიდი ქოთანია მიწაში ჩადული ღვინის ძირისათვის და მეორე კი, წყლით სავსე, ღვას მიწის ზემოთ.

ოთახის კუთხის სვეტებთან მიმაგრებულია ირმის თავები რქებით, რათა მასზე რაიმე დაჰკიდონ. ამის მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ ირმების სიმრავლეზე. კახეთის და ქართლის ყოველ სახლში ბალიშები ანუ მუთაქები არის ბუმბულის ან ბამბის; ბამბისაა აგრეთვე საბნები; საწოლებს კი არ ხმარობენ. ორივე პროვინციაში ხმარებული აკვნები ჰგვანან პატარა ზომის ყუთს. ბავშვს კი არ ჰკრავენ არტახებით, არამედ მთელ აკვანს; ბავშვს ფეხებს შორის უდებენ თიხის, მოკლე, ჩიბუხის მსგავს, მილაკს, რომლითაც შარდი აკვნის ძირზე გადმოიღვრება. ქართული საცხოვრებელი სახლების ერთადერთი

georgischer Wohnungen. Die Hufe der Hirschen werden als Salzfässer genutzt.

In ganz Kacheti und Karteli speiset man gegohren Waizenbrod, sehr selten Hirsebrod. Sie baken das Brod in großen, 4 und mehr Eymern haltenden erdenen Töpfen. Einen solchen Topf graben sie in die Erde oder umgeben ihn über derselben mit Thon und zünden Feuer in demselben an, wovon er bald glühend wird. Denn hangen sie die eines Fingers, höchstens eines Daumens dicke Brodkuchen an die innern Seiten über die Kolenglut, da denn das Brod geschwinde gar wird. Butter macht man in Kacheti in einem ausgehöhlten hölzernen Zylinder, etwan 6 Spannen lang und 2 Spannen weit, an der Seite mit einem Spundloche. Wenn man den Zylinder mit Sa[h]ne etwan zur Hälfte gefüllet hat, hängt man ihn horizontal auf und schaukelt ihn mittelst einer Schnur; durch diese, einem Kinde nicht zu schwere Arbeit wird geschwinde Butter erhalten.

Das vornehmste Gewerbe Kachetiens und Karteliens ist wohl der Weinbau, besonders wenn man den Obstbau mit zu demselben rechnet. Der Feldbau und die Viehzucht haben wechselsweise den Vorzug, und werden gewöhnlich nur zur Befriedigung eigener Bedürfnisse getrieben.

Wein- und Obstgärten sind gewöhnlich zusammen und werden mit geflochtenen Strauchzäunen oder über einander gelegten Dornen eingehegt.

In Kacheti mehr als in Karteli pflanzt man die Reben an der Südseite der Höhen und weil man sie nicht wässern kann, so ungiebt man jede Rebe im Frühling mit etwas Mist. Man bekömmt denn im Herbst zwar weniger Most, dieser aber giebt feurigern Wein, daher der kachetische vor dem in der Ebene am Kur in Karteli sehr viel voraus hat. Man bringt die Reben des Herbstes nicht unter die Erde, beschneidet sie aber nach der Weinlese, so daß sie nur 4 bis 6 Augen behalten, und da der neue Trieb nicht stark ist, bindet man die Reben an Stöcke. Man hat nur rothe Trauben.

Die reifen Trauben werden in einen über der Erde von Ziegeln und Feldsteinen mit Kalk aufgemauerten Behältniß beliebiger Größe geworfen und durch Menschen zertreten oder gekältert. An einer Stelle des Behälters ist ein Loch, und vor demselben ein von Ruthen geflochtenes Gitter. Durch dasselbe fließt der Most in einer Rinne, die ihn in 4 bis 5 Fuß tiefe, bis 4 Fuß weite, ganz in die Erde gegrabene Töpfe leitet. Auf die Töpfe legt man einen Brodfladen und auf diesen Thon, und so wartet man die Gährung ab, und der Boden wird so mit Erde geebnet, daß man von dem verborgenen Schatze nichts erkennt. Beim Gebrauch schöpft man den Wein klar ab. Das Versenden geschieht in Schläuchen von Ziegen- oder Ochsenhäuten, inwendig mit Bergtheer überstrichen. Aus den Häfen distillirt man den Brantwein und macht denn die leeren Töpfe mit Fleiß rein. Ein Citra (etwan 7 Maaß) kachetischer Wein gilt aus der ersten Hand von 10 bis 15 Kop. und ist in ganz Georgien beliebt. Den Kelter- und Auf-

[დამახასიათებელი] მწერი არის რწყილი. ირმის ჩლიქები გამოიყენება, ზრუნველობა გორც საშაროლე.

მთელს კახეთსა და ქართლში სკამენ გავივებულ ხობობის პურს, ცალიან იშვიათად კი—ფეტვის პურს. პურს აცხობენ დიდ, 4 ან მეტ „ვედრო“ ტევადობის თიხის ქვევრში (თონეში—გ. გ.). ასეთ თონეს ჩაავდებენ მიწაში, ან შეაოლესავენ თიხით (ძიწაზე დადგმულს) და შიგ ცეცხლს ანთებენ, რისგანაც ის უცებ ვარვარდება. რადგანაც თითის ან ცერის სისქის პურის ცომს მიაკრავენ ხოლმე შიგნითა კედელზე ნაკვერჩხალის სიცხეში, ამიტომ პური მალე ცხვება. კახეთში კარაქს აკეთებენ დაახლოებით 6 მტკაველის სიგრძის და 2 მტკაველი სიგანის გამოფულრულ ხის ცილინდრში, რომელსაც გვერდზე აქვს ნახვრეტი მილაკისთვის. როცა ამ ცილინდრს ნალებით ნახევრამდე აავსებენ, მას ჰორიზონტალურად ჰკიდებენ და არწყვენ ბაწრის საშუალებით; ასეთი, ბავშვისთვისაც არა საძინელო მუშაობით მალე იღებენ კარაქს.

ყველაზე საბატიო მეთურნეობის დარგი კახეთში და ქართლში არის მეფენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩავთვლით მებეილეობასაც. მეძინდვრობას, ნარგავებსა და მეცხოველეობას აქვთ გარდამავალი უპირატესობა და მათ ჩვეულებრივ მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად მისდევენ.

ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწნული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით.

კახეთში უფრო მეტად, ვიდრე ქართლში, ვაზს რგავენ ბორცვების სამხრეთ კალთებზე და, რადგან მისი მორწყვა არ შეიძლება, ამიტომ გაზაფხულზე ყოველ ძირს ნაკელს შემოაყრიან. მართალია, შემოდგომაზე შედარებით მკიცრე ტემპლის იღებენ, მაგრამ ეს იძლევა მაგარ [ცეცხლივით] ღვინოს, ამიტომ კახურს უპირატესობა აქვს იმასთან, რაც მტკვრის დაბლობზეა ქართლში. შემოდგომის ვაზს მიწაში კი არ ფლავენ, არამედ, ყურძნის კრეფის შემდეგ ისე შეჭრიან, რომ სტოვებენ მხოლოდ 4 ან 6 კვირტს და, რადგან ახალი ნახარდი მაგარი არ არის, ამიტომ ვაზს ჯობზე ამავრებენ. აქვე მხოლოდ წითელი ყურძენი.

მწიფე ყურძენს ყრიან კირით შელესილი აგურითა და ქვით გაკეთებულ, მიწაზე დადგმულ ნებისმიერი სიდიდის ქურქელში, ხოლო კაცები ქვლებტენ ან წურავენ. ამ ქურქელს ერთ ადგილას აქვს ხვრელი, მის წინ კი [მოთავსებულია] წნელებით დაწნული ბადე. ამის საშუალებით ყურძნის წვენი ჩადის ღარში, საიდანაც ის 4—5 ფუტი სიღრმის და 4 ფუტი სიგანის, მთლიანად მიწაში ჩადგმულ ქვევრში ჩაისხმება. ქვევრზე ადებენ პურის ლავაშს, ამაზე კი თიხას, და ასე უცდიან დადულებას; მიწას კი ისე ასწორებენ, რომ ვერც კი ვაიგებთ დამალული განძის შესახებ. ხმარებისას ანკარა ღვინოს ამოხაფავენ ხოლმე. ამის გადავზენა ხდება თხის ან ხარის ტყავის ტყით, რომელსაც შიგნით წასმული აქვს კუპრი. თხლიდან ხდიან არაყს, ხოლო ცარიელ ქვევრებს გულმოდგინედ წმენდენ. ერთი ციტრა (დაახლოებით შვიდი ზომა) კახური ღვინო, უშუალოდ პატრონისაგან თუ იყიდი, ღირს 10—15 კაპიკი და განთქმულია მთელ საქართველოში. საწნახელი და საცავი [მარა-

bewahrungsplatz umgeben sie mit einer Mauer und versehen dieselbe mit einem leichten Dache. In diesem Weinhofe vergraben sie auch ihre Vorräthe an Getreide und Gartenwerk.

Das Kelteren des Weines ist unreinlich und dem Wein wegen des Kalkes eben so, als die nachlässige Aufbewahrung schädlich, das Verwerfen der Träger unökonomisch und der ganze Weinbau fehlerhaft, daher sich dieser Wein, der der schönste und beste seyn könnte, nicht wohl über ein Jahr hält.

Feigen, Granaten, Aepfel, Birnen, Pflaumen, Kirschen und Kornelkirschen, Quitten, Mespeln, Mandeln, Pfirsichen, Aprikosen und Haselnüsse werden in Kacheti und Karteli in Gärten in Menge und mit der Leichtigkeit einheimischer Bäume gezogen, auch fallen alle diese Früchte sehr gut. Kastanien sind nicht in Kacheti, wohl aber an der Ostseite des Alasans.

In Kachetien bauet man für Menschen häufig Waizen und wenig Hirse, und für Pferde häufig Gersten und Haber wenig. Ein Batman Waizen galt 1772. 6, und Gersten 4 Kop.

Man bauet hier auch viel Baumwolle, von welcher ein Batman 1 Rbl. 40 bis 50 Kop. galt.

Reis bauet man in Kacheti gar nicht, die Lesgier aus dem Distrikt Dschari führen ihn zu und nehmen für ein Citra 15 bis 18 Kop.

Seide wird nur zum eigenen Gebrauch erzielt.

Krapp ist in Kacheti sehr häufig und wird, wie am Terek im Frühlinge, ehe das Kraut treibt, zur Hausfärberey und zum Verkauf in Menge gegraben, aber nicht, wie dort in Erdgruben, sondern an der Luft unterm Dach, über den Stuben getrocknet. Ein Citra frischer Wurzeln galt 1772. ein, und trockne 1 Rubl. 40 bis 50 Kop.

Die Viehzucht ist nur geringe, doch hält ein jeder vorzüglich Pferde, die in ganz Georgien sehr schön fallen, einige Kühe, Ochsen zum Pfluge und Schaafte mit Fettschwänzen, die hier aber nur die Größe gemeiner Schaafte haben, jedoch sehr gute Wolle tragen. Stallpferde füttert man mit Gersten und rechnet auf jedes in 24 Stunden 16 Pfund, darüber giebt man ihm, damit es den Magen fülle, ohne dickbäuchig zu werden, Stroh so viel es will und um den dritten Tag ein Loth Kochsalz. Heu ist, weil es dicke Bäuche macht, nur an einzelnen Orten üblich. Völlig so werden die wegen ihrer Schönheit berühmten persischen Hengste gehalten.

Die Bienenzucht ist in Kacheti ziemlich beträchtlich. Die Stücke sind ausgeholte bis 6 Spannen lange, runde Klöße, aus 2 passenden Hälften, an einem Ende mit dem Flugloch. Sie werden auf 2 Fuß hohe Gestelle unter einem leichten Dache gelegt. Wachs und Honig finden in Teflis Absatz; Meth ist hier unbekannt. Man kocht den Honig stark ein und taucht Schnüre an einander gereihter Walnüsse in denselben, die strangweise verkauft werden.

ნი-გ. გ.] შემორტყმულია კედლით და გადახურულია მსუბუქი სახურავით. ამ მარაში—ფლავენ აგრეთვე თავიანთ ხორბლისა და ხილის მარაგს.

ყურძნის წურვა არ მიმდინარეობს სუფთად. ლვინოს ვენებს ერთი მხრით კირი, აგრეთვე დაუღვეარი შენახვა; ჭაჭის გადაყრაც არ არის ეკონომიური და მთელი მეღვინეობა მცდარად წარიმართება.

ამიტომ ეს ლვინო, რომელსაც შეეძლო ყოფილიყო უმშვენიერესი და საუკეთესო, ერთ წელზე მეტს ვერ ძლებს.

ლელი, ბროწეული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კომში, Mespeli(?), ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში უამრავია და მოდის ადვილად მოსავლელ ადგილობრივ ხეებზე; ყველა ეს ხილი ძალიან კარგად ხარობს. წაბლი არ არის კახეთში, გარდა ალაზნის აღმოსავლეთ ნაპირისა.

კახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი ცოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და ცოტა შვრია. ბათმანი ხორბალი 1772 წელს ღირდა 6 კაპიკი, ხოლო ქერი—4 კაპიკი.

აქ მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა, რომელიც ერთი ბათმანი ღირდა 1 მან. 40 კაპ-დან—1 მან. 50 კაპ-მდე.

ბრინჯს კახეთში სულ არ სთესენ, ის ქარელ ლეკებს შემოაქვთ და ჰყიდიან ციტრას 15—18 კაპიკად.

აბრეშუმს აზადებენ მხოლოდ საკუთარი მოხმარებისათვის.

ენდრო კახეთში ძალიან გავრცელებულია და გაზაფხულობით, ვიდრე ბალახი ამოვა, ისევე როგორც თერგზე, ამოთხრიან ხოლმე დიდი რაოდენობით, მაგრამ მიწის ორმოებში კი არ ახმობენ, როგორც იქ, არამედ ჰაერზე—სახურავის ქვეშ, ოთახის თავზე. ერთი ციტრა ახალი (ნელლი) ფესვები 1772 წ. ღირდა ერთი მანეთი, ხოლო გამხმარი—მანეთი და 40 კაპ.—მანეთნახევარი.

მეცხოველეობა მხოლოდ უმნიშვნელოა; ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი, რომლებიც მთელ საქართველოში განთქმულია, რამდენიმე ძროხა, ხარები გუთნისთვის და დღემიანი ცხვრები, რომლებიც აქ მხოლოდ ჩვეულებრივი ცხვრის სიდიდისა არიან, ამასთან კარგი მატყლი აქვთ. ცხენებს, რომლებიც საჯინიბოში ჰყავთ, კვებავენ ქერით და თითოზე 24 საათში მოდის 16 ფუნტი (გირვანქა), ამასთან ცხენს აძლევენ ჩალას რამდენიც სურთ, რათა კუჭი გაეცხოს, ხოლო მუცელი არ გაეხეროს; მესამე დღეს კი [აძლევენ] ერთ ლოტ სუფრის მარილს. თივა, რადგან ის მუცელს უზრდის, მხოლოდ ზოგ ადგილებშია გამოყენებული. მთლად ასევე ინახავენ თავის სიმშვენიერით განთქმულ სპარსულ კვიცებს.

მეფეტურება კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია. სკები გაკეთებულია გამოფულრული, 6 მტკაველი სიგრძის მრგვალი ნამორიდან, ორი შესატყვისი ნახევრებით, ერთ ბოლოში ჩასაფრენი ხვრელით. ისინი მოთავსებულია ორი ფუტის სიმაღლის დანადგარზე მსუბუქი სახურავის ქვეშ. სანთელი და თავლი სალდება თბილისში; აქ არ იციან მეტი*. თავლს ძალიან ხარშავენ და მასში ამოაყენებენ კანაფზე აგებულ ნიგოზს და ასე ასხმობით ჰყიდიან.

* Meth არის თავლისაგან გაკეთებული სასმელი (Мед—напиток).

Wo sich in Kacheti und Karteli die Gebürghöhen gegen Klüfte oder Niedrigungen senken, sind sie gewöhnlich mit Waldung aus Eichen, Roth und Weisbuchen, Rüstern, Erlen, wilden Obstbäumen, Haseln, Weiß- und Schwarzdorn bedeckt und dienen Hirschen, Rehen, wilden Schweinen, Schakallen, Füchsen und Haasen zum sehr gedejlichen Aufenthalt.

Kacheti ist, nach der allgemeinen Einrichtung Georgiens, in Distrikte, und diese bisweilen in Kreise getheilt, zu deren jedem eine ungleiche Anzahl so genannter Städte, Festungen, größere Dörfer oder Flecken und kleinere Dörfer und Wohnsitze, auch meistens, einige Klöster gehören. Es ist schon angemerkt, daß der Vorgesetzte eines Fleckens oder mehrerer kleinerer Dörfer ein selbst erwählter, aber vom Zaar bestätigter Kamcha und der eines Distriktes ein Amtmann (Maurof) ist, der den Namen vom Distrikt z. B. der Amtman des Distriktes Kisichi, Kisichi Maurof, führet und aus einer fürstl. Familie zu seyn pflegt und daß große oder mehr kleine einen Gouverneur (Eristaw), dergleichen aber in Kacheti keiner ist, haben.

Der kachetische Distrikt Kisichi (S. im Tagebuch vom Februar 1772).

Er ist an der linken Seite des Kur der äusserste ostliche Kachetiens und ganz Georgiens, gränzt in Osten mit Lesgistan oder dem Lande der Lesgier, hat in N. das Gebürge, in S. den Kur und in W. den kachetischen Distrikt Twalsagaretscho. Er nimt die untere Gegend des Alasan an beiden Seiten und damit einen Theil des Vorgebürges und des Neben- oder Kalkgebürges, auf der Fläche zwischen beiden ein. Seine Dörfer liegen meist an den Gehängen dieser Gebürge, gegen die Ebenen und Flußklüfte. Die Breite des Distriktes beträgt von O. in W. etwan 20 W.

Die Oerter dieses Distriktes, deren meistens, da ich sie selbst besucht, schon im Tagebuch gedacht ist, sind:

1. Madschani
2. Mirsani
3. Prasiani
4. Arboschiki
5. Dschugani
6. Tibani
7. Bodbistamri
8. Sakobo
9. Maschnari
10. Wagiri. Dieser Ort hat eine große Kirche mit georgischen Inschriften. Von Wagir sind über das Schneegebürge 6 Tagereise. Der Weg geht durch den Alasan, denn durch das äußerste kachetische Dorf Gauar. An der Nordseite des Schneegebürgs ist Chetschoruk das erste Dorf.

11. Anago

სადაც კახეთსა და ქართლში მალალი მთები ხევებისაკენ და დაბლობებ-
ბისაკენ ეშვებიან, იქ ისინი ჩვეულებრივ დაფარული არიან მუხისა, წითელი
და თეთრი წიფელის, თელის, თხმელის, გარეული ხეხლის, თხილის, თეთრი
და შავი ეკლის ტყეებით; ეს ტყეები ძალიან მოხერხებულ თავშესაფარად
აქვთ ირემს, ქურციკს, გარეულ ღორს, ტურას, მელას და კურდღელს.

კახეთი, საერთო ქართული წყობილების მიხედვით, იყოფა მხარეებად
(Distrikt), რომლებიც ზოგჯერ რაიონებადაა (Kreise), დაყოფილი თითო მათ-
განს ეკუთვნის არაერთნაირი რაოდენობა ე. წ. ქალაქებისა, ციხე-სიმაგრე-
ებისა, მსხვილი სოფლებისა ან ადგილებისა (Flecken), პატარა სოფლებისა
და დასახლებული ადგილებისა, აგრეთვე უმეტესად ზოგი მონასტრებისა. უკვე
აღნიშნული იყო, რომ მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა,
თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ—„კამხა“
არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა (მოურავი), რომელიც მხარის მიხედ-
ვით ატარებს სახელს, მაგ. ქიზიყის მხარის მოხელეა—ქიზიყის მოურავი და
საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან; ხოლო დიდსა თუ რამდენიმე მცირეს
ჰყავს გუბერნატორი (ერისთავი); თუმცა კახეთში ასეთი სრულებით არ არის.

კახეთის მხარე ქიზიყი (იხ. 1772 წ. თებერვლის დღიურში)

ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეს, არის უკიდურესი აღმოსავ-
ლეთი [მხარე] კახეთისა და მთელი საქართველოსი; აღმოსავლეთით ესაზღვრე-
ბა ლეჩეთი, ანუ ლეკების ქვეყანა, ჩრდილოეთიდან აქვს ქედი (მთიანეთი), სამ-
ხრეთით—მტკვარი, დასავლეთით—კახეთის მხარე თვალსაგარეჯო. ის მოიცავს
ალაზნის ქვედა დინების ორივე მხარეს და ამასთან მთისწინეთის და გვერ-
დითი ანუ კირიანი მთის ერთ ნაწილს და ზეგანს მათ შორის. მისი სოფლე-
ბი უმეტესად ამ მთების კალთებზე მდებარეობენ, დაბლობებისა და მდინარის
ხეობების პირდაპირ. მხარის სივანე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ არის
დაახლოებით 20 ვერსი.

ამ მხარის დასახლებული ადგილები, რომელთაგან უმრავლესობა მე
თვით მოვიარე და უკვე დღიურშია აღნიშნული, შემდეგია:

1. მაჩხაანი 2. მირზაანი
3. პრასიანი
4. არბოშიკი
5. ჯუგაანი
6. ტიბაანი
7. ბოდბისხევი
8. საქობო
9. მაშნაარი

10. ვაქირი—ამ დაბას აქვს დიდი მონასტერი ქართული წარწერებით.
ვაქირიდან თოვლიან მთებამდე არის 6 დღის სავალი. გზა მიდის ალაზანზე,
შემდეგ კახეთის ვანაპირა სოფელ გაუარზე (გავაზზე?). თოვლიანი ქედის ჩრდი-
ლოეთით არის პირველი სოფელი ხეტშორუკი (?).

11. ანავა

17. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

12. Magaro
13. Assamuri
14. Nukreani
15. Assanuri
16. Bodbe
17. Tschotori
18. Kotori; auch die ausser dem Distrikt westlichen zaarischen Dörfer.

19. Dschimiti

20. Melawi

21. Pichueli und

22. Siari. Noch sind die beyden Klöster.

23. Nino Ziminda: dessen ich am 26-sten Nov. 1772 erwähnt und

24. Ziminda Stepani Chirsäli oder kurz Stepan Ziminda, im Distrikte.

In beiden sind nur wenig Mönche.

25. Karagasch, auch Topkaragatsch (S. beim Gerber in Samml. Rußischer Geschichte Tapkaragan) am rechten Ufer des Alasan, wo er das Durchreiten verträgt, welches sich die lesgischen Räuberbanden zu Nuze machen, war die Residenz des Mahomet Kulichan, ist aber von den Lesgiern verheeret und öde. Noch sind Mauern und Schiethürme, daselbst. Wenn die lesgischen Räuberhaufen nur erst durch den Alasan sind, so schleichen sie von einer Kluft, Gebüsch, zerstörter Wohnung zum andern bis Imereti und selbst bis Achalziche der Türken, wo ihre Beute Absatz findet.

26. Signach ist jezo die einzige Festung des Distriktes. Sie liegt am nördlichen Abhange des südlichen Vorgebürgs, gegen das Kalkgebürge in der Nähe der Dörfer Sakobo Nr. 8. und Maschnari Nr. 9. Ihre bis 10 Fuß hohe, 4 Fuß dicke von Sand- und Kalksteingeschieben, mit Kalk aufgeführte Mauer giebt ihr die Gestalt eines Quadrates von 80 Faden im Durchmesser und an drey Seiten ein Thor. Ihre Defension besteht in fünf 6 pfündigen Kanonen, die sie bey wachender Garnison für die hiesigen leichten Feinde unüberwindlich macht, so gebrechlich auch die Mauer ist. Ihre Einwohner bestanden 1772. aus 84 armenischen Familien, die sie auch vertheidigen, ob sie gleich meistens ausser der Mauer wohnen. Hieher flieht in Nothfällen alles und jeder männliche Flüchtling verstärkt die Garnison. Nach Teflis und Gori, die beide am Kur liegen, ist sie die größte und stärkste Festung in ganz Georgien.

Der jezige Maurof Kisichis war der Fürst Sirwan Androniko Schilo, Bruder der Gemahlin des Zaarewitsch Georgi.

Nach den Zaarischen Kriegestat kann dieser Distrikt 3000 berittene und bewaffnete Mann stellen.

Unter der Natural-Lieferungen des Distriktes sind auch blaue Veilchen, von welchen für den Hof Wasser bereitet werden.

12. მაღარო
13. ასანური
14. ნუკრიანი
15. ასანური
16. ბოდბე
17. ჭოტორი
18. ჭოტორი (ჭოტაინი); ასევე, მხარის გარეთ, დასავლეთით მდებარე შეფის [კუთვნილი] სოფლები
19. ჯიმიითი
20. მელაინი
21. ფხოველი და
22. ზიარი. ამასთან, მხარეში კიდევ არის ორი მონასტერი:
23. ნინო წმინდა, რომელიც მე 1772 წ. 26 ნომბ. მოვიხსენიე და
24. წმინდა სტეფანე ხირსელი ან მოკლედ სტეფან-წმინდა. ორივეში მხოლოდ რამდენიმე ბერი არის.

25. ყარაღაჯი, აგრეთვე თოფყარაღაჯი (იხ. გერბერის „რუსეთის ისტორიის“ კრებულში: ტაპარაგან), ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სადაც შეიძლება მისი გადასვლა ცხენით; ის ლეკთა ყაჩაღურმა ბანდებმა გამოიყენეს; იყო რეზიდენცია **მაჰმედ ყული ხანისა**, მაგრამ არის ლეკთა მიერ განადგურებული და გაუდაბურებული. ჯერ კიდევ არის იქ კედლები და კოშკები შერჩენილი. როგორც კი ლეკების ყაჩაღთა ბრბოები ალაზანზე გავლენ, ისინი მიცოცავენ ერთი ხევიდან, ბუჩქიდან, დანგრეული ბინიდან მეორეზე, ასე მიდიან იმერეთამდე და თვით თურქთა ახალციხემდე, სადაც თავიანთ ნადავლს ასალებენ.

26. **ხილნალი** ამჟამად არის ამ მხარის ერთადერთი სიმაგრე. ის მდებარეობს სამხრეთის მთისწინეთის ჩრდილო ფერდობზე, კირიანი მთის პირდაპირ, სოფლების საქობოს (№ 8) და მაშნარის (№ 9) ახლოს. მისი, 10 ფუტი სიმაღლის, 4 ფუტი სისქის ქვიშაქვის და კირქვის (Kalksteingeschieben), კირით ამოყვანილი კედელი აძლევს მას 80 საყენის დიამეტრის კვადრატის ფორმას და [აქვს] საში მხრიდან კარები. მისი თავდაცვა შედგება 5 ექვსფუნტიანი ქვემეხისაგან, რომლებიც მოდარაჯე გარნიზონის ხელში მას აქაური იოლი მტრისთვის აუღებელს ხდის, ისე კი კედელი სუსტია. 1772 წ. მისი მცხოვრებლები შესდგებოდნენ 84 სომხური კომლისაგან, რომლებიც აგრეთვე იცავენ მას, თუმცა უმეტესად კედლის გარეთ ცხოვრობენ. გაქირვების შემთხვევაში აქ მოედინება ყველაფერი, და ყველა გამოქცეული მამაკაცი აძლიერებს გარნიზონს. თბილისის და გორის შემდეგ, რომლებიც მტკვარზე მდებარეობენ, ის [ხილნალი] არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში. ქიზიყის ახლანდელი მოურავი იყო თავადი სირვან (?) [=რევაზ] ანდრონიკაშვილი, ბატონიშვილ გიორგის ცოლისძმა.

შეფის საომარი საკიროებისთვის ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 3000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი.

ნატურალურ გადასახადად ამ მხარეს შეწერილი აქვს ცისფერი ია, რომლიდანაც სამეფო კარისათვის მზადდება სითხეები [სურნელოვანი?].

¹ შტრ. შედეგი კახეთის ცხოვრებისა: საქართველოს ცხოვრება, თბ. 1913, გვ. 288.

Der kachetische Distrikt Kachmankari liegt über dem Distrikt Kisi-
chi am Alasan.

Der Distrikt Tianeti nimt die höhere Gegend des Flusses Jör ein.
Ich kann die zu beiden gehörigen Oerter nicht sicher angeben. Zu
dem letztern gehört die Festung Tianeti.

Der Kachetische Distrikt Twalsa Goredscho (S. Tageb. 1772. Febr.)
nimmt die untere Gegend des Jörflusses und also des Vorgebürgs und der
Flächen desselben ein.

Zu demselben gehören die mit Mauern und Festungen versehenen
Oerter:

1. Manuani, der äusserste ostliche Ort, 2. Natlugi 3. Markogi, wel-
ches für eine Stadt gerechnet wird, 4. Noria 5. Lhoschini 6. Batoro
7. Seoli 8. Das Kloster Nino Ziminda 9. Nanani und 10. Sagaretscho,
welches auch eine Stadt heißt.

Der Distrikt Katareti und Tschulawerdi liegen an und zwischen dem
Alasan und Jör, deren Oerter ich nicht angeben kann. Folgende kartelische
Oerter aber, meist am Alasan und Jör, theils auch an Jörbächen, gehö-
ren zu einem oder dem andern dieser Kreise:

Bachtriani, am linken Ufer des Alasan, wird für eine Stadt geachtet;
Uto, Ubolso, Kistauro, Achaldaba, Alawerdi, Bajako, Alewane, Magrani,
Tachtiziche, Schaschewi, Upliziche, Artosani, Ruispiri gilt für eine Stadt;
Telawi, Mugonle, mit terekenzischen Tataren; Tschitschakwa, Choncheli,
Bajokos, Gurgula, Artosano, Artana, Wardi Sobani, Kisilhadschili mit
terekenzischen Tataren; Kopenatschi, Karatschelai mit terekemenschen
Tataren; Muganti, Kurtgelauri ebenfalls; Nasomkawi, Kondoli mit Tataren;
Kisiskawi, Zinandal, Grem, Gumseli, Sabuetti, Tschilde, Wepchezichi,
Lamiziche, Akura, Kalauri, Schasiani, Kwareli, Uria Tubani, Tscherine,
Gweliziche, Aasche, Dschumlaki, Tschikani, Ganiar, Achtulo, Gurtschani,
Wedschin Festung; Kolaki, Bakurziche, Kardaruch, Baidar, Anaga,
Tschotori, Nukreani, Magaro, Bodbiskawi, Bodbe, Kedeli, Anaga, Nikozi-
minda, Asanuri, Tschugani, Tibani, Bosiani, Prosiani, Kadeli, Arbeschike,
Mirsani, Madschegani, Belean, Katech, Tschar, Talak. Alle am Alasan und
dessen Bächen. Ferner am Jör. Seguran eine Festung, Orwi Festung, Batara
Seoli Festung, Ninoziminda Kloster, Monawi Festung.

Ueberhaupt rechnet man, daß die Provinz Kacheti reichlich 13000
berittene und bewaffnete Männer stellen könne; der Vertheidigung der
Wohnsitz und der fortgehenden Steuer wegen kann jedoch der Zaar
für seine marschirende Armee nicht über 5000 Mann aus derselben
ziehen.

In den fünf tatarischen Dorfern rechnet man 250 Familien.

Diese ziemliche Bevölkerung ist am Alasan und seinen Bächen, dahin-
gegen am Jör fast alles öde und wüst ist.

კახეთის მხარე გაღმამხარი მდებარეობს ქიზიყის ზემოთ ალაზანზე მხარე თიანეთი მოიცავს მდ. იორის ზემო უფრო მაღალ მხარეს მე არ შემოიღია ამ ორ მხარეზე დაბეჯითებითი ცნობების მოცემა. უკანასკნელს ეკუთვნის თიანეთის ციხე.

კახეთის მხარეს თვალსაგარეჯოს (იხ. 1772 წ. თებერვლის დღიური) უჭირავს იორის ქვედა დინება და შთისწინეთის ქვემო ნაწილი და მისი ვაკეები. მასვე ეკუთვნის კედლებით და ციხეებით აღჭურვილი ადგილები: 1. მანავი (Manuani), ყველაზე განაპირა აღმოსავლეთი ადგილი 2. ნათლული 3. მარტყოფი, რომელსაც თვლიან ქალაქად. 4. ნორია 5. ლოჭინი 6. ბატორო 7. სეოლი 8. მონასტერი ნინოწმინდა 9. ნანიანი და 10. საგარეჯო, რომელსაც აგრეთვე ქალაქი ჰქვია.

მხარე კატარეთი (იქნებ—კაჭრეთი?—გ. გ.) და ჩულავერდი (შულავერი?) მდებარეობენ ალაზანსა და იორზე და მათ შორის; მათ დასახლებულ პუნქტებს ვერ დავისახელებთ. შემდეგი ქართული (თუ ქართლური?—kartelische) პუნქტები კი, უმეტესად ალაზანზე და იორზე, ნაწილობრივ კი იორის შენაკადებზე მდებარენი, ეკუთვნიან ერთს ან მეორე ამ მხარეთაგანს.

ბატრიონი, ალაზნის მარცხენა ნაპირზეა; ითვლება ქალაქად.

უთო, უბოლსო, ქისტაური, ახალდაბა, ალავერდი, ბაიხო, ალვანი, მაგრაანი (ან მალრანი—გ. გ.), ტახტიციხე, შაშვი, უფლისციხე, არტაზანი, რუისპირი, ითვლება ქალაქად. თელავი, მუქოელი—თარაქამა თათრებით, ჩიჩაყვა, ხორხელი, ბაიხო, გულგულა, არტაზანი, არტანი, ვარდისუბანი, კიზილბაღშილი (Kisilhadshili—ყიზილპაჯლო?) თარაქამა თათრებით; ყაფანახჩი, ყარაჯალა (Karatschelai)—თარაქამა (თურქმანი) თათრებით; მულანლო, კურდღელაური, ასევე ნასომხარი, კონდოლი თათრებით; კისისხევი, წინანდალი, გრემი, გუმსელი, საბუეთი, შილდა, ვეფხისციხე, ლომისციხე, აკურა, კალაური, შასიანი, ყვარელი, ურიათ-უბანი, ჭერემი, ველისციხე, ახაშენი, ჩუმლაყი, ჭიკანი, განიარი, აბტულო, გურჯაანი, ვეჯინის ციხე; კოლაკი, ბაკურციხე, კარდანახი, ბაიდარი, ანაგა, ქოტორი, ნუკრეანი, მალარო, ბოდბისხევი, ბოდბე, ქედელი, ანაგა, ნინოწმინდა, ასანური, ჯუგაიანი, ტიბიანი, ბოსიანი (ოზანინი?), პრასიანი, ქოდალო, არბოშიკი, მირზაიანი, მაჩხაიანი, ბელაქანი, კატეხი, ჭარი, თალა.

ყველა [მდებარეობენ] ალაზანზე და მის შენაკადებზე. შემდგომნი—იორზე: სეგურანი—ციხე, ორივის ციხე, პატარძეულის ციხე, ნინოწმინდას მონასტერი, მანავის ციხე.

საერთოდ ფიქრობენ, რომ კახეთს შეუძლია გამოიყვანოს 13000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი; საცხოვრებელი ადგილების დაცვისა და გადასახადთა გადახდის [უზრუნველსაყოფად] მეფეს მოქმედი არმიისთვის შეუძლია გამოიყვანოს არა უმეტეს 5000 კაცისა.

ხუთ ბათრულ სოფელში ითვლიან 250 ოჯახს.

ეს საკმაო მოსახლეობა არის ალაზანზე და მის შენაკადებზე; იორზე კი, პირიქით, თითქმის ყველაფერი უდაბური და განადგურებულია.

1 6 და 7 ერთად „ბატორო სეოლი“, უთუოდ არის „პატარძეული“.

საქართველოს
რესპუბლიკის
ქვეყნული ბიბლიოთეკა

Distrikt und Volk Tuschi oder Tuscheti

Den Stori Fluß aufwärts 1 Tagereise nach N. sollen an seiner Westlichen eine südend heiße Quelle sein, die am Geruch den Tiflisser gleicht¹.

Oben am Flusse Stori der linken des obern Alasan und über dem Dokon (großen) Argun des Sundscha, im Gebürge, ist der von dem Volke Tuschi oder den Tuscheten bewohnte Kreis Tuschi, 1 1/2 Tagereisen vom Fuß des Hauptgebürges, in dem kachetischen Distrikte Kisichi am Stori hinauf. Er nimt die Höhe des südlichen Schiefergebürgs (Jugum alpinum schistosum) an Quellen und Bächen, die theils südlich zum Alasan, theils nördlich zum Argun oder Aksai fließen; daher daselbst der Steinbok häufig ist.

Die Dörfer des Distriktes Tuschi heißen:

Zoa, Sagirta, Etelta, Imdurt, Wercho, Todgware, Bodgornare², Schenako, Tikloare, Tartloare, Tanoare³, Tscheschoare, Parsnuare, Giroare, Tschuntiare, Gogultare, Wakidsiriare, Buchurtuare⁴, Kumelaurteare, Dschorboseliare, Godoniare, Homoloare.

Alle sollen bis 500 wehrhafte Männer Stellen können.

Die Tuschi sind, wie die Sprache, die ein georgianischer Dialekt mit vielen kistischen Wörtern ist, zeigt, gewiß Georgianer mit Kisten vermischt und der Zaar Heraklius sieht sie wie seine Unterthanen an, und setzt ihnen auch einen Maurow (Tuschetis Maurow) der aber nicht im Distrikt, sondern in Baliskur seinen Siz hat und 1772 von der fürstl. Familie Tscherkesiani war. Sie geben auch dem Zaar zu gewissen Zeiten des Jahres Schloßwachen und stellen im Kriege Mannschaft; alles aber ist wenig mehr, als Schatten von Oberherrschaft, da sie weder Steuern entrichten noch Befehlen gehorchen.

Sie geben dagegen an den Iesgischen Auar Chan oder Nuzal einen jährlichen Tribut von 10 Maulthieren oder vergüten jedes mit 60 Schaafen, wovon jedes mit russischem Gelde verglichen 80 Kop. angeschlagen ist.

In den 4 erstgenannten Dörfern wird kistisch mit georgischen untermengt gesprochen. Die Einwohner können auch leicht mehr als die übrigen von Kisten gern abstammen.

Die Namen sind mehr vermischt, doch mehr georgische Mannsnamen z. B. Mamuka, Uti, Ziskar, Zika, Epche, Naderent, Darkis, Iwane, Kaptar, Otar, Dai, Schanki, Tscherkes, Georgi, Antau, Kautar, Gabriel, Theodor, Chuzes, Buko, Sage, Ito, Miki, Scha, Asi, Obolo, Sultan, Gali, Dawid, Sagil, Gulo, Suro, Zoe, Sagirta.

¹ Den Stori—gleicht < P.

² Bodgornare, G.] Boagornare, P.

³ Tanoare, G.] Tashare, P.

⁴ Buchurtuare, G.] Buchartnare, P.

მდ. სტორს ზემოთ, 1 დღის სავალზე ჩრდილოეთისკენ, ამბობენ, რომ მის დასავლეთ მხარეზე სამხრეთისკენ, არის ცხელი წყაროები, რომლებიც სუნით თბილისისას წააგვანან¹.

ზემო ალაზნის მარცხენა მხარეს, მდინარე სტორზე ზემოთ და სუნჯის დოკონ (დიდ-არლუნზე, მთაში, არის თუშების მიერ დასახლებული მხარე თუში (თუშეთი), მთავარი ქედის ძირიდან 1 1/2 დღის სავალზე, კახეთის მხარეში, ქიზიყში, სტორზე, ზემოთ. მას უჭირავს სამხრეთის ფიქალიანი მთის მწვერვალები, წყაროებთან და მდინარეებთან, რომლებიც ნაწილობრივ სამხრეთით ალაზნისკენ მიედინებიან, ნაწილობრივ ჩრდილოეთით—არლუნისკენ, ან აქსაისკენ; ამიტომ აქ ხშირია ჯეირანი.

თუშეთის სოფლებია:

წოგა, საგირთა, ეტელთა, ინდურთა, ვერხოვანი, დოჭოარე², ბოჭორმარე, შენაქო, დიკლოარე, დართლოარე, დანოარე, ქეშოარე, ფარსმა-არე, გირევი-არე, კონთიოარე, გოგულთარე, ვაკიძირიარე, ბუხურთაარე, ქუმელაურთ-არე, ჯვარბოსელიარე, გუდანთაარე, ომალოარე.

ყველა ამათ უნდა შეეძლოთ 500-მდე შეიარაღებული კაცის გამოყვანა. თუშები, როგორც ამას მათი ენა მოწმობს, რომელიც ქართული დიალექტია მრავალი ქისტური სიტყვით შენარევი, რასაკვირველია, არიან ქართველები, ქისტებთან შერეულნი, და ერეკლე მეფე მათ უყურებს როგორც თავის ქვეშევრდომებს, და ჩაყენებული ჰყავს მათთან მოურავი (თუშეთის მოურავი), რომელიც ზის არა მხარეში, არამედ ბალისყურში³; 1772 წელს [თუშეთის მოურავი] ჩერქეზიანთა თავადური გვარიდან იყო. წლის გარკვეულ დროს ისინი მეფეს აძლევენ სასახლის მცველებს, ხოლო ომში გამოჰყავთ ჯარი. მაგრამ ყველაფერი ეს მხოლოდ აჩრდილია ბატონობისა (მორჩილებისა), რადგან ისინი არც გადასახადს უხდიან, არც ბრძანებებს ემორჩილებიან.

პირიქით, ლეკების აფარ-ხანს ანუ ნუცალს ისინი ყოველწლიურ ხარკად უხდიან 10 ჯორს, ან თითოეული ჯორის მაგიერ უნაზღაურებენ 60 ცხვარს; თითო (ცხვარი) კი რუსულ ფულზე 80 კაპიკად ფასდება.

პირველ ოთხ სოფელში ლაპარაკობენ ქართულ-ნარევ ქისტურად. მცხოვრებლები შესაძლებელია, უფრო მეტად ვიდრე სხვაგან, ქისტური შთამომავლობისა იყვნენ.

პირთა სახელები უფრო შერეულია, უფრო მეტად ქართული მამაკაცთა სახელებია, მაგალითად: შამუკა, უტი, ცისკარა, ციკა, ებზე (ვეფხია?—გ. გ.), ნადერენტი, დარკის, ივანე, ქაფთარი, ოთარი, დაი, შანკი, ჩერქეზი, გიორგი, ანტაუ, ქავთარი, ვაბრიელი, თედორე, ხუცესი, ბუკო, ზაგე, იტო, მიკი, შა, აზი, ობოლო, სულტანი, გალი, დავითი, საგილი, გულო, სურო, ცოე, საგირთა.

¹ მდ. სტორს ზემოთ—წააგვანან < კ ა ლ.

² - არ ე (რ) თუშურში ბრუნვითი ფორმის მაწარმოებელია: დოჭო-არ ე (დოჭურიენ), ე. ი. დოჭო დ ა ნ.

³ შესაძლებელია ეს იყოს „ლალისყური“.

Weibliche Namen: Tamar, Bai, Sabra, Simo, Nana, Merzche, Maria, Anna, Matao, Soi.

Die Männer kleiden sich georgisch und auch die Weiber tragen nicht die kistischen hornförmigen Hauben, sondern hängen nach georgischer Art Tücher über den Kopf.

Die Männer tragen einen Stutzbart und scheeren den Kopf wie die Tscherkessen.

Die mehresten halten die großen Fasten, aber nur wenige werden von einem sehr dummen Priester getauft. Sie halten keine Schweine, essen aber Schweinefleisch. Im Distrikt sind mehrere steinerne Kirchen, die aber nicht mehr besucht werden.

ქალთა სახელები: თამარი, ბაი, საბრო, სიმო, ნანა, შერცხე, მარია, ანა, მათაო, სოი.

მამაკაცები ქართულად იცვამენ; ქალებიც ქისტურ რქისმაგვარ ჩაფხუტს კი არ იხურავენ, არაბედ, ქართული წესით, თავშალი აქვთ მოხვეული თავზე.

კაცები ატარებენ წვერს და იპარსავენ თავს როგორც ჩერქეზები.

უმეტესი ნაწილი იცავს დიდმარხვას, მაგრამ მხოლოდ მცირეოდენი ინათლება სულელი მღვდლების მიერ. არ აშენებენ ღორს, მაგრამ ღორის ხორცს კი ჭამენ. ამ მხარეში რამდენიმე ქვიტკირის ეკლესიაა, მაგრამ ხალხი იქ უკვე აღარ დადის.

5. Mittel—oder das innere Kartweli (Tschina Kartweli)

Diese Provinz wird als der Haupttheil von Karduel gewöhnlich schlechthin Kartweli, Kartali oder europäisch Karduel genennet.

Sie liegt, wie Kacheti, zwischen dem nördlichen kaukasischen Alpengebürge, neben Oßetien und dem südlichen Kur, an dessen rechten Seite Ober- und theils Unterkartweli liegen.

Ostlich ist Kacheti und westlich das Queergebürge, welches das kaukasische Hauptgebürge mit seinen Vorgebürgen zusammen hängt, und jenseits Imereti.

Diese Provinz wird von dem Gebürgflüssen der linken des Kur, Aragi, Ksani, Lichura, Batara und Didi Liachwi und Suramula mit ihren Zuflüssen gewässert, und ist in äusserer Beschaffenheit der Gebürglage, des Bodens, Klimats, kurz in allem Kacheti ganz gleich. Die Bauart der Häuser ist in Karteli anders als in Kacheti; in erstgenannter Provinz sind die Wohnungen der Landleute Erdhütten. Doch auch dieses ist schon zuvor angeführt.

In Absicht der Einwohner und ihrer zu geringer Menge, der vielen Spuren der Verwüstungen und des zu geringen Anbaues gleicht sie Kacheti auch völlig. Ihre vornehmsten Oerter sind Gori, Krzchinali und Suram¹.

Den nördlichsten Theil dieser Provinz nehmen von Oßetiern bewohnte Distrikte ein. Distrikte dieser Provinz sind: Der oßetische Distrikt Guda. Oben am Aragi, mit 7 Dörfern. Diese Oßeten sind, wie alle in den folgenden oßetischen Distrikten, gute und ruhige Unterthanen des kartelischen Zaars, haben ihre selbst gewählten Aeltesten und werden völlig auf den Fuß der von Georgianern bewohnten Distrikte, behandelt. Einige der folgenden oßetischen Distrikte, sind nicht dem Zaar selbst, sondern kartelischen Fürsten unterthan. Die oßetischen Distrikte werde ich auch bey der oßetischen Provinz nennen.

Der Distrikt Kade, auch Kiule

Oben am Aragi, am Schiefergebürge, unter Guda. Oerter desselben: 1. Sakatkari 2. Kaischaurtkari 3. Zichrani 4. Tzere. 5. Migereti 6. Dschagumieni 7. Seburtkari 8. Tschonscho und 9. Melete, die alle von Georgianern bewohnt werden. In 10. Achalsopelo und 11. Tschonscho aber sind die Einwohner Oßeten.

¹ P: Saram.

5. შუა ანუ შირა ქართლი

ეს პროვინცია, როგორც მთავარი ნაწილი ქართლისა, საერთოდ იწოდება „ქართლი“, ანუ ევროპულად „ქარდუელ“.

ის, როგორც კახეთი, მდებარეობს ჩრდილოეთით კავკასიის ალპურ ქედსა, ოსების მეზობლად, და სამხრეთით მტკვარს შორის, რომლის მარჯვენა მხარეზეც ზემო და ნაწილობრივ ქვემო ქართლი მდებარეობენ.

აღმოსავლეთით არის კახეთი, ხოლო დასავლეთით გამკვეთი ქედი, რომელიც კავკასიის მთავარ ქედს აერთებს მის სამხრეთ მთისწინეთთან და რომლის მეორე მხარეს იმერეთია.

ეს პროვინცია ირწყვება ქედიდან ჩამომავალი მდინარეებით—მტკვრის მარცხენა შენაკადებით—არაგვით, ქსნით, ლეხურათი, პატარა და დიდი ლიახვებით და სურამულათი და ყველა მათი შენაკადებით. ის გარეგნულად—მთების მდებარეობით, ნიადაგით, ჰავით, მოკლედ ყველაფრით, კახეთს წააგავს. სახლების მშენებლობის სისტემა ქართლში სხვა კახეთთან შედარებით; ქართლში გლეხთა სახლები წარმოადგენენ მიწურებს. მათ შესახებ ჯერ კიდევ ადრე იყო აღნიშნული.

რაც შეეხება მოსახლეობას და მის მცირერიცხოვნობას, განადგურებათა მრავალ კვალს და მცირედ მოშენებულობას, ამაშიც მთლიანად კახეთს ემსგავსება. მისი ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილებია—გორი, ქრცხინვალი და სურამი.

ამ პროვინციის ჩრდილოეთი ნაწილი უკავიათ ოსებით დასახლებულ მხარეებს. ამ პროვინციის მხარეებია: ოსური მხარე გუდა, არაგვს ზემოთ, 7 სოფლით. ეს ოსები, ისევე როგორც სხვა ოსურ რაიონებში მცხოვრებნი, არიან ქართლის მეფის კარგი და წყნარი ქვეშევრდომები, ჰყავთ თავიანთი არჩეული უფროსი და მთლიანად სარგებლობენ ქართველებით დასახლებული მხარეების უფლებებით. ზოგიერთი მომდევნო ოსური მხარეები ემორჩილებიან არა პირადად მეფეს, არამედ ქართლის თავადებს. ოსეთის მხარეებს მე აგრეთვე დავასახელებ ოსეთის პროვინციის მოხსენების დროს.

მხარე ხადა ანუ კიულე.

[მდებარეობს] ზემოთ არაგვზე, ფიქალიან მთებში, გუდას ქვევით. მისი სოფლებია: 1. ზაქათკარი 2. კაიშაურთკარი 3. ციხიანი 4. წიკრე 5. მიღურე 6. ჯაღუშინი 7. სეთურთკარი 8. ჩონჩო და 9. მლეეთე—ყველა დასახლებულია ქართველებით. 10. ახალსოფელისა და 11. ჩონჩოს მოსახლეობა ოსებია.

Der Distrikt Kewi Saretei

Dieser Distrikt im hohen Gebürge, noch über dem Aragi, ist ganz von Obetinern bewohnt, die aber nur sehr zweydeutige Unterthanen des kartulischen Zaars sind, daher ich auch nichts genaues von ihnen erfahren konnte.

Der Distrikt Gudamakari

Er nimmt die Gegend des Flößchens dieses Namens, der linken des Aragi im hohen Schiefer- und dem anliegenden Kalkgebürge ein.

Die Dörfer desselben sind von oben hinab:

1. Bakurkewi 2. Tzbaurta 3. Batara Guda 4. Panchidschi
5. Tschart Schochi 6. Kitochi 7. Makarta 8. Goganurta 9. Tschala
10. Lidfa 11. Tschochi 12. Atenoki 13. Dumatschan. Die Einwohner sind Georgianer und bestehen nur aus 80 Familien.

Der Distrikt Gareschamo, am Aragi unter dem Guda Makari. Die Einwohner, deren Dörfer und Zahl ich nicht anzugeben weiß, sind Georgianer.

Der Distrikt Mremli, am Aragi unter Gareschamo, dessen Oerter:
1. Nadibani 2. Tschochelin 3. Kekiani 4. Ogbani 5. Kokneuri.

Der Distrikt Tzchasti oder Tzchaoti. Am Aragi unter dem Distrikt Gareschamo.

Oerter am Aragi selbst:

1. Kawtarani, 2. Dschigrani, 3. Tsmiani, 4. Tschikani, 5. Kobani,
6. Tschiriki, 7. Kewscha und 8. Zipori.

Dem Aragi zur rechten in der Nähe:

9. Amirni, 10. Tschochelni, 11. Charcheti, woselbst eine große Kirche ist.

Am Bache Garetschamo:

12. Kimbarikni, 13. Araketi.

Dem Aragi ostlich oder zur linken:

14. Karo,
15. Lakatrewi
16. Mikarami
17. Arganani und
18. Bekiani

მხარე ხევსურეთი

ეს მხარე არის მალალ მთიანეთში კიდევ უფრო ზევით არაგვზე; მთლიანად ოსებითაა დასახლებული, მაგრამ ისინი არიან ქართლის მეფის არასაიმედო ქვეშევრდომები, ამიტომ მე ვერ შევძელი მიმელო მათზე ზუსტი ცნობები.

მხარე გულამაყარი

მას უჭირავს ამავე სახელის მდინარის, არაგვის მარცხენა შენაკადის, მიდამოები მალალ ფიქალიან და მასთან ახლოს მდებარე კირიან მთებში.

მისი სოფლები ზევიდან ქვევით არიან:

1. ბაკურხევი 2. წბაურთა¹ 3. პატარა გულა 5. ფახვიჯა 5. კოჭოხი
6. კიტოხი 7. მაქართა 8. გოგანაურთა 9. ჭალა 10. ლიდა 11. ჩოხი 12. ათნოხი 13. დუმაცხო. მოსახლეობა ქართველებია და შეადგენენ 80 ოჯახს.

მხარე გარე შეშო, არაგვზე, გულამაყარის ქვემოთ. მისი მოსახლეობა, რომლის სოფლებს და რიცხვს ვერ ვეტყვით, არის ქართული.

მხარე შრეული, არაგვზე, გარეშემოს ქვემოთ, რომლის სოფლებია:

1. ნადიბაანი 2. ჩოხელიანი 3. ქეკიანი (?) 4. ოგბანი (?) 5. გოგნაური.

მხარე ცხაოტი, მხარე გარეშემოს ქვემოთ, არაგვზე.

სოფლები თვით არაგვზე შემდეგია:

1. ქავთარაანი 2. ჯიგრაანი 3. ძმიანი 4. ჭიკიანი 5. კობაანი. 6. ჩირიკი 7. ხევშა და 8. წიფორი.

არაგვის მარჯვნივ და ახლოს:

9. ამირნი (ამირთქარი?) 10. ჩოხელი 11. ხარხეთი, სადაც დიდი ეკლესიაა.

მდინარე გარეშემოზე:

12. ქიმზარიანი 13. არახეთი.

არაგვის აღმოსავლეთით, ანუ მარცხნივ:

14. კარა (თუ კორა—?)
15. ლაკათხევი
16. მიკარამი (?)

¹ იქნებ ჩობაური?

- 19. Kando
- 20. Tschartali
- 21. Menesari
- 22. Paulenri.

Die Einwohner sind Georgianer.

Der Distrikt Pschawi, oben am Pschawiflüssen der linken des Aragi, am und im hohen Gebürge, dem Distrikt Tuschi in W. und Kewsureti in O. Seine Einwohner sind zwar Georgianer, aber unsichere Unterthanen des kartulischen Zaares; daher ich auch nichts näheres von ihnen mittheilen kann.

Der Distrikt Seristo. Am Aragi unter dem Pshawi. Dessen Oerter: 1. Die Festung Ananur am rechten Ufer des Aragi. Man zählt sie zu den Städten. Sie hat eine ansehnliche Kirche von Ziegeln, aussen von Werkstücken von Sandstein bekleidet, mit einer ansehnlichen Kuppel. Das Gebäude ist 28 Schritte lang und 23 Schritte breit. In derselben ist an einer Wand eine lange georgische Inschrift¹. In dieser Kirche ist auch das Begräbniß des vor 15 Jahren verstorbenen Aragis Eristaws und Tuschetis Maurows Tschimschere Tscholakischillo, auch das Grab des Eristaws Georgi, beide mit georgischen Inschriften². Ausser dieser großen Kirche ist noch eine alte, in der man auch eine georgische Inschrift siehet³.

¹ ქ: გ: წყვევის დამაკანწლო და ადამა პირველის მამისა ჩვენისა კვალადა საოთხედდუ შაენყვანებლო ასულო ადამისათ და მამისა უთესლოთ შობილო მალთისა კაცათა მოშართ გარდამოსავლისა მიზეზო კაცთა ბუნების ქვეყანით ზეცადა ამყვანებლო ყოვალადა წმინდაო მარიაჲ მამუნებლო ევამანგეოლისათ რომენიმან ნებითა შეწვევანითა შეწინთა კელყო არაგვის ერისთვისა შეიღმან მადლივან ბეგემან პატრონმან ბარძიმ სასათალოსა ამის ანანურისა მალთის მამობალისა საფუძველითურთ შეენებადა მარავალც არიან წყლნი ცხოვარებაისა მისისანი და შეეწინამადგამეილი თვისი ბალასარას შავილი ბოქოულთხუცესი ქაიხოსრო [დამადგინა] წმინდასა ამას მონასტერსა ზედა სარქარადა უწყის ღთმან რაც შამუქალება მაქონდა [დღოც] და ღამ მოუსვენებლადა ვაშვარებოდი [არ გეც ძილი] თავალთა ვიდარემადანის

განასარულებადნენ მონასტერსა ამას ანანურის მალთის მამობლო უფლოთ ცხოვარებით და სინანულითა და საუკუნოსა ასმინე გ-მა იგი საწადაელი ვითარმედა მოუვედაით კაურთხუელხო მამისა ჩემისანო და დამიკავიდარე შეწინთის გამახდაებული სასუფვეელი და ღირს მაცვა მეე ცოდავილი ნაწილს მას მართალთასა საუკუნოს მას წამინდანთას ვინცა წაიკითხოხ შენდაობას ბაძანებდათ თაქვენცა ღონ თაქვენცა შეგინდანესთ

ქკს ტოხ.

(P. I, on. 100, № 20, n. 51).

² ქ: უწინარესთა განსაზღვრებითთა: აღთქმულთა ნაწესთა: მიწისა: მიწადაცვობათვის ისიბ-

გაგრძელება იხ. 271 გვერდზე

- 17. არკანი
- 18. ბექიანი
- 19. ხახლო
- 20. ქართალი
- 21. მანასური
- 22. პავლეური;

მოსახლეობა ქართველებია.

მხარე ფ შ ა ვ ი, [სიღებარეობს] არაგვის მარცხენა შენაკად ფ შ ა ვ ი ს მ დ ი ნ ა რ ე ზ ე, ზემოთ, მაღალ მთებში, თუშეთის დასავლეთით და ხევსურეთის აღმოსავლეთით. თუმცა მისი მოსახლეობა ქართველებია, მაგრამ არასაიყოლო ქვეშევრდომებია ქართლის მეფისა; ამიტომ ყე არ შემოიღო რაიმე ვოქვა დაბეჯითებით მათ შესახებ.

მხარე ს ა ე რ ი ს თ ა ო [არის] არაგვზე, ფ შ ა ვ ი ს ქვემოთ. მისი სოფლებია:

1. ანანურის ციხე არაგვის მარჯვენა ნაპირზე. მას მიაკუთვნებენ ქალაქთა რიცხვს. იქ არის აგურით ნაშენები დიდი ეკლესია, გარედან ქვიშაქვის ფილაქნებით [და] დიდი გუმბათით. შენობა სიგრიტით არის 28 ნაბიჯი, სიგანით—23. მასში, ერთ კედელზე, არის გრძელი ქართული წარწერა. ამ ეკლესიაში ამასთანავე არის 15 წლის წინათ გარდაცვლილი არაგვის ერისთავისა და თუშეთის მოურავის ჯიშმურ ჩოლოყაშვილის საფლავი; [არის] აგრეთვე გიორგი ერისთავის საფლავიც, ორივეს აქვს ქართული წარწერები. ამ დიდი ეკლესიის გარდა არის კიდევ ერთი ძველი ეკლესია, რომელშიც ასევე არის ქართული წარწერა.

რძნა სურვან თავით საიბრძნემან: და იგვანი: წინამისხნა: ორთა ველსა: მყოფათა ერთისა/ წარტაცება და ერთისა დატება ვსერა იგი ნაშაქნი მოიწი და მე—რომელი ველ/სა საღოთთა სათნოებებით და კეთილ—სამუშაოთა გარეგან ვიყოფოდაი ჟამისა ანისგან ერთი წარტიტაცა და კელთა შემოქმედანისათა მოვიდა და არა უწყაი რაჲ ყოფიდა არს ზო/ლო მეთრე ესე უკმო და უსულო მიწისა მიწანვე ამიწივა აწ შეგაქმენ/ ლოდი ესე საცნობელადა ჩემად რათა მახილველნი ჩაენნი სასაოგებანი: საშინელთა/ მასხვერპლთა შევიწივასა ზედა მომიხსენებდაეთ ზოლო თანა მომშენი ჩაემანი/ წმინდათა ლოცვათა შინა იესოს შემაგედარებდაეთ ოდაესმე მავფეთა ერთაგუ/ლსა ზოლო აწ მატერსა და აველქამნილსა არაგვის ერისთავასა და თუშეთის მოურავსა ჩოლოყას შვილსა ჯიშაშერსა.

ქ კ ს უ ნ ა .

(P. I, ოპ. 100, № 20, x. 51b).

ქ. მოიხსენე უფალო საფლავსა ამას შინა მადებარე ერისთავი გიორგი ნ ე ც ა წ ა ი კ ა ი თ ბ / ვ ი დ ა ე თ შენდაობას გავიბრძნებდაეთ.

(P. I, ოპ. 100, № 20, x. 52).

ქ. უშვი ვიყავით არ გავეღირსა ძაე აღვეაშენე საყაღარო ესე ქ კ ს ტ ნ ი ბ / თვეს საყადაენებრსა ია.

ამ წარწერათაგან პირველი რამდენჯერმე არის გამოცემული, უკანასკნელად კ. ხ ა ქ ა რ ა ი ა ს მიერ (ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ. 1953, გვ. 10—11 და ტაბ. 3). მეორე წარწერა გამოქვეყნებული აქვს გ. ს ა ძ ა გ ე ლ ო ვ ე ვ ე რ ი ე ლ ს (Материалы по Археологии Кавказа, вып. VII, 1898 გვ. 78); გამოცემლის ცნობით წარწერას თარიღი არ უნის. გიულდენშტედტის არქივში დაცული ტექსტები ამ წარწერებისა ა-მეტობით არის გადმოწერილი.

2. Arweniso, 3. Kasiskewi, 4. Arkala, 5. Uarguni, 6. Die Festung Apuni, 7. Dschinwani, 8. Abgawi, 9. Pschudawi, 10. Festung Aranisi, 11. Aschi, 12. Etwutise, 13. Labaurtkawi, 14. Jöre, 15. Potekowili, 16. Kanantkari, 17. Kamlidok, 18. die Festung Duschet, oben an einem Bach der rechten, 19. Batara Duschet (klein Duschet) an eben dem Bach, 20. Zinduscher, 21. Bođawi, 22. Tschilurđ, ein wüstes Dorf, 23. Tschinti, 24. Bođoma, 25. Sahnakora, wüst, 26. Sa[s]chaburo, 27. Schadis-tschari, Festung, 28. Basaleti ein wüst Dorf, 29. Pulatschari, 30. Tschniti wüst, 31. Mlasche, 32. Sakramuli, 33. Naosa, eine verstäderte Festung, 34. Saguram.

Am Narekawi der rechten des Aragi: 35. Lordsobani Kloster, 36. Mschadisdschwari, Klösterdorf(er) 37. Tontsch, 38. Gremiskowa, 39. Kodmani, wüste Festung, 40. Izria, 41. Zinduschet, 42. Tschiturdi, 43. Tschaltuko, 44. Zichesire, ehemals berühmt, jezt wüst, 45. Kanda bey Zichesire, 46. Saguram gegen den Mund des Narekowi.

Unter dem Narekowi am rechten Ufer: 47. Gartiskari, 48. Nazichwari, 49. Ponschela, und 50. Tomtauri, drey wüste Festungen und im westl. Winkel vom Einfall des Aragi in die Linke des Kur, 51. Mzcheta, eine Festung.

Die Einwohner sind meistens Georgianer und unter diesen nicht wenig Armenianer. Unter den vielen Oertern sind manche zerstörte.

Die Stadt Duschet Nr. 18. liegt am gewöhnlichen Wege von Mosdok nach Teflis.

Der Distrikt Kartweli auch Gachmankari, d. i. jenseits dem Flusse, von Teflis nehmlich. Er liegt an der linken des Kur zwischen den Jör und Aragi, ist meist von Georgianern und hiernächst von Armeniern bewohnt, und hat folgende Oerter:

1. Gomi Dschuart, 2. Teladgor 1 W(sn). von Teflis, 3. Kauti'Chaewi 3 W. von Teflis, 4. Achalkalaki, 5. Chandag, 6. Karagadsch, 7. Dues 8. Chachurel, 9. Grakal, 10. Metechi, 11. Sasilel, 12. Gomi, 13. Nitschpis, 14. Tschosetti, 15. Saziziako, 16. Tscharacheti, 17. Kardanach, 18. Gireliziche (Schlangenburg), am Bache Tschirimkowi. Der Ort ist durch eine Mauer als ein Viereck, an jeder Seite 100 Schritte lang und ein Tafelgut der Gamahlin des Zaars (Daedopali). Die Häuser sind von kartelischer Bauart nehmlich Erdhütten, und da neben demselben das Vieh steht, so möchte man für Geruch in demselben unkommen. Als Abas Schah die 3 Werst entfernte Stadt Tscherin zerstörte, legte die damalige Zaarin (Daedopali) Tamar für deren Einwohner diesen Ort an. 19. Bakurziche, 20. Gundschani, wüst, 21. Kolaki, 22. Wedschin, mit Mauer und einer Kanone, 23. Sarkine, 24. Zalaskuri und 25. Kumisi.

Der oßetische Distrikt Waneti. Oben am Ksia und Dschamur oder Tschamuri oder Lomisa, alle oben am Ksani, sind Unterthanen des kartelischen Zaars und kartelischer Fürsten. Von diesen Distrikten bey den Oßeten.

2. აგენისი 3. ქაისხევი 4. არხალი 5. არლუნი 6. ციხე აპუნი (?) 7. ეინ-
ვანი 8. აფხავი 8. ჰუნდავი 10. ციხე არანისი 11. აში 12. ეთვალისი 13. ლა-
ფაურთკარი 14. იორი 15. პოტყევაველი¹ 16. კობიანთკარი 17. კამლიდოკ (?)
18. დუშეთის ციხე, ზევით მარჯვენა შენაკადზე (?) 19. პატარა დუშეთი,
იმავე ძდინარზე. 20. წინდუშეთი 21. ბოდავი 22. ჩილურტი, გაპარტახებული
სოფელი 23. ჩინთი 24. ბოდორნა 25. ზიგნაკორა, გაჩანაგებული [სოფელი].
26. საშაბურო 27. მკადისჯვრის ციხე 28. განადგურებული სოფელი ბაზალე-
თი 29. ბულაჩაური 30. ჩინტი (ალბათ ჩინთი—გ. გ.), გავერანებული, 31. მლა-
შე 32. საკრამული 33. ნაოზა, დანგრეული ციხე 34. საგურამო.

არაგვის მარჯვენა შენაკად ნარეკევაზე: 35. ლორდსუბანის მონასტერი²
36. მკადისჯვარი, მონასტრიანი სოფელი 37. ტონჩა 38. გრემის-
ხევი 39. კოდინი, დანგრეული ციხე. 40. იწორია 41. წინდუშეთი 42. ჩილურ-
ტი 43. ჩალტუკო³ 44. ციხისძირი, წინათ განთქმული, ამჟამად დანგრეული.
45. ქანდა, ციხისძირთან 46. საგურამო, ნარეკევის შესართავის პირდაპირ.

ნარეკევის ქვემოთ, მარჯვენა ნაპირზე: 47. ღართისკარი 48. ნაციხვარი
49. პონშელა (იქნებ ფონთხელა—გ. გ.) და 50. ტომთაური (?), სამი განად-
გურებული ციხე. არაგვისა და მტკვრის შესართავის დასავლეთის ქუთხეში—
51. მარცხენა მხარეს მცხეთა, სიმაგრე.

მოსახლეობა უმთავრესად ქართველებია, არიან ცოტა სომხებიც. ამ
მრავალრიცხოვან სოფელთაგან ზოგი დარბეულია.

ქალაქი დუშეთი (№ 18)—მდებარეობს გზაზე მოზდოკიდან თბილისსკენ.
მხარე ქართლი, ანუ გაღმამხარი არის მდინარის იქითა მხა-
რეს, სახელდობრ თბილისიდან. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე,
იორსა და არაგვის შორის, დასახლებულია ქართველებით, აქა-იქ სომხებით
და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. გომიჯვარი 2. თელადგორი, 1 ვერსზე თბილისიდან⁴, 3. კავთხევი,
თბილისიდან 3 ვერსზე⁵. 4. ახალქალაქი 5. ხანდაკი 6. ყარაღაჯი 7. დოესი
8. ქვახვრელი 9. გრაკალი 10. მეტეხი 11. სასირეთი 12. გომი. 13. ნიჩინისი
14. ჩოჩეთი 15. საციციანო 16. ჭარახეთი 17. კარდანახა 18. გირელიციხე.
(= გველიციხე) მდ. ჭერემხევეზე. ეს პუნქტი დატულია ოთხკუთხა კედლით,
რომლის ოთხივე მხარე 100 ნაბიჯის სიგრძისაა და არის მეფის შეულ-
ლის, დედოფლის, მამული. სახლები ქართლურად არის ნაშენი, სახელ-
დობრ, მიწურებიცა და მათთან ახლოს დაყენებულია საქონელი, ასე რომ კაცი
შიეძლება მოკვდეს მისი სუნისგან. როცა შაჰ-აბასმა აქედან 3 ვერსზე მდებარე
ქალაქი ჭერემი დაანგრია, მაშინდელმა დედოფალმა თამარმა მისი მცხოვ-
რებლებისაგან შეადგინა ეს სოფელი. 19. ბაქურციხე 20. გურჯაანი, განადგუ-
რებული 21. კოლაქი 22. ვეჯინი, კედლით და ქვემეხით 23. სარკინე 24. წა-
დისყური (წალასყური—გ. გ.) და 25. კუმისი⁶.

ოსური მხარე ვანათი. ქციას⁷, ეამურსა და ლომისას ზევით, ყვე-
ლა ქსანს ზემოთ, ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და ქართლის თავადებს. ამ

¹ ეს არის ორი სოფელი—ფიტავი და ყვავილი. ² ალბათ—ლოწობანი. ³ ესაა ქალაქე.
⁴ არ არის ზუსტი მანძილი. ეს პუნქტები გაცილებით შორსაა.
⁵ გიულდენშტედტს აქ აურევია კახეთისა და ქართლის სოფლები: №№ 17—22 კახეთ-
შია, №№ 23—25 კი არიან ქვემო ქართლში. ⁶ ქციის მაგივრად „ქსანი“ უნდა იყოს.
18. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Ts'chrasma, Tz'chrasma oder Ts'chrasmula.

Am Ksanibache dieses Namens unter Lomisa, wird von Georgiern bewohnt. Oerter: 1. Dadianeti, 2. Sodeche, 3. Abutkari, 4. Tochta, 5. Machiarieti, 6. Tabaknewi, 7. Ukanamitkari, 8. Tschansche, 9. Tschitriantkari und 10. Zinubari.

Tschurta oder Tschimur. Am Ksanibache Tschurta. Oerter desselben: 1. Dalakan, 2. Ngosche, 3. Chamatatkan, 4. Tschagol, 5. Kuppekan, 6. Tschimetikan, 7. Bagin, 8. Midakukan, 9. Gorga, 10. Sagoi, 11. Tagoitkan, 12. Masikekan, 13. Dschauatka, 14. Sigt, 15. Kuzgad, 16. Welis, 17. Masikziche, 18. Sabarklikti, 19. Kalak, 20. Skatte, 21. Tschorti, 22. Skunel 23. Tschangat, 24. Koro, 25. Zalkaki, 26. Schmori, 27. Kareli, 28. Bulchawi, 29. Schatakni, 30. Beguantkari, 31. Kweldaba, 32. Chnibali, 33. Saboeti, 34. Ipeeti, 35. Modschalieti, 36. Joretkari, 37. Gaumusi, 38. Ilurtkari, 39. Putschiantkari, 40. Meger.

Dieses sind georgische und oëtische Dörfer durch einander, die sich sehr wohl vertragen.

Der oëtische Distrikt Saperschel. Oben am Ksani. Ganz oëtisch und ganz dem Zaar unterthan.

Noch sind am Ksani von oben hinab die Oerter: 1. Largwi, ein Kloster, 2. Lugosche, 3. Sakoreti, 4. Kweni, Festung, 5. Ipne, 6. Ikole, 7. Zirkoli, Festung, 8. Iretwa, 9. Kanscheweti, 10. Achalgori, Festung, 11. Boli, 12. Seglewi, 13. Achmei, 14. Osisi, Festung, 15. Irtoşa, 16. Lamiskana, Festung, 17. Ksauri, oder Xaurisi, Festung, 18. Zichesire, 19. Schaltkba 20. Muchran, Festung, 21. Gartiskari, wüst, 22. Korinta, 23. Alewi 24. Sadsseguri, 25. Tschuati, 26. Ts'chrasma, 27. Kartschoki, 28. Konscheweti, 29. Kurta, 30. Nakib, 31. Sakoreti, 32. Scheliseti, 33. Karbali, 34. Golgoleti, 35. Kekatkari, 36. Midelatkari, 37. Chosoeti, 38. Kwerileti, 39. Tinikantkari.

Diese Oerter stehen alle unter dem Ksanis Eristaw, dem auch die meisten gehören. Der griechische Kayser Justinian verliehe die Gegend dem Rostom, einem Oëtier, erklärte ihn zum Fürsten und Eristaw, versah ihn mit einem Siegel und schenkte ihm Ehrenkleider. Die Zahl der ihm verliehenen Oerter war 38, Zirolu, Achaldabaeli, Bulali u. s. f., die theils nachher zerstört, theils versetzt, theils anders benamet sind. Der jezige Ksanis Eristaw David ist von Rostom an, in einen Zeitraum von Jahren, schon der 275-te.

An der Lechura stehen die theils wüste Oerter 1. Beselta, 2. Kaloti, 3. Tschako, wüst, 4. Ziri, wüst, 5. Kwanti, 6. Beschokti, wüst, 7. Tzchelo, 8. Tschala, Festung, 9. Samtaisi Festung und 10. Kaspi, eine wüste Festung.

Die Distrikte und Oerter an den Liachwiflüssen sind, um in meiner Anzeige von O. in W. fortzurücken. Am und um den Medğuda: 1. Zechlebi, 2. Borseli, 3. Sklebi, 4. Dschawachkari, 5. Kaloti Festung, 6. Ikorti,

მზარებიდან ოსთავან [დასახლებულია]: ცხრაზმა ან და ცხრაზმულა.
 ამავე სახელის ქსნის შენაკადზე, ლომისას ქვევით, ქართველებით დასახ-
 ლებული სოფლებია: 1. დადიანეთი 2. ზოდები 3. აბუთყარი 4. თოხთა 5. მა-
 ხიარეთი 6. დაბაკეთი 7. უკანაზხარი 8. ჩანშე (?) 9. ჩიტინთყარი და
 10. წინუბანი.

ქუ რ თ ა ანუ ე ა მ უ რ ი. ქსნის შენაკად ქურთაზე. მისი სოფლებია: 1. დელ-
 კანი 2. ნგოშე (?) 3. ხამატატკან (?) 4. ჩაგოლ (?) 5. კუპუქკან (?) 6. ჩიმეტი-
 კან (?) 7. ბაგინი 8. მიდაკუქკან (?) 9. გორგა 10. ძეგოიანი 11. თოგოიანი
 12. მასიკეკან (?) 13. ჯავათყარი 14. სიდა 15. კუცხოეთი 16. ველისი 7. მა-
 სიკციხე (?) 18. საბარკლეთი 19. ქალაქა 20. სკატე (?) 21. ქურთა 22. ცქუ-
 ნეთი 23. ჯანგანთყარი 24. კორა 25. ცალკაკი (?) 26. შმორი 27. ქარელთყარი
 28. ბულხავი (?) 29. შატაკიანთყარი 30. ბეგოთყარი, 31. ყველდაბა 32. ხნი-
 ბალი (?) 33. ძაბოეთი 34. იპეეთი (იკეთი?) 35. მოჭალ(ი)ეთი 36. დორეთყარი
 37. გავაზი (Gaumusi) 38. ილურთყარი 39. ფუჭიანთყარი 40. მეწყერი.

ესენი არიან ერთმანეთში არეული ქართული და ოსური სოფლები, რომ-
 ლებიც კარგად ეთვისებიან ერთმანეთს.

ოსური მზარე საფერ შეთი ქსანს ზემოთ, მთლიანად ოსურია და
 მეფეს ექვემდებარება.

ქსანზე ზევიდან ქვევით კიდევ არის სოფლები: 1. ლარგვი, მონასტერი
 2. ლეგაშენი 3. საქორეთი 4. ქვენი, ციხე 5. იანევი¹ 6. იკოთი 7. წირქოლი,
 ციხე 8. ირეტვა (ერედა?) 9. ყანჩავეთი 10. ახალგორი, ციხე 11. ბოლი
 12. ძეგლვეი 13. ახმაჯი 14. ოძისი, ციხე 15. ილიტოზა 16. ლამისყანა, ციხე
 17. ქსოვრისი, ციხე 18. ციხისძირი 19. სხალტბა 20. მუხრანი, ციხე 21. ლარ-
 თისყარი, განადგურებული² 22. კორინთა 23. ალვეი 24. საძვეური 25. ცხა-
 ვატი 26. ცხრაზმა 27. ქარჩოხი 28. ყანჩავეთი 29. ქურთა 30. ნახიდი 31. სა-
 ქორეთი 31. შველიეთი 33. ხარბალი 34. გოლგოლეთი 35. ქენქათყარი
 36. მიდელათყარი 37. ხოზოეთი 38. კვერიეთი 39. თინიკიანთყარი.

ყველა ეს სოფლები ემორჩილებიან ქსნის ერისთავს, რომელსაც მათი
 უმეტესობა ეკუთვნის. ბერძენმა კეისარმა იუსტინიანემ ეს მზარე გადასცა
 როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თავადად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი
 და აჩუქა ძვირფასი საპატიო სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო
 38: წირქოლი, ახალდაბა, ბურული და ა. შ., რომელთაგან შემდგომ ზოგი
 განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი
 ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში,
 არის 275-ტე.

ლახურაზე არის ნაწილობრივ განადგურებული სოფლები: 1. ბოსელთა
 2. ქოლოთი, ციხე 3. ჩაკო (?), დანგრეული 4. წირი, დანგრეული 5. კვანტი (?)
 6. ბერშუეთი, დანგრეული 7. ცხალო (Tzchalo, იქნებ ცხეილოსი ?—გ. გ.)
 8. ქალა, ციხე 9. სამთავისი, ციხე 10. კასპი, განადგურებული ციხე.

მზარეები და სოფლები დიდ და ბატარა ლიხვებზე, თუ ჩემი შენიშვნების
 მიხედვით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ ვივლი. მეჯულის მიდამოებში:

1. ციხილები 2. ბოსელთა 3. სხლები 4. ჯავახთყარი 5. ქოლოთი, ციხე

¹ ქვენი და იანევი ერთად უნდა იყოს—ქვენიფნევი. ² ლართისყარი არაგვზეა.

7. die Festung Kulbiti, 8. Schachadgori, 9. Achasubani, 10. die Festung Medschuni, 11. Kweno Medschunskewi, 12. Salemo, 13. Festung Achrisi, 14. Serti. 15. Festung Tortosa, 16. Kwarchili, 17. Festung Swenete 18. Medschurnkewi.

Ikorte Nr. 6. ist ein berühmtes, befestigtes Kloster, in welchem die Eristawischen Begräbnisse.

Am Batara (kleinen) Liachwi sind von oben herab.

Der osetische Distrikt Gungo, um den Ursprung. Von ihm bey den Oseten.

Der osetische Distrikt Patschur, an einem obern Bach der linken des Batara. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Tkupta an der linken des Batara Liachwi. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Gnatur, an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Kobais, an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Gria, an der rechten des Batara Liachwi unter Kobais. Von demselben bey den Oseten.

Unter diesen osetischen Distrikten sind folgende von Georgianern theils mit untermischten Armenianern bewohnte Oerter.

1. Salzchenisi, 2. Satikuri, 3. Karbi, 4. Satemo, 5. Kitznisi, 6. Kulbiti, 7. Sewara, 8. Plawi, 9. Tschertuli, 10. Medschunekewi, Festung, 11. Kwemo Medschunekewi, 12. Achrise, Festung, 13. Kwarchiti 14. Tortisa, Festung, 15. Sobisi, 16. Saweneti, Festung, 17. Berbuki, Festung, 18. Urba, 19. Tkujawi, 20. Mereti, 21. Xaisi, 22. Kurbiti, 23. Plawisi, 24. Arzewi, 25. Schachodchon, 26. Adsi, 27. Achalobani, 28. Serti, 29. Belote, Festung, 30. Sabolok, 31. Ertula, 32. Dalula, 33. Chadunskewi, Festung, 34. Tksuisi, 35. Prisi, 36. Arkkwisi, 37. Eredwi, 38. Tbenisi, 39. Arbu, 40. Brodseleti, 41. Tergwisi, 42. Mararni, Festung, 43. Tschertali, Festung, 44. Tkiawi.

Nur wenige von allen stehen am linken Ufer. Abwärts am rechten Ufer: 45. Wanati, 46. Pawlenisziche, 47. Kanbi 48. Torsnisi, 49. Geretwi, Festung, 50. Sguderi, 51. Tkwawi, 52. Tizi, 53. Megurekisi, 54. Matschabliani, Festung, 55. Schambiani, 56. Zipo, 57. Baghai, 58. Sonkari, 59. Lekuari.

Am Didi (großen) Liachwi ist von oben hinab:

Der osetische Distrikt Urtswalad, oben am Didi Liachwi im Schiefergebürge. S. Oseten.

Der georgisch-ösetische Distrikt Spa, oben an der linken des Didi, dem vorigen gegenüber. S. Oseten.

Der georgisch-ösetische Distrikt Dschonach am Bache des Namens, der oben in die rechte Seite des Didi Liachwi fällt. S. Oseten.

6. იკორთა 7. კულბითი, ციხე 8. შატათგორი 9. ახალუბანი 10. ციხე მეჯვრისხევი 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. სათემო 13. ციხე ახრისი 14. ზერტი 15. თორტიზა, ციხე 16. კვარხითი 17. სვენეთი, ციხე 18. მეჯვრისხევი.

იკორთა (№ 6) ვანთქმული, გამაგრებული მონასტერია, სადაც არის ერისთავების სამარხები.

პატარა ლიახვზე ზემოდან ქვევით არის:

ოსური მხარე გუნგო (?), სათავესთან. მის შესახებ იხ. ოსებთან.
 ოსური მხარე პაჩურ (?), პატარა ლიახვის ზემო შენაკადზე. იხ. ოსები.
 ოსური მხარე გუფთა, პატარა ლიახვის მარცხნივ. იხ. ოსები.
 ოსური მხარე განსური, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს. იხ. ოსები.
 ოსური მხარე კობაისი, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს. იხ.

ოსები.

ოსური მხარე გრია, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს, კობაისის ქვევით. მის შესახებ იხ. ოსებთან.

ამ ოსური მხარეებიდან შემდეგნი არიან ქართველებით დასახლებული ადგილები, ნაწილობრივ სომეხებთან შერევით: 1. საცხენისი 2. სათიხარა (თუ სათივარი?—გ. გ.) 3. კარბი 4. სათემო 5. ქიწნისი 6. კულბითი 7. ძევერა 8. ფლავი 9 შერთული 10. მეჯვრისხევი, ციხე 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. ახრისი, ციხე 13. კვარხითი 14. თორტიზა, ციხე 15. სობისი 16. სველნეთი, ციხე 17. ბერბუკი, ციხე 18. არბო 19. ტყვიავი 20. შერეთი 21. ქსუსი 22. კულბითი 23. ფლავისი 24. არცევი 25. შახოდხონ¹ 26. აძვი 27. ახალუბანი 28. ზერტი 29. ბელოთი, ციხე 30. საბოლოკე 31. ელტურა 32. დვალურა (?) 33. ხადუნსხევი, ციხე (?) 34. ტკუსისი² 35. ფრისი 36. არკკვისი (?) 37. ერედვი 38. ტბეთი 39. არბო 40. ბროწლეთი 41. თერგვისი 42. მარანა, ციხე 43. შერთული, ციხე 44. ტყვიავი.

მხოლოდ მცირე ნაწილი არის მარცხენა ნაპირზე. ზემოთკენ მარჯვენა ნაპირზე: 45. ვანათი 46. ფავლენისციხე 47. კარბი 48. ტირძნისი (Torsnisi?) 49. ერედვი, ციხე 50. ზღუდერი 51. ტყვიავი 52. დიცი 53. მელვრეკისი 54. მაჩაბლიანი, ციხე 55. შანბიანი 56. წიფორი 57. ბაღები (თუ აბახი?—გ. გ.) 58. ზონკარი 59. ლეკოანი.

დიდ ლიახვზე ზემოდან ქვემოთ არის:

ოსური მხარე ურტსვალად (?), დიდ ლიახვზე, ზევით, ფიქალიან მთებ-იხ. ოსეთი.

ქართულ-ოსური მხარე სპა, დიდი ლიახვის ზემოთ და მარცხნივ, წინას საპირისპიროდ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯონახი, ამავე სახელის მდინარეზე, რომელიც ზემოთ, ლიახვს მარჯვენა მხრიდან ერთვის. იხ. ოსები.

¹ ალბათ შატათგორა.

² თხვისი ან ქსუსი.

Der georgisch-öbetische Distrikt Gudis, oben an der linken des Didi unter dem Distrikt Spa. S. Öbeten.

Der georgisch-öbetische Distrikt D z c h i w a t s k a r, an der linken des Didi liachwi, unter dem Distrikt Gudis. S. Öbeten.

Der georgisch-öbetische Distrikt Dschaukom, am Flüßchen Paza der rechten des Didi Liachwi.

Die georgische Distrikte Magran-Dwaleti und Medschunskewi. d. i. am Fuß der Gebürge, zu welchem die folgenden, doch nicht alle von Georgianern bewohnte Dörfer am untern Didi Liachwi gehören, die ich aber nicht sicher eintheilen kann.

1. Taman Tscheni, 2. Taktakiani, beyde Festungen, 3. Kwemo Taktakiani, 4. Sweri, 5. Atschabeti, 6. Kurta, eine wüste Festung, 7. Kechwiziche, eine wüste Festung, 8. Krzchinwal, öbetisch Kreba, die für eine Stadt gerechnet wird, 9. Semon Nikosi, 10. Kremo Nikosi, 11. Kurta, eine wüste Festung, 12. Pschenisi, 13. Achaldabo, 14. Tschindisi, 15. Wariani, 16. Sakascheti, 17. Araschenda, eine wüste Festung, 18. Ruisi, 19. Urbnisi, 20. Tiniskiti.

Alle an der rechten Seite des Flusses.

21. Megurekisi, 22. Medschuris Kewi.

Noch an der rechten Seite:

23. Kechwi, 24. Aschabeti, Festung, 25. Tamaraschewi, 26. Taktakiani, 27. Udoneti, Festung, 28. Grisi, 29. Semochiti, Festung, 30. Kwemochiti, Festung, 31. Semochiti, Festung, 32. Sakascheti, 33. Araschenda, Festung und 34. Tiniskiti, eine wüste Festung an der rechten der Mündung in den Kur.

Am linken Flußufer:

35. Anakari, 36. Gusala, 37. Gubta, 38. Sweri, 39. Tschiriwi, 40. Sarzeni, 41. Cheiti, 42. Megurekisi, 43. Ergeneti, 44. Karaleti, Festung, 45. Keltubani, Festung und sogenannte Stadt, und Gori, öbet. Guri, etwas abwärts von der linken der Mündung. Sie wird für eine kartuelische Stadt gerechnet.

Die Gegend des Saramucha nimmt der kartulisch-georgische Distrikt Sazaretlo ein.

Er gehört dem imeretischen Fürsten Zireteli, und in so fern schon zu Imereti, doch liegt er in Karteli. Nordwestlich gränzt er mit dem imeretischen Distr. Radscha. In diesem Distrikt sind am angezeigten Flüßchen:

1. Die Festung Suram, 2. Itria, 3. Festung Aseauri, 4. Festung Satiwi, 5. Die wüste Festung Mochisi, 6. Sagina, wo Erzanbrüche sind. 7. Die Festung Abisi und 8. Samserisi.

Die übrigen Distriktörter kann ich nicht sicher angeben.

Die Bewohner sind imeretinische Georgianer und unter diesen viele Armenianer.

ქართულ-ოსური მხარე გ უ ლ ა, ზემოთ, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, სპის მხარის ქვემოთ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯ ა ვ ა თ კ ა რ ი, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, გულის ქვემოთ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯ ა უ კ ო მ ი, მდ. ფაწაზე, დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკაღზე.

ქართული მხარე მ ა ლ რ ა ნ - დ ვ ა ლ ე თ ი და მ ე ჯ ვ რ ი ს ხ ე ვ ი მთიანეთის ძირში, რომლებსაც ეკუთვნიან შემდეგი, არა ყველა ქართველებით დასახლებული სოფლები ლიახვის ქვემო დინებაზე, რომელთაც მე ზუსტად ვერ გადმოგცემთ:

1. თამარაშენი 2. თაქთაქიანი, ორივე ციხეებია. 3. ქვემო თაქთაქიანი 4. სვერი 5. აჩაბეთი 6. ქურთა, დანგრეული ციხე 7. კეხვისციხე, დანგრეული 8. ქრცხინვალი, ოსურად კრება, რომელსაც ქალაქად სთვლიან 9. ზემო ნიქოზი 10. ქვემო ნიქოზი 11. ქურთა, დანგრეული ციხე 12. ფხვენისი 13. ახალდაბა 14. შინდისი 15. ვარიანი 16. საქაშეთი 17. არაშენდა, დანგრეული ციხე 18. რუისი 19. ურბნისი 20. ტინისხიდი.

ყელა მდინარის მარჯვენა მხარეზე.

21. მელვრეკისი 22. მეჯვრისხევი.

ა ს ე ვ ე მ ა რ ჯ ვ ე ნ ა მ ხ ა რ ე ზ ე :

23. კეხვი 24. აჩაბეთი, ციხე 25. თამარაშენი 26. თაქთაქიანი 27. უღონეთი, ციხე 28. დგვრისი 29. ზემოხვითი, ციხე 30. ქვემო ხვითი, ციხე 32. საქაშეთი 33. არაშენდა, ციხე და 34. ტინისხიდი, დანგრეული ციხე მტკვართან შერთვის ადგილას, მარჯვენა ნაპირზე.

მ დ ი ნ ა რ ი ს მ ა რ ც ხ ე ნ ა ნ ა პ ი რ ზ ე :

35. ანაკარი (?) 36. გუსალა 37. გუფთა 38. სვერი 39. ჩირივი (?) 40. ძარცემი 41. ხეთი 42. მელვრეკისი 43. ერგნეთი 44. კარალეთი, ციხე 45. ხელთუბანი, ციხე და ე. წ. ქალაქი და გორი, ოსურად გური, ცოტა განზე შესართავთან. ის ითვლება ქართლის ქალაქად.

ს უ რ ა მ უ ლ ა ს მ ხ ა რ ე მ ო ი ც ა ვ ს ქ ა რ თ უ ლ მ ხ ა რ ე ს ა წ ე რ ე თ ლ ო ს .

ის ეკუთვნის იმერეთის თავადს წერეთელს და, მაშასადამე, ამდენად იმერეთს, თუმცა მდებარეობს ქართლში. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთის მხარე რაჭა. ამ მხარეში, ზემოხსენებულ მდინარეზე არიან:

1. სურამის ციხე 2. იტრია 3. ციხე ოსიაური 4. ციხე სატივე 5. დანგრეული ციხე მოხისი 6. ძალინა¹, სადაც სპილენძის მადნებია. 7. ციხე აბისი და 8. სამწერისი.

დანარჩენი ადგილების შესახებ დანამდვილებით ვერას ვეტყვით. მოსახლეობა არის იმერელი ქართველები და მათ შორის ბევრია სომეხი.

¹ ვ ა ნ უ შ ტ ი (აღწერა 80): «ძალინა... აქა არს ლითონი ვერცხლისა.»

6. Die Georgische Provinz Imereti und die Herrschaft Imereti oder Imeretien

Die imeretische Herrschaft schränkt sich auf die georgische Provinz Imereti ein. Diese hat in O. das Quergebürgen und Karteli, in S. den nördlichen Fus des südlichen kaukasischen Vorgebürgs und türkische Wüstenen und Distrikte, in SW. Guria, im W. Mingreli und in N. das kaukasische Alpengebürgen mit Swaneti und Basiania.

Der obere Rion mit seinen Flüssen bis zum Ts'cheni Ts'chali, der 30 W. unter die Kwirila in den Rion fällt und theils Imereti begränzt, wässert dieses Land.

Imereti hat zwar mit Karteli einerley nordliche Breite und einerley Lage, nemlich am südlichen Abhange des kaukasischen Gebürgs, mit der Höhe des Schiefergebürgs, den hohen Flächen des Kalkgebürgs, den Klüften der Flüsse und der niedrigen Fläche zwischen dem Haupt- und Vorgebürgen, auch thonigten Boden und Waldung; das Land weicht aber doch Karteli sehr. Die Berge und die ganze Lage ist höher, also die Witterung kälter und für mancherley Kulturen zu kalt; auch fehlt es manchen Flächen an freien Windstrich und Abzuge des Wassers, davon viel kothiger, nasser Boden und feuchte Luft beyde dem Anbau und letztere besonders den Gedeihen der Menschen und des Viehes nachtheilig. Uebrigens hat Imereti nicht weniger Spuren der Verwüstung, ist eben so wenig angebauet und eben so unzureichend bevölkert.

Imereti, ist übrigens von allen georgischen Provinzen unabhängig und ein eigener kleiner Staat unter einem eigenen erblichen Zaaren (Mepe). Von dessen Familie schon vorher.

Fürstliche Familien in Imeretien (Tautischwilli) 15, nemlich¹:

1. Radschis Eristaw(an)², die vom jezigen Zaar Salomon sehr herunter gebracht ist.
2. Dschaparisi 3. Zulukisi³ 4. Jaschwilli und 5. Kipiani. Diese haben ihre Güter im Distrikt Radschis.

¹ (Tautischwilli) 15, nemlich <P.

² Eristawani, G.) Eristaw, P.

³ Zulukisi, G.) Zalukisi, P. პალასთან ჯადუარიძე მესამე ნომრად, წულუკიძე—მეორე.

6. ქართული პროზინსია იმპროვიზირება და იმპროვიზირების სახეები

იმპროვიზირების სახეები მოიცავს ქართულ პროზინსიას იმპროვიზირებას. აღმოსავლეთით მას ესაზღვრება გადამკვეთი ქედი და ქართლი, სამხრეთით—სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთი კალთები, თურქული ნასახლარები (ნახარები) და მხარეები, სამხრეთ-დასავლეთით — გურია, დასავლეთით — სამეგრელო, ხოლო ჩრდილოეთით — კავკასიის ალპური ქედი სვანეთითა და ბასიანით.

ამ მხარეს რწყავს რიონი ზემო დინებით, თავისი შენაკადებით ვიდრე ცხენისწყლამდე, რომელიც ერთვის რიონს ყვირილის შესართავიდან 30 ვერსის მოშორებით და ნაწილობრივ შეადგენს იმპროვიზირების საზღვარს.

მართალია, იმპროვიზირების მდებარეობს იმავე ჩრდილოეთ განედზე და აქვს იგივე მდებარეობა, როგორც ქართლს, სახელდობრ — იგი მდებარეობს კავკასიის ქედის სამხრეთ ფერდობზე, აქვს ფიქალიანი მთები, კირქვიანი თხემები, მდინარეების ხევიები და დაბლობები მთავარ და გვერდით ქედებს შორის, აგრეთვე თიხნარი ნიადაგი და მცენარეული საფარი (ტყეები); მაგრამ ეს ქვეყანა მაინც ძლიერ განსხვავდება ქართლისაგან. მთები და საერთო მდებარეობა უფრო მაღალია, ჰავა უფრო ცივი და ზოგიერთი კულტურებისათვის ძალიან ცივი. ზოგ დაბლობს აქვია ქარის ნიავე და წყალსაც სადინარი არა აქვს. ამიტომ ბევრია ტალახი; სველი ნიადაგი და ნესტიანი ჰაერი ხელს უშლის ნიადაგის დაშუშვებას და განსაკუთრებით მეორე პირობა მენება ადამიანის ჯანმრთელობისა და პირუტყვის მოშენებისათვის. სხვა მხრივ იმპროვიზირების განადგურების ნაკლები კვალი არ აქვს, ისიც ასევე ნაკლებია გაშენებული და დასახლებული.

იმპროვიზირების დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროზინსიებისაგან. ამ პატარა სამეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე; მის ოჯახზე უკვე ზემოთ იყო ნათქვამი.

იმპროვიზირების თავადთა გვარები (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ¹:

1. რაქის ერისთავი, რომელიც ახლანდელი მეფის სოლომონის მიერ ძალიან არის დაქვეითებული.
2. ჯაფარიძე, 3. წულუკიძე, 4. იაშვილი და 5. ყიფიანი. ამათ თავიანთი მამულები აქვთ რაქაში.

¹ (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ < 3 ალ.

6. Zireteli 7. Lordkipanisi und 8. Mikelasi sind sehr ausgebreitet und zählen jede bis 50 Namens-Vettern. 9. Abaschisi 10. Tscheidsi 11. Choidsi 12. Agtaschwili 13. Gabuaschwili¹ 14. Pinesischwili² und 15. Dgigewase. Die fünf letztern sind nicht reich.

Der Adel Imeretiens (Asnauri)³ sind fast so viel als der Bauer⁴, doch sind die Familien M e s c h e und K w i n e c h i s i durch Reichthum in Ansehen.

Die ganze statistische und politische Verfassung des imeretischen Staates ist von der kartulischen nicht verschieden. Eben die Stände und Nationen, nur hat Imeretien wenig Tataren und Osäten. Eben solche Verhältnisse der Stände, solche militairische und schlechte Justizverfassung, solche Hof- und Landesämter, aber weniger unbesetzte und Titul, solche Steuern und eine gleiche Art der Hebung, nur hat Imereti keine Bergwerke. Es fehlt ihm auch, wie Kartulien, eigen Salz. Die Klasse der Unterthanen ist eben so leibeigen und schränkt sich auch auf ländische Gewerbe ein, der Wein- und Kornbau aber und auch die Viehzucht ist geringer, und das Volk überhaupt ärmer, woran zum Theil die gebürgigte Lage und das sich darauf beziehende Klima schuld ist.

Die imeretische Sprache ist eine nicht sehr abweichende Mundart der kartelischen. Auch hier fehlt aller Unterricht in den gemeinen Kenntnissen.

Die in Imeretien, Mingrelien und Guria gangbare M ü n z e n sind, weil der imeretische Zaar, der Dadian und Guriel kein Geld prägen lassen, folgende türkische Münzsorten.

1. P a r y, eine kleine Münze 8 Gran schwer von schlechtem Silber, mit arabischer Inschrift: an einer Seite Sultan Mustafa; auf der andern Seite Sarbisi Islambul, Sena 1171, d. i. geschlagen zu Islambul im Jahr der He-gira 1171 (im Jahr Christi 1757). Diese Münze ist so wie die kleinste, denn Kupferne Scheidemünze ist nicht, also auch die gemeinste und gang-barste. Ihr einzeler Werth im Handel gleicht 1 $\frac{1}{2}$ Kopeken.

Islambul, d. i. die rechtgläubige (islan) Menge oder Vielheit (bul), woraus die Europäer durch Verstümmelung Stambul gemacht haben. Es versteht sich, daß man Pary von andern Jahren und Sultanen hat. Besonders sahe ich sie von:

2. Sultan Mahamet Chan von 1143. oder 1732, auf welchem Sarbisi Kustantinia, d. i. geschlagen in Konstantinopel. Auch von Mustafa Chan 1171 (1757) in Misser (in Aegypten) geschlagen.

3. Pary von Sultan Soleiman, 1103 (1689) in Konstantinopel (Kustan-tinia) geprägt.

¹ 12. Agtaschwili 13. Gabuaschwili, G.] 12. Gubilta oder Gubnaschwili. 13. Aro-schwili, P.

² Pinesischwili, G.] Pinesi Schwili, P.

³ Asnauri < P.

⁴ sind fast so viel als der Bauer, G.] ist sehr zahlreich, P.

6. წერეთელი, 7. ლორთქიფანიძე და 8. მიქელაძე ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან დაქოთიოეულ მათგანს ჰყავს დაახლოებით 50 მოგვარე. 9. აბაშიძე, 10. ჩხეიძე, 11. (მ)ხეიძე, 12. აგთაშვილი (ალბათ აგიაშვილი), 13. გაბ(უ)აშვილი¹, 14. ფინეზიშვილი, 15. ჯიჯავაძე. ხუთი უკანასკნელი [გვარის თავადე²ბი] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი³, ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით.

იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები, მხოლოდ იმერეთში ცოტაა თათრები და ოსები. ისეთივე წოდებრივი ურთიერთობაა, ისეთივე სამხედრო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ] (მხოლოდ უფრო ცოტაა დაუკავებელი თანამდებობა) და ისეთივე საპატიო წოდებანი მოეპოვებათ, ისეთივეა გადასახადები და მათი აკრეფის სახეები, მხოლოდ იმერეთში არავითარი საბადოები არ არის. ისევე როგორც ქართლს, მასაც არ აქვს საკუთარი მარილი. ქვეყნადომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწევიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; მევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე მესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდებარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა.

ამერული ენა დიდად არ განსხვავდება ქართლისაგან. აქაც ვერ აღვევნო ზოგად-საგანმანათლებლო ცოდნას.

რადგან იმერეთის მეფე, დადიანი და გურიელი არ ჰქონან ფულს, ამიტომ იმერეთში, სამეგრელოსა და გურიაში შემდეგი თურქული მონეტები ტრიალებს:

1. ფარი, პატარა, 8 გრანის სიმძიმის, ცუდი ვერცხლისაგან დამზადებული ფული, არაბული წარწერით: ერთ მხარეზე აწერია „სულტანი მუსტაფა“; მეორე მხარეზე — „სარბისი ისლამბულ, სენა-1171“, ე. ი. მოჭრილია ისლამბულში ჰიჯრის 1171 წელს (ქრისტეანულით 1757 წ.). ეს ფული, როგორც ყველაზე მცირე, რადგან სპილენძის ხურდა არ არსებობს, ყველაზე გავრცელებულია და საერთო. აღებ-მიცემობაში ის უდრის 1 1/2 კაპიკს.

„ისლამბული“ ნიშნავს მართლმორწმუნე (ისლან) მასას ან სიმრავლეს (ბულ), საიდანაც ვეროპელებმა დამახინჯების გზით მიიღეს სტამბული³. გასაგებია, რომ აქ ტრიალებდა სხვადასხვა წლებისა და სხვადასხვა სულთნების ფარი. მე უმთავრესად ვნახე შემდეგი სულთნებისა:

2. სულთან მაჰამედ ხანისა, 1143, ანუ 1732 წლისა, რომელზეც აწერია „სარბისი კუსტანტინია“, ე. ი. „მოჭრილია კონსტანტინოპოლში“. აგრეთვე მუსტათფა ხანისა 1171 (1757) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოჭრილი.

3. სულთან სალიემანის ფარი, 1103 (1689) წელს კონსტანტინოპოლში (კუსტანტინია) მოჭრილი.

¹ 12. აგთაშვილი 13. გაბუაშვილი, გიულ. 12. გუბილტა ანუ გუბნაშვილი 13. არაშვილი, პალ. ² თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, გიულ. ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან, პალ. ³ გიულდენშტედტის ეს განმარტება მცდარია: დღეს უკვე დადგენილად ითვლება, რომ სიტყვა „სტამბოლი“ შეიცავს თურქების მიერ დამახინჯებულ ბიზანტიურ გამოქმას—„სტიმბოლინ“ შდრ. ვ. დონ დუას გამოკვლევა: „სტამბოლი“ სახელის განმარტებისათვის (საქ. შ. ავ. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფ. „მოამბე“ 1961, № 2, გვ. 91—99).

4. Auch von Ebrahim Chan von 1140 (1726) geschlagen in Misser (in Egypten).

5. Pary von Mahamet Chan 1143 (1732) auch in Misser geprägt.

6. Chutpariany ist die georgische Benennung von Fünfparystücken. Sie sind auch von schlechtem Silber, wiegen 52 Gran und gelten 10 Kopeken gleich. Von ihrer arabischen Aufschrift steht auf einer Seite: Sultan albarein und Hakan Albacharein al Sultan ibny Sultan, d. i. Sultan der Erden, statt Hakani, Sultan der Meere, eines Sultans Sohn. Auf der andern Seite: Machmut Chan; Serbisi Kustantinia, Sena 1143. d. i. Machmut Chan, geschlagen zu Konstantinopel 1143 (1729).

7. Chutpariany von Sultan Mustafa 1171 (1757) in Konstantinopel (Islambul) geprägt.

8. Atpariany, georgisch oder zehn Parystücke. Sie sind von schlechtem Silber, wiegen $1\frac{1}{2}$ Drachmen und gleichen im Werth 20 Kopeken. Auf denselben steht in arabischer Sprache an einer Seite: Sultan Mustafa ibey Mahamet Chan Sarbisi Kustantinia 1143, d. i. Sultan Mustafa, Sohn des Mahamet Chan geschlagen in Konstantinopel 1729. und auf der andern Seite die Aufschrift der vorigen Münze.

9. Atpariany von Sultan Mustafa in Konstantinopel 1171 türkischer, 1757. unserer Zeitrechnung geschlagen.

10. Man hat auch türkische Otspary oder 20 Parystücker und auch

11. Kumschi oder 39 Parystücker und

12. Martschil oder 52 Parystücke, die am Werth einen Rubel gleichen, sie sind aber überhaupt und besonders in Imereti selten und mir nicht zu Händen gekommen. Nicht so selten sollen sie in Mingrelien und Guria sein.

13. Sarmamidy ist eine türkische Goldmünze mit der arabischen Aufschrift an einer Seite: Sultan albareni u. s. f. wie auf Nr. 6. und auf der andern Seite: Al Sultan Mustafa Chan, Sarbi si Misser 1171 Sena, d. i. Sultan Mustafa Chan. Geschlagen in Misser 1757. Sie wiegt 42 Gran und gilt 2 Martschil Nr. 12. oder 104 Pary.

Sehr selten ist:

14. Ein Abas von feinem Silber 1 Drachme 24 Gran schwer, mit der arabischen Aufschrift Sultan Mahamet Chan, Sarbi si Kustantinina sena 1107. d. i. Sultan Mahamet Chan. Geschlagen in Konstantinopel 1659.

15. Eine in Turkey und Krim sehr gangbare Münze von schlechtem Silber, 5 Drachmen 5 Gran schwer mit der Aufschrift: Sultan Mustafa in einem Zuge und auf der andern Sarbi Islambul 1171 (1757). Sie gilt 40 Pary.

16. Eine Münze von schlechtem Silber 7 Drachma 50 Gran schwer, mit arabischer Inschrift an der einen Seite: Sultan albarein u. s. f. wie bey Nr. 6 und auf der andern Al Sultan Mustafa. Oben Achmet Chan Dame Milkehn Serbi si Islambul Sena 1171, d. i. Sultan Mustafi, Sohn des Achmet Chan, der immer befiehlt. Geschlagen in Konstantinopel 1766. Ihr Werth 60 Pary.

4. აგრეთვე ებრაჰიმ ხანისა, 1140 (1726) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოკრილი.

5. მაჰამედ ხანის ფარი, 1143 (1732) წელს აგრეთვე მისერში მოკრილი.

6. „ხუთფარიანი“ არის ქართული სახელი ხუთფარიანი მონეტისა. ისიც უკუდი ვერცხლისაგანაა, იწონის 52 გრანს და უდრის 10 კაპიკს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია: „სულტან ალბარეინ და ჰაკან ალბახარეინ ალსულტან იბნ სულტან“, ე. ი. სულტანი მიწისა, ჰაკანის მავერ, სულტანი ზღვათა, სულტანის ვაჟი. მეორე მხარეზე: „მაჰმუტ ხან; სერბისი კუსტანტინია, სენა 1143“, ე. ი. მაჰმუდ ხანი, მოკრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს.

7. სულტან მუსტაფას ხუთფარიანი, 1171 (1757) წელს კონსტანტინოპოლში (ისლამბული) მოკრილი.

8. ათფარიანი, ქართულად, ათი ფარის შემცველი მონეტა; ცუდი ვერცხლიდანაა [დამზადებული], იწონის 1 $\frac{1}{2}$ დრაქმას და უდრის 20 კაპიკს. მას აქვს არაბული წარწერა, ერთ მხარეზე: „სულტან მუსტაფა იბეი მაჰამეტ ხან სარბისი კუსტანტინია 1143“, ეს ნიშნავს: სულტანი მუსტაფა, შვილი მაჰამეტ ხანისა, მოკრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს, მეორე მხარეზე კი იგივე აწერია, რაც წინა მონეტას.

9. სულტან მუსტაფას ათფარიანი, კონსტანტინოპოლში მოკრილი 1171 წელს თურქული წელთაღრიცხვითა, ხოლო ჩვენით—1757 წ.

10. არის აგრეთვე თურქული ოცფარი და აგრეთვე

11. კუმში, ანუ 39 ფარის შემცველი, და

12. მარჩილი, ანუ 52 ფარი, რომელიც უდრის 1 მანეთს, მაგრამ ისინი საერთოდ იშვიათია და განსაკუთრებით კი იმერეთში და მე არ შემხვედრია. არც ისე იშვიათი უნდა იყოს ის სამეგრელოსა და გურიაში.

13. სარამიდი არის თურქული ოქროს ფული არაბული წარწერით; ერთ მხარეს აწერია „სულტანი მიწისა“ და ა. შ., როგორც № 6-ზე, და მეორე მხარეზე—„ალ სულტან მუსტაფა ხან, სარბი სი მისერ 1171 სენა“, ე. ი. სულტან მუსტაფა ხანი. მოკრილია მისერში 1757 წ. ის იწონის 42 გრანს და უდრის 2 მარჩილს (№ 12) ანუ 104 ფარის.

ძალიან იშვიათია:

14. აბაზი, წმინდა ვერცხლისა, 1 დრაქმისა და 24 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით: „სულტან მაჰამეტ ხან, სარბისი კუსტანტინინა სენა 1107“, ე. ი. სულტან მაჰამედ ხანი, მოკრილია კონსტანტინოპოლში 1659 წელს.

15. თურქეთსა და ყირიმში ძალზე გავრცელებული მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 5 დრაქმის და 5 გრანის სიმძიმის; შემდეგი წარწერით: (მიყოლებით) სულტანი მუსტაფა, და მეორე მხარეზე: მოკრილია ისლამბულში 1171 (1757) წელს. უდრის 40 ფარის.

16. მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 7 დრაქმისა და 50 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით, ერთ მხარეზე: სულტანი მიწისა და ა. შ., როგორც № 6-ზე, და მეორე მხარეზე: „ალ სულტან მუსტაფა. ზემოთ—ახმეტ ხან დამე მილკეჰან სერბი სი ისლამბულ სენა 1171“, ე. ი. სულტანი მუსტაფა, ვაჟი ახმეტ ხანისა, რომელიც ყოველთვის მბრძანებლობს. მოკრილია კონსტანტინოპოლში 1766 წელს. ის უდრის 60 ფარის.

17. Ein türkischer Dukaten von feinem Golde ein Drachma schwer, an einer Seite mit dem Namenszuge Machmut Chan und an der andern Serbi Islambul 1110, d. i. Geschlagen in Konstantinopel 1696. Er gilt 120 Pary.

18. Krimmische Pary.

19. Teflisische Abas oder 16 Pary und

20. Tschauri oder 4 Pary.

Rußische Münzen, besonders Imperiale, sind, obgleich die Truppen von 1770 bis 1772. viel brachten, jetzt schon ziemlich unsichtbar. Man sagte daß die Georgianer die rußischen Imperiale zu Schmuk verarbeiten lassen.

Gewichte in Imereti sind:

Ein Ksani wiegt ein rußisch halbes Pfund.

Ein Tscharek 4 Ksani oder 2 Pfund = 1 Litra¹.

Ein Litra 4 Tscharek oder 8 Pfund.

Ein Batman ist 9 Tscharek oder 18 Pfund.

Das Maaß für Flüssigkeiten:

Ein Doki hält 4 Maas oder $\frac{1}{2}$ rußischen Eimer; 1 rußischer Wedro aber ist etwan 8 Pfund.

Ein Koka hält 6 Doki oder 3 Eimer.

Das Längenmaas:

Ein Adeli hält 3 Fuß 4 Zoll engl. Maas.

*

So viele Plagen auch die Provinz Imereti seit etwan 200 Jahren von den Türken erlitten, ist sie doch gemeiniglich der imeretischen Linie oder der alten Bagrationischen Familie, aus welchen auch der jezige (1772) Zaar Salomon ist. Ihn stellten besonders die rußischen Waffen wieder her; nur der Distrikt Letschkum blieb verlohren. Aller Verwüstungen ohngeachtet ist noch Imereti unter den georgischen Provinzen eine der bevölkertesten.

Alle Gewässer d[ies]er georgischen Provinz oder Herrschaft gehören zum System des Rion, der in den kaukasischen Alpen entspringt und sich ins schwarze Meer stürzt.

Der Rion, der Phasis der alten Erdbeschreiber, entspringt im hohen kaukasischen Alpen- oder Schneegebürge, fließt in demselben erst von W. in O. über den Quellen der Terekflüsse hin, wendet sich denn südöstlich, hierauf südlich und kömmt so aus dem hohen Schiefergebürge ins Kalkgebürge und aus diesem mit südwestlichen denn südlichen Lauf unter Kutais in die Fläche am Gebürgfuß, in welcher er sich westlich wendet und ausser Imereti in gedachter Fläche und Richtung bey Poti das schwarze

¹ = 1 Litra < P (?)

17. თურქული დუკატი წმინდა ოქროსი, 1 დრაქმის სიმძიმის; ერთ მხარეზე მახშტ ხანის სახელით; მეორეზე: „სერბი ისლამბულ 1110“, ე.ე. „მოპრილია კონსტანტინოპოლში 1696 წელს“. შისი ღირებულებაა 120 ფარი.

18. ყირიმული ფარი.

19. თბილისური აბაჯი, ანუ 16 ფარი და

20. შაური, ანუ 4 ფარი.

რუსულ მონეტებს, განსაკუთრებით იმპერიალებს, რომლებიც რუსული ჯარის ნაწილებმა 1770—1772 წლებში თუმცა ბევრი მოიტანეს, ახლა უკვე იშვიათად შეხვდებით. ამბობენ, რომ ქართველებმა რუსული იმპერიალები გადაამუშავებინეს სამკაულებად.

წონის ერთეულები იმერეთში შემდეგია:

[ერთი] ქსანი უდრის რუსულ ნახევარ ფუნტს (ნახევარ გირვანქას).

[ერთი] ჩარეკი უდრის 4 ქსანს ანუ 2 ფუნტს, უდრის 1 ლიტრას¹.

[ერთი] ლიტრა უდრის 4 ჩარეკს ანუ 8 ფუნტს.

[ერთი] ბათმანი არის 9 ჩარეკი ანუ 18 ფუნტი.

სითხის საწყაოს ერთეულებია:

[ერთი] დოქი იტევს 4 „ზომას“ ანუ 1/2 რუსულ ვედროს; 1 რუსული ვედრო კი არის დაახლოებით 8 ფუნტი.

[ერთი] კოკა იტევს 6 დოქს, ანუ 3 ვედროს.

სიგრძის საზომი ერთეულია

ადლი; უდრის 3 ფუტს 4 დუიმს ინგლისური ერთეულებით.

მიუხედავად ბევრი ტანჯვისა, რაც იმერეთმა 200 წლის განმავლობაში განიცადა თურქებისაგან, მან ძირითადად მაინც შეინარჩუნა [სიწმინდე] იმერეთის ხაზისა ანუ ბაგრატიონთა ძველი გვარისა, რომელსაც ეკუთვნის ახლანდელი (1772) მეფე სოლომონი. ის [თავის უფლებებში] უმთავრესად რუსულმა იარაღმა აღადგინა, მხოლოდ ლეჩხუმის მხარე დარჩა შემოუერთებელი. ყოველგვარი განადგურების მიუხედავად, იმერეთი ქართულ პროვინციებს შორის ერთი ყველაზე დასახლებულთაგანია.

ამ ქართული პროვინციის ანუ სამეფოს მთელი წყლები ეკუთვნის რიონის სისტემას, რომელიც იწყება კავკასიის ალპებში და შავ ზღვაში ჩადის.

რიონი, ძველი გეოგრაფების ფაზისი, სათავეს იღებს კავკასიონის მაღალ ალპებში ანუ თოვლიან მთებში, მოედინება იქიდან—პირველად დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ, თერგის სათავეების გადაღმა, შემდეგ უხვევს სამხრეთ აღმოსავლეთით, აქედან—სამხრეთით და მაღალი ფიქალის მთებიდან შედის კირქვიან მთიანეთში ხოლო აქედან, ჯერ სამხრეთ-დასავლეთის და მერე—სამხრეთი დინებით, ქუთაისს ქვემოთ გამოდის დაბლობზე, რომელიც ეკვრის მთიანეთს; ამ დაბლობზე ის უხვევს დასავლეთით და იმერეთის გარეთ

¹ უდრის 1 ლიტრას < 3 ალ.

Meer erreicht. Der Rion und seine Flüsse kommen in meinem Tagebuch und Gebürigsbemerktungen so häufig vor, daß ich hier um die Folge der einfallenden Flüsse und Flößchen, wegen der Verständlichkeit der Lage der imeretischen Distrikte und Ortschaften, nennen will.

Der Tscheschuri ist sein oberster Alpenbach der rechten Seite, an dessen Mündung Chebi der oberste imeretische Ort steht.

Das Flößchen Dschedscho der linken, an demselben der östische Distrikt Kwalen. Er nimmt den Bach Bortschana an der linken auf.

Der Bach Gori oder Cheori an der linken des Rion.

Der Bach Murechana der linken.

Der Bach Barula der linken.

Der Bach Lochuni der rechten Seite.

Der Bach Krichura der linken.

Drey namenlose Bäche der linken.

Das Flößchen Kizkauli der rechten Seite.

Der Bach Sakezura der linken.

Das Flößchen Tschortscha der rechten.

An allen Flößchen der rechten Flußseite der Distrikt Radscha.

Das Flößchen Schamla der linken.

Das Flößchen Aski der rechten.

Der Bach Lechaduri der linken.

Der Bach Ladschanuri der rechten. Um denselben der imeretische Distrikt Letschkum.

Der Tschalts'chitela der linken mit dem Bache Tschalo. Oben an demselben ist der imeretische Distrikt Okriba.

Der Kwirila der linken, der größte Fluß des Rion entspringt am hohen Schiefergebürge, fließt bis zur Aufnahme des Tschirimela in SSW. und denn bis zum Rion in W. der selbst unter dem Kwirila mit einer westl. Richtung Imereti verläßt.

Die Zuflüsse des Kwirila sind von oben:

Der Bach Tschechura an der rechten.

Der Bach Tschiatura und Kazenura an der rechten Seite.

Die Bäche Gargumela und Szalchiskewi der linken.

Der Dumala-Fluß fließt der Kwirila ostl. völlig parallel und weicht ihr an Größe wenig. An ihm der Distrikt Kama um seinen Ursprung und weiter hinab der Distrikt Semukwae.

Er erhält das Flößchen Sirula an der linken. An ihm der Distrikt Losietchewi.

Unter dem Sirula der Bach Odaura an der linken.

An der Mündung vereint sich die südlich fließende Dumala mit dem westlich fließenden und beyde fließen nun in W. zur linken Seite des Kwirila, der von dieser Mündung auch in W. fließt.

იმავე დაბლობზე და იმავე მიმართულებით ფოთთან უერთდება ზვე ზღვას. რიონს და მის შენაკადებს ჩემს დღიურში ისე ხშირად ვახსენებ, რომ აქ მათ დაეახებოდა მხოლოდ შერთვის მიმდევრობის მიხედვით, რათა იმერული მხარეებისა და ადგილების მდებარეობა გასაგებია იყოს.

ჩაოშური არის ყველაზე მაღალმთიანი [შენაკადი], მარჯვენა მხარისა; მის შესართავთან მდებარეობს ლეხი, იმერეთის ყველაზე ზემო ადგილი.

პატარა მდ. ჯეჯო, მარცხენა [შენაკადი], მასზე მდებარეობს ოსური მხარე კვალენი (დეაღეთი?). მას ერთვის მდ. ბორჩანა (?) მარცხენა მხრიდან.

მდ. გორი ანუ ხეორი, მარცხენა შენაკადი რიონისა.

მდ. მურეხანა—მარცხნიდან [ერთვის].

მდ. ბარულა—მარცხნიდან [ერთვის].

მდ. ლუხუნი, [ერთვის] მარჯვენა მხრიდან.

მდ. კრიხურა, მარცხენა [შენაკადი].

სამი უსახელო მდინარე, [ერთვიან] მარცხენა მხრიდან.

პატარა მდინარე კიციკული—მარჯვენა მხრიდან.

პატარა მდ. საკეცურა—მარცხნიდან.

პატარა მდ. ჩორჩა—მარჯვნიდან.

ყველა მდინარეზე, რომლებიც მარჯვნიდან ერთვიან, მდებარეობს რაქა.

პატარა მდ. შამლა, [ერთვის] მარცხნიდან.

პატარა მდ. ასკი (ასკის-წყალი)—მარჯვნიდან.

მდ. ლეხადური—მარცხნიდან.

მდ. ლაჯანური—მარჯვნიდან. მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ლეჩხუმი.

მდ. წყალწითელა [ერთვის] მარცხნიდან, მდ. ჭალით. ზევით მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ოკრიბა.

ყვირილა მარცხნიდან [უერთდება]. რიონის [ეს] უდიდესი შენაკადი სათავეს იღებს ფიჭალთან მთებში, ჩხერიმელის შეერთებამდე მიედინება სამხრეთ-დასავლეთით და შემდეგ დასავლეთით—რიონამდე, რომელიც ყვირილის შეერთების ადგილის ქვევით თვითაც დასავლეთის მიმართულებით სტოვებს იმერეთს-ყვირილის შენაკადები ზემოდან არიან:

მდ. ჩეხურა (ჩიხაურა), მარჯვნივ.

მდ. ჭიათურა და კაცენურა (კაცხურა), მარჯვენა მხარეს.

მდინარეები გარგუმელა და საძალიხხევი მარცხნივ.

მდ. დუმალა მიედინება ყვირილის პარალელურად აღმოსავლეთით და მასზე ოდნავ მოკლეა. დუმალაზე არის მხარე კამა (ყანა—გ. გ.) მის სათავესთან, ხოლო ქვევით მხარე ზემოქვე (?)¹.

ის (ყვირილა—გ. გ.) იერთებს მდ. ძირულას მარცხნიდან. მასზე არის მხარე ლოსიეთხევი.

ძირულის ქვევით არის მდ. ოდაურა, მარცხნიდან.

შესართავთან ერთდებიან სამხრეთიდან მომდინარე დუმალა და დასავლეთიდან მომდინარე და შემდეგ ორივე მიედინებიან დასავლეთით, ყვირი-

¹ კამა და ზემოქვე არის ზემოქვეყანა—გ. გ.

Auf dieser Richtung erhält der Kwirila:

Den Bach Narala an der linken.

Der Sewrula der rechten. An ihm der Distr. Okriba.

Der Tsischura der rechten der Kwirila.

Ueber alle untere Fließchen der rechten der Kwirila reicht der imeretische Distr. Argweti.

Der Chani der linken. Der Distrikt Ptszachle liegt über dem Chain Seite und der hohen Bäche der linken des Kwirila.

Unter dem Kwirila fällt der Ts'chenni Ts'chali in die rechte des Rion. An ihm der Distrikt Salordkipani.

Der Kumi der linken des Rion. An ihm der Imeretische Distrikt Seristo.

Der Sulafluß der linken.

Das Gubafleißchen der rechten Seite des Rion.

Der imeretische Distrikt Radscha.

Dieser Distrikt gränzt in N. mit den kaukasischen Alpen und den Dugoren und westlicher mit den Basianen in NO. am Dschedscho dem östlichen Distr. Dwaleti und nordlicher dem Distrikt oder der Provinz Swaneti, in O. und SO. mit dem Distr. Sazeretlo in SW. mit Okriba, westl. mit dem Distrikt Letschkum des mingrelischen Dadians.

Durch diese Lage nimmt er die ganze obere Gegend des Rion ein und ist so wie der nordlichste, also auch der größte Imeretiens.

Die Oerter dieses Distrikts sind:

Am Rion über dem Dschedscho; am linken Ufer:

1. Chebi, welches das oberste ist, 2. Tschiora 3. Glola 4. Metrewi 5. Dschintschewis, Festung 6. Gomi 7. Utsera 8. Nakiety 9. Gari 10. Artwana 11. Zola 12. Zumedauri 13. Oni, Festung und Dorf. Alle stehen am linken Ufer.

Am untern Dschedscho der linken des Rion am rechten Ufer, von oben hinab.

Am rechten Ufer von oben hinab:

14. Die Festung Dschidro 15. Utsera 16. Nigausebo 17. Paraunisch 18. Tschala 19. Seglewi 20. Sakawi 21. Langwanta 22. Tschauban 23. Churuta 24. Zedis 25. Kwedi. 26. Pipeleti 27. Arschobi.

Am rechten Ufer des Dschedscho und dessen Bächen.

28. Badschikewi 29. Tschordi 30. Iri 31. Sorgeti 32. Gunda 33. Tzchmon 34. Dschaschkwa 35. Cristeßi 36. Sanizo 37. Skieri 38. Lomadeli.

An der rechten des Rion unter Oni:

39. Sori 40. Licheti und 41. Arawi, alle 3 am Bache Sataruli. 42. Minda, eine bloße Festung, 43. Zeßi 44. Kwats'chuti 45. Sardmeli 46. Kwanschgara 47. Keldisziche und 48. Tola, die 4 letztern sind Festungen mit großen und weitläufigen Dörfern.

ლის მარცხენა მხრისაკენ, რომელიც (ყვირილა—გ. გ.) ამ შეერთების შემდეგ ასევე დასავლეთით მიედინება.

ამ მიმართულებით ყვირილა იერთებს:

მდ. ნ ა რ ა ლ ა ს (ნარაზა?), მარცხნიდან.

მდ. ძ ე ვ რ უ ლ ა ს, მარჯვნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ოკრიბა.

ჩ ი შ უ რ ა ერთვის ყვირილას მარჯვნიდან.

ყვირილის ყველა ქვემო მარჯვენა შენაკადებზე მდებარეობს იმერეთის მხარე არგვეთი.

ხ ა ნ ი—მარცხნიდან. მხარე ფთისცახლი მდებარეობს ხანზე და ყვირილის ზემო მარცხენა შენაკადებზე.

ყვირილის შემდეგ, რიონს მარჯვენა მხრიდან უერთდება ც ხ ე ნ ი ს წ ყ ა ო ი. მასზე სალოთქიფანიძეო მდებარეობს.

კ უ შ ი [ერთვის] რიონს მარცხნიდან. მასზეა იმერეთის მხარე საერისთაო.

მდ. ს უ ლ ა, მარცხნიდან [ერთვის].

გ უ ბ ი ს წ ყ ა ო ი კ ი—მარჯვნიდან ერთვის რიონს.

იმერეთის მხარე რაქა

ამ მხარეს ჩრდილოეთით ესაზღვრება კავკასიის ალპები და დუგორები, უფრო დასავლეთით—ბასიანები, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ჯეჯოზე—ოსური მხარე დვალეთი და უფრო ჩრდილოეთისკენ—მხარე ან პროვინცია სვანეთი; აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთლო, სამხრეთ-დასავლეთით—ოკრიბა, დასავლეთით—ლეჩხუმი, რომელიც სამეგრელოს დადიანს ეკუთვნის.

ამ მდებარეობით ის მოიცავს მდ. რიონის მთელ ზემო დინებას და არის როგორც ყველაზე ჩრდილოეთით [მდებარე] მხარე, ისე ყველაზე დიდიც იმერეთში.

ამ მხარის დასახლებული ადგილებია:

რიონზე, ჯეჯოს ზემოთ, მარცხენა მხარეზე:

1. ლები, ყველაზე ზედა, 2. ქიორა 3. გოლა 4. მეტრევი 5. ჯინჭვისი, ციხე 6. გონი 7. უწერა 8. ნაიკეთი 9. ღარი 10. ართვანა (?) 11. წოლა 12. წმინდაური 13. ონი, ციხე და სოფელი. ყველა მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ქვემო ჯეჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე, მარჯვენა ნაპირზე ზემოდან ქვემოთ [არია]: 14. ციხე ჯიდრო¹ 15. უწერა 16. ნიგვზები 17. ფარავნეში, 18. ჭალა 19. ძეგლეთი 20. საკალი (საკაო) 21. ლანგვანთა 22. შეუბანი 23. ხურეთი 24. წედისი 25. ქეედი 26. პიბილეთი 27. არშობი(?).

ჯეჯოს მარჯვენა ნაპირზე და მის შენაკადებზე:

28. ბაჯიხევი 29. ჩორდი 30. ირი 31. სორგითი 32. ლუნდა 33. ცხმორი. 34. ეაშქვა 35. ქრისტესი 36. სომიწო 37. სხიერი 38. კომანდელი.

ონს ქვემოთ, რიონის მარჯვენა მხარეს:

39. სორი 40. ლიხეთი და 41. ურაგი, სამივე მდ. სონტარულზე. 42. მინდა, მხოლოდ ციხე, 43. წესი 45. კვაცხუთი 45. *სადმელი 46. ხვანჭკარა 47. კელდისციხე და 48. ტოლა. ოთხი უკანასკნელი არის ციხეები, დიდი და გაშლილი სოფლებით.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი: კიდროთა. იხ. ზემოთ, გვ. 107, შენ. 4.

An der linken des Rion unter dem Dschedscho.

49. Wertetli 50. Kwaschigeti 51. Kirchonisi 52. Sware 53. Korta 54. Bakwa 55. Kicholta 56. Dschorisobani 57. Soreti 58. Uscholta 59. Tschkmeri. Alle am Bache Cheori, von unten hinauf. 60. Sundul 61. Paracheti und 62. Sewa, am Bache Tschetschora, 63. Tschardometi 64. Tschoribtwi und 65. Braualsali, am Bache Marechana.

Am Barula der linken des Rion.

66. Muchla 67. Samtisi 68. Tschauwa 69. Tschonisi 70. Putieti 71. Senobari 72. Kwemobari.

An der linken des Rion selbst:

73. Chidikari 74. Chimschi.

Am Krichura der linken des Rion:

75. Abralauti 76. Gori 77. Iza 78. Kwora, Festung 79. Achalsopeli 80. Semo Krichi 81. Kwemo Krichi.

Am Krichurabächen:

82. Kerikezimindo 83. Festung Chotewi 84. Skadisi 85. S'chartali 86. Welewi 87. Betlemi 88. Tschichiwana 89. Agara 90. Tlochi 91. Bacheschi.

Am Rion unter der Krichura:

92. Sakezi 93. Festung u. Dorf Bugrauli 94. Schaura 95. Badschi 96. Tbeti.

Auf der Höhe des Gebürge:

97. Nikoziminda 98. Nagarewi 99. Snakwa 100. Schawiva 101. Dschwarisa 102. Gorisobani 103. Chonschiori 104. Namarnewi 105. Gwardi 106. Oni 107. Zachi 108. Gudis.

Der ansehnliche Distrikt Radscha hatte in dem Eristaw von Radscha (Radschis Eristaw) seinen eigenen Herrn. Als sich derselbe aber, ob er gleich ein imeretischer Fürst war, zur Partey der Feinde des imeretischen Zaaren Salomon schlug und wie diese, 1769, überwunden ward, entsetzte ihn der Zaar und sahe Radscha als eine gültige Eroberung an, die ihm auch nicht streitig gemacht ist (S. das Tagebuch vom 9-ten Jul. 1772).

Die Einwohner dieses Kreises sind ächte Georgianer und griechische Christen. Sie reden wie ganz Imereti die georgische Sprache in den vom kartelischen abweichenden imeretischen Dialekt. Unter den Georgianern sind viele Armenier und ein gut Theil Juden. Man rechnet auf diesen Distrikt 5600 streitbare Männer.

Die Dörfer sind im Gebürge dicht, auf den Flächen weitläufig bebauet und oft durch Felder abgesondert. Meistens hat jedes Dorf, wie in Karteli, einen, auch oft mehrere gemauerte Schiesthürme.

Das Wohngebäude einer Familie ist gros, im Gebürge mit geflochtenen und beworfenen Strauchwänden, in den Flächen von starken Planken. Es besteht aus einem Zimmer. Die Feuerstelle ist auf der flachen Diele in der Mitte. Eine Abtheilung, bisweilen nur von Stangen, ist fast immer für das Vieh. Auch haben sie ihren Getreidevorrath in geflochtenen Kör-

რიონის მარცხენა მხარეზე, ჯეჯოს ქვემოთ:

49. ველთეთრი 50. კვაშხიეთი 51. ხირხონისი 52. ზვარე[თი] 53. ქორთა 54. ბოყვა 55. კიხოლთა (თუ უშოლთა?) 56. ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი) 57. სორეთი 58. უშოლთა 59. შქმერი. ყველანი მდ. ხეორზე¹, ქვემოდან ზე- ვითქენ. 60. ზუღალი 61. ფარახეთი და 62. წვევა, მდ. ჯეჯორაზე² 63. შარ- დომეთი 63. ჩორიბტევი (ალბათ, ჭიბრევი) და 65. ბრაუაღალი³, მდ. მურე- ხანაზე.

რიონის მარცხენა შენაკად ბარულაზე: 66. მუხლი 67. სამთისი 68. სხვაეა 69. ჩონისი 70. ფუტიეთი 71. ზემო ბარი 72. ქვემო ბარი.

თვით რიონზე მარცხენა მხრიდან: 73. ხიდისკარი 74. ხიმში.

რიონის მარცხენა შენაკად კრიხურაზე: 75. ამბროლაური (?) 76. გორი 77. იწა 78. კვარას ციხე 79. ახალსოფელი 80. ზემო კრიხი 81. ქვემო კრიხი. კრიხურას შენაკადებზე: 82. კვირიკეწმინდა 83. ციხე ხოტევი 84. წკადისი 85. სხარტალი 86. ველევი 87. ბეთლეგი 88. შხივანა 89. აგარა 90. თლული 91. ბახეში.

რიონზე, კრიხურას ქვემოთ: 92. საკეცია, 93. ციხე და სოფელი ბუგეული 94. შაორა 95. ბაჯი 95. ტბეთი.

მთის თხემზე: 97. ნიკორწმინდა 98. ნავარევი 99. ზნაკვა 100. შავრა 101. ჯვარისა 102. გორისუბანი 103. ხონჭიორი 104. ნამანევი 105. ღვარდი[ა] 106. ონი 107. ცახი 108. ლადიში.

ამ მნიშვნელოვან მხარეს, რაჭას, ჰყავს თავისი საკუთარი მმართველი რაჭის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის, თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემხრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დაპარცხდა, ის გადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უწყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა (იხილეთ 1772 წ. 9 ივლისის დღიური).

ამ მხარის მოსახლენი არიან ნამდვილი ქართველები და ბერძენი ქრისტიანები (მართლმადიდებლები—გ. გ.). ისინი, როგორც საერთოდ მთელ იმერეთში, ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე, ქართლურისაგან ოდნავ განსხვავებულ იმერულ დიალექტზე. ქართველთა შორის ბევრია სომეხი და საქმაო რაოდენობით არიან ებრაელებიც. ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 5600 მეომარი.

სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული, დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამდენიმე გალავნიანი კოშკი.

საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში—დაწნული და შეღესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში—მაგარი ფიქრებით. სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლეულის მარაგს ინახავენ

¹ ვახუშტი (159,41): კვეი კვორი. ² ვახუშტი (160,9): ჯეჯორის მდინარე. ³ ვახუშტი (159,21): მრავალძალი.

ben, mit Thon beworfen im Zimmer, so daß es Wohnung, Küche, Stall und Magazin zugleich ist.

Die auf der Höhe, das ist besonders nordlich, belegenen Dörfer, leben armseelig, weil sie ausser zweyzeiliger Gerste, Sommerweizen und Haber nichts bauen können. Die Dörfer der niedern Gegenden befinden sich wohl, denn sie bauen über ihre Bedürfnisse Sommerweizen (*Triticum aestivum aristatum*, Imer. Dika auch Achalteßi, d. i. Neue Saat); Winterweizen (*Triticum hybernum muticum* Im. Chuluga), Sechszeilige Gerste (*Hordeum hexastichon* Im. Kedschirikeri), Zweyzeilige Gerste (*Hordeum distichum*. Imer. Ktékli-Keri). Sparsamer säen sie *Triticum monococcon*, Imer. Sorduri, der schönes, weißes Brod geben soll. *Secale orientale*, Imer. Sobisi, wird noch seltener gebauet; er wächst aber selbst häufig unter dem Weizen und macht schwarzes Brod.

Haber, Imer. Schruwa wird in den Niedrigungen in geringerer Menge, als im Gebürge gebauet.

Mays und auch Hirse, Im. Essesum ist in den niedern Dörfern häufig; *Holcus sorgum*, Im. Dschikura, das kleine *Panicum*, Im. Krimma, das große *Panicum italicum*, Imer. Gomi säen nur die niedrigsten Gegenden und in geringer Menge.

Wein wird am Rion unter Utsera häufig gewonnen. Man keltert ihn in hölzernen Trögen und bewahret ihn in großen in die Erde gegrabenen Töpfen.

Die Weingärten sind zugleich Obstgärten.

Wallnüsse, große und kleine blaue Pflaumen, Kirschen, Aepfel, Birnen und Quitten sind häufig, Pfirsichen und Maulbeeren sparsamer. Die Küchenreviere enthalten Gurken, Melonen, Arbusen, Kürbisse, Flaschenkürbisse, windende und stehende türkische Bohnen, Erbsen, Moorrüben, Rettig, Weiskohl, Zwiebeln und Beten.

Für die Färberey säen sie Saflor und Balsaminen und des Zwirns wegen etwas Hanf.

Die Viehzucht ist im ganzen Distrikt unbedeutend. Man hat wenig Pferde, keine Esel, wenig gemeines europäisches Rindvieh, keine Büffel, auch weder viel Schaafte noch Ziegen, aber viele Schweine und von Geflügel nur Hühner. Man bereitet viel schlechten Käse, aber gar keine Butter.

Wölfe, Haasen, Bären und Dachse sind sehr häufig, Füchse, Jakhalse oder Schakalle, Marder und Luchse seltener, Tieger sehr sparsam. Hirsche und Rehe sind das Wild der Niedrigungen und Gemsen und Steinböke der Höhen.

Das hiesige Frachtfuhrwerk ist besonders. Eine bewegliche Achse hat zwey unbewegliche Räder, aus einer Scheibe von 2 Fuß im Durchmesser. Auf der Achse liegen 2 Stauden, die mit dem hintern Ende auf der Erde

დაწულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შელესილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს.

მაღალ ადგილებში, განსაკუთრებით ჩრდილოეთით მდებარე სოფლებში, ცხოვრობენ ღარიბად, რადგან მათ ორმწკრივიანი ქერის, გაზაფხულის ხორბლისა და შერიის გარდა ვერაფერი ვერ მოჰყავთ. ბარის სოფლები უკეთეს პირობებში არიან, რადგან ისინი თესავენ იმაზე მეტ გაზაფხულის ხორბალს (*Triticum aestivum aristatum*, იმერულად დიკა, აგრეთვე ახალთესლი), საშემოდგომო ხორბალს (*Triticum hybernum muticum*, იმერულად ხულუგა¹), მრავალმწკრივიან ქერს (იმერულად კეჯირი ქერი²), ორმწკრივიან ქერს (*Hordeum distictum*, იმერულად ქტეკლი ქერი³), უფრო ძუნწად სთესენ *Tr. monococcum*-ს (იმერულად ზორდური⁴), რომელიც იძლევა მშვენიერ თეთრ პურს. *Secale orientale* (იმერულად ზობისი⁵) კიდევ უფრო იშვიათად ითესება; მაგრამ ხშირად თვითონ იზრდება ხორბალთან ერთად და იძლევა შავ პურს.

შერია დაბლობში უფრო ნაკლებ ითესება, ვიდრე მთებში.

სიმინდი და ფეტვი, იმერულად ესესუმი, დაბლობ სოფლებში ხშირია; *Holcus sorgum*—იმერულად ჯიჭურა, პატარა *panicum*—იმერულად ქვრიმა, დიდი *panicum italicum*—იმერულად ლომი, ითესება ყველაზე დაბლობ ადგილებში, ისიც იშვიათად.

ღვინოს რიონზე, უწერას ქვემოთ, ხშირად აყენებენ. მას სწურავენ ხის ჭურჭელში და ინახავენ დიდ ქვევრებში, რომლებიც მიწაშია ჩადგმული, ვენახები ამავე დროს ხილის ბაღებიცაა.

კაკალი, მსხვილი და წვრილი ლურჯი ქლიავი, ალუბალი, ვაშლი, მსხალი და კომში გავრცელებულია, ატამი და თუთა ნაკლებადაა. ბოსტნეულიდან [გვხვდება] კიტრი, ნესვი, საზამთრო, ბოთლისებური კვახი, სარის ლობიო და სწორი თურქული ლობიო, მუხუდო (ბარდა), სტაფილო, ბოლოკი, კომბოსტო, ხახვი და ქარხალი.

საღებავებისათვის თესენ ნარშავს (*Saffor*) და სურნელს, ხოლო ძაფებისათვის—ცოტა კანაფს.

მესაქონლეობა მთელ მხარეში მეტად სუსტად არის განვითარებული; ჰყავთ ცოტა ცხენები, არ ჰყავთ ვირები; ჩვეულებრივი ევროპული მსხვილფეხა რქიანი საქონელი ცოტაა; არ ჰყავთ კამეჩები, არც ბევრი ცხვარი და თხა, მაგრამ ბევრია ღორი; ფრინველიდან კი—მხოლოდ ქათამი. აშაღებენ ბევრ ცუდ ყველს; სულ არ აკეთებენ კარაქს. (?)

მგლები, კურდღლები, დათვები და მაჩვიები ხშირია; მელიები, ტურები, კვერნა და ფოცხვერი უფრო იშვიათია; ვეფხვი ძალიან ცოტაა. ირმები და არჩვები დაბლობებში ბინადრობენ, ხოლო ქურციკი და ჯიხვი—მაღალ ადგილებში. აქაური სატვირთო ტრანსპორტი განსაკუთრებულია. მოძრავ ლერძს აქვს ორი უძრავი თვალი, გაკეთებული მთლიანი შრიული ხისაგან, რომლის დია-

¹ ხულუგა. ² რაჭაში მას ჰქვია კობერი ქერი; „კვევრა ქერი“ ეწოდება ორმწკრივიან ქერს. ³ ეს უნდა იყოს „ბრტყელი ქერი“. ⁴ მას ეხლა ჰქვია „ზანდური“. ⁵ ალბათ „ზოფში“, რაც ჰევის (*secale*) ერთ-ერთი ჯიშია და მთიან რაჭაშია ცნობილი.

schleifen; auf diesen Stauden liegt die Ladung, die zwey Ochsen an einem Joch um den Hals ziehen.

Was ich von Radscha gesagt habe, gilt mit weniger Veränderung von allen Kreisen Imeretiens, daher ich bey denselben in meiner Anzeige kurz seyn kann.

Der Distrikt Okriba.

An der südlichen Seite des Schiefer- und Kalkgebürges, gränzt in N. mit Radscha, in S. reicht er an die Ebene von Imereti, in O. gränzt er mit dem Distrikt Sazeretlo, in W. mit dem Distrikt Letschkum und Salordkipaniso. Er liegt besonders am Fluße Tschala und dessen Bächen.

Man nannte mir folgende zu Okriba gehörige Oerter: 1. Sugnuri 2. Die Festung Sazeri 3. Kursebi 4. Chreseli 5. Bueti 6. Koka 7. Gurna 8. Boboti 9. Kitchisi 10. Dsmuisi 11. Tzchnori 12. Sotschcheti¹ 13. Dschwarisa² 14. Odschola 15. Laschia 16. Tschucheti 17. Tgirculi 18. Gagni 19. Achalsopeli 20. Zichia 21. Antoria, ein Judendorf, 22. Mozameta 23. Sormoni 24. Rioni 25. Sarati 26. Mamaziminda³ 27. Dscholewi 28. Gelati, ein berühmtes Kloster und dabey die berühmte Kirche Sochasteri 29. Noga, die alle am Flusse Ts'chalzitela und seinen Bächen liegen, aber 24—27 am Rion liegen⁴.

Zum Distrikt Okriba gehören auch die Dörfer am Lechadari, der über Kutais in die linke des Rion fällt.

Wonscheseisi, an der Verbindungswinkel, Tschäschleti höher, daselbst eine berühmte Kirche, Tschortisa⁵, Satschcheauri und Tgnorisa⁶, beide Festungen; sich nahe⁷ Derschi und Worchy, deren sich aber der Dadian beimestert hat, daher sie auch zum Letschkumschen Distr. gerechnet werden.

Die Dörfer am rechten Ufer des Rion, Twischi, Choronsichi⁸, Mekwena und Wani, müssen zu Okriba gerechnet werden, gehörten aber 1772. dem Dadian.

Man bauet hier fast nur Gomi (*Panicum italicum*) und selten und wenig Hirse (*Milium effusum*). Auf einem zur Aussaat schicklichen Plaz hauet man die Erlen, Kastanien u. f. um, bis auf einzelne Bäume, die man hie und da zur Beschattung stehen läßt. Die Stämme nuzet man als Bauholz und das Gesträuch wird verbrannt, denn aber das Land mit dem kleinen bey Radscha beschriebenen Pfluge umgerissen und im März besäet. Ist ein Stück Land einige Jahr besäet, so überläßt man es der Ruhe, da es denn

¹ Sotschcheti, G.] Sotscheti, P.

² Dschwarisa, G.] Dscharisa, P.

³ Mamaziminda, G.] Manoziminda, P.

⁴ am Flusse—Rion liegen, G.] am Flusse Tschala oder Tschalzitela und seinen Bächen liegen, P.

⁵ Wonscheseisi—Tschortisa, G.] Wonsche Seesi, Tschortisi, Tschäschleti, P.

⁶ Tgnorisa, G.] Tignotisa, P.

⁷ beide Festungen; sich nahe, G.] beide sich nahe Festungen, P.

⁸ Choronsichi, G.] Thoromischy, P.

მეტრი 2 ფუტს უდრის. ღერზე გადებულია 2 სარი, რომლებიც უკანა ბოლოებით მიწაზე ეთრევა; ამ სარებზე დევს ტვირთი, რომელსაც უღელში შედგმული ორი ხარი სწევს.

რაც რაჰის შესახებ ვთქვი, მცირეოდენი ცვლილებებით ეხება იმერეთის ყველა მხარესაც, ანტომ მათი აღწერის დროს ამ საკითხებს მოკლედ შევეხები.

მ ხ ა რ ე ო კ რ ი ბ ა

[მდებარეობს] ფიქალიანი და კირქვიანი მთების სამხრეთ კალთებზე; ჩრდილოეთით რაჰას ესაზღვრება, სამხრეთით აღწევს იმერეთის დაბლობამდე, აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთლოს, დასავლეთით ლეჩხუმს და სალორთქიფანიძეს. ის უმთავრესად მდებარეობს მდ. ჭალაზე და მის შენაკადებზე.

მე დამისახელეს ოკრიბის შემდეგი ადგილები: 1. სუგნური¹ 2. ციხე საცერი² 3. კურსები 4. ხრესილი 5. ბუეთი 6. კოკა 7. გურნა 8. ბობოლი 9. კითხისი³ 10. ძმუისი 11. წყნორი 12. სოჩხეთი 13. ჯვარისი 14. ოჯოლა 15. ლაშია 16. ჩუხეთი 17. ტყირგული (ე. ი. ტყიბული) 18. გოდოჯანი 19. ახალსოფელი 20. ციხია 21. ანტორია, ებრაელთა სოფელი, 22. მოწამეთა 23. სორმონი 24. რიონი 25. ზარათი 26. მამაწმინდა 27. ჟოლევი 28. გელათი, განთქმული მონასტერი და იქვე ცნობილი ეკლესია სოხასტერი 29. ნოლა; ყველა [ეს სოფლები] მდინარე წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, ხოლო 24—27 კი—მდ. რიონზე⁴.

ოკრიბას ეკუთვნის სოფლები აგრეთვე მდ. ლეხადარზე⁵, რომელიც ქუთაისის ზემოთ რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის.

ვონშესეისი⁶ შესართავის მუხლთან. ჭაშლეთი უფრო ზევით, იქვეა ცნობილი ეკლესია, ჩართისა⁷ საჩხურის და დღნორისა⁸, ორივე ციხეებია, მათგან ახლოს⁹ დერჩი და ვორხი¹⁰, რომლებიც დადიანმა დაისაკუთრა და ამდენად ისინი ლეჩხუმს მიეკუთვნება.

რიონის მარჯვენა ნაპირის სოფლები—ტეიში, ხორონში¹¹, მექვენა და ვანი უნდა ეკუთვნოდეს ოკრიბას, მაგრამ ისინი 1772 წელს დადიანისა იყო.

აქ უმთავრესად თესენ ღომს, შვრიას უფრო იშვიათად და ცოტას. თესვისთვის ვარგის მინდორზე კაფავენ მურყანს, წაბლს და ა. შ. გარდა რამდენიმე ხისა, რომლებსაც საჩრდილობლად სტოვებენ. ხის ტანს იყენებენ საამშენებლო მასალად, ტოტებს სწვავენ, რის შემდეგაც მიწას ხნავენ რაჰაში აღწერილი პატარა გუთნით და მარტში თესენ. რამდენიმე წლის თესვის შემდეგ მიწას ასვენებენ, რათა ეს ადგილი კვლავ ბუჩქნარით დაიფაროს. და იმგვარ-

¹ ძუყნური. ² საწირგ. ³ კითხიჯი ⁴ მდინარე წყალწითელასა—მდ. რიონზე. გ ი უ ლ.] მდ. ჭალას ანუ წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, პ ა ლ.

⁵ ლეხიბდარი.

⁶ ონქეიში.

⁷ ვონშესეისი—ჩართისა, გ ი უ ლ.] ვონშე სეისი, ჩორტისი, ჩეშლეთი, პ ა ლ.

⁸ დღნორისა, გ ი უ ლ.] ტიგნორისა, პ ა ლ.

⁹ ორივე ციხეებია; მათგან ახლოს, გ ი უ ლ.] ორივე, ერთმანეთის ახლოს [მდებარე]

ციხეები, პ ა ლ. ¹⁰ ორხვი. ¹¹ ქორენიში.

wieder mit Gehölz überwuchert und verfähret mit einem neuen Platz eben so. Dieser Akerbau hat mit den liefländischen Neubruch Aehnlichkeit¹.

Der imeretisch-öbetische Distrikt Twalda.

auch Dwala, oben am Dscheßcho der linken des obern Rion. (S. Öbeten).

Der Distrikt Losietchewi.

Am Fuße des Vorgebürgs an Sirula und der nächsten Gegend der Virula. Seine Einwohner sind Imeretiner und bewohnen folgende Oerter: 1. Ts-chraskaro ist ein Dorf, bey welchem der zaarische Hof im Lager steht. 2. Slauri² 3. Tabakini 4. Kinoti 5. Uardse 6. Zalaporeti 7. Chidari 8. Kinzchi 9. Gormachwili 10. Ilemi 11. Bori 12. Zewa 13. Puti 14. Koreti 15. Tuini³ und 16. die kleine Festung Scherapan, jelt wust, zwischen der Kwirila und Sirula⁴.

Der Distrikt Semakwakana.

Er nimmt die Gegend des obern Kwirila und ihrer obern Bäche und Flüßchen Dumula, Szalchiskewi, und Ismani der linken, und der Tschikura, Drutschula, Dschiatara und Kazgura der rechten der Kwirila, bis zur Mündung der Sirula ein, welches der größte Theil des imeretischen Abfalles oder Gehänges des von den Alpen in S. streichenden Quergebürges (Jugum transversale) ist. Der östlichste oder gegen Karteli und [auf] der Höhe dieses Gebürge[s] liegende Theil dieses großen Distriktes wird der Kreis Satschjo genennet. Die Einwohner sind Imeretiner, die hieher gehörigen Ortschaften sind: 1. Die Festung Kazchi, am Kazchura⁵, 2. Dschrutschsch⁶ berühmtes Kloster, 3. Dunta und 4. Sareki, Satschere 5. Bağiti; diese

¹ Man bauet hier—Neubruch Aehnlichkeit, P.] Von dem Akkerbau in Okriba mus ich noch folgendes einholen. Man bauet nichts anders als Gomi, oder Panicum ital. und selten Hirse. Die Akker bereitet man auf folgender Art. Man wält einen bequemen Platz (das) darauf stehende Erlen und Kastanien-Gebüsche hauet man um; die Hauptstämme samlet man zu Bau-Holz. Die Aste verbrennet man auf dem Akker und einige Faden von einander läst man einzelne Bäume stehen, die die Saat beschatten. Nachdem das Gehölze verbreat, wird das tonigte frische Land mit dem kleinen bei Radscha beschriebenen Pfluge aufgerissen und hierauf im März besätet mit Gomi, den man nach Monate erndtet. Wenn ein Stück Land einige Sommer auf diese Art genuzzet, so wird es wieder verlassen und erwächset wird mit dem neml. Gehölze. Hier ähnliche Wirtschaft treibt man zum Theil in Liefland, daselbst der Bauer auch auf ähnliche Art in einzeln Familien abgesondert wont. G. (P. I, on. 100, №7, 1. 85.)

² Slauri, G.] Nauri, P.

³ Tuini, G.] Treim, P.

⁴ jelt wust, zwischen der Kwirila und Sirula < P.

⁵ Die Festung Kazchi, am Kazchura, P.] Kazchi eine Festung und gutes Kloster an der Ursprung des Kazchura, Artschil gehörig, G.

⁶ Dschrutschsch, G.] Dschuntschi, P.

რადვე იქცევიან სხვა ადგილის მიმართაც. მიწის ასეთი დამუშავებების გონებს ლიფლანდურ ყამირს¹.

იმერულ-ოსური მხარე თვალდა

აგრეთვე დვალა, [ძვეს] ზევით ჯეჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე. (იხილე ოსებთან).

მხარე ლომსიათხევი

[მდებარეობს] ძირულაზე მთისწინეთის ძირას და ძირულის ახლობელ მიდამოებში. მისი მცხოვრებნი არიან იმერლები და სახლობენ შემდეგ სოფლებში: 1. ცხრაწყარო არის სოფელი, სადაც შეფის კარია დაბანაკებული, 2. სლაური² 3. ტაბაკინი 4. კინოთი 5. უარძე³ 6. წყალაფორეთი 7. ხიდარი 8. კიცი 9. გორმახვილი 10. ილეში 11. ბორი 12. წვეა 13. ფუთი 14. ქორეთი 15. ტვინი⁴ და 16. პატარა ციხე შორაბანი. ამჟამად დარბეული, ყვირილასა და ძირულას შუა⁵.

მხარე ზემოქვეყანა

მას უქიზავს ზემო ყვირილის და მიხი ზედა შენაკადების მიდამოები, აგრეთვე მდ. დუმალის, საძალისხევისა და მარცხენა შენაკადის ისმანის(?) ნაპირები, ასევე ჯიქურის, ჯრუჭულის, ჭიათურისა და კაცხურის მიდამოები. ეს უკანასკნელი არის ყვირილის მარჯვენა შენაკადი; ეს მხარე ვრცელდება ძირულის შესართავამდე. იგი არის ყველაზე დიდი ნაწილი ალპებიდან სამხრეთისკენ გადაჭიმული გადაშვეთი ქედის იმერული კალთებისა. აღმოსავლეთის, ანუ ქართლის გასწვრივ და ქედის თხემზე ძდება, ნაწილი ამ დიდი მხარისა იწოდება საბაშიოდ. მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ. აქაური სოფლებია: 1. ციხე კაცხურაზე⁶, 2. ჯრუჭი, განთქმული მონასტერი, 3. დუნთა და 4. სარეკი, საჩ-

¹ აქ უმთავრესად თესენ—ლიფლანდურ ყამირს, პალ.] ოკრიბაში გავრცელებული ზენათესვის წესის შესახებ მე შემდეგი უნდა დავსძინო. გარდა ლომისა (*Panicum ital.*) და იშვიათად ფეტვისა, აქ სხვას არაფერს თესენ. სახნავს შემდეგნაირად ამზადებენ. ირჩევენ შესაფერადგის; მასზე მდგომ მურყნისა და წაბლის ხეებს კაფავენ, ხის ტანს აგროვებენ სამშენებლო მასალად. ტოტებს წვავენ სახნავზე. მხოლოდ რამდენიმე ხეს სტოვებენ საჩრდილობლად; ისინი ერთმანეთისაგან რამდენიმე საუენით არიან დაშორებული. როცა ხეები დაიწევა, ახალთიხარ ნიადაგს ხნავენ რაქაში აღწერილი პატარა გუთნით, ხოლო მარტში თესენ ლომს, რასაც ერთ თვეში იღებენ. როცა მიწის ამ ნაკვეთს რამდენიმე ზაფხული ასეთი ზერხით გამოიყენებენ, შემდეგ კვლავ მიატოვებენ და ის კვლავ ისეთივე ჯანჯარით დაიფარება. მსგავს მეთოდებს ვწვიან ლიფლანდიაში. იქ გლეხი აგრეთვე, აქაურის მსგავსად, ცალკე ოჯახებად განცალკევებული ცხოვრობს. გ ი უ ლ.

² ძლოური.

³ ვარძია.

⁴ თვრინი.

⁵ ამჟამად—ძირულას შუა < პალ.

⁶ ციხე კაცხი კაცხურაზე, პალ.] კაცხი, ციხე და მშენიერი მონასტერი კაცხურას სათავესთან, გვუთვნის არჩილს გ ი უ ლ.

4. an der Nordwestseite der Kwirila zwischen der Mündung der Tschichura und der Dschrutschula¹. 6. Tschicha und 7. Orguli, an der Tschichura².

An der Schuscha³ 9. Tschala 10. Durewi 11. Izkisi⁴ 12. Tzchami⁵, Tscharatchewi⁶ und 13. Eto. Lezteres ist von Lesgiern verwüstet, diese an der Iswara⁷. 14. Schalauri 15. Gorisa 16. Merdžewi, Argweti⁸ 17. Tschorwila 18. Sawane 19. Imaziminda⁹ 20. Sairche 21. Kaloata 22. Itchwisi 23. Džukrati¹⁰ 24. Koreti 25. Bginewi¹¹ 26. Darbaisebi 27. Merewi 28. Gudaeti 29. Perewisa, mit einer vorzüglichen Kirche, 30. Zisopeli, 31. Tschiluanani 32. Skindori 33. Mordsgweti¹² 34. Tschiluanani 35. Skindori 36. Rkwia und Boslebi 38. Twolgeti 39. Zchrukweti 40. Sweri, eine wüste Festung.

Zwischen dem Sazlachiskewi und Dumula: 41. Moidanache, Zereteli gehörige¹³ eine gute Festung, 42. Zezki 43. Mandaeti 44. Tschchilauri 45. Metschcheturi 46. Nigoseti 47. Ts'chalschawi 48. Usachelo 49. Kweta Beretisa¹⁴ 50. Seta Beretisa, 52. Mitschi 53. Godora 54. Golisi 55. Mozwi 56. Džalaurta¹⁵ 57. Gargwenauli.

Die folgenden sind an der rechten Seite der Kwirila: 58. Kolbaauri 59. Džokaweti¹⁶ 60. Awilaschwilebi 61. Sekweza 62. Dargweti 63. Sodi 64. Achalzihe, eine kleine Festung, des zaarischen Vaterbruders Georgi¹⁷, 65. Zirkwali 66. Chalipeauri¹⁸ 67. Gwime¹⁹ 68. Tabagrebi 69. Rgani und 70. Nawarseti. Diese Oerter 14—66 liegen an der Kwirila, Sazlachiskewi und Sirula und deren größter Teil der fürstl. Familie Zereteli gehört. Andere sind des Zaaren und des Zarewitsch Georgi und Artschil²⁰.

¹ Diese 4. an der—Dschrutschula <P.

² Satschere—Tschichura, G.] An der Tschichura 5. Satscheri, 6. Bagiti 7. Tschiha und 8. Orguli, P.

³ Schuscha, G.] Suscho, P.

⁴ Izkisi, G.] Izkichi, P.

⁵ Tzchami, G.] Tschmi, P.

⁶ Tscharatchewi <P.

⁷ diese an der Iswara <P.

⁸ Argweti <P.

⁹ Imaziminda, G.] Inoziminda, P.

¹⁰ Džukrati, G.] Dschukrati, P.

¹¹ Bginewi, G.] Bschinewi, P.

¹² Mordsgweti, G.] Monschweti, P.

¹³ Zereteli gehörige <P.

¹⁴ Kweta Beretisa, G.] 49. Kweta, 50. Beretisa, 51., P.

¹⁵ Džalaurta, G.] Dschalaurta, P.

¹⁶ Džokaweti, G.] Dschokaweti, P.

¹⁷ des zaarischen Vaterbruders Georgi <P.

¹⁸ Chalipeauri, G.] Chalipeni, P.

¹⁹ Gwime, G.] Kwime, P.

²⁰ Diese Oerter—und Artschil, G.] Von allen gehören nicht die Hälfte dem Zaar—die übrigen dem Zarewitsch Georgi, Vaterbruder des Zaars, und Artschil, auch den Fürsten Zereteli, P.

ხერე, 5. ბაჯითი; ეს ოთხი არის ყვირილის ჩრდილო-დასავლეთით, ჩიხურა და ჯრუჭულას შესართავებს შორის¹, 6. ჩიხა და 7. ორლული, ჩიხურაზე

შუშაზე [არის]: 9. ჭალა 10. დურგვი 11. იცქისი 12. ცხამი, ჩარათხევი² და 13. ეთო. უქანასკნელი განადგურებულია ლეკების მიერ, ეს ისვარაზე მდებარეობს³. [14.] შალაური 15. გორისა 16. მერჯვეი, არგვეთი⁴ 17. ჭორვილა 18. სავანე 19. ივანწმინდა⁵ 20. საირხე 21. კალეთა 22. ითხვისი 23. შუქრუთი 24. ჭორეთი 25. ბეინვეი 26. დარბაისები⁷ 27. მერევი 28. გუნდაეთი 29. ბერევისა, შესანიშნავი ეკლესიით 30. წინსოფელი 31. ქილოვანი 32. სკინდორი 33. მორიგვეთი 34. ქილოვანი 35. სკინდორი 36. რკვია და ბოსლვეი 38. თვალუეთი 39. ცხრუკვეთი 40. სვერი, განადგურებული ციხე.

საიალისხევესა და დუმალას შორის [არის]: 41. მოიდანახე, წერეთლის კუთვნილი⁸ კარგი ციხე, 42. ცეცქი 43. მანდაეთი 44. ჩხილაური⁹ 45. მეჩხეთური 46. ნიგოზეთი 47. წყალშავი 48. უსახელო 49. ქვედა ბერეთისა¹⁰ 50. ზედა ბერეთისა 52. ლინი 53. ლოდორა 54. გოლისი 55. მოძვი 56. ჯალაურთა 57. გარგვენაული¹¹.

ყვირილის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობენ:

58. კოლბაური (კორბოული)¹² 59. ჯოყოვეთი 60. ავალიშვილები 61. სეკვეცა (თუ საკურწე?) 62. დარკვეთი 63. ზოდი 64. ახალციხე, პატარა ციხე, ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის¹³; 65. წირქვალი 66. ხალიფაური 67. მღვიმე (მღვიმევი?) 68. თაბაგრები 69. რვანი და 70. ნავარძეთისოფლები 14—66 მდებარეობენ ყვირილაზე, საძალისხევესა და ცირულაზე და მათი უმეტესობა ეკუთვნის თავად წერეთელს, დანარჩენები კი—მეფესა და მეფის ძეს გიორგისა და არჩილს¹⁴.

¹ ეს ოთხი—შორის < პ ა ლ.

² საჩხერე—ჩიხურაზე, გ ი უ ლ.] ჩიხურაზე 5. საჩხერი 6. ბაჯითი 7. ჩიხა და 8. ორგული, პ ა ლ.

³ ჩარათხევი < პ ა ლ.

⁴ ეს ისვარაზე მდებარეობს < პ ა ლ.

⁵ არგვეთი < პ ა ლ.

⁶ ივანწმინდა.

⁷ დარბაისები.

⁸ წერეთლის კუთვნილი < პ ა ლ.

⁹ ჩხილაური.

¹⁰ ქვედა ბერეთისა, გ ი უ ლ.] 49. ქვედა 50. ბერეთისა, 51... პ ა ლ.

¹¹ ჯარგვენაური.]

¹² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა 155, 156: კოლბეური.

¹³ ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის < პ ა ლ.

¹⁴ სოფლები 14—66 მდებარეობენ—არჩილს, გ ი უ ლ.] ყველა ამათგან ნახევარიც კი არ ეკუთვნის მეფეს; დანარჩენები ეკუთვნის მეფის ძეს გიორგის, მეფის ბიძაშვილს და არჩილს, აგრეთვე თავად წერეთელს. პ ა ლ.

Der imeretische Distrikt Chepinikewi.

Er wird von Imeretinern bewohnt und nimt einen Theil der Dumala und Sirula ein.

Am Dumala:

1. Nadaburi 2. Zicheuri 3. Gregulati 4. Chewidschoari 5. Zakwa 6. Gesamania 7. Chunewi 8. Wertkwili 9. Wertkwilitschali.

Am Sirula:

10. Waschlewi 11. Amaschuketi 12. Ereta 13. Makatubani 14. Gorescha 15. Obisa 16. Schroschma 17. Zewa 18. Ziploake 19. Ilemi 20. Sanachschi-re 21. Sagwina und 22. Scherapan.

Der Distrikt Argweti.

Er nimt die Ebene zwischen dem Neben- und Vorgebürge von N. in S. und von dem Quergebürge bis zum Rion von O. in W. ein und wird von Sewrula und Tschichura der Kwirila und vom Tzchalzitela des Rion gewässert. Seine Einwohner sind Imeretiner.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

1. Kwachtschiri, an der Niedrigung zwischen den Flüssen Tschalzitela und Tschichura 2. Delikaauri 3. Beglewi 4. Martatubani 5. Ziploaki 6. Sakara, in der Niedrigung zwischen dem Kwirila und Schalabura 7. Nagarewi¹, am Ursprung des Tschichura 8. Sewri, Festung und großes Dorf am Ursprung des Sewrula 9. Simoneti, niedriger am Sewrula 10. Tschehari, mit einer berühmten Kirche 11. Tschiltaskaro 12. Alisubani 13. Skande, jezt zerstörte kleine² Festung, 14. Zichori ehemals gros, jezt nur von einigen Armeniern bewohnt³, 15. Mudğireti⁴ 16. Soreti 17. Rupoti 18. Zucharela 19. Tedğola 20. Wankiti 21. Tschalatsche. Diese von 10 bis 21 am Fuße des Gebürges, zwischen der Sewrula und Susa.

22. Sasano⁵ 23. Tauasa und 24. Matschetawru⁶ 25. Tusi, 26. Wardigora 27. Kwaziche 28. Sakurtse. Diese am Fuß des Gebürges zwischen der Susa und Budğa; 29. Chreiti 30. Watğewi 31. Muchura 32. Schaupawara, Festung 33. Tschilati; diese von 28—32⁷ auf der Höhe des Nebengebürges (Jug. Subalpinum). Oberhalb dem Ursprunge der Sewrula, Susa und Budğa.

Die mehresten gehören dem Zaar und die am Susa und Budğa dem Bruder des Zaaren Artschil.

¹ Nagarewi, G.] Nagauwi, P.

² kleine < P.

³ bewohnte[r] Ort G.

⁴ Mudğireti, G.] Madgureti, P.

⁵ Sasano, G.] Dasano, P.

⁶ Matschetawru, G.] Malschetawril, P.

⁷ von 28—32 < P.

იმერული მხარე ხეფინიხევი

ის დასახლებულია იმერლებით და უჭირავს დუმალისა და ძირულის ნაწილი.

დუმალაზეა:

1. ნადაბური
2. ციხეური¹
3. გრეგულათი²
4. ხევიჯვარი
5. წაქვა.
6. გეთსამანია
7. ხუნევი
8. ვერტყვილა
9. ვერტყვილიჭალა³.

ძირულაზეა:

10. ვაშლევი
11. ამაშუკეთი
12. ერეთი
13. მახათუბანი
14. ღორეშა
15. უბისა
16. შროშა⁴
17. წივა
18. წიფლოაკი⁵
19. იღემი
20. სანახშირე
31. საღვინე და
22. შორაბანი.

მხარე არგვეთი

მის უკავია დაბლობი გვერდით მთიანეთსა და მთისწინეთს შორის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ და გამკვეთი ქედლიდან რიონამდე—აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და ირწყვება ძვერულათი და ჩიხურათი (ყვირილის შენაკადებია) და რიონის შენაკად წყალწითელათი. მის მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ.

მის ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:

1. კვახჭირი, მდ. წყალწითელასა და ჩიხურას შორის მოთავსებულ დაბლობზე,
2. დელიკაური⁶
3. ბელლევი
4. ხარკოთუბანი
5. წიფლაკი⁷
6. საქარა, ყვირილასა და ჩოლაბურას შორის დაბლობზე,
7. ნალარევი, ჩიხურას სათავესთან
8. ძვერი, ციხე და დიდი სოფელი ძვერულას სათავესთან,
9. სიმონეთი, უფრო ქვემოთ, ძვერულაზე
10. ჩხარი, განთქმული ეკლესიით,
11. თხილთაწყარო
12. ალისუბანი
13. სკანდე, ამჟამად დანგრეული პატარა⁸ ციხე
14. ჩიხორი, ოდესღაც დიდი, ამჟამად მცირე, სომხებით დასახლებული ადგილი⁹
15. მუჯირეთი
16. ზოვრეთი
17. რუფოთი
18. ცუხარელა(?)
19. თერჯოლა
20. ღვანკითი
21. ჰალატყე. [პუნქტები]
- 10-დან 21-მდე მდებარეობენ მთის ძირას, ძვერულასა და ზუსას შორის.
22. საზანო
23. თავასა და
24. მაჩეტავრუ¹⁰
25. თუსი
26. ვარდიგორა
27. ქვაციხე
28. საკურწე. ესენი [მდებარეობენ] მთის ძირას, ზუსას და ბუჯას შორის;
29. ხრეითი
30. ვაჭევი
21. მუხურა
32. შაუბავარა, ციხე
33. რცხილათი. [პუნქტები]
- 28—32¹¹ მდებარეობენ გვერდითი ქედის თხემზე, ძვერულის, ზუსისა და ბუჯის სათავეებს ზემოთ.

უშეტესობა ეკუთვნის მეფეს, ხოლო ზუსასა და ბუჯაზე მდებარენი კი—მეფის იმას, არჩილს.

¹ ციკაური.

² გრიგოლათი.

³ ვერტყვიჭალა.

⁴ შროშა.

⁵ წიფლაკე.

⁶ დელიკაური.

⁷ წიფლაკე.

⁸ პატარა < პალ.

⁹ ადგილი < პალ.

¹⁰ მეჩხეთურა.

¹¹ 28—32 < პალ.

Dieses ist eine allgemeine Benennung der südlichsten imeretischen Distrikte von Sudschawacho bis Losietchewi. Der Name bedeutet Wohnungen am Berge.

Der Distrikt Satschino, Imeretiens liegt von Tschuanta am Bache Sabeka, am Fuße des Vorgebürges bis zum Rion hinab, und hat folgende Oerter:

1. Tschauanta, eine wüste Festung, 2. Sabeka¹ 3. Ziche-Subani eine kleine Festung von Sabeka 6 W. in O. am Vorgebürge 4. Dichascho² 5. Wani 6. Wondschocheti 7. Dwali-Schwilebi 8. Gadidi, mit einer guten Kirche, 9. Sulori³ 10. Kedi⁴ 11. Sapatschau, Festung, 4 W. südlich⁵ von Tschuanta im Gebürge⁶ 12. Tomanieri 13. Tschwischi (შვიში)⁷ 14. Isreti oder Isriza, wo warme Quellen sind⁸. Der Distrikt Satschino gehört, so wie der Distrikt Sadgawacho dem Zaaren, nachdem die Fürsten ausgestorben sind.

Der Distrikt Seristo, liegt dem vorigen ostlich am Fuße des Vorgebürges am Flüßchen Kuni. Dessen Oerter sind: 1. Amegleba 2. Sademetro 3. Salaminowo 4. Nasagorewi 5. Baboti⁹ 6. Gora 7. Swani 8. Okuti 9. Romaneti 10. Kormagali 11. Inaschauri und 12. die wüste Festung Padalauri¹⁰ am Kuni im Gebürge. Es gehört dieser Distrikt zur¹¹ Familie des Radgjis Eristaw(en)j und wird noch jezt¹² von einem Vetter desselben besessen. Die Einwohner beyder sind Imeretiner.

Der Distrikt Salordkipaniso.

Er wird in O. von Rion und in W. vom Flusse Ts'chenni Ts'chalj eingeschlossen, und ist das Erbtheil der Fürstl. Familie Lordkipanisi.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

1. Twischi 2. Goronisch 3. Mekwena 4. Wani 5. Opurscheti 6. Gumati 7. Osurnela 8. Namachwani 9. Kwilischa¹³ 10. Tschuneschi¹⁴ 11. Ts'chukuri 12. Dedochtisa 13. Gwaschtibi 14. Sedsileti 15. Gelawerdi 16. Urag-

¹ Tschauanta—Sabeka გიჟულდენშტეტს აქ ცალკე არ აქვს გამყოფილი. ნუმერაცია პალახისაა.

² Dichascho, G.] Dichonscho, P.

³ Sulori < P.

⁴ Kedi, G.] Kadi, P.

⁵ südlich < P.

⁶ im Gebürge < P.

⁷ Tschwisch (შვიში, G.) Twischi, P.

⁸ wo warme Quellen sind, P.] daselbst Therma, G.

⁹ Baboti, G.] Baboli, P.

¹⁰ Padalauri, G.] Pa Dalauri, P.

¹¹ Es gehört dieser Distrikt zur, G.] Er gehört der, P.

¹² wird noch jezt, G.] ward auch, P.

¹³] Kwilischa, P. Kwititscha, G.

¹⁴ Tschuneschi, G.] Tschuruschi, P.

მხარე ფთის ცახლი („მთის სახლი“)

ეს არის საერთო სახელი იმერეთის ყველაზე უფრო სამხრეთი მხარისა, საჯავახოდან ლომსიათხევამდე. სახელი ნიშნავს „სახლები მთაზე“.

იმერეთის მხარე საჩინო მდებარეობს ჩუანთიდან (შუამთიდან?) მდ. სებე-კაზე მთისწინეთის ძირას, ქვევით რიონამდე და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. ჩუანთა¹, დანგრეული ციხე
2. სებეკა
3. ციხისუბანი, პატარა ციხე, სებეკიდან 6 ვერსზე აღმოსავლეთით, მთაზე.
4. დიხაშხო
5. ვანი
6. ვონჯოხეთი²
7. დვალიშვილები
8. გადიდი, კარგი ეკლესიით.
9. სულორი³
10. ქედი
11. საფაჩაუ⁴, ციხე, შუამთიდან სამხრეთით⁵ 4 ვერსზე, მთაში⁶.
12. ტობანიერი
13. ჭყვიში
14. ისრითი ანუ ისრიზა, სადაც თბილი წყაროებია. მას შემდეგ რაც თავადები დაიხოცნენ, საჩინოს მხარე, ისევე როგორც საჯავახო, ეკუთვნის მეფეს.

მხარე საერთაო, მდებარეობს წინა მხარის აღმოსავლეთით მთის ძირას, მდ. კუნჩხე. მისი სოფლებია: 1. ამალღება 2. სადემეტრო 3. სალამინოვო⁷ 4. ნასაგორევი 5. ბაბოთი 6. გორა 7. სვანი⁸ 8. ოკუთი⁹ 9. რომანეთი 10. გორმალალი 11. ინაშაური და 12. დანგრეული ციხე პადალაური მდ. კუნჩხე, მთაში. ეს მხარე¹⁰ ეკუთვნის რაჭის ერისთავს და ახლაც იქ ზის მისი ბიძაშვილი. ორივე მხარის მოსახლეობა იმერლებია.

მხარე სალორთქიფანიძო

ის მოქცეულია აღმოსავლეთით რიონსა და დასავლეთით ცხენისწყალს შორის და არის თავად ლორთქიფანიძეების საკუთრება.

- მას ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:
1. ტეიში
 2. გორონიში¹¹
 3. მექვენა
 4. ვანი
 5. ოფურშეთი¹²
 6. გუმათი
 7. ოსურნელა¹³
 8. ნამახვანი
 9. ქვილიშა¹⁴
 10. ჩუნეში
 11. ცხუნკური
 12. დე-

¹ შუამთა.
ონჯოხეთი.
² სულორი < პალ.
საპაიჭაო.
³ სამხრეთით < პალ.
⁴ მთაში < პალ.
⁵ სალომინაო.
⁶ ბზვანი.
⁷ უხუთი.
⁸ მხარე < პალ.
⁹ ქორენიში.
¹⁰ ოფურჩხეთი.
¹¹ ოსუიელა.
¹² ქვილიშორი (?)

20. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

weti 17. Musalori 18. Tschikaauri 19. Achal Bedisaauli 20. Ziches Gwerdi, eine Festung¹ 21. Guschtibi 22. S'chaltuba und² 23. Chomuri.

Die 5 erstern liegen am westlichen³ Ufer des Rion, Opurscheti Sarati gegenüber und Solomon⁴, die folgenden 4 höher und sind Dadians; die 3 letztern sind des Zaaren. Die übrigen⁵ der Familie Lordkipanisi⁶. Bey Gwaschtibi⁷ ist eine Festung an der Ostseite des Flusses Ts'cheni Ts'chali von S'chaltuba in NW. an 3 Stunden und dieses ist der äusserste nord-westlichste Ort des Zaars Salomon.

Ziches Gwerdi ist auch eine Festung; von S'chaltuba in W. 1 1/2 St. höher in Gebürgen in N. gränzt an diese[m] Distrikt Letschkum⁸. Seine Einwohner sind Imeretiner⁹.

Der Distrikt Samikelaso, hat den Namen von der fürstl. Familie Mikelasi, der er dem grössten Theil nach gehört.

Er nimmt die Ebene zwischen den Flüssen Ts'cheni-ts'chali, Guba und Rion ein, und enthält folgende Oerter:

1. Guba 2. Dschicheisi¹⁰ 3. Dschiktubani 4. Kulaschi 5. Tschakani 6. Ganiri 7. Kutiri 8. Kolobani, welches, so wie mehrere von den Mündungen der Bäche in den Ts'cheni-ts'chali gelegene vom Wasser zerstört ist. 9. Ilori 10. Ezeri 11. Sanawardo 12. Samtredia 13. Gianeti 14. Kwischanschala 15. Napago 16. Ekali 17. Choni 18. Mad-chodgi und 19. Kontueti. Die 3 letztern und überhaupt etwan der halbe Kreis gehören den Zaaren und die übrigen den Fürsten Mikelasi. Die Einwohner sind Imeretiner¹¹.

Der Distrikt Wake.

Der Distrikt Wake (das Feld) nimt die Ebene zwischen dem Rion und Bache Guba ein. Er hat folgende Dörfer und Oerter: 1. Maglaki 2. Parasnachani 3. Kutiri 4. Bagisumi 5. Mes'cheti 6. Teguti und dabey die Festung Ziche Darbas am Rion W¹². unter Kutais 7. Namas'chewi, daselbst ein zaarisches Hoflager, 8. Opischkwidi 9. Sakulia¹³ 10. Baschi 11. Tka-tschiri 12. Patrikети 13. Ukaneti.

¹ eine Festung, გაფლდენშტეტბს აქ არ უწერია.

² und <G.

³ westlichen, G.] rechten, P.

⁴ und Solomon <P.

⁵ Die übrigen, P.] mittleren, G.

⁶ Lordkipanisi, G.] Lordkipeni, P.

⁷ Gwaschtibi, G.] Guschtibi, P.

⁸ Ziches Gwerdi—Letschkum <P.

⁹ Seine Einwohner sind Imeretiner <G.

¹⁰ Dschicheisi, G.] Dschigeisi, P.

¹¹ Die Einwohner sind Imeretiner <G.

¹² W. <P.

¹³ Sakulia, P.] Jakulia, G.

დახვებისა 13. გვიშტიბი 14. სეძილეთი¹ 15. გელავერდი² 16. ურაგვეთი 17. მუსალორი 18. ჩიკააური 19. ახალბედისეული 20. ციხის გვერდი, ციხე 21. გვიშტიბი 22. წყალტუბო და 23. ხომული.

პირველი ხუთი მდებარეობს რიონის დასავლეთ ნაპირზე, ოფუტჩხეთი—ზარათის პირდაპირ [და სოლომონს³ (ეკუთენიან)]; შემდეგი 4 მდებარეობს უფრო მაღლა და ეკუთენის დადიანს; 3 უკანასკნელი მეფისაა. დანარჩენები⁴ ლორთქიფანიძისაა. გვიშტიბთან არის ციხე ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე, წყალტუბოდან ჩრდილო-დასავლეთით 3 საათის სავალზე და ეს არის ჩრდილო-დასავლეთის განაპირა ადგილი სოლომონ მეფის სამფლობელოსი.

„ციხის გვერდი“ ასევე ციხეა; წყალტუბოდან დასავლეთით 1 1/2 საათის სავალზე ზევით მთებში, ჩრდილოეთით, ამ მხარეს ესაზღვრება ლეჩხუმი⁵. მისი მოსახლეობა იმერლებია⁶.

სამიქელაძოს მხარეს სახელი აქვს მიქელაძეების თავადური გვარიდან, რომელსაც ეკუთენის მისი უმეტესი ნაწილი.

მას უკავია დაბლობი მდ. ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის და მოიცავს შემდეგ სოფლებს:

1. გუბა 2. ჯიხაისი 3. ჯიქთუბანი 4. ქულაში 5. ჩაქანი⁷ 6. ღანჩირი 7. კუტირი⁸ 8. კოლობანი, რომელიც წყლისგანაა დანგრეული ისევე, როგორც სხვა, ცხენისწყალში ჩამავალ მდინარეების შესართავებთან მდებარე სოფლები, 9. ილორი 10. ეწერი 11. სანავარდო 12. სამტრედია 13. გიანეთი⁹ 14. ქვიშანჭალა 15. ნაბავო 16. ეკალი 17. ხონი 18. მათხოჯი და 19. კონტუათი. სამი უკანასკნელი, და საერთოდ მხარის დაახლოებით ნახევარი, ეკუთენის მეფეს, ხოლო დანარჩენი—თავად მიქელაძეებს. მოსახლეობა იმერლებია¹¹.

მხარე ვაკე

ვაკის (=ველი) მხარეს უჭირავს დაბლობი რიონსა და მდ. გუბას შორის. მასში შედის შემდეგი სოფლები: 1. მალაკი 2. ფარცხანაყან[ევი] 3. კუტირი¹² 4. ბალისუმი 5. მესხეთი 6. თეგუთი¹³, მასთან ციხე „ციხე-დარბაზი“ რიონზე, დასავლეთით¹⁴, ქუთაისის ქვემოთ. 7. ნამსხვევი; აქ არის მეფის ბანაი, 8. ოფშკეთი 9. საყულია¹⁵ 10. ბაში 11. ტყაჩირი 12. პატრიკეთი 13. უკანეთი.

¹ ძეძილეთი.

² გელავერი.

³ დასავლეთ, გ ი უ ლ. მარჯვენა, პ ა ლ.

⁴ და სოლომონს < პ ა ლ.

⁵ დანარჩენები, პ ა ლ. შუაში [მდებარენი], გ ი უ ლ.

⁶ „ციხის გვერდი“—ლეჩხუმი < პ ა ლ.

⁷ მისი მოსახლეობა იმერლებია < გ ი უ ლ.

⁸ ქაჯანი.

⁹ ქვიტირი.

¹⁰ იანეთი.

¹¹ მოსახლეობა იმერლებია < გ ი უ ლ.

¹² ქვიტირი.

¹³ გეგუთი.

¹⁴ დასავლეთით < პ ა ლ.

¹⁵ საყულია, პ ა ლ. იაკულია, გ ი უ ლ.

Der Distrikt Chrami.

Er nimmt die Kluft (Chrami) oder ausgebreitete flache Niedrigung des Flüschen Tschirimela über der imeretischen Festung Tscheri ein. Dieser fließt von O. in W. und fällt in die linke des Kwirila.

Der Distrikt gehörte ehemals ganz zu Imereti. Da sich aber die fürstl. Familie Abaschisi, der Wachta und die Dörfer umher gehören, vor vielen Jahren den Zaaren von Kartuli unterworfen, so gehört der obere Theil zu Kartuli und nur der untere zu Imereti.

Die Oerter desselben sind von der Mündung des Tschirimela an aufwärts an beyden Seiten in dieser Folge: 1. Icoreti 2. Gwerki 3. Goriti 4. Sargweschi 5. Sabe 6. Mironziminda 7. Miasche¹. 8. Kroli 9. Basaleti 10. Garichewi 11. Tschcheri, eine Festung, 12. Parzgnali 13. Garagaauli, eine zerstörte Festung, 14. Marilisi² 15. Legwani 16. Kwebi 17. Elasmauri 18. Tschardali und 19. Serani, die alle dem imeretischen Zaar gehören; hierauf folgt das Erbtheil³ der Familie Abaschisi, die dem kartulischen Zaar unterthan ist, (gehören): 20. Wachani, eine Festung, neben welcher einige handelnde Armenier wohnen, 21. Babi 22. Deisi 23. Stilli 24. Nebosiri 25. Bedgatubani 26. Golatubani 27. Setubani 28. Moliti 29. Gudatubani 30. Sware 31. Nunisi 32. Pitschnuari 33. Gogatubani 34. Zipa 35. Pona 36. Zugrugascheni und 37. Zeichtala, die beyden letztern bewohnen Armenier⁴.

Fast alle Abaschische Dörfer und Oerter sind von den Lesgiern, die sich hier fast beständig aufhalten, verheeret.

Der ansehnliche Distrikt Letschkumi, hat zwar von jeher zur imeretischen Provinz gehört, ist aber in vorigen Kriegen abgerissen, und unter den Dadian Mingreliens gekommen, und auch bey dieser Provinz im jezigen (1772) Kriege verblieben.

Verzeichnis imeretischer Städte, oder Oerter, die Städten verglichen werden, und in den vorigen bey den Distrikten angeführten Oertern nicht alle genannt, auch theils nur in ihren Trümmern noch sind:

Kutais oder Kutatis	Karagaur	Achaschas	Roichati
Tzcheri	Suseri	Scharia	Tewres-dschi
Sadcheli	Tschelatchi	Zeiri	Uachaja
Schupori	Satschintschi	Uardi	Achotewis
Goschtabi	Tscharala	Dechunri	Aschekasib
Kesuti	Barsia	Tschgisi	Kuasch Zibis
Chudar	Keguti	Ladschnia	Bartschitsch
Suaku	Lechidiri	Batoda	Kitru
Alexandratsch	Dschota	Kutebsa	Tarsis
Kelwani	Sakazi	Wasise	Kazne.
		Guimes	

¹ Miasche, G.] Miasch, P. ² Marilisi, G.] Manlisi, P. ³ hierauf folgt das Erbtheil < P. ⁴ Zugrugascheni—Armenier გიულდუნშტეღდტან აქ არ არის.

მხარე ხრამი

მას უკავია ხევი (ხრამი) ანდა მდინარე ჩხერიმელის გაშლილი ვაკე იმერეთის ციხის ჩხერის ზემოთ. ჩხერიმელა მოედინება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ და ერთვის ყვირილას მარცხენა მხრიდან.

წინათ ეს მხარე მთლიანად იმერეთს ეკუთვნოდა. მაგრამ, თავადი აბაშიძე, რომელსაც ეკუთვნოდა „ვახტა“ და სოფლები ირველივ, დიდი ხნის წინ დაამოკრილა ქართლის მეფემ; ამრიგად, ზედა ნაწილი ეკუთვნის ქართლს და მხოლოდ ქვედა—იმერეთს.

მისი სოფლებია, ჩხერიმელის შესართავიდან ზევით, ორივე მხარეს, შემდეგი რიგით: 1. იგორეთი 2. ლვერკი 3. ხორითი 4. სარგვეში 5. საბე 6. მირონწმინდა 7. (მ)ლაშე 8. ქროლი 9. ბაზალეთი 10. ლარიხევი 11. ჩხერი, ციხე 12. ფარცხნალი¹ 13. გარაგაული², დანგრეული ციხე 14. მარლისი 15. ლელვანი 16. ქვები 17. ელაზნაური 18. ჭარტალი და 19. სერანი; ყველა ეკუთვნის იმერეთის მეფეს; ამას მოსდევს მამულები³ აბაშიძისა, რომელიც ქართლის მეფეს ემორჩილება: 20. ვახანი, ციხე, რომლის ახლოც ცხოვრობენ სომეხი ვაჭრები, 21. ბაბი 22. დეისი 23. სტილი⁴ 24. ნებოზირი⁵ 25. ბეეთუბანი 26. გოლათუბანი 27. ზეთუბანი 28. მოლითი 29. გუდათუბანი 30. ზვარე 31. ნუნისი 32. ფიჭვნარი 33. გოგათუბანი 34. წიფა 35. ფონა 36. წულრულაშენი და 37. ცეხტალა, ორ უკანასკნელში ცხოვრობენ სომეხები⁶.

აბაშიძეთა სოფლების უმეტესობა დარბეულია ლეკების მიერ, რომლებიც აქ განუწყვეტელივ თარეზობენ.

მნიშვნელოვანი მხარე ლეჩხუმში ძველთაგან იმერეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა ის დაკარგა და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს; ის (ლეჩხუმი—გ. გ.) სამეგრელოში დარჩა ახლანდელი (1772) ომის შემდეგაც.

სია იმერეთის ქალაქებისა ან ადგილებისა, რომლებიც ქალაქებს ედარებიან და ზემოთ დასახელებულ მხარეთა აღწერის დროს ყველა არ იყო დასახელებული, ამასთან ზოგი ნანგრევებადაა ქცეული:

ქუთაისი ანუ	კელვანი	ახაშასი (?)	მღვიმე
ქუთათისი	ხარაგაული	სხიერი (?)	როკითი
ჩხერი	სასირიო	ძვერი	ტვერეს-ჯი (?)
სადხელი	ჭალატყე	ვარდი	ვახანი
(სადმელი?)	საჩინო (?)	დებვირი	ხოტევი
შეუპოვარი	ჩარალა (?)	ჭყვიში	აშეკაში (?)
გვიშტიბი	ვარძია	ლაჯანა	კვახჭირი
გვგუთი	გვგუთი	ბაბოთი	ბარჯაში (?)
ხიდარი	ლეხიდირი	კუტებსა (?)	კორტი (?)
საკაო (ზნაკვა?)	ჩონთო	ვაკისა, თუ	ტარსისი (?)
ალექსანდრაჩი	საკეცია	ვაზისუბანი (?)	კაცხი

¹ ხარაგაული. ² ამას მოსდევს მამულები < კალ. ³ ჩდილი ⁴ ნებოძირი.

⁵ სომეხები < გ ი უ ლ დ.

8. Die Provinz Guria

Die georgische Provinz Guria hat in W. das schwarze Meer, in N. theils den untern Rion und an demselben oben oder ostlich Mingrelien, und unter oder westlich türkische Distrikte, in O. Imereti, in SO. georgische Distrikte, die jezo in türkischen Händen sind, in S. den Tscharuch, der in der Nähe des Kur entspringt und am Fuße des araratischen Vorgebürgs westlich zum schwarzen Meer fließt.

Die südlichen Gränzen dieser Provinz sind aber, nach der Laune der Türken, zu verschiedenen Zeiten, merklich verschieden gewesen und auch gegenwärtig (1772) besaßen die Türken die guriaschen Oerter und Distrikte an und über den Tscharuch.

Guria ist bey seiner südlichen Lage auch mehr flach, denn es nimt die breite Niedrigung des Rion und einen Theil des südlichen Vorgebürgs ein; der Boden ist für Feldbau und Viehzucht fruchtbar und vortheilhaft und die Luft gesund. Aber das Land ist durch die häufigen Ueberwältigungen der Türken, die Menschen und Vieh fortschleppen und die Wohnsitze verheeren, durch das Spiel der Türken mit den Beherrschern Gurias, die auf und absetzen und schon durch die Türken äusserst verwüstet, entvölkert, unangebaut und selbst ohne Hofnung großer Verbesserungen.

Der Beherrscher hat den Titel Guriel oder Guriela. Der jezige ist ein guriascher Fürst, nicht aus der zaarischen Familie, heißt Mamia und ist ein georgisch-griechischer Christ. Er war doch jezo nicht mächtiger und in seinen Verträgen nicht sicherer, als daß er dem imeretischen Zaar Salomon Geisel geben mußte. Sein Bruder Georgi ist ein guriascher Fürst. Die Guriels waren vordem Vasallen oder Lehenträger des imeretischen Zaarn, der jezige aber ist unabhängig und hält es mehr mit den Türken, als mit dem so nahe verwandten Zaaren.

Die zahlreichste Nation in Guria ist die georgische, die auch eine georgische Mundart mit vielen fremden, besonders tatarischen Wörtern vermischt, spricht. Unter derselben sind, so wie in den übrigen georgischen Provinzen, viele Armenier, Tataren, Juden auch Kaukaser.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Das Land hat auch zwey Bischöfe; den Episkoposi Schamokmedeli und Dğumateli nehmlich, von welchen der erste im Kloster Schamokmedeli und der an-

7. პროვინცია გურია

ქართულ პროვინციას—გურიას დასავლეთით აკრავს შავი ზღვა, ჩრდილოეთით—ნაწილობრივ რიონის ქვედა წელი და მის ზემოთ, ანუ აღმოსავლეთით სამეგრელო, ხოლო ქვემოთ, ანუ დასავლეთით—თურქული მხარეები; აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით—ქართული მხარეები, რომლებიც ამჟამად თურქებს უპყრიათ, სამხრეთით—მდ. ქოროზი, რომელიც სათავეს იღებს მტკვრის ახლოს და არარატის მთისწინეთის ძირის დასავლეთით მიედინება შავი ზღვისაკენ.

ამ პროვინციის სამხრეთი საზღვრები სხვადასხვა დროს საგრძნობლად იცვლებოდა თურქების წყალობით და ახლაც (1772) უკავიათ თურქებს გურიის სოფლები და მხარეები ჭოროხზე და მის გადაღმაც.

გურია თავის სამხრეთ ნაწილში უფრო ვაკეა, რადგან მას უკავია რიონის განიერი დაბლობი და სამხრეთი მთისწინეთის ერთი ნაწილი; ნიადაგი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობისათვის ნაყოფიერია და გამოსადეგი, ჰავაც ჯანსაღია. მაგრამ ქვეყანა უაღრესად გაჩანაგებულია (მოსახლეობისაგან გაცილილია) და გაუშენებელი თურქების ხშირი შემოსევების გამო, რომლებიც მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს და ანადგურებენ სახლებს; აგრეთვე დიდად მოქმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გამოიხატება თავადთა დანიშვნა-გადაყენებაში თურქების მიერ. ნაკლებია იმის იმედი, რომ მდგომარეობა დიდად გაუმჯობესდეს.

გურიის მმართველის ტიტულია გურიელი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა სამეფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მამია და არის მართლმადიდებელი (ქართველ-ბერძენი ქრისტიანი). ის ამჟამადაც არ არის უფრო ძლიერი და ხელშეკრულებებში სანდო, ვიდრე მაშინ, როცა სოლომონ მეფეს მძევალს აძლევდა. მისი ძმა გიორგი—გურული თავადია. წინათ გურიელი ვასალურ და ლენურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან, ახლანდელი კი დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე ახლობელ ნათესავ მეფესთან.

გურიის მოსახლეობის დიდი უმეტესობა ქართველებია, რომლებიც ლაპარაკობენ ქართულ კილოზე, რომელშიც ბევრი უცხო სიტყვაა შერეული, განსაკუთრებით თათრული. მათ შორის, ისევე როგორც სხვა ქართულ პროვინციებში, ბევრი არიან სომხები, თათრები, ებრაელები, აგრეთვე კავკასიელები.

გაბატონებული რელიგია არის ქართულ-ბერძნული. ქვეყანას ჰყავს აგრეთვე ორი ეპისკოპოსი; სახელდობრ, ეპისკოპოსი შემოქმედელი და ჯუმათელი,

dere im Kloster Dgumati seinen Siz hat, die im Patriarchen oder Katholikos Imeretiens ihr Oberhaupt erkennen, der auch in beiden Eparchien die Hebung von einigen Gütern hat. Da es bey jedem Ueberzuge der Türken ein Rettungsmittel wie(der das Wegschleppen in die türksche Sklaverey ist, wenn sich Christen zur muhamedanischen Religion bekennen, so sind mehr als die Hälfte der Einwohner Muhamedaner geworden.

Wohnung, Kleidung, Sitten Lebensart und Gewerbe sind hier ganz georgianisch.

An der Seeküste werden Citronen, Apfelsinen und Oliven häufig erzielt, welches außer den südlichen türkischen Kreisen, im übrigen Georgien nicht gebräuchlich ist.

Guria hatte 1772 folgende fürstliche Familien: 1. Guriis Eristaw¹ oder erbliche Gouverneur 2. Tawtkirisi² 3. Matschudasi³ und 4. Nakaschisi⁴, deren keiner reich oder mächtig ist.

Folgende Oerter der Provinz Guria sind mir genannt worden.

Am linken Ufer des Rion und nördlichen Fuß des kaukasischen Vorgebürgs. 1. Nikos Didi, etwan 3 St.⁵ von Satschawacho Imeretiens. Gehört der Familie Matschudasi⁶. 2. Latschchuti⁷ 3. Tschibati 4. Tschoschgati 5. Baliastomi 6. Poti, türk. Faschi, Anfuhr, Stadt und Festung Seehafen⁸ an der linken der Mündung des Rion ins schwarze Meer. Sie ist jetzt in türkischen Händen.

Am westlichen Fuß des Vorgebürges, am Meere, von Poti in Süden:⁹ 7. Dgumati, Kloster und bischöfischer Sitz, Episk. Dgumateli¹⁰ 8. Baileti, eine Festung an der rechten Seite der Mündung der Subsa. 9. Girgoleti 10. Koboleti 11. Alambori, die beyden letztern Oerter gehören den Fürsten Tawtkirisi 12. Zichesire, eine Festung an der Mündung des Kindrischi. Sie ist in türkischen Händen so wie alle von hier weiter südlich bis Batum und an den Fluß Tscharuk gelegenen Orte. Dieser macht in SW. die Gränze aller georgischen Distrikte.

An der Anhöhe des Gebürgs, der Kindrische aufwärts liegen:

13. Chino, in türkischen Händen, 14. Kakuti 15. Lechaauri, eine

¹ Guriis Eristaw, deren N. 16 und 22. gehörten. G.

² Tawtkirisi d. N. 5 und 6. gehört, G.

³ Matschudasi d. N. 1, G.

⁴ Nakaschisi, den N. 7 der ersten Abtheilung gehört. G.

⁵ 3 st., G.] 18 W., P.

⁶ Imeretiens. Gehört der Familie Matschudasi, P. გიულდენშტედტთან ამ ადგილას არ არის.

⁷ Latschchuti, G.] Latschuti, P.

⁸ Seehafen < P.

⁹ Am westlichen—Süden < G.

¹⁰ Episk. Dgumateli < P.

რომელთაგან პირველი ზის შემოქმედის მონასტერში, მეორე კი—ჯუმათის მონასტერში. ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათოლიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰკრეფს გადასახადს ზოგი მამულებიდან. რადგან თურქთა ყოველი თავდასხმის დროს თურქთა მონობისაგან გადარჩენის საშუალება მაჰმადიანობის მიღებაა ქრისტიანთა მიერ, ამიტომ მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გამაჰმადიანდა.

საცხოვრებელი სახლები, ტანსაცმელი, ჩვევები, ცხოვრების პირობები და წარმოების წესები (ხელოსნობა) აქ სრულიად ქართული არის.

ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთის ხილი, რაც, სამხრეთ-თურქული მხარეების გარდა, დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის.

გურიაში 1772 წელს იყენენ თავადთა შემდეგი გვარები: 1. „გურიის ერისთავი“¹, ანუ მემკვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე², 3. მაჭუტაძე³ და 4. ნაკაშიძე⁴, რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი.

მე დამისახელეს გურიის შემდეგი სოფლები:

რიონის მარცხენა ნაპირზე და კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილო ძირში: 1. ნიკოს-დიდი⁵; დაახლოებით 3 საათის სავალზე⁶ იმერეთის საჯავახოდან. ეკუთვნის მაჭუტაძეს. 2. ლანჩხუთი 3. ჩიბათი 4. ჩოჩხათი 5. ბალიასტომი 6. ფოთი, თურქულად ფაში, მისადგომი ქალაქი და გამაგრებული ნავთსადგური⁷ რიონის შავ ზღვასთან შერთვის მარცხენა მხარეზე. ის ახლა თურქების ხელშია. მთის დასავლეთ ძირში, ზღვაზე, ფოთიდან სამხრეთით⁸: 7. ჯუმათი, მონასტერი და ჯუმათელი ეპისკოპოსის⁹ საჯდომი 8. ბაილეთი, ციხე სუფსის შესართავის მარჯვენა მხარეზე. 9. გირგოლეთი¹⁰ 10. ქობულეთი 11. ალაშბარი, ორი უკანასკნელი ეკუთვნის თავად თავდგირიძეს; 12. ციხისძირი, მდ. კინტარიშის შესართავთან მდებარე ციხე. ის თურქებს უპყრიათ, ისევე როგორც აქედან სამხრეთით ბათუმამდე და მდ. ჭოროხზე მდებარე სოფლები. ეს (ჭოროხი—გ.გ.) შეადგენს სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარს.

კინტარიშიდან ზევით, მთის თხემზე მდებარეობენ:

13. ხინო, რომელიც თურქებს უჭირავთ. 14. ქაქუთი 15. ლიხაური,

¹ გურიის ერისთავი, რომელსაც ეკუთვნის სოფლები №№ 16 და 22, გ ი უ ლ დ.
² თავდგირიძეს ეკუთვნის №№ 5 და 6, გ ი უ ლ დ.
³ მაჭუტაძისაა № 1, გ ი უ ლ დ.
⁴ ნაკაშიძისაა პირველი განყოფილების № 7. გ ი უ ლ დ.
⁵ ნიგოთი.
⁶ 3 საათის სავალზე, გ ი უ ლ.] 18 ვერსზე, პ ა ლ.
⁷ ნავთსადგური < პ ა ლ.
⁸ მთის დასავლეთ—სამხრეთით < გ ი უ ლ.
⁹ ჯუმათელი ეპისკოპოსის < პ ა ლ.
¹⁰ გირგოლეთი.

Festung. 16. Osurgeti 17. Schamokmedi, ein Kloster und Siz Episk. Schamokmedeli¹ 18. Askana, eine Festung 19. Bachwi.

Den Fluß Subsa aufwärts² sind: Waniskedi³, 20. Okroskedi⁴, 21. Eristaws 21. Basileti 22. Aketi, eine Festung 23. Gubasauri, 24. Erketi, der Familie des Eristaws, wo auch⁵ ein Kloster 25. Beroscheauli und 26. Surebi.

Man rechnet in ganz Guria die dem Guriel und den Fürsten unterthänige Einwohner auf 5000 Familien.

Guriaische Distrikte, die jetzt unter türkischer Oberherrschaft stehen, sind:

Der Distrikt *Kachaberi* oder *Madschicheli*, nicht *Machikely*⁶, liegt zwischen dem Fluße *Kindrischi* und *Tscharuk*, am schwarzen Meer. Zu demselben gehört die Festung *Zichesire* an der Mündung des *Kindrischi*, und *Batum*, an der Mündung des *Tscharuk*.

Der distrikt *Adğara*⁷ nicht *Aichara*, an der S-Westlichen Seite des südlichen Vorgebürges des Kaukasus, zwischen *Kachaberi* und *Dschawacheti*, am Ursprunge der durch *Kachaberi* fließenden Bäche.

Der Distrikt *Narimani*, liegt am nördlichen Fuß des araratischen Vorgebürgs, am Ursprunge des Flusses *Tscharuk*. Zu diesem Distrikt gehört *Artwing*.

Der Distrikt *Dschawacheti*, liegt am südlichen Fuß des südlichen kaukasischen Vorgebürgs, um den Ursprung des Kur. Zu demselben rechnet man *Achalziche* selbst und *Azkwer* und *Achalkalaki*.

Noch gehören folgende Oerter zu einem oder dem andern dieser Distrikte⁸: *Liwana*, *Satler*, *Madschicheli*, nicht *Machikeli*⁹, *Batum*¹⁰ *Kistkin*, *Olti*, *Narman*,¹¹ *Artwin*, nicht *Artwing*¹², *Altunkala*¹³, *Schawascheti* (nicht *Chavacheti*)¹⁴, *Penek* und *Petekrek*¹⁵.

¹ und Siz Episk. Schamokmedeli < P.

² aufwärts, G.] abwärts, P.

³ Waniskedi < P.

⁴ Okroskedi, G.] Okiskedi, P.

⁵ der Familie des Eristaws, wo auch, გიულდენშტედტს აქ არ უწერია.

⁶ oder *Madschicheli*, nicht *Machikeli*, ბალახის ჩამატება.

⁷ *Adğara*, G.] *Adschara*, P.

⁸ Noch gehören—Distrikte, P.] An dem Flusse *Tscharuk*, oder *Tschorochi* und an den zu demselben gehörigen Bächen liegen noch folgenden 13 georgische Oerter, die die Türken zu Provinzialstädte gemacht und zum Gouvernement von *Achalziche* (gerechnet), nemlich: *Adğara* (ააჰარა nicht *Aichara*), G.

⁹ *Madschicheli*, nicht *Machikeli* < P.

¹⁰ *Batum* < P.

¹¹ *Narman* < P.

¹² nicht *Artwing* < P.

¹³ *Altunkala* < P.

¹⁴ *Schawascheti* (nicht *Chavacheti*) < P.

¹⁵ *Petekrek*, G.] *Peterk*, P.

ციხე 16. ოზურგეთი 17. შამოქმედი, შამოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი¹ და მონასტერი, 18. ასკანა, ციხე 19. ბახვი.

მდ. სუფსის აყოლებით არის: ვანისქედი² 20. ოქროსქედი, ერისთავისა 21. ბასილეთი 22. აკეთი, ციხე 23. გუბაზური³ 24. ერკეთი, ერისთავის ოჯახისა, სადაც⁴ მონასტერიც [არის]. 25. ბერშოული⁵ და 26. სურები.

მთელს გურიაში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს.

გურიის მხარეები, რომლებიც ახლა თურქეთის ხელშია, შემდეგია:

კახაბერის მხარე (ანუ მაქახელი, არა მახიკელი), მდებარეობს მდ. კინტრიშსა და ჭოროხს შორის, შავ ზღვაზე. მას ეკუთვნის ციხე ციხისძირი, მდ. კინტრიშის შესართავზე და ბათუმი ჭოროხის შესართავზე.

მხარე აჭარა (და არა აიხარა), კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეზე, კახაბერსა და ჯავახეთს შორის, კახაბერზე მიმდინარე მდინარეების სათავეებთან.

მხარე ნარიმანი, მდებარეობს არარატის მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას, მდ. ჭოროხის სათავესთან. ამ მხარეს ეკუთვნის ართვინი.

მხარე ჯავახეთი, მდებარეობს სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის სამხრეთ ძირას, მდ. მტკვრის სათავესთან. მას ეკუთვნის ახალციხე, აწყვერი და ახალქალაქი.

ამ მხარეებს (ერთს თუ მეორეს) ეკუთვნის შემდეგი სოფლები: ლივანა, სატლერი⁶, მაჭახელი, არა მახიკელი⁷, ბათუმი⁸, კისტიანი⁹, ოლთი, ნარიმანი¹⁰, ართვინი, არა არტვინგი¹¹, ალთუნყალა¹², შავშეთი (არა ხავახეთი)¹³, პენეკი¹⁴ და პეტეკრეკი.

¹ შამოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი < პ ა ლ.

² ვანისქედი < პ ა ლ.

³ გუბაზოული.

⁴ ერისთავის ოჯახისა, სადაც < გ ი უ ლ.

⁵ ბერეოული.

⁶ ანუ მაჭახელი, არა მახიკელი] ჩამატებულია პალასის მიერ.

⁷ ამ მხარეებს—შემდეგი სოფლები: პ ა ლ.] მდინარე ჭოროხსა და მის შენაკადებზე აგრეთვე მდებარეობს შემდეგი 13 ქართული სოფელი, რომლებიც თურქებმა აქციეს პროვინციის ქალაქებად და ეკუთვნიან ახალციხის გუბერნიას, სახელდობრ: აჭარა (არა აიხარა), გ ი უ ლ.

⁸ სატლერი, „უნაჯირა“ (?).

⁹ მაჭახელი, არა მახიკელი < პ ა ლ.

¹⁰ ბათუმი < პ ა ლ.

¹¹ კისკინი, კისკინი.

¹² ნარიმანი < პ ა ლ.

¹³ არა არტვინგი < პ ა ლ.

¹⁴ ალთუნყალა < პ ა ლ.

¹⁵ შავშეთი (არა ხავახეთი) < პ ა ლ.

¹⁶ პენიაკი, ფანაკი, ანუ ბანა (იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ტ. III 560.

Alle vier Distrikte sind von Georgianer bewohnt, die zwar noch ihre Sprache reden, aber wegen der türkischen Herrschaft von der christlichen Religion abtrünnig und Muhamedaner geworden sind.

An dem Distrikt Kachaberi gränzt weiter in S. der Distrikt Lasi (ლასი) nicht Lazi, welches Lazica Bayeri zu sein scheint. Er soll sich von der Mündung des Tscharuk bis in die Gegend von Trapezunt erstreckt; die Einwohner sollen Tatare sein¹.

¹ An den Distrikt Kachaberi—sollen Tataren sein<P.

ოთხივე მხარე დასახლებულია ქართველებით, რომლებიც თუმცა ელაბა-ნაღი პარაკობენ თავის ენაზე, მაგრამ თურქთა ბატონობის გამო უღალატეს ქრისტიანულ სარწმუნოებას და გამაჰმადიანდნენ.

კახაბერის მხარეს სამხრეთით ესაზღვრება მხარე ლასი¹ (ლასი), არა-ლაზი, რომელიც ბაიერის ლაზიკა უნდა იყოს. ის გადაქიმული უნდა იყოს კოროხის შესართავიდან ტრაპიზონამდე; მოსახლეობას თათრები უნდა შეადგენდნენ².

¹ ლაზეთი.

² კახაბერის მხარეს—თათრები უნდა შეადგენდნენ <პალ.

8. Etwas von Mingrelien.

Die georgische Provinz Mingrelia und die Distrikte Odishi und Le-tschkum machen den vierten Staat Georgiens aus und haben unter dem Titel eines Dadians einen eigenen, unabhängigen Beherrscher. Der jezige Dadian Kadzia, ein griechisch-georgischer Christ, aus der Familie Tschikwani, nicht von der zaarischen Familie, erklärte sich zwar bey Erscheinung der rußischen Truppen im Jahr 1770 u. f. so wie die beyden georgischen Zaaren für Rußland, ward aber einige Mahl über geheimen Unterhandlungen mit den Türken ertappt, mit welchen er, ob er gleich ehemahls ein Lehnsträger oder Vasall des imeretinischen Zaares war, mehr als mit den georgischen Zaaren zuhielt. Dieses war schon die Denkungsart seiner Vorfahren. Kurz, er ist nicht gut rußisch gesinnet und lebt mit dem imeretischen Zaar Salomon in bitterer Feindschaft, auch sind seine Länder der Räubereyen und Einfällen seiner Nachbarn nicht weniger als die Länder der beiden Zaaren ausgesetzt. Drey Umstände, von welchen mich jeder für sich diese gleich merkwürdige und unbekante Gegenden zu bereisen abhalten konnte, so sehr ich es immer wünschte. Ohne den besondern Schuz und Konvojen des Landesherrn war hieran nicht zu denken. Ich reiste indessen an der Gränze dieser Länder mit Imeretien; und theils auf dieser Reise und auch bey andern Gelegenheiten, vorzüglich auf dem Markte in Chani¹, den auch Mingreler besuchen, sammlete ich von dem Staate Dadians Nachrichten, von welchen ich hier das mir wahr geschienene und erheblichs-te mittheilen will. Von dem Dadian Kadzia selbst habe ich noch anzuführen, daß seine Gemahlin aus der imeretisch-fürstlichen Familie des Radisch Eristaw und seine Schwester die Gemahlin des imeretischen Zaaren Salomons ist.

Der Dadian steht mit seinen Fürsten und dem Lande völlig in dem Verhältnisse beyder georgischen Zaaren. Diese Länder sind eben so von Georgianern, Armenianern, Tatern und Juden bewohnt. Eben so unterthan, eben so willkürlichen Steuern und Gesezen unterworfen, eben solche Gewerbe und schläfriger Betrieb derselben und auch so allgemeine Armuth.

Der Dadian münzt nicht; in seinen Ländern kursiren, völlig wie in Imereti, türkische und dieselben Münzen.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Mingrelia,

¹ ქუ სანთს Choni.

8. მოკლე სამეგრელოს შესახებ

ქართული პროვინცია სამეგრელო და მხარეები ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი კაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შეშინებულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან. ასე იქცეოდნენ მისი წინაპრებიც. მოკლედ რომ ვთქვათ, ის არ არის კეთილად განწყობილი რუსეთისადმი და იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს; ამასთან, მისი მიწები უფრო უკეთ არ არის უზრუნველყოფილი მეზობელთა ძარცვისა და თავდასხმებისაგან, ვიდრე ორივე ქართველი მეფის ქვეყნები. ეს იყო სამი გარემოება რომელთა გამო შე იძულებული ვხდებოდა თავი შემიკავებინა ამ ღირსშესანიშნავი და უცნობი მხარეების მოელისაგან, მიუხედავად იმისა, რომ საამისოდ დიდი სურვილი მქონდა. ქვეყნის ბატონის განსაკუთრებული დაცვის და ამაღლის გარეშე აქ [მოგზაურობაზე] ფიქრიც ზედმეტი იყო. მე მაინც ვიმოგზაურე ამ ქვეყნის საზღვრებზე იმერეთთან; ნაწილობრივ ამ მოგზაურობისას, აგრეთვე სხვა დროსაც, უმთავრესად კი ხონის ბაზრობაზე, რომელსაც მეგრელებიც ესწრებიან, დადიანის ქვეყნის შესახებ შეგვირბე ცნობები, რომელთაგან მე აქ მოვიყვან, ჩემის აზრით, ყველაზე სინამდვილესთან ახლოს მყოფს და მნიშვნელოვანს. კაცია დადიანზე მე კიდევ ვავიგე, რომ მისი ცოლი არის იმერელი თავადის ოჯახიდან, რაჭის ერისთავთაგან, ხოლო მისი და არის იმერეთის მეფის სოლომონის ცოლი.

დადიანი, მისი თავადები და მთელი მხარე მჭიდრო ურთიერთობაში არიან საქართველოს ორივე მეფესთან. ეს მხარეებიც ისევეა დასახლებული ქართველებით, სომეხებით, თათრებით და ებრაელებით. აქაც ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოდუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში].

დადიანი ფულს არ ჰკრის; მის ქვეყანაში მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა ისეთივე მონეტები.

გაბატონებული სარწმუნოება არის ქართულ-ბერძნული. (მართლმადი-

Letschkum und Odischi haben jeder einen Bischof (Episkoposi), deren Eparchie diese Provinzen und Distrikte sind. Sie standen unter dem Katholikos oder Patriarchen Imeretiens, vor ein paar Jahren aber hat der Dadian, wegen der Feindschaft gegen den Zaar Salomon, seine Bischöfe von dieser Abhängigkeit befreiet und sich in dem Besarion¹ aus der fürstl. Familie des Radschis Eristaw, selbst einen Patriarchen bestellt. Der Gottesdienst wird in georgianischer Sprache gehalten.

Eine zur Vergleichung gemachte mingrelische Wörtersammlung zeigte mir, daß diese Sprache eine grobe Mundart der georgisch gürgestanschen mit vielen fremden Wörtern vermischt ist. Sie verhält sich zu ostlichen georgischen ohngefähr wie das holländische zum deutschen.

In Odischi spricht man mingrelisch, in Letschkum eine vom imeretischen und mingrelischen gemischte Mundart.

Mingrelia erstre[c]kt sich am südlichen Fuß der kaukasischen Alpen, über die Ebene zwischen diesem und dem Vorgebürge. In S. begränzt es der Rion mit Guria, in O. der Fluß Ts'cheni-ts'chali mit² Imereti, in SO. wird es durch das Kalksteingebürge von dem mingrelischen Distrikt Letschkum geschieden und in NW. liegt ihm der mingrelische Distrikt Odischi, (der sich längst dem schwarzen Meere an dem westl. Fusse des Gebürges bis zum Enguri erstre[c]kt, durch den es von Abchaseti geschieden)³, gegen Swaneti.

Durch die mingrelischen Ebenen fließen:

1. der Ts'cheni Ts'chali.

2. der Nogela, der nordlich, und der Ziwi, der N-Westlich oder WN-Westlich aus den Alpen kömt, beyde vereinigen sich und fallen so in den Rion.

Durch Odischi fließen aus Osten aus dem Gebürge vom Rion an:

3. der Abascha, der nur klein ist, 4. der Tscheuri, sehr groß⁴ (5. der Techen, ein großer Fluß)⁵ 6. der Otschomuri⁶ 7. Chobi-ts-chali 8. Tschani Ts'chali und 9. der große Enguri. Sie fallen in dieser Folge von S. in N. ins schwarze Meer. Nordlicher folgen die Abchasalischen Flüsse.

¹ Besarion, P.] Besarion seinen Mutter-Bruder, G.

² mit Guria—mit, G.] gegen, P.

³ der sich längst—geschieden <P. ახალ დედანში მოსდევს ცნობა აფხაზეთის შესახებ: „das weiter nach N. W. zur Mündung des Kabeti an der das Kloster Bitschwinta gelegen. An Abchaseti weiter in N. W. gränzen die Distrikte Dschiketi und Alaleti; in O. den Kabeti aufwärts Soneti oder Swaneti. Die Einwohner von Abchaseti werden in der georgianischen Sprache Abchasi in Plural Abchasebi genant. Von Dschiketi heißen Dschiki, von Alaleti—Alali; dieses scheint mit Alania, dieses mit Zichia Bayerinus (?) zu sein“.

⁴ sehr groß <P.

⁵ 5. der Techen, ein großer Fluß <G.

⁶ Otschomuri, G.] Otschmoniuri, P.

დებლური—გ. გ.). სამეგრელოს, ლეჩხუმსა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ებისკოპოსი, რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს პროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩილებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გამო, განათავისუფლა თავისი ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი¹—რაქის ერისათვათა თავადური გვარიდან. ღვთისმსახურება წარმოებს ქართულ ენაზე.

შედარების მიზნით [ჩემ მიერ] შედგენილმა მეგრული სიტყვების „კონამ“ მიჩვენა, რომ ეს ენა არის უბეში კილო ქართულ-გურჯისტანულისა, რომელშიც შერეულია ბევრი უცხო სიტყვა. ის დაახლოებით ისეთსავე მიმართებაშია აღმოსავლურ ქართულთან, როგორც ჰოლანდიური გერმანულთან.

ოდიშში ლაპარაკობენ მეგრულად, ლეჩხუმში კი—იმერულ-მეგრულ შერეულ დიალექტზე.

სამეგრელო მდებარეობს კავკასიის ალპების სამხრეთ ძირას, დაბლობზე, ამ მთებსა და მთისწინეთს შორის. სამხრეთით მას რიონი გამოჰყოფს გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი²—იმერეთისგან, სამხრეთ-აღმოსავლეთით კირჭვიანი მთები ჰყოფენ მას მეგრული მხარისაგან—ლეჩხუმისაგან, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს მეგრული მხარე ოდიში (რომელიც გადაქიმულია შავი ზღვის ნაპირზე, ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც ის აფხაზეთისგან არის გამოყოფილი)³, სვანეთის პირდაპირ.

სამეგრელოს ველებზე მიედინებიან:

1. ცხენისწყალი.

2. ნოღელა ჩრდილოეთით, ხოლო ცივი ჩრდილო-დასავლეთით ან დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით მოედინებიან ალპებიდან, ორივენი ერთდებიან და ასე ერთვიან რიონს.

ოდიშზე მიედინებიან—აღმოსავლეთიდან, მთიდან მომავალი [მდინარეები], რიონიდან დაწყებული:

3. აბაშა, რომელიც პატარაა 4. ჩეური, ძალიან დიდი (5. ტებენ⁴, დიდი მდინარე)⁵ 6. ოჩხომური 7. ხობისწყალი 8. ჭანისწყალი და 9. დიდი მდინარე ენგური. ისინი ამ მიმდევრობით უერთდებიან სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მოდიან აფხაზეთის მდინარეები.

¹ ბესარიონი, პაღ. ბესარიონი, თავისი დედის ძმა, გიუღ.

² გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი—პაღ.

³ რომელიც—არის გამოყოფილი <პაღ. ამას დედანში მოსდევს შემდეგი განმარტება: „შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. კაბეთის შესართავისკენ, რომელზეც მონასტერი ბიჭვინთა მდებარეობს. აფხაზეთს ჩრდილო-დასავლეთით ესაზღვრებიან ჯიქეთი და ალაღეთი; აღმოსავლეთით, კაბეთის ხეშით, სონეთი ანუ სვანეთი. აფხაზეთის მოსახლეობას ქართულად ჰქვია აფხაზი, მრავლობითში—აფხაზები. ჯიქეთისას—ჯიქი, ალაღეთისას—ალაღი; ერთი უნდა იყოს ბაიერის ალანია, მეორე კი ციხია (ჯიქია).

⁴ ეს ორივე სახელი „ჩეური“ და „ტებენ“ უნდა იყოს „ტებური“.

⁵ ძალიან დიდი (5. ტებენ, დიდი მდინარე) <პაღ.

Von fürstlichen Familien Mingreliens und der beyden übrigen dadianischen Distrikte sind mir nur folgende genannt worden¹:

1. Tschikwani, aus welcher der Dadian ist.
2. Tschitschua
3. Pagawa
4. Cheidse²
5. Nikase
6. Gibuase³ und⁴
7. Apakise.

Die Mingrelier nennen Mingrelia selbst Kadzarai; Kazaro aber heißt in mingrelischer Sprache ein Bok.

In armseeligen Wohnungen, in der ganzen Lebensart und auch an der Kleidung unterscheiden sich die Mingrelier von den Imeretiern nicht merklich.

Mingrelien hat zwey Distrikte: 1. Wabascha und 2. Bansa, nicht Banka.

Meine Gewährsmänner wusten die Ortschaften eines jeden nicht genau, zu einem oder andern gehörig aber konnten sie nur folgende nennen:

1. Gordi, eine kleine Festung am Ts'cheni Ts'chali.
 2. Martwili, nicht Martwirja, ein Kloster und Siz des Episkoposi Tschkoindeli⁵.
 3. Sudguna⁶, ein Dorf mit einer großen Kirche, eben dieses Bischofs⁷,
 4. Chunzi⁸, eine kleine Festung 5. Inshguri⁹ 6. Barda 7. Skurdi 8. Tamakoni, Festung 9. Suchschi 10. Nagwaso 11. Satschkoindelo¹⁰, ein großer Fleken mit 500¹¹ Familien, nahe über dem Einfall des Rion ins Meer. 12. Targamuli 13. Sapakidso 14. Teklati 15. Tschaladidi 16. Seni 17. Kwaloli 18. Tschatschga 19. Kursu 20. Tawia 21. Kurseini 22. Dgale 23. Dguari 24. Noga 25. Tschalengicha 26. Obudgi¹² 27. Kwili 28. Ismuleti 29. Schechti 30. Sapatei 31. Apsili 32. Cherdili 33. Kokuli und vermuthlich mehrere, ihnen nicht beygefallene.
- Man rechnet in Mingrelien mit Odischi zusammen 10 000 Familien.

¹ Von fürstlichen—worden, P.] fürstl. Familien rechnet man in diese[m] Distrikte, neml. Mingrelia, Odischi und Letschkumi folgende: G. ამის შემდეგ მოსდევს ჩამოთვლა, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ ჩიქოვანი არის მე-7 ნომრად და აქვეა დადიანზე ვეველაფერი ის, რაც ბალასთან ზემოთ იყო მოცემული.

² Cheidse, G.] Cherdse, P.

³ Gibuase, G.] Gibnose, P.

⁴ und < G.

⁵ Tschkoindeli, G.] Tschkoirideli, P.

⁶ Sudguna, G.] Sugura, P.

⁷ eben dieses Bischofs < P.

⁸ Chunzi, G.] Gunzi, P.

⁹ Inshguri, G.] Inshuri, P.

¹⁰ Satschkoindelo, G.] Satskoindelo, P.

¹¹ 500, G.] 1500, P.

¹² Obudgi, G.] Obudchi, P.

სამეგრელოს და დადიანის კუთვნილი ორივე მხარის თავადური გვარებიდან მე დამისახელეს შემდეგი¹:

1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის.
2. ჩიჩუა
3. ფალავა
4. ხეიძე
5. მიქაძე
6. დგებუაძე
7. აფაქიძე

მეგრელები სამეგრელოს ეძახიან ქა ც ა რ ი ა ს; ქა ც ა რ ო უ ლ ა დ ნ ი შ - ნ ა ვ ს „თხას“.

ლარიზული სახლებით, ცხოვრების საერთო პირობებით და აგრეთვე ჩაცმულობით მეგრელები დიდად არ განსხვავდებიან იმერლებისაგან.

სამეგრელოს აქვს ორი მხარე: 1. ც ა ბ ა შ ა და 2. ბ ა ნ ძ ა (არა ბ ა ნ ქ ა).

ჩემმა ცნობების მომწოდებლებმა ამ მხარეთა სოფლები ზუსტად არ იცოდნენ, ხოლო საერთოდ შეძლეს შემდეგი ადგილების დასახელება, რომლებიც ეკუთვნიან ერთს ან მეორე მხარეს:

1. გორდი, პატარა ციხე ცხენისწყალზე.
2. მარტვილი, არა მარტვირია, მონასტერი და ჭყონდიდელი ეპისკოპოსის ადგილსამყოფელი.

3. სუჯუნა, სოფელი დიდი ეკლესიით, აგრეთვე ეპისკოპოსის² [კუთვნილი] 4. ხუნწი, პატარა ციხე, 5. ინჭური³ 6. ბარდა⁴ 7. სკურდი 8. თამაკონი, ციხე 9. სუხჩე 10. ნაგვაზაო 11. საჭყონდელი, დიდი სოფელი 500⁵ ოჯახით; იმის ახლოს რიონი ერთვის ზღვას. 12. თარგამეული 13. სააფაქიძო 14. თეკლათი 15. ჭალადიდი 16. ზენი 17. ქვალონი 18. ჩაჩვა 19. კურზუ 20. თავია⁶ 21. კურსეინი⁷ 22. ჯგალი 23. ჯვარი 24. ნოლა 25. ჭალენჯიხა 26. ობუჯი 27. კვილი⁸ 28. ისმულეთი⁹ 29. შეხტი¹⁰ 30. საპატეი¹¹ 31. აფსილი 32. ხერდილი 33. კოკული და ალბათ გაცილებით მეტი [იყო სოფლები], რაც მათ არ შეხვედრიათ.

სამეგრელოში ოდიშთან ერთად ითვლება 10.000 ოჯახი.

¹ სამეგრელოსა და—გვარები, პ ა ლ.] ამ მხარეებში, სახელდობრ, ოდიშსა და ლეჩხუმში შემდეგ თავადურ გვარებს ასახელებენ: გ ი უ ლ .

² აგრეთვე ეპისკოპოსის—პ ა ლ .

³ ინჩხური.

⁴ ბალდა.

⁵ 500, გ ი უ ლ დ.] 1500, პ ა ლ .

⁶ თაია (?).

⁷ ჯვარზენი (?).

⁸ ჭველე (?).

⁹ ისულეთი, ისულა.

¹⁰ შეხფი.

¹¹ სეფეთი (?).

Er liegt Mingrelien nordlich und westlich und reicht an das schwarze Meer. In N. gränzt ihn Abchaseti. Dessen in dasselbe fallende Flüsse sind schon genannt.

Mit Mingrelien hat er in dem Dadian einen gemeinschaftlichen Herrn, und als ein Theil Georgiens eben solche Einwohner, Religion, Sprache, Verfassung, solch Land und solche Gewerbe, als Mingrelia.

Man hat mir folgende zu Odischi gehörige Oerter genannt:

1. Senaki und 2. Chobi, nicht Kchopa; beide des Patriarchen, letzteres mit einer großen Kirche.
3. Chorga, nicht Korga
4. Cheta, ein großes Dorf
5. Tschakwiti, eine Festung
6. Subdidi, nicht Zugdydi
7. Tschaisi, Siz des Episkoposi Tschaiseli,
8. Nakalakewi¹, eine alte berühmte, jezt wüste Stadt,
9. Kuchi, nicht Buki am linken Ufer des Enguri, war eine Festung in türkischen Händen und steht jezt verlassen².

Der Distrikt Letschkum, hat von jeher zur Provinz Imereti gehört, ist aber seit lange davon gerissen, unter den Beherrscher Mingreliens gerathen und auch bey Wiederherstellung des jezigen (1772) regierenden Zaars Salomon, besonders durch die rußischen Waffen, nicht wieder gewonnen, sondern bey Mingreli, also unter dem Dadian geblieben, daher ich diesen Distr. auch hier anführe.

Er liegt dem Distrikt Okriba westl. und nordl. und wird von demselben in NW. durch das Flüßchen Lechadari, das aus dem südl. Nebengesbürge kömt und mit WS-Westlichen Lauf über Kutais in die linke der Rion fällt, geschieden.

Zu diesem Distrikt oder Provinz des Dadians Mingreliens gehören die Festung Tgnorisa am Leschadari und die Dörfer Wonscheseisi und höher Tschaschleti, wo eine berühmte Kirche ist, Tschortisa, Satschcheauri und Gnorisa, beide Festungen nahe beyeinander, Derschi und Worchhi.

¹ Nakalakewi, G.] Nalakchewi, P.

² აქ გიულდუნტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ:

Von Abchaseti sind die 4 merkwürdigsten Oerter: Anaklea eine Festung an der Mündung der Enguri, der Gränzort zwischen Odischi; 2) Anakopia die Hauptstadt am Meer in der Mitte des Landes; 3) Mogwi nicht Mokwi ein zwischen diesen beiden am Gebürge gelegenes berühmtes Kloster; 4) Bitschwinta, nicht Bysziunta, das Hauptkloster und der ehemalige Siz des Patriarchen von Abchaseti und ganz Georgien (ein... aus den bei Genati gefundenen Inschriften (?) erhellet); dieser Ort ist an der Südseite der Mündung des Flusses Kabeti, nicht Kapeti gelegen und ist der Gränzort zwischen Dschiketi.

An den Ursprungen eben dieses Flusses in den hohe[n] Alpen sollen die Soni oder Swani wohnen und man nannte nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festungen Lentechi, Tscholuli, Kalatschi und Laschcheti und Etseri nicht Ezer. Zu Abchaseti, Swaneti, Dschiketi und Alaleti sollen Sprachen geredet werden, die unter sich und von den benachbarten verschieden sind. Ich habe bisher noch nicht Gewisses erfahren können. Die Einwohner von Abchaseti und Swaneti waren griechische Christen, den georgianischen Zaaren untertan; nur in Abchaseti behaupten der türkische Sultan, in Swaneti der mingrelische Dadian einige Herrschaft.

მხარე ოდიში

ის მდებარეობს სამეგრელოს ჩრდილოეთით და დასავლეთით და აღწევს შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მას აფხაზეთი ესაზღვრება. მისი მდინარეები უკვე დასახელებულია.

მას სამეგრელოსთან ერთად განაგებს ერთი მმართველი, დადიანი და, როგორც საქართველოს ერთ ნაწილთაგანს, ჰყავს იგივე მოსახლეობა, აქვს იგივე სარწმუნოება, ენა, კანონები, ისეთივე მიწა და წარმოება, როგორც სამეგრელოს.

მე დამისახელეს ოდიშის შემდეგი სოფლები:

1. სენაკი და 2. ხობი, არა კხოვა; ორივე პატრიარქისაა, უკანასკნელში დიდი ეკლესიაა. 3. ხორგა, არა კორგა 4. ხეთა, დიდი სოფელი 5. ჰაქვინჯი, ციხე 6. ზუბდიდი, არა ცუვდიდი¹ 7. ჩაისი², ჩაისელი ეპისკოპოსის საჯდომი 8. ნაქალაქევი, ძველად განთქმული, ახლა გაუდაბურებული ქალაქი; 9. რუხი, არა ბუქი, ციხე ენგურის მარცხენა ნაპირზე, იყო თურქთა ხელში, ახლა მიტოვებულია³.

მხარე ლეჩხუმში იმათივე ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ დიდიხანია მას მოსწყვეტეს და სამეგრელოს მმართველთა ხელში ჩავარდა. მიუხედავად [იმერეთის] ახლანდელი (1772) მმართველის, სოლომონ მეფის ძალაუფლების აღდგენისა, განსაკუთრებით რუსული იარაღის დახმარებით, ის ვერ იქნა უკან დაბრუნებული, დარჩა სამეგრელოს, ე. ი. დადიანის ხელში. ამიტომ ამ მხარეზედაც ახლა ვიტყვი.

ის მდებარეობს ოკრიზის დასავლეთით და ჩრდილოეთით და გამოყოფილია მისგან ჩრდილო-დასავლეთით მდ. ლეხადარით, რომელიც სამხრეთი მთის შტოდან გამოედინა და დასავლეთ-სამხრეთ-დასავლეთის დინებით ქუთაისის ზემოთ მარცხნიდან ერთვის რიონს.

სამეგრელოს დადიანის ამ მხარეს ანდა პროვინციას ეკუთვნიან ციხე დღნორისა ლეხადარზე და სოფლები ეონშესეისი⁴ და უფრო ზევით ქაშლეთი, სადაც არის ცნობილი ეკლესია; ჩოროთისა, საჩხეაური⁵ და დღნორისა, ორივე ციხე ერთმანეთის ახლოსაა, დერჩი და ვორხი⁶.

¹ ზუვდიდი. ² ცაიში.

³ აქ გიულდენშტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ:

აფხაზეთში არის 4 მნიშვნელოვანი ადგილი: 1) ანაკლია, ციხე ენგურის შესართავთან, სასაზღვრო ადგილი ოდიშთან; 2) ანაკოფია, დედაქალაქი [მდებარეობს] ზღვაზე, ქვეყნის შუაში; 3) მოგვი, არა მოქვი, წინა ორს შორის მთაზე მდებარე განთქმული მონასტერი; 4) ბიჭვინთა, არა ბისციუნთა, მთავარი მონასტერი და სრულიად საქართველოს და აფხაზეთის პატრიარქის ადრინდელი საჯდომი, (ჯგალში ნაპოვნი წარწერების მიხედვით); ეს პუნქტი მდებარეობს მდ. კაბეთის, არა კაპეტის შესართავის სამხრეთ მხარეზე და არის სასაზღვრო ადგილი ჯიჭეთთან. ამ მდინარის მთავარი სოფლები, ციხეები ლენტეხი, ჩოლური, კალაში და ლაშხეთი და ეცერი, არა ეცერ. აფხაზეთში, სვანეთში, ჯიჭეთსა და ალანეთში უნდა ლაპარაკობდნენ ენებზე, რომლებიც ერთმანეთისგან და მეზობლების ენებისგან განსხვავებული არიან. აქამდე მე ვერ არ შემოიტყვია ნამდვილი ცნობები. აფხაზეთის და სვანეთის მოსახლეობა იყენებენ ბერძენი ქრისტიანები, ქართველი მეფის ქვეშევრდომები; მხოლოდ აფხაზეთში დამკვიდრდნენ თურქი სულთანები, სვანეთში კი სამეგრელოს დადიანს აქვს ერთგვარი ძალაუფლება.

⁴ ონჭეიში. ⁵ საჩხეური. ⁶ ორხევი.

Diese Dörfer gehören eigentlich zu dem imeretischen Distrikt Okri-
ba, der Dadian hatte sich aber derselben jetzo bemächtigert.

Eben so liegen diesen gegenüber am rechten Ufer des Rion die Dör-
fer Twischi, Choromisch, Mekwena und Wani, die auch zur Okriba gere-
chnet werden müssen, jetzo 1772 aber dem Dadian gehören.

Von diesen Distrikt habe ich bisher folgendes in Erfahrung gebracht.

Er liegt zwischen dem Schiefer- und Kalkgebürge (jug. austr. alpinum
Schistosum und subalpin. calcareum), theils an dem Theil des Rions, den
die Flüsse Aski und Ladschanuri einschließen, theils an dem Flusse
Ts'chenni Ts'chali.

Man sagte mir, daß er aus folgenden Oertern bestehe:

1. Tschkwischi, nicht Ezkysi, die georgische Festung gegen Radscha
an der Westseite des Aski nicht weit von seiner Mündung; 2. Dschoschga
3. Genduschi 4. Tabori 5. Tschkala¹ 6. Surmuschi 7. Lebetschina 8. Sairme
9. Lelesch 10. Gaguletschi 11. Leschkaschi², eine Festung am Ladschanuri;
12. Ladschana 13. Orbeli, eine Festung 14. Zilamieri 15. Laskana 16. De-
chwiri, Festung und berühmte Kirche, 17. Spatagori 18. Usachelo 19. La-
zoria 20. Atschara 21. Alpana 22. Lachepa 23. Nakuraleschi, daselbst eine
große Kirche³, 24. Gwirischi 25. Utzcheri 26. Nasperi 27. Kenaschi
28. Agwi 29. Machaschi⁴ 30. Sanurtschi 31. Tschuteli 32. Muri, eine Fest-
ung. Alle diese sind zwischen dem Aski, Ladschanuri und Ts'chenni Ts'chali
und noch an der Westseite des letztern, 33. Subi, eine Festung 34. Mokre-
schi 35. Ladschabida 36. Opitara 37. Zageri, eine Hauptkirche und Siz des
Zagereli⁵ Episkoposi; 38. Kweso, eine Festung 39. Sogischi, Festung 40. Sa-
ragula 41. Luchwano 42. Zipertschi.

Sprache, Religion und Bauart in Letschkum, wie in Radscha.

Man rechnet in dieser Provinz oder Distrikt 4000 Familien.

Die Bauart in Mingrelia, Odischi und Abchaseti, soll mit der in Ime-
reti übereinkommen; nur soll alles noch wüster und mit noch dickerem
Walde besetzt sein⁶.

¹ Tschkala, G.] Tschala, P.

² Leschkaschi, G.] Leschkast, P.

³ daselbst eine große Kirche < P.

⁴ Machaschi, G.] Magaschi, P.

⁵ Zagereli, G.] Zageret, P.

⁶ Die Bauart—besetzt sein < P.

ეს სოფლები, არსებითად, ეკუთვნიან იმერულ მხარეს ოკრიბას, მაგრამ ახლა დადიანმა ისინი დაისაკუთრა.

მათ პირდაპირ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, არის სოფლები—ტვიში, ქორომიში¹, მექვენა და ვანი, რომლებიც აგრეთვე ოკრიბას უნდა ეკუთვნოდნენ, მაგრამ ახლა (1772) დადიანის ხელშია.

ამ მხარის შესახებ დღემდე შემდეგი გავიგე:

ის მდებარეობს ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის, ნაწილობრივ რიონის იმ მიდამოებზე, რომელსაც მდ. ასკი და ლაჯანური შემოფარგლავენ, ნაწილობრივ—მდინარე ცხენისწყალზე.

მე დამისახელეს ამ მხარის შემდეგი სოფლები:

1. ჭყვიში², არა ეცკისი, ქართული ციხე რაჭისკენ, ასკის დასავლეთ მხარეზე, მისი შესართავის ახლოს;
2. ჯოშვა³
4. გენდუში
4. თაბორი
5. ჩკალა⁴
6. სურმუში
7. ლაბეჟინა
8. საირმე
9. ლელეში⁵
10. გაგულეჩი
11. ლეშკაში, ციხე ლაჯანურზე
12. ლაჯანა
13. ორბელი, ციხე,
14. წილამიერი
15. ლასხანა
16. დევირი, ციხე და განთქმული ეკლესია
17. სპათაგორი
18. უსახელო
19. ლაცორია
20. აჭარა
21. ალბანა
22. ლახეფა
23. ნაკურალეში, იქვე დიდი ეკლესია⁶
24. ღვირიში
25. უცხერი
26. ნასპერი
27. კენაში
28. ალვი
29. მახაში
30. სანორჩი
31. ჩუტელი⁷
32. მური, ციხე. ყველა ესენი არიან ასკსა, ლაჯანურსა და ცხენისწყალს შორის და ამ უკანასკნელის დასავლეთ მხარეზე.
33. ზუბი, ციხე.
34. მოკრეში
35. ლაჩეპიდა
36. ოპიტარა
37. ცაგერი, მთავარი ეკლესია და ცაგერელი ეპისკოპოსის საჯდომი;
38. კვესო⁸, ციხე.
39. ზოგიში, ციხე.
40. ზარაგულა
41. ლუხვანო
42. წიფერჩი.

ენა, სარწმუნოება და სახლები ლეჩხუმში ისეთივეა, როგორც რაჭაში. ამ პროვინციაში ანუ მხარეში ითვლება 4000 ოჯახი.

მშენებლობა სამეგრელოში, ოდიშსა და აფხაზეთში უნდა იყოს იმერეთის მსგავსი; მხოლოდ [ქვეყანა] აქ უფრო გაუღებურებული და უფრო ხშირი ტყით უნდა იყოს დაფარული⁹.

¹ ქორენიში.
² ვახუშტი: ჭყვისი.
³ ეოშხა.
⁴ პეყალა.
⁵ ლაილაში.
⁶ იქვე დიდი ეკლესია < პ ა ლ.
⁷ ჩუტელი.
⁸ გვესო.
⁹ მშენებლობა—დაფარული < პ ა ლ.

Die Georgische Provinz Swaneti

Swaneti oder Soni ist eine georgische Provinz, die sich in der Folge abgerißen und selbst frey und unabhängig gemacht hat.

Sie ist jezo größestenthells ganz frey und ohne Oberhaupt, nur maßt sich der Dadian Mingreliens einige Herrschaft über die dem Distrikt Letschkum nächsten Oerter an.

Der Zaar Salomon erhielt, durch einige Suanen, Erze daher, von welchen ich einiges zur Verbesserung meiner vorigen Nachrichten vernahm.

Der Fluß Ts'chenni Ts'chali entspringt in Swaneti und heißt daselbst Laschetet. An seinen Ursprunge sind Bley- und Kupferanbrüche.

Swaneti liegt Mingreli in O., vorzüglich im hohen Schiefergebürge.

Swani im plur. Swaneti oder Sony oder Soneti, nennen die Georgianer ein Volk, welches sich selbst Schnau nennt.

Diese kleine Provinz wird nach der gewöhnlichen georgianischen Endigung Swaneti genennet.

Sie wohnen an den südlichen kaukasischen Alpen oben an der Ursprung des Flusses Ts'cheni-ts'chali, den sie Laschchur nennen, und am Engur und nach¹ einiger (?) Vorgeben am Kabeti.

Am Laschchur² liegen die Dörfer Laschetet, Tscholuri, Kalaschi und Jentcha oder georg. Jentechi³.

Am Enguri liegen Uschkuri, Kaja, Adisch, Miğal, Ipar, Bogresch, Zirmi, Jeli, Milach, Mestia⁴, Lengar, Lateli, Betschi, Dol, Jebut, Tzchumar, Jezer und Lachmura.

Ein hohes, konisches Schneegebürge Pasa genannt, soll sie von den Basianen trennen. An dessen Ostseite soll der Rion, an der S. Seite des Ts'cheni-Ts'chali und an der Westseite der Enguri entspringen und dieses ist vermuthlich der Elbrus oder Schachgor, der großen Kabarda.

Man kann die Swanen, die ohne Zweifel Gerbers Sonti sind, nicht über 5000 Familien stark rechnen.

Von ihrer Sprache habe ich nur eine geringe mit den übrigen kaukasischen Sprachen korrespondirende Wörtersammlung gemacht und gefunden, daß sie von alten stark abgeht, doch sieht man offenbahr, daß die georgianische ihre Mutter ist.

¹ Alpen oben an—nach, G.] Alpen oben am Laschchur und am Engur, auch am Ts'cheni Tschali des Rion und nach, P. ² Laschchur, G.] Laschgur, P.

³ liegen die Dörfer—Jentechi, P.] man nenete nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festungen Lentechi, Tscholuli, Kalatschi und Laschcheti und Etseri nicht Ezer. G. ⁴ Mestia < P.

მართული პროვინცია სვანეთი

სვანეთი ანუ სონი არის ქართული პროვინცია, რომელიც შემდგომში ჩამოშორდა [სამეფოს] და თვითონ გახდა თავისუფალი და დამოუკიდებელი. ახლა ის უმთავრესად სრულიად თავისუფალია და არ ჰყავს სხვა მმართველი; მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გაავრცელოს თავისი ბატონობა.

სოლომონ მეფემ ზოგიერთი სვანის მეშვეობით მიიღო მადნები, რამაც შესაძლებლობა მომცა ჩემი ძველი ცნობები შემესწორებინა.

მდ. ცხენისწყალი სათავეს იღებს სვანეთში და ჰქვია იქ ლაშხეთი. მის სათავესთან არის ტყვისა და სპილენძის საბადოები.

სვანეთი მდებარეობს სამეგრელოს აღმოსავლეთით, უმთავრესად მაღალ ფიქალიან მთებში.

სვანი, მრავლობითში სვანეთი, ანდა—სონი, ან სონეთი, ასე უწოდებენ ქართველები ხალხს, რომელიც თავის თავს „შნაუ“-ს ეძახის.

ეს პატარა პროვინცია, ჩვეულებრივი ქართული დაბოლოებით, იწოდება სვანეთად.

სვანები ცხოვრობენ კავკასიის ალპების სამხრეთ კალთებზე, მდ. ცხენისწყლის (ამას ლაშხურს უწახიან) სათავეს ზემოთ, ენგურზე და¹ ზოგი ცნობების იხედვით კახეთზე.

ლაშხურზე მდებარეობენ სოფლები ლაშხეთი, ჩოლური, კალაში და იენტხა ანუ ქართულად იენტეხი².

ენგურზე მდებარეობენ უშკური³, კაია,⁴ ადიში, მიჯალი,⁵ ივარი, ბოგრეში, წვირში, იელი, მილახი⁶, მესტია⁷, ლენჯარი⁸, ლანტელი, ბეჩო, დოლი, იებუტი, ცხუმარი, ეცერი და ლახმურა⁹.

კონუსისებრი თოვლიანი მთა ფასა უნდა ჰყოფდეს მას ბასიანიდან. მის (ფასის მთის—გ. გ.) აღმოსავლეთ მხარეში იღებს სათავეს რიონი, ხოლო სამხრეთ მხარეში—ცხენისწყალი და დასავლეთ მხარეში—ენგური. ეს ალბათ არის იალბუზი ანუ შახგორი—დიდი ყაბარდოსი.

სვანები, რომლებიც, ეშვს გარეშე, არიან გერბერის სონტი, უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა.

მათი ენიდან მე მხოლოდ სიტყვების უმნიშვნელო რაოდენობა შევკრიბე, ისიც სხვა კავკასური ენების შესატყვისი სიტყვები, და ვნახე, რომ ძველისაგან ძლიერ განსხვავდება; მაინც ნათლად ჩანს რომ ქართული არის [მისი] დედა-ფუძე.

¹ მდ. ცხენისწყლის—ენგურზე და, გ ი უ ლ. ზემოთ ლაშხურზე და ენგურზე, აგრეთვე რიონის შენაკად ცხენისწყალზე და, პ ა ლ. ² ლაშხურზე—იენტეხი, პ ა ლ. სვანეთის მთავარ ადგილებად დაასახელეს ციხეები ლენტეხი, ჩოლური, კალაჩი, ლაშხეთი და ეწერი, არა ეცერი, გ ი უ ლ. ³ უშკური. ⁴ კალა. ⁵ მიჯალი. ⁶ მულახი. ⁷ მესტია < პ ა ლ. ⁸ ლენჯარი. ⁹ ლახამულა.

* შდრ. მეშუჰან (ასე ქვია სვანურად „სვანს“).

Sie gehörten ehemahls unmittelbar zu Georgien und waren griechische Christen. Noch jezo sind überall gute steinerne Kirchen, und die am Ts'cheni Ts'chali wohnen, sind es noch und erhalten Priester vom Bischof zu Letschkum oder vom Episkoposi Zagereli¹. Diese hält sich auch der Dadian noch unterthänig.

Die am Enguri haben ihre Freyheit behauptet und die christliche Religion verlohren, aber auch keine andere bekommen.

Ihre Kleidung ist völlig der imeretinischen gleich, nemlich kleine Mützen, lange Haare, geschornen Bart mit einem Stutzbart, kurze, nicht bis an die Knie reichende Röcke, mit einigen auf den Hüften zusammengezogenen Falten, mit Bändern um die Waden gewunden, breiten Bauchgürtel u. s. w.

Grobe Tuchröcke verfertigen sie häufig und bringen sie nach Imereti. (Von Laschchet bis Sarmeli ist eine kleine Tagereise, welchen Weg aus Swaneti nach Radscha diese Leute gemacht hatten²).

Sie haben Bley- und Kupfererze und wissen beide zu schmelzen, auch können sie Schiespulver machen. Eisen aber wissen sie nicht zu schmelzen.

Ihr Salz erhalten sie durch die Basianen; es ist also russisches.

Sie haben ihre eigene Fürsten, die sie beherrschen.

*

So sicher wir in Stepan-Ziminda waren, so beschwerlich wurde uns der Aufenthalt eines Monats theils durch die hohen Preise der nothwendigen Lebensmittel, die für mein ganzes Kommando Zulagen aus der Expeditionskaße unvermeidlich machte, theils durch den Mangel warmer Stuben und Ställe in einer so hochgelegenen Gegend, daß der Barometer am Fuß der Alpen oder in der Terekfläche gewöhnlich auf 22 Zoll 9 Lin. Pariser Maas stand. Ueber das alles litte ich durch ein Catarhalfieber nicht wenig.

Endlich erhielten wir die frohe Nachricht, daß, obgleich die Kommandanten keine Konvoy geben können, doch der Hrn. General-Major von Medem, der sich von Anfange in Unterstützung und Beschirmung der mir anvertrauten Expedition so rühmlich thätig bewiesen, den Hrn. Major von Krüdner mit 600 Mann leichter Truppen und 2 Kanonen zu meinem Entsatz ausrücken lassen. Das Detaschement lagerte sich bey dem oßetischen Dorfe Tschim an der Nordseite der Alpen am Terek und nur 200 Mann gingen über das Gebürge nach Stepan-Ziminda.

Den 2-ten November verlies ich unter dieser Bedekung meinen beschwerlichen Aufenthalt. Die Oßeten, die nur mit mir zu fechten Muth zu haben schienen, staubten, auf die Nachricht von Ankunft der Truppen, schleunig auseinander und ließen uns die Brücke.

¹ oder vom Episkoposi Zagereli < P.

² ეს პალასს ზემოთ აქვს მოცემული, მოგზაურობის აღწერისას. აკლია მხოლოდ welchen Weg—gemacht hatten, G.

სვანები ძველად უშუალოდ საქართველოს ეკუთვნოდნენ და იყვნენ ბერძენი ქრისტიანები. ამჟამადაც ყველგან არის ქვიტკირის კარგი ეკლესიები და ისინი, ვინც ცხენისწყალზე ცხოვრობენ, ახლაც [ქრისტიანები] არიან და ჰყავთ მღვდლები ლეჩხუმის ეპისკოპოსის ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან¹. ესენი ახლაც დადიანს ჰყავს მორჩილებაში.

ენგურზე მცხოვრებნი თავისუფლები არიან და ქრისტიანული სარწმუნოება დაჰქარგეს, თუმცა არავითარი სხვა არ მიუღიათ.

მათი ჩაცმა მთლად ისეთივეა, როგორც იმერლებისა, სახელდობრ, მათ აქვთ პატარა ქუდები, გრძელი თმები, მოპარსული წვერი, მხოლოდ ნიკაპზე იტოვებენ წვერს; აცვიათ თქობებთან ნაოჭებიანი, მოკლე ჩოხები, რომლებიც მუხლებამდეც კი არ აღწევს, წვივებზე შემოხვეული აქვთ სახვევი, [წელზე არტყიათ] ბრტყელი ქაშარი და ა. შ.

ისინი ხშირად ამზადებენ ტლანქი მუღდის ჩოხებს და მიაქვთ იმერეთში (ლაშხეთიდან სარდმელამდე არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა, რომელიც ამ ხალხმა გაიყვანა სვანეთიდან რაჭისაკენ²).

მათ (სვანებს—გ. გ.) აქვთ ტყვიის და სპილენძის საბადოები და იციან ორივეს დნობა, აგრეთვე შეუძლიათ თოფის წამლის დამზადება. მაგრამ არ იციან რკინის დნობა.

მარილი შემოაქვთ ბასიანიდან; ეს არის, რა თქმა უნდა, რუსული. მათ ჰყავთ თავისი საკუთარი თავადები, რომლებიც მათზე ბატონობენ.

*

რამდენადაც უშიშრად ვგრძნობდით თავს სტეფანწმინდაში, იმდენად გაგვიჭირდა ერთი თვე ყოფნა ასე მაღალ ადგილას, სადაც ბარომეტრი ალპების ძირას, ანდა თერგის დაბლობზე, ჩვეულებრივ უჩვენებს 22 დუიმს და 9 ხაზს პარიზული ერთეულით; გაგვიჭირდა ნაწილობრივ სურსათ-სანოვავის სიძვირის გამო, რაც მთელი ჩემი [რაზმისთვის] ექსპედიციის სალაროდან აუცილებელს ხდიდა დამატებითი თანხის გაღებას. გაგვიჭირდა ნაწილობრივ თბილი ოთახებისა და საჯინბოების ნაკლებობის გამო. ყოველივე ამის გარდა, არა ნაკლებ გაგვაწვალა კატარალურმა ციებამ.

ბოლოს, მივიღეთ სასიხარულო ცნობა, რომ, თუმცა კომენდანტებს არ შეეძლოთ დამცველი რაზმის მოცემა, მაგრამ ბატონმა გენერალ-მაიორმა მედემმა, რომელიც თავიდანვე დიდ დახმარებას უწყევდა ჩემდამი მონდობილ ექსპედიციას, ჩემს გამოსაყვანად გამოგზავნა ბატონი მაიორი კრიუდენერი 600 მსუბუქად შეიარაღებული კაცით და 2 ზარბაზნით. რაზმი დაბანაკდა ოსურ სოფელ ჭიმთან, თერგზე, ალპების ჩრდილო მხარეზე, და მხოლოდ 200 კაცი გადმოვიდა ქედზე და წამოვიდა სტეფანწმინდისაკენ.

2 ნოემბერს ამ მცველი რაზმის თანხლებით დავტოვე ჩემი შემაწუხებელი ბანაკი. ოსები, რომლებსაც მხოლოდ ჩემთან ჰქონდათ დიდი გული, მაშინვე სასწრაფოდ გაიფანტნენ, როცა გაიგეს რაზმების მოსვლის შესახებ, და გაგვითავისუფლეს ხიდები.

¹ ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან < 3 ალ.
² რომელიც ამ—რაჭისკენ < 3 ალ.
³ ეს არის გაგრძელება დლიურისა. იხ. ზემოთ გვ 181.

Nach $\frac{1}{4}$ Stunden hatten wir die erste Brücke über dem Terek und denn das Dorf Zdo; darnach 1 Stunde weiter das Dorf Zachdon und etwa 1 W. weiter die zweite Brücke, und wieder nach 2 W. bey Dariella die 3-te Brücke.

Den 3-ten November. Von Dariella hatten wir nach $\frac{1}{4}$ Stunde die 4-te und wieder nach $\frac{3}{4}$ Stunde die 5-te Brücke. Nach $1\frac{1}{2}$ Stunden hatten wir den Bach Zalon, nach $\frac{1}{4}$ Stunde Laars und nach 1 Stunde Tschim.

Den 4-ten November. Von Tschim bis Temir Sultan in 2 Stunden, von wo wir bis zum Lager nur $\frac{1}{4}$ Stunde hatten.

Da der Hr. Major von Krüdner, während daß ein Detaschement mich abholte, von den Obeten Geißeln, stat der in Kislar gestorbenen genommen hatte, setzten wir noch heute den Rückmarsch bis zum Dorfe Saur fort, welches wir nach $1\frac{1}{2}$ Stunden erreichten.

Den 5-ten November folgten wir dem Terek 4 Stunden hinab, dann kamen wir nach 1 Stunde an den Kunbelur, dem wir am rechten Ufer $\frac{1}{2}$ Stunde hinab folgten. Dasselbst stand eine Säule von Sandstein 2 Faden hoch, 2 Fuß breit und 1 Spanne dik.

Den 6-ten November. Von hier bis zum Vorgebürge erforderte $3\frac{1}{4}$ Stunden; zwischen den kalen Hügeln zogen wir $\frac{1}{2}$ Stunde, auf seiner waldigen Höhe $1\frac{1}{2}$ Stunden, und kamen denn nach $\frac{1}{4}$ Stunde nach Kur-gokina.

Den 7-ten November. Von hier erreichten wir das 2-te Vorgebürge in $1\frac{1}{2}$ Stunden; es zu paßiren erforderte auch $1\frac{1}{2}$ Stunden und auf dessen Senkung gegen den Terek $2\frac{1}{4}$ Stunden. Am Terek hatten wir etwas Waldung, und erreichten in $\frac{1}{4}$ Stunde Gottlob wohlbehalten Mosdok.

Hier machte ich den 8-ten November einen Ruhetag.

Den 9-ten November aber trat ich die Reise nach Kislar an der Linie auf dem linken Terek-Ufer an. Ich kam über Gustere bis Galugo in 5 Stunden. Hier waren 30 Familien donischer Kosaken angesetzt.

Den 10-ten November, kam ich durch Ishora bis Naur in $5\frac{3}{4}$ Stunden.

Den 11-ten November. Nach Kasi-perewos und Tscherwlenow.

Den 12-ten November, machte ich daselbst einen Ruhetag.

Den 14-ten November, erreichte ich Nowogladka.

Den 15-ten November, Sarafanikowa, eine Seidenanstalt des Armeniers Hastatow, wo ich mich aufhielt und erst den 18 Nov. nach Kislar gieng.

Mein Gemüth, welches sich die vorzüglichsten großen Gefahren, nun in den hohen rußischen Gränzen, zurück rief und meinen Zweck, die Kenntniß der Natur und die Völker dieser der Welt sehr wenig bekannten Gegenden, zur Ehre des Schöpfers, zum Ruhm der Monarchin, zum Vortheil der Akademie und zum Wachsthum der Wissenschaften einigermaßen erfüllt glaubte, war mit unbeschreiblichen Empfindungen des Dankes gegen die über mich waltende Vorsehung erfüllt.

1/4 საათში გავიარეთ თერგის პირველი ხიდი და შემდეგ სოფელი წლო; აქედან 1 საათში მივედით სოფელ ცახლონში და დაახლოებით 1 ვერსის მოშორებით გავიარეთ მეორე ხიდი, ხოლო კვლავ 2 ვერსზე, დარიალთან—მესამე ხიდი.

3 ნოემბერი. დარიალიდან 1/4 საათში გავედით მე-4 და კვლავ 2/4 საათში მე-5 ხიდზე. 1 1/2 საათში ვიყავით მდ. ცალტონზე, 1/4 საათში გავიარეთ ლარსი და კიდევ 1 საათში—ჭიმი.

4 ნოემბერი. ჭიმიდან თემირ-სულთანამდე მოვუნდით 2 საათს, აქედან კი ბანაკამდე მხოლოდ 1/4 საათი დაგვჭირდა.

სანამ რაზმი ჩვენ დაგვეწოდა, ბატონმა (მიიორმა) კრიუდნერმა ოსებს მძევლები ჩამოართვა ყიზლარში გარდაცვლილთა ნაცვლად და ჩვენც იმ დღესვე განვფარდეთ გზა სოფელ საურამდე, სადაც 1 1/2 საათში მივედით.

5 ნოემბერს 4 საათი მივყვებოდით თერგს ქვევით, შემდეგ 1 საათში მივედით მდ. კუნბელურზე, რომლის მარჯვენა ნაპირსაც დავეყვით 1/2 საათის განმავლობაში. იქ იდგა 2 საენი სიმაღლის, 2 ფუტი სიგანისა და 1 მტკაველი სისქის ქვიშაქვის ბოძი.

6 ნოემბერი. აქედან მთისწინეთამდე მოვუნდით 3 1/4 საათს; ტიტველ ბორცვებს შორის მივედიოდით 1/2 საათი, მის ტყიან მწვერვალებზე 1 1/2 საათი და 1/4 საათში კი მივედით კურგონიკაში.

7 ნოემბერი. აქედან 1 1/2 საათში მივალწიეთ მეორე მთისწინეთს; მის გადასვლას მოვანდომეთ 1 1/2 საათი და თერგისკენ დაშვებას 2 1/4 საათითერგზე იყო პატარა ქალა; 1/4 საათში, ღვთის წყალობით, უვნებლად მივალწიეთ მოზღოკს.

აქ 8 ნოემბერს შესვენება მოვაწყვე.

9 ნოემბერს კი გავეშურე ყიზლარისაკენ თერგის მარცხენა ნაპირის გაცოლებით. 5 საათში, გუსტერეს გავლით, მივედი გალუგოში. აქ ესახლა დონის კახაკების 30 ოჯახი.

10 ნოემბერს იეორას გავლით 5 3/4 საათში მივედი ნაურამდე.

11 ნოემბერი. [გავიარეთ] კასი პერეცოზი და ჩერვლენოვი.

12 ნოემბერს იქ მოვაწყვე შესვენება.

14 ნოემბერს მივედი ნოვოგლადკაში.

15 ნოემბერს—სარაფანიკოვაში (აქ არის სომეხი ჰასტატოვის აბრეშუმის საწარმო), სადაც მე შევისვენე და მხოლოდ 18 ნოემბერს წავედი ყიზლარისკენ.

დიდი რუსეთის საზღვრებს რომ მივალწიე და რომ ვიგონებდი ყველა იმ დიდ საფრთხეს [რომლებიც გამოვიარე], და რადგან ვფიქრობდი, რომ, გამჩენის წყალობით, ჩემი მიზანი—ამ ნაკლებად ცნობილი მხარეების ბუნებისა და ხალხების შესწავლისა—ერთგვარად მიღწეული იყო დედოფლის დიდებისათვის, აკადემიის სასარგებლოდ და მეცნიერებათა წარმატებისათვის—ჩემი გული აივსო მადლობის უსაზღვრო გრძნობით განგებისადმი.

საკუთარ სახელთა საძიებელი

1. გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

აბასთუმანი, ქალაქი სამცხეთში 219.

1. აბაშა, მდინარე სამეგრელოში 321.

2. აბაშა, სამეგრელოს მხარე 323.

აბისი, სოფ. და ციხე (შიდა ქართლში) 7, 177, 279.

აბუთყარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

აგარა, სოფ. რაჭაში 131, 293.

ადიში, სოფ. სვანეთში 329.

აველიშვილები, სოფ. იმერეთში 301.

ავენიხი, სოფ. საერისთაოში 273.

ავღანნი, 197.

ავქალა: ხემო ა., ქვემო ა. 61.

ავქალახები, მდინარე 61.

აონოხი, სოფ. გუდამაყარში 269.

აიღარბეგი, სოფ. ტაშირში 245.

აირუმლო, თურქული მხარე 243, 245, 247.

აკბალაღი, აკბალაღი, სოფ. 83, 247.

აკეთი, სოფ. გურიაში 315.

აკურა, სოფ. კახეთში 41, 261.

ალაგერდო, ციხე და მონასტერი კახეთში 35, 37, 41, 261; ალაგერდელი ტპისკოპოსი 207.

ალაზანი, მდ. 25, 29, 35, 39, 41, 45, 47, 221, 223, 249, 255, 257, 259, 261, 263.

ალაღეთი, მხარე 321; ალაღები, 321.

ალამბარი, სოფ. გურიაში 313.

ალანია, ალანეთი 321, 325.

ალანძია (ალანძა), სოფ. ჯავახეთში 217.

ალბანია 183.

ალგეთი, მდ. 67, 69, 83, 239, 245, 247.

ალევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.

ალექსანდრაჩი? (Alexandratsch), ქალ. იმერეთში 309.

ალვანი, სოფ. კახეთში 261; 47 (ძველად მეფის რეზიდენცია); ალვანის ერთობაწმინდა 49.

ალთუნყალა (ოქროსციხე, სამცხეთში) 315.

ალიხმერეთი, სოფ. იმერეთში 165

ალიხუბანი, სოფ. არგვეთში 303.

ალიხოტი (? ანხოტი), სოფ. 179.

ალპანა, სოფ. ლეჩხუმში 327.

ალბები (ავკასიის ალბები, არარატის ალბები) 29, 69, 105, 147, 159, 161, 167, 171, 179, 183, 185, 287, 299, 321, 325, 329, 331.

ალჩაჩუ? (Altschatschu), სოფ. ყახახში 241.

ალჯუა, სოფ. ჯავახეთში 217.

ამალღება, სოფ. იმერეთში 161, 305.

ამაშუეთი, სოფ. იმერეთში 303.

ამბროლაური 115, 127, 293.

ამირანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

ანაგა, სოფ. ქიზიყში 27, 29, 257, 261.

ანაგისკარი, ანაგისხევი, ხეობა კახეთში 27.

ანაკარი? (Anakari), სოფ. შიდა ქართლში 279.

ანაკოფია 171, 325.

ანაკლია, ციხე სამეგრელოში 325.

ანანუოი 5, 7, 43, 47, 49, 51; ა. ქალაქია 271; ა-ის გელესია 270.

ანგუში ანუ ინგუში 181.

ანტორია, სოფ. ოკრიბაში 135, 145, 297.

ანწუბი, ლეიხის მხარე 31, 249.

აპუნი? (Apuni), ციხე საერისთაოში 273.

არაგვი, მდინარე 5, 49, 53, 59, 93, 179, 187, 189, 221, 223, 239, 267, 269, 271, 273; არაგვის ერისთავი 225, 227, 231, 270, 271; არაგვის მოურავი 45, 231.

არაგვის კარი (დარიალი) 189.

არავლე, არაპლი (Arawle, Araply), სოფ. ბორჩალოში (არაფლო) 243.

არანისი, სოფ. და ციხე საერისთაოში 49, 273.

არაფლო, იბ. არავლე.

არარატი 71, 75, 79, 149, 183, 187, 215, 217, 221, 223, 239, 241, 245, 247, 309, 315; არარატის ალბები 69.

არახი, არახი (არაქსი) 69.

¹ საძიებელი შედგენილია მხოლოდ ტექსტის და მისი შენიშვნების მიხედვით. საძიებლის შედგენისას გამოვტოვეთ საკუთარი სახელები, რომლებიც მოტანილია „ქართლის ცხოვრებიდან“ (იხ. ზენო გამოცემის გვ. გვ. 187—195); ასევე თუშური სახელები (კაცთა და ქალთა—იხ. ზე. გამოცემის გვ. გვ. 263—265) და საქართველოში გავრცელებულ ფუძეებზე ამოკვეთილ წარწერებში მოხსენებული სახელები (იხ. ტექსტი, გვ. გვ. 235, 283, 285, 287).

არაქაი 39, 69, 221, 247.
 არაშენდა, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
 არახვეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 არბო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 არბოშიცი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
 1. არგვეთი, იმერეთის მზარე 291, 303.
 2. არგვეთი, სოფ. იმერეთში 170, 301.
 არგვეთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 277.
 არდაშანი, ქალაქი ჯავახეთში 217.
 არდასი, ოსური სოფელი 97.
 არედონი (არდონი), თურგის შენაკადი 223.
 არეზი (არაქსი) 247.
 არზრუმში, ერზურუმში 247, 251.
 ართანა, ციხე და სოფელი კახეთში (Artana; გ. ბოჭორიძე¹; ართანა) 33, 261.
 ართვანა (?), სოფ. რაჭაში 123, 291.
 ართვანი (წარმინის სხარეში) 315.
 არკალა, მდინარე 49.
 არკანი (? არღანი, Arganani), სოფ. შიდა ქართლში 268, 271.
 არკვისი, იხ. არგვისი 277.
 არმაზი (მეფეთა რეზიდენცია) 191.
 არმენიელები 185, 187, 211.
 არტანი (ართანა), სოფ. კახეთში 261. —
 არტვანა (?) სოფ. რაჭაში 123, 291.
 არტოზანი (Artosani), ციხე და სოფ. კახეთში (ბოჭორიძე, № 44) 37, 43, 261.
 1. არღანი, მდინარე 263.
 2. არღანი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 268, 271, 273.
 არშობი (?), სოფ. რაჭაში 291.
 არცევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 არხალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ახანური, სოფ. ქიზიყში 25, 259, 261.
 ახატური, ოსური სოფელი 97.
 ახკანა, სოფ. გურიაში 315.
 ახკი, მდინარე რაჭაში (ასკის წყალი) 127, 137, 289, 327.
 ახინძა, ქალაქი სამცხეში 219.
 ახტარხანი 15, 185, 199.
 ახურეთი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
 ატენი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 1. აფხილი (ბაიურთი ოღიში) 171.
 2. აფხილი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 აფხავი (Abgawi), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 აფხაზები 193, 321.
 აფხაზეთი 145, 171, 173, 183, 193, 320, 321, 324, 325, 327.
 აქსია, მდინარე 263.
 აქიზბარა, სოფ. ყაზახში 241.

ალაიანი, სოფ. შიდა ქართლში 53—55.
 აღვი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 აღბატაყა (ახსტაყა), მდინარე 71, 223, 247.
 აღტაში, სოფ. ტაშირში 245.
 აღჯაყალა, ციხე ბორჩალოში 243.
 აშეკაში (?), სოფ. იმერეთში 309.
 აში (აქუქ?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 აჩაბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279; აჩაბეთის ციხე 101.
 აჩხოტი, სოფ. შიდა ქართლში 179.
 აძგვიტა (= აწყვიტა) 217.
 აძვი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 აწერისხევი (აწრისხევი), სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
 აწყვიტა (Adsgwita), სოფ. ჯავახეთში 217.
 1. აწყვერა, ქალაქი სამცხეში 219, 315.
 2. აწყვერი, სოფ. კახეთში 43.
 1. აჭარა, მზარე 315.
 2. აჭარა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 აჭი, სოფ. შიდა ქართლში 273. (? Aschi).
 ახალბედისხეული, სოფ. იმერეთში 307.
 ახალგორი (ქსნის ერისთავის რეზიდენცია), ციხე შიდა ქართლში 47, 49, 51, 53, 95, 97, 275.
 1. ახალდაბა, ციხე სამცხეში 177, 217, 219, 221.
 2. ახალდაბა, სოფ. და ციხე კახეთში 45, 261.
 3. ახალდაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275, 279.
 ახალი (Achaly), სოფ. შიდა ქართლში 49.
 1. ახალხოფელი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 2. ახალხოფელი, სოფ. რაჭაში 115, 293.
 3. ახალხოფელი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ახალუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 1. ახალქალაქი (ჯავახეთისა) 81, 215, 217, 315.
 2. ახალქალაქი, სოფ. გაღმამზარში 273.
 1. ახალციხე, სამცხის ქალაქი 69, 111, 149, 163, 165, 173, 215, 219, 259, 315.
 2. ახალციხე, ციხე იმერეთში 301.
 ახატული (Achatel, Achulo), სოფ. კახეთში (გ. ბოჭორიძე, № 46) 37, 261.
 ახაშენი (Achasheshe), სოფ. კახეთში 29, 261.
 ახაშხი (?), სოფ. იმერეთში 309.
 ახმამადლო, სოფ. ბორჩალოში 243.
 ახმაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
 ახმეტა, კახეთის სოფელი 37, 43, 45, 207, 227.
 ახმენმეტე (ახმამადლო), სოფ. ბორჩალოში 243.

¹ გ. ბოჭორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლისა; საქართველოს არქივი, წიგნი III (1927), გვ. 119—205.

ამპეტოვი: კუმამდე ანუ ამპეტოვამდე 5.
 ახოტევის იხ. 3. ზოტევი.
 ახაკი 79.
 ახრისი, ციხე შიდა ქართლში 277.
 ახსნახევი, ალანის შენაკადი 35.
 ახტაფა, იხ. აღსტაფა.
 ახტალა 29, 77, 245.
 ახტულო, იხ. ახატული.
 ახშახლე (?), სოფ. ბორჩალოში 243.

ბაბი, სოფ. იმერეთში 309.
 ბაბოთი, სოფ. იმერეთში 309.
 ბაგინი, სოფ. შიდა ქართლში (ბაგიათა? ჯავის რაიონშია) 275.
 ბადინგი, მდინარე 77.
 1. ბაზალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 2. ბაზალეთი, სოფ. იმერეთში 309.
 ბათუმი 313, 315.

ბაიდარი, სოფ. კახეთში 29, 261.
 ბაიჯური, მზარე 245—246.
 ბაილეთი, ციხე გურიაში 313.
 ბაიხი, სოფ. კახეთში 37, 261.
 ბაკაი (?), ადგილი შიდა ქართლში 47—49.
 ბაკურციხე, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.
 ბაკურხევი, სოფ. გუდამაყარში 269.
 ბალახური (ბალახური), სოფ. ტაშირში 243.
 ბალახტოში (პალახტოში) 313.
 ბალისყურა (ლალისყურა?): აქ ზის თუშეთის მთურავი 263.

ბალიქიხხევი 81.
 ბაშბაკი (ბამბეკი), მზარე 75, 79, 241, 243, 245, 247.

ბანაძე, მზარე სამეგრელოში 323.
 ბარდა (ბალდა), სოფ. სამეგრელოში 323.
 ბარენულა, მდ. რაჭაში 133.
 ბარი, სოფ. რაჭაში, 119, 293.
 ბარი-საჯავახო (ქვემო საჯავახო) 159.
 ბარულა, მდ. რაჭაში 119, 289, 293.
 ბარჯაში, სოფ. იმერეთში 309 (სვანეთში).
 ბახიანები, 107, 291.
 ბახიანია (ბასიანი), მზარე 153, 183, 281, 329, 331.

ბახილეთი, სოფ. გურიაში 315.
 ბაღდადი, ციხე და ზეობა 149, 163, 165.
 ბაღები (Baghai), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ბაღისუმი (Bagisumi), სოფ. იმერეთში.
 ბაში, სოფ. იმერეთში 307.
 ბახვი, სოფ. გურიაში 315.
 ბახეში (Bacheschi), სოფ. რაჭაში 293.
 ბახინი (?), მდინარე 49.
 ბახტრიონი, ქალაქი კახეთში 35, 45, 47, 261.
 ბაჯი, სოფ. რაჭაში 133, 293.

ბაჯითი, სოფ. იმერეთში 301.
 ბაჯიხევი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 293.
 ბეგოთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბედია, ადგილი სამეგრელოში 171.
 ბეთლემი (ბეთლემი), სოფ. რაჭაში 117, 293.
 ბელაღოში (?), სოფ. რაჭაში 125.
 ბელაქანი 29, 261.
 ბელოთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
 ბეგაოტბანა, სოფ. იმერეთში 309.
 ბერბუკი, ციხე (შიდა ქართლში) 277.
 ბერეთისი, სოფ. იმერეთში 301.
 ბერზათკარი, ოსური სოფელი 97.
 ბერშოული (ბერეშოული), სოფ. გურიაში 315.
 ბერშუეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბერძნები 77, 211.

ბექიანი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 ბელდევე, სოფ. არაგვეთში 303.
 ბეჩო, სოფ. სვანეთში 329.
 ბეჭაშახი, მდინარე კახეთში 19, 21.
 ბზვანი, სოფ. იმერეთში 305.
 ბირთისი, ციხე საბარათიანოში 67, 79, 239.
 ბირტაული (?), დიდი ლიახვის შენაკადი 223.

ბიჭვინთა (Bitschwinta) 145, 171, 321, 325.
 ბიჯნაიხი, სოფ. (ბაშურის რ.) 177.
 ბნელა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ბოხოთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ბოჯრეში, სოფ. სვანეთში 329.

ბოღადი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ბოღადიხხევი (ბოღადევა—თიანეთის რ.) 49.
 ბოღბე, სოფ. ქიხიში 27, 259, 261.
 ბოღბელი (ეპისკოპოსი) 207.
 ბოღბიხხევი, სოფ. ქიხიში 257, 261.
 ბოღორნი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ბოლი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბოლნახიხი ციხე 81.

ბოჟა, სოფ. (ქვემო ბ., დიდი ბ.) 105.
 ბორი, სოფ. იმერეთში 299.
 ბორჩალო 65, 75, 77, 241, 241, 243, 247.
 ბორჩალოელები 243.
 ბორჩანა (Bortschana), მდინარე 289.
 ბორჯანი, მდინარე 121.
 ბორჯომი 177, 217, 221.
 ბოსანე (?), სოფ. ბორჩალოში 93.
 ბოხელთა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.
 ბოხიანი 261.

ბოხლევე, სოფ. იმერეთში 301.
 ბოტყესი, მდინარე კახეთში 33.
 1. ბოყვა, რაიონის შენაკადი 125.
 2. ბოყვა, სოფ. რაჭაში 293.
 ბოჟორმა 49, 263.
 ბეინევი, სოფ. იმერეთში 301.

ბრავალაძე, სოფ. რაჭაში 107, 119, 293.
 ბრბონა, სოფ. სამცხეში 217.
 ბრეთი, სოფ. შიდა ქართლში 227.
 ბროწეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ბრუტახბელი, მწვერვალი 177.
 ბუდაცი, სოფელი 49.
 ბუგულო, ციხე და სოფელი რაჭაში 293.
 ბუეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ბუზალა, სოფელი 101.
 ბულანური, სოფ. შიდა ქართლში 227, 273.
 ბულხაგი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბურბონა, სოფელი 177
 ბურგალი, დაბლობი იმერეთში 165.
 ბურბა, მდინარე 31.
 ბუბურთა, სოფ. თუშეთში 263.
 ბუჯა, მდინარე 167, 170, 303.

ბაგუღელი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 გადოდი, სოფ. იმერეთში 305.
 გავაზანო (?), სოფ. ყაზახში 241.
 1. გავაზი, მდინარე 31.
 2. გავაზი, სოფ. კახეთში 29, 31, 41, 257.
 3. გავაზი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 გაღუგო, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
 განიარი (?), სოფ. კახეთში 261.
 განჯა, თურქმანულ-თათრული მხარე 83, 237, 241, 247, 249; განჯის სახანო 71; განჯის ხანი მამოყმედი 11,15.
 განჯისკარი, 85.
 გარგვენაული (?), სოფ. იმერეთში 301.
 გარგუმელი, ყვირილის შენაკადი 289.
 გარეთუხანი (თბილისისა) 61, 89, 197.
 გარემეშო, მხარე შიდა ქართლში 269.
 გატეხალი ხიდი 71.
 გაუმისი (კუმისი), სოფ. 85.
 1. გაღამხარი, კახეთის მხარე 261.
 2. გაღამხარი, ანუ მხარე ქართლი 273.
 გეგუთი, სოფ. იმერეთში 307, 309.
 გეთსამანია, სოფ. იმერეთში 303.
 გელავერი, სოფ. იმერეთში 307.
 გელათი, სოფ. ოკრიბაში 137, 141, 143, 145 (მონასტრის აღწერა), 147, 187, 297, 325.
 გელსუნდა სოფ. ჯავახეთში 217.
 გენათი (Genati) მიტროპოლიტი 145
 გენდუში, სოფ. ლეჩხუმში 327 (ახლა ამბროლაურის რაიონშია).
 გენშა, სოფ. ბიდურის მხარეში (გენჯა?) 247.
 გერგელი, სოფელი (ვახუშტი: გერგეთი) 93.
 გერმანელები 211.
 გვავანა, მდ. (ოკრიბაში) 135.
 გვიხო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 1. გველიციხე, სოფ. გაღამხარში 273.
 22. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

2. გველიციხე (Gweliziche), ველისციხეში 41, 43.
 გვერწერი, სოფელი შიდა ქართლში 103.
 გვერდეთი (გვერდინეთი), სოფ. სამცხეში (ახლა შედის ქარელის რაიონში) 177, 217.
 გვიშტბა, ციხე და სოფელი იმერეთში 147, 149, 307, 309.
 გია, რიონის შენაკადი 155.
 გასურახი, სოფელი 83, 247.
 გირევი, სოფ. თუშეთში 263.
 გიფაზანი, სოფ. ყაზახში 241.
 გლოლა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 291.
 გნახური, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 გოგანაურთა, სოფ. გუდამაყარში 269.
 გოგათუხანი, სოფ. იმერეთში 209.
 გოგია, ციხე ჯავახეთში 215—217.
 გოგლურთა, სოფ. თუშეთში 263.
 გოგანაური, სოფელი (მხარე მრეშილი) 269.
 გოდოგანი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 გოლათუხანი, სოფ. იმერეთში 309.
 გოლგოლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 გოლე, ქალაქი ჯავახეთში 217.
 გოლიხა, სოფ. იმერეთში 301.
 1. გომი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273.
 2. გომი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
 გომიჯვარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 გორა, სოფ. იმერეთში 305.
 გორგა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 გორდი, შერგული ციხე 149, 323.
 1. გორი, ქალაქი ქართლში 61, 69, 93, 99, 109, 175, 259, 267, 279; გორის ეპისკოპოსი 207.
 2. გორი (ანუ ზეორი), მდ. რაჭაში 289.
 3. გორი, სოფ. რაჭაში 107, 127, 293.
 გორისა, სოფ. იმერეთში 301.
 გორისუხანი, სოფ. რაჭაში 293.
 გორკა, მდინარე 67, 69.
 გორშალაი, სოფ. იმერეთში 305.
 გორშახელი, სოფ. იმერეთში 299.
 გორიგანი 53, 59.
 გორიონი (ქორენიში), სოფ. იმერეთში 305.
 გოსტიხე 147. იხ. გვიშტიბი.
 გოქია, ტბა 247.
 გრაკალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 გრემი, ციხე და ქალაქი კახეთში 33, 37, 41, 261.
 გრემიხევი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 1. გრია, მხარე შიდა ქართლში 277.
 2. გრია, მდინარე 99.
 გრიგოლაი (გრიგოლათა), სოფ. იმერეთში 303.
 გრიგოლეთი, სოფ. გურიის 313.

გრუვე (2), მდინარე (საგარეჯოს მახლობლად) 19, 21.
 გრუზია 183.
 გუზა (გუბისწყალი), მდ. 149, 151, 291, 307.
 გუზაზოული, სოფ. გურიაში 315.
 გუბისწყალი, იხ. გუზა.
 გუდა, ოსური მხარე ქართლში 5, 267, 279.
 გუდათუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
 1. გუდამაყარი, მხარე 223, 269.
 2. გუდამაყარი, არაგვის შენაკადი 223, 269.
 გუდანთა, სოფ. თუშეთში 263.
 გუდანი (ჭუჭუის ციხე) 81.
 გულგულა, სოფ. კახეთში 37, 261.
 გულანთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 გულუხეთი, სოფ. სამეგრელოში 155.
 გუშეღა (გუშეღა), მდინარე 49.
 გუშათი, სოფ. იმერეთში 305.
 გუშათი, წყარო 25.
 გუშეღი, სოფ. კახეთში 261.
 გუნგო, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277 (Gungo, რუსულ რუკაზე Kuroo, ქართულ რუკაზე „ქნოლო“).
 გუნჯა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 გუნდაეთი, სოფ. იმერეთში 301.
 გურგესტანი (Gurgestan) 183.
 გურთი (ქურთი, კურდი) 247.
 გური (ოსურად ასე ჰქვია „გორს“) 279.
 გურია 129, 149, 158, 159, 169, 171—173, 185, 205, 209, 215, 281, 285, 311—317, 313, 315, 321.
 გურნა, სოფ. ოკრიბაში 135, 137, 297.
 გურჯაანი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.
 გურჯი 183.
 გუსალა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279 (Gusala, ბუზალა?).
 გუსტერე (?), ადგილი 333.
 გუფთა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 103, 113, 179, 277, 279.
 დაბაკნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 დადუში, სოფ. ჯავახეთში 217.
 დადიანეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 დადიანთუბანი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 დათვანთუბანი, სოფ. თუშეთში 97.
 დამბლუტი, 79; დამბლუტის ხევი 81, 223.
 დამბალა, სოფელი 53.
 დანიეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 დანო, სოფ. თუშეთში 263.
 დარბაიძეები, სოფ. იმერეთში 301.
 დარბოლო, სოფ. თუშეთში 263.
 დარბალი. (დარიედი, არაგვის კარი) 189, 333.
 დარკვეთი, სოფ. იმერეთში 301.

დარუბანდი (ხდვის კარი) 189.
 დალიხტენლი 187.
 დალქუბანანი, სოფ. ყაზახში 241.
 დაშახლოდი, სოფ. ყაზახში 241.
 დეგრისი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
 დეგბედა, მდინარე 75, 77, 79, 223, 243.
 დედა-ციხე 189.
 დედახევისთა, სოფ. იმერეთში 305.
 დევის ნამუხლარი 61.
 დეხი, სოფ. იმერეთში 309.
 დელკანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 დემირჩი-აიუხული (თათრების სახელწოდება) 245.
 დემურჩი, მხარე 245.
 დემურჩი (ქახანდუ, მხარე 67, 69, 245.
 დემურჩილარი, სოფელი ყაზახში 241.
 დერბენტი 189.
 დერჩი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლენხუმში).
 დეხვიჩი, სოფ. ლენხუმში 309, 327.
 დვალა (თვალდა), იმერულ-ოსური მხარე 299.
 დვალეთი 105, 107, 279, 289 (?), 291.
 დვალისვიდეები, სოფ. იმერეთში 305.
 დვალურა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 დიდი ლიახვი 5, 59, 101, 113, 177, 223, 267, 275, 277, 279.
 დიდი უაბადო 329.
 დიდი 31, 43, 249.
 დიდუბე, დიდუბის ციხე 61.
 დიკლო, სოფ. თუშეთში.
 დილბოხლო (?), სოფ. ყაზახში 241.
 დილიკაური, სოფ. არაგვითა 303.
 დიში, სოფ. იმერეთში 165.
 დირბი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
 დილოში, 61, 85; დილოშის ხევი 61.
 დიცი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 დიხაზხო, სოფ. იმერეთში 305.
 დიხანისი 81.
 დიფხი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 დოლბანდლუ, სოფ. ტაშირში 245.
 დოლი, სოფ. სვანეთში 329.
 დონი, მდინარე 171, 333.
 დორეთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 დოჭო (დოჭუ), სოფ. თუშეთში 263.
 დრანდა 171.
 დუგორები 291.
 დუგორი 107, 125, 153.
 დუშალა, მდ. 171, 289, 299, 301, 303.
 დუშაცხო, სოფ. გუდამაყარში 269.
 დუნთა, სოფ. იმერეთში 299.
 დურტეა, სოფ. იმერეთში 301.
 დურტუჯი, მდინარე 31.
 დუშეთი, ქალაქი 3, 5, 7, 49, 95, 273.

დღნორბა, ციხე და სოფ. ოკრიბაში 137, 297, 325.

მზარელები 107, 155, 187, 189, 209, 211, 215, 293, 297, 311, 319.

მევიბტე 285.

მერობა 199.

მთვალისი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

მთო, სოფ. იმერეთში 301.

მკალი, სოფ. იმერეთში 307.

მკატერინებადი 81.

ელახნაური, სოფ. იმერეთში 309.

მლტურა (ერტლეი?), სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.

ენაგეთი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.

ენგური, მდინარე 321, 325, 329, 331.

ენსეელი, სოფ. 33.

ერგნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279.

ერედა (Iredwo), სოფ. შიდა ქართლში 49.

ერედვა, სოფ. შიდა ქართლში 177, 275; ერედვის ციხე 99.

ერეგანი 75, 233, 235, 241, 243, 247.

ერეთა, სოფ. იმერეთში 303.

ერეკლეს ციხე (ნათელის ციხე) 17, 65.

ერზერუმი (არზრუმი) 247, 251.

ერთობაწმინდა 49.

ერკეთი, სოფ. გურიაში 315.

ერკოტა, სოფ. ჯავახეთში 217.

ეტელთა, სოფ. თუშეთში 263.

ეშმაკთუბანი, სოფ. სამცხეში 177, 219.

ეყერი, სოფ. სენეთში 325, 329.

ეძანი, თრიალეთში (ვახუშტი, 41).

ეწერი, სოფ. იმერეთში 165, 307.

ვაჩისუბანი, სოფ. იმერეთში 309.

ვაკე, მზარე იმერეთში 307.

ვაკიძირი, სოფ. თუშეთში 263.

ვანათი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 273, 277.

1. ვანი, სოფ. ჯავახეთში 217.

2. ვანი, სოფ. იმერეთში, ოკრიბაში 297, 305, 327.

ვანისქედი, სოფ. გურიაში 315.

ვაჭი, მონასტერი 71, 73.

ვარდი, სოფ. იმერეთში 309.

ვარდიგორა, სოფ. არგვეთში 303.

1. ვარდიხუბანი, სოფ. კახეთში 37, 43, 261.

2. ვარდიხუბანი, სოფ. ტაშირის მზარეში 73.

ვარეგანი, სოფ. ჯავახეთში 217.

ვარიანი, სოფ. შიდა ქართლში 279.

ვარცხე, დანგრეული ციხე 161, 163.

ვარძია, სოფ. იმერეთში 299, 309.

ვაჭირი, სოფ. ჭიხუცი 23, 25, 257.

ვაშლევი, სოფ. იმერეთში 303.

ვაშლოვანი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.

ვაჩაიანი, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.

ვაჭევი, სოფ. არგვეთში 303.

ვახანი, სოფ. და ციხე იმერეთში 7, 175, 309.

ვახაიშვილის ციხე 39.

ვაქმანი (? Wedsane), თრიალეთში 239.

ველევი სოფ. რაჭაში 117, 293.

ველეთორი, სოფ. რაჭაში 109, 127, 293.

ველიხა, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ველისციხე, სიმაგრე და სოფ. კახეთში 29, 41, 43, 261.

ველხა-ხევი, შიდა ქართლში 49.

ვერე: ვერის ხიდი 93.

ვერისხევი, მდინარე 61.

ვერტყვილა, სოფ. იმერეთში 303.

ვერტყვილაქალა, სოფ. იმერეთში 303.

ვერხველი, სოფელი (თიანეთის რ.) 49.

ვერხვანი, სოფ. თუშეთში 263.

ვეფხისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33 (ბოკორიძე: № 57).

ვექილ ამბადავა (?), სოფ. ყაზხში 241.

ვეჯანი, სოფ. კახეთში 29, 227, 273; ვეჯანის ციხე 261.

ვონჯლობო (ონჯობეთი), სოფ. იმერეთში 305.

ვამთარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.

ვანავი, სოფ. სამცხეში 177, 219.

ვარაგულა, სოფ. ლეჩხუმში 327.

ვარათი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297, 307.

ვაქათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.

ვეგანი, სოფ. იმერეთში 165.

ვედა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.

ვედა თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.

ვეთუბანი (ხედუბანი), სოფ. იმერეთში 175, 309.

ვეკარი 165.

ვემო აველა 61.

ვემო ბარი, სოფ. რაჭაში 119, 293.

ვემო კრიხი, სოფ. რაჭაში 293.

ვემო ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.

ვემო ქართლი 183, 209, 215—238, 225, 239, 241.

ვემოქვეყანა, მზარე (ახლანდელი საჩხერის რაიონის ფარგლებში) 171, 289, 299.

ვემო ხეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.

ვენა, სოფ. სამეგრელოში 323.

ვერტა, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ვევარე, სოფ. იმერეთში 309.

ვევარეთი, სოფ. რაჭაში 293.

ვევარი, სოფ. ჭიხუცი 21, 259.

ვეგნაკორა, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ვეხთა (Sigt), სოფ. შიდა ქართლში 275.

- 1. ზნაკვა, სოფ. რაჭაში 293.
- 2. ზნაკვა (?) სოფ. იმერეთში 309.
- ზოგოში, ციხე ლეჩხუმში 327.
- ზოდები, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ზოდი, სოფ. იმერეთში 301.
- ზოვრეთი, სოფ. არგვეთში 303.
- ზონკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
- ზუბდადი (ხუცდლიდი) 325.
- ზუბი, ციხე ლეჩხუმში 327.
- ზუგდადი (ოდისში) 325.
- ზუღალი, სოფ. რაჭაში 109, 293.
- ზუხა, მდინარე 167, 170, 303.
- ზღვის კარი (დარუბანდი) 189.
- ზღუდერი, სოფ. შიდა ქართლში, 101, 277.
- თაბაგრები, სოფ. იმერეთში 301.
- თაბორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- თავაურის მხარე 179.
- თავეთი (თავთეთი), სოფ. სამცხეში (ამეზამდ ხაშურის რ.) 177, 217.
- თავახა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
- თავია (? თაია, Tawia), სოფ. სამეგრელოში 323.
- თაზაქენდი, სოფ. ბორჩალოში 243.
- თათრები 67, 69, 89, 93, 183, 185, 209, 215, 241, 243, 283, 311, 317, 319; თურქმანი თ. 17, 36, 67, 69.
- თალა, სოფ. კახეთში 261.
- თაშაკონი, ციხე სამეგრელოში 323.
- თამარაშენი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
- თარქაშა თათრები 185, 243, 245, 247
- თარგამუღი, სოფ. სამეგრელოში 323.
- თაური (ტაშირი) 245.
- თაქთაქიანი, ციხე შიდა ქართლში 101, 279.
- თაქიალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
- თბილისი 3, 5, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 23, 43, 51, 53, 55, 57, 61, 63, 65, 67, 79, 85, 87 (თბილისის დახასიათება), 89, 93, 95, 153, 155, 173, 187, 189, 197, 207, 223, 249, 233, 235, 243, 245, 247, 251, 255, 259, 263, 273.
- თებრიზი (თავრიზი) 235.
- თეგუთი (? გეგუთი) 307.
- თეკლათი, სოფ. სამეგრელოში 323.
- 1. თელავი, ქალაქი 37, 39, 41, 43, 67, 227, 245, 261.
- 2. თელავი, ალაზნის შენაკადი 221.
- თელათორი, სოფ. გაღმამხარში 273.
- თელეთი, დანგრეული ციხე 65, 67.
- თელუ, სოფ. ტაშირში (მადნებიანი) 245.
- თემირ-ხულთანი, სოფელი 333.

- თემურშახანლუ (დემურჩიასანლუ) 67, 69.
- თერგვიხი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- თერგი, მდინარე 3, 5, 57, 67, 69, 71, 81, 103, 179, 185, 223, 255, 287, 331, 333.
- თერჯოლა, სოფ. არგვეთში 303.
- თვალდა, დვალა, იმერულ-ოსური მხარე 299.
- თვალთაწყარო (? Twaitaskaro), მდინარე 19-თვალა, სოფ. საგარჯულოს მხარეში 19, 257, 261.
- თვალხაგარეჯო, კახეთის მხარე 19, 257, 261.
- თვალუეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- თვრინი, სოფ. იმერეთში 299.
- თიანეთი 43, 45, 207, 261.
- თინიკანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (თინიკანი—ლენინგორის რ.)
- თლუღი, სოფ. რაჭაში 293.
- თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თოგოიანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- თოკი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თოლერთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თორი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
- თორტიხა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- თოფქარაღაჯი (ყარაღაჯი), სოფ. ქიხიციში 257.
- თოღლაური, სოფელი (Taglauri) 43. (თობლიური? საგარჯულოს რ.; ჩიგლაურთა? ახმეტის რ.)
- თოხთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- თრიალეთი 67, 61, 83, 189, 239.
- თურდო, ალაზნის შენაკადი 37, 43, 221.
- თურქები 75, 79, 109, 111, 113, 119, 129, 131, 135, 139, 141 (ქუთაისში), 155, 163, 169, 171, 173, 183, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 215, 219, 237, 239, 243, 247, 249, 259, 287, 311, 313, 317, 319, 325.
- თურქეთი 183, 195, 209, 219, 225, 235, 241, 251, 285, 315.
- თურქმანი თათრები 17, 39, 67, 69, 185, 241, 243, 245.
- თუხი (თუხი), სოფ. არგვეთში 303.
- თუშები 263.
- თუშეთი 31, 57, 263—265, 271; თუშეთის მოურავი 263, 271.
- თხილთაწყარო, სოფ. არგვეთში 303.
- თალბუზი, მთა 329.
- თანეთი, სოფ. იმერეთში 307.
- თბერია (das Iberien) 183.
- თგორეთი, სოფ. იმერეთში 309.
- თებუტი (ებუდი), სოფ. სვანეთში 329.
- თელდვა, (? Ieldwa), სოფ. შიდა ქართლში 95.

იელი, სოფ. სვანეთში 329.
 იენტები, იენტა (ლენტები), სოფ. სვანეთში 329.
 იერუსალიმი 23.
 იეტერი (ეცერი), სოფ. სვანეთში 329.
 ივანწმინდა, სოფ. იმერეთში 301.
 იახვების, სოფ. იმერეთში 301.
 იკეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 იკოთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 95, 275.
 იკორა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ილემი, სოფ. იმერეთში 299, 303.
 ილთო, იხ. ილტო.
 ილიშარული (ილიშაული), სოფ. ქვემო ქართლში 245.
 ილორი, სოფ. იმერეთში 307.
 ილტო (Ilto), მდინარე კახეთში, ალაზნის შენაკადი 45, 47 (ილთო), 49, 221. ვ ა ზ უ ტ ი 86: თიანეთს, ერწოს, ირტოს-ხევს.
 ილტოზა, სოფ. შიდა ქართლში 51, 53, 275.
 ილურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 იმარათი, სომხური სოფელი 73.
 იმანწმინდა (ივანწმინდა), სოფ. იმერეთში 301.
 იმერეთი 5, 7, 49, 85, 97, 103, 105, 111, 113, 117, 129, 131, 133, 139, 145, 151, 155, 159, 163, 165, 169, 171, 173, 175, 185, 187, 189, 203—205 (იმერეთის ისტორიისათვის), 207, 209, 221, 227, 259, 267, 279, 281—309, 311, 313, 319, 321, 325, 327, 331.
 იმერლები 105, 107, 169, 187, 251, 279, 299, 301, 307, 319, 323, 331.
 იმეშაურს, სოფ. იმერეთში 305.
 ინგუში (ანუ ანგუში) 181.
 ინღურთა, სოფ. თუშეთში 263.
 ინშგური (ინხური), სოფ. სამეგრელოში 323.
 ინჯა, მდინარე 71, 73, 241, 43
 1. იორი, მდინარე 17, 19, 21, 25, 67, 195, 223, 245, 249, 261, 273.
 2. იორი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 იპეთი (იყეთი?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 იჟორა 333.
 ირედვო (ერედა), სოფ. შიდა ქართლში 49, 275 (ირეტვა? Iretwa).
 ირი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 იხვარა, მდინარე (ზემო იმერეთში) 171, 301.
 იხლამბული (სტამბული) 283, 285, 287.
 იხმანი (?), მდინარე 299.
 იხმულეთი (ისლულეთი), სოფ. სამეგრელოში 323.
 ისრიტი (Isriza, Isreti), სოფ. იმერეთში 169, 305.
 ისროლი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 ისაჰანი 185, 197, 237.

იხულა, იხულეთი, სოფ. სამეგრელოში 323, 325, 329.
 იტრია, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.
 იფარი, სოფ. სვანეთში 329.
 იფრაპულა, მდინარე 101.
 იყალთო, სოფ. კახეთში 37, 43.
 იშოტურდუქის კლდე (თბილისში) 91.
 იცქისი, სოფ. იმერეთში 301.
 იწა, სოფ. რაჭაში 127, 293.
 იწრია, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
 კახეთი, მდინარე აფხაზეთში 321, 325, 329.
 კახური (ყაბუჩი), ჩრდ. კავკასიაში 31, 43, 249
 კავთიხევა, სოფ. გაღმამხარში 273.
 კავკასია 9, 11, 111, 131, 149, 155, 159, 165, 173, 185, 211, 215, 221, 249, 313, 315, 321, 329; კავკასიის ალბები 69, 179, 287, 291; კავკასიის მთები 223; კ. ქედი 267, 281; სამხრეთი კავკასია 79, 87, 281.
 კავკასიელები 183, 187, 311.
 კავკასიონი 3, 183, 215, 221.
 კახანში (ყახანი), სოფ. ვახანში 241.
 კაზრეთი, ხეობა, 223.
 კაია (კალა), სოფ. სვანეთში 329.
 კაიუთჯალო, სოფ. ბორჯალოში 243.
 კაიშაურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 კალა, სოფ. სვანეთში 329.
 კალაური, სოფ. კახეთში 41, 261.
 კალაში, კალაჩი (Kalatschi) სოფ. სვანეთში 325, 329.
 კალაჩი, სომხური სოფელი 73.
 კალვათა, სოფ. იმერეთში 301.
 კამლიდოკი (?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 კანშერეთი (ყანაზეთი?) 49.
 კამანახი, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბ. კ. თ. ი. ძე, № 48).
 კარალეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.
 კარბი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 1. კარდანახი, სოფ. კახეთში 29, 261.
 2. კარდანახი (?), სოფ. გაღმამხარში 273.
 კარდუელ (ქართლი: Karduel) 267.
 კართა, სოფ. ქართლში 177.
 კახბი, ტალაქი, ციხე 189, 275.
 კახბის ზღვა 183, 211, 219, 221.
 კატები, სოფ. კახეთში 261.
 კაცხი, ციხე და სოფ. იმერეთში 299, 309.
 კაცხურა, ყვრილის შენაკადი 171, 289, 299.
 კაჭრეთი სოფ. კახეთში 261.
 კახაბერი, გურიის (სამცხე-საათ.) 315, 317.
 კახახო, ლეკური მხარე 31.
 კახეთი 13, 15, 25, 29, 33, 41, 43, 45, 77, 105, 185, 189, 195—196 (კახეთის შტო

ბაგრატიონებისა), 199, 201, 207, 209, 219, 221, 223, 225, 229, 241, 243, 245, 249—265, 267.

კახნი 187.

კახნაური, დანგრეული ციხე იმერეთში 143.

კედელა, მთა რაჭაში 125.

კეკაიანი (ციხიანი?), სოფ. შიდა ქართლში 269.

კედლიცხი, სოფ. რაჭაში 291.

კელვანი, ადგილი იმერეთში 309.

კელიელი (?), დიდი ლიხვის შენაკადი 223.

კენაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.

კეშალიკ კშლაფა, სომხური სოფელი 77.

კეხვის ციხე, შიდა ქართლში 101, 279.

კვალეთი, სოფ. იმერეთში 165.

კვალენი (დვალეთი?), ოსური მხარე 289.

კვანტი (? Kwanti), სოფ. შიდა ქართლში 275.

კვარას ციხე (რაჭაში) 115, 169, 293.

კვარში (ქვარში), სოფ. ჯავახეთში 217.

კვარხითი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

კვაშხეთი, სოფ. რაჭაში 293.

კვაცხუთი, სოფ. რაჭაში 113, 291.

კვახუარი, სოფ. არგვეთში 303, 309.

კვერილეთი (? Kwerileti), სოფ. შიდა ქართლში 275 (კვერნეთი? ტინვალის რაიონშია)

კვეხო (გვეხო), ციხე ლეჩხუმში 327.

კვეტერა, მდინარე 49 (არის: ა) კვეტერის ციხე მდ. ილტოს ნაპირას: გ. ჩუბინა-შვილი, თსუ მოამბე III, 116; ბ) ციხე კვეტერისა: ვახუშტი 101).

კვლი (კველენ?), ადგილი სამეგრელოში 323.

კვირიკე-წმინდა, ციხე და სოფ. რაჭაში 115, 293.

კიზილბაჯალი (? ყიზილბაჯლო), სოფ. კახეთში 261.

კითხიჯი, სოფ. ოკრიბაში 297.

კიკნაველეთი, სოფ. იმერეთში 165.

კილახი (?) სოფ. ყაზახში 241.

კინოთი, სოფ. იმერეთში 299.

კინტრიში, მდინარე გურიაში 313, 315.

კირხილი (კირხილო), ჭვემო ქართლში 243.

კირხი (მტკვარი) 219.

1. კახიხვევი, მდინარე კახეთში 51.
2. კახიხვევი (კრიასხვევი), სოფ. კახეთში 41, 177, 261.

კიხტკინი (კისკინი?), სოფ. გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.

კიტოხი, სოფ. გულამაყარში 269.

კიულე, მხარე 267.

კიშა (= ქიხიყი) 21.

კიშაკალა (ყიხყალა), სოფ. ჭვემო ქართლში 67.

კიცვაუდი, კიცკაუდი (? რიცეული) მდინარე რაჭაში 127, 289.

კიციხი, სოფ. იმერეთში 299.

კიხოლოა (?), სოფ. რაჭაში 293.

კობაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

1. კობახი, მდინარე 177.
2. კობახი, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277.

კობი, სოფ. შიდა ქართლში 5, 125 179.

კობათაო, სოფ. შიდა ქართლში 105 (კობეთი? — ჯავის რაიონში).

კობიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

კოტიტი (როკითი?), სოფ. იმერეთში 163, 165.

კოდმანი, ციხე შიდა ქართლში 273.

კოთელდა, სოფ. ჯავახეთში 217.

კოკა, სოფ. ოკრიბაში 297.

კოკუთი, სოფ. სამეგრელოში 323.

კოლაკი, კოლაქი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273 (Kolak).

კოლატო (?), სოფ. შიდა ქართლში 103, კოლაქი, კოლაკი.

კოლოზანი, სოფ. იმერეთში 307.

კოლიონი (?) სოფ. შიდა ქართლში 177.

კოშინდელი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.

კონდოლი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.

კონსტანტინოპოლი 283, 285, 287.

კონტუთი, სოფ. იმერეთში 307.

კოჭორი 239. იხ. კოჯორი.

კორა, სოფ. შიდა ქართლში 17, 275.

კორა[ანი], სოფ. შიდა ქართლში 269.

კორბოული, სოფ. იმერეთში 301.

კორჩეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.

კორინთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.

კორიში, სოფ. იმერეთში 165.

კორტანეთი, სოფ. სამცხეში 177, 219.

კორტი, სოფ. იმერეთში 309.

კოტორი (კოტაანი), სოფ. ჭიხიციში 259.

კოლოთი, სოფ. კახეთში 37.

კოჯორი (სახადხლო რეზიდენცია) 67, 93, 239.

კრახისხვევი, სოფ. სამცხეში 217.

კრახი (ზემო კ. ჭვემო კ.), სოფ. რაჭაში 127, 293.

კრიხლო, კრიხურა, მდინარე 115, 117, 127, 129, 289, 293.

კულარო, სოფ. შიდა ქართლში 105, 107.

კუიწყარო, მდინარე 31, 33.

კუკა, მხარე 177.

კუეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.

კულაში, სოფ. იმერეთში 155, 307.

კულბითი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

კუში, მდ. ვროტეს რიონს 291.

1. კუშისი, სოფ. საბარათიანოში 67, 85, 93, 239, 273.

2. კუმისი, ტბა 85.
 კუნბელური (?), მდინარე 333.
 კუნენი, სოფ. ყაზახში 241.
 კუნი, მდინარე იმერეთში 161, 305.
 კუპეკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კურ, კურა (მტკვარი) 149, 173, 219.
 კურაში. სოფ. 155.
 კურგოკანა, სოფ. ჩრდ. კავკასიაში 333.
 კურდი (ჭურტი) 247.
 კურდღელაური, სოფ. კახეთში 39, 261.
 კურუზ, სოფ. სამეგრელოში 323.
 კურსებო, სოფ. ოკრიბაში 297.
 კურსიანი (ჯვარხენი?), სოფ. სამეგრელოში 323
 კუტეხა (?), სოფ. იმერეთში 309.
 კუტირი (ქვიტირი), სოფ. იმერეთში 307.
 კუცხოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კუზა, მდინარე 149, 151.
 ლაბეკინა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაგვანთა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
 ლაგოშე, ოსტრი სოფელი 97.
 ლაუთი, ლაზიკა 317.
 ლაილაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაკაბელი, მდინარე კახეთში 21.
 ლაკახევი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ლალალა, სოფ. ბორჩალოში 243.
 ლალიხურთი, სოფ. კახეთში 35, 37, 263; ლ-ის ციხე 33.
 ლამისყანა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
 ლანგვანთა იხ. ლაგვანთა.
 ლანტელი, სოფ. სვანეთში 329.
 ლანჩხუთი, სოფ. გურიაში 313.
 ლარავი, ლარავისი, ციხე და მონასტერი შიდა ქართლში 5, 95, 97, 177, 179, 275.
 ლარხი, სოფ. შიდა ქართლში 333.
 ლასი, მხარე 317.
 ლასხანა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლადაურთკარი (ლაფანანთკარი), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ლაშვარი, მდინარე (=ცხენისწყალი) 329.
 ლაშაი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ლაშხეთი, სოფ. სვანეთში 167, 325, 329; 331.
 ლაშხური, მდინარე (=ცხენისწყალი) 167, 329.
 ლაჩეხიდა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაცორია, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლახამულა, სოფ. სვანეთში 329.
 ლახეფა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლახიდარი, მდინარე 137, 289, 309, 325.
 ლახშური (=ლახამულა), სოფ. სვანეთში 329.
 ლაჯანა, სოფ. ლეჩხუმში 309, 327.

ლაჯანური, მდინარე ლეჩხუმში 137, 289, 327.
 ლეგაგენი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ლეგეილენი (ლეგნი) 187.
 ლეგოი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ლეკები 23, 29, 57, 169, 183, 185, 187, 257, 263, 309; ქარელი ლეკები 31, 255; ლეკთა თავდასხმები 3, 13, 17, 23, 25, 27, 31, 33, 41, 47, 53, 77, 95, 101, 173, 175, 195, 203, 249, 259, 301.
 ლეკეთი 29, 183, 257.
 ლეკოანი (? Lekuari), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ლემლეში (ლაილაში), სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლენინგრადი 73.
 ლენქერი, სოფ. სვანეთში 329.
 ლენტეხი, სოფ. სვანეთში 325, 329.
 ლენჯარი (ლენქერი), სოფ. სვანეთში 329.
 ლელვანი, სოფ. იმერეთში 309.
 ლემკაში, ციხე ლეჩხუმში 327.
 ლეჩხუმი 115, 117, 129, 137, 155, 171, 209, 287, 289, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331.
 ლეხადარი (ლახიდარი), მდინარე, იხ. ლახიდარი.
 ლიხურა, მდინარე 97, 99, 223, 267, 275.
 ლიხვი, მდ. 5, 97, 99, 101, 113, 177, 223, 227, 267, 275, 279.
 ლიდა (? Lidda), სოფ. გუდამაყარში 269, ლიდე—დუშეთის რაიონი.
 ლიფანა, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 ლიკანი, სოფ. სამცხეში 177.
 ლიფლანდია 299.
 ლიჩი, სოფ. იმერეთში 301.
 ლიხაური, ციხე გურიაში 313.
 ლიხეთი, სოფ. რაჭაში 291.
 ლივობე, რიონის შენაკადი.
 ლოშისა (შიდა ქართლში) 179, 273, 275.
 ლოშისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33, 261 (გ. ბოჭორიძე, № 58).
 ლოშისათბევი (ლოსიეთბევი), მხარე იმერეთში 165, 169, 289, 299, 305.
 ლოპოტა, მდინარე 33.
 ლორე 243; ლორის ციხე 75.
 1. ლორწობანი, მთა 49, 97.
 2. ლორწობანი, მონასტერი (შიდა ქართლში) 273.
 ლოხიეთბევი, იხ. ლომსიათბევი.
 ლოწობანი, მთა 49, 97.
 1. ლოჭინი, პატარა მდინარე 17.
 2. ლოჭინი, სოფ. კახეთში 261.

აღუვანო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 აღუზნი, მდინარე რაჭაში 109, 113, 289.
 აღუზუტა, ყვირლის შენაკადი 165.
 გაზანდერანი 41, 185.
 მათხოჯი, სოფ. იმერეთში 307.
 მაიაკოვსკი 165.
 მალყარები 107.
 მალყარი, მხარე 125.
 მაშაი, სოფ. ბორჩალოში 243.
 მამაწმინდა, სოფ. ოკრიბაში 297.
 მანავი, სოფ. კახეთში 19, 41, 43, 261.
 მანახეთრი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 მანგლისი 207.
 მანღაეთი, სოფ. იმერეთში 301.
 მაპსუანი, ოსური მხარე 105.
 მარანა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 მარილიბი, სოფ. იმერეთში 309.
 მარნეული, სოფ. ჭვემო ქართლში 83, 245.
 მარტვილი, მონასტერი, ტუონდიდელი ეპისკოპოსის საჯდომი 149, 323.
 მარტოთუბანი, სოფ. არგვეთში 303.
 მარტყოფი, სოფ. კახეთში 17, 227; თელიანი ქალაქად 261.
 მახიკეკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 მახიკეხე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 მაჭანი, სოფ. და ციხე კახეთში 37, 45, 227.
 მაქართა, სოფ. გუდამაყარში 269.
 მადარო, სოფ. ქიზიყში 21, 23, 27, 259, 261.
 მადლაკი, სოფ. იმერეთში 307.
 მადრანაი (წ: მადრანაი), სოფ. კახეთში 261;
 მადრანაის ციხე 35, 47.
 მადრან-დვალეთი, ქართული მხარე 279.
 მადრანდოლი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
 მაშაყრა, დიდი ედინარე 81, 83, 223, 245.
 მაშნაარა, სოფ. ქიზიყში 25, 27, 257, 259.
 მაჩახლიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 მაჩხანაი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
 მაჩხარა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 მაჭახელი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 მახათუბანი, სოფ. იმერეთში 303.
 მახაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 მახარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 მეგრელები 155, 187, 319, 323.
 მეღანე, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
 მეღელი (?), ადგილი ქართლში 85.
 მერევი, სოფ. იმერეთში 301.
 მერეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 მერჯევი, სოფ. იმერეთში 301.
 მესტია, სოფ. სვანეთში 329.
 მესხეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 1. მეტეხი, სოფ. შიდა ქართლში 61, 273.
 2. მეტეხი: მეტეხის ციხე (თბილისში) 87, 91.

მეტრევი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 მეტეენა, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
 მეღერეთისი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
 მეჩხეთური, სოფ. იმერეთში 301.
 მეწყერი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 მეჯვარი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 მეჯვარისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
 მეჯულა, მდინარე 97, 177, 223, 275.
 მოის-ხახლი, მხარე იმერეთში 160, 305.
 მოის-ხაჯავაზო (ხემო ხაჯავაზო) 159.
 მიღაკუკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 მიდელათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (მიდელანი—ლენინგრის რაიონში).
 მიკარამი (? მიქელიანი), სოფ. შიდა ქართლში 269.
 მილახი(მულახი), სოფ. სვანეთში 329.
 მინდა-ციხე (რაჭაში) 109, 291.
 მინდორი, სოფ. 49.
 მირზანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.
 მირიწმინდა, სოფ. იმერეთში 309.
 მისხანი (გვიბიტე) 285.
 მისხანი, სოფ. ტაშირში 73, 245.
 მიქელიანი (Mikarami), სოფ. შიდა ქართლში 268, 269.
 მილურე, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 მიჯალ (მუვალი), სოფ. სვანეთში 329.
 1. მლაშე, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 2. (მლაშე (ლაშე), სოფ. იმერეთში 309.
 მღეთა (მღეთე), სოფ. შიდა ქართლში 179, 267.
 მოგვი (ანუ მოჭევი), სოფ. და მონასტერი აფხაზეთში 171, 325.
 მოვაქენელი (ანუ ერივანელი) 187.
 მოზლაკი 5, 87, 173, 181, 273, 333.
 მოიდანახე, წვერეთლის ციხე იმერეთში 301.
 მოკა (?), სოფ. რაჭაში 107.
 მოკრევი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 მოლითი, სოფ. იმერეთში 309.
 მონასტერი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
 მორეხა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 მორძვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
 მოსკოვი 197, 201.
 მოქვი (Mokwi, Mogwi) 171, 325.
 მოჭვი, სოფ. იმერეთში 301.
 მოწამეთა, სოფ. ოკრიბაში 143, 297.
 მოჭალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 მოხიხი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 279.
 მრავალძალი. იხ. ბრავალძალი.
 მრეველი (Mremli), თემი შიდა ქართლში.
 მტკვარი, მდ. 5, 9, 11, 13, 15, 17, 25, 39, 51, 55, 57, 59, 61, 65, 67, 69, 71, 83, 87, 89, 93, 149, 173, 175, 177, 183,

185, 189, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 233, 239, 241, 243, 245, 247, 249, 253, 257, 259, 267, 273, 311, 315.

მტკვრის ციხე (Mtkuriszihe) ზუნანად წოდებული 79, 189.

მულახი, სოფ. სვანეთში 329.

მუჭალი, სოფ. სვანეთში 329.

მურგბანა, მურგუჯანა, მდ. რაჭაში 109, 119, 289, 293.

მურის ციხე (ლერხუმში) 327.

მურჯინანი (მურჯახეთი), სოფ. ჯავახეთში 217.

მუსალარი, სოფ. იმერეთში 307.

მუჭოელი, სოფ. კახეთში 261.

მულანის ველი 39.

მულანო, სოფ. კახეთში 39, 261.

მუსათგვერდი, სოფ. შიდა ქართლში 61.

მუხლა, (ძუბლი) Muchla, სოფ. რაჭაში 119, 293.

მუხრანე; ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 53, 55, 57, 95, 275.

მუხურა, სოფ. რაჭაში (ტყიბულის რ., არგვეთში) 133, 169, 303.

მუჯირეთი, სოფ. არგვეთში 303.

მღვამე (მღვიმევი), სიმაგრე და სოფ. იმერეთში 55, 301, 309.

მუიწვარი 67.

მცხეთა, ქალაქი 5, 59, 61, 67, 93, 95, 111, 141, 147, 187, 189, 207, 273.

მწვანეცხვილა, დანგრეული მონასტერი 137.

მკადახჯვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 53, 273.

ნაგარევი, სოფ. რაჭაში 293.

ნაგები (იგივე კიშკალა, ყიხყალა, სახამთრო რეზიდენცია ვანტანგ გორაკსალისა) 67.

ნაგვანო, სოფ. სამეგრელოში 323.

ნადაბური, სოფ. იმერეთში 303.

ნადარბაზევი, სოფ. შიდა ქართლში 105.

ნადიბანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

ნაფთი, სოფ. შიდა ქართლში 177.

ნაფარქეთი, სოფ. იმერეთში 301.

ნაზარულ, სოფელი (თბილის—სამგორის რ.) 245.

ნათლუღ, სოფ. კახეთში 17, 261; ნათლუღის ციხე 65.

ნაქეთი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.

ნაქრებავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.

ნაყურადუმი, სოფ. ლერხუმში 327.

ნამანევი, სოფ. რაჭაში 293.

ნამახვანი, სოფ. იმერეთში 305.

ნამახვევი (Namas'chewi), სოფ. იმერეთში 307.

ნანიაი, სოფ. კახეთში 261.

ნაოზა, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ნაპაგო, სოფ. იმერეთში 307.

ნარაზა, ნარალა (ყვირილის შენაკადი) 171, 291.

ნარეცვაი, არაგვის შენაკადი 49, 53, 57, 59, 223, 273.

ნარომანი, გურიის (სამცხე-საათაბაგო) 315.

ნაროყალა, ციხე თბილისში 87.

ნახაგორევი, სოფ. იმერეთში 305.

ნახომხარი, სოფ. კახეთში 261.

ნახპარხევი, სოფ. შიდა ქართლში 55 (ვახუშტი 63; არს მინდორი ნახპარხევისა წოდებული).

ნახპერი, სოფ. ლერხუმში 327.

ნახტაქისი, სოფ. შიდა ქართლში, ქსანზე 55, 189.

ნაური, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.

1. ნაქალაქევი, ციხე ზემო ქართლში 217.

2. ნაქალაქევი, ქალაქი ოდიშში 325.

ნაღარევი (Nagarewi, Nagauri), სოფ. არგვეთში 303. შდრ. ნაგარევი.

ნაციხვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 59, 273.

ნახატირი (ნახიდურთი), მდ. ქართველების ქცია) 69, 223, 239, 241, 245.

ნახილი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ნახიდურთი, იხ. ნახატირი.

ნაგოშე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.

ნეხოზარი (ნეხოძირი), სოფ. იმერეთში 309.

ნეცვანა (ნუკრიანი), სოფ. ქიხიში 27. •

ნეკრესხა, სოფ. კახეთში 31; ნეკრესელი ეპისკოპოსი 207.

ნერგეთი, სოფ. იმერეთში 165.

ნეჭე, სოფ. სამცხეში 177, 219

ნიგავეზი (Nigausebi), სოფ. რაჭაში 291.

ნიგოზეთი, სოფ. იმერეთში 301.

ნიგოთი, სოფ. გურიაში 313.

ნიკორწმინდა, სოფ. რაჭაში 115, 131, 133, 209, 293.

ნიკოს-დიდი (ნიგოთი), სოფ. გურიაში 313.

ნიკოფსიხი, აფხაზეთის ქალაქი 171

ნიწოწმინდა, მონასტერი კახეთში 19, 21, 23, 57, 259, 261.

ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 207, 279.

ნიჩხისი, სიმაგრე და სოფ. გაღმამზარში 55, 273.

ნიჯგორა, სოფ. ჯავახეთში 217.

ნოაკუარი (Noakuar), სოფ. შიდა ქართლში 179.

ნოვოვლადკა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.

ნორია (ნორიო), სოფ. კახეთში 17, 261.

1. ნოდა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.

2. ნოდა, სოფ. სამეგრელოში 323.

ნოღელა, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ნუა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ნურგანი (ნურგანი), სოფ. კიხიში 27, 259, 261.
 ნუნისი, სოფ. იმერეთში 309.
 (უბოლიძე (Obolse, Ubolso), სოფ. კახეთში (გ. ბოტოტიძე, № 34) 45, 261.
 თხუჯი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 თბა, სოფ. იმერეთში 165.
 თბანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 267.
 თლაურა, მდ. (ძირულის ქვევით) 289.
 თლიში 155, 171, 209, 319, 321, 323, 325, 327.
 თურგეთი (გურიაში) 315.
 თამიანი (?), მდინარე (საჯავახოსთან) 159.
 თკრიბა, იმერეთის მხარე 129, 133, 135, 137, 147, 171, 291, 297, 299, 325, 327.
 თკუთი (უბუთი), სოფ. იმერეთში 305.
 თლითი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 თლი, მდინარე კახეთში 27.
 თმალა, სოფ. თურქეთში 263.
 თნი, ციხე და სოფელი რაჭაში 103, 105, 107, 109, 123, 125, 127, 153, 291, 293.
 თნშემა, თნშედი (თნქევი), სოფ. რაჭაში 107, 121.
 თნქეში, სოფ. თკრიბაში 297, 325 (ლენხუმში).
 თნჯოხეთი, სოფ. იმერეთში 305.
 თბიტარი, სოფ. ლენხუმში 327.
 თეთი, სოფ. კახეთში 43.
 თრანა, სიმაგრე ქვემო ქართლში 81.
 თრბელი, ციხე ლენხუმში 327.
 თრბილი, ალაზნის შესაკადი 45, 221.
 თრბივან (?), ციხე, კახეთში 261.
 თრბინა, სოფ. შიდა ქართლში 95.
 თრბიხევი, მდინარე 49.
 თრბული, სოფ. იმერეთში 301.
 თრბვი, სოფ. თკრიბაში 297, 325 (ლენხუმში).
 თრბობია, სოფ. ჯავახეთში 217.
 თხები 31, 97, 101, 103, 107, 109, 171, 179, 181, 185, 187, 209, 267, 275, 277, 279, 283, 331, 331.
 თხეთი 3, 57, 123, 183, 201, 267, 277.
 თხიბური, ციხე 279.
 თხუნელა, სოფ. იმერეთში 305.
 თფურშეთი (თფურხეთი), სოფ. იმერეთში 305, 307.
 თფშევი, სოფ. იმერეთში 307.
 თქროს ქედი, სოფ. გურიაში 315.
 თქროს ჩარდახი, ადგილი ქუთაისში 143.
 თჩბომური, მდ. სამეგრელოში 321.
 თჩბისი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 51, 53, 177, 275.

თძრბე, ჰალაქი სამცხეში 189.
 თჯოლა, სოფ. თკრიბაში 137, 297.
 ტაღალური, ციხე იმერეთში 119, 305.
 ტაღელური, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 ტაღაკაციო, ტბა 245.
 ტატარა გულა, სოფ. ჯუღაშვარში 269.
 ტატარა დუშეთი, სოფელი 273.
 ტატარა ლიახვი, მდ. 97, 99, 177, 223, 267, 275, 277.
 ტატარაძე, სოფ. კახეთში 19, 261 (Batoro Seoli).
 ტატარკეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 ტაჩური, სოფ. მხარე შიდა ქართლში 277 (Patschur; ფეცხურა ქართლ რუკაზე, Пацуря რუსულ რუკაზე).
 ტენეკი (ბანა, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 ტერგვისა, სოფ. იმერეთში 301.
 ტეტყრეკი (?), გურიაში (სამცხე-საათ). 315.
 ტეტყრბურგი 115, 127, 195, 201.
 ტეტრესციხე, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ტეტრავსკო ლაგერი (ბურგნალი) 165.
 ტიბილეთი, სოფ. რაჭაში 105, 107, 111.
 ტონშელა (ფონთხელა? Ponschela), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ტორტა (თურქეთი) 215, 225.
 ტოტინი (?), ტატარა ლიახვის შესაკადი (ფოტრისის-ხევი) 223.
 ტრახიანი, სოფ. კიხიში 25, 257, 261.
 ტრუხია: ტრუსისი თმი 7.
 ტტენა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ტშლავა იბ. კეშლიკ ტშლავა.
 ტყუალა, სოფ. ლენხუმში 327.
 ტბუნდავი (ფბუნდავი), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ტამური 97, 273, 275.
 ტაშქვა, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 ტინვანი, სოფ. შიდა ქართლში 47, 49, 273.
 ტოშხა, სოფ. ლენხუმში 327.
 ტანნი ანუ შირვანელი 187.
 ტაბა 101, 105, 111, 113, 117, 131, 133, 135, 171, 205, 279, 289, 291—297, 299, 305, 319, 321, 327, 331; რაჭის ერისთავი 109, 111, 161, 167, 169, 281, 293; რაჭის გბარქია 209.
 ტრგანი, სოფ. იმერეთში 301.
 1. რიონი, მდინარე 5, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 123, 125, 127, 129, 133, 135, 137, 137, 141, 143, 147, 149, 151, 155, 157, 159,

161, 163, 167, 171, 209, 221, 251, 281, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 303, 305, 307, 311, 313, 321, 323, 325, 327, 329.

2. ოიონი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.

რიცეული, მდ. რაჭაში 127.

რკვა, სოფ. იმერეთში 301.

რჯივითი, სოფ. იმერეთში 163, 309.

რომანეთი, სოფ. იმერეთში 305.

როში 189.

რუხი, სოფ. შიდა ქართლში 279.

რუხიბირი, ქალაქი კახეთში 37, 43, 45, 227, 261.

რუხები 13, 139, 165, 211, 319.

რუხეთი 13, 15, 97, 127, 173, 179, 185, 187, 195, 197, 199, 201, 211, 225, 319, 333.

რუხთავი, ქალაქი 189, 207.

რუხეთი, სოფ. არგვეთში 303.

რუხი, ციხე ნაგურზე, სამეგრელოში 325.

რცხილათი, სოფ. არგვეთში 303.

საბახშიო (Sabatschio „საბაჩიო“), მხარე იმერეთში 299 (საბახშიძე ?).

საფაქიძო, სოფ. სამეგრელოში 323.

საბარათიანო 67, 239.

საბარკლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

სახე, სოფ. იმერეთში 309.

სახლოკე, სოფ. შიდა ქართლში 277.

სახუეთი, სოფ. კახეთში 33, 227, 261.

საგალგისი (? Sagalgris), სოფ. შიდა ქართლში 49.

საგარეჯო, ქალაქი კახეთში 19, 37, 41, 43, 195, 261; თვალსაგარეჯო 19.

საგინა, (Sagina, ძალინა?), სოფელი შიდა ქართლში, იხ. ძალინა Sagina 278—279.

საგირთა, სოფ. თუშეთში 263.

საგურამო, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.

საგურამოსხევი, მდინარე 59.

სადალდე, სოფ. ბორჩალოში 79, 243.

სადემეტრო, სოფ. იმერეთში 305.

სადმელი, სოფ. რაჭაში 113 127, 291, 309 (?).

1. საერისთავო, მხარე შიდა ქართლში 271.

2. საერისთავო, მხარე იმერეთში 161, 163, 165, 169, 29, 305.

საეანე, სოფ. იმერეთში 301.

საჯანო, სოფ. არგვეთში 167, 303.

სათარხნო, მხარე ზემო ქართლში 219, 239.

სათემო, სოფ. შიდა ქართლში 277.

სათიხარი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

საძრმე, სოფ. ლეჩხუმში 327.

საიბზე, სოფ. იმერეთში 301.

საკალ, სოფ. ბორჩალოში 243.

საკაო, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309.

საკეცია, სოფ. რაჭაში 293, 309.

საკეტურა, მდინარე (რაჭაში) 289.

საკოპაძეო, სოფ. იმერეთში 165.

საკრამული, სოფ. შიდა ქართლში 273.

საკულა, მდინარე 123.

საკულა (საყულია), სოფ. იმერეთში 307.

საკურწე, სოფ. არგვეთში 301, 303.

სალამინაოვი (სალომინაო), სოფ. იმერეთში 305.

სალდაზი, სოფ. ყაზახში 241.

სალიანი 155, 221.

სალენთქარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.

სალომინაო, სოფ. იმერეთში 305.

სალორაქიფანიძო, მხარე იმერეთში 146, 147, 297, 305.

სამბახი (? Sambasi, ტბა საბარათიანოში 239.

სამეგრელო 149, 155, 159, 171, 173, 185, 189, 201, 205, 209 (მეგრული ენა), 221, 281, 285, 291, 309, 311, 319—327, 329.

სამელუხი (სომხეთში) 245.

სამთავისი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 207, 275.

სამთავრო (მცხეთაში) 59.

სამთისი, სოფ. რაჭაში 293.

სამიქელაძო, მხარე იმერეთში 307.

სამტრედია, სოფ. იმერეთში 307.

სამშადლი (მხარე გუგარეთში) 71.

სამშვილდე, ქალაქი ქვემო ქართლში 79, 189.

სამცხე 217—218.

სამწერახი, სოფელი ქართლში 177, 217, 279.

სანავარდო, სოფ. იმერეთში 159, 307.

სანახშირე, სოფ. იმერეთში 303.

სანჯანა (ასე ეძახიან სადახლეს) 77, 243.

სანორჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.

საპაიჭო, სოფ. იმერეთში 149, 159, 305.

საპატეი (Sapateli), სოფ. სამეგრელოში 323 (სფეფიეთი?).

სარალო, სოფ. ბორჩალოში 243.

სარაფანიკოვა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.

სარგვეში, სოფ. იმერეთში 309.

სარდმელი, სოფ. იმერეთში 331.

სარეკი, სოფ. იმერეთში 299.

სარვანი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.

სარკინე, ქალაქი შიდა ქართლში 189, 273.

სარკინეთი: სირკინეთის ქვასატეხი 51, 79.

სარო, სოფ. ჯაბუბეთში 217.

სახირეთი, სოფ. გაღმაზხარში 273.

სახირიო, სოფ. იმერეთში 309.

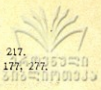
ხატევი, ციხე შიდა ქართლში 177, 279.
 ხატლერი, სოფ. გურიში 315.
 ხაური, სოფ. მთებში 333.
 ხაფარლო, სოფ. ყაზახში 241.
 ხაფაჩაუ (Sapatschau—საპაიკაო) 305.
 ხაფერშეთი, ოსური მხარე 95, 275.
 ხაფრანეთი 211.
 ხაქარა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
 ხაქართველი (Georgien) 3, 5, 11, 13, 23, 31, 33, 47, 51, 55, 61, 63, 65, 93, 123, 145, 181, 183, 185, 187 (საქართველოს ისტორია), 197, 203, 205, 219, 221, 225, 229, 239, 249, 251, 255, 257, 259, 313, 319, 325, 331.
 ხაქაშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 ხაქობო, სოფ. კიზიყში 25, 27, 257, 259.
 ხაქორეთი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
 ხაღვიწე, სოფ. იმერეთში 303.
 ხაყიფიანო, სოფ. რაჭაში 113.
 ხაყულაია, სოფ. იმერეთში 307.
 ხაშაბურო, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ხაჩინი, ციხე კახეთში 45.
 ხაჩინო, მხარე და ციხე იმერეთში 149, 161, 163, 169, 305.
 ხაჩოჩია, სოფ. იმერეთში (?) 309
 ხაჩხერე, სოფ. იმერეთში 299—301.
 ხაჩხურია, სოფ. და ციხე ოკრიბაში 297, 325.
 ხაციციანო, მხარე ზემო ქართლში 219, 273 (გალამბაზარი).
 ხაცხენეთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
 ხაცხენიძი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ხაძალახხევი, ყვირილის შენაკადი 171, 289, 299, 301.
 ხაძეგური, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
 ხაწერეთლო, მხარე 113, 133, 225, 279, 291, 297.
 ხაწირე, ციხე და სოფ. ოკრიბაში 133, 297.
 ხაჭუიანდელი, დიდი სოფ. სამეგრელოში 323.
 ხაჯვარია (საჯვარე), სოფ. შიდა ქართლში 105.
 1. ხაჯავახო, მხარე და სოფ. იმერეთში 159, 169, 305, 313.
 2. ხაჯავახო (მტკვარსა და ალგეთს შუა) 239.
 ხაშაფალი (ხაფარლო), სოფ. ყაზახში 241.
 1. ხეხეკა, მდინარე 305.
 2. ხეხეკა, სოფ. და ციხე იმერეთში 161, 305.
 ხეღურაძი (? Seguran), ციხე იორზე 261.
 ხევა, სოფ. რაჭაში 293.
 ხევანი, სომხური მონასტერი 247.
 ხეოურთკარია (სეთურნი), სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ხეიკარა, სოფ. ყაზახში 241.
 ხენაკი, სოფ. ოდიშში 325.

ხერანი, სოფ. იმერეთში 309.
 ხეფიეთი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ხეძილეთი (Sedsileti; ძეძილეთი) 307.
 ხვანები 107, 325, 329, 331.
 ხვანი (ბზვანი), სოფ. იმერეთში 305.
 ხვანეთი 117, 167, 171, 183, 185, 209 (სვანური ენა), 281, 291, 321, 325, 329—331.
 ხვენიეთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 277.
 1. ხვერი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 2. ხვერი, ციხე იმერეთში 101, 301.
 ხვირა, სოფ. იმერეთში 165.
 ხაბატარა (Sibatara), სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ხიმონეთი, სოფ. არგვეთში 303.
 ხინებ კურპე (გატეხილი ხიდი) 71.
 ხიონი, სოფ. თერგზე 125, 179.
 ხილნაღი, ქალაქი კიზიყში 27, 259.
 ხიანდუ, სოფ. და ციხე არგვეთში 169, 303.
 ხიკატე (? Skatte; სიუკატე—ჯავის რაიონში), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხიუნდორი, სოფ. იმერეთში 301.
 ხიურდღი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ხნარნეული (მარნეული) 245.
 ხობიხი სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ხომიწო, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 ხომხები 75, 77, 83, 89, 91, 107, 141, 169, 185, 187, 209, 211, 215, 239, 241, 243, 273, 277, 279, 293, 303, 309, 311, 319, 333; კათოლიკე სომხები 93, 109.
 ხომხეთი 185, 239.
 ხომხიასი 67, 83, 183, 185, 207, 219, 223, 225, 227, 239, 239—240, 243, 245, 247, 249.
 ხონები (სვანები) 167, 325, 329.
 ხონეთი (სვანეთი) 321, 329.
 ხონტარული, მდ. რაჭაში 113, 291.
 ხონტა (Sonti), სვანები 329.
 ხონდალული, სოფ. და ციხე ჭვემო ქართლში 17, 65, 67, 83, 85.
 ხორგეთი, სოფ. რაჭაში 291
 ხორეთი, სოფ. რაჭაში 293.
 ხორი სოფ. რაჭაში 109, 113, 291.
 ხორმონი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ხორხეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ხობახტარი (გელათში) 297.
 ხპა, ქართულ-ოსური მხარე 277.
 ხპათაგორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ხპარხეთი 69, 185, 195, 197, 201, 211, 243, 247.
 ხპარხელეძი 119, 183, 189, 191, 203, 211, 237, 247, 249.

სროგო, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 სტამბული 283.
 სტარდუგორა (Stardugor; Стур-дигор), ჩრდ. კავკასიაში 105, 107, 125.
 1. სტუფანწმინდა, სოფ. ქიხიყში, წმ. სტეფანე ბირსელის მონასტერი 25, 259.
 2. სტუფანწმინდა (ყუბნები), სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 179, 331.
 სტილი (ჩრდილი), სოფ. იმერეთში 309.
 სტორი, ალაზნის შენაკადი 33, 221, 263.
 სულა (სულორი?), მდ., ერთვის რიონს 291.
 სულორი, მდინარე საჩინოს მხარეში 161, 305.
 სუნჯა, მდინარე 263.
 სურამი 5, 7, 93, 149, 173, 175, 177, 217, 221, 267, 279 (სურამის ციხე).
 სურამულა, მდინარე 225, 267, 279.
 სურები, სოფ. გურიიში 315.
 სურმუში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 სურუტაში („მაღალი ქვა“) კლდე ქვემო ქართლში 79.
 სუფხა, მდ. გურიიში 313, 315.
 სუხნი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 სუჯუნა, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ხხალტბა, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 275.
 ხხარტალი, სოფ. რაჭაში (მეფის სახაფხულო ბანაი) 113, 115, 117, 127, 129, 131, 133, 145, 293.
 ხხავა, სოფ. რაჭაში 293.
 ხხერი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309 (?).
 ხხლები, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 101, 103, 275.
 ტაბაკინი, სოფ. იმერეთში 299.
 ტაგატა (ანუ თაგატრი) 179.
 ტავრიდი 111.
 ტაკელე (თაქილა), სოფ. ბორჩალოში 243.
 ტალავერდი, ციხე ქვემო ქართლში 79.
 ტამუტა (?), სოფ. შიდა ქართლში 103.
 ტანგვეთი (თაგვეთი ?), სოფ. ქართლში 177.
 ტაქარაგან (თოფყარალაჯი, ყარალაჯი), სოფ. ქიხიყში 259.
 ტარკუ: ტარკუს შამხალი 195.
 ტარხისი (?), სოფ. იმერეთში 309.
 ტაშირი, მხარე ქვემო ქართლში 81, 243, 245.
 ტაშისკარი, სოფ. ზემო ქართლში 189.
 ტახტი ციხე, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბოჭორიძე, № 74; ტახტის სოფელი).
 ტბა, ოსური სოფელი 97.
 1. ტბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 2. ტბეთი, სოფ. რაჭაში 293.
 ტერვბ-ჯი (?), სოფ. იმერეთში 309.
 ტერკუნ, სოფ. ბორჩალოში 243.

ტეხური, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ტვიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
 ტიბანი, სოფ. ქიხიყში 25, 257, 261.
 ტინისხიდი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 ტირჩხაი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ტიხგანგი (თახაქენდი ?), სოფ. ბორჩალოში 243.
 ტიკურთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ტუტტურა, პატარა ლიხვის შენაკადი 97.
 ტოხანგერი, სოფ. იმერეთში 305.
 ტოლა, ციხე და სოფ. რაჭაში 113, 291.
 ტოლოში, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ტომთაური (?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ტონა, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
 ტრაპეზუნდი 129, 317.
 ტრონეთი (?), ადგილი შიდა ქართლში 49.
 ტუჩარა, სოფ. იმერეთში 307.
 ტუვიავი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ტუიბული, სოფ. ოკრიბაში 297 (Tgirguli)
 უხისა (უბისი), სოფ. იმერეთში 303.
 უხოლხო (აბოლიძე), სოფ. კახეთში (გ. ბოჭორიძე № 34).
 1. უდამხო, საგანდევცილო (რაჭაში) 117, 119, 133.
 2. უდამხო, მონასტერი ქვემო ქართლში 79.
 უდანიეთი, სოფ. შიდა ქართლში 101; უდანიეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.
 უზუნთალა, სომხური სოფ. ყაზახში 241.
 უთხვა, იბ. ურთხვა.
 უკანამხარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 უკანეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 ულაშტე (ულაშლო), სოფ. ბორჩალოში 243.
 უბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 179.
 უფგულა, სოფ. სვანეთში 329.
 ურაგვეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 ურავი, სოფ. რაჭაში 291.
 ურბნისი, ქალაქი 189, 207, 279.
 ურთხვა, სოფ. ქართლში 177.
 ურუტი, სოფ. ტაშირში 245.
 ურუხი, თერგის შენაკადი 105.
 ურია (ცხრაველი) 187.
 ურიათუბანი, სოფ. კახეთში (ახლანდელი „ვახისუბანი“) 41, 43, 189, 261.
 ურკმაშლი, სოფ. ყაზახში 241.
 ურტვალადა, ოსური მხარე 277.
 1. უხახელი, სოფ. იმერეთში 301.
 2. უხახელი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 უტო, სოფ. კახეთში 45, 261 (გ. ბოჭორიძე, გვ. 150).
 უტოკიკარი, დანგრეული სიმაგრე 55.

1. უფლისციხე, ქართლის ძალიან დიდი ქალაქი 189.
2. უფლისციხე (?), სოფ. კახეთში 261.
- უშუბრი (ფეგული), სოფ. სვანეთში 329.
- უშოლა, სოფ. რაჭაში 119, 293.
- უცხერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- უწერა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291, 295.
- უზუთი, სოფ. იმერეთში 305.
- უკლენისციხე, სოფ. შიდა ქართლში 277.
1. ფაზისი (ფოთი), ქალაქი 171.
2. ფაზისი (რიონი), მდინარე 287.
- ფარანეშე, სოფ. რაჭაში 291.
- ფარანეთი, სოფ. რაჭაში 119, 293.
- ფარვანიჯანის (?) ციხე (ქვემო ქართლში) 239.
- ფარვანის მხარე, ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი 189.
- ფარსმა, სოფ. თუშეთში 263.
- ფარცხანაყან[ევი], სოფ. იმერეთში 307.
- ფარცხნალი (Parzgnali), სოფ. იმერეთში 309.
- ფასა (Pass), მთა 329.
- ფაფა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
- ფაში (ფოთის სახელი თურქულად) 171, 313.
1. ფაწა, მდინარე, დიდი ლიახვის შენაკადი 101, 103, 223.
2. ფაწა, სოფ. შიდა ქართლში 101.
- ფავიჯი, სოფ. გუდამაყარში 269.
- ფავიჭრა, შიდა ქართლში 277. იხ. პაჭური.
- ფეიქანლი, სოფ. ყაზახში 241.
- ფერია (სპარსეთში) 185.
- ფერიათი, სოფ. იმერეთის სავრისთაოში 165.
- ფეხველი (?), სოფ. ქიზიყში 21 (ფხოველი ?).
- ფთისცახლი (მთის სახლი), მხარე იმერეთში 291, 305.
- ფთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- ფირილი, სოფ. ყაზახში 241.
- ფიტავი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
- ფიტვარი, სოფ. იმერეთში 309.
- ფლავი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- ფლავისი (ფლავისმანი ?), სოფ. შიდა ქართლში 277.
- ფოთი 149, 155, 171, 251, 289, 313.
- ფოფადაური, მაშავერის შენაკადი 81, 83, 223, 245.
- ფონი, სოფ. იმერეთში 309.
- ფონთხელა (?) Pontchela, Ponschela), სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.
- ფოტნისა, პატარა ლიახვის შენაკადი 177, 223.—Potrisa. Potrisi: ვ ა ხ უ შ ტ ი, 70: ფოტრისა, ფოტრისის-სწვეი.
- ფოცხოვი, ქალაქი სამცხეში 219.

- ფრთენა (პტენა), სოფ. ჯავახეთში 217.
- ფრიაი, ციხე შიდა ქართლში 99, 177, 277.
- ფრონე, მდინარე 223.
- ფსოი, სოფ. რაჭაში 107, 121.
- ფუთი, სოფ. იმერეთში 299.
- ფუტიეთი, სოფ. რაჭაში 293.
- ფუჭიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ფუშა, ალაზნის შენაკადი 35, 221.
- ფუხველი, სოფ. კახეთში 33.
1. ფუხვი, არაგვის შენაკადი 47, 223.
 2. ფუხვი, მხარე 57, 271.
- ფხვენისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
- ფხოველი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
- ფხუნდავი (Pchudawi), სოფ. შიდა ქართლში 273.

- ქადაგიანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 55.
- ქავთარაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
- ქაიხვეცი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
- ქალაქა (? Kalak), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ქანდა, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273 (ვა - ხ უ შ ტ ი 63: ქანდა ციხე).
- ქარელთ-კარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ქარელი, სოფ. ქართლში 177, 217.
- ქართველები 11, 13, 17, 29, 53, 65, 67, 69, 77, 83, 89, 101, 135, 171, 179, 183, 185, 187, 193, 209, 215, 237, 239, 247, 249, 263, 267, 269, 271, 273, 277, 287, 311, 317, 319, 325, 329.

- ქართლი 3, 27, 31, 33, 43, 79, 85, 107, 145, 167, 171, 175, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195—201 (ქართლის ბაგრატიონთა შტო), 203, 205, 207 (ქ-ის ეპისკოპოსები), 209, 219, 225, 229, 241, 245, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 267, 269, 273, 279, 281, 283, 295, 299, 309; ქ. მეფის შემოსავალი 233. ქ. მეფის შემოსავალი 233; ქ. მეფის ფულები 233—237; ქ. თავადები 227; ქ. მეფის მოხელეები 229—231.

1. ქარჩოხი, მდინარე შიდა ქართლში 97.
 2. ქარჩოხი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (ვა - ხ უ შ ტ ი 69: ციხე ქარჩოხისა; გ. თა - ყა ი შ ვ ი ლ ი, ქსნის სავრისთაო: ქარჩოხის კევი).
- ქაფანახი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.
- ქაქუთი, სოფ. გურიაში 313.
- ქაჩაგანი, სოფ. ქვემო ქართლში 243.
- ქაცარია (სამეგრელო) 171, 323.
- ქედელი, სოფ. კახეთში 261.
- ქედი, სოფ. იმერეთში 305.
- ქენჭათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ქ ე ნ -

ქ ა ა ნ თ კ ა რ ი : ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).

ქესალო, სოფელი (მარნეულის რაიონში) 245.
 ქეშალო, სოფელი (მარნეულის რ.) 245.
 ქეშელთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ქეცხი, სოფ. იმერეთში 309.
 ქეცხა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
 ქედეი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 ქედეო ხარი, სოფ. რაჭაში 293.
 ქედეო კრიხი, სოფ. რაჭაში 293.
 ქედეო მეჯგობისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ქედეო ნიჭოზი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 ქედეო ქართლი 183, 185, 209, 241, 239—247.
 ქედეო ზეთი, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
 ქეწიფნევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
 ქვეტერა, იხ. კვეტერა.
 ქვილიშა (ქვილიშორი ?), სოფ. იმერეთში 305.
 ქვიტირი, სოფ. იმერეთში 307.
 ქვიშანჭალა, სოფ. იმერეთში 307.
 1. ქვაბი, სოფ. იმერეთში 175.
 2. ქვაბი, მდინარე 175.
 ქვაბლიანი, სოფ. სამცხეში 219.
 ქვალნი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ქვარშა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ქვაციხე სოფ. არგვეთში 303.
 ქვახერელი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 ქიხყელი; 27.
 ქიხყი, კახეთის მხარე 21, 23, 25, 27, 29, 257—259, 261, 263; ქიხიყის მოურავი 203.
 ქიჯლა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ქიმბარიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ქიმერითი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 1. ქისტაური, ალაზნის შენაკადი 221.
 2. ქისტაური, სოფ. კახეთში 45, 261.
 ქისტები 33, 263.
 ქისტეთი 183.
 ქიწინი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ქნოლო 277. იხ. გუნგო.
 ქობულეთი 313.
 ქოდალო, სოფ. კახეთში 21, 261.
 ქოთანთა, სოფ. შიდა ქართლში 103.
 ქოლობანი, სოფ. სამეგრელოში 155.
 ქოლოთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.
 ქორეთი, სოფ. იმერეთში 299, 301.
 ქორენიშო, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
 ქორთა, სოფ. რაჭაში 107, 293.
 ქორაშიში 227. იხ. ქორენიში.
 ქრისტეხი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.

ქროლი, სოფ. იმერეთში 309.
 ქრციხივალი, კალაქი 5, 53, 85, 99, 101, 111, 113, 121, 127, 177, 227, 267, 279.
 ქხანი, მდინარე 5, 49, 51, 53, 55, 57, 95, 97, 177, 183, 223, 267, 273, 275;
 ქსნის ერისთავი 47, 65, 79, 85, 93, 179, 225, 227, 231, 275.
 ქსოვრიხი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 51, 53, 275.
 ქუსიხი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ქუეშის ციხე (Guetsch) 81.
 ქუთაისი 5, 7, 101, 129, 135, 137, 139, 141, 143, 147, 159, 161, 163, 173, 175, 187, 209, 287, 297, 307, 309, 325.
 ქუშელაურთა, სოფ. თუშეთში 293.
 ქუნცა, სოფ. ჯავახეთში 2.7 (ახლა შედის ასპინძის რ.).
 ქურთა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 95, 101, 275, 279.
 ✓ ქურთი (ქურდი) 247.
 ✓ ქცია, მდინარე, მტკვრის შენაკადი 69, 71, 75, 79, 81, 83, 219, 223, 239 (ხედა ქცია), 241, 243, 245, 273.
 ლადიში, სოფ. რაჭაში 293.
 ლანირი, სოფ. იმერეთში 307.
 ლართა, სოფ. სამცხეში 217.
 ლართისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 59, 273, 275.
 ლართისოფელი, ნანგრევები 81, 83.
 ღარი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 ღარიხევი, სოფ. იმერეთში 309.
 ღარულა, მდინარე 123.
 ღებო, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 289, 291.
 ღელე, პატარა მდინარე რაჭაში 127.
 ღვანკითი, სოფ. არგვეთში 303.
 ღვარდია, სოფ. რაჭაში 293.
 ღვერკი, სოფ. იმერეთში 309.
 ღვირიში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ღოღორა, სოფ. იმერეთში 301.
 ღორეშა, სოფ. იმერეთში 303.
 ღოუბანი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
 ღუნდა, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 უახარდო: დიდი ყაბარდო 329.
 ყაბურჩი (ყაბუჩი), ჩრდ. კავკასიაში 249.
 ყაზანჩი, სოფ. ყაზახში 241.
 ყაზახელები 243.
 ყაზახი, მხარე ქვემო ქართლის სახლვარზე 65, 71, 73, 241, 243, 247.
 ყაზახლი, სოფ. ყაზახში 241.
 ყაზახეი (სტეფანწმინდა ანუ ყაზახეი) 7, 179.

ყაყული, მზარე 245.
 ყანდარი, სპარსეთის ქალაქი 197.
 ყანჩაეთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 275.
 ყარაია, მზარე მტკვარსა და იორს შორის 67, 69.
 ყარაქლისი 243.
 ყარაღა, მზარე 245.
 1. ყარაღაჯი, კახეთის ძველი დედაქალაქი 25, 259.
 2. ყარაღაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ყარაჯალა, სოფ. კახეთში 39, 261.
 ყარაშახანი (?), სოფ. ბორჩალოში 243.
 ყარაშახანლო, სოფ. ყაზახში 241.
 ყარხი 75, 241, 243, 245, 247.
 1. ყაფანახჩი (ქაფ. ნახჩი), სოფ. ჭვემო ქართლში 245.
 2. ყაფანახჩი (Kepenaltschi; ზ. ბოკოროძე: კაფანაჩი), სოფ. კახეთში 39.
 ყვავილი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ყვარელი, სოფ. კახეთში 31, 33, 41, 207 (ნეკრესელი ფისკალოსი), 261; ყვარელის ციხე 31.
 ყველაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ყვერბილი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ყვინიხი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ყვირილა, მდინარე 103, 117, 133, 145, 149, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 281, 289, 291, 299, 301, 303, 309.
 ყიზილაში 211.
 ყიზილაჯილი, სოფ. კახეთში 39.
 ყიზლარი 23, 43, 47, 181, 199, 333.
 ყიშყალა (კიშაკალა), ვახტანგ I-ის სახანოთო რეზიდენცია 67, 79.
 ყირიმი (აქედან შემოაქვთ მარილი) 129, 285.
 ყორღობაღიშვილის ციხე (თელავში) 39.
 ყოშაქილიხა, სომხური სოფელი 79.
 ყუბანი, მდინარე 171.
 ყულფი, სოფელი მდინარე ინჯაზე 71, 73.
 შადრევანთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შავი ზღვა 149, 183, 185, 189, 211, 215, 221, 287, 289, 311, 313, 315, 321, 325.
 შავრა, სოფ. რაჭაში 293 (ჭველდა შავრა—ამბროლაურის რაიონში).
 შავშეთი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 შალაბურა (ჩოლაბური) მდინარე 167.
 შალალბაგი (?), სოფ. ყაზახში 241.
 შალაური, სოფ. იმერეთში 301.
 შალოშეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შამახია 247.
 შამხიანი, პატარა ლიხვის შესაყადი 223.
 შამბურა, ყვირილის შესაყადი 165.
 შამლა, მდინარე რაჭაში 289.

შამოქმედი (შემოქმედი), მონასტერი გურიაში 129, 313, 315.
 შანბიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შანბიანი).
 ბიეთი—ციხნეღასი რ.)
 შარდახტი, სიმაგრე 87 (ვახუშტი: შაიტახტი).
 შარდომეთი, სოფ. რაჭაში 109, 119, 293.
 შარულა, მდინარე რაჭაში 133.
 შახიანი (შაშინი), სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
 შატაგორი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შატაკიანთარი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შატათარი: ფ. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
 შაუზგარა, ციხე არგვეთში 133, 169, 303, 309.
 შაქ-ყაბალახი, თურქმანული მზარე 249.
 შაში (?), სოფ. კახეთში 261.
 შაშინი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
 შახგორი (ანუ იალბუხი), დიდ ყაბარდოში 329.
 შახოღონი (?), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შელოგინო, სოფ. ტაშირის მზარეში 73.
 შემოქმედი, მონასტერი გურიაში 129, 313, 315—შემოქმედედი 311.
 შენაქო, სოფ. თუშეთში 263.
 შერთული, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შეუბანი (Tschauban), სოფ. რაჭაში 107, 291.
 შეუზგარი, იხ. შაუზგარი.
 შებტი (შხეტი), სოფ. სამეგრელოში 323.
 შევლიეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ფ. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
 შევლიყური, სოფ. სამცხეში 177, 217.
 შიდა ქართლი (ანუ შუა ქართლი) 185, 209, 223, 225, 239, 249. 267—279.
 შილა, სოფ. კახეთში 33, 261.
 შინდისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 შიოსუბანი (=შუბრანი) იხ. მუბრანი.
 შირაზი 201.
 შირვანდლი 187.
 შირვანი, სპარსული თავისუფალი სახელმწიფო 221, 247.
 შიხილი, სოფ. ყაზახში 241.
 შიშირი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 შნაგი (?) (აშაგა), სოფ. ბორჩალოში 243.
 შნაუ (=სენაეთი) 329.
 შობი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
 შოლა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შონჩო (Tschonscho, ჩონჩო), სოფ. შიდა ქართლში 267 (ქართულ რუკაზე

შონჩო; რუს. რუკაზე Шончо || Чончо).

შორაპანი, ციხე იმერეთში 5, 7, 299.

შორა, სოფ. სოპხთში 81.

შროშა, სოფ. იმერეთში 303.

შუაშა (ჩუანთა), სოფ. იმერეთში 159, 161, 305.

შუა ქართლი, იხ. შიდა ქართლი.

შუბა, სოფ. იმერეთში 165.

1. შულავერდი, ქციის შენაკადი 79.

2. შულავერდი, სოფ. ბორჩალოში 79, 81, 83.

შუმალი, სოფ. ბორჩალოში 243.

შურთხაფი, რიონის შენაკადი 155.

შუქრუთი, სოფ. იმერეთში 301.

შუშა, მდინარე (ხუხა ?) 171, 301.

შქმერი, სოფ. რაჭაში 107, 119, 121, 133, 297

შხეფი, სოფ. სამეგრელოში 323.

შხივანა, სოფ. რაჭაში 117, 233.

ჩაგოლი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.

ჩაილი ქეხამანი (?), სოფ. ყაზახში 241.

ჩაისი (ცაიში), სოფ. ოდიშში 325.

ჩაკანი (ჯაგანი), სოფ. იმერეთში 307.

ჩაკო (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.

ჩალ-დაგი, სოფ. ყაზახში 241.

ჩალტუკო (Tselaltuko, ტალატყე ?), სოფ. შიდა ქართლში 273.

ჩანშე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.

ჩარახევი, სოფ. იმერეთში 301.

ჩარალა (?), სოფ. იმერეთში 309.

ჩარდახი, 143. იხ. ოქროს ჩარდახი.

ჩაროხი, ქალაქი 189.

ჩარტენი, დებედის შენაკადი 79.

ჩაჩა, სოფ. სამეგრელოში 323.

ჩელთისწყალი, მდინარე 33.

ჩერეკა, რიონის შენაკადი 155.

ჩერვლენოვი (Червленоя), ჩრდ. კავკასიაში 333.

ჩერქეზეზი 103, 265.

ჩეური, მდინარე ოდიშში (ტეშური) 321.

ჩიხურა (ჩიხურა), ყვირილის შენაკადი 289.

ჩიბათი, სოფ. გურიიში 313.

ჩიკაური, სოფ. იმერეთში 307.

ჩილდირი 217.

ჩიმეტეკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.

ჩიში (ჭიში), ოსური სოფელი, იხ. ჭიში.

ჩინაი, სოფ. შიდა ქართლში 47, 273.

ჩირიკი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

ჩიტანთკარი (Tschitriantkari), სოფ. შიდა ქართლში 275. — ჩიტანთკარი: გ. თაყაი შეილი, ქსნის საერისთავო.

ჩიშურა, მდინარე. ერთეის ყვირილას 291.

23. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

1. ჩიჩუვა, მდინარე კახეთში 33.

2. ჩიჩუვა (?), სოფ. კახეთში 261.

ჩიხა, სოფ. იმერეთში 301.

ჩიხურა 289. იხ. ჩიხურა.

ჩიხორი, სოფ. არგვეთში 169, 303.

ჩიხურა, ყვირილის შენაკადი 167, 171, 301, 303.

ჩიკალა (ჭკალა), სოფ. ლეჩხუმში 327.

ჩინტი (? ჩინთი), სოფ. შიდა ქართლში 273.

ჩოლაბურა, (Schalabura), მდინარე 167, 170, 303.

ჩოლული (ჩოლური), სოფ. სენეთში 325, 329.

ჩონთო, სოფ. იმერეთში 309.

ჩონხი, სოფ. რაჭაში 293.

ჩონჩო, სოფ. შიდა ქართლში 267.

ჩორდი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.

ჩორთისა, სოფ. ლეჩხუმში 297, 325.

ჩორი (შორი), სოფ. სომხითში 81.

ჩორჩა, მდინარე რაჭაში 289.

ჩორჯი (?), მდინარე რაჭაში 127.

ჩოსარლუ (?), სოფ. ყაზახში 241.

ჩოშური, მდინარე 289.

ჩოჩეთი, სოფ. გაღამებარში 273.

ჩოჩხათი, სოფ. გურიიში 313.

ჩოხელიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

ჩოხელი, სოფ. შიდა ქართლში 268, 269.

ჩოხი, სოფ. გუდამაყარში 269.

ჩრუ, ოსური სოფელი 99.

ჩუანთა (შუანთა ?), 159, 161, 305.

ჩულავერდი (?), კახეთში 261.

ჩუმათელეთი, სოფ. ქართლში 177.

ჩუმლაყი, სოფ. კახეთში 29, 261.

ჩუნეში, სოფ. იმერეთში 305.

ჩუნჩა (Zincha), სოფ. ჯაგბეთში 217.

ჩუტელი (ჩუტელი), სოფ. ლეჩხუმში 327.

ჩუხეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.

ჩხარი, სოფ. არგვეთში 169, 303.

ჩხერი, სოფ. და ციხე იმერეთში 7, 173, 175, 309.

ჩხერიშელა, მდინარე 171, 173, 175, 289 309.

ჩხივანა (შხივანა), სოფ. რაჭაში 117, 293.

ჩხოროული (ჩიხორული), სოფ. იმერეთში 301.

ჩხუტელი, სოფ. ლეჩხუმში 327.

ცაბაურთა, სოფ. გუდამაყარში 269.

ცაგერი (ლეჩხუმში) 327, 331.

ცაიში, სოფ. ოდიშში 325.

ცაჯაკი (?), სოფ. შიდა ქართლში 179, 275.

ცალტონი (?), ჩრდ. კავკასიაში 333.

ცახლონი (?), სოფ. თერგზე 333.

ცახი, სოფ. რაჭაში 293.
 ცეხტალა, სოფ. იმერეთში 309.
 ცეცქი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცეხვორი (ცხვორი), სოფ. რაჭაში 107.
 ციფრო, იხ. ჰიდროთა.
 ცივი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ცინვალი (?), სოფელი 177.
 ციციქური, სოფ. იმერეთში 303.
 ციხე-დარბაზი, ციხე რიონზე 307.
 ციხე-დიდი, სიმაგრე-ქალაქი ქართლში 55, 189.
 1. ციხია, სოფ. ოკრიბაში 297.
 2. ციხია (ჯიქია, ჯიქეთი) 321.
 ციხიანი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ციხილები (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ციხის-გვერდი, ციხე იმერეთში 307.
 ციხისუხანი, ციხე იმერეთში 305.
 1. ციხისძირი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273, 275.
 2. ციხისძირი, ციხე გურიიში 313, 315.
 ცლუნკანი, სოფ. კახეთში 25.
 ცუხარელა (?), სოფ. არგვეთში 303.
 ცუქუნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
 ცხავატი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ცხამი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცხაოტი, მხარე შიდა ქართლში 269.
 ცხენკლა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ცხენისწყალი, მდინარე 147, 149, 155, 167, 185, 209, 281, 291, 305, 307, 321, 323, 327, 329, 331.
 ცხვილო (ცხვილოსი), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ცხინვალი, იხ. ქრცხინვალი.
 ცხმორი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 1. ცხრაზმა, მდინარე 97.
 2. ცხრაზმა, ცხრაზმულა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
 1. ცხრაწყარო, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
 2. ცხრაწყარო, სოფ. იმერეთში 169, 171, 173, 299.
 ცხრუკეთი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცხუმარი, სოფ. სვანეთში 329.
 ცხუნკური, სოფ. იმერეთში 305.
 ძაბოეთი (? Saboeti), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძამი, ძამა, სოფ. ქარგლის ზევით 177.
 ძარცეში, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
 ძაღინა (Sagina), სოფ. შიდა ქართლში 279; 85 (საგინა? Sagina).
 ძეგვი, სიმაგრე შიდა ქართლში 55.
 1. ძეგლვეი, სოფ. რაჭაში 51, 107, 123.
 2. ძეგლვეი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძეგლვეის მწვერვალი 125.

ძეგლვეის ზევი 51.
 ძეგლისი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
 ძეგლისხევი, მდინარე 49.
 ძეგოანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძევერა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ძევერი, სოფ. არგვეთში 303, 309.
 ძევერულა, მდინარე 167, 291, 303.
 ძეძილეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 ძლოური, სოფ. იმერეთში 299.
 ძმიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269 (რუკაზე: ძმიანთქარი).
 ძმუიხი, სოფ. ოკრიბაში 297
 ძირულა, მდინარე 169, 171, 173, 175, 289, 299, 301, 303.
 ძუცნური, სოფ. ოკრიბაში 133, 297.
 წაბლნარისხევი, სოფ. იმერეთში 165.
 წალახური, სოფ. შიდა ქართლში 67, 93, 273.
 წალენჯიხა, იხ. ქალენჯიხა.
 წალკა, ციხე ქვემო ქართლში 239.
 წართენი (Tsarteni), მდინარე 77.
 წაქვა, სოფ. იმერეთში 303.
 წაზო (Zacho), ციხე შიდა ქართლში 103.
 წალო, სოფელი თერგზე 333.
 წედისი, სოფ. რაჭაში 105, 107, 121, 291.
 წევა, სოფ. იმერეთში 299, 303.
 წერაყინთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 წეროვან-გოროვანი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59.
 წესი, სოფ. რაჭაში 109, 111, 113, 121, 127, 291.
 წვრიმი, სოფ. სვანეთში 329.
 წილაშიერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 წილკანი, სოფ. შიდა ქართლში 207.
 წინანდალი, სოფ. კახეთში 41, 261.
 წინდღუეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 წინსოფელი, სოფ. იმერეთში 301.
 წინუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 275.
 წირი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 წირქვალი, სოფ. იმერეთში 301.
 წირქოლი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 95, 275.
 წიჯა, სოფ. იმერეთში 175, 309.
 წიფერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 წიფულაკე, სოფ. არგვეთში 303.
 წიფორი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 269, 277.
 წიწამურა, სოფ. შიდა ქართლში 59.
 წკადისი, სოფ. რაჭაში 115, 293.
 წკერი, სოფ. შიდა ქართლში 267.

წმინდა გიორგი, ძთა რაჭაში 133.
 წმინდაური, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 წოვა, სოფ. თრეშეთში 263.
 წოლა, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 წოლდევი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 წონა, სოფ. შიდა ქართლში 103, 105, 171.
 წრომი, სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რაიონში) 177, 217.
 წუბანი (? Zubani), მდინარე.
 წუბენი (ზემო წ., ქვემო წ., შუა წ.), სოფელი შიდა ქართლში
 წულრუდაშენი, სოფ. ქვემო ქართლში 81, იმერეთში 309.
 წყალაფორეთი, სოფ. იმერეთში 299.
 1. წყალტუბო, მდინარე 147, 151.
 2. წყალტუბო, სოფ. იმერეთში 147, 149, 307.
 წყალშავი, სოფ. იმერეთში 301.
 წყალწითელა, მდინარე 143, 167, 289, 297, 303.
 წყაროხთავი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 წყნორი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ტაგანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
 1. ტალა, მდინარე რაჭაში 133, 135, 137.
 2. ტალა, მდინარე ოკრიბაში (ანტორიასთან) 145, 289, 297.
 3. ტალა (?), ტბა საბარათიანოში 239.
 4. ტალა, სოფ. იმერეთში 301.
 5. ტალა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291.
 6. ტალა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 7. ტალა, სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 227, 269 (გულამაყარში), 275.
 ტალადიდი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 1. ტალატყე, სოფ. არგვეთში 167, 177, 303, 309 (Tschelatchi).
 2. ტალატყე (? Tschaltuko), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ტალენჯიხა (Tschalengicha), სოფ. სამეგრელოში 323 (მდრ. ვახუშტი 167: ტელენჯიხი).
 ტალისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ტაპალიხ ციხე 81.
 ტარახეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 ტარელი ლეკები 255.
 ტართალი (Tschartali), შიდა ქართლში 271.
 1. ტარი, ლეკური მხარე 27, 29, 249.
 2. ტარი, სოფ. კახეთში 261.
 ტარტალი (Tschardali), სოფ. იმერეთში 309.
 ტაუხანი (შეუბანი), სოფ. რაჭაში 107.
 ტაქვიჯი, სოფ. ოდიშში 325.
 ტაშა, სოფ. შიდა ქართლში 53.

კაშლიეთი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლერხუანი).
 კერემი, ქალაქი კახეთში 41, 261, 273.
 კერემხევი, მდინარე 41, 273.
 კეშო, სოფ. თუშეთში 263.
 კეპერქეპი, ქალაქი სამცხეში 219.
 კველე, სოფ. სამეგრელოში 323.
 კვრივი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 კიათურა, მდინარე 171, 289, 299.
 კიბრევი, სოფ. რაჭაში 112, 293.
 კიდროთა, სოფ. რაჭაში 107, 125, 291 (კიდრო, ციფრო? Dschidro).
 1. კიკაიანი, სოფ. კახეთში 29, 261.
 2. კიკაიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 კილოვანი, სოფ. იმერეთში 301.
 კილურტი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 კიმი, ოსეთის სოფელი 3, 5, 179, 331, 333.
 კიორა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 117, 125, 291.
 კიშურა, მდინარე 167.
 კობიხევი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 კოლევი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 კონთო, სოფ. თუშეთში 263.
 კორვილა, სოფ. იმერეთში 301.
 კორხი, მდ. 185, 215, 221, 311, 315, 317.
 კოტორი, სოფ. ქიხიციში 27, 259, 261.
 კოჭკანი, ხეობა 79.
 კოჭიხი, სოფ. გულამაყარში 269.
 კრიალისი, რიონის შენაკადი 125.
 1. კურთა, მდინარე 95, 97, 179.
 2. კურთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კურთახევი, მდინარე 179.
 1. კვეციო, სოფ. იმერეთში 305, 309.
 2. კვეციო, ციხე ლეჩხუმში 327 (ვახუშტი 149: კვეცისი).
 ხადა, მხარე შიდა ქართლში 267.
 ხაღუნსხევი, ციხე შიდა ქართლში 277.
 ხაზარია (სამეგრელოს სახელწოდება) 171.
 ხაზარნი 189.
 ხალაკური, სოფ. იმერეთში 165.
 ხალიფაური, სოფ. იმერეთში 301.
 ხალფალი, სოფ. ყაზახში 241.
 ხამატკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხანდაკი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 1. ხანდო, სოფ. ჯავახეთში 217.
 2. ხანდო, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 ხანი (ხანისწყალი), მდინარე 163, 165, 291.
 ხარაგოული, ციხე და სოფ. იმერეთში 309.
 ხარბალი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხარკაშველი ეპისკოპოსი 207.
 ხარხეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ხაში, სოფ. კახეთში 17, 49.

ხევი, მხარე 57.
 ხევისწყაროს წყალი 39.
 ხევიჯვარი, სოფ. იმერეთში 303.
 ხეცსურეთი 289, 271.
 ხეშა, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ხეთა, დიდი სოფელი ოდიშში 325.
 ხეთი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
 ხელთბანი, ციხე და ქალაქი შიდა ქართლში 5, 279.
 ხეთრი, მდინარე რაჭაში (ხეორისწყალი) 109, 119, 289, 293.
 ხერგა, მდინარე რაჭაში 131, 133.
 ხერდილი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ხერთვისი (Chartis, Chertwis), სამხარეო ქალაქი 5, 189, 217. იხ. ჰენტიოისი.
 ხეტშორუკი (?), სოფელი თოვლიანი ქედის იქით 257.
 ხეფინხევი, იყრული მხარე 303.
 ხეაწყარა, სოფ. რაჭაში 127, 291.
 ხეთი (ქვემო ხ., ზემო ხ.), სოფ. შიდა ქართლში 177.
 ხილარი, სოფ. იმერეთში 299, 309.
 ხილისკარი (ხიდიკარი), სოფ. რაჭაში 115, 293.
 ხიზაბავრა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ხილხინა, სოფ. ყაზახში 241.
 ხიშში, სოფ. რაჭაში 115, 117, 293.
 ხინო, სოფ. გურიამი 129, 313.
 ხირხონისი, სოფ. რაჭაში 107, 293.
 ხინბალი (? Chnibali), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხობი, სოფ. ოდიშში 325.
 ხობისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 1. ხოდაშენი, სოფ. კახეთში 43.
 2. ხოდაშენი, ალაზნის შენაკადი 221.
 ხოზოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხომული (Chomuri), სოფ. იმერეთში 307.
 ხომურის ველები 147.
 ხონი, სოფ. იმერეთში 149, 151—153 (ხონის აღწერა), 155, 209, 307, 319.
 ხონჭიორი, სოფ. რაჭაში 293.
 ხორგა, სოფ. ოდიშში 325.
 ხორითი, სოფ. იმერეთში 309.
 ხორხელი, სოფ. კახეთში 45, 261.
 1. ხოტევი, მდინარე რაჭაში 115.
 2. ხოტევი, სოფ. და ციხე რაჭაში 115, 131, 293.
 3. ხოტევი (? Achotewis), სოფ. იმერეთში 309.
 ხრამი, მხარე იმერეთში 171, 175, 309.
 ხრეთი, სოფ. არგვეთში 303.
 ხრესილი, სოფ. ოკრიბაში 135, 297.
 ხულგუშო, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.
 ხუნანი (მტკვრის ციხე, ყიზალა) 79, 83, 189.

ხუნევი, სოფ. იმერეთში 303.
 ხუნაბი, ლეკების მხარე 31, 43.
 ხუნწი, ციხე სამეგრელოში 323.
 ხურული, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 ხუტარისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 ხცისა, სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რაიონში) 177, 217.
 ჯავახთკარი, ჯავახთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 275, 279. შდრ. ჯავახთკარი—დუშეთის რ.
 ჯავახეთი 81, 113, 189, 215—216, 315.
 ჯავისთავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ჯავის ბეობა 101, 103. იხ. ჯაუკონი.
 ჯალაურთა, სოფ. იმერეთში 301.
 ჯანაკომი (?), სოფ. ქვემო ქართლში 81.
 ჯანანის ციხე (კახეთში) 43, 45.—ჯ ა ნ ა ა ნ ი : გ. ბოქორიძე.
 ჯანგანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ჯარგვენაური (? Gargwenauli), სოფ. იმერეთში 301.
 ჯაუკომი (ჯავის ბეობა) 101, 103, 123, 279.
 ჯალღმიანი (ჯალმიანი), სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ჯაჭვის საყდარი 59.
 ჯაგალი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ჯეგო, როზნის შენაკადი (ჯეგორა?) 103, 105, 107, 109, 121, 123, 137, 289, 291, 293, 297.—Dschedscho.
 ჯეგორა (Tscheschtschora, Tschetschora), როზნის შენაკადი 103, 109, 119, 293. შდრ. ჯეგო.
 ჯვარბოხელი, სოფ. თუშეთში 263.
 ჯვარწენი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ჯვარი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 1. ჯვარისა, სოფ. ოკრიბაში 137; 297.
 2. ჯვარისა, სოფ. რაჭაში 293.
 ჯვარისუბანი, სოფ. რაჭაში 293.
 ჯიგრაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ჯიშითი, ციხე და სოფ. ქიხიში 21, 259.
 ჯინჭვისი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
 ჯიქეთი, 321, 325.
 ჯიქთუბანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
 ჯიქი 321.
 ჯიქია (ჯიქეთი) 321.
 ჯიქურა, მდინარე 299.
 ჯიხაისი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
 ჯოჯახი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
 ჯომახი, დიდი ლიახვის შენაკადი 223.
 ჯონახი, ქართულ-ოსური მხარე 277.

ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი), სოფ. რაქაში 293.

ჯოყოფეთი, სოფ. იმერეთში 301.

ჯოშა (ერშა), სოფ. ლეჩხუმში 327.

ჯრუჭი, ბონასტელი იმერეთში 299.

ჯრუჭულა, მდინარე 171, 299, 301.

ჯუგანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.

ჯუშათი, სოფ. გურიაში 129, 313.—ჯუშათელი ეპისკოპოსი 311.

ჯუშალი (ჯუშათი; Tschumali; 1-t) 129.

ჰენტიოისი, იგივე ხარტვისი, Hentiois auch Chartys (ანუ ხერთვისი), თურქული ქალაქი 5. იხ. ხერთვისი.

2. პირთა სახელები

პაპიძე, ქართლის თავადი 227; იმერელი თავადი 283, 309. აბაშიძეები 129, 309.

აბდულა, იგივე არჩილი, იასეს ძე; მართადა ქართლს ცოტა ხანს; მოკვდა შაჰ ნადირის ჯარში 199.

აგთაშვილი (აგაიაშვილი), იმერელი თავადი 283.

აგიაშვილი, იმერელი თავადი 283.

ავალიშვილი, ქართლელი თავადი, ბრეთში 227.

ავარ-ხანი, ანუ ნუცალი ლეგებისა 263.

1. ალექსანდრე, ერეკლე II-ის ძე 203.

2. ალექსანდრე, იმერეთის მეფე, სოლომონ I-ის მამა 169, 205.

3. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ვაჟი 111, 115, 205.

4. ალექსანდრე, კახეთის მეფე 195.

5. ალექსანდრე იასეს ძე, ბავშვობაში ისაკ ბეგი, ადრე შაჰნავაზი; უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში ცხოვრობდა 1772 წ. 199.

6. ალექსანდრე ბაქარის ძე; 1772 წ. იმყოფებოდა ქერიმ ხანთან შირაზში ერეკლეს საწინააღმდეგო პარტიის შესადგენად 201.

ალი ხანი, მაჰმუტ ყული ხანის ვაჟი 195, 197.

ამილახვარი, ქართლის თავადი, ჯალაში 227.

ამირჯევია, ქართლის თავადი 227.

ანახტასია, ერეკლე II-ის ქალიშვილი 203.

ანახანუში, თავაღო(ოვ)იანი, თეიმურაზ II-ის ქვრივი, ერეკლე II-ის დედინაცვალი 203.

1. ანდრონიკაშვილი, კახეთის თავადი 21, 227.

2. ანდრონიკაშვილი ოტია 85.

3. ანდრონიკაშვილი შაჰუნა, ქიზიყის მოურავი 203. (მისი ქალი ქეთევანი არის გიორგი ერეკლეს ძის ცოლი).

4. ანდრონიკაშვილი სირვანი (?) [=რევახი], ქიზიყის მოურავი (1772 წ.), გიორგი ერეკლეს ძის ცოლის ძმა 259.

5. ანდრონიკაშვილი ქაიხოსრო, მდივანბეგი, მისი ქალი ცოლად ჰყავს ერეკლე II-ის ვაჟს ლევანს 203.

1. ანნა, ყანდარში ავღანებთან ბრძოლაში დაღუპული ზოსრო ხანის ქალი (1772 წ. მოსკოვში) 157.

2. ანნა, ერეკლე II-ის და; ქვრივი ეშვიკაბაშ დიმიტრი ორბელიშვილისა 203.

3. ანნა, რუსეთის მეფე 235.

ანტონი იასეს ძე (ადრე ეოჭვა თეიმურაზი), ქარაღ-კახეთის სამეფოს პატრიარქი 7, 13, 201.

ანტონიუში, სასულიერო პირი, ონში ჰქონდა სახლი 123.

არაგვის ერსთავი 225, 227, 231, 270.

1. არჩილი, შაჰნავაზის ძე 197.

2. არჩილი, იგივე აბდულა, იასეს ძე; ქართლს მართადა ნიკორე ხანს, მოკვდა ნადირ შაჰის ჯარში, 199.

3. არჩილი, სოლომონ I-ის უმცროსი ძმა, ერეკლე II-ის სიძე (ფელენს ქმარი) 85, 167, 197, 203, 205, 301, 303.

აფაქიძე, მგერელი თავადი 323.

ახმეტე, ოსეთის მთავარი 3.

1. ბაგრატი, სოლომონ I-ის ძმა 205.

2. ბაგრატი, საქართველოს მეფე (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

3. ბაგრატი¹, რუსუდანის ვაჟი (?) (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

4. ბაგრატი, ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე 145. (პან შესწირა გელათის ეკლესიას ზიარების მაგიდა).

ბაგრატიონები 203, 205, 287.

ბაგრატიონი 57, 227.

ბაიერი 171, 317.

¹ პირებს ვასაულებათ ისე, როგორც მათ ვიუღღენშტედტი იხსენიებს.

ბარათაშვილი, თავადი სონხითში 227.

ბარათიანიშვილი, იბ. ბარათაშვილი.

ბარამიძე, არაგვის ერისთავის შვილი, შიდიან-ბეგი (ანანურის ეკლესიის წარწერიდან), 270.

ბაქარა, ვახტანგ VI-ის ვაჟი, შემდეგ შაჰნავაზი; ნოკვდა რუსეთში გენერალ ან-შეფის ჩინში 199, 201.

ბაღასარა, ანანურის ეკლესიის წარწერიდან 270.

ბელაიევი, გიულდენშტედტის ეკლესიის წვერი, სტუდენტი 175.

ბელაიევი, იბ. ბელაიევი 65.

ბელიო, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, მხატვარი 175.

ბესარიონი, სამეგრელოს პატრიარქი, რაჭის ერისთავთა გვარადან 321.

ბიუფონი, გრაფი 11.

ბოჭორიძე გ. 107, 119.

ბროსე მ. 119.

ბაბაშვილი, იმერეთის თავადი 283.

ბანჯის ხანი 247, 249.

1. გიორგი მეფე (სიონია საყდრის წარწერიდან, ვახტანგის ბიძა, ლევანის ძმა) 88, 187.

2. გიორგი მეფე, ვახტანგ V-ის ბიძა (ჭ. ც'დან) 187 (იჯგევა, რაც 1. გიორგი).

3. გიორგი, მეფე საქართველოსი (გელათის ტაძრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

4. გიორგი, შაჰნავაზის ძე, ქართლის მეფე, 197 (შდრ. 1. გიორგი, 2. გიორგი).

5. გიორგი, ვახტანგ VI-ის ძე, ვახუშტის-ძმა. გენერალ ან-შეფის ჩინით მოსკოვში ცხოვრობდა 199, 201.

6. გიორგი, ბატონიშვილი, ერეკლე II-ის ძე 75, 85, 103, 197, 203, 259.

7. გიორგი, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა, სოლომონ I-ის ბიძა 205, 301.

8. გიორგი 169. (ეს გიორგიც არის სოლომონის ბიძა და არა თეიმურაზის ძმა).

9. გიორგი, მამია გურიელის ძმა, 311.

10. გიორგი, დავით ქანის ერისთავის ბიძაშვილი, ყულარადასი 99.

11. გიორგი, არაგვის ერისთავი (მისი საფლავი ანანურშია) 271.

12. გიორგი წულუკიძე (სოლომონის უერთგულესი თავადი) 111, 129.

13. გიორგი ჯაფარიძე, ონის მმართველი 103.

14. წმ. გიორგი 91, 119, 131, 133, 207.

გიულდენშტედტი ი. 44, 68, 73, 89, 119, 124, 129, 130, 132, 140, 141, 154, 156, 160, 165, 168, 174, 194, 196, 200, 202, 216,

217, 218, 225, 232, 271, 273, 283, 304, 306, 308, 312, 314, 324, 325.

გუბილა ან გობილიშვილი, ჯავისნეოზის მოურავი გუფთაში 101.

გურამიშვილი, ქართლის თავადი, საგურამოში 227.

გურიელი 129, 159, 169, 173, 203, 283, 311.

გურიის ერისთავი 313.

ღადიანი 129, 155, 169, 173, 201, 203, 205, 209, 283, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 322, 323, 325, 327, 329, 331.

დავითაშვილი, ქართლის თავადი, 227.

1. დავითი, აღმაშენებელი 145.

2. დავითი, გიორგის ძე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი 203.

3. დავითი, ქსნის ერისთავი 11, 47, 51, 57, 65, 93, 101, 179, 275 (79, 85, 95, 99, 225).

4. დავითი, აბაშიძე, სოლომონ I-ის სახლთუზუცესი 127.

5. დავითი, კვინიძე, სოლომონის ელჩი პეტერბურგში 115.

6. დავითი, მესხი, იმერელი თავადი 129.

7. დავითი, ყაფლანოვი, ერეკლე II-ის სახლთუზუცესი 85

8. დავითი, ციციშვილი, ქალაქის მოურავი, ერეკლე II-ის სიძე, მარიამის ქმარი 203.

1. დარეჯანი, ერეკლე II-ის შვირე ცოლი, დადიანის ქალი 201.

2. დარეჯანი, სოლომონ I-ის ქალი, ქაიხოსრო აბაშიძის საციოლე 127.

დგებუაძე, შვერელი თავადი. 323.

დემეტრე ობთელიშვილი, ეშკიალაბაში, ერეკლეს დის ანნას ქმარი 203.

დიონიზიუზი, სასულიერო პირი, ონში ცხოვრობდა, მოკლეს ოსებმა 123.

დიმიტრი წმ. 207.

1. დომენტო, ბატონიშვილი (ანანისბატის საყდრის წარწერიდან) 91.

2. დომენტო, ლევანის ძე, ქართლ-კახეთის პატრიარქი 199.

დონდუა ვ., პროფესორი 283.

ევდემონი, აფხაზეთის კათალიკოსი (გელათის ტაძრის მხატვრობა) 145.

ეკატერინე, რუსეთის მეფე 235.

1. ელენე, ბაგრატი მეფის მეუღლე (გელათის ეკლესიის მხატვრობიდან) 145.

2. ელენე (ბებუნა), ერეკლე I-ის ასული, თეიმურაზ II-ის და, იასეს ცოლი 197, 199.

3. ელენე, ერეკლე II-ის ქალი, სოლომონ I-ის ძმის არჩილის ცოლი 203, 205.
- ელისაბედი, რუსეთის მეფე 235.
1. ერეკლე პირველი, იგივე ნიკოლოსი, კახეთის მეფე 195, 197, 199.
 2. ერეკლე მეორე 5, 7, 31, 39, 65, 85, 93, 127, 167, 196, 197, 199, 201, 203, 205, 225, 235, 243, 247, 263.
- ერისთავები 277.
- ერისთავი რაფიელი 9, 75.
- ისტატე წმ. 207.

- ვახვახიშვილი (თელავში ციხე) 39.
1. ვახტანგ I გორგასალი 59, 67.
 2. ვახტანგი, ერეკლე II-ის ძე 57, 203.
 3. ვახტანგ V, ლევანის ძე, გიორგის ძმისწული, 147, 187; 88 (სიონის ტაძრის წარწერიდან. იგივეა, რაც 4. ვახტანგი).
 4. ვახტანგ VI 195, 197, 199, 201.
- ვახუშტი, ვახტანგ VI-ის ვაჟი 41, 67, 73, 79, 85, 91, 93, 101, 103, 107, 123, 147, 199, 201, 207, 223, 279, 291, 293, 301.
- ვოლკოვი ალექსეი ანდრეის ძე, საქართველოში გამთავანდელი რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი 13, 139.

- ვაქარაია პ. 271.
- ვაქარია ქვარიანი (გენათელი მიტროპოლიტი, აფხაზეთის და ქართლის კათალიკოსი) 145.
- ზრიაკოვსკი (=ცრიაკოვსკი), გიულდენშტედტის ექსპედი. წევრი, სტუდენტი 15, 175.

- შავდგირიძე, გურიის თავადი 313.
1. თამაზ მესხი, სოლომონ I-ის სამეფო საბჭოს წევრი 113.
 2. თამაზ ხანი (=შამა-ნადირი) 195.
1. თამარი, საქართველოს მეფე, გიორგი III-ის ქალი 145.
 2. თამარი, დედოფალი შამა-აბასის დროს 273.
 3. თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალი, თეიმურაზ II-ის ცოლი, ერეკლე II-ის დედა 197, 199, 201.
 4. თამარი, ერეკლე II-ის ქალი, სახლთუხუცეს ორბელიშვილის ცოლი, 203.
- თარგამოხი 59.
- თარხნიშვილი, ქართლის თავადი 227.
- თაქოაქიშვილი, ქართლის თავადი, კრცხინვალში 227.
1. თეიმურაზი, კახეთის მეფე, ალექსანდრეს ძე 195.

2. თეიმურაზი, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა, 199.
 3. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის მამა 195, 197, 201, 203.
 4. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.
 5. თეიმურაზი (=ანტონი) იასეს ძე; ქართლ-კახეთის პატრიარქი 201.
 6. თეიმურაზი, სოლომონ I-ის ბიძაშვილი, ალექსანდრე მეფის ძმის მამუკას შვილი 169, 205.
 7. თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, იმერელი თავადი 129.
- თომასი (=თამაზ მესხი) 113.
- თუშიშვილი, კახელი თავადი ახმეტაში 45, 227.

- იასე ლევანის ძე, ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ის ძმა 197, 199, 201.
- იასვილი, იმერელი თავადი 281.
- ივანე, ვახუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.
- იმაჰ უული ხანი 195. (ეს არის დავით კახთა მეფე; შდრ. საქართველოს ცხოვრება, ტიკიშაძის გამოცემა, თბ. 1913).
1. იოანე, კონსტანტინე მუხრანბატონის ვაჟი, ერეკლეს ქალი ქეთევანი ჰყავდა ცოლად, 57, 203.
 2. იოანე, ნათლისმცემელი 91.
 3. იოანე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი (გიორგის შვილი) 203.
- იოვანე (ბრავალძალის წარწერიდან) 119.
- იოსები, სოლომონ I-ის ძმა, იმეზეთის პატრიარქი 145, 205, 207.
- იხაკ-მეგი, ალექსანდრე იასეს ძის ბავშვობის სახელი, ცხოვრობდა ყიზლარში უფროსი ლეიტენანტის ჩინით 199.
- იულონი, ერეკლე II-ის ვაჟი 67, 203.
- იუსტინიანე, ბიზანტიის კეისარი 275.

- კაცია დადიანი 319.
- კვინიხიძე დავითი, სოლომონის გლჩი პეტერბურგში 115.
- კვინიხიძეებო, იმერელი აზნაურები 283.
- კოშმან დომენტი, ბატონიშვილი (ანჩისხატის წარწერიდან) 91.
1. კონსტანტინე მუხრანბატონი 53.
 2. კონსტანტინე [კორფოროვენტი] 171.
 3. კონსტანტინე (=ერეკლე I =ნიკოლოსი) 195.

¹ ზოგან შეცდომით სწერია, რომ ის არის ერეკლე II-ის პირველი ცოლი.

კრანინიკოვი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, სტუდენტი 97, 179.
კრიუდნერი, რუსული არმიის მაიორი 331, 333.

1. ლევანი ვახტანგ VI-ის მამა, შაჰნავაზის ძე (სიონის ტაძრის წარწერიდან) 88, 197, 199.
 2. ლევანი, იასეს ძე 199.
 3. ლევანი¹, ბაქარის ძე 201.
 4. ლევანი (=ლეონი), ერეკლე II-ის ძე 203.
 1. ლეონი, იბ. 4. ლევანი.
 2. ლეონი, ვახტანგ VI-ის მამა 187.
- ლვოვი, რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ერეკლე-სოლომონის კარზე, კაპიტან-ლეიტენანტი 13, 15, 23, 85, 127, 167, 171, 173.

- ლინეი. კარლ 131.
1. ლორთქიფანიძე თეიმურაზი 129.
 2. ლორთქიფანიძე, იმერელი თავადი 283, 307; ლორთქიფანიძეები 129, 147, 305.
1. ლუარსაბი, ქართლის მეფის სიმონ I-ის მამა 197.
2. ლუარსაბი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.

მამია (გურიელი) 311.
მამუკა, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა, თეიმურაზის მამა 205; ალექსანდრეს ვაჟი (?) 169.

1. მარიამი, ერეკლე II-ის ქალი, ქალაქის მოურავის დავით ციციშვილის ცოლი, 203.
 2. მარიამი (ღვთისმშობელი) 91.
- მაქსიმე აბაშიძე, ნიტროპოლიტი ქუთათელი 127.

1. მაუაშვილი, კახეთის თავადი, რუცისპირში 227.
 2. მაუაშვილი აღ. 69, 99, 108, 213.
- მაჩაბელი, ქართლის თავადი, დიდ ლიანუხე 101, 103, 227.

მაქუტაძე, გურული თავადი 313.
მამამეტ მურზა (=მირზა), მამამეტ ყული ხანის ვაჟი 195, 197.

მამომედი, განჯის ხანი 15.
მამამეტ ყული ხანი (=მამომედ გული ხანი), ერეკლე I-ის ძე 195, 197, 259.
მედემი, რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი 331.

მესხები, იმერელი ახანურები 283.
1. მესხი თამაზი, სოლომონის სამეფოს საბუღალსო წევრი 113.

2. მესხი დავითი, იმერეთის თავადი 129.
1. მირიანი, მეფე, მის დროს ქართლი გაქრისტიანდა 23, 57.
2. მირიანი, ერეკლე II-ის ძე 203.
მიოლერი 165.
მიქაძე, მგერელი თავადი 323.
მიქელაძე, იმერელი თავადი 157, 183, 307.
1. მუხრანბატონი იოანე კონსტანტინეს-ძე, ერეკლე II-ის სიძე, ქუთუფანის ჭმარაი 57, 203.
 2. მუხრანბატონი, კონსტანტინე 57.
 3. მუხრანბატონი 57, 227.
- მცხეთოხი 59.

ნადარიშვილი (ნადარიშვილი ?), კახეთის თავადი, საბუღალსო 227.

ნადირ შამი 39, 69, 195, 199, 235, 243, 245.
ნაკაშიძე, გურული თავადი 313.
ნიკოლაი, ვაუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.
ნიკოლაოსი (=ერეკლე I) 195, 197.
ნიკოლოზ წერეთელი, სოლომონ I-ის თარჯიმანი 129.

ნიწო წმ. 19, 23, 57.
ნუცალი (ავარ-ხანი ლეკებისა) 263.

ოკრბელიანები 239.
ორბელიანიშვილი 83.

1. ორბელიშვილი, ქართლის თავადი 227.
2. ორბელიშვილი, საზღოთუზუცესი, ერეკლე II-ის სიძე 203.
3. ორბელიშვილი დემეტრე, ეშიკაღბაზი 203.

ოტია ანდრონიკაშვილი, ქართლის თავადი 85.

პაატა წულუკიძე, იმერელი თავადი 129.
პალაბი, აკაქემიკოსი 11, 51, 53, 57, 110, 111, 119, 130, 132, 136, 146, 154, 156, 158, 160, 166, 168, 170, 171, 174, 188, 194, 195, 206, 216, 226, 232, 280, 304, 314, 315, 322, 330.

პაპუნა ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი 203.

¹ ტექსტში მითითებული არაა, რომ ეს იყოს ბაქარის ძე (ისევე როგორც მის გვერდით დაწერილი ალექსანდრე), რასაც კიოხვის ნიშანი დაეუსვით. რომ ისინი ბაქარის შვილები არიან. ეს დაუვლია გიულდენშტედტის სქემაში (P. I on. 100, № 19, n. 9), აგრეთვე პალასთანაც იმავე გვერდზე ხვდით.

ჩატიშვილი, ქართლის თავადი, ქსოვრისი ეკუთვნის 51.
 რაქის ერისთავი 105, 109, 111, 129, 161, 169, 205, 281, 293, 305, 319, 321.
 რევაზ ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი 259.
 1. როსტომი (ოსი, ქანის პირველი ერისთავი) 275.
 2. როსტომი, მეფე (იგივე როსტომ ხანი, სიმონ II-ის ნაშვილები) 71, 197.
 რუსუდანი, თამარ მეფის ქალი 145.

საძაგელოვ-ივერიელი გ. 271.
 სიმეონი წმ. 89.
 1. სიმონ I, ლუარსაბის ძე, ქართლის მეფე 197.
 2. სიმონ II (სიმონ I-ის ძე ?) 197.
 3. სიმონი, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა 199.
 სოლადაშვილი, თავადი სომხითში 227.
 სოლიმანი, შაჰნავაზის ძე 197.
 სოლომონი, იმერეთის მეფე 7, 49, 85, 101, 109, 111, 115, 129, 135, 141, 145, 147, 165, 167, 169, 173, 197, 203, 205, 207, 281, 287, 293, 307, 311, 319, 321, 325, 329.
 სტეფანე, გიულდენშტედტის ექსპედიციის კაპიტი 43.
 სუხოტინი, საქართველოში განთავსებული რუსული კორპუსის გენერალი 93, 95.

ტამილაშვილი, კახეთის თავადი 227.
 ტიშოკაშვილი (Tischokaschwili, ჩოკაშვილი; იხ. გ. ბოქორიძე, გვ. 151), თავადი, მას ეკუთვნის ანბეტა 45.
 ტოტლებენი, გრაფი, საქართველოში მყოფი რუსული კორპუსის გენერალი 111, 141, 163, 205.
 ტუტჩევი, უფროსი ლეიტენანტი 175.

შავდენიშვილი, ქართლის თავადი, ეკუთვნის ერედვის ციხე 99.
 ფალავანდიშვილი, ქართლის თავადი 227.
 ფალავა, ივრელი თავადი 323.
 ფინეიშვილი, იმერელი თავადი 283.

1. ქაიხოსრო, ამილახვარი 53.
2. ქაიხოსრო, ანდრონიკაშვილი, მდივანბეგი 203.
3. ქაიხოსრო, ჩოლოყაშვილი, თავადი, დუშეთის რაიონის მმართველი 5.
4. ქაიხოსრო, მიტროპოლიტ მაქსიმესა და საბლთუხუცეს დავით აბაშიძეების ბიძაშვილი, დანიშნული ჰყავს სოლომონ I-ის ქალი დარეჯანი 127.

5. ქაიხოსრო, ბოქალუხუცესი, ბალსარაზს შვილი (პანაურის წარწერიდან) 270.
1. ქეთევანი, ვრეკლე II-ის ქალი, იოანე მუხრანბატონის ცოლი 203.
2. ქეთევანი, გიორგი ვრეკლეს ძის ცოლი, ქიზიყის მოურავის ქალი 203.
 ქერიმ ხანი, სპარსეთის შაჰი 201.
 ჭვარიანი ზაქარია, კათალიკოსი (გელთის მხატვრობიდან) 145.
 ქანის ერისთავი, ქართლის თავადი 79, 85, 95, 99, 225, 227, 231, 275.
 ქუთათელი მაქიმე 129.

ჟაფლანიშვილი, თავადი სომხითში, ეკუთვნის მაშვერის მიდამოები 83, 227.
 ჟაფლანოვები, ჟაფლანოვი (სოფ. შულავერი ეკუთვნის) 79.
 ყიფიანი, იმერელი თავადი 281.
 ყორღღბაღიშვილი (ამათი გვარეულობის ციხე თელავში) 39.
 ყორჩიბაშაიშვილი, კახეთის თავადი, თულაქში 227.

- შანავაზი (ანჩისხატის წარწერიდან) 91.
 შაჰ-აბასი 41, 185, 273.
 1. შაჰნავაზი, როსტომის ძე 197.
 2. შაჰნავაზი (შალღესანდრე), იაქეს ძე 199.
 3. შაჰნავაზი (=ბაქარი), ვახტანგის ძე 201.

ჩერქეზიანთა თავადური გვარი 263.
 ჩერქეზიშვილი, თავადი კახეთში, ვეჯინში 227.
 ჩიქვანთა თავადური გვარი 319.
 ჩიქვანი 322, 323.
 ჩიჩუა, მეგრელი თავადი 323.
 ჩოკაშვილი, კახეთის თავადი ანბეტაში 45, 227. იხ. ტიშოკაშვილი.

- ჩოლოყაიანიშვილი, კახეთის თავადი, მატანიში 227.
 1. ჩოლოყაშვილი ჯიმშერი, თუშეთის მოურავი და არაგვის ერისთავი, 271.
 2. ჩოლოყაშვილი, თავადი, ეკუთვნის მატანი 45 (შდრ ჩოლოყაიანიშვილი).
 3. ჩოლოყაშვილი, კახელი თავადი, მარტყოფში 227.
 ჩხეიძე, იმერელი თავადი 83.

ციციანიშვილი (=ციციშვილი) 227.
 1. ციციშვილი, ქართლის თავადი 227.
 2. ციციშვილი, დავითი, ვრეკლე II-ის სიძე, ქალაქის მოურავი 203.
 ცრიაკოვსკი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის

წვერი, სტუდენტი 15, 175 (იხ. ზრია-კოვსკი).

1. წერეთელი, იმერელი თავადი 109, 169, 279, 283, 301.
2. წერეთელი ნიკოლოზი, სოლომონ I-ის თარჯიმანი 129.
1. წულუკაძე გიორგი 111; ხოტეფის ციხე გადასცა მას სოლომონმა 115.
2. წულუკაძე, იმერელი თავადი 281; წულუკაძეები 129.
1. ხეიძე, იმერელი თავადი, გყუთენის საწირე 133, 283.
2. ხეიძე, შვედელი თავადი 323.
- ხადირბეგიშვილი, ქართლის თავადი 227.
- ხიმშიაშვილი, ქართლის თავადი, ბულაჩაურში 227.
- ხორას ხანი (=ხუსრუე ხანი), ლევანის ძე, ვაზ-

ტანგ VI-ის ძმა, ყანდაარში დაიღუპა ავღანებთან ბრძოლაში 197. ზორეშანი, ერეკლე II-ის ქალი 203. ხოსრო ხანი (შდრ. ხორას ხანი) 197.

- ჯავახიშვილი, ქართლის თავადი 227.
1. ჯაფარიძე იმერელი თავადი 105, 281.
 2. ჯაფარიძე გიორგი, ონის შწართველი თავადი 103.
- ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი, არაგვის ერისთავი და დუშეთის მოურავი 271.
- ჯიჯავაძე, იმერელი თავადი 283.
- ჭახტაოვი, სომეხი, აბრეშუმის საწარმოს მქონე სარაფანიკოვაში 333.
- ჭუსეინბეგი, იასეს ძე 199.
- ჭუსეინ ხანი, შაქ-ყაბალახის მმართველი 249.

Addenda et corrigenda

გვ.	სტრ.	სწერა	უნდა იყოს
7	25	რაც ხალხისთვის	რაც ხალხისთვის
19	38	თვალ (?) საგარეჯოს	თვალი საგარეჯოს
18	42	Grüwe	Gruwe
31	17	ხედ მდინარეზე არის პატაოა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები კიხიყური ტიპისაა.	(ხედმეტია).
32		შენიშვნა 1. den 15 tem März...	(უნდა იყოს 30 გე-ზე).
36	10	Sagaredgo	Sagaredგო
37	21	არტახანის ციხე	არტოხანის ციხე
39	20	ყიზილქაჯილი	ყიზილქაჯილი
41	შენ. 5	მარჯვენა. პალ.] დასავლეთ, გი-ულ.	მარჯვენა, პალ.] დასავლეთ გი-ულ.
43	29	არტახანის ციხესთან	არტოხანის ციხესთან
44	12	Tischokaschwi	Ti)schokaschwilli
47	6	ილტოს შესართავთან	ილტოს შესართავთან
47	8	H ppophae	Hippophae
49	3	ილტოს (ირტოს?) შენაკაღზე,	ილტოს შენაკაღზე,
49		ველსა	ველსა -
49	12-13	-ხვეის	ხვეის
50	შენ. 3	3. Fast danz	3. Fast ganz
51	14	ოთხუთხა ვიწრო	ოთხუთხა ვიწრო
53	შენ. 7	7. დასავლეთ, გიულ.] მარჯვენა, პალ.	(ხედმეტია)
60	შენ. 4	Gebü ges	Gebürges
62	შენ. 1	oder 1. Rubl.	oder 1 Rubl.
69	25	თემურშეპასანლუდ წოდებული	დემურჩიქასანლუდ წოდებული
72	შენ. 1	P. I, on. 100, N 20, n—56.	P. I, on. 100, № 20, n.—56.
79	შენ. 3	ყაფლახოვეების მონაწილეებს	ყაფლახოვესაც აქვს წილი
81	28	შულავერიდან ბოლნისამდე	შულავერიდან ბოლნისამდე
88	შენ. 2	P. 1, on 100,	P. 1, on. 100,
90	შენ. 2	P. 1, on. 100,	P. 1, on. 100,
91	24	კასების (?)	კუსების
93	34	ექსპედიციებისათვის	ექსპედიციებისათვის
97	35	ბერხათკარი ტბა ^ა ,	ბერხათკარი, ტბა ^ა ,
98	34-35	Paw	Paw-
98	3	leni Schwilli	leni Schwilli
112	26	um 9 Uhr ¹ ritten	Um 9 Uhr ¹ von Sklebi ritten
117	5	terminalis	torminalis
123	შენ. 3	კოლჩედიანი კიორიდან	ალმადანი კიორიდან
135	18	3. ღარულას-კვეი	3. ღარულას-კვეი
137	შენ. 2 ^ა	და (ჯ.ჯანარში) გაბნეულად	და ჯ.ჯანარში გაბნეულად
137	შენ. 5	2 ^ა ალბათ, ლახიდარი	2 ^ა ალბათ ლეხიდარი.
141	4	ამოფუღრული	ამოფუღრული
155	12	ამფითეატრის სახე აქვს ^ა ,	ამფითეატრის სახე აქვს ^ა)
157	26	ოდიშისა და ლეჩხუმის	ოდიშისა და ლეჩხუმის
165	6	პატარა კავით	პატარა გუთნით
167	14	ეწერა	ეწერი
169	22	ბატონიშვილი არჩილი [ის არის]	ბატონიშვილი არჩილი. [ის არის]
176	40	ალექსანდრეს ვაეის	ალექსანდრეს ძმის (?)
177	5	Dgowachta	Dgowachta
177	4	სამწერისი	სამწერისი
179	30	სამი (წრომი?)	სამი (ძამი)
209	20	სოფელ ჩიმამდე	სოფელ ჭიმამდე
211	15	ქართველები სხვადასხვა	ქართველები სხვადასხვა
217	14	შედარებით-ლექსიკონში	შედარებით ლექსიკონში
		ნიშგორა	ნიეგორა

გვ.	ს ტ რ.	სწერია	უნდა იყოს
227	12	ჩოკაშვილი (?)	ჩოკაშვილი
229	40	დედოფალს ერთი ჰყავს	დედოფალს თითო ჰყავს
133	38	მიორეხე „საობი	მიორეხე „საობი
245	32	გადასახლა, სადა მათ	გადასახლა, სადა მათ
245	35	მზარე ბაიდური	მზარე ბაიდარი
245	36—37	თემირშე-ჰასანლუს მზარის	დემურჩი-ჰასანლუს მზარის
256	13	Amtm an	Amtmann
257	7	(Kreise), დაყოფილი თითო	(Kreise) დაყოფილი. თითო
261	21	არტოზანი	არტოზანი
269	9	წბატრთა	ცაბურთა
269	9	ფახვიჯა	ფახვიჯი
269	21	ჩოხელი	ჩოხელნი
273	5	ჩილურტი	ტილურტი
277	18	8. ფლავი 9 შერთული	8. ფლავი 9. შერთული
275	9	14. სიდა	14. სიხთა
275	38	7. ცხალო (Tzehalo	7. ცხელო (Tzehelo
277	19	16. სველნეთი	16. სვენეთი
283	3	11. (მ)ზეიმე	11. ზეიმე
291	32	16. ნიგვხები	16. ნიგვხები
293	21	რაჭას, ჰყავს თავისი	რაჭას, ჰყავდა თავისი
293	5	62. წვევა	62. სვევა
297	13	13. ჯვარისი	13. ჯვარისა
297	23	ჩართისა?	ჩორთისა?
297	შენ. 5	ლეხიდარი.	ლეხიდარი.
299	22	1. ციხე კაცურახე ⁶	1. ციხე კაცი კაცურახე ⁶
301	1	ჩიხურა და ჯრუჭულას	ჩიხურას და ჯრუჭულას
301	23	მეფესა და ზეფის ძეს	მეფესა და ბატონიშვილ
301	შენ. 9	9. ჩხოროული	9. ჩხოროული
304	შენ. 13	13.] Kwilisha, P.	13. Kwilisha, P.]

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

გამომცემლობის რედაქტორი ც. შალაპბერიძე
ტიტრედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი გ. გელაშვილი

გვ. 11

ფე 02873

ტირაჟი 1000

დამუშავდა წარმოებას 22/XI-61 წ., ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19/V-52 წ. ანაწილის ზომა
7×11. ქალაქის ზომა 84×108 ^{1/16}. საბეჭდი თაბაზი 33,6. საალრაიზვო-საგამომცემლო
თაბაზი 33,9. საავტორო თ. 33,5: ქალაქის ფ. 14,1.

ფასი 2 მან. 39 კაპ

საპარტამენტოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისიის
გამოცემანი

- წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი, ჰეროდოტე, თბ. 1960.
წიგნი II: ნ. კეკელაძე, არიანე, თბ. 1961.
წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ.
I, თბ. 1961.
წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი
პირველი, თბ. 1961.
წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტომის
ისტორია, თბ. 1961.
წიგნი VI: ჯანაშია, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები საქართველოს
შესახებ, თბ. 1962.
წიგნი VII: ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართველოს და
კავკასიის შესახებ (იბეჭდება).
წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსული წყაროები (XI—XVI ს.ს.)
საქართველოს შესახებ, თბ. 1962.
წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქარ-
თველოში, თბ. 1962.
წიგნი X: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ.
II, (იბეჭდება).
წიგნი XI: თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბაზისი“ (მზადდება).
წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა, ტომი მეხუთე (იბეჭდება).

